

Aydın Mədətoğlu Qasımlı

Türklər
(Tarixi oçerklər)

Bakı - 2012

İçindəkilər

Ön söz əvəzi	5
Giriş. Türklər bəşər tarixinin ruhudur	7

I Fəsil

Tarixdə və bu gün Türklər

1.1. Tarixdə və bu gün Türk dövlətləri	14
1.2. Turan Türkləri	22
1.3. Şumer Türkləri	36
1.4. Azərbarcan Türkləri	42
1.5. Saka (Skif) Türkləri	131
1.6. Hun Türkləri	136
1.7. Avar Türkləri	147
1.8. Çu, Çi, Tabqaç (Topa), Şato və Hsi-Hsia Türkləri	151
1.9. Göy Türklər	158
1.10. Uyğur Türkləri	168
1.11. Xəzər Türkləri	177
1.12. Qaraxanlı Türkləri	187
1.13. Qəznəli Türkləri	193
1.14. Hindistan Türk dövlətləri	198
1.15. Misir və Suriya Türk dövlətləri	206
1.16. Səlcuqlu Türkləri	215
1.17. Kərkük Türkləri	233
1.18. Xorasan Türkləri	237
1.19. Türkiyə Türkləri	243
1.20. Xarəzm Türkləri	256
1.21. Türk-Moğol İmperatorluqları	265
1.22. Teymurlu İmperatorluğu	286
1.23. Özbək Türkləri	301
1.24. Qırğız Türkləri	306
1.25. Qazax Türkləri	311
1.26. Türkmənlər	316
1.27. Qazan Türkləri	321

1.28.	Sibir Türkləri	326
1.29.	Noqay Türkləri	331
1.30.	Başqurd Türkləri	335
1.31.	Kırım Türkləri	340
1.32.	Əfqanıstan Türkləri	346
1.33.	Balkan Türkləri	351
1.34.	Qaqauz Türkləri	356
1.35.	Batı Trakya Türkləri	361
1.36.	Kipr Türkləri	366
1.37.	Qaşqay Türkləri	372
1.38.	Məshəti Türkləri	378
1.39.	Borçalı Türkləri	383
1.40.	Balkar Türkləri	388
1.41.	Qaraçay Türkləri	391
1.42.	Türk – Macar etnik bağlılığı	395

II Fəsil

Dünya düzəni və Türklər

2.1.	Türkərin tarixi missiyası	400
2.2.	Türklərə qarşı Çin irqçiliyi	405
2.3.	Türklərə qarşı Rus irqçiliyi	410
2.4.	Avropa irqçiliyinin anatomiyası	415
2.5.	Qərb – Türk münasibətlərinin anatomiyası	432
2.6.	Avropa kilsə xristianlığı və Türklər	437
2.7.	Xristian Avropa Birliyi və Türklər	442
2.8.	“Soyuq savaş” olmuşmu, olacaqmı?	450
2.9.	Qərb mediyası	454
2.10.	Türklərə qarşı “Kürt kartı”	458
2.11.	Dostlarımız, düşmənlərimiz	466
2.12.	Milliyyətçilik bir milli kimlik məsələsidir	472
2.13.	Müqəddəs davalar	483
2.14.	Orta Doğu və Türk dünyası	488
2.15.	Dünyanın tacı Türklər	493
2.16.	Bugünkü dünya düzəni və Türklər	498
2.17.	Türk dünyası XXI yüzillikdə	503
2.18.	Müstəqil Türk Dövlətləri Birliyinin yaranması zamanın tələbidir	507

2.19.	“Turan” şəhəri Türk dünyasının intibah mərkəzi olacaqmı?	512
.20.	Dünya müdrikləri Türklər haqqında	517

Nəticə əvəzi

Türk gəncliyinə.....	522
Ədəbiyyat göstəricisi	527

Ön söz əvəzi

Təbiətin hər şeyində “Dualizm” olduğu kimi Tarix də bu “İkilikdən” yaxa qurtara bilmir.

Dönən dövrən və ya “Cərxi-fələk” təbiri Fələyə aid deyim olsa da O, “Təbii qanun” kimi sosiologiya və tarix elmlərində də qəbul olunan bir ölçüdür.

Öz gözəllik və əzəmətinin fərqi varan İnsanoğlu Tanrının gözəllik və əzəmətinə dərk etdikcə mənsub olduğu millətin də gözəllik və böyüklüyünün fərqi varacaq.

İtiqam haqdır və tarixin ən mühüm qanunlarından biridir. Həyatda heç bir hadisə zaman və məkan təsirindən qurtula bilməz. XXI yüzil millətlərin “olum, ya ölüm” əsridir. Atalar syləyiblər ki:

**“Haqq əsla qeyb olmaz.
Haqsız qan yerdə qalmaz.
Zahm əbədi olmaz.
Fikir öldürülə bilməz”.**

Ey Türk İnsanı! Sənin istiqbalın öz əlindədir. Bu gün Sən artıq dünənki Sən olmamalısan. Səni artıq kahinlər, sehrbazlar, rəmmallar, mərsiyəxanlar, saxta fəlçilər, idrakı sönük başlılar və s. bu kimi bir sürü nifrət başçılar deyil, Türkü, Türklüyü yüksəltməyə çalışan həqiqi alimlər, intellektlər idarə etməlidir.

Ey Türk Milləti! Sən kökündən çox uzaqlaşıb Çin dənizinə, Vyana qapılarına, Roma civarına, Afrika qitəsinə qədər vardığın üçün “Zaman” deyilən “Bağ qayçı” həddən artıq uzanan budaqlarını kəsdi. Kəsdi ki, Sən qocalmayıb Öz Kökün üzərində yenidən qol-budaq atıb cavanlaşasan, böyüyəsən, əbədiyaşar olasan.

Ey Türk dünyası! Sənin gələcək istiqbalın Turanın bütövləşməsindədir. Bu paramparça olub ərazisi yağı düşmənlər tərəfindən zəbt olunmuş Turanın bütövlüyünün açarı “Azərbaycan” deyilən bu ən qədim Türk yurduunun Bütövlüyündədir. Əgər bütün diqqətini Ona yönəltməsən, bütün aqlını və gücünü Onun bütövləşməsinə sərf etməsən bütün əməllərin boşa çıxacaq, bütün imkanların hədəf gedəcək.

Yeni Turan mədəni, iqtisadi və hərbi birlik əsasında Türk Cumhuriyyətlərinin federasiyası və ya konfederasiyası şəklində ola bilər. Bütöv Azərbaycan da məhz bu gələcək “Yeni Turan” silsiləsinin mühüm bir halqası olacaq.

Ey Türk Milləti! Ulu Tanrı Səni Şərqdə yol göstərən, Asiya qitəsinə bələdçi və Onu qoruyucu təyin edib. Sənin istiqbalın Qərbdə - Avropada deyil, Şərqdə - Asiyadadır. Tanrının bu göstərişini yenidən yerinə yetirməyin vaxtı çatıb. Yolun açıq, məramın uğurlu olsun! Tanrı Sənə yar olsun. Amin.

Müəllif

Giriş

Türklər bəşər tarixinin ruhudur

Ən azı iyirmi beş min illik dövlətçilik tarixinə malik olan bir millətin, təbiidir ki, özünəməxsus mənəvi-əxlaqi, dini-fəlsəfi dünyagörüşü olmuşdur. Çox təəssüflər olsun ki, indiyə qədərki tədqiqat əsərlərinin çoxu subyektiv xarakter daşımış, ideoloji-siyasi düşüncə sisteminə tabe tutulmuş, Türk millətinin tarixi, mənəvi-əxlaqi, dini-fəlsəfi dünyagörüşü tamamilə saxtalaşdırılmışdır.

Tarix şüuru din duyğusu qədər qədimdir. Bu şüur insanların mənəvi aləmi və mədəni səviyyəsi yüksəldikcə daha da zənginləşmiş, dərinləşmişdir. İlk ibtidai dövrlərdə ata-babalara təzim və onların təqdis edilməsi əcdad kultlarının təşəkkül tapmasına və getdikcə milli hiss və duyğuların yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Həyatın insanlığa yüklədiyi imtahanların sonu yoxdur. Bu anlamda hər bir millət və xalq da sonu görünməyən sınaqlar qarşısındadır. Bu imtahanlardan şərəflə, ləyaqətlə çıxan xalq və millətlər həyatda yaşamaq haqqı qazanırlar. Tarix göstərir ki, bu yaşama haqqını qazanmaqda xalq və millətlərin elmi, texnoloji və iqtisadi inkişafı ilə yanaşı mənəvi dəyərləri də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Din, əxlaq, hüriyyət, ədalət və bunlara dayanan bütün mənəvi dəyərlər millətin yaşama haqqına bağlı dəyərlərdir.

Bu maddi və mənəvi dəyərləri vəhdətdə götürən Türk xalqı tarixin amansız sınaqlarından şərəflə çıxaraq həyatda yaşama haqqı qazanmışdır. Türk başlanğıcını mükəmməl bir soydan alan, təkamül yolu ilə formalaşan əzəmətli bir millətin adıdır.

Türklər bu bəlalı Yer kürəsinin cəfakəş övladları olmuş, Onlara «Yetkin İnsan» anlamına gələn «Türk» adını Tanrı Özü vermişdir (Mahmud Kaşğarlı).

Bəşər tarixinə özünün mənəvi-əxlaqi damğasını vuraraq qəbilə, tayfa, xalq və nəhayət millət mərhələsinə yüksəlmiş Türk kimliyi insanlığın yetkinlik, kamillik zirvəsinə ulaşmışdır. Türk kimliyindən soyundurulmuş, təcrid edilmiş bəşər tarixi quru, cansız bir cəsədə bənzəyər. Bütövlükdə bəşər tarixi bir Bədəndirsə, Türk onun ruhudur. Bədəni Ruhsuz təsəvvür etmək, Kainatı Tanrısız təsəvvür etmək deməkdir.

Türk Tanrı tərəfindən bəşəriyyətə ərməğan edilən xüsusi missiya sahibidir. Türksüz bəşər tarixi etibarsız, içiboş, mənasız, ölü məzarıstanə bənzəyər.

Türkün doğuşu Cahan üçün bayram, ölümü matəmdir. Tarix boyu ədalətə dayanan bir hakimiyyət quran Türklər milli, dini və insani duyğulara bağlı qalaraq bunların ahəngi içərisində Cahan hakimiyyəti idealına inanmış, əsrlər boyu Çin, Orta Asiya, Sibir, Hindistan, Rusiya, Əfqanıstan, Xorasan, Yaxın Şərq, İran, Azərbaycan, Qafqaz, İraq, Anadolu, Suriya, Rumeli, Şərqi və Orta Avropa, Balkanlar, Misir və bütün Şimali Afrikada hökmranlıq etmiş, tarix boyu bir çox dövlətlər və imperatorluqlar qurmuşlar. Bunlardan Turan, Aratta, Kutı, Lullu, Elam, Manna, Midiya, İskit (Saka, Skif), Alban, Şumer, Şərqi Hunlar, Qərbi Hunlar, Ağ Hunlar, Xəzərlər, Göy Türklər, Uyğurlar, Qarluqlar, Bulqarlar, Qaraxanlılar, Qəznəvilər, Xarəzmlər, Səlcuqlular, Moğollar, Tulunilər, İxşidilər, Osmanlılar, Elxanilər, Teymurilər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər, Əfşarlar, Qacarlar və s. tarixin danılmaz dövlət və imperatorluqlarıdır. Bu müəzzəm tablo Türklərin iyirmi beş min illik bir mədəniyyətə sahib olduqlarının göstəriciləridir.

Tanrının bütün Kainata hakimliyini qəbul edən Türklər Cahan hakimiyyətini onlara Tanrının həvalə etdiyi düşüncəsinə inandıqlarından bu Tanrı əmanətinə sayğı göstərmək üçün tək-cə özlərinin deyil, hakim olduqları bütün məmləkət, xalq və dirlərin hamisi kimi çıxış etməyi özlərinə borc bilmış və üç qitədə hakim olduqları iyirmi beş min illik hakimiyyətləri dönəmində bu Tanrı borcunu yerinə yetirməyə səy göstərmişlər. Bir yandan sayı bəlli olmayan səkkizayaq xərcəng Çinlə, bir yandan qoyun dərisinə girmiş canavar perslərlə, bir yandan nüfuzlu və əridici Bizans İmperatorluğu ilə, bir yandan barbarlıqlarını hələ tam atmamış slavyanlar, latınlar, germanlar, anqlo-saksların istila alətlərinə çevrilmiş mürtəcə kilsə xristianlığı ilə uzunmüddətli mücadilələr belə Türkləri sarsıda bilməmiş, əksinə İsa Məsihdən on səkkizinci əsrə qədər tək bir qələbə göstərilə bilməz ki, o nəticə baxımından Türklərinki qədər böyük və cəhəşümal olsun.

Təbiətlə birgə addımlayaraq bişən, Təbiət və Cəmiyyət qanunlarını qavrayan, müsbət düşünüb müsbət davranan Türklər İnsanlıq üçün sözün həqiqi anlamında bir Tanrı neməti olmuşdur. Əgər Türklər olmasaydı, xaçlıların və ərəb ortodokslarının əlində bəşər sivilizasiyasından, mədəniyyətindən əsər-ələmət belə qalmazdı. Şərqin ilk rənəsansı - intibahı Türklərin adı ilə bağlıdır. Avropanın XVI əsr rənəsansını Türklər XII əsrdə həyata keçirmişdilər. Tolerantlığı dünyaya bəxş edən ilk millət də məhz Türklərdir. Belə ki xaçlıların və ərəblərin din qovğaları ilə xarəbazarlığa çevrilən Şərq Səlcuq, Osmanlı və Səfəvi Türklərinin sayəsində yenidən canlandı, bölgəyə bir sakitlik, bir sülh hakim oldu. Türklər Yaxın Şərqə ümumi bir nizam-intizam, sabitliklə yanaşı bir doğruluq, bir ədalət gətirməklə

Romalıların «haqq güclünündür, zorundur» tezisini tarixə gömdülər. Bütün dünya hüququ bu gün belə Türklərin «haqq ədalətdədir» tezisinin damğasını daşımaqdadır. Bu damğa ilə özü və üzü qapqara bir aləmə Türklər yalnız doğruluğu, bir-biri ilə anlaşıma zehniyyətini, ədaləti gətirməmiş, həm də onları əməlləri ilə yerinə yetirmişlər. Türklər haqq, ədalət yolunda milyonlarla şəhid vermiş bir millətdir.

Türklərin bu ədalətli və insani dünya nizamı məfkurəsi və onun tətbiqi sayəsində gördükləri işlərin nəticəsidir ki, tarixən Ərəb Xilafəti və Bizans İmperatorluğundan təzyiq və zülm görən bir çox xalqlar, xüsusən, xristian xalqları orta əsrlərdə öz milli varlıqlarını və dinlərini qoruyub saxlamaq üçün Türklərə sığınmış, onları özlərinin xilaskarı sanmış, Türk hakimiyyətini könüllü olaraq qəbul etmişlər. Orta əsr Türk, İslam qaynaqları ilə yanaşı xristian mənbələri də Türklərin bir hami, bir qurtarıcı olduqlarını təsdiqləməkdədir.

Türklər tarixən hakimiyyətləri altında olan xalqlarla özləri arasında heç bir ayrı-seçkiliyə yol verməmişlər. Bütün bunlar xristianlığın «Yaşamaq üçün qovğa» təfəkkürünün əksinə olaraq Türk sülh və əmin-amanlığı, ədalət və doğruluğu Türklərin orta əsr dünyasına nə bəxş etdiyini bir daha tarix qarşısına sərgiləməkdədir. Əgər Türklərin Cahan hakimiyyəti ideyası ədalətə, insanlıq duyğularına, millətlərin arzu və istəklərinə əsaslanmasaydı, Türk hakimiyyətinin əzəmət və qüdrətinin uzun əsrlər boyu yaşaması da mümkün olmazdı. Türklərin ədalətə, insanlıq duyğusuna, hakim olduqları xalqların arzu və istəklərinə əsaslanmasının nəticəsidir ki, Onlar ingilislərin ancaq yüz il hakim ola bildikləri Hindistanda doqquz yüz il, Qərbi Avropalıların əlli-altmış il əsarətdə saxlaya bildikləri ərəb ölkələrində təqribən min il hökmranlıq etmişlər. Çünki Türklər Avropalılardan fərqli olaraq yerli xalqlara ikinci dərəcəli xalq kimi baxmamış, onlara nə öz dillərini, nə də mənsub olduqları dinlərini zorla qəbul etdirməmişlər. Türklərin bu insani davranış və siyasətləri hər şeydən əvvəl Onların Özlərinin ilahi mənşədən gəlməsinə inanmaları və Cahan hakimiyyəti məfkurəsindən irəli gəlmişdir. Bu hiss və duyğular Türkləri İslam dini və mədəniyyətinə yiyələnmələri ilə daha da güclənmişdir. İslam dinini Öz Cahan hakimiyyəti və dünya nizamına uyğun görən Türklər digər dinlərdən fərqli olaraq İslam dinini daha münasib bilmiş, bu dini Öz Ruh və inanclarına daha uyğun hesab etmiş, onu ümumi bir din halına gətirməklə Tanrının Həzrəti Məhəmməd Peyğəmbərə (s) buyurduğu istəyi şərəflə yerinə yetirmişlər. İstər Qaraxanlı, istər Qəznəvi, istər Səlcuqlu, istər Teymuri və istərsə də Osmanlı və Səfəvi Türkləri bu tarixi missiyanı yerinə yetirərkən hakim olduqları ərazilərdə siyasi iqtidarı, ictimai ədaləti, dinlərarası ahəngi

qorumuş, Türk haqqında məşhur hədisdəki «Cundi-Allah» - Allahın ordusu adını doğrultmuşlar.

Türk xalqı tarixlərinin ilk çağlarında siyasi təşkilat və hərbi qabiliyyətləri sayəsində qonşularını məğlub edərək üstünlük qazanmışlar. Qədim Türk yazılı abidələri və Türk dastanlarının tədqiqi göstərir ki, Türk xalqı hələ qədimdən çox yüksək bir milli duyğu və şüura malik olmuşdur. Bu milli duyğu və şüurla milli hakimiyyətlərini yaradıb gücləndirən Türkləri bu vəziyyət təmin etmədiyindən nəticədə Onlar Dünya hakimiyyəti idealına bağlanaraq bu işə səylə girişmişlər. İnsani, milli və dini dəyərlərə yiyələnən Türklər beynəlmilətilik idealına yiyələnmiş, bu ideala sadıq qalaraq əsrlərcə yalnız özlərinə deyil, bütün insanlığa xidmət etmişlər.

Türklər milli və insani duyğuları ilə tarix səhnəsinə çıxmış, bütün mövcud dinləri yaşayaraq siyasi təşkilatlanma və hərbi qabiliyyətləri ilə Cahan hakimiyyəti davasına girişmiş, üç qitə arasında dinləri, mədəniyyətləri çulğalaşdıraraq bəşər mədəniyyəti tarixini zənginləşdirmişlər. Elmi, dini, ictimai, iqtisadi və siyasi baxımdan durmadan yüksələn Türklər Asiya və Avropa xalqlarını bir-biri ilə qaynadıb qarışdıraraq ümumbəşəri mədəniyyətin yaranmasında əvəzsiz xidmətlər göstərmişlər.

Türk xalqının, Onun qəhrəman hökmdar və sərkərdələrinin qüdrəti və dühası sayəsində artıq XVI əsrdə Yer kürəsinin böyük bir qismi ayrı-ayrı Türk xalqlarının hakimiyyəti altında idi. XVI əsr tarixə «Türk əsri» kimi daxil olmuşdur.

Bütün bu xidmətlərin əvəzində çox təəssüflər olsun ki, uzun sürən xaçlı yürüşləri bəşəriyyətin illərlə əldə etdiyi mədəniyyətləri alt-üst etmiş, Şərqi Qərbə qarşı bir şübhə, bir əndişə bəsləməsinə səbəb olmuşdur. Bu Səlib yürüşləri Türklərin universal dünyagörüşlərini zədələmiş və nəticədə dünyanı iki düşmən məzhəb qovğasına sürükləmişdir. Türklərin bu xaçlı yürüşlərinin qarşısını qanları bahasına alması bəşəriyyəti bu qorxunc təhlükədən xilas etdi.

Türklər qan verdi, can verdi qoca Şərqi təkə Öz hakimiyyətinə almadı, həm də Onu qorudu, tarixi missiyasını şərəflə yerinə yetirdi.

Tarixdə hər bir millətin yüksəliş və eniş dövrü olur. XVIII əsrdən etibarən güclənməyə başlayan Türk düşmənciliyi yeni elmi-texniki tərəqqiyə yiyələnərək Türkləri məğlub duruma saldı. Tarixdə hər hansı bir xalq bu qədər basqıya, sui-qəsdə məruz qalsaydı, heç şübhəsiz ki, tarixdən silinərdi. Lakin Türk insanı bu məğlubluğun, geriləmənin tam çöküşə düşməməsi üçün nə etmək haqqında fikirləşməyə başladı. Həm vəziyyətdən çıxma ümidi, həm Qərbi Avropaya çatma düşüncəsi beyinlərdə hakim kəsilməyə başladı. Çox təəssüflər olsun ki, bu ümid və düşüncəni bütün ziyahlarımız və dövlət

adamlarımız dərk etmədi. Ona görə də fərqli «reseptlər» ortaya çıxdı. Qərbdən və Şimaldan mərhələ-mərhələ sıxışdırılan Türk dünyası XVIII əsrdən başlayaraq sürətlə yüksəldiyi zirvədən üzü aşağı yuvarlanmağa başladı və nəhayət, iki yüz il ərzində bütün qazandıqlarını itirərək sonda məğlub duruma düşdü. Lakin Türklərin soylarından gələn daxili enerjisi, dinamik qüdrəti, idarəçilik qabiliyyəti Onları həyatın yüklədiyi ağır imtahanlardan şərəflə çıxardı, Türkü XXI əsrə altı müstəqil dövlətlə daxil etdi. İndi belə Türklərin bu durumuna qısqançlıqla, düşmənçə yanaşanlar Onları hər vəchlə tarix səhnəsindən silməyə çalışır, hər fürsət düşdükcə zərbələr vurmaqda davam edirlər. Tarixən Türk düşmənləri «Türk» sözünə qarşı belə dünyanın bir çox ölkəsində savaş başlamışlar. Çünki «Türk» adı bu adı daşıyanlar üçün nə qədər qürur qaynağıdırsa, Türkün düşmənləri üçün bir o qədər qorxu, vahimə qaynağıdır. Bu vahiməni, bu qorxunu ortadan qaldırmaq üçün dünyadakı Türk düşmənləri uzun müddət baş sındırmış və nəhayət, Türkü parçalayaraq ona Tatar, Özbək, Qazax, Qırğız, Türkmən, Başqurt, Azərbaycanlı və s. adlar qoydular. İndi artıq ayıq-sayıq olmalıyıq, düşmənlərin hər bir fitnə-fəsadına, həmləsinə layiqincə cavab verməyə çalışmalıyıq. Bunun üçün ilkin şərt mövcud Türk dövlət və xalqlarının beynəlxalq aləmdə bir-birlərinə dayaq durmaları, bir-birləri ilə mədəni, iqtisadi, siyasi və hərbi əlaqələrini genişləndirmələridir.

Türk olmaq hələ Türkü sevmək, Onun yüksəlməsinə çalışmaq demək deyil. Türkü sevmək, Onun yüksəlməsinə çalışmaq ilk öncə Ona vəcdlə vurğunluqdan keçir. Bu vəcdlə vurğunluğun əsasında Türkün tarixini, dilini, ədəbiyyatını, mənəvi dəyərlərini dərinlən öyrənmək durur. Unudulmamalıdır ki, tarixdə ən böyük qüsurlumuz «öz əlimizlə yaratdığımız və yaşatdığımız xarici gözəllərə aşıq olub onlarla evlənməyimiz», yəni öz dilimiz və ədəbiyyatımızın əvəzinə hakimiyyətimiz altında olan xalqların dil və ədəbiyyatlarını zənginləşdirməmiş olub. Türklərin tarixində min il rəsmi siyasi-hərbi hakimiyyətlə milli dil və milli mədəniyyət hakimiyyəti üst-üstə düşmədiyindən ərəbcə və farsca yazan şair, ədib və filosoflarımızın yaratdığı maddi-mədəniyyət nümunələri başqa xalqların adına yazılmış, hətta Türkün qanı, canı bahasına qurduğu dövlətləri başqalarının adına çıxmışlar. Tarix bir ibrət dərslidir. Bu böyük xətamızı bir daha təkrar etməməliyik. Tarix boyu Vahid Tanrıya, min il ərzində İslam dininin təlqin etdiyi Allaha tapınmış, haqq və ədalət uğrunda milyonlarla şəhid vermiş bir millətin - Türk millətinin ilahi himayə və yardımı ilə əbədi yaşayacağına, yenidən Öz tarixi missiyasını şərəflə yerinə yetirəcəyinə varlığım qədər inanıram.

Millətin gələcəyi üçün tarix, xüsusilə, siyasi və mənəvi tarix yazmaq tarixi yaratmaq qədər müqəddəs bir işdir. Çünki millətin tarixi millətin özünə layiq bir şəkildə yazılmasa və bu yazılacaq tarix millətin mənəvi – mədəni və təfəkkür qaynağı olmasa, o tarix torpaq altında qalan qiymətli xəzinələr kimi heç bir mənə və dəyər kəsb etməz. Türk milləti tarixdə nə qədər əzəmətli bir mövqeyə sahibdirsə də Onun Öz tarixini yazmaqda səriştəsi bir o qədər qüsurludur. Belə ki, milli tariximizin böyük bir dövrünü əhatə edən nə siyasi, nə ictimai, nə iqtisadi, nə dini, nə mənəvi, nə mədəni və nə də fəlsəfi və hüquqi sahələri üzrə sanballı tarix kitablarımız yox dərəcəsinədir. Yazılmış tarix kitablarımızın əksəriyyəti yalnız xronoloji xarakter daşıyaraq ayrı-ayrı hökmdarların, rəhbərlərin, qəhrəmanların tərcümeyi-hallarını, dövlət və xalqların bir-biri ilə savaşlarını və qarşılıqlı münasibətlərini əks etdirir. Millətimizin düşüncə tərz, onun mənəvi keyfiyyətləri, ictimai-siyasi, dini-əxlaqi baxışları, bədii zövqü və s. bu kimi mənəvi mədəniyyəti küll halında tədqiqatə cəlb edilməmişdir.

Türkün tarixi bir okeandır. Möhtəşəm və əzəmətli bir tarixi olan bu millətin tarixini bütün yönəri ilə araşdırmaq bir şəxs, beş-on tədqiqatçının işi deyil. Bu tarixi həryönlü incələmək üçün onlarla alim-tədqiqatçı-tarixçi, dilçi, arxeoloq, din alimi, filosof, psixoloq, sosioloq və s. cəlb edilməli və istənilən miqdarda para sərf edilməlidir.

Ən azı iyirmi beş min illik bir kimlik tarixinə malik olan Türk millətinin (Artıq dünya tarixşünaslığı sübut etməkdədir ki, Dünya mədəniyyətinin ilk yaradıcılarından biri Turan xalqıdır. Ən qədim qızıl, gümüş əşyalar, svastika, xaç və s. sənət əsərləri məhz Turan ərazisindən tapılmışdır – A.M.) bu mənəvi dəyərlərini küll halında araşdırıb təqdim etmək təkcə Türk millətinə deyil, bütün insanlığa bir xidmətdir qənaətinəyik. Çünki ən azı iki min beş yüz il Asyanın, min beş yüz il Avropanın böyük bir qisminin, dörd yüz il Afrikanın şimal hissəsinin taleyini, müqəddəratını həll edən bir millətin o müdhiş fədakarlığını inkar etmək əslində bəşər tarixinin böyük bir dövrünü inkar etmək deməkdir.

Türkün tarixini, Onun düşüncə sistemini incələmək üçün Türklərin maddi və mənəvi dəyərlərini, tarixi istiqamətləndirmək və hətta dəyişdirmək qüdrətində olan hökmdar, ideoloq və qəhrəmanlarının həyatını, onların dövründə yaradılan maddi-mənəvi mədəniyyət nümunələrini dərinləndirənə görəndə gərəkdir.

Türkün əsl tarixi yazılmasa da Onun şüurlarda, hafizələrdə, bədii əsərlərdə, yaratdığı sənət əsərləri və dastanlarda yaşamış, nəsiləndə nəslə ötürülmüş tarixi bir çox xalqların əfsanə və mifə dayanan tarixlərindən daha realdır, əsil tarixdir. Böyük mütəfəkkirlər söyləyiblər ki: «Mif, əfsanə özünə yer tapdığı zaman elm iflasa uğrayar». Deməli, mif və əfsanələri elmləşdirmək insanlığı geriye, əsl elmi əfsanələşdirmək, mifləşdirmək isə irəliyə aparar.

Türkün əsl tarixi elmə dayandığıca o, əfsanələşəcək, mifləşəcək və Türkün dünya tarixindəki əsl yeri, rolu bəirlənəcək.

Biz indiyə qədər görülen işləri, yazılan tarixi əsərləri yüksək dəyərləndirməklə yanaşı Ümümtürk tarixinin qısa xülasələrini verməklə bu müəzzəm işə kiçik də olsa işıq tutmağa çalışdıq. «Türklər» adlandırdığımız bu kiçik əsərdə Türklərin tarixi, qurduqları dövlət, İmperatorluq və Cumhuriyyətləri, Türklüyə xidmət edən hökmdar və ideoloqları, dünya düzəni və Türklər, Türklərin dünya tarixindəki rolu və yeri haqqında müəyyən təsəvvür yaratmağa çalışmışıq.

Əsər «Ön söz», «Giriş», iki fəsil, «Nəticə» və ədəbiyyat göstəricisindən ibarətdir. «Ön söz» və «Giriş»də qayəmi açıqlamışam. Birinci fəsildə ayrı-ayrı Türk boylarının yaratdıqları dövlət, İmperatorluq və Cumhuriyyətləri, ikinci fəsildə isə dünya düzəni və Türklərin tarixi missiyasından qısa şəkildə bəhs etmişik. Əsəri nəticə olaraq Türk gəncliyinə müraciətlə bitirmişəm.

Mövzu ilə bağlı bir çox dünya və Türk tədqiqatçılarının əsərlərindən istifadə etmişik.

Əsəri oxucu və tədqiqatçıların müzakirəsinə təqdim edir, qərəzsiz tənqidləri səmimiyyətlə indidən qəbul edirik.

Müəllif

I Fəsil

Tarixdə və bu gün Türklər

1.1. Tarixdə və bu gün Türk dövlətləri

Bəşər tarixinin ən qədim və qədim dövrləri əsasən əfsanə, mif, rəvayət və hekayətlərə dayanır. Ona görə də tarixlə əfsanə, mif, rəvayət və hekayətlər bir-birinə qarışmış və hətta qədim Yunan dilində işlənən “Historia” (İstoriya) kəliməsi əslində bugünkü “Tarix” anlamında deyil, məhz “hekayət” anlamında işlənmişdir.

İnsan oğlunun hafizəsində yaşayan bu əfsanə, mif, rəvayət və hekayətlər sonradan “Tarix” adı ilə kitablardan kitablara keçmiş, ayrı-ayrı xalqlara məxsus əfsanə və miflər Yəhudilər, Yunanlar, Farslar və başqaları tərəfindən özəlləşdirilərək ayrı-ayrı xalqların böyük tarixi şəxsiyyətləri belə ad dəyişikliyinə uğradılmış, onlara məxsus məziyyətlər mənimsənilmiş, özününküləşdirilmişdir. Bu baxımdan ən çox itirən biz Türklər olmuşuq. Ulu babalarımızın yaratdıqları qədim maddi və mənəvi mədəniyyətimizi başqaları mənimsəyərək öz adlarına çıxmış, tarixi şəxsiyyətlərimizə aid xüsusiyyətlər özgələrin adına yazılmış, “Tarix yaradan” bir milləti “Tarixi olmayan” bir millət kimi qələmə verməyə çalışırlar.

Tarix yalanları və boşluqları sevməyən bir elmdir. Yalan və boşluqlarla dolu bir tarix tarix deyil, cəfəngiyatdır. Qədim Yəhudilər, Farslar və Yunanlar tarixi pəri məsəlləri ilə dolduraraq əfsanələr, rəvayətlər tarixi yaratmış və bunu tarixi həqiqət kimi insanlığa sırımışlar. Bütün bunların nəticəsidir ki, ən qədim və qədim dövr tarixi yalanlar sferasında fırlanan əfsanələr və miflər bataqlığında itib batmışdır. Ona görə də Türklərin real tarixi, onların yaratdığı müəzzəm maddi və mənəvi, milli və bəşəri mədəniyyət nümunələri öncə Yəhudi, Yunan və xususiylə Fars mif və əfsanələrinin içində əriyib özgələşmişdir. Bunu nəzərə alan məşhur tarixçi və filosof Lev Qumilyov belə bir məntiqli fikir irəli sürmüşdür ki: “Mifin məlumatlarını yoxlayıb dədiqləşdirmək mümkün deyil. Bircə onu demək olar ki, mif elmə qarşıdır. Nə vaxt ki mif təntənə ilə qalib gəlir, onda elmin, həm də bütün bəşər mədəniyyətinin əsil tənəzzülü başlayır ” (Lev Qumilyov, Min il Xəzər ətrafında).

Tarixlərini miflər, əfsanələr, rəvayətlər üzərində quran xalqlar yalanı gerçəklik, əfsanələri real tarix kimi qələmə aldıklarından onlar təkcə özgələrini deyil, özlərini də aldatmış, bununla da özlərini dolaşdıraraq bütün elmdə, mədəniyyətdə və siyasətdə geridə qalaraq son min ildə əsaslı bir dövlət qura bilməmiş, Türklərin kölgəsində yaşayaraq onların arasında öz mövcudluqlarını qoruyub saxlamış, başqalarına güvənərək Türkləri içindən yeyə- yeyə nəhayət XX əsrdə öz dövlətciklərini qurmuşlar.

“Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs

Heç kəsə üstünlük əyləyə bilməz” – deyən Nizami bununla sanki farsların tarixini mif və əfsanələr üzərində quran “Şahnamə” müəllifi fars şovinisti Firdovsiyə cavab olaraq bildirmişdi ki, əslində Firdovsi xalqını elə bir bataqlığa sürükləmişdir ki, onun bu xurafat bataqlığından çıxması axirətə qalıb.

Dünyada Türkün tarixi qədər böyük tarix, Türklərin tarixi qədər də dolaşdırılmış bir tarix yoxdur. Tarixi şəhid qanı ilə yaradan bir millətin tarixinə belə etinasız və düşmənçsinə yanaşmaq təkcə tarix elminə deyil, o tarixə belə münasibət bildirən tarixçilərin özlərinə də bir ləkədir. Çünki tarix ictimai bir elm olmaqla yanaşı, həm də dəqiq elmdir. Çünki o, həm təbiəti, həm cəmiyyəti, həm də təbiət və cəmiyyətdə baş verən hadisələri öyrənən və öyrədən bir elmdir. Tarix elmi dəqiq məlumatlara, maddi və mənəvi sübutlara, arxeoloji, etnoqrafik tapıntılara, dil faktlarına əsaslanmalıdır. Burada hər hansı bir saxtakarlıq, qərəzçilik təkcə hər hansı bir xalqa, millətə deyil, bütövlükdə insanlığa olan saxtakarlıq, qərəzçilikdir.

Yəhudilərin, Yunanların, Farsların Türklərə qarşı bu saxtakarlığını, qərəzçiliyini sonrakı bir çox xristian təəssübkeşi olan Avropa tarixçiləri də davam etdirmişlər. Bu saxtakar, qərəzçi tarixçilərə sovet dövrü Azərbaycan tarixçilərinin də böyük bir qismi qoşulmuş, Azərbaycan Türklərinin tarixini saxta və yalan məlumatlarla dolduraraq xalqımızın qədim, orta əsr və Sovet dövrü tarixini Sovet ideologiyasına qurban vermişlər. Çox təəssüflər olsun ki, bugünkü yaltaq, özünü “tarixçi” adlandıranlar da öz sələflərinin yolunu davam etdirərək Azərbaycanda son dövrlərdə baş vermiş hadisələri bir şəxsin adına yazaraq həqiqi tarixi saxtalaşdırmaqla məşğuldurlar.

Əsirlərcə tarix elmindən Türkün əleyhinə yaramaz məqsədlər üçün istifadə edən Türk düşmənləri, elmdə heç bir sərişdəsi olmayan bu əbləhlər unudurlar ki, Türklər dünyanın ən sayılan xalqlarından belə fərqli olaraq mədəniyyətin ən yüksək forması sayılan onlarla dövlət və imperatorluqlar yaratmışlar.

Türklər tarixən mövcud olan əksər dövlət sistemlərindən istifadə etmişlər. Tarixə bəlli 25 imperatorluq, 150 dövlət, 10 Muxtar Respublika və 5 Muxtar Vilayət yaradan, tarixin heç bir dövründə dövlətsiz olmayan bir millət “Tarixi olmayan bir millət” adlandırmaq təkcə düşmənçilik deyil, həm də bütün insanlıq tarixi adına bir ləkədir. Türkləri “ Tarixi olmayan bir millət ” adlandıranlara cavab olaraq Türklərin tarixən yaratdıqları dövlətlərin və imperatorluqların adlı tarixi xronoloji siyahısını çap etməyi gərəkli sayırıq.

Türk İmperatorluqları

1. Böyük Turan İmperatorluğu (“Tufan”dan əvvəl).
2. İkinci Böyük Turan İmperatorluğu (“Tufan”dan sonra eradan əvvəl VII əsrə qədər).
3. Saka (Skif) Böyük Turan İmperatorluğu (eradan əvvəl VIII - V əsrlər).
4. Midiya İmperatorluğu (eradan əvvəl VIII əsrin sonundan 550-ci ilə qədər)
5. Asiya Hun İmperatorluğu (eradan əvvəl IV əsrdən eramızın 48-ci ilinə qədər)
6. Böyük Hun İmperatorluğu (eradan əvvəl 204-cü ildən eramızın 216-cı ilinə qədər)
7. Avropa (Qərbi) Hun İmperatorluğu (374 – 469 cu illər)
8. Tabqaç İmperatorluğu (386 – 557-ci illər)
9. Ağ Hun (Eftalit) İmperatorluğu (420 – 562-ci illər)
10. Birinci Göy Türk İmperatorluğu (552 – 582-ci illər)
11. Doğu Göy Türk İmperatorluğu (582 – 630-cu illər)
12. Batı Göy Türk İmperatorluğu (582 – 630-cu illər)
13. Avar İmperatorluğu (563 – 803-cü illər)
14. Xəzər İmperatorluğu (650 – 985-ci illər)
15. İkinci Göy Türk İmperatorluğu (681 – 744-cü illər)
16. Uyğur İmperatorluğu (744 – 840-cı illər)
17. Böyük Səlcuqlu İmperatorluğu (1040 – 1157-ci illər)
18. Xarəzmşahlar İmperatorluğu (1097 – 1231-ci illər)
19. Türk – Moğol İmperatorluğu (1206 – 1368-ci illər)
20. Qızıl Orda İmperatorluğu (1236 – 1502-ci illər)
21. Osmanlı İmperatorluğu (1299 – 1922-ci illər)
22. Teymurlu İmperatorluğu (1368 – 1507-ci illər)
23. Səfəvilər İmperatorluğu (1499 – 1736-cı illər)
24. Babur (Türk - Hind) İmperatorluğu (1526 – 1858-ci illər)
25. Əfşarlar İmperatorluğu (1736 – 1763-cü illər)

Türk Dövlətləri.

1. Şumer şəhər dövlətləri (eradan əvvəl XXVIII – XXIV əsrlər)
2. Aratta dövləti (eradan əvvəl III minilliyin I yarısı)
3. Kutı dövləti (eradan əvvəl III minilliyin II yarısı)
4. Lullu dövləti (eradan əvvəl III minilliyin II yarısından II minilliyin başlanğıcına qədər)
5. Elam dövləti (eradan əvvəl 2240 – 2270–ci illər)
6. Manna Dövləti (eradan əvvəl I minilliyin əvvəllərindən VI əsrin əvvəllərinə qədər)
7. Adərbayqan dövləti (eradan əvvəl 323–cü ildən eramızın II əsrinə qədər)
8. Alban dövləti (eradan əvvəl I minilliyin əvvəllərindən eramızın VII əsrinə qədər)
9. Quzey Hun dövləti (48 – 156–cı illər)
10. Güney Hun dövləti (48 – 216–cı illər)
11. Birinci Çxao Hun dövləti (304 – 329–cu illər)
12. İkinci Çxao Hun dövləti (328 – 352–ci illər)
13. Quzey Lianq Hun dövləti (401 – 439–cu illər)
14. Hsia Hun dövləti (407 – 431–ci illər)
15. Lou – Lan Hun dövləti (442 – 460–cı illər)
16. Sabar dövləti (V – VII əsrlər)
17. Onoqur dövləti (V – VI əsrlər)
18. Tuqurkur dövləti (V – VI əsrlər)
19. Uturqur dövləti (V – VI əsrlər)
20. Doğu Tabqaç dövləti (534 – 557–ci illər)
21. Batı Tabqaç dövləti (534 – 557–ci illər)
22. Türkeş dövləti (717 – 766–cı illər)
23. Qarluk dövləti (766 – 1215–ci illər)
24. Qırğız dövləti (840 – 1207–ci illər)
25. Qaraxanlılar dövləti (840 – 1042–ci illər)
26. Şirvanşahlar dövləti (861 – 1086, 1120 – 1501–ci illər)
27. Tulunoğulları (Misir) dövləti (868 – 905–ci illər)
28. Sacilər dövləti (889 – 942–ci illər)
29. Leonq Şato Türk dövləti (907 – 923–cü illər)
30. Turfan Uyğur dövləti (911 – 1368-ci illər)
31. Tanq Şato Türk dövləti (923 – 936–cı illər)

32. Tsin Şato Türk dövləti (934 – 946-cı illər)
33. Oğuz Yabqu dövləti (X əsrin əvvəlindən 1000-ci ilə qədər)
34. İxşidilər dövləti (935 – 969-cu illər)
35. Salarilər dövləti (942 – 981-ci illər)
36. Qəznəvilər dövləti (969 – 1187-ci illər)
37. Şəddadilər dövləti (971 – 1075-ci illər)
38. Rəvvadilər dövləti (983 – 1060, 1107 – 1117-ci illər)
39. Doğu Qaraxanlı dövləti (1042 – 1211-ci illər)
40. Batı Qaraxanlı dövləti (1042 – 1212-ci illər)
41. Anadolu Səlcuqlu dövləti (1092 – 1307-ci illər)
42. Suriya Səlcuqlu dövləti (1092 – 1117-ci illər)
43. Kirman Səlcuqlu dövləti (1092 – 1187-ci illər)
44. İrak Səlcuqlu dövləti (1157 – 1194-cü illər)
45. Əyyubilər dövləti (1171 – 1348-ci illər)
46. Hindistan Türk dövləti (1206 – 1413-cü illər)
47. Misir Məmlük Türk dövləti (1250 – 1383-cü illər)
48. Elxanilər (Hülakülər) dövləti (1256 – 1358-ci illər)
49. Cəlairlər dövləti (1259 – 1410-cu illər)
50. Bessarabiya (Qaqauz) Türk dövləti (1330 - ?)
51. Qaraqoyunlu dövləti (1365 – 1469-cu illər)
52. Ağqoyunlu dövləti (1469 – 1508-ci illər)
53. Qacarlar dövləti (1747 – 1925-ci illər)

Atabəyliklər.

54. Şam (Suriya) Atabəyliyi (1117 – 1154-cü illər)
55. Mosul – Hələb Atabəyliyi (1127 – 1259-cu illər)
56. Azərbaycan Atabəyliyi (Eldənizlər) – (1146 – 1225-ci illər)
57. Fars (Salqurlular) Sunqur Atabəyliyi (1147 – 1284-cü illər)

Xanlıqlar.

58. Böyük Bulqar Xanlığı (630 – 665-ci illər)
59. Volqa Bulqar Xanlığı (665 – 1391-ci illər)
60. Dunay Bulqar Xanlığı (681 – 864-cü illər)
61. Peçeneq Xanlığı (860 – 1091-ci illər)
62. Uz Xanlığı (860 – 1068-ci illər)
63. Kuman Qıpçaq Xanlığı (IX – XIII əsrlər)

64. Kan – Çon Uyğur Xanlığı (905 – 1226-cı illər)
65. Özbək Xanlığı (1428 – 1599-cu illər)
66. Qazan Xanlığı (1437 – 1552-ci illər)
67. Kırım Xanlığı (1440 – 1812-ci illər)
68. Qasım Xanlığı (1445 – 1550-ci illər)
69. Həştərxan Xanlığı (1466 – 1554-cü illər)
70. Kaşqar Xanlığı (1472 – 1877-ci illər)
71. Noqay Xanlığı (1502 – 1765-ci illər)
72. Xivə Xanlığı (1511 – 1620-ci illər)
73. Sibir Xanlığı (1556 – 1600-cü illər)
74. Buxara Xanlığı (1599 – 1785-ci illər)
75. Xokand Xanlığı (1710 – 1876-ci illər)
76. Təbriz Xanlığı (1747 – 1781-ci illər)
77. Urmiya Xanlığı (1747 – 1763-cü illər)
78. Xoy Xanlığı (1747 – 1791-ci illər)
79. Maku Xanlığı (1747 – 1924-cü illər)
80. Marağa Xanlığı (1747 – 1785-ci illər)
81. Qaradağ Xanlığı (1747 – 1805-ci illər)
82. Sərab Xanlığı (1747 – 1751-ci illər)
83. Ərdəbil Xanlığı (1747 – 1791-ci illər)
84. Şəki Xanlığı (1747 – 1807-ci illər)
85. Qarabağ Xanlığı (1747 – 1805-ci illər)
86. Quba Xanlığı (1747 – 1813-cü illər)
87. Şirvan Xanlığı (1747 – 1805-ci illər)
88. İrəvan Xanlığı (1747 – 1828-ci illər)
89. Gəncə Xanlığı (1747 – 1804-cü illər)
90. Bakı Xanlığı (1747 – 1806-cı illər)
91. Talış Xanlığı (1747 – 1813-cü illər)
92. Lənkəran Xanlığı (1740 – 1828-ci illər)
93. Naxçıvan Xanlığı (1747 – 1820-ci illər)
94. Türkmənistan Xanlığı (1860 – 1885-ci illər)

Bəyliklər

95. Uyğur Bəyliyi (VIII əsr)
96. İzmirililər Bəyliyi (IX əsr)
97. İzmir Bəyliyi (1081 – 1097-ci illər)
98. Efes Bəyliyi (1081 – 1090-cı illər)

99. Dilmaçoğulları Bəyliyi (1085 – 1192-ci illər)
100. Danişməndli Bəyliyi (1092 – 1178-ci illər)
101. Saltuklu Bəyliyi (1101 – 1409-cu illər)
102. Artuklu Bəyliyi (1101 – 1409-cu illər)
103. Əhlət Bəyliyi (1100 – 1207-ci illər)
104. İnallı Bəyliyi (1103 – 1183-cü illər)
105. Sökmənlilər Bəyliyi (1110 – 1207-ci illər)
106. Məngüçüklü Bəyliyi (1118 – 1250-ci illər)
107. Ərbil Bəyliyi (1146 – 1232-ci illər)
108. Bərcəm Bəyliyi (XII əsr)
109. Yaruklular Bəyliyi (XII əsr)
110. Çobanoğulları Bəyliyi (1227 – 1309-cu illər)
111. Qarluk Bəyliyi (XIII əsr)
112. Qaramanoğulları Bəyliyi (1256 – 1483-cü illər)
113. İnancoğulları Bəyliyi (1261 – 1368-ci illər)
114. Sahib Ataogulları Bəyliyi (1277 – 1322-ci illər)
115. Pərvanəogulları Bəyliyi (1277 – 1322-ci illər)
116. Məntəşəogulları Bəyliyi (1280 – 1424-cü illər)
117. Çandaroğulları (İsfəndiyaroğulları) Bəyliyi (1292 – 1462-ci illər)
118. Alaiyə Bəyliyi (1293 – 1463-cü illər)
119. Qarasioğulları Bəyliyi (1297 – 1360-cı illər)
120. Çermiyanogulları Bəyliyi (1300 – 1429-cu illər)
121. Əşrəfoğulları Bəyliyi (1300 – 1326-cı illər)
122. Hamitoğulları Bəyliyi (1301 – 1423-cü illər)
123. Sarıxanoğulları Bəyliyi (1302 – 1410-cu illər)
124. Aydınogulları Bəyliyi (1308 – 1426-cı illər)
125. Təkə Bəyliyi (1321 – 1390-cı illər)
126. Ərtanaogulları Bəyliyi (1335 – 1381-ci illər)
127. Dulqədiroğulları Bəyliyi (1339 – 1521-ci illər)
128. Tacəddinoğulları Bəyliyi (1348 – 1423-cü illər)
129. Ramazanoğulları Bəyliyi (1352 – 1608-ci illər)
130. Dobruca Türk Bəyliyi (1354 – 1417-ci illər)
131. Qazi Bürhanəddin Əhməd Bəyliyi (1381 – 1398-ci illər)

Türk Cumhuriyyətləri, Muxtar Respublikaları və Muxtar Vilayətləri

132. Batı Trakya Türk Cumhuriyyəti (1913, 1915 – 1917, 1920 – 1923-cü illər)

133. Kiçik Başqırdıstan Cumhuriyyəti (1917 – 1919-cu illər)
134. Başqırdıstan Sovet Cumhuriyyəti (1919 – 1920-ci illər)
135. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti (1918 – 1920-ci illər)
136. Başqırdıstan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası (1920 – 1991-ci illərdə Rusiya Federasiyası tərkibində)
137. Tatarıstan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası (1920 – 1991-ci illərdə Rusiya Federasiyası tərkibində)
138. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası (1920 – 1991-ci illərdə SSRİ tərkibində)
139. Qazaxıstan Sovet Sosialist Respublikası (1920 – 1991-ci illərdə SSRİ tərkibində)
140. Qırğızıstan Sovet Sosialist Respublikası (1920 – 1991-ci illərdə SSRİ tərkibində)
141. Özbəkistan Sovet Sosialist Respublikası (1920 – 1991-ci illərdə SSRİ tərkibində)
142. Türkmənistan Sovet Sosialist Respublikası (1920 – 1991-ci illərdə SSRİ tərkibində)
143. Türkiyə Respublikası (1923 - ...)
144. Xatay Cumhuriyyəti (1938 – 1939 – cu illər)
145. Quzey Kipr Türk Respublikası (1974 - ...)
146. Başqırdıstan Muxtar Respublikası (1991 – Rusiya Federasiyası tərkibində)
147. Çuvaş Muxtar Respublikası (1991 - Rusiya Federasiyası tərkibində)
148. (Kabardin–Balkar Muxtar Respublikası (1991 - Rusiya Federasiyası tərkibində)
149. Kırım Muxtar Respublikası (1991 – Ukrayna Respublikası tərkibində)
150. Naxçıvan Muxtar Respublikası (Azərbaycan Respublikası tərkibində)
151. Saka (Yakut) Muxtar Respublikası (1991 - Rusiya Federasiyası tərkibində)
152. Tatarıstan Muxtar Respublikası (1991 - Rusiya Federasiyası tərkibində)
153. Tuva Muxtar Respublikası (1991 - Rusiya Federasiyası tərkibində)
154. Xakas Muxtar Vilayəti (1920 - Rusiya Federasiyası tərkibində)
155. Dağlıq Altay Muxtar Vilayəti (1920 - Rusiya Federasiyası tərkibində)
156. Qaraçay – Çərkəz Muxtar Vilayəti (1920 - Rusiya Federasiyası tərkibində)
157. (Sincan) – Uyğur Muxtar Vilayəti (1955 – Çin Xalq Respublikası tərkibində)
158. Qaqauz Muxtar Yeri (1993 – Moldoviya Respublikası tərkibində)

159. Azərbaycan Respublikası (1991 - ...)
160. Qırğızıstan Respublikası (1991 - ...)
161. Qazaxıstan Respublikası (1991 - ...)
162. Özbəkistan Respublikası (1991 - ...)
163. Türkmənistan Respublikası (1991 - ...)

1.2. Turan Türkləri

**“Ay Türk adını elan üçün bir səmavi aynadır,
Türkün tarixi həm Yerdə, həm də Göylərdədir”.
(Hüseyn Cavid)**

Türk tarixini şərti olaraq üç böyük dövrə bölmək olar. Birinci dövr ən qədim dövrlərdən başlayaraq “Tufan”a qədərki dövrü (“Nuh tufanı”na qədərki dövrü), ikinci dövr “Tufan”dan sonra bizim eraya qədərki dövrü (Nuhdan İsa Məsihə qədərki dövrü), üçüncü dövr isə bizim eranın başlanğıcından günümüzə qədərki dövrü (İsa Məsihdən günümüzə qədərki dövrü) əhatə edir.

Dünya tarixşünaslığı səhv olaraq Türk tarixini eradan əvvəl IV əsrdə böyük imperatorluq qurmuş Hun Türklərinə bağlayırlar. Bəzi tədqiqatçılar bir az da irəli gedərək İskitləri də Türk hesab etmiş və Türk tarixini eradan əvvəl VIII əsrə, bəziləri Şumerləri də Türk hesab edərək eradan əvvəl IV-II minilliklərə, bəziləri Kür-Araz çayları və Urmiya gölü ətrafında eradan əvvəl III minillikdə yaranan Aratta dövlətinə, bəziləri də Çayhun və Sayhun (Amu-Dərya-Sır-Dərya) çayları ətrafında eradan əvvəl X-VI minilliklərdə yaranan Turan dövlətinə bağlamışlar.

Dünyanın məşhur mədəniyyət və din tarixçiləri, arxeoloqları, etnoqrafları, dilçiləri, geoloqları və digər tədqiqatçıları min illər boyu zaman-zaman bəşəriyyətin yaddaşından silinən iki qitəni-Mu və Atlanta qitələrini tarixin ən qədim sivilizasiya mərkəzləri hesab edirlər. Belə tədqiqatçılardan biri də ingilis alimi Ceyms Çörçvoddur. Ceyms Çörçvord insanlıq tarixini tədqiq edib üzə çıxaran nadir tədqiqatçılardanır. O, insanlığın ana yurdu adlandırdığı “Mu mədəniyyəti”ni tədqiq və nəşr etməklə insanlıq tarixinə əvəzsiz bir xəzinə bəxş etmişdir. Sakit okeanda batmış “Mu qitəsi”ni aşkar etməklə Ceyms Çörçvord böyük bir bəşəri mədəniyyətin üzə çıxmasına nail olmuşdur. (Bax: Churchward James, Kayıp Kıta Mu, Çevirən Rengin Ekiz, İzmir 2007; Churchward James, Batık Kıta Munun Çocukları, Çevirən Ercan

Arısoy, İzmir 2008; Churchward James, Munun Kutsal Sembolləri, İzmir 2006 və s.).

XIX əsrin sonu XX əsrin 30-cu illərində əlli il (1886-1936) yer kürəsinin bütün qitələrini gəzmiş, ayrı-ayrı ölkələrdə tədqiqat aparan arxeoloqlar, geoloqlar, antropoloqlar, etnoloqlar, hidroloqlar və tarixçilərlə əlaqə yaratmış, Hindistan, Birma, Tibet, Amerika, Avropa və s. ölkələrdəki monastırlarda çalışan rahiblərlə görüşmüş, çox zəngin litoqrafik, hiyeqrofik, rəmzi və həndəsi yazıları toplamış, ayrı-ayrı ölkələrdə rast gəldiyi xarabalıqların, ən qədim abidələrin, piramidaların, möhtəşəm sarayların qalıqlarının şəklini çəkmiş, müxtəlif monastr və kilsələrdə saxlanılan gizli lövhələrdəki rəmzi yazıların şifrlərini açmış, insanlığın ilk çağlarından başlayaraq ayrı-ayrı qitələrdə yurd salan insanların tarixini, onların yaratdığı maddi və mənəvi mədəniyyəti tədqiq etmiş məşhur ingilis alimi Ceyms Çörçvord “Tufan”a qədərki dünya sivilizasiyasının sirlərini elm aləminə açmışdır.

Ceyms Çörçvorda görə 70 min il öncə Mu qitəsindən dörd müxtəlif yolla Asiya, Avropa, Afrika və Amerika qitələrinə yayılanlar bu qitələrə özlərinin yüksək mədəniyyətlərini də aparmışlar. Alimin fikrincə birinci yol “Maya” adı ilə Mu qitəsindən çıxaraq Asiyasının şərq bölgələrinə yayılanlar “Uyğur” (Oxu: Türk-A.M.) adı ilə tanınmışlar. İkinci yolla yayılanlar gəmilərlə “Maya” adı ilə Hind-Çinə gəlmiş, burada “Nağa-Maya” adı ilə tanınmışlar. Üçüncü yolla çıxan Mu qitəsinin insanları gəmilərlə Afrikanın şərqinə gələrək Efiopiyada “Maya” adı ilə yurd salmışlar. Dördüncü yolla gəmilərlə çıxanlar isə Amerika qitəsində qədim Mayya mədəniyyətini yaratmışlar. Bu qədim Mu qitəsində tarixin ilk imperatorluğu olan Günəş İmperatorluğu yaradılmışdı.

Bu Günəş İmperiyası bütün dünyaya hakim olmuş, qanunları bütün xalqları idarə etmişdi. Günəş İmperiyasının müstəmləkələri olan Quzey, Orta və Güney Amerika, Qərbi Avropa, Misir, Babilistan, Anadolu, Birma, Hindistan və qədim Uyğurustan (Oxu: Türkünstan-A.M.) mədəniyyətləri də məhz Mu mədəniyyəti əsasında formalaşmışdır. Mu xalqı gəmilərlə Sakit Okeanın doğusundan batısına, güneyindən quzeyinə yol açmış, qitənin sənətkarları, memarları, arxitektorları, mühəndisləri həm öz ölkələrində, həm də müstəmləkələrində daşdan məbədlər, saraylar tikmiş, şəhərlər salmış, mərmər daşlar döşənmiş yollar çəkmişdilər.

Mu xalqı tikilmiş məbədləri, sarayları qabartmalarla bəzəmiş, məbəd və saray divarlarında özləri haqqında bilgiler həkk etdirmişdilər. Tədqiqatçıya görə Mu qitəsində yeddi böyük, xeyli miqdarda kiçik şəhər, qəsəbə və kəndlər

olmuşdu ki, bu yaşayış yerlərinin əksəriyyəti çayların dənizə və okeana tökülən vadilərində salınmışdı ki, digər ölkələrlə gəmi ticarəti və alış-veriş üçün əlverişli olsun. Ümumiyyətlə, Mu xalqı gəmiçilikdə mahir usta olmuşdular. Alim Ceyms Tibet monastırlarından birində rastlaşdığı lövhələrdə dünyanın müxtəlif bölgələrini özündə əks etdirən bir qədim xəritədə Güney Amerikaya, hətta Aralıq dənizi yolu ilə Anadoluya belə rast gəldiyini qeyd edərək göstərir ki, bu xəritəyə görə deyə bilərik ki, 25 min il öncə Mu sakinləri müstəmləkələri olan Güney Amerikaya və Aralıq dənizi yolu ilə Anadoluya belə gəmilərlə gedirlərmiş. Bu onu göstərir ki, Günəş İmperiyası yox olmadan öncə Mayyalılar Güney Amerikada və dünyanın müxtəlif yerlərində böyük bir mədəniyyət yaratmışdılar. Alimə görə Amerika qitəsinin ortasında yerləşən, sərhədləri Meksikanın bir hissəsini, eləcə də Belize, Qvatemala, Honduras və Salvadora qədər böyük bir ərazini əhatə edən Maya İmperiyasının tarixini iki dövrə-qədim və yeni dövrə bölmək olar ki, Mayyaların ən qədim dövrü də məhz Mu qitəsi və Günəş İmperiyası ilə bağlıdır. Ceyms Çörçvord məşhur arxeoloq V. Nivenin Meksikada topladığı 2600-ə qədər gil lövhəni incələyərək belə qərara gəlmişdi ki, bu lövhələrin ən azı 12 min ildən artıq yaşı var.

Mu xalqı qədim dünya mədəniyyətinin, maarifinin, elminin, təhsilinin və ticarətinin də inkişafında əvəzsiz rol oynamışlar. Onların sayəsində onların davamçıları olmuş Uyğur Türkləri Hind-Çində, Türküstanda, Mesopatomiya, Azərbaycanda qədim Mayalılar isə Orta Amerikada tarixdə görünməmiş bir “Elm İmperatorluğu” qurmağa nail olmuşdular. Onlar xüsusilə, riyaziyyat, astronomiya, həndəsə, fizika, kimya və memarlıq sahəsində çox inkişaf etmiş, heyratamiz irəliləyişlər əldə etmişdilər. Tədqiqatçıların fikrincə “Mayyaların öz zamanlarında yaratdıqları rəsədxanalar XVIII əsrdəki Paris qülləsindən daha mükəmməl idi”.

Amerika Mayyalıları da Misirlilər kimi Günəş İmperatorluğundan əxz etdikləri elm sayəsində sonsuzluq haqqında fikirlər yürütmüş, piramidaların yaradıcısı olmuş, astronomik tablolar və riyazi bilgilərlə günün saatlarını və ilin fəsilələrini ölçüb-biçmişlər. Onlar dünya riyaziyyat tarixində “sıfırı” kəşf edən, dünya tibb elmində ilk beyin əməliyyatı aparan xalq olmuşlar. Mayyaların mükəmməl Günəş və Ay təqvimləri, Veneranın vəziyyətini göstərən dəqiq cədvəlləri olmuşdur. Tədqiqatçıların fikrincə Mayyaların müasir tibbin çox yaxın zamanlarda kəşf etdiyi “bakteriya” haqqında bilgiləri olmuşdu. Mayyalılar kimya, biologiya və əczaçılıq elmləri sahəsində də çox böyük uğurlar əldə etmişdilər. Ümumiyyətlə, Mayyalılar elmin müxtəlif sahələrində mədəniyyətin ən yüksək zirvəsinə yüksəlmiş, xüsusilə tibb və

memarlıq sahəsində çox böyük uğurlar əldə etmişdilər. Mayyalıların ən əzəmətli binaları Yükatanın ən böyük şəhəri olan Uxmaldadır. Arxeoloqlar Yükatanda üst-üstə inşa edilən qədim 7 mərtəbəli binalara rast gəlmişlər.

Qədim Maya İmperatorluğu dövründə Mayalılar güclü mərkəzə sahib deyildilər. İmperiya siyasi baxımdan ortaqlar, mədəniyyət və yazıya malik ayrı-ayrı ölkə və şəhər federasiyasından ibarət idi. Hər ölkə və şəhər öz hökuməti tərəfindən idarə olunmuş, siyasətini özü tənzimləmiş, hər ölkə və şəhər öz yaşayışını özü həll etmiş və hər ölkə və şəhərin sənətkarlıq baxımından öz memarlıq üslubu olmuşdu. Bütün bunlarla yanaşı hər ölkə və şəhər İmperiyanın bir hissəsi idi və bir təhlükə baş verdikdə bu federasiya subyektləri mərkəzə tam bağlanır və İmperatorluğun iradəsinə tabe olurdu. Qədim Mayalıların ən yüksək dini və siyasi gücü hökmdarda toplanmışdı. Maya hökmdarı da Misir fironları kimi dini və hərbi hakimiyyətə malik idi. Maya xalqı dini baxımdan öz hökmdarlarına böyük hörmət bəsləyirdi. Hökmdardan aşağıda əsillilər sinfi, onlardan aşağıda elm adamları və zadəganlar zümresi, daha sonra isə ən böyük zümre olan sənətkarlar zümresi gəlirdi. Qədim Mayyada köləlik olmamışdır. Maya İmperiyasının paytaxtı Hiranipura şəhəri (Tədqiqatçıların fikrincə Hiranipura “Okeanda yaşayanların yurdu” deməkdir-A.M.), əhalisi təqribən 30 milyon nəfər olmuşdu.

Ümumiyyətlə, Mayya mədəniyyəti və onların Türk tarixi ilə əlaqəsi haqqında XX əsrin 20-30-cu illərində elmi araşdırmalar aparılsa da bu araşdırmalar uzun zaman üzə çıxarılmamışdır. Bu baxımdan Türk alimi Sinan Meydanın, Tatar alimləri Karamullin və Aribcanovun araşdırmalarını bu pərdənin üstünü açan ilk təşəbbüslərdən saymaq olar. (Bax: Sinan Meydan, Atatürk və Kayıp kıta Mu, Truva 2005; Vaprosı tyurkskoqo yazıkoznaniya, Kazan 1976, səh. 129-143; M. Qordiyeva, İx toçka zreniya, Moskva 1976, səh. 79-80).

Maya İmperatorluğunda yazıdan da istifadə edilmişdir. Tədqiqatçıların fikrincə bu yazıların bəziləri Maya memarlığında simvolik rəsm ilə, bəziləri də Uyğur-Maya hiyeqrafik yazı ilə yazılmışdır. Maya yazılarının ən önəmlisi Mayalıların müqəddəs kitabı olan “Popol Vuh” əsəridir. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, dünyanın bütün dillərində qədim Maya sözləri vardır. Onların fikrincə Yaponiyada işlədilən dilin yarısı, Meksika yerli dilinin yarısından çoxu Qara-Maya dilidir. Hindistanda yaşanan dilin də kökündə Nağa-Maya dili dayanır. Misir dili də bu qəbildəndir. Qədim Misirdəki xalqlar Hindistandan gələn Mayalılar və təxminən 16 min il öncə Atlantidadan gələn xalqlardan ibarət olmuşdur. Qədim Misirlilər Günəş İmperiyasının müstəmləkəsi olmuş,

Günəş İmperiyası fəlakətə uğrayıb Sakit Okeana qərq olduqdan sonra Misir müstəqil İmperiya olmuşdur.

Mu qitəsindən gəmilərlə, “Maya” adı ilə Hind-Çinə gəlmiş, burada Nağa-Maya adı ilə böyük bir imperatorluq quraraq yüksək mədəniyyət yaratmış Uyğurlar isə İmperiya dağıldıqdan sonra onların bir qismi gəmilərlə Hindistandan qədim Kəngər körfəzinin (indiki Bəsrə və ya Fars körfəzinin) şimalında, Fərat çayının sahillərində yerləşərək “Akkad”, daha sonra isə bütün ətrafı tutaraq “Şumer” adını almışlar. Bəzi tədqiqatçılar Akkadları sami xalqlardan hesab etsələr də Ceyms Çörçvord Akkadlarla Şumerləri eyni xalq hesab edir və göstərir ki: “Akkad” sözü Nağa-Maya dilində “yumuşaq yer, bataqlıq”, “Şumer” sözü isə “düz ərazi” deməkdir. (Bax: Ceyms Çörçvord, göstərilən əsərləri). Alimin fikrincə qədim Yunanlıların yazılarında da Qara Maya dilinə aid xeyli söz var. Əsl Yunanlar Ceymsin fikrincə-Atlantida yolu ilə Orta Amerikadan gəlmiş, Anadolu, Balkan yarmadalarında və Egey adalarından yurd salmışlar.

“Mu qitəsi”ndə yaradılmış Günəş İmperiyası haqqında fundamental əsərlər yazan Ceyms Çörçvorda görə Mu qitəsinin Günəş İmperatorluğunda qohum dillər olan Uyğur və Maya dillərindən istifadə edilmişdir. Ceyms yazır: “Günəş İmperiyasının dili Mayalıların dilidir. Qədim Mayalıların dili isə Uyğur (Oxu: Türk-A.M.) dili ilə demək olar ki, eynidir” (Ceyms Çörçvord, göstərilən əsərləri).

Tədqiqatçılara görə Mu mədəniyyətinin ən böyük övladı Atlantida qitəsi olmuşdur. Bu qitə quzey Atlantik okeanında qərbdə Şimali və Orta Amerika, şərqdə Avropa və şimali qərbi Afrikaya yaxın böyük bir ərazini əhatə etmişdi. Atlantida qitəsi də Mu qitəsi kimi qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi dünyanın mühüm bir hissəsini fəth edərək böyük bir İmperatorluğa çevrilmişdi. Bu İmperatorluq haqqında Misir papirus yazılarında məlumatlar verilmiş və göstərilmişdi ki, Atlantida hökmdarları 13 min 900 il hökm sürmüşlər. Mütəxəssislərin fikrincə, Mu ilə Atlantida sivilizasiyaları arasında geniş əlaqə olmuşdur. Onlar özlərindən öncəki böyük “Kosmik sivilizasiya”nın mərkəzi ilə əlaqədə olduqları üçün bir-biri ilə bağlı yaranmış, çökmələri də bir-biri ilə bağlı olmuşdur. Mu qitəsi müəzzəm şəhərləri, sarayları, 64 milyon əhalisi ilə eradan 25 min il öncə zəlzələ nəticəsində Sakit Okeana, Atlantida qitəsi isə eradan 11 min 500 il öncə Atlantik Okeanına batmışlar. Tədqiqatçıların fikrincə, bütün insanlığın mədəniyyət adına qazandığı hər şeyin təməli bu iki mərkəzdən yayılmış və uzun müddət buralardan idarə olunmuşdur.

Mu qitəsində yaranan Günəş İmperatorluğu Mu qitəsi ilə bərabər Sakit Okeana qər q olduqdan sonra dünyaya yalnız onun müstəmləkələri qalmışdır. Bu müstəmləkələrin ən başlıcaları Böyük Uyğur İmperatorluğu (oxu: Böyük Turan İmperatorluğu-A.M.), Misir, Babilistan, Hindistan, Birma, Anadolu və Amerikadakı dövlətləri olmuşdur. Mu qitəsi Sakit Okeana qər q olduqdan sonra Böyük Günəş İmperatorluğu da yox olmuş, sonradan Günəş İmperiyasının bütün müstəmləkələri öz müstəqil dövlətlərini yaratmışdılar. Günəş İmperiyası yox olduqdan sonra dünya bir xaos vəziyyətinə dönüşmüş, sonradan yeni-yeni mədəniyyətlərin təməli qoyulmuş, dünya tarixinin yeni bir dövrü başlamışdı.

Yetmiş min il öncə mövcud olmuş Günəş İmperiyasının ən böyük, ən önəmli və ən güclü davamçısı Turan İmperatorluğu olmuşdur. Mu qitəsinə ən yaxın olan Böyük Turan İmperiyası Günəş İmperiyasının süqutundan sonra dünyanın keçmiş mədəniyyətlərinin bütün özəlliklərini özündə daşımışdır. Böyük Turan İmperiyasının doğu sərhəddi Sakit Okeana, batı sınırı Qara dənizə, quzey sınırı Şimal Buzlu Okeana qədər uzanmış, güneydə Çin, Birma, Hindistan, Persiya, Xəzər dənizi ətrafları, Azərbaycan, Ön Asiya və Anadolunu öz içinə almış, Avropanın böyük bir hissəsi də bu İmperiyaya daxil olmuşdu.

Yaşadığı dövrün (1886-1936) siyasi tələblərinə əməl edərək qədim Turan İmperatorluğunu “Böyük Uyğur İmperatorluğu” kimi tanıtməyə məcbur olan ingilis alimi Ceyms Çörçvord Tibet monastrındakı yazılara dayanaraq göstərir ki: “Uyğur rahibləri 70 min il öncə Ana vətənin (Mu qitəsi nəzərdə tutulur-A.M.) müqəddəs mətnlərinin surətini Uyğur (oxu: Turan) paytaxtı Xora Xotaya gətirmişdilər. Bu əfsanəvi tarix Uyğurların (Oxu: Türklərin) Asiyada ilk yerləşmələrindən, bugünkü Sarı dəniz sahillərində yurd saldıqlarından xəbər verir. Onlar buradan da hərəkət edərək Asiyanın içərilərinə doğru yayılmış, bundan sonra bütün Orta Asiyadan Xəzər dənizindək ərazilərdə yurd salmışdılar ki, bu yurd İmperatorluq dövründə Orta Avropadan Atlantik Okeanına qədər böyük bir ərazini əhatə edirdi” (Bax: Ceyms Çörçvord, Batık Kıta Munun Çoçukları, Çevirən Ercan Arısoy, İzmir 2008).

İlk əvvəllər Günəş İmperiyasının müstəmləkəsi olan Turan dövlətinin din xadimləri olan rahiblər getdikləri hər bir ölkədə dini elmləri öyrətmək üçün məktəblər açmış, xalqı maarifləndirmişdilər. Günəş İmperatorluğunun müstəmləkələrində bu məktəblərdə öyrədilən dini elmlər sonradan “Müqəddəs sirlər” adı altında toplanmış, gil lövhələrə həkk olunmuşdu. Bu “Müqəddəs sirlər” insana öncə sonsuz, hər şeyə qadir uca bir Varlığın olduğunu, inasının

bu qadir Varlıq tərəfindən yaradıldığını və bu Varlığın insanın Səma Atası (Göy Tanrı) olduğunu, bu Yaradıcı Varlığın insan yaradıldığı zaman onun bədəninə əsla ölməyən, əbədi var olan bir Ruh yerləşdirdiyini, bədən maddi olduğundan torpağa dönməsini, bütün insanlar Tanrı tərəfindən yaradıldığından onların bir-birinə qardaş olduğunu, insanın necə yaşamasını, onun həyatdakı vəzifəsini, özünü əbədiyyətə necə hazırlamasını öyrədir. Bu dinə görə “Ruh xeyri, maddi isə şəri yaradır”. “Müqəddəs sirlər”də göstərilir ki: “İlahi sevgi olan yerdə şəre yer yoxdur”.

İnsanın və Dünyanın yaranması ilə bağlı qədim gil kitabələrdə göstərilir ki: “Zəka (Tanrı nəzərdə tutulur-A.M.) dünyadakı hər şeyin yaradıcısı İnsanı yaratdı və onun bədənində diri və əbədiyaşar bir Ruh yerləşdirdi. Və İnsanın idrak qüvvəti Yaradanın bənzərliyində oldu”. Qədim Maya və Turan mənbələrinə əsaslanan Ceyms Çörçvord göstərir ki, doğrudur, İnsan məməlilər sinfinə aiddir, ancaq onun bədənini Ruh ilə birləşdirildiyi üçün O, bütün başqa canlılardan fərqli və seçilən bir məxluqdur və O, yer üzünə hakim olmaq üçün göndərilmişdir. Bu yüksək məziyyət İnsandan başqa heç bir canlı varlığa bəxş edilməmişdir. Bu da İnsanın İlahi bir gücə sahib olduğunun dəlilidir. Bu mənada İnsanın belə bir gücə sahib olmayan başqa bir heyvandan-Darvinə görə meymundan əmələ gəlməsi və ya ondan çevrilmiş olması mümkün deyildir. Bu qədim Uyğur və Maya abidələrinə əsaslanan Ceyms belə bir qənaətə gəlmişdir ki, İnsana bu güclə birlikdə ondan necə yararlanmaq bacarığı və Tanrının bir parçası olaraq bu Sonsuz Varlığa yaxınlaşmaq və ya orta əsr sufilərindən də dediyi kimi “Tanrıya qovuşmaq qüdrəti” verilmişdir. Bu alimlər bu baxımdan İnsanı Tanrının “övladı” saymışlar.

Müqəddəs mətnlərdə Yaradan haqqında deyilir ki: “İnsan üçün Yaradan tam qavrana biləcək deyildir. Yaradan rəsm edilə bilməz, Ona ad verilməz. O, adsız olandır”. Günəş İmperiyasında Yaradanın adını tələffüz etmək günah sayıldığı üçün insanlar Günəşi tək Tanrının atributu, təmsilçisi saymışlar. Günəş İmperiyasının dini mədəniyyətində insanlara heç vaxt Tanrıdan qorxmaq öyrədilməyib, əksinə onlara Tanrıya sevgi və güvən öyrədilmişdi. Bu təfəkkür Türklərdə İslamı qəbul edəndək davam etmiş və Türklərdə belə bir ata sözü yaranmışdı ki: “Türklər öncə Tanrını sevdilər, İslamı qəbul etdikdən sonra bu sevgiyə qorxu da əlavə olundu”.

Bu qədim kitabələrdə həmçinin göstərilir ki, İnsan erkək və dişi olaraq yaradılmışdır. Onlar ilkin olaraq bitişik şəkildə yaradılmış, bu bitişik insanın iki başı, dörd ayağı, dörd qolu, dörd əli, dörd gözü, dörd qulağı, iki burnu olmuşdur. Bədənləri yuvarlaq olmuşdur. Bunu təsdiq edən Böyük Turan İmperiyasının paytaxtı Xora-Xota şəhərindən qazıntı nəticəsində arxeoloqlar

tərəfindən tapılan və 20 min il bundan öncəyə aid ikibaşlı yuvarlaq insan rəsmidir. Bu rəsm insanın ikili prinsiplə yaradıldığını yaşadan hələlik tarixə bəlli ən qədim mənbədir. Tanrı sonradan bitişik insanı ayırmış, insan erkək və dişi olaraq iki olmuş, bu ikidən üç, dörd və bütün insanlıq törəmişdir.

Ceyms Çörçvorda görə Uyğurlar (oxu: Turanlı Türklər) 70 min il əvvəl Mu qitəsindən çıxıb Günəş İmperatorluğundakı böyük mədəniyyəti, dili və dini sonradan dünyaya yaymışlar. Alimə görə, Atəşpərəstlik, Musəvilik, Xristianlıq və İslamiyyət kimi tək Tanrılı dinlərin təməlində Günəş İmperiyasının dini dayanır. Ceyms xüsusi olaraq qeyd edir ki, Musa Peyğmbərin “Tövrat”ı Mu qitəsinin dili və yazısı olan Maya və Uyğur dili və yazısı ilə qələmə alınmış Nağa-Maya mətnlərinin tərcüməsi, surətidir. Bunlar sonradan Babilədə həbsdə olan və dini xadim olmayan Əzra (üzeyir) tərəfindən saxtalaşdırılmışdır. Alimin fikrincə, istər Tövrat, istərsə də İncil Günəş İmperiyasının vəhy edilmiş müqəddəs mətnləri əsasında yaranmışdır.

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi zəlzələ nəticəsində Mu qitəsinin Sakit Okeana qərq olması ilə Günəş İmperatorluğu da süquta uğramış, onun müstəmləkələri öz müstəqilliyini elan etmiş və sonradan onların bəzisi yeni İmperatorluqlar qurmuşlar ki, bu İmperatorluqlardan ən əzəmətlisi Böyük Turan İmperatorluğu olmuşdur. Turan İmperatorluğunun paytaxtı Baykal gölünün yaxınlığında yerləşən Xora-Xota (oxu: Qor Ata) şəhəri olmuşdur. Bu şəhərin xarabalıqlarından arxeoloji qazıntılar nəticəsində xeyli miqdarda maddi-mədəniyyət nümunələri tapılmışdır ki, bunların içərisində əslindən ipək parça üzərinə köçürülmüş oturmuş vəziyyətdə qadın hökmdarı və onun ərinin rəsmləridir. Mütəxəssislər bu şəkilləri XVIII-XVI minilliklərə aid edirlər. Tədqiqatçı Ceyms Çörçvord göstərir ki, Çin əfsanələrinə görə Uyğurlar (Turanlılar) 17 min il əvvəl mədəniyyətin zirvəsinə yüksəlmişlər. Bu, tarixi-geoloji fenomenlərə də uyğun gəlir. Qədim Uyğurların (Turanlıların) sivilizasiya və mədəniyyət baxımından xeyli irəlilədiklərini xüsusi qeyd edən Ceyms göstərir ki, Uyğurlar (Turanlılar) astrologiya, mədənçilik, toxuculuq, memarlıq, riyaziyyat, təhsil, oxumaq-yazmaq, tibb və.s kimi elmləri mükəmməl bilmişdilər. Onlar ipək, taxta və metal üzərində dekorativ sənətlərin ustası idilər. Onlar qızıl, gümüş, bürünc və gildən heykəllər yapmışdılar ki, bu Misir tarixindən daha əvvəllər olmuşdur. Müəllifə görə, Himalay dağları da daxil olmaqla Orta Asiyada mükəmməl inşa edilmiş şəhər və qəsəbələr, bir-birindən gözəl inşa edilmiş yaraşqlı binalar, saraylar, məbədlər, xüsusi evlər, qədim caddələr və karvan yolları məhz Uyğur İmperatorluğunun (oxu: Turan İmperatorluğunun) şah əsərləri olmuşlar.

Turan İmperatorluğunun Şərqdə yaratdığı müəzzən mədəniyyət qədim Şumer abidəsi olan “Bilgəmiş dastanı”, “Tövrət” və “Quran”da xatırlanan “Tufan” nəticəsində məhv olmuşdur. Çox təəssüflər olsun ki, qədim Türklərin “Tufan”a qədər yaratdıqları bu müəzzəm mədəniyyət haqqında bu günə qədərki dünya tarixşünaslığı susmuşdur. Bu maddi-mədəniyyət abidələrinin xeyli hissəsi “Tufan” nəticəsində Türküstanın Qobu çöllərində qumluqlar altında bu gün də qalmaqda, öz tədqiqatçılarını gözləməkdədir.

Bəllidir ki, Azərbaycan da qədim Turan İmperatorluğunun tərkibində olmuşdur. Bunu nəzərə alan Azərbaycan alimi Qara Namazov göstərir ki: “Uyğurların (Turanlıların) əhatə etdiyi coğrafi ərazi bizim Qobustanı da öz içərisinə alır. Qədim Uyğur İmperiyasında (Turan İmperiyasında-A. M.) baş verən “Tufan” Qobustandan da yan keçməmişdir... “Tufan”-dan qalma təsvirlərlə Qobustan və Orta Asiya (Türküstan-A. M.) təsvirləri bir-biri ilə çox səsləşir və belə deməyə əsas var ki, Qobustan təsvirlərinin də ən qədim nümunələri elə Uyğur (Turan) qayaüstü təsvirlərinin demək olar ki, eynidir... Hətta yer adları da bir-birlərinə bənzəyirlər. Bu maddi mədəniyyət abidələrinin eyniliyi də bu torpaqlarda (yəni Azərbaycanda-A. M.) hələ 20 min il əvvəl Uyğurların-Türklərin yaşadıklarını təsdiqləyən faktlardır”. Alim sonra qeyd edir ki: “Bu səsləşmələr bir-birini tamamlayırsa, deməli, bizim arxeoloqlarımızın təxmin etdiyi Qobustan abidələri 5,8 min il əvvəl yox (Bəzi müəlliflər Qobustan qayaüstü rəsmlərini eradan əvvəl VII minilliyə aid edirlər-A. M. Bax: Azərbaycan tarixi, Bakı 1994, səh. 27), daha qədimlərə-Uyğur İmperiyasının (Turan İmperiyasının-A. M.) yaşadığı dövrlərə, yəni 20 min il əvvəllərə gedib çıxır. Bu yöndə Uyğurların, yəni Türklərin güney Qafqazda 20 min il öncə bir İmperiya kimi yaşamaları nəticəsinə gəlinməlidir”. Alim davam edərək göstərir ki: “Naxçıvandakı Gəmiqayanın tarixinə də III-I minilliklərin mədəniyyəti kimi yox, həmin dövrlərin tarixi kimi, yəni Uyğur İmperiyasının (Turan İmperiyasının) zamanına (yəni 20 min il əvvələ) dayanmasını qəbul etmək daha doğru olardı”. (Bax: Qara Namazov, C. Çörçvodun tarixi kəşfləri Bakı 2010, səh. 98, 99, 100).

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə “Günəş-dil nəzəriyyəsi”də Mu qitəsindəki Günəş İmperiyasının adı ilə bağlıdır. Bu nəzəriyyəyə görə dünyanın ilk dili Türk dili olmuşdur.

Ceyms Çörçvorda görə Böyük Uyğur İmperatorluğunun (Böyük Turan İmperatorluğunun -A. M.) dağılması “Böyük Tufan” fəlakəti zamanında-prototarixdə baş vermişdir. “Böyük Tufan”dan sonra Uyğur (Türküstan) Türkləri başqa-başqa bölgələrə, o cümlədən də Hindistana, Çinə, Əfqanıstana, Xəzər dənizinin quzey və güney sahillərinə, Qafqaza və Azərbaycan yolu ilə

Mesopotamiya və Anadoluya, oradan da Şərqi və Qərbi Avropaya köç etmişlər. Müəllifə görə qədim Keltlər, Totonlar, Slavyanlar, Bretonlar, İrlandlar və başqalarının da hamısı Uyğur (Turan) soyludurlar. Bu soydan olanlar “Böyük fəlakət”dən sonra sağ qalanların törəmələridirlər. Çörçvorda görə Midiyalılar Uyğurların (Turanlıların) son köçü olub İmperiyanın çökməsindən 8-10 min il sonra ortaya çıxmışdılar. Midiyalılar Xəzər dənizinin cənubu, Zaqros dağlarının şərqində (yəni Azərbaycanda-A. M.) yerləşmişdilər.

Böyük Uyğur (Turan) İmperatorluğunun o dövrdəki (“Tufan”dan öncəki) bütün Asiya və Avropanı əhatə edən xəritəsini tərtib edən Ceyms Çörçvord onu da qeyd etmişdir ki, bugünkü (XX əsrin əvvəllərindəki) Amerika Birləşmiş Ştatları dövlət quruculuğu baxımından Uyğur (Turan) İmperatorluğunun bənzəridir.

“Tufan” nəticəsində Turan İmperatorluğunun çökməsindən 8 min il sonra Asiyada müxtəlif dövlətlər meydana gəlmişdir. Bu dövlətlərə Şumer, Aratta, Lullu, Kutı, Su, Elam, Akkad, Assur, Babil, Manna, Midiya, Hitit, Urartu, Əhəməni, Saka və s. kimi dövlətlər daxildir.

Ceyms Çörçvorda görə Uyğur (Türküstanlı Türk) xalqının tarixi “ari irq”lərin tarixidir. O yazır: “Həqiqətən də ari irqlərin toxumu Uyğurların (Türküstan Türklərinin) soyundan gəlmədir. Çünki, ən qədim dövrlərdən Uyğurlar Hindistanı və Avropanı zəncirvari şəkildə öz içərisinə almışdı”. Ari irq olan Uyğurların (Turanlıların) Hindistana gəlişini eradan əvvəl 1500-cü illərə aid edən Ceyms Çörçvord göstərir ki: “Uyğurlar Hindistana gəldikdən sonra “ari irq” kimi tanındılar. Hindu ariləri Uyğurların bir qolunun soyundan qələnlərdi. Midiyalılar da onların davamı sayılırlar” (Ceyms Çörçvord, göstərilən əsəri, İzmir 2008).

Turanlıların “Tufan”a qədər yaratdığı zəngin maddi və mənəvi mədəniyyət Yer kürəsinin bir çox ərazilərinə yayılmış, ayrı-ayrı xalqların mədəniyyətinin yaranması və təkamülündə əvəzsiz rol oynamışdır. Bir çox müasir tədqiqatçılar qədim Şumerləri, Akkadları, Kutiləri, Turukkiləri, Lulluları, Suları, Sakaları və Amerikanın yerli xalqları sayılan Maqavları, Mayyaları, İnləri, Keçuaları Türk hesab edir və onların “Tufan”dan sonra yaratdıqları mədəniyyəti Türk mədəniyyəti sayırlar. Bu sadalananların qədim Türklərlə etnik və dil qohumluğu barədə tədqiqatçılar mühüm elmi mülahizələr irəli sürmüşlər.

İlk öncə Günəş İmperatorluğunun, daha sonra Böyük Turan İmperatorluğunun süqutundan sonra 25 min illik həyatı ayrı-ayrı coğrafi ərazilərdə və ayrı-ayrı coğrafi şərtlər içində keçən Türklər zaman-zaman

özlərinə məxsus milli mədəniyyətlərinin müəyyən bir qismini itirmişsələr də əvəzində müəzzəm bir bəşəri mədəniyyətlər yaratmışlar.

Bəzi tarixçilər qədim Türklərin ana yurdunu Mu qitəsi və bu qitənin Sakit okeana qərq olduqdan sonra Turan ovalığı, Baykal gölü, Ceyhun və Sayhun çayları (Amu-Dərya və Sır-Dərya çayları) ətrafını, bəzilər Ural-Altay və ya Kinqan dağları silsiləsinin doğu və batısını, bəzi antropoloqlar Tanrı dağları bölgəsini, bəzi mədəniyyət tarixçiləri Baykal gölünün güney-batı bölgəsini, bəziləri Xəzər dənizi ətraflarını, bəziləri indiki Monqolustan ərazisini, bəziləri Orxon-Yenisey çayları hövzəsini, bəzi etnoloqlar İç Asiyanın quzey bölgələrini, bəzi sənət tarixçiləri quzey-batı Asiyanı, bəziləri Urmiya gölü ətrafı və Kür-Araz ovalığını, bəziləri qədim Mesopotamiyada yerləşən Mosul və Kərkük bölgələrini və s. göstərmişlər. Bizcə bu tədqiqatçarın hamısı haqlıdır. Çünki bütün bunlar Türklərin hələ ilk çağlardan etibarən geniş bir sahəyə yayılmış olmaları və bu göstərilən ərazilərdə öz bəşəri mədəniyyətlərini yaratması illə bağlıdır.

Haqiqətən də tarixən Türklərin böyük bir qismi Asiya qitəsində, kiçik bir qismi isə Avropa, Afrika və hətta Amerika qitəsində yaşadığından və bu geniş ərazidə, bu dörd qitənin hər birində dövlət və imperatorluqlar qurmuş, bəşər mədəniyyətinə önəmli töhfələr vermişlər.

Türklər tarixən Ceyhun-Sayhun, Orxon-Yenisey, Kür-Araz, Volqa, İrtış, Ob, Lena, Dunay, Dəclə və Fərat kimi böyük, Tobol, Anabar, Olenek, Yana, İndiqirka, Kolumna, Abakan, Kürək, Qızılırmak, Çoruh, Sakarya, Böyük və Kiçik Menderes, Nazlı, Çağata, Zərəfsan, İli, Çu, Sarısu, Qızılsu, Narın, Qara Dərya, Çirçik, Aris, Anqren, Tekes, Kungəz, Keriya-Dərya, Karamuran, Çerçən-Dərya, Qaraqaş, Yurunqqaş, Xotan-Dərya, Yarkənd-Dərya, Koşqar-Dərya, Ağsu, Şahyar, Qonça-Dərya, Qum-Dərya, Acıçay, Ceqetu, Tatayu, Geder, Qızılüzən, Tərtər, Bərgüşad, Oxçuçay, Qarqarçay, Türyançay, Arpaçay, Naxçıvançay, Çilançay, Vənəndçay və s. kimi kiçik və yüzlərlə dağ çaylarının, Baykal, Aral, Xəzər, Urmiya, Göygöl, Göyçə və s. kimi dəniz və göllərin ətrafında yaşamış və bu çay, göl və dənizlərin ətraflarında dünya mədəniyyətinin qədim və orta əsrlərinə aid incilərini yaratmışlar. Türklərlə bağlı daha çox maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələri dünyanın ən yüksək dağ silsiləsini təşkil edən güneydə Himalay dağları, batıda Xəzər dənizini, doğuda Böyük Kinqan dağları arasında qalan geniş bir ərazini əhatə edən Orta Asiyada, Qafqaz, Toros, Elbrus, Hindiquş və Zaqros dağlarını, iç və doğu Anadolu yaylaları ilə Kür-Araz vadilərini, Urmiya gölü sahillərini, Mesopotamiya ovalığını, Dəclə və Fərat vadilərini, Suriya və Ərəbistan düzənliklərini qapsayan Ön Asiyada təmərküzləşmişdir.

Bu gün belə Türklər Qərbdə Balkanlardan, Şərqdə Sakit Okeana, Şimalda Şimal Buzlu Okeandan, Cənubda Tibetə qədər olan geniş bir ərazidə, daha çox Türkiyə, Azərbaycan, Orta Asiya, Uyğuristan, Qazaxıstan və Rusiya Federasiyasında, az bir qismi isə Yuqoslaviyada, Makedoniya və Üsküpdə, Polşada, Rumıniyada, Bolqarıstanda, Yunanıstanın Batı Trakya bölgəsində, İraqda, Suriyada, Moldaviyada, Əfqanıstanda, Kiprdə, bəzi Egey adalarında yaşamaqdadırlar. Yaşadıqları yerlər arasında məsafələrin bu qədər uzaq olmasına, tarixən müxtəlif mədəniyyətlərlə çulğalaşmasına baxmayaraq, Türk dünyasının böyük əksəriyyətinin həyat təzi və mədəniyyətində bir birlik mövcuddur.

Bundan öncə “Tufan”a qədərki Böyük Turan İmperatorluğu (Ceyms Çörçvordun təbirincə Böyük Uyğur İmperatorluğu-A.M.) və o dövrdə Türklərin yaratdığı əldə olan maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələrindən qısa şəkildə bəhs etmişdik. İndi isə Türklərin “Tufan”dan sonra, bizim eranın başlanğıcına qədər yaratdıqları maddi və mənəvi mədəniyyətlərindən bəhs edəcəyik.

Bir çox tədqiqatçıların gəldiyi son nəticə bundan ibarətdir ki, mədəniyyət “Tufan”dan sonra dünyada ilk dəfə olaraq Türküstandan Xəzər dənizinin sahillərinə qədərki ərazi sayılan “Turan ovalığı”nda mərkəzləşmiş və buradan dünyanın başqa ərazilərinə yayılmışdır. Bu “Tufan”dan sonrakı ilk mədəniyyət mərkəzinin yaranma və varolma tarixi eradan əvvəl X-VI minilliklərə aid edilir. Belə ki, Türküstanda aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində bəlli olmuşdur ki, dünyanın böyük rəmzlərindən sayılan səkkizgüşəli ulduzun, dünyanın bütövlüyünün rəmzi olan əks istiqamətli butaların, xaç və svastikanın və s. ən qədim mədəniyyət nümunələri məhz bu ərazidən (Türküstandan) tapılmışdır. Bu da onu göstərir ki, “Tufan”dan sonrakı mədəniyyət tarixi eradan əvvəl III minillikdə şəhər dövlətlər yaratmış Şumerlərlə deyil, eradan əvvəl X-VI minilliklərdə Çayhun və Sayhun çayları ətrafında yaşamış Böyük Turan İmperatorluğunun xələfi və Şumerlərin ulu babaları olan Turanlılarla başlayır.

Eradan əvvəl I minilliyə aid Qazaxıstanın keçmiş paytaxtı Alma-Atanın 60 kilometrliyindəki İssık şəhərindən tapılan gənc əsilzadənin kurqan qəbrindən əldə edilən dəfinə də Türk maddi və mənəvi mədəniyyət tarixi, incəsənəti, yazısı və dilinə aid əvəzsiz tapıntılardandır. Bu kurqandan tapılan gümüş cam üzərindəki “Orxon-Yenisey” runik yazısının ilkin variantlarından olan yazı Türk mənəvi mədəniyyəti baxımından daha dəyərlidir. Mütəxəssislər bu yazının o dövr türkcəsi ilə yanaşı onun bu günki türkcəsini də yanında

vermişlər. Mətnə yazılıb: “Hökmdar! Bu otaq sənindir! Sən rahat yat. Düşmənsən də diz çök. Xaqan həlak olsa da xalqın azuqəsi olacaq.”

Bu tapıntıda həmçinin yüksək sənətkarlıqla, bədii zövqlə işlənmiş qızıl zinət əşyaları ilə yanaşı əldə edilən əynində zərif ipək köynəyi, qısa qollu kişi geyimi, qırmızı zərfədən dar kişi şalvarı, ayağında dəbəsiz uzunboğaz çəkəsi olan, qısa qollu kamzolun üstündə əfsanəvi maral və sığın başı şəklində metalдан tökmə üsulu ilə düzəldilmiş, ağır yığma kəmərlə bağlanmış, hökmdarın başında uca konusvari üçağızlı qalpaq-papaq, boynunda ucları pələng başı şəklində olan hörlmüş boruvari boyunbağı, sağ əlində barmaqlarında biri güzgü kimi parlaq qalxanvari, digəri başında radius formalı çələng şəklində insanın profildən təsviri həkk olunmuş qaşlı üzük, sol çiyini tərəfində ucu qızıl və üzərinə qızıl lent sarılmış rəmzi əsa, sağında qını qırmızı rəngdə boyanmış, atlı döyüş silahı olan qılınc, solda qınında sığın və at şəkilli dəstəyi qızıl suyuna çəkilmiş, ikibaşlı qrifon şəklində tiyəsi qızıl örtüyü ilə müxtəlif vəhşi heyvanların təsvirlər ilə bəzədilmiş dəmir xəncər olan “Qızıl geyimli xaqan” heykəli Türk maddi mədəniyyətini özündə cəmləşdirən nadir sənət nümunəsidir.

Dənılmaz faktdır ki, bütün bəşəri dəyərlərin əsası milli zənginliklərdən yaranıb. Bu milli zənginlikləri yaradan millətin özüdürsə, hər bir milləti, onun milli zənginliklərini bəşəriyyətə tanıtdıran da o millətin içindən çıxan hökmdarlar, dövlət xadimləri, dahiylər və müdrik şəxsiyyətlər olmuşdur. Belə müdrik şəxsiyyətlər mənsub olduğu milləti dünyaya tanıtmaqla bərabər, həm də o millətin gələcəyinə işıq tutmuşlar.

Dünya, o cümlədən də Türk tarixində əfsanələşmiş, mifləşmiş, xüsusilə dastanlaşmış tarixi hökmdarlara çox nadir hallarda rast gəlmək olar. Türk dünyasında belə şəxsiyyətlərdən biri və birincisi Türklərin ilk fəth atası, bütün milli nizam-intizamın, idarəçiliyin və “Tufan”dan sonrakı İkinci Böyük Turan İmperatorluğunun qurucusu sayılan Oğuz Xaqandır. Oğuz Xaqan əsrlərcə Türk soyuna yol göstərən kimi vəsfəndirilmiş, haqqında müxtəlif rəvayət, əfsanə və dastanlar yaranmışdır. Qədim Türklərin tarixi fəthlərini dastan şəklində əks etdirən ilk əsər də məhz “Oğuz Xaqan dastanı”dır. Bu dastana elmi ədəbiyyatda “Oğuznamə” də deyilir. Ən qədim Türk dastanı olan “Oğuz Xaqan dastanı”na daha sonralar İslam motivləri də daxil edilmiş və yeni bir İslami “Oğuznamə” yaranmışdır.

Bu dastana görə ilk Cahan hakimiyyətini quran Oğuz Xaqandır. Bir çox orta əsr mənbələri haqlı olaraq Oğuz Xaqanı “Tufan”dan sonra İkinci Böyük Turan İmperatorluğunu quran Alp Ər Tonqa, Alp Ər Tonqanı da “Avesta” və bir çox Şərq mənbələrində adı keçən Turan İmperatoru Əfrasiyabla

eyniləşdirirlər. Trklərin əfsanələşmiş hökmdarı olan Əfrasiyab (Oğuz Xaqan, Alp Ər Tonqa) fars mənbələrinə görə Nuh peyğəmbərin oğlu Yafəsin oğlu Türkün nəvəsidir. Bu mənbələrə əsaslanaraq deyə bilərik ki, Çini, Hindistanı, Persistanı, Azərbaycanı, İraqı, Suriyanı, Misiri, Anadolunu, indiki Rusiya ərazisini, hətta Fırəng ölkələrini fəth edərək İkinci Böyük Turan İmperatorluğunu yaradan Alp Ər Tonqa (Əfrasiyab, Oğuz Xaqan) olmuşdur.

“Oğuz Xaqan dastanı”na görə də Oğuz Xaqan altı oğlu – Göy Xan, Gün Xan, Ay Xan, Ulduz Xan, Dağ Xan və Dəniz Xanla birlikdə dünyanı fəth edib “Cahangir” olduqdan sonra ana yurdu Türküstana dönmüş, böyük bir Qurultay çağıraraq İmperatorluğu oğulları arasında bölüşdürmüş, törəyə və birliyə bağlı qalmalarını vəsiyyət etmiş, hər birinə aid hüquqi mövqe müəyyənləşdirmiş, tamğa və onqonlarını bəlirtmiş, hakimiyyəti təmsil edən “Yay”ı sağ qolu təşkil edən Gün, Ay və Ulduz Xana, “Ox”u da onlara tabe olan və sol qolu təşkil edən Göy, Dağ və Dəniz Xana vermiş və demişdir ki: “Ey oğullarım! Mən artıq çox yaşlandım, çox savaşdım. Düşmənləri ağlatdım, dostları sevindirdim. Göy Tanrıya borcumu ödədim” (Bax: Oğuz Xaqan Dastanı, səh.32-33; Oğuznamə, səh. 343-344)

Orta əsr mənbələrində İkinci Böyük Turan İmperatorluğunun paytaxtı Mərv və Bəlx şəhərləri göstərilmişdir. Tarixi mənbələrə görə (Bax: Firdovsi, Şahnamə, Mahmud Kaşqarlı Divan-ül-lüğət-it-Türk, Yusif Xas Hacıb Balasaqunlu Kutadqu-bilik; Məhəmmədətağı Zeytəbi, İran Türklərinin əski tarixi və s.) Əfrasiyab (Oğuz Xaqan, Alp Ər Tonqa) Türküstan, İran, Azərbaycan, Hindistan, Anadolu və Rusiya ölkələrində bir çox şəhərlər saldırmışdır ki, bunlardan da ən məşhuru sonradan Kiçik Midiya dövlətinin paytaxtı olmuş Pərsəpə (indiki Təxti-Süleyman), Qəzvin, Çəncək-indiki Gəncə və Şiz şəhərləridir.

Türk millətinin qəlbində böyük cahangir olaraq yaşayan, Türk dövlətçilik və mədəniyyət tarixində əvəzsiz rol oynayan İkinci Böyük Turan İmperatorluğunun qurucusu Oğuz Xaqan (Əfrasiyab, Alp Ər Tonqa) sayğı əlaməti olaraq sonrakı bütün Türk hökmdarları, hətta Çingiz Xan belə özünü Oğuz Xaqan nəslindən hesab etmiş, öz şəcərələrini ona bağlamış, özlərini Oğuz Xaqanın varisi və xələfləri saymış və bundan qürur duymuşlar.

Qədim və orta əsr Türk mədəniyyətindən, Türk tarixindən, Türk dilindən, Türk ədəbiyyatından bəhs edən elə bir əsər yoxdur ki, orada bu və ya digər dərəcədə bu böyük Turan İmperatoru Oğuz Xaqandan bəhs edilməsin.

Bir çox tədqiqatçılar “Tufan”dan sonrakı dünyanın ilk qədim mədəniyyətini Şumer Türklərinin adı ilə bağlayırlar.

1.3. Şumer Türkləri

“Tufan”dan sonra İkinci Böyük Turan mədəniyyətinin Yaxın Şərqdə ən önəmli davamçısı Şumer Türkləri olmuşdur. Şumer Türklərinin yaratdığı böyük mədəniyyət “Tufan”dan sonrakı bütün bəşər mədəniyyətinin ideya qaynağı olmuşdur.

Şumerlər haqqında tarix elmində iki əsas ehtimal var. Bunlardan biri ondan ibarətdir ki, Şumerlər ən əski çağlardan Mesopotamiyada yaşayan yerli (avtoxton) xalqdır. İkinci ehtimala görə Şumerlər Mesopotamiyaya başqa yerdən gəlmişlər. Dünya şumerşünaslarının əksəriyyəti bu ikinci ehtimalı əsas götürürlər ki, biz də bunu həqiqətə daha uyğun hesab edirik. Belə ki, bu şumerşünasların gəldiyi son nəticə bundan ibarətdir ki, “Tufan”dan sonrakı ən qədim mədəni insan məskəni Çayhun (Amu-Dərya və ya Öküz) və Sayhun (Sır-Dərya və ya İnci) çaylarının hövzəsi, Aral gölünün ətrafı və Turan ovalığı olmuşdur. “Tufan”dan sonra dünyada mədəniyyət ilk dəfə Türküstandan Xəzər dənizinin sahillərinə qədərki ərazilərdə mərkəzləşmiş və buradan başqa ərazilərə yayılmışdır. Bunu nəzərə alan tədqiqatçılar göstərirlər ki: “Bir vaxtlar “Tarix Şumerdən başlayır” deyildiyi halda indi “Tarix Orta Asiyadan-Turandan başlayır” deməyi tarix elmi bizdən tələb edir. Bu ilk mədəniyyət mərkəzinin (Türküstan nəzərdə tutulur-A.M.) yaranma və varolma tarixi eradan qabaq X-VI minilliklərə aid edilir. Dünyanın ikinci qədim mədəniyyətinin toplandığı mərkəz Xəzərin qərb sahillərindən başlayaraq qərbə

doğru Kür-Araz ovalıqları, Qızılüzən boyu və Urmiya gölü ətrafını əhatə edir. Bu mədəniyyətin yaranma və varolma tarixi eradan qabaq VII-II minilliklərə dayanır. Tarix baxımından Şumer üçüncüdür. Dəclə və Fəratın hövzəsi və yuxarı axını, Partaq (Zaqros) dağlarının qərb ətəklərindən Ərəbistan səhrasının şimal-şərqinədək olan ərazini əhatə edir və eradan öncə IV-II minilliklərə bağlanır” (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: Əbülfəz Elçibəy, Bütöv Azərbaycan yolunda, ikinci nəşr, Bakı 2004, səh. 23-24).

Məşhur ingilis alimləri Q.Çaydl və S.Lloyd daha da irəli gedərək göstərir ki: “Turanlılar təxminən on, on iki min il bundan əvvəl səfəli, bəhrəli Dəclə və Fərat çayları hövzəsində məskən salıb ətraflarında yaşayan saysız-hesabsız vəhşi qəbilələrin heyvətli nəzərləri altında dünya sivilizasiyasının səhərini açdılar. Dünyada ulu bir mədəniyyətin məşəli alışıdı. Bu işıq ehtiyacı daxildən gəlirdi və çox çəkmədi ki, qoca Asiyanın münbit torpaqlı hər guşəsində işıq adaları şölələndi” (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: Q.Çaydl, Drevneyşiy Vostok v svete novix raskopok, Moskva 1956, səh. 252-256; Seton Lloyd, Reki blizniçi, Moskva 1972, səh. 16).

Tədqiqatçılar ilk şəhər dövlətlərinin və ən başlıcası, ilk yazı mədəniyyətinin Şumerlərə aid olduğunu nəzərə alaraq Şumerləri dünya mədəniyyətinin yaradıcıları hesab edirlər. İlk yazı mədəniyyətinin Şumer Türklərinə aid olduğunu irəli sürən tədqiqatçılara görə, Şumerlərdən bu əlifbanı əxz edən Finikiyalılar ticarət əlaqələrində olduqları sami xalqlara, Yunan və Latınlara aparmış, Latın, Yunan, İbrani və Ərəb əlifbaları da Şumer əlifbası əsasında yaradılmış, sonradan Latın əlifbası əsasında Alban (Azərbaycan), Qrobar (Hay), Kartli (Gürcü) və Kril (Rus), Ərəb əlifbası əsasında isə qədim Soğdi və Uyğur əlifbaları yaradılmışdı (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: Ahmet Cavat, Alfabenin mənşei, En eski Türk yazısıdır, İstanbul 1933).

Öz qaynağını qədim Günəş İmperiyasının “Müqəddəs sirlər”indən alıb dünyaya yayan, Ceyms Çorevordun “Böyük Uyğur İmperiyası” adlandırdığı Böyük Turan İmperatorluğunun təfəkkürünün məhsulu olan, bəşəriyyətin ulu ata və anası sayılan An (Göy) və Ki (Yer) düşüncəsi əsasında yaranan “Bilgəmiş” (“Qılqamış”) dastanındakı motivlər sonrakı dini kitablara da keçmiş, Bibliyada “Adəm və Həvva” şəklində öz əksini tapmış, Şumerlərdən sonrakı bütün Şərq və Qərbin bir sıra xalqları bu dastanın güclü təsiri altında olmuşlar. Belə ki, An və Kinin nigahından Enli və Enki doğulmuş, Adəm və Həvvadan da Habil və Qabil dünyaya gəlmişdir. Deməli, ilk qaynağını “Müqəddəs sirlər”dən alan “Bilgəmiş” dastanındakı “Nuh tufanı”, “Novruz Bayramı”, “Qurban Bayramı”, od, torpaq, su və havadan ibarət həyat anlayışı

və s. kimi məsələlər də Şumer təfəkkürünün məhsuludur. Ümumiyyətlə, Şumerlərin mədəniyyəti qədim Turanlıların dini-etik görüşlərinin, fəlsəfi baxışlarının, bədii fikir dünyasının davamıdır. Deməli, qədim Turanlılarla Şumerlərin, Şumerlərlə sonrakı Türklərin eyni inam fəlsəfəsi daşması onların eyni kökü paylaşmalarına bariz sübutdur. Belə ki, bizim eranın VI əsrinə aid Eltəriş Xaqanın şərəfinə həsr edilmiş kitabədə Göy Türk Xaqanı Qapağan Xaqanın dilindən belə bir fikir həkk olunmuşdur ki: “Mən, Qapağan Xaqan, Eltəriş Xaqanın elində tərbiyə aldım. Bu eli (El qədim Türklərdə “Dövlət” anlamında işlədilmişdir. Bax: Prof. Dr. Laszlo Rasonyi, Tarihə Türklük, Ankara 1971, səh. 61) mənim 65 ulu babalarım yaratmışlar” (Bax: Malov, S.E., Pamyatniki drevnetyurkskiy pismennosti Monqolii i Kirqizii, Moskva 1959, səh. 7-10).

Bir çox tədqiqatçılar haqlı olaraq təsdiq edirlər ki, Babilistana gələn xalq (Şumerlər nəzərdə tutulur-A.M.) özü ilə çox yüksək mədəniyyət də gətirmişdilər. Şumer Türkləri dünya mədəniyyətinə möhtəşəm tikililər, Eridu, Ur, Uruk, Laqaş, Şurruapak, Adab, Nippur, Kiş və s. kimi əzəmətli şəhərlər, ilk səsli yazı sistemi, ilk nəzmlə yazılmış qəhrəmanlıq epopeyası, ilk kitabxana, ilk kitab kataloqu, yeddi notlu septatonik musiqi sənəti, suvarma kanalları, əkinçilik mədəniyyəti, ilk iki palatalı parlament, ilk tarixçi, ilk ədəbi abidələr, ilk matəm nəğmələri, heyvanlar haqqında ilk təmsillər toplusu və s. bəxş etmişlər (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: Kramer S.N.Tarih Şumerlərlə, Ankara 1990). Şumer Türklərində məktəblər, dərslilər, müəllimlər, mirzələr, katiblər olmuş, bu mirzə və katiblər onlarla gil lövhələrdən ibarət kitablar, kitabələr, elmi və rəsm əsərləri vücudə gətirmişlər. Bütün bunlarla yanaşı Şumerlər dünya mədəniyyəti tarixində ilk hüquqi qanunların, mülkü sənədlərin, dini və kosmoqonik təfəkkürün də yaradıcısı hesab olunurlar. Qədim Şumerlərdə hökmdarlar və qanunvericilər Kainatla dövləti ayrılmaz hesab etmiş, ona görə də öz hakimiyyətlərinin və qanunlarının İlahi xarakter daşdığını irəli sürmüş, bütün insanları və hətta canlı və cansız varlıqları, Təbiətin əşya və hadisələrini də dövlətin bir üzvü hesab etmişlər. Onlar mövcud Göy cisimlərini və Təbiət hadisələrini müqəddəsləşdirərək Allah səviyyəsinə qaldırmış (Göy Allahı Anu, Tufan Allahı Enlil, Şər Allahı Marduk və s.), kosmik dövlətlərində ümumi yığıncağı “Allahların müşavirəsi” hesab etmiş, ona görə də özlərini Allahların yerdə iradəsini həyata keçirdiklərini irəli sürmüş və bununla da öz hakimiyyətlərinin İlahi xarakter daşdığını əsaslandırmağa çalışmışlar (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: Yusif Rüstəmov, Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi, Bakı 2000, səh. 25-26).

Şumerlər “6-lıq və 10-luq sistemi ilə əks olunan riyazi hesablamaların, astronomiya və astrologiya elminin təməlini qoymuş, 6 Göy, 10 Yer rəqəmi olmaqla bu rəqəmlərin hasil nəticəsi kimi 60 saniyəni bir dəqiqəyə, 60 dəqiqəni bir saata, sutkanı 24 saata bölmüş, çevrəni 360 dərəcəyə, buradan da qapanmış çevrənin ilin 360 günə bərabərliyini ilahiləşdirmiş, çevrənin tam qapanması üçün 5 günü nə köhnə, nə də təzə ilə aid etməklə bayram günləri saymışlar” (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: Arif Əliyev, Şumer dastanları, Bakı-AzAtaM-2008, səh.3).

Şumerlər ən müqəddəs bayram olan Yeni il-Novruz bayramını yazın gəlişi şərafinə qeyd etmiş, yeni ilin birinci ayı olaraq Mart ayını qəbul etmişlər. Şumerlərin təfəkkürünün məhsulu olan bu müqəddəs bayramı bizim eraya qədər bütün dünya xalqları qeyd etmişlər. Tədqiqatçılar göstərilər ki, bu bayram Romalılar tərəfindən 2000 (iki min) il bundan əvvəl qəbul edilmiş “dövrümüzün təqvimində də öz izlərini qorumaqdadır. Belə ki, günümüzün təqvimində...sentyabr-septem (yeddiinci), oktyabr-okto (səkkizinci), noyabr-novem (doqquzuncu), dekabr-dekem (onuncu) aylar olaraq Şumer yaddaşını qorumaqdadır” (Bax: Arif Əliyev, göstərilən əsər, səh. 4).

Tədqiqatçıların fikrincə, Şumerlər 12 bürc haqqında ətraflı bilgiyə sahib olmuş, bürcləri heyvanların müqəddəsləşdirilmiş ruhları şərafinə adlandırmışlar. Şumerlərin təfəkkürünün məhsulu olan Göy cisimləri haqda ilk elmi nəzəriyyələri, Günəş sisteminə daxil olan 9 planetə qarşı bu gün belə elmə məlum olmayan əlavə 2 Göy planeti haqqında ətraflı məlumata malik olmaları (Amerika alimi Sitçin) Şumerlərin yerxarici sivilizasiya haqqında bilgiyə sahib olmalarını göstərir.

“Hələ 5 min il bundan öncə Şumer həkimləri gözdə mürəkkəb cərrahi əməliyyatlar apararaq mirvari suyunu götürmək iqtidarında olmuşlar. Şumer xalqının bəşəriyyətə bəxş etdiyi bu zəngin miras yalnız dünyəvi elmlər, incəsənət nümunələri ilə məhdudlaşmamış, onlar həm də fəlsəfi fikirlərin, əsasən də mənəvi saflığın təməli olan inam mədəniyyətinin əsaslarını yaratmışlar” (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: Arif Əliyev, göstərilən əsər, səh. 5).

Şumerlərə görə yer kürəsinin ilk insanı Yer qızı Qarabaşla Göy Mələyi Elinin törəməsidir. Bu fikir sonradan Bibliyaya da siyarət etmiş, region ölkələrinin mif və əfsanələrində də əks olunmuşdur. Şumer təfəkkürünə görə El insanlığın ilk atasıdır. Bibliya və ondan sonrakı dini kitablarda insanların “Kökü torpaq olmaqla bir ata və anadan yaradılması” fikri də onlardan min illərlə öncə Şumer Türkləri tərəfindən irəli sürülmüşdür.

Şumerlər Yer planetinin yaradıcısını da tək Tanrı olmasını Bibliyadan min illərlə öncə söyləmişlər. Şumerlərə görə Tanrı yer üzündəki şahlığı Tanrı əsilli, Tanrı sifətli, Tanrı kökənli yer övladına etibar etmişdir. Şumerlərin təfəkkürünün məhsulu olan bu fikir sonradan Bibliya və digər dini kitablara, həmçinin region ölkələrinin mif və əfsanələrinə də siyarət etmişdir. Məşhur Şumerşünaslardan S. N. Kramer və M.S. Belinkiy elmi şəkildə sübut etmişlər ki, Bibliyadakı Nuh daşqını, Adəmin torpaqdan, Həvvanın isə onun qabırğasından yaradılması, Habillə Qabilin ədavəti və bir sıra çoxsaylı məsələlər heç də Yəhudilərə Allah müjdəsi və Yəhudi təfəkkürünün məhsulu olmayıb Şumerlərdən əxz edilmişdir. Ona görə də Bibliyanın səmaviliklə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bibliyada göstərilən mif, rəvayət, nağıl və təmsillər də Allah müjdəsi olmayıb qədim Yəhudilərin Şumerlərdən eynilə mənimsəyib köçürdüyü və əlaqədə olduğu müxtəlif xalqların təfəkkürünün, yaradıcılığının məhsuludur. Görkəmli alim D.Q.Redər göstərir ki: “Bibliyanın nəinki səmaviliklə, hətta Yəhudilərin iddia etdikləri qədimliklə də heç bir əlaqəsi yoxdur. Bibliya eradan əvvəl 589-586-cı illərdə Babil əsirliyi zamanında yəhudi kahinləri tərəfindən Şumer mifləri əsasında tərtib edilmiş bir kitabdır” (Bax: Literatura drevneqo Vostoka, Moskva 1971).

Yəhudilərin “Peyğəmbər” adlandırdıqları şəxslər “Şumer miflərinin sujetlərini Bibliyaya daxil edərkən elə kobud səhvlərə yol vermişlər ki, mənə və sujet dolğunluğu tamamilə itmiş, anlaşılmaz hala salınmışdır. Yalnız minilliklər keçdikdən sonra insanlığın rəhmətini qazanmış insanların fədakarlığı nəticəsində Şumer mədəniyyətinin özəllikləri açılmışdır. Eyni zamanda Bibliyanın müqəddəsliyi haqda formalaşmış, onun səmaviliyini əsrlər boyu qeyd-şərtsiz qəbul edən fikirlər tamamilə darmadağın olmuşdur” (Seçmələr bizindir-A.M. Bax: Arif Ölyev, göstərilən əsər, səh. 32).

Şumerlər elmin hələ uzun müddət sonralar açdığı və hələ bu gün də açma bilmədiyini bilgilərə sahib olmuşdular ki, bütün bunları da onlara Tanrı adlandırdıqları varlıq öyrətmiş, Tanrının onlara bəxş etdiyi bu bilgiləri gil kitabələrə köçürmüş, gələcək nəsillərə ərnağan etmişlər. Şumerlərin davamçıları olan Akkadlar, Assurlar, Babillər, Xetlər, Arameylər sonralar Babilistan, Anadolu və Suriyada öz dövlətlərini yaratmış və Şumerlərin varisləri olaraq onlardan böyük və dəyərli mədəniyyət əxz etmişlər. Şumer ədəbiyyatı Babil və onun vasitəsilə Yunan, Yəhudi və hətta Qərbi Avropa xalqlarının ədəbiyyatı və mədəniyyətinə bilavasitə təsir göstərmişdir. Qədim Sami xalqlar Şumer ədəbiyyatını yüksək qiymətləndirmiş, o abidələri öz dillərinə tərcümə etmişlər. Sami xalqları Şumer dilini canlı istifadədən çıxarsalar da Şumer dili uzun müddət din, ədəbiyyat, mədəniyyət və elm dili

kimi öz mövcudluğunu qoruyub saxlamışdı. Ümumiyyətlə, Akkadlar Şumerləri təqlid etmiş, onların maddi və mənəvi mədəniyyətlərini mənimsəmiş, onların yaratdığı elm və mədəniyyətin müxtəlif sahələrinə aid əsərləri öz dillərinə çevirib bəhrələnmiş, zəngin kitabxanalar yaratmışlar. V.V. Struve göstərir ki: “Misirlilərin, Babillərin, Assurilərin, Finikiyalıların, qədim Yəhudilərin və hətta Yunanların dünyagörüşü və incəsənətinin qaynağını məhz Şumerlərdə axtarmaq lazımdır”.

İngilis alimi L.Vulli yazır: “Nil vadisinin ilk fironu Manesin hökmdarlığı dövründə Misir nəhayət tərəqqi yoluna qədəm qoyduğu vaxt onun yoluna Fərat sahillərində pöhrələnmiş daha qədim və daha yüksək mədəniyyətin şöləsi işıq saldı. Qərb mədəniyyəti də Şumerdəki ana ocaqdan şölələndi. Misir, Babil, Assuriya, Finikiya, qədim Yəhudi və nəhayət Yunan mədəniyyətinin də mənbəyini Şumerdə axtarmaq lazımdır” (Bax: L. Vulli, Ur Xaldee, Moskva 1961, səh. 8).

Alman alimi Q. Vinqler göstərir ki: “Bizə qədər gəlib çatmış ən qədim qaynaqlar Semit dilində deyil, Şumer dilində yaranıb. Bu dil əsas əlamətlərinə görə Türk dilinə uyğun iltisqi quruluşlu dildir və Semit dillərinin quruluşundan tamamilə fərqlənir” (Bax: Quqo Vinqler, Vavilonskaya kultura, Moskva 1913, səh. 6-7).

Rus alimi D. Q. Reder yazır: “Ulu Şumer ilahi qanunlar ölkəsi idi. Bütün insanlar bir dildə danışır, bir-biri ilə əmin-amanlıq içində yaşayırdı, kimsə kimsədən qorxmur, hamılıqla ev, qala tikir, şəhərlər yaradırdılar” (D.Q.Redder, Mifi i leqendı drevneqo dvureçiya, Moskva 1965).

Son olaraq qeyd edək ki, “Avesta”da “Kanqlı” (Kəngərli) etnoniminin Turanlıların sinonimi kimi işlədilməsini, Şumer dilinin Türk dili kimi iltisqi dil qrupuna aid olduğunu, Şumer mətnlərindəki xeyli miqdarda sözlərin qədim Türk sözləri ilə eyniyyət təşkil etdiyini, qonşularının onlara “qarabaşlar” və ya “qarapapaqlar” demələrini, Şumerlərin daşdığı adlara sonrakı minilliklərdə də Türk soy və boyları içərisində rast gəlinidiyini, Şumerlərin Türkdüstandan Azərbaycana, buradan da Mesopotomiyaya köç edib orada şəhər dövlətləri yaratdıqlarını, Şumerlərin özlərini qədim Türklərdən sayılan “Kanqar” (Kəngər) adlandırmalarını və s. nəzərə alaraq belə bir məntiqi nəticəyə gələ bilərik ki, Şumerlər Türkdür və dünyaya ilk səsli əlifbanı və yuxarıda qeyd edilən bütün maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələrini Kanqar-Şumer Türkləri yaratmış və sonrakı bütün xalqlar da onlardan yararlanmışlar.

1.4. Azərbaycan Türkləri

Filosofların fəlsəfi sistemləri olduğu kimi, millətlərin, xalqların da özlərinə məxsus fəlsəfələri vardır. Filosoflar fəlsəfələrini ağıl, şüur, bilik və elmlə yaradırlarsa və bəlli bir sistem daxilində həyata keçirməyə çalışırlarsa, millətlər və xalqlar isə öz fəlsəfələrini yaşadıkları həyatdan alırlar. Bu işdə onların dilləri, dinləri, soyları, tarixi inkişafı, mədəni səviyyələri, iqtisadi vəziyyətləri və s. mühüm rol oynayır. Dövlət isə millət həyatının ən fenomenal bir hadisəsidir. Öz fəlsəfələrinə uyğun həyatlarını quran millət və xalqlar dövlətlərinə də öz fəlsəfələrinə görə anlam verir və bu anlama uyğun olaraq onu idarə edir və tənzimləyirlər. Çünki dövlətə şəkil və anlam verən o dövlətin sahibi olan millətdir. Millətin istəkləri də dillərinə, dinlərinə, mədəniyyətinə, tarixi inkişafına, yerləşdiyi coğrafiyaya, iqtisadi imkanlara və bunlara bənzər faktorlara bağlıdır.

Azərbaycan Türklərinin dövlətçilik fəlsəfəsinin ilk qaynaqları mifoloji abidələr, dastanlar, atalar sözləri, nəsil-dən-nəslə ötürülən milli adət-ənənələrlə yanaşı, tarixi kitabələr, dini əsərlər, təfsirlər, siyasətnamələr, nəsihətnamələr, hökmdarlara yol göstərən əsərlər, layihələr, təsəvvüf fəlsəfəsi ilə bağlı əsərlər, dahi şair və yazıçıların fundamental əsərləri, hökmdar fərmanları, şeyxülislam fətvaları və s. də Azərbaycan dövlətçilik fəlsəfəsinin ana qaynaqlarındandır.

Biz bu yazımızda Azərbaycan adlanan Türk məmləkətində tarixən mövcud olan Türk dövlətlərini xronoloji ardıcılıqla sadalamaqla ölkəmiz və millətimizin keçdiyi tarixi yol haqqında ümumi fikir söyləməyə çalışacağıq.

Azərbaycan xalqı insanlıq aləminin ən şərəfli topluluqlarından olan Türk millətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Ölkənin digər azsaylı xalqları ilə birgə Azərbaycan Türkləri dünyanın böyük, orijinal və köklü bir mədəniyyətini meydana gətirmiş və bununla da insanlıq tarixində müstəsna rol oynamışlar. Eradan əvvəl III minillikdə yaranan Aratta dövlətindən bugünkü Azərbaycan Respublikasına qədər bəzi istisnaları çıxmaq şərti ilə təqribən beş min illik bir dövlətçilik tarixinə malik olan xalqımız istiqlal və mədəniyyət sahibi kimi özünü təsdiq etmişdir. Bu beş min illik mədəniyyət və dövlətçilik ənənəsi ayrı-ayrı zamanlarda yeniləşərək, dəyişərək, itirib qazanaraq, özünü itirmədən günümüze gəlib çatmışdır. Bu tarixi axın içərisində bütün köklü dinləri öz mədəniyyətinin tərkib hissəsinə qatan xalqımız, nəhayət sonuncu ilahi din olan İslamı qəbul edərək yeni bir dövlət sistemi, yeni bir mədəniyyət vücuda gətirmişdir. Bununla da Azərbaycan Türkləri böyük Türk tarixini hər baxımdan təmsil edə biləcək bir qürura sahib olmuşdur. Beş min illik istiqlal ənənəsini bugünkü Azərbaycan Respublikası ilə davam etdirməkdə, böyük Türk tarixinə yeni-yeni uğurlar qazandırmaqda olan Azərbaycan Türkləri o günlərdən bu günə qədər qanı, canı, alın təri, göz yaşı ilə yoğurduğu Azərbaycan torpağını özünə Vətən yapmışdır. Bu Vətəndə dövrlərinə uyğun dövlətlər qurmuş, mədəniyyət abidələri, dini ibadətgahlar - atəşgahlar, bütxanalar, sineqoqlar, kilsələr, məscidlər yaradaraq öz siyasi və mənəvi ehtiyaclarını ödəmiş, kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarəti inkişaf etdirərək yeni-yeni ictimai münasibətlər formalaşdırmış, şəhərlər salmış, elm, incəsənət və ədəbiyyatı inkişaf etdirərək onu dünya səviyyəsinə çıxarmış bir xalqın bugünkü dünya demokratiyasında da özünəməxsus payı vardır. Bu gün Azərbaycanın harasına baxılsa, orada bu millətin hökmdarları, qəhrəmanları, şəhidləri, qaziləri, övliyalı, alimləri, şair və yazıçıları, mühəndisləri, memarları, həkimləri, müəllimləri, filosofları, ideoloqları, siyasi və ictimai xadimləri ilə bağlı maddi və mənəvi xatirələr, izlər, əsərlər görünür. Onlar yaşarkən Millətə, Vətənə xidmət etdilər, haqq dərgahına vardıqdan sonra da mənəvi feyzləri ilə nəsillərin ruhlarını canlandırıdılar, onları Millətə, Vətənə xidmətə yönəltdilər. Ruhları şad olsun!

Dünyanın ən qədim insan məskənlərindən və ilkin mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Azərbaycan zəngin təbiətli, əzəli və əbədi bir Türk yurdu, Türk dünyasının onurğa sütunlarından. Dağıstandan Kəngər körfəzinə, Xəzər dənizindən Doğu Anadoluya və Kərkükədək böyük bir

ərazini əhatə edən «Azərbaycan» adlı bu məmləkətdə onun qanuni sahibi olan Azərbaycan Türkləri tarixən müxtəlif dövlətlər qurmuşlar. Dövlət və dövlətçilikdə bəşəriyyətə müəllimlik etmiş Türklər “Tufan”dan sonra tarixə bəlli ilk dövlətlərindən birini də məhz Azərbaycan ərazisində meydana gətirmişlər. Dünya tarixşünaslığı yanlış olaraq Türk dövlətçilik tarixini Hunlarla başlayır. Halbuki Hunlardan xeyli əvvəl, “Tufan”dan 20 min il öncə Birinci Turan İmperatorluğu, “Tufan”dan sonra X minillikdə yaranan İkinci Turan İmperatorluğu və eradan qabaq III minilliyin birinci yarısında Güney Azərbaycan ərazisində Urmiya gölünün cənub və cənub-şərq hissəsini əhatə edən ərazidə ilk Türk dövləti - Aratta meydana gəlmişdi. «Aratta» prototürk (erkən Türk) dilinə mənsub sözdür. «Dağ» mənası bildirir. Azərbaycanın ən qədim sakinlərindən olan prototürklər həm də Anadolu yarımadası və Türkünstanın qədim sakinləri olmuşlar. Bu dövlət qurumu «E.ə. III minilliyin I yarısında təkcə Azərbaycanın deyil, bütövlükdə Ön Asiyanın sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni həyatında mühüm rol oynayıb, özünəməxsus ad qoymuşdur» (Bax: İsmayıl Məmmədov, Azərbaycan tarixi, Bakı 2005, səh. 18). Tarixi mənbələrdə «saf ənənələr ölkəsi» adlandırılan «Aratta qədim Azərbaycan ərazisinə verilən ilk məlum addır» (Bax: Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı 1994, səh. 67). Şumer mətnlərində Şumer-Aratta arasındakı siyasi və iqtisadi əlaqələrdən geniş bəhs edilmiş, onlar arasındakı münasibətlər Şumer abidələri sayılan «En-Merkar və Aratta hökmdarı En-Sukişsiranna» dastanında daha geniş təsvir edilmişdir. Aratta bir dövlət kimi e.ə. XXIV-XXII əsrlərdə artıq siyasi səhnədən çıxmışdır (Aratta haqqında geniş məlumat üçün bax: Azərbaycan tarixi, Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktəsilə, ADN, Bakı 1994, səh. 61-67; Azərbaycan tarixi uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər, Süleyman Əlyarlıının redaktorluğu ilə. Bakı 1996; İsmayıl Məmmədov, Azərbaycan tarixi, Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı 2005, səh. 17-18 və s.).

Azərbaycan ərazisində yaranmış tarixə bəlli ikinci Türk dövləti «Lullubum» sayılır. E.ə. XXIII əsrdə Urmiya gölünün cənubunda Lullubi tayfalarının ittifaqı yaranmış, sonra bu ittifaqa Turukki və Su adlı Türk tayfaları da qoşularaq Lullubi dövlətini yaratmışdılar. Türk mənşəli Hunların da bir sülaləsi «Luli» adını daşıyırdı. Luli dili qədim Kassi və Elam dilləri ilə də qohum sayılır. İlk əvvəllər kiçik padşahlıqlardan ibarət olan Lulubum padşahlığını e.ə. 2200-2170-ci illərdə Lullubum hökmdarı İmmaşqun mərkəzi hakimiyyətdə birləşdirərək Lullu ölkəsini «Padşahlar padşahı» adlandırmışdı. Beləliklə e.ə. XXIII əsrdə İkiçayarası Akkad dövləti ilə rəqabət apara bilən güclü Lullubum Türk dövləti yaranmış, dövlətin qüdrəti hökmdar Anubaninin dövründə (e.ə. 2170-2150-ci illər) daha da artmışdı. «Anubaninin siyasi

nailiyyətləri daş plitəsi üzərində həkk olunan «Daş sütun» abidəsində qeyd edilmişdir» (Bax: Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı 1994, səh 68). Aratta kimi Lullubum dövləti də İkiçayarası ilə siyasi və iqtisadi əlaqələr saxlamış, mixi yazı sistemindən istifadə etmiş, Akkad dilində qələbə abidələri yaratmış, səma, bərəkət, məhəbbət, ay, günəş və s. Tanrılara sitayiş etmişlər. Tədqiqatçıların fikrincə, «Lullubi Azərbaycanın Prototürk əhalisinə verilmiş kənar ad olmuşdur» (Bax: Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı 1994, səh. 69; daha geniş məlumat üçün bax: Azərbaycan tarixi, Bakı 1994, Azərbaycan tarixi, Bakı 1996, İsmayıl Məmmədov, Azərbaycan tarixi, səh. 18-19).

Azərbaycan ərazisində yaranan üçüncü dövlət «Kuti» Türk dövlətidir. E.ə. III minilliyin II yarısında Urmiya gölünün qərb və cənub-qərb ərazisində Qut tayfasının təşəbbüsü ilə Kutium dövləti meydana gəlmişdi. «Kuti» türkcə «Ağbənz» «Xoşbəxt» deməkdir. Kutilər ağbənz Türk etnoslarındanırlar. «Azərbaycanın qədim tarixini Mesapotamiya ilə bağlayan... Qutlar olmuşdur. E.ə. III minilliyin sonlarında Qutlar hücum edərək Mesapotamiyaya girmiş və Akkad dövlətinə son qoymuş... Mesapotamiyada 125 ildən çox hakimiyyət sürmüş... «dağlar əjdəri», «Şumer hökmranlığını dağlara çıxaran» son Qut başçısı Turikan (Türkan, Dirikaan - Ə.Ə.) e.ə. 2109-cu ildə qiyam etmiş Şumerlərin başçısı Utukaqal tərəfindən öldürülmüş..., Qutlar öz qədim məskənlərinə (Azərbaycana - A.M.) çəkilməşlər» (Bax: Elçibəy, Azərbaycandan başlayan tarix, Bakı 2003, səh. 23-24). Quti tayfa birləşməsinin başçısı - «Kuti çarları... icma şurası tərəfindən qısa müddətə seçilən (2, 3, 6, 7 ilə - A.M.) tayfa birliyi başçıları idilər... Kuti dövlətinin siyasi quruluşu görünür, tarixin «hərbi demokratiya» adlanan çağına uyğun gəlir» (Bax: Azərbaycan tarixi uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər, Bakı 1996, səh. 36, 26. Kuti dövləti haqqında bax: Azərbaycan tarixi, 1994, səh. 69-72; Azərbaycan tarixi, 1996; İsmayıl Məmmədov, Azərbaycan tarixi, Bakı 2005, səh. 19-21).

Tədqiqatçıların fikrincə, «Azərbaycan ərazisində yaranmış Aratta, Lullubum və Kutium kimi erkən dövlətləri Türk mənşəli sülalələr idarə etmişdilər» (Bax: Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı 1994, səh. 72).

Kutium dövləti süquta uğradıqdan sonra Azərbaycanın kiçik hökmdarları birləşməyə macal tapmamış, xarici müdaxiləçilərin, xüsusilə qonşuluqdakı Assur və Urartu dövlətlərinin təcavüzünə məruz qalmışdansa da, nəhayət e.ə. I minilliyin əvvəllərində Urmiya gölü hövzəsində mərkəzləşmiş Manna dövləti meydana gəlir. Manna erkən sinifli oliqarx dövlət tipi idi. Manna hökmdarı dövlətin yeganə başçısı olsa da, dövlətin idarəetmə sistemində «Ağsaqqallar Şurası» da daxil idi. Lakin bütün hakimiyyət irsi olaraq

hökmdara məxsus idi. Hökmdarın hakimiyyəti qeyri-məhdud, iradəsi qanun idi. Hökmdarın şəxsiyyəti ilahiləşdirilmişdi. Manna dövləti e.ə. 593-cü ilə qədər özünün təqribən 4 yüz illik mövcudluğunu qoruyub saxlamış, e.ə. VI əsrin əvvəllərində «Midiya» adlı yeni bir Azərbaycan Türk dövlətinin yaranması ilə əlaqədar olaraq onun tərkibinə daxil edilmiş və beləliklə də tarix səhnəsindən silinmişdir. Bir çox alimlərin fikrincə, «Manna dövlətində əhalinin başlıca dili ən qədim Türk dili olmuşdur. Yer adlarında təmsil olunan sözlər ümumtürk leksikasına mənsub idi. E.ə. III-I minilliklərdə Cənubi Azərbaycan ərazisində Türk dilində danışan etnoslar (yerli əhali) yaşayırdılar və onlar hakim Türk sülalələrinin əsasını qoymuşdular. Manna hökmdarlarının adları (Ərənzü, Aza, İllisunu və b.) da Türk dillərində izah olunur... Mixi yazılarda Manna ərazisi ilə əlaqədar təsadüf olunan bir sıra «yer adları da Türk dillərində izah olunur» (Bax: Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı 1994, səh. 117, 115). Azərbaycan ərazisində olan Aratta, Lullubum, Kutium və Manna dövlətlərinin hamısında ən geniş yayılmış din bütperəstlik olmuşdur.

Manna dövlətini də öz ərazisinə qatan Midiya dövləti artıq e.ə. VIII əsrin 7-ci illərində bu ərazidə ilk böyük imperatorluq oldu. Ərazidəki əsas tayfalar olan Maqları, Busları, Budiləri, Arizantları, Struxları birləşdirərək Midiya dövlətini yaradan Deyokan Ekbatanı (indiki Həmədanı) dövlətin paytaxtı etmiş, daha sonra Midiya hökmdarı Kiaksar Babilistan hökmdarı ilə ittifaqa girərək Assur imperiyasına son qoymuş, Urartuları məğlub edərək Midiyanın tərkibinə daxil etmişdi. Az bir zaman içərisində Midiya hökmdarları farsları, assurları, babilələri, skif çarlığını məğlub edərək Aralıq dənizindən Xəzər dənizinədək böyük bir ərazini öz hakimiyyətləri altında birləşdirdilər (Bax: Elçibəy, Azərbaycandan başlayan tarix, Bakı 2003, səh. 26). Beləliklə, Midiya Türk dövləti Ön Asiyanın ən qüdrətli dövlətinə çevrilir.

Kiaksarın ölümündən sonra hakimiyyətə gələn oğlu Astiaqın dövründə Midiya dövləti daha da möhkəmlənmiş, lakin sonda Harpağın və ordu başçısı II Kirin xəyanəti nəticəsində saray çevrilişi olur. Dövlətin Türk hökmdarını fars əsilli II Kir əvəz edir. Fars əsilli II Kir Midiyada öz hakimiyyətini qanuniləşdirmək üçün Türk əsilli Astiaqın qızı Amitidanın ərinə edam etdirərək onunla zorla evlənir və bununla da «Tarixdə ilk dəfə olaraq Türk dövlətinin başına parsların nümayəndəsi keçdi. II Kir Midiya İmperiyasının hökmdarı oldu. Quzey Azərbaycanda Massaget Türklərinin başçısı qadın hökmdarı Tomrisə məğlub olduqdan sonra Midiyalılar hakimiyyəti yenidən ələ keçirmək üçün çalışsalar da buna nail ola bilməmişlər. Çünki hakimiyyətin parsların əlindən çıxacağını gören I Dara II Kirin oğlu Bardiye sui-qəsd düzəldib onu öldürtdürür... və II Kirin qızı Atossa ilə zorla evlənir və «qanuni

varis» olur. Məhz parsların tarix səhnəsinə çıxması I Daranın (e.ə. 522-486) adı ilə bağlıdır. O, Midiya İmperiyasını yenidən bərpa edərək Əhəmənilər dövlətinin əsasını qoydu. Paytaxtı Ekbatandan (Həmədandan) Parsaya köçürdü, dövləti fəsləşdirdi. Midiya Türk mədəniyyətinə sahib çıxaraq onların yaratdığı bütün maddi və mənəvi dəyərləri, o cümlədən də qədim dövrün ən böyük bəşəri Türk abidəsi olan «Avesta»-nı dəyişdirərək parsləşdirdi. Nəhayət e.ə. 330-cu ildə Makedoniyalı İskəndər parsların hakim olduğu təqribən 200 illik hakimiyyətə son qoydu. Parslar Makedoniyalı İskəndərin bu zərbəsindən 500 il özlərinə gələ bilmədilər. Beləliklə e.ə. IV əsrdə Midiya İmperiyası iki hissəyə - Böyük Midiya və Atropatena adı almış Kiçik Midiyaya parçalanır. Makedoniyalı İskəndərin ölümündən sonra Azərbaycanın cənubunda yerli dövlətçilik ənənələri bərpa olunaraq Azərbaycan Atropatena dövləti yarandı.

Atropatena dövləti e.ə. IV əsrin 20-ci illərindən bizim eranın III əsrinədək bölgənin həyatında mühüm rol oynamış dövlətlərdən biri olmuş, Azərbaycanın qədim dövlətçilik ənənələrinin bərpası və inkişafında, həmçinin Azərbaycanın etnik birliyinin təşəkkülü prosesində əvəzsiz rol oynamışdır. Dövlətin ərazisində əhali Zərdüşt dininə sitayiş etmiş, Böyük Midiyadan fərqli olaraq, Makedoniyalıların nəzarəti altında olmamış, özünün ərazi bütövlüyünü, müstəqilliyini və etnik kimliyini qoruyub saxlamış, «Atropatın varisləri olan Atropatilər öz dövlətlərinin siyasi və iqtisadi qüdrətini möhkəmləndirməyə və artırmağa çalışmışlar» (Bax: Azərbaycan tarixi, Bakı 1996, səh. 83).

Azərbaycanın quzeyində isə mütəxəssislər ilk quldar dövləti kimi Alban dövlətini qəbul edirlər. Alban dövləti müstəqil dövlət kimi hələ Əhəmənilər dövründən mövcud idi. Bu dövlətin «şimal hədudları Dərbənddən yuxarıdakı Samur dağ silsiləsi ilə başlayıb Böyük Qafqazın ətəkləri boyu İori çayının yuxarı axarınadək uzanırdı» (Bax: Azərbaycan tarixi, Bakı 1996, səh. 93). Yeni elmi araşdırmalar sübut etmişdir ki, «Alban» etnik adı qədim Türk sözü olan «Alp»-la əlaqədardır. Mütəxəssislər Albanların «Ay İlahəsi»-nə sitayiş etmələrini qədim Türklərin «Ay Tanrısı»-na uyğun hesab edir, dövlətin tərkibində olan Alban, Saka, Qarqar, Massaget və b. tayfaları Türk mənşəli Utı, Qırğız, Xınalıq, Buduq və b. tayfaları isə Qafqazdilli hesab edirlər (Bax: Azərbaycan tarixi, Bakı 1996, səh. 99).

Alban dövlətinin paytaxtı Qəbələ ilə yanaşı Teleba, Çelda, Qaytara, Şamaxı və b. şəhərləri var idi. Dövlətdə xristianlığın yayılmasına qədər əsas din Büt-pərəstlik olmuşdur. IV əsrin əvvəllərində Xristianlıq qəbul edilmiş, bəzi cənub bölgələrində Atəşpərəstlik dininin də yayıldığı güman edilir.

Beləliklə tarixi Azərbaycan ərazisində e.ə. III minilliyin I yarısından bizim eranın III əsrinə qədər mövcud olmuş Aratta, Lullubum, Kutium, Manna, Midiya, Atropatena və Alban adlı dövlətləri bu ərazidə köklü etnos olan qədim Türklər idarə etmişlər. Deməli, bu ərazidə yaranan maddi və mənəvi dəyərlərin böyük əksəriyyəti də qədim Azərbaycan Türklərinə məxsusdur. Bu dövr Azərbaycan Türkləri bəşər tarixinə Azərdüşt kimi Peyğəmbər, bəşər mədəniyyətinə «Avesta» kimi Müqəddəs kitab, bəşəriyyətin mənəvi dünyasına «Zərdüştlük» kimi din bəxş etmişdir.

Bizim eranın III əsrindən başlayaraq Azərbaycanda ilk feodalizmə xas iqtisadi münasibətlər yaranmağa başlayır. Azərbaycanın güneyində Adərbayqan dövləti 226-cı ildə Arsaki hökmdarı V Artabanın Sasani hökmdarı Ərdəşir Papakana məğlub olması ilə Sasani İmperiyasının tərkibinə canişinlik kimi daxil edilir. Azərbaycanın quzeyində olan Albaniya dövləti isə 510-cu ilə qədər bu və ya digər dərəcədə öz mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilmiş, hətta müəyyən dövrlərdə müstəqil dövlət kimi fəaliyyətini davam etdirmişdir. Alban hökmdarı III Vaçaqanın (493-510) ölümündən sonra Albaniya Mərzbanların hakimiyyəti altına keçmiş, Sasani İmperiyasının hərbi-inzibati bölgüsündə Adərbayqan, İberiya və Ərməniyyə ilə birgə şimal kustakına (kustak - tərəf deməkdir) daxil edilmişdi. 652-ci ildə ərəblər tərəfindən Sasani İmperatorluğuna son qoyulduqdan sonra Alban hökmdarı Cavanşir Albaniyanın müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilmiş, xilafətin vassallığını qəbul etmişdi. Ərəblər 705-ci ildə Albaniyada Mehranilər sülaləsinin hakimiyyətinə son qoydular. Beləliklə Azərbaycan ayrı-ayrı imperatorluqların tərkibində olmaqla təqribən bir əsr yarım dövlət və dövlətçilikdən məhrum oldu. Əvvəl Sasanilərin, sonra isə Ərəb xilafətinin tərkibində olan Azərbaycan Türkləri ilk öncə siyasi hakimiyyətlərinin, daha sonra isə dini hakimiyyətlərinin əldən çıxdığını görərək çarə axtarmağa başladılar. Sasani pers zülmünə və Ərəb xilafətinə qarşı müxtəlif hərəkətlər baş qaldırmışdı ki, bunlardan da ən məşhurları böyük Türk düşüncüləri Mani, Məzdək və Babəkin adları ilə bağlıdır.

Bəllidir ki, Azərbaycan Türklərinin fəlsəfi, ictimai-siyasi, dini dünyagörüşündə, dövlət və dövlətçiliyində «Atəşpərəstlik» dini və onun müqəddəs kitabı «Avestanın» xüsusi yeri vardır. Son dövr tədqiqatçılarının böyük əksəriyyəti «Avesta»nın qədim Azərbaycan Türklərinin Müqəddəs kitabı, onun yaradıcısı Azərdüştü isə Azərbaycan Türklərinin Peyğəmbəri hesab edirlər (Bax: Məhəmmədağa Zehabi, İran Türklərinin əski tarixi, I cild, ərəb əlifbası ilə, Təbriz, h.1379; Baloglan Şəfiyev, Zərdüş, Avesta, Bakı 1996; Azərbaycandan başlayan tarix, Bakı 2003 və s.).

Dünyanın bir sıra nüfuzlu mütəxəssislərinin fikrinə görə, «Avesta»nın vətəni Midiyadır. Zərdüşt isə Urmiyalı Azərbaycan Türküdür. Onlar «Avesta»nı Azərbaycan ədəbiyyatının nümunəsi hesab edir, «Qatlar»ın Azərbaycan, Həmədan və İsfahan bölgəsində qələmə alındığını qəbul və etiraf edirlər. (Bax: Makovelski A.O. Avesta, Bakı 1960, səh. 63; Məlikova M., Bayramov E, Azərbaycanın siyasi-hüquqi nəzəriyyələri tarixi, Oçerklər, Bakı 1984, səh.6). «Avesta» haqqındakı tədqiqatları ümumiləşdirən Baloğlan Şəfiyev göstərir ki: «Müəyyənləşdirdik ki, «Avesta»nın yazıldığı dil Şərq xalqlarının əcdadlarının danışdıqları Prototürkçə (Qədim Türkçə)dir. Belə bir hipotez irəli sürdük ki, Yer üzündə ilk sivilisasiyanın başlanğıcı: dil, din, kitab, əlifba, məktəb, fəlsəfə və ictimai fikir məhz bu Kitabın (Avestanın - A.M.) mətni ilə bağlanır» (Bax: Baloğlan Şəfiyev, Zərdüşt, Avesta, Bakı 1996, səh.6). Beynəlxalq Zərdüştşünaslıq da təsdiq edir ki, «Avesta» e.ə.II minillikdə Elam-Şumer mənşəli dildə yazılıb. Elam dilinin isə qədim Türk dili ilə bağlılığını bir çox mütəxəssislər, xüsusilə Elamşünas alim Yusif Yusifov elmi dəlillərlə sübut etmişlər.

Zərdüştün Midiyalı və Peyğəmbər olmasını məşhur Azərbaycan alimləri M.Məlikova və E.Bayramov da qəbul edirlər. Onların fikrincə, «Zərdüştüliyin banisi Spitak Spitama (e.ə.VI əsr) mənşəcə Midiyalı olub, Peyğəmbər Zərdüşt rolunda çıxış edirdi» (Bax: Məlikova M., Bayramov E., göstərilən əsər, səh.6).

Azərbaycan Türklərinə məxsus Zərdüştlük Aralıq dənizindən Çinədək yayılmış, Yunanıstan və bütövlükdə Şərq dünyasını böyük fəlsəfə yoluna yönəlmiş, bütün Yunan fəlsəfəsinin ilkin qaynağı və əsası olmuş, Anaksimandr, Anaksimən, Heraklit, Pifaqor, Demokrit, Platon, Sokrat, Aristotel, yeni Platonçular və b. kimi filosofların hamısı Zərdüştlükdən ideya almış, dünyanın metafizik və fizik dərki Zərdüştlükdən yararlanmışdır. «Avesta» Alman filosofları Hegel və Nitsxe tərəfindən də öyrənilmiş və onlara da müəyyən təsir göstərmişdir (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Oçerki po istorii Azerbaydjanskoy filosofii, Bakı 1960, səh. 19; Məlikova M., Bayramov E., göstərilən əsər, səh. 18; Əbülfəz Elçibəy, Bütöv Azərbaycan yolunda, səh. 104).

Tədqiqatçılar göstərirlər ki: «İsa Peyğəmbər Xristianlığın əsas prinsiplərini «Zərdüşt təlimindən götürmüş.., Zərdüşt Peyğəmbərin Təktanrılı dinini inkişaf etdirərək, böyük bir dünya dini - Xristianlığı yaratmışdır. Zərdüştlüyün Musəviliyə də təsiri inkar edilməzdir» (Bax: Elçibəy, göstərilən əsəri, səh. 104). «Avesta» ideyaları, Azərbaycan fəlsəfəsi o qədər bəşəri olmuşdur ki, o, Şərq və Qərb dahilərinə, hətta «bütün dinləri puç və əfsanə hesab edən» böyük Azərbaycan mütəfəkkiri Mirzə Fətəli Axundova belə öz

təsirini göstərmiş, böyük dahi Hüseyn Cavid Zərdüştün dahiliyini belə xarakterizə etmişdir:

**Zərdüştü düşün! Fəlsəfəsi, fikri, dühası
Həp Atəşə tapdırmaq idi Zümreyi-nası.
Yalnız bunu dərk etdi o əllameyi-məşhur,
Yalnız o Böyük Baş, bu böyük Kəşf ilə məşhur.**
(Hüseyn Cavid, Əsərləri, III cild, Bakı 2005, səh. 13).

Tarixi faktlar göstərir ki, ilkin Türk «Avesta»sını pars Əhəmənilər yandırıb yeni pars «Avesta»sı tərtib etmiş, bu pars «Avesta»sını da Makedoniyalı İskəndər yandırdıqdan sonra parsılar yeni bir pars «Zəndi-Avesta»sı yaratmış, ilkin monoteist din olan Zərdüştlüyə şər başlanğıcı da artıraraq onu dualist dinə çevirmişlər. Hətta şahlarına Tanrı səlahiyyətləri verərək Tanrının adını belə mənimsəyərək Ahuramazdanı «Hörmüz» şəklində şahlarına ad vermişlər. Bu pars Hörmüz - (579-590) çüliyi hakimiyyətləri altında olan bütün xalqları şahlarının «bəndəsi və qulu» elan edərək imperatorluğun bütün xalqlarını şaha Tanrı gözü ilə baxmağa, ona səcdə etməyə, onun verdiyi bütün əmr və fərmanlara bir kölə kimi əməl etməyə məcbur etmişdilər.

«Avesta»dakı pers təhrifləri ən çox ... Türklüyü ifadə edən əlamətlərin ziyanına olmuşdur... «Avesta»nın «Qatlar» bölümünün yalnız dili yox, həm də ideyası, tapındığı təlim Prototürk inanc və görüşlərlə bu və ya digər dərəcədə səsləşir. İlk tək, böyük Tanrını Zərdüşt elan etmiş və Təkallahlığın (Monoteizmin - A.M.) Türk «Tenqri» ideyasından daha əvvəlki müəllifinə çevrilmişdir (Bax: Yaşar Qarayev, Azərbaycan ədəbiyyatı, XIX və XX yüzillər, Bakı 2002, səh. 111).

Beləliklə Azərbaycan Türklərinin Peyğəmbəri Azərdüşt dünyada Təkallahlı din sistemini yaradan ilk bəşər dühasıdır. Onun təlimində yeganə ali Varlıq Tanrıdır. Tanrı - Ahura Mazda Kainatın və bütün canlıların yaradıcısıdır. Azərdüşt bu dini «Tanrının dini» adlandırmış və göstərmişdi ki, «Bu dini həyata keçirmək üçün Tanrı - Ahura Mazda Azərdüştü Peyğəmbər seçmişdir».

Türk dövləti Midiya dövründə Maqlar Zərdüştün varisi sayılırdılar. Pars Əhəmənilər dövründə Midiyanın əsas hakim tayfası olan Maqlar siyasi hakimiyyətin əldən çıxdığını görüb dini hakimiyyəti əllərində saxlamağa çalışmış və ilk vaxtlarda buna nail də olmuşdular. Lakin zaman keçdikcə Maqlar pers kahinləri ilə əvəzlənmiş, hətta Maq kahinləri ölkədən didərgin

salınmışdılar. Həm siyasi, həm də dini hakimiyyətin əldən çıxdığını görən Azərbaycan Türk düşüncüləri Sasani pers rejiminə qarşı mübarizəyə başladılar. Bu mübarizəyə rəhbərlik edən böyük Azərbaycan Türk düşüncüsü, tarixdə məşhur Mani olmuşdur.

«Həm ata, həm də anası əsil Türk nəslindən, özü də Həmədan Türklərinin Əşkani nəslindən olan» (Bax: Məhəmmədağa Zehtabi, göstərilən əsəri, II cild, səh. 397). Mani (215-276) Azərdüştdən sonra öz dini təlimini yaratmış və onu yaymağa başlamışdı. Mani dini təliminin Zərdüştlük, Xristianlıq və Buddizm ünsürlərini özündə cəmləşdirdiyini mütəxəssislər xüsusi qeyd etmiş və göstərmişlər ki: «Maninin görüşlərinin formalaşmasında Zərdüştlük, Xristianlıq və Buddizm müəyyən təsir göstərmişdir. Mani özü də çox vaxt Zərdüştin, Buddanın və İsanın rolunu qeyd edir» (Bax: Məlikova M., Bayramov E., göstərilən əsər, səh. 19).

Mani Zərdüştlükdən fikirlərin, sözlərin, əməllərin təmizliyi, Xeyirlə Şərin mübarizəsi prinsiplərini, Buddizmdən at xörəkləri və spirtli içkilərdən imtina olunmasını, Xristianlıqdan isə nigahdan imtina edərək asket həyat keçirməyi və ismətli olmağı qəbul etmiş, övlələrin dirilməsini inkar etmiş, bərabərliyi və ruhun ölməzliyini təbliğ etmişdir. Mani tamahkarlıqdan, qatillikdən, oğruluqdan, ər-arvad xəyanətindən, yalançı sehrbazlıq və cadugərlikdən, inama şübhə ilə yanan ikiüzlülükdən, hərəkətlərdə süstlük və passivlikdən imtina etməyi tələb etmişdi. Əslində Mani dindən daha çox dini-fəlsəfi bir idrak təlimləri sistemi yaratmışdı. Manilik pars Zərdüştlüyünün mif, əfsanə, nağıl və əfsunlarından təmizlənmiş, dövrünə görə gəlişdirilmiş yeni bir mərhələsi idi. Manilik «Azərbaycan-Türk təfəkkürünün məhsulu idi» (Bax: Əbülfəz Elçibəy, Bütöv Azərbaycan yolunda, səh. 109). Manilik fəlsəfə, məntiq və dinlə çulğışmış bir dini təlimdir.

Manilik dünyada ədalətli bir quruluş axtaran ideyalar qaynağıdır. Manilik mahiyyəti baxımından parsizm düşüncə tərzinə zidd bir dünyagörüş idi. Manilik Türk dühasının yaradıcılıq təzahürlərindən biri, özünəqədərki Azərbaycanda olan Türk xalqının və Aratta, Lullubi, Kas, Elam, Manna və Midiya kimi Türk dövlətlərinin yaratdığı dini, fəlsəfi və siyasi bir mədəniyyətin davamı idi. Bütün bunları dərk edən pers Sasanilər Mani Peyğəmbərə ağır işkəncələr verərək edam etmiş, ölkədəki bütün Maniçilər təqib və işkəncələrə məruz qalaraq fiziki məhv edilmiş, çoxları xarici ölkələrə qaçıb Maniliyin təbliğini davam etdirmişdilər. Maniçiliyi özünün rəsmi dini qəbul edən Uyğur Türkləri bu dini əks etdirən əsərlər yaratmışlar. Görkəmli Azərbaycan alimi Yusif Rüstəmov göstərir ki: «Manilik Türk xalqlarının, o cümlədən azərbaycanlıların islamaqədərki dinlərindən biri olmuş və öz

tərəfdarlarının həyatında əhəmiyyətli rol oynamışdır» (Bax: Yusif Rüstəmov, Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi, Bakı 2000, səh. 58).

Mani tarixdə bir Türk Peyğəmbəri, filosofu, siyasi-ictimai hərəkatın yaradıcısı və başçısı kimi tanınmış, bədii ədəbiyyatda şair, rəssam, nəqqaş, memar kimi tanınmışdır. Maninin 10 dan çox kitabı, 76 risaləsi olmuşdur ki, bunlar bütün dünyaya səpələnmiş, III yüzildən sonra bütün dünyada din, fəlsəfə, rəssamlıq, memarlıq və ədəbiyyata böyük təsir göstərmişdir.

«Manilik parsizmə qarşı mübarizəni davam etdirmiş, V yüzilliyin sonunda çox böyük güclə baş qaldıran Məzdəkilər xalq hərəkatının əsas ideya qaynağı olmuşdur» (Əbülfəz Elçibəy, Bütöv Azərbaycan yolunda, səh. 116).

Miladi V əsrdə Sasani perslərinə qarşı Azərbaycan Türkləri Bəmdadoğlu Məzdəkin başçılığı ilə xalq hərəkatına başladı. Bir çox tədqiqatçılar Məzdəki Azərbaycanlı və hətta Təbrizli Türk hesab edir və göstərir ki: «Bütün alim - araşdırıcılar Məzdəkin fəaliyyətə Azərbaycanda... başladığı və davam etdirdiyini mübahisəsiz qəbul edirlər. Heç bir şübhə yeri olmadan deyə bilərik ki, Məzdəkilər hərəkatının mərkəzi nüvəsini Azərbaycan Türkləri təşkil etmiş və onlar sosial ədalət uğrunda mübarizənin hərəkatverici gücü olmuşlar». «Məzdək Təbrizli olmasına baxmayaraq, həm öz xalqı (oxu: Türkləri - A.M.), həm də başqa xalqları fars əyan-əşrəflərinin hərtərəfli iqtisadi və siyasi zülmündən, istismar və təhqirindən, bu xalqları Sasani şahlarının əsarətindən azad etmək istəyirdi» (Bax: Məhəmmədağlı Zehtabi, göstərilən əsəri, II cild, səh. 440; Əbülfəz Elçibəy, Bütöv Azərbaycan yolunda, səh. 116).

Məzdəkilər hərəkatının bütün Sasani İmperatorluğuna yayılmasından qorxuya düşən şahənşah I Qubad siyasət xatirinə olsa da Məzdəkin dinini qəbul etməyə məcbur oldu. Bu nəhayət dini hakimiyyətin Məzdəkilərin ixtiyarına verilməsinə və Türklərin hakimiyyətə şərik olmalarına gətirib çıxardı. Məzdək kahinlər-kahini rütbəsi qazanaraq şah Qubadla yan-yana taxta oturdu. Məzdəkilərin Sasanilərlə şərikli hakimiyyəti 25 ildən çox davam etdi. Məzdək və Məzdəkilərin xəyanət nəticəsində məhv edilməsinə (529-cu ildə Məzdək xəyanətlə həbs edilib edam edildi. 80 minə qədər Məzdək tərəfdarı qətlə yetirildi) baxmayaraq, Məzdək tərəfdarları gizli təşkilatlar yaradaraq müxtəlif dövrlərdə müxtəlif yerlərdə gizli fəaliyyət göstərmişlər. «Xüsusilə Azərbaycanlılar Məzdəkin fikirlərini saxlayıb sonralar Abbasi xəlifələrinə qarşı milli azadlıq mübarizələrində onları bayraq etdilər. Əksər tarixçilər göstərir ki, ... Xürrəmi Babək hərəkatının nəzəri əsasları Məzdəkin fikirləri ilə sıx bağlı olmuşdur» (Məhəmmədağlı Zehtabi, göstərilən əsəri, səh. 446). Belə ki, Məzdək öz təlimində göstərirdi ki: «Malı adamların arasında

birləşdirib bölüşdürmək lazımdır. Hamı Tanrının bəndəsi, Adəmin övladlarıdır. Ona görə də bir-birlərinin malını xərcləməlidirlər ki, heç kəs azuqəsiz qalmasın. Həminin vəziyyəti eyni, imkanları bərabər olmalıdır» (Bax: Əbu Əli Həsən ibn Əli Xacə Hizamülmülk, Siyasətnamə, səh. 155). «Allah maddi nemətləri, yeri, suyu və s. Hamı üçün yaradıbdır. Bu nemətlər xalq arasında bərabər bölünməlidir. Lakin insanlar ədalətsizlik, zülm və boynuyğunluq edərək zəiflərin haqqına yiyələnirlər. Buna görə də varlıların malı və mülkü əllərindən alınıb yoxsullara verilməlidir» (Bax: Məhəmmədağlı Zehtabi, göstərilən əsəri, II cild, səh. 440). Orta əsr fars mənbələri Məzdəkə qarşı düşmən mövqedən yanaşmışlar. Bu da onu göstərir ki «Məzdəkilər hərəkəti həm də Milli bir hərəkət idi. Ona görə də biz indi qəti dəyə bilərik ki, Məzdək hərəkətinin iqtisadi-siyasi səbəbləri ilə bərabər, şübhəsiz, milli səbəbləri də olmuşdur» (Bax: Məhəmmədağlı Zehtabi, göstərilən əsəri, II cild, səh. 444). Məzdəkə görə, Ali Varlıq dünyanı İdrakin qüdrəti, Ağlın qüdrəti, Sayıqlığın qüdrəti və Sevincin qüdrəti ilə idarə edir ki, bu qüvvələr insanda birləşir və fəaliyyət göstərir. Məzdəkin ideyaları hələ öz sağlığında əməli olaraq həyata keçmişdi. Belə ki, Məzdəkilər iri torpaq sahibi olan Sasani feodallarının əmlaklarını əllərindən alaraq əhali arasından paylamışdılar. «Məzdək ... Hərəmxanaların örtüklərini qoparmış, əmlakını daşıyıb aparmış, sadə xalqı hökmran etmişdi» (Bax: Hizamül-Mülk, Siyasətnamə (rusca) M-L, 1949, səh. 193).

Beləliklə Azərbaycan Türklərinin yaratdığı bu cərəyanlar Şərqdə olduğu kimi, Avropada da fəlsəfi və ictimai fikrin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Belə ki: «Manilik İtaliyada Katarlar, Fransada isə Albiquoylar biddətinin, Məzdəkin xüsusi mülkiyyətin məhv edilməsi, əmlakın ümumiliyi ideyaları Avropada ... utopik sosialistlərin ideya mənbəyi olmuşdur» (Bax: Məlikova M., Bayramov E., göstərilən əsər, səh. 28).

VIII əsrin əvvəllərində ərəblər Azərbaycanı işğal edərək xilafətin tərkibinə daxil edirlər. Artıq bu dövrdən başlayaraq Azərbaycanda ərəb xilafətinə qarşı Xürrəmilər hərəkəti başlayır. 20 ildən çox, bəzi müəlliflərə görə, hətta 60 ildən çox» (Bax: Azərbaycan tarixi, Bakı 1994, səh. 256) davam edən bu azadlıq müharibəsi dünyaya meydan oxuyan bir imperatorluğa sarsıdaraq Abbasilər xilafətinin ayrı-ayrı dövlətlərə parçalanmasını şərtləndirdi. Babəkin adı ilə adlandırılan bu azadlıq müharibəsi «Azərbaycan xalqının tarixinə şanlı səhifələr yazaraq, onun azadlıqsevər ruhunu, yadelli əsarətə boyun əyməməsini, öz istiqlalıyyəti uğrunda mübarizə əzmini göstərmişdi». Xürrəmilər hərəkəti və Babək haqqında istər orta əsr, istərsə də müasir tarixşünaslıqda ətraflı və bir çox hallarda da qərəzli məlumatlar

verildiyindən biz yalnız onu qeyd edirik ki, Xürrəmilik özünəqədərki Zərdüştlüyü, Maniliyi, bir çox bidətçilik təlimlərini və ən başlıcası Məzdəkiliyi özündə birləşdirmişdi. Bu hərəkət müstəqil bir Azərbaycan dövlətinin yaranması ilə nəticələnməsə də, nəhəng bir İmperatorluğun dağılmasına rəvac verdi. Artıq IX əsrin I yarısından etibarən Xilafətdən asılı olan ölkələrdə, o cümlədən də Azərbaycanda bir sıra kiçik feodal dövlətlər meydana gəldi ki, bunların ən başlıcaları Azərbaycanın Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər və Şəddadilər dövlətləri idi.

Beləliklə təqribən min beş yüz illik tarixi dövəmdə Azərbaycan Türkləri bəşər mədəniyyətinə «Avesta» və «Ərşəknamə» kimi əsərlər, Azərdüşt və Mani kimi Peyğəmbərlər, Məzdək və Babək kimi tarixi qəhrəmanlar bəxş etmişdir. Ruhlari şad olsun.

Adı çəkilən dövlətlərin Azərbaycan mədəniyyət tarixində çox böyük uğurları olmasa da, Səlcuqluların Azərbaycana gəlişinə qədər təqribən 230 il müddətində bir-birlərini əvəz etsələr də, Azərbaycan dövlətçilik ənənəsinin bərpasında mühüm rol oynamış, Azərbaycan dövlətçiliyini qoruyub saxlaya bilmişlər.

XI əsrin I yarısından başlayaraq tarix səhnəsinə qədəm basan Səlcuqlular Orta Asiyadan Aralıq dənizi sahillərinə, Dərbənd keçidindən Kəngər körfəzinə qədər əraziləri əhatə edən Böyük Səlcuqlu İmperatorluğunu yaratdılar. Səlcuqlular «ümumdünya tarixinin gedişinə fəal təsir göstərmiş, Yaxın və Orta Şərqi etnik, hərbi-siyasi və ictimai-iqtisadi tarixində dərin iz buraxmışdır» (Bax: Azərbaycan tarixi, Redaktoru S.Əliyarlı, səh. 214). Bu izlər Azərbaycanda da özünü göstərmiş, Azərbaycan ictimai-siyasi, fəlsəfi və mədəni həyatında da mühüm rol oynamışdır. Səlcuqlulardan sonra Azərbaycanda yenidən min illik Türk səltənəti bərqərar olmuş, bu min illik dövəmdə Azərbaycanda Atabəylər, Şirvanşahlar, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər, Əfşarlar və Qacarlar kimi yerli dövlətlər, Xarəzmşahlar, Elxanilər və Teymurilər kimi Türk dövlətləri tarixə öz möhürünü vurmuş, Azərbaycanda ədəbi-bədii, fəlsəfi dil Türk dili olmasa da regionda ümumi ünsiyyət vasitəsi Türk dili olmuş, Azərbaycan dövlətçilik ənənəsi qorunub saxlanmışdır.

Səlcuqlu İmperatorluğunun zəifləməsi nəticəsində Azərbaycan feodal dövlətlərinin müstəqilliyi üçün şərait yaranmış, yaranmış şəraitdən istifadə edən Şirvanşahlar XII əsrin ikinci yarısında quzeydə, Şəmsəddin Eldəniz isə güneydə Azərbaycan Atabəylər dövlətinin əsasını qoydular. Ölkənin həm şimalı, həm də cənubunda bir canlanma başlandı. Bu canlanma hər şeydə olduğu kimi, ictimai-siyasi, fəlsəfi və bədii yaradıcılıq sahəsində də özünü

göstərdi. Tədqiqatçılar haqlı olaraq XII əsri Azərbaycanın intibah dövrü adlandırırlar. Dövlət başçıları ölkədə elmin, fəlsəfənin, ədəbiyyat və mədəniyyətin inkişafına xüsusi diqqət yetirmiş və nəticədə bu dövrdə yazıb yaranan sənətkarlar təkcə Azərbaycanın deyil, bütün dünyanın iftixarı olmuşlar. Bu dövr Azərbaycanı, dünyaya Şəmsəddin Eldəniz, Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvan, Qızıl Arslan, Şirvanşah Mənuçöhr, Axsitan kimi dövlət başçıları, Əbülülə Gəncəvi (1096-1159), Fələki Şirvani (1108-1146), Əfzələddin Xaqani (1126-1199), Hizami Gəncəvi (1141-1209) və o dövr üçün dünyada analoqu olmayan qadın şairə Məhsəti Gəncəvi kimi şair-filosoflar, Eynəlgüzzat Miyanəçi (1099-1131) kimi böyük filosof, panteist mütəfəkkir Əbuhəfs Sührəvərdi (1145-1234) kimi görkəmli filosof, hüquqşünas alim, sufizm nəzəriyyəçisi, «İsrafilik» fəlsəfəsinin banisi, ictimai-siyasi xadim Şihabəddin Sührəvərdi kimi filosof, Əcəmi Naxçıvani kimi cahanşümul memar bəxş etmişdir. Bu dahilərin əsərləri təkcə Azərbaycanın deyil, Şərq və Qərb ictimai-siyasi, fəlsəfi və ədəbi fikrinin inkişafında mühüm rol oynamışlar.

XIII əsrin birinci yarısından başlayaraq Azərbaycan Xarəzmşahların, daha sonra isə XIV əsrin sonlarına qədər Elxanilərin hakimiyyəti altında olmuşdur. İran və Azərbaycana hakimlik edən Elxanilər 1258-ci ildə Bağdadı da tutaraq 500 illik Abbasilər xilafətinə son qoydular. Elxanilər dövründə Azərbaycan Böyük Moğol İmeriyasının beşinci ulusunun siyasi-inzibati mərkəzinə çevrilmiş, Azərbaycanda mərkəzi hakimiyyətin güclənməsinə, elm və mədəniyyətin çiçəklənməsinə, təsərrüfatın canlanmasına səbəb olmuş, ölkədə yeni idarəçilik sistemi yaradılmışdır. Elxanilər dövrü Azərbaycanı Hülakü, Qazan xan, Sultan Məhəmməd Ulcaytu kimi dövlət başçıları, dünya elm və mədəniyyətinə alim-tarixçi Xacə Rəşidəddin, Marağa rəsədxanasının yaradıcısı, böyük astronom və dövlət xadimi Nəsirəddin Tusi, məşhur riyaziyyatçı Übeyd Təbrizi, görkəmli filosoflar Siracəddin Urməvi, Mahmud Şəbüstəri, məşhur tibb alimi Mahmud ibn İlyas, məşhur musiqişünaslar olan Səfiəddin Urməvi və Əbdülqadir Marağayi, tarixçi alimlər olan Əhməd Təbrizi, Əbu Bəkr əl-Əhəri, Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani, coğrafiya alimi Həmdullah Qəzvini, memarlardan Zeynəddin Şirvani, Mahmud ibn Məqsud, Əbdülmömin Təbrizi, Hacı Əli şah Təbrizi, şair-filosof Marağalı Əvhədi, ana dilində əsərlər yazan İzzəddin Həsənoğlu, «Qisseyi-Yusif» əsərinin müəllifi Əli, «Yusif və Züleyxa» poemasının müəllifi Mustafa Zəriri, Sulu Fəqih və b. şəxsiyyətlər bəxş etmişdir.

Bu dövrdə Azərbaycanın quzeyində Şirvanşahlar əvvəlcə Xarəzmşahların, sonra Elxanilərin, Qızıl Orda xanlığının, Cəlarilərin, daha

sonra isə Teymurilərin vassalı olmuş, nəhayət 1382-ci ildə Şirvan şahı Huşəngin (1372-1382) öldürülməsi ilə Şirvanda Kəsrənilər sülaləsinə (1027-1382) son qoyulmuş, I İbrahim taxta çıxarılmışsa da, o da Teymurilərin vassallığını qəbul etmişdi. Teymurun ölümündən sonra I İbrahim Azərbaycanın şimal torpaqlarının bir çoxunu birləşdirərək müstəqil siyasət yeritməyə başlamışdı. Azərbaycanda XIV əsrin sonları XV əsrin əvvəllərində yetişən Azərbaycan mütəfəkkirləri olan Təbrizli Fəzlullah Həimi və onun müridi mübariz şair-filosof, Azərbaycan söz sənətinin zirvəsi sayılan İmadəddin Həsəminin simasında Azərbaycan Türk dili gələcək milli dövlətçiliyimizin ana sütunlarından birini təşkil etmişdir.

XV əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanda siyasi çəkişmələr daha da güclənməyə başlayır. 1410-cu ildə Cələri Sultan Əhməd məğlub edən Qaraqoyunlu Qara Yusif Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin əsasını qoyur. Qaraqoyunlular 1412-ci ildə Şirvanşahları da məğlub edərək 58 il Azərbaycanda hökmranlıq edirlər. Nəhayət 1467-ci ildə Ağqoyunlu Uzun Həsən sonuncu Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah Həqiqini (1435-1467) məğlub edərək Ağqoyunlu dövlətinin əsasını qoyur. Beləliklə təkcə XV əsrdə Azərbaycanda Şirvanşahlar, Cəlarilər, Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular adlı dörd dövlət mövcud olmuşdur. Bu dövr Azərbaycan mədəniyyəti özünəməxsus inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, ölkədə geniş məktəb və mədrəsə şəbəkəsi yaradılmış, bu məktəb və mədrəsələrdə sənət dərsləri ilə yanaşı, məntiq, fəlsəfə, riyaziyyat, nücum və s. fənlər tədris olunmuş, tarix, coğrafiya, fəlsəfə, məntiq, qrammatika və ədəbiyyata aid bir sıra elmi əsərlər yaradılmışdı. Bu dövr Azərbaycana Bədr Şirvani, Şah Qasım Ənvar, Arif Ərdəbili, Əssar Təbrizi, Cahanşah Həqiqi, Əbdülqadir Marağayi, Məhəmməd Qarabaği, Sara Xatun kimi şəxsiyyətlər bəxş etmişdir.

XV əsrin sonlarında Ağqoyunlu şahzadələri arasında baş verən hakimiyyət davalarından istifadə edən Səfəvilər Azərbaycanın siyasi-dini həyatında mühüm rol oynamağa başlayırlar. Uzun müddətli gərgin mübarizədən sonra nəhayət 1500-cü ilin sonunda Şirvan hakimi Fərrux Yasəri, 1501-ci ildə Naxçıvan ərazisində Əlvənd Mirzəni məğlub edən, həmin ildə Bakını tutan və 1501-ci ilin payızında təntənə ilə Təbrizə daxil olan 14 yaşlı Şeyx İsmayıl «Şah» elan edilərək paytaxtı Təbriz şəhəri olmaqla Səfəvi Türk dövlətinin əsasını qoymuşdu.

1501-ci ildən 1736-cı ilə qədər 235 il davam edən Səfəvilər səltənəti Azərbaycanda feodal pərakəndəliyinə son qoyaraq mərkəzləşmiş vahid Azərbaycan Türk dövləti yaratmış, ərazilərini daha da genişləndirərək İmperiyaya çevrilmiş, ilk dəfə olaraq Azərbaycan Türkcəsini rəsmi dövlət dili

elan etmiş, Azərbaycan mədəniyyəti, elmi və ədəbiyyatının çiçəklənməsində müstəsna rol oynamışlar. Dövlət başçısı Şah İsmayıl Xətayinin doğma Türk dilində şeirlər yazdığını görən dövlətin bütün ərazilərindəki şairlər də ana dilində əsərlər yaratmağa başlamış və beləliklə də Azərbaycan ədəbi yazılı Türkcəsi xeyli zənginləşərək ərəb və fars dilləri ilə rəqabət edə biləcək bir səviyyəyə yüksəlmişdi. Səfəvi sarayında Həbibinin başçılığı ilə Süruri, Şahi, Matəmi, Tüfeyli, Qasimidən ibarət ədəbi məclis yaradılmış, xalq şerinin ən görkəmli nümayəndəsi Aşıq Qurbani sarayda yazıb-yaratmış, saz saraya daxil olmuş, şifahi xalq ədəbiyyatına aid yeni dastanlar yaranmağa başlamışdı.

Bu dövr Azərbaycana Şah İsmayıl kimi dövlət başçısı, Məhəmməd Füzuli kimi dahi mütəfəkkir, Həbib, Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi və b. kimi böyük şairlər, Sultan Məhəmməd, Kəmaləddin Behzad kimi dahi rəssamlar, Aşıq Qurbani, Tufarqanlı Abbas, Sarı Aşıq və b. kimi ustad aşıqlar, onlarla müdərris, təzkirəçi, tarixçi, təbib, riyaziyyatçı, astronom, musiqiçi, memar, naqqaş, xəttat, Şükrullah Şirvani, Mövlana Mirzə Məhəmməd, Mövlana Əbdülbaqi, Kərbəlayi Baba Fərəc, İbrahim Mirzə və b. kimi alimlər bəxş etmişdir. Bir sözlə, Səfəvilər dövründə Azərbaycan Türk mədəniyyəti dolğun inkişaf yolu keçmiş, İmperatorluq ərazisində yaşayan digər xalqların da mədəni inkişafında dəyərli rol oynamışdır.

XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan Səfəvilər dövləti üç tərəfdən - Şimaldan çar Rusiyası, Şərqdən Əfqan feodalları, Qərbdən Osmanlı İmperatorluğu tərəfindən hücumla məruz qalır. Vəziyyətin çıxılmaz olduğunu görən Səfəvi ordu başçısı Nadir xan əvvəlcə Əfqanları, daha sonra isə Rusları və Osmanlıları dövlətin ərazilərindən vurub çıxararaq 1732-ci ildə şah II Təhmasibi taxtdan salır və onun kiçik yaşlı oğlu Abbas Mirzəni III Şah Abbas adı ilə taxta çıxarıb özünü onun qəyyumu adlandırır. 1736-cı ildə III Şah Abbasın qəflətən ölümündən istifadə edərək Nadir xan Muğanda toplanan qurultayda özünü «Şah» elan edir. 11 illik hakimiyyəti dövründə Nadir Şah Əfşar mərkəzləşmiş Azərbaycan dövlətini bərpa edərək Hindistan və Əfqanıstanı da fəth edərək qısa müddətli olsa da bir İmperatorluq yaratmağa müvəffəq olur. Lakin 1747-ci ilin 9 mayında sui-qəsd nəticəsində öz sarayında qətlə yetirilən Nadir Şahdan sonra onun min bir əziyyətlə yaratdığı İmperatorluq dağılır. Azərbaycan xanlıqlara parçalanır, ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif dövlətlər yaranır. Nadir Şahdan sonra Azərbaycan ərazisində 17 xanlıq, 5 sultanlıq və 5 müləliklik yaranmışdı. Bu xanlıqlardan 8-i Güney Azərbaycanda, 8-i Quzey Azərbaycanda, biri isə Qərbi Azərbaycanda (İrəvan Xanlığı) yaranmışdı. Quzeydəki sultanlıqlar Şəki xanlığından, müləliklər isə Qarabağ xanlığından asılı idi. Hər bir xanlığın öz xanı, öz vəzir, öz ordusu,

hətta öz pulu var idi. Hakimiyyət irsi xarakter daşıyırdı. Kəndlər yüzbaşı və kəndxudalar, şəhərlər kələntərlər, mahallar naiblər, qalalar qalabəyilər tərəfindən idarə olunmaqla hamısı xanlara tabe idilər. Bu xanlıqların hər biri özünü müstəqil sayır, müstəqil xarici siyasət yeridir, bir-biri ilə müharibə edir, ərazilərini genişləndirməyə çalışırdılar.

Artıq XVIII əsrin 60-cı illərində Güney Azərbaycan xanlıqlarını Kərim xan Zənd birləşdirib müəyyən mənada mərkəzi hakimiyyət yaratmağa nail olmuşdu. O, Quzey Azərbaycan Xanlıqlarını da nəzarət altına almağa çalışsa da, buna nail ola bilməmiş, daha sonra 1781-ci ildə hakimiyyətə gələn Ağa Məhəmməd şah Qacar Güney Azərbaycan xanlıqlarını və İran ərazisini özünə tabe edərək üzünü Quzey Azərbaycana çevirmişdi. Bu dövrdə Quzey Azərbaycan xanlıqlarının bir qismi Qacarlara, bir qismi Rusiyaya, bir qismi də Osmanlılara meyl edir, onlarla ittifaqa girməyə cəhd edirdilər. Lakin Osmanlı İmperiyasının özü çətin vəziyyətdə olduğu üçün xanlara kömək edə bilməmiş, ona görə də Quzey Azərbaycan uğrunda çar Rusiyası ilə Azərbaycan Qacarlar dövləti arasında mübarizə başlamış, Ağa Məhəmməd şah Qacarı Şuşada sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi ilə «bu xanlıqların bütün varlığı böyük təhlükə qarşısında qaldı» (Bax: Azərbaycan tarixi, Bakı 1996, səh. 572). Azərbaycan belə bir vəziyyətdə XIX əsrə daxil oldu.

XVIII əsr Azərbaycanında bütün çətinliklərə baxmayaraq, Şəki xan sarayı, Şəki xanovlar evi, Cümə məscidi, İrəvanda Göy məscid, Şuşa, Əsgəran və Bayat qalaları, Şuşa məscidi və b. diqqətəlayiq memarlıq abidələri yaradılmış, Azərbaycan elmində və maarifində bəzi irəliləyişlər olmuş, musiqi, rəngkarlıq və memarlıq inkişaf etmişdi. Bu dövr Azərbaycana Hacı Məhəmməd Zare, Rəfai, Hüseyn xan Müştəq, Nicat Şirvani, Şakir Şirvani, Arif Şirvani, Arif Təbrizli, Ağa Məsih Şirvani, Xəstə Qasım, Şikəstə Şirvani, Şəkili Nəbini, Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif və b. şairlər, Əbdülrəzzaq Dünbülü kimi tarixçi, Zeynəlabdin Şirvani kimi coğrafiyaçı alimlər bəxş etmiş, «Şəhriyar dastanı», «Oğru və qazi» kimi nəsr əsərləri yaranmışdı. Bu dövr həmçinin Ağa Məhəmməd şah Qacar, Fətəli xan Əfşar, Cavad xan Ziyadoğlu, Əhməd xan Dünbülü, Hacı Çələbi, Pənahəli xan Cavanşir, Quba xanı Fətəli xan, Molla Pənah Vaqif kimi dövlət xadimləri yetişdirmişdir.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, çar Rusiyasının cənubi Qafqaza, o cümlədən də Azərbaycana iddiaları artmış, nəhayət on illik müharibə ərzində çar Rusiyası Quzey Azərbaycanı tamamilə işğal edərək, öz imperiyası tərkibinə qatmış, beləliklə də Azərbaycanın bir hissəsi öz dövlətçiliyini itirmiş oldu. Bu vəziyyət Quzey Azərbaycanda XX əsrin 18-ci ilinə, yəni Azərbaycan

Xalq Cümhuriyyəti qurulana qədər davam etdi. Güney Azərbaycan Türkləri isə öz dövlətçilik ənənələrini davam etdirmiş, nəhayət 1925-ci ildə ruslar və ingilislər tərəfindən Mazandaranlı Rza şahlıq taxtına çıxarılaraq 1000 illik Azərbaycan Türk hakimiyyətinə son qoyulmuşdu. Buna baxmayaraq, Quzey Azərbaycan 1918-1920-ci illərdə öz dövlətçiliyini bərqərar etmiş, lakin bolşeviklər tərəfindən bu dövlətə də son qoyulmuş və Quzey Azərbaycan yenidən 70 illik rus müstəmləkəsinə çevrilmişdi. Nəhayət 1991-ci ildə Quzey Azərbaycan yenidən öz müstəqilliyini bərpa etmiş, dünya dövlətləri sırasına daxil olmuşdur. Güney Azərbaycanda isə milli müstəqillik uğrunda mübarizə davam etməkdədir. Artıq XXI əsrdə Bütöv, mərkəzləşmiş Azərbaycan dövlətinin yaranması tarixi zərurətə çevrilmişdir.

Azərbaycan Cümhuriyyəti

Dövlət və dövlətçilikdə bütün xalqlara müəllimlik etmiş Türklər Azərbaycan ərazisində də neçə-neçə tarixi dövlətlər qurmuşlar. Bu dövlətlərin yaradılmasında ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin müstəsna rolları olsa da dövlətlərin yaranmasının əsasında Türk tayfa birlikləri və Türk xalqı dayanır.

XIX əsrin ikinci yarısında milli maarifçiliklə, milli mətbuatla başlanan bu prosesə XX əsrin əvvəllərində siyasi, hüquqi və ideoloji maarifçilik də qoşularaq birgə mübarizəyə başladılar. Bu iki qoşa qanad nəhayət 28 may 1918-ci ildə öz bəhrəsini verdi - Şərqdə ilk dəfə olaraq Quzey Azərbaycanda Müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyəti yarandı.

Bu Müstəqil Cümhuriyyətin yaradılmasında o dövrün bütün milli ziyahlarının və yenicə formalaşmaqda olan Azərbaycan Milli burjuaziyasının xidməti vardır. Bəllidir ki, millətlər yalnız milli ideologiyaları, təfəkkür və xarakteri ilə mədəniyyətə, texnologiyaya, elmə və sonda dövlətə yiyələne bilirlər. Bu yolda yüzlərlə yüksək səviyyəli insanlar, əvəzsiz elm, mədəniyyət, incəsənət, ədəbiyyat xadimləri, siyasətçilər, hüquqşünaslar, iqtisadçılar və b.

min cür əzab-əziyyəyə qatlaşıraq, hətta lazım gəldikdə canlarını belə qurban verərək millətlərini sonda hürriyyətə, müstəqilliyə qovuşdurmuşlar.

Bu Demokratik Cümhuriyyətin qurulmasında hətta XVIII əsrdə yaşayıb yaratmış Molla Pənah Vəqifin, Molla Vəli Vidadinin, XIX əsrdə yaşayıb yaratmış Qasım bəy Zakirin, Mirzə Şəfi Vazehin, Abasqulu Ağa Bakıxanovun, xüsusilə Mirzə Fətəli Axundovun, Həsən Bəy Zərdabının, Seyid Əzim Şirvaninin, XX əsrdə Nəcəf Bəy Vəzirovun, Əbdürrəhim Bəy Haqverdiyevin, Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin, Mirzə Ələkbər Sabirin, Məhəmməd Hadinin, Hüseyn Cavidin, Cəfər Cabbarlının, Cəlil Məmmədquluzadə və bütün «Mollanəsrəddinçilərin», Üzeyir Bəy Hacıbəyovun, Mirzə Bala Məmmədzadənin, Əhməd Cavadın, xüsusilə Əlimərdan Bəy Topçubaşovun, Əlibəy Hüseynzadənin, Əhməd Bəy Ağaoğlunun, Fətəli Xan Xoyskinin, Yusif Bəy Nəsimbəylinin, ən başlıcası isə Məmməd Əmin Rəsulzadənin və adsız Qəhrəmanların - bu milli məfkurə sahiblərinin, fikir, düşüncə və əməl fədailərinin hərəsinin öz payı var. Onlar milləti düşdüğü vəziyyətdən çıxarmaq üçün hərəsi öz sahəsində yollar düşünmüş və imkanları daxilində əllərindən gələni əsirgəməmişlər. Onlar bu məqsədlə elmin tərəqqisində, millətin qurtuluşunda əsas olan fikirlər irəli sürmüşlər.

Mənəli həyatını Türk xalqlarının yüksəlişinə həsr edən, «Turançılıq» və «Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək» ideyalarının müəllifi, böyük filosof, təbiətşünas alim, təbib, şair, publisist, tənqidçi, pedoqoq, rəssam, musiqişünas, siyasətçi, ideoloq və diplomat olan Əli Bəy Hüseynzadə (1864-Salyan-1942-Üsküdar) parlaq zəkası, geniş dünyagörüşü ilə Azərbaycan və bütövlükdə Türk dünyasının düşüncə tarixində özünəməxsus bir yer tutur. Onun Milli Dövlətçiliyimizin əsasları ilə bağlı düşüncə və fəaliyyəti Azərbaycan Cümhuriyyətinin təşəkkülündə mühüm rol oynamışdır. Heç təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikasının ən mühüm dövlət atributlarından olan Milli Bayrağı məhz onun «Türkləşmək, İslamlaşmaq və Müasirləşmək» ideyasını özündə təcəssüm etdirir. Bütün bunları isə siyasi cəhətdən həyata keçirən Məmməd Əmin Rəsulzadə başda olmaqla Azərbaycan Milli Şurası və Müsavat Partiyası oldu. 27 may 1918-ci ildə Tiflis şəhərində Azərbaycan Müvəqqəti Milli Şurası yaradıldı. Müvəqqəti Milli Şuranın sədri vəzifəsinə Məmməd Əmin Rəsulzadə, İcraiyyə Komitəsinin sədri vəzifəsinə Fətəli Xan Xoyski, Milli Şura sədrinin müavini vəzifəsinə Həsən bəy Ağayev, Katibi vəzifəsinə isə Mustafa Mahmudov seçildi.

28 may 1918-ci ildə «Tiflis şəhərində Azərbaycan Milli Şurası sədrinin müavini (Sədr Məmməd Əmin Rəsulzadə bu dövrdə Türkiyədə danışıqlar

aparırdı - A.M.), Həsən Bəy Ağayev, Katib Mustafa Mahmudov, Fətəli Xan Xoyski, Xəlil Bəy Xasməmmədov, Nəsib bəy Yusifbəyli, Mir Hidayət Seyidov, Nəriman Bəy Nərimanbəyov (Nəriman Nərimanov deyil - A.M.), Heybətqulu Məmmədbəyov, Mehdi Bəy Hacınski, Əliəskər Bəy Mahmudbəyov, Aslan Bəy Qardaşov, Sultan Məcid Qənizadə, Əkbər Ağə Şeyxülislamov, Mehdi Bəy Hacıbababəyov, Məmməd Yusif Cəfərov, Xudadat Bəy Məlik-Aslanov, Rəhim Bəy Vəkilov, Həmid Bəy Şahtaxtinski, Firudin Bəy Köçərli, Camo Bəy Hacınski, Səfi Bəy Rüstəmbəyov, Xosrov Paşa Bəy Sultanov, Cəfər Bəy Axundov, Məhəmməd Məhərrəmov, Cavad-Məlik Yeqanov və Hacı Molla Axundzadədən ibarət tərkibdə Azərbaycanın istiqlaliyyəti haqqında Əqdnamə (Akt) qəbul etdi» (Bax: Azərbaycan tarixi, V cild, Bakı 2001, səh. 315-316). Altı maddədən ibarət bu Əqdnamə Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində ilk Konstitusiya aktı idi. Bu İstiqlal Bəyannaməsinin qəbulu ilə (Quzey) Azərbaycan Cümhuriyyəti elan edilmiş oldu. Bu siyasi və hüquqi sənədlə müstəqil Azərbaycan dövlətinin yarandığı bəyan edilsə də, burada demokratik dövlətə məxsus atributlar - hakimiyyətin xalqa mənsub olması, vətəndaşların mülki və siyasi hüquqlarının təmin olunması, bütün xalqların və hər bir fərdin milli, dini, sinfi, silki və cinsi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq azad inkişafı üçün şərait yaradılması, hakimiyyətin bölünməsi kimi prinsiplərin dövlət fəaliyyətinin əsası kimi qəbul edilməsi Azərbaycan xalqının suveren, demokratik, hüquqi dövlət yaratmaq əzmində olduğunu bütün bəşəriyyətə nümayiş etdirsə də, onun faktiki cəhətdən dünya dövlətləri tərəfindən tanınması çox böyük zəhmətlər bahasına başa gəldi. Belə ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucularından biri, görkəmli dövlət xadimi, diplomat, hüquqşünas, 1897-ci ildə «Kaspi» qəzetinin redaktoru, «Ümumrusiya Müsəlman İttifaqı Partiyası»nın Məramnaməsinin müəllifi, onun Mərkəzi Komitəsinin üzvü, bütün Rusiya müsəlmanları və Türklərinin lideri, ilk Azərbaycan Parlamentinin ilk sədri Əlimərdan Bəy Topçubaşovun başçılığı ilə Paris sülh konfransında Azərbaycanın müstəqilliyinin faktiki cəhətdən dünya dövlətləri tərəfindən tanınması məqsədi ilə Azərbaycan nümayəndə heyəti böyük maneələrlə üzləşməli oldu. Nümayəndə heyətinin əsas üzvlərindən olan Əhməd Bəy Ağaoğlu və Əlibəy Hüseynzadə Antanta dövlətləri tərəfindən Parisə buraxılmamış, hətta Əhməd Bəy Ağaoğlu ermənilərin fitvası ilə ingilislər tərəfindən həbs edilərək Malta adasına sürgün edilmiş, beləliklə də Nümayəndə heyəti Parisə gec çatmış və tam tərkibdə iştirak edə bilməmişdi. Bütün bu və digər çətinliklərə (bütün bu çətinliklər haqqında bax: Əlimərdan Bəy Topçubaşov, Paris məktubları, Bakı 1998) Əlimərdan Bəy Topçubaşovun və bütövlükdə Nümayəndə heyətinin səkkiz

aylıq gərgin əməyi və əzmi nəticəsində nəhayət 12 yanvar 1920-ci il Versal konfransının Ali Şurası Azərbaycanın (və Gürcüstanın) müstəqilliyinin de-fakto tanınması barədə qərar qəbul etdi və 19 yanvarda Ali Şuranın hökumət başçılarından qərarı ilə təsdiqləndi. Beləliklə Azərbaycan Cümhuriyyəti dünya dövlətləri sırasına daxil oldu.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin Milli Şura tərəfindən elan ediləndən bolşevik rus istilasına (28 may 1918-28 aprel 1920-ci ilə) qədərki dövrdə beş hökumət yaradılmışdır. Bu hökumətin ilk baş naziri hüquqşünas, milli qurtuluş hərəkatının fəal iştirakçısı, yüksək mədəniyyətli, alicənab, dürüst, müstəqil Azərbaycanı ayaq üstə qoyan məşhur dövlət xadimi Fətəli Xan Xoyski (O, ikinci və üçüncü hökumətin də başçısı, daha sonra isə Xarici İşlər Naziri olmuş, 45 yaşında Tiflisdə erməni terroristi tərəfindən qətlə yetirilmişdir), dördüncü və beşinci baş nazir isə Nəsimi Bəy Yusifbəyli olmuşdur. Azərbaycan hökumətinin Nazirlər Şurası öz fəaliyyəti dövründə müxtəlif sahələr üzrə 636 qərar və sərəncam vermişdir. Azərbaycan hökumətinin ilk qərarı İstanbula göndəriləcək nümayəndə heyətinin tərkibi haqqında olmuşdur. Azərbaycan Milli Şurasının sədri, Azərbaycan Cümhuriyyətinin ölümsüz lideri, Müsavtçılığı milli bir ideologiya səviyyəsinə qaldıran, millətin bütün fikir, duyğu və ehtiyaclarını toplu bir halda nizama salmağa çalışan Məmməd Əmin Rəsulzadənin başçılığı ilə İstanbula göndərilən nümayəndə heyətinin əsas qayəsi Bakını bolşevik rus və erməni daşnaqlarının əlindən qurtarmaq üçün Türkiyə dövlətindən hərbi yardım istəmək idi. Və Onun bu istəyini Ənvər Paşa yerinə yetirərək əmisi Qutulamarə fətəhi «Şərq Orduları» komandanı Xəlil Paşaya və qardaşı «İslam Ordusu»-nun komandanı Nuru Paşaya Bakını bolşevik-daşnaq birliklərindən təmizləmə əmrini vermiş, onlar da bu əmrə şərəflə yerinə yetirərək «Mehmetcik»lərin qanı bahasına olsa da Azərbaycanın bir çox bölgələrini və Bakını bolşevik-daşnaq cütüyündən azad etmişdilər. Türk ordusunun və Azərbaycan könüllülərinin birgə səyi nəticəsində Bakı şəhəri azad ediləndən sonra paytaxt Gəncədən Bakıya köçürüldü.

I Dünya müharibəsində Türkiyənin məğlub tərəf kimi 30 oktyabr 1918-ci ildə 15 maddədən ibarət çox ağır şərtləri ehtiva edən «Mudros sülh müqaviləsi»ni imzalaması bir çox məsələlərlə yanaşı Türk qoşunlarının da noyabrın 17-də Bakını tərk etməsi ilə nəticələndi. Azərbaycanda ingilis işğalı dövrü başladı. Vəziyyətdən çıxmaq üçün beş aylıq fasilədən sonra Azərbaycan Milli Şurası yenidən toplaşaraq işə başladı və Parlamentin yaradılması haqqında qanun qəbul etdi. Özünü Bakının general-qubernatoru elan edən və şəhərin idarəçiliyini öz əlinə alan İngilis generalı Tomson üçüncü

Fətəli Xan Xoyski hökumətini tanıdığı haqda bəyanat verən kimi «vahid və bölünməz Rusiya» tərəfdarları 1919-cu ilin yanvarında Bakıda oyuncaq «Qafqaz - Kəspə hökuməti»ni yaratdılar. Qafqazdakı müttəfiq qoşunlarının komandanı general Milton Fətəli Xan Xoyskini qəbul edərək Qafqazda yaradılacaq dövlətlərin daxili işlərinə qarışmayacağını bildirmiş, beləliklə də Biçəraxovun oyuncaq «Qafqaz - Kəspə hökuməti»nin qoşunları Bakını tərk etməyə məcbur olmuşdu. Erməni-daşnaq dəstələri isə tərk-silah olunmuşdu. 1919-cu ilin avqustunda da general Tomsonu əvəz etmiş general Korinin başçılığı ilə ingilis qoşunları Azərbaycanı tərk etdilər. Bundan sonra sovet təhdidi başlandı. XI Qızıl Ordunun ölkəni istila etməsini asanlaşdıran əsas amillər isə müsəlman partiyaları arasında gedən mübarizə, hökumət böhranı, Qarabağ konfliktini, yerli kommunistlərin silahlı üsyana hazırlaşmaları, Türkiyə-Sovet münasibətləri oldu. 1920-ci il 28 aprelə Azərbaycan Parlamenti 7 bənddən ibarət şərtlə hakimiyyəti Müvəqqəti İnkilab Komitəsinə təhvil verdi. İnkilab Komitəsinin sədri Kommunist Nəriman Nərimanov, üzvləri A.Alimov, D.Bünyadzadə, Ə.Qarayev, H.Sultanov və başqaları idi...

Qeyd: Quzey Azərbaycanın Sovet İmperiyasının tərkibində olduğu dövrü əsərimizə daxil etməyi məqsəduyğun bilmədik.

Quzey Azərbaycan bu gün - reallıqlar, perspektivlər

Bugünkü Azərbaycan cəmiyyəti kökü tarixin dərinliklərinə uzanan bir mənəvi böhran dövrünü yaşayır. Təməlinə uzunmüddətli müstəmləkəçiliyə və onun yaratdığı qorxuya, yaltaqlığa, rüşvətxorluğa, korrupsiyaya, nəfsə, riyakarlığa, ikiüzlülüyə, haqsızlığa, ədalətsizliyə, təkəbbürə və s. dayanan nəsnələr durur. Cəmiyyətimizin mənəvi çöküşü təkcə öz sonunu deyil, zəncirvari reaksiya kimi cəmiyyətin bütün siyasi və fikri sferasını da böhrana sürükləyir. 175 illik dövlətsizlik, 70 illik sovet kommunist ideologiyası, qısamüddətli yarımüstəqillik dönməndə iqtidar müxalifət qarşıdurması, supergüclərin Azərbaycan uğrunda savaşı, xarici dövlətlərin öz məqsədləri üçün yaratdıqları müxtəlif cəmiyyətlər və dini sektalar, göbələk kimi heç bir siyasi və ideoloji prinsipi olmayan «kuxna partiyaları» və mətbuat orqanlarının «yağışdan sonra» ortaya çıxması, ziyalı qətiyyətsizliyi, «Qərb mədəniyyəti» adı altında cəmiyyətə sınıran əxlaqsızlıqlar və s. kimi məsələlər Azərbaycan toplumunun milli kimliyini deqradasiyaya uğradıb. Azərbaycan cəmiyyətinin uzun illərdən bəri iç-içə yaşadığı gerilik artıq böhran səviyyəsinə

yüksəlib. Bu geriliyin kökündə həm iqtidar, həm də hər bir müxalif siyasi qurumun «Mən haqlıyam», «Mən deyən doğrudur» fəlsəfəsi, daha doğrusu, fəlsəfəsizliyi də dayanır. Özlərindən kənardakı hər şeyi qeyri-təbii sayaraq gələcəyə yönəli kimlik müəyyənləşdirməyə çalışanların hər şeydən öncə bu çox rəngli cəmiyyətimizi bir sosial reallıq olaraq qəbul etmələri gərəkir. Çünki kimlik məsələsi sadəcə rəasional fikirlərin tutarlı bütövlüyündən deyil, eyni zamanda həm də obyektiv kriteriyalarla ölçməyin mümkün olmadığı məsələlərlə də bağlıdır. Yalnız bütün toplumu qapsayaraq geniş düşüncə irəli sürmə iddiasında olanların öz kimlik çərçivələrindən kənara da baxa biləcək çox geniş bir perspektivlə həm özlərini, həm də toplumu görə biləcək mədəni kəltürə sahib olmaları çox mühüm şərtlərdəndir.

Bugünkü cəmiyyətimizin mövcud çoxrəngliliyi əslində önəmli bir zənginlikdir. Təkrəngli gələcək müəyyənləşdirməyə çalışanlar əslində fikri, təfəkküri yoxsulluq zəmini hazırlayırlar. Bu zəmini zor yolu ilə həyata keçirməyə çalışanlar isə unudurlar ki, onlar təkə toplumu deyil, öz-özlərini də tükədən bir sürəcə sürükləyir və ya ən azı o sürəcə giriş yapmış olurlar. Onlar «papaqlarını qabaqlarına qoyub fikirləşməlidirlər» ki, bu millət bir təmdir və onların hamısı ortaq bir sosial kimlikdən günümüə gəlib çıxmışlar. Bu gün isə bütün çalxalanmalarla, böhranla birlikdə hamımız eyni gəminin içindəyik. Dünyagörüşlərin, həyat tərzlərinin və s. müxtəlif olmasına baxmayaraq bu gəmi içində bərabər yaşamaq və ortaq bir gələcəyi bir yerdə oluşturmaq məcburiyyətindəyik.

Bu gerçəkliyin işığında əsas problem mövcud sosial kimliklərin bir-biri ilə ortaq məsələlərini uzlaşdırmaqla bütün toplumu qucaqlayacaq bir çözüm yolu bulmaq və millətin gələcəyini daha güvənli, daha gerçəkçi etmək olmalıdır. Bu işdə millətin bütün fərdlərinin özlərinə məxsus məsuliyyəti və payı olmalıdır. Əks təqdirdə bu toz-dumanlı, toplumu bataqlığa sürükləyən mənəvi və maddi böhranı durdurmaq mümkün olmayacaq və itirən təkə ayrı-ayrı qruplar deyil, bütövlükdə millət və dövlət olacaq. Millət uçuruma yuvarlanmamış, dövlət əldən getməmiş tarixdən ibrət dərsi alaraq aqlın gücü ilə bu düşmənciliyə son qoyub birgə milləti XXI əsrdə yüksəldib XXII əsrə hazırlamaq lazımdır. Bunun üçün ilk növbədə milli kimliyi itirmədən elmi düşüncəyə, təfəkkür yeniləşməsinə, elmi-texniki tərəqqiyə, bəşəri mədəniyyətə yiyələnmək, obyektiv olmaq, ziyalı siyasətçi əlaqələrini genişləndirmək, demokratiya və insan haqları uğrunda çalışmaq, intellektual gəncliyə həryönlü qayğı göstərmək, təhsilə həryönlü yardım etmək, əməksiz qazanca yol verməmək və s. lazımdır.

Bəllidir ki, elm insan həyatının təminatçısıdır. Azərbaycanın bugünkü elmi səviyyəsi, elmi-texniki tərəqqiyə yüksəlməsi baxımından Qərbdən xeyli geridədir. Azərbaycanın elmi, texnologiyası, sənayesi və hətta bütün kütləvi informasiya vasitələri bütünlüklə Qərbin təsiri altındadır. Bu təsir nəticəsində Azərbaycan bütün texnologiyasını xaricdən, dünya informasiyalarını dünyanın dörd böyük xarici xəbər agentlikləri olan Associated Press, United Press International, Agence France Press və Reuterdən alır. Bir sözlə, Azərbaycan elmi, texnologiyası, informasiyası yaradıcı deyil, bütünlüklə Qərbi təqlidlə məşğuldur. Qərb milli gəlirlərinin 90-95 faizini öz milli kimliyinin qorunmasına, elmə, texnologiyaya, təhsilə sərf etdiyi halda, Azərbaycan bu işlər üçün yalnız cüzi bir faiz para xərcləyir. Bütün bunlar isə ölkədə əslində bir «yetkin insan yoxluğu» problemi yaradır və sosial durumu pozur. Deməli, milli kimliyi dərk etməyib yetkin insan, mütəxəssis yetişdirmədən, sosial zəmini hazırlamadan, sosial məsələlərə yatırımlar yatırılmadan, müasir elmi texnologiyaya tam yiyələnmədən XXI əsrdə nəyəsə nail olmaq mümkün olmayacaq.

Bu gün bəşəri mədəniyyətə yiyələnməyin əsasında elm və texnologiya ilə yanaşı, öz milli kimliyini dərk etmək, demokratiya və insan haqları dayanır. Həm öz milli kimliyinə hörmət etmək, həm texnologiya, həm demokratiya və həm də insan haqları baxımından da Azərbaycan Qərblə müqayisədə xeyli geridədir. Bu anlamda ən kəsə yol Azərbaycanın öz milli kimliyini dərk edib təcili olaraq insanlığın ortaq dəyərlərini sözdə yox, əməldə tam mənimsəməsi və uyqulamasıdır ki, bu işdə ən böyük məsuliyyət mövcud iqtidarın üzərinə düşür. Öz milli kimliyini dərk etmək və etdirmək demokratiya və insan haqları baxımından mövcud iqtidarın hər hansı bir məsələdən çəkinməsinə, qorxmasına heç bir əsas yoxdur. Azərbaycan vətəndaşının, xüsusilə, gəncliyin bu andakı düşüncə tərzini on-on beş il bundan əvvəlkinə nisbətən xeyli dəyişmiş, inkişaf etmişdir. Azərbaycandan dünyaya açılan pəncərə genişlənməmiş, Azərbaycan gəncliyi dünyanı görmək və internet vasitəsilə izləmək imkanı əldə etmiş, Qərb dəyərləri ilə öz milli dəyərlərini müqayisə etmək bacarığına yiyələnmişdir. Bu anlamda XXI əsr Azərbaycan gəncliyi bəşəri mədəniyyətə yiyələnmə və ona öz töhfələrini vermə gücündədir.

Əslində yeniləşmək hər bir xalqın və cəmiyyətin ehtiyacıdır. XXI əsr Azərbaycan cəmiyyətini yenidən XX əsrdə saxlamaq, onu XX əsr qaydaları ilə idarə etmək mümkün deyil. Bunu Azərbaycanı rəhbərlər nə qədər tez anlasa, Azərbaycan bir o qədər irəliləmiş olar və bəşər mədəniyyətinə öz töhfələrini vermiş olar. Çünki müasir cəmiyyət keçmiş cəmiyyətlərdən fərqli olaraq

sürətli dəyişməyi zorlayan bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Texnologiyanın, kütləvi informasiya vasitələrinin, internet sisteminin müthiş sürətli inkişafı, bütün dünyanı bir açıq bazar halına gətirən yüksək səviyyəli iqtisadiyyat və ticarətin genişlənməsi cəmiyyətin dərinliklərinə nüfuz edərək köklü təsirlər göstərməkdədir. Dünyada artıq məsafə anlayışının heç bir əhəmiyyət kəsb etməməsi, mədəni və iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi, hər gün belə insan həyatına daxil olan yeni texnoloji kəşflər keçmiş həyat tərzindən qaynaqlanan adət-ənənələri açıq şəkildə şəkil və mahiyyət baxımından başqalaşdırmaqda, yeni həyat tərzinə uyğunlaşdırmaqdadır. Azərbaycan cəmiyyəti də dünyadan geridə qalmamaq, bəşəri inkişafa qoşulmaq üçün öz sosial, tarixi və mədəni həyatını bunlara uyğunlaşdırmalı, obyektiv olmalıdır. Çünki obyektivlik hadisələrin daha düzgün anlaşılmasına həyatı bir önəm qazandıran anlayış tərzidir. Dünyada gedən prosesləri obyektiv təhlil edib düzgün nəticə çıxarmaq əslində həqiqi bir gələcəyi hazırlamaq deməkdir. Bu anlamda obyektivizm əslində elmi düşüncənin bir ünsürü, bir metodudur.

Obyektivlik, cəmiyyəti, onun siyasi və ictimai quruluşunu daha şəffaf hala gətirir ki, bu işdə siyasilər və ziyalılar ən çox məsuliyyət daşıyırlar. Bəllidir ki, hər bir toplumdakı sosial problemlərlə maraqlanmaq, onlara çözüm yolları bulmaq baxımından ilk sırada siyasilər və onların təmsil olunduqları siyasi təşkilatlar dayanır. Daha sonra ziyalılar və onların təmsil olunduqları ali təhsil və tədqiqat ocaqları, birliklər, ittifaqlar, ictimai təşkilatlar və müxtəlif demokratik təsisatlar gəlir. Burada siyasiləri ilk sırada yerləşdirməmizin əsas səbəbi siyasi rıçaqların bütün tarix boyu onların əlində olmasıdır ki, digər qrupların əlində belə bir imkan yoxdur.

Əslində cəmiyyət bütövlükdə bir sistemdir. Bu sistem ayrı-ayrı fərdlərdən tutmuş ailə, təşkilat və dövlətin qarşılıqlı əlaqəsindən yaranır. Bu əlaqə pozularsa, dövlətin cəmiyyəti idarə etmə imkanı məhdudlaşar, dövlət və qarşılıqlı olaraq cəmiyyət başqa qüvvələrin təsiri altına düşər və sonda dövlət yox olar. Xalq kiminsə əsarətinə düşər, ölkə müstəmləkəyə çevrilər. Bunun qarşısını almaq üçün dövləti idarə edənlər xalq və qarşılıqlı olaraq siyasi və ictimai təşkilatlarla daim əlaqə yaratmalı və bu əlaqəni daha da möhkəmləndirməlidir. Dövlətin ordusu bütövlükdə xalq olduğundan dövləti yönətlər daima xalqla əlaqədə olmalı, xalqın dövləti şüurlu surətdə müdafiə etməsinə nail olmalıdırlar. Dövləti idarə edənlərin inkişaf səviyyəsi cəmiyyətin inkişaf səviyyəsinə uyğun olmalıdır. Əks təqdirdə ölkə iqtisadiyyatının dövlətçilik təfəkkürü olmayan təsadüfi insanların əlinə keçməsi Azərbaycanı «vəhşi kapitalizm»ə yuvarlادaraq əhalini aclıq və səfalət girdabında çabalamağa məcbur edər, xalqın bütün əsrlər boyu qoruyub saxlaya

bildiyi mənəvi dəyərləri və ən başlıcası dövlətin kiçik forması olan ailəni dağıda bilər. Unudulmamalıdır ki, «ailə kiçik dövlət, dövlət isə böyük ailədir. Ailə cəmiyyətin və dövlətin bir nüvəsidir». Bu nüvə dağılarsa, dövlət və bütün cəmiyyət dağıla bilər.

Dövlət insan birliyinin ən mükəmməl siyasi və mədəni təşkilatıdır. Ona görə də insan yalnız dövlətdə xoşbəxt ola bilər. Birgəyaşayışın yüksək forması olan dövlətdə insanlar siyasi, hüquqi, iqtisadi və mədəni hüquqlardan məhrum olmamalı, toplum qütbləşməməlidir. Çünki qütbləşmiş cəmiyyət düşmən ovqatlı insanlarla dolar, düzən pozular, nəticədə cəmiyyət və qarşılıqlı olaraq dövlət dağılar. Bu anlamda cəmiyyət və dövlət yalnız və yalnız ədalətlə idarə olunmalıdır ki, düzən pozulmasın. Əslində bəşəriyyətin tarixi haqq, ədalət uğrunda mübarizələr tarixidir.

Bugünkü Azərbaycan Respublikasında oturmuş bir ictimai-iqtisadi formasiya yoxdur. Ölkə nə kapitalist, nə də sosialist sistemi ilə idarə olunur. Hələ XX əsrin əvvəllərində yenidən qurulan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin öndəri Məmmədəmin Rəsulzadə kapitalist və sosialist sistemi əvəzinə XIX əsrdə fransız mütəfəkkirləri tərəfindən irəli sürülən «Solidarizm» cəmiyyətinə «milli» sözünü də əlavə edərək Azərbaycanda «Azərbaycan milli təsənüd» cəmiyyəti qurmaq ideyasını irəli sürmüşdü.

Milli təsənüd cəmiyyəti milli həmrəylik əsasında, iqtisadi baza üzərində qurulan, ictimai sərvətin bölünməsində ədalət prinsipini əsas götürən cəmiyyətdir. Bu cəmiyyətdə ictimai sərvət elə bölünməlidir ki, cəmiyyətin heç bir üzvü narazı qalmasın və xalqın yoxsul təbəqələri kasıblıqdan tamamilə qurtulub orta təbəqəyə çevrilsin. Belə bir cəmiyyət şüurlu cəmiyyətdir. Belə bir cəmiyyətdə antoqanizm olmur. Bu cəmiyyətin üzvləri azad, müstəqil, demokratik dövləti daha da inkişaf etdirmək istəyən fədakar, namuslu, ədalətli vətəndaşlardan ibarət olur. Belə bir cəmiyyətin vətəndaşları Vətəni, milləti, insanlığı hədsiz dərəcədə sevən, onun yolunda ölümə belə hazır olan azadlığı və müstəqilliyi hər şeydən üstün tutan, onun uğrunda məqsədyönlü şəkildə mübarizə aparan şüurlu, yaradıcı, təşəbbüskar və təmiz niyyətli insanlardan ibarət olurlar. Belə bir cəmiyyətdə ölkə vətəndaşlarının hamısı bütün gücünü, ağıl və zəkasını, qabiliyyət və bacarığını millətin yüksəlməsinə, Vətənin çiçəklənməsinə sərf edir. Bugünkü Azərbaycan Respublikasının potensialı bütün bunları həyata keçirməyə qadirdir.

Çox təəssüflər olsun ki, xalqımız uzun müddət gözünü açıb dövlətin idarəçiliyinin yalnız bir əlin altında olduğunu, bütün «dəyirmanın» da onun əlində fırlandığını görüb. Bu əl də «dəyirmanı» tərsinə fırlatdıqda millətin

faciələri başlayır. Biz artıq belə faciələrdən qurtulmalıyıq. Bunu bizdən zaman tələb edir! Bunu bizlərdən xalq tələb edir!

Bu gün Azərbaycan dövləti elə idarə olunmalıdır ki, millətdə dövlətçilik müqəddəsliyi yaransın, hər bir fərd dövlətin qurulması və inkişafında iştirak etsin və gördüyü işdən zövq alsın, qürur duysun. Bunun üçün dövləti idarə edənlər elə nümunəvi şəxslər olmalıdırlar ki, xalq onlara inansın. Bu inam da vətəndaşlarda müstəqilliyin qədrini bilməyə, onu qorumağa, onun yolunda ölməyə belə hazır olmaq fikrini aşılayır.

Ey tarixin amansız sınaqlarından şərəflə çıxan Azərbaycan xalqı! Bu Vətən 50 milyonluq insanı yaşatmağa qadir iqtisadi imkanlara malikdir. Bu Vətən sənindir. Vətəninə sahib çıx! Sən sahib çıxsan, bu müqəddəs Vətən çiçəklənəcək. Tanrı Sənə yar olsun! Amin.

Güney Azərbaycan Milli Hökuməti

Azərbaycan Türklərinin tarixində şərəfli yer tutan 21 Azər hərəkatının tarixi qələbəsidən uzaqlaşdıqca, fars şovinistləri bu milli hərəkata müxtəlif ləkələr yaxmış, böhtanlar atmış və bu gün də atmaqdadırlar. Bütün bunlara baxmayaraq, bu hərəkatın əzəməti, tarixi əhəmiyyəti Güney Azərbaycan Türklərinin inqilabi mübarizə tarixində ən önəmli yerlərdən birini tutur. Məhz buna görə də 21 Azər hərəkatının mahiyyəti, onun əldə etdiyi nəticələrin elmi-nəzəri, ideoloji-siyasi baxımdan araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bu gün belə 40 milyon Güneyli soydaşlarımız şah rejimləri dövründə olduğu kimi hər cür ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni hüquqlardan məhrumdurlar.

Onlar ən adi insan hüquqlarına, hətta ana dilində yazıb-oxumaq, təhsil almaq hüququna belə malik deyillər. Və bu haqları tələb edən soydaşlarımız min cür təzyiqlərə məruz qalır, zindanlara salınır, işgəncələr görür, qətlə yetirilir. Belə bir şəraitdə 21 Azər hərəkatının tarixi təcrübələrindən istifadə etməyin mühüm əhəmiyyəti vardır.

21 Azər hərəkatı II Dünya Müharibəsindən az sonra Yaxın və Orta Şərq ölkələri arasında ilk milli-azadlıq və demokratik hərəkat idi ki, Güney Azərbaycanda qələbə ilə nəticələndi. Çünki bu hərəkatı qələbəyə ulaşıran milli-siyasi təşkilat - 1945-ci ilin 3 sentyabrında İnkilab beşiyi Təbrizdə yaradılan Azərbaycan Demokratik Fırqəsi var idi. Hərəkata rəhbərlik edən və “İnanılmış təşkilat yarada bilməyən bir millət azad yaşaya bilməz” deyən, bu fırqənin banisi Seyid Cəfər Pişəvəri (1893-1947) böyük inqilabi həyat məktəbi keçmiş, 11 il siyasi əqidəsinə görə Qəsri-Qacar zindanında yatmış, 1941-ci ildə Rza şah diktaturası süquta uğradıqdan sonra həbsdən azad edilmiş, bundan sonra daha da əzm və qətiyyətlə siyasi mübarizəyə atılaraq, ömrünün sonuna qədər bütün varlığı ilə Azərbaycana, onun gələcək müstəqilliyinə bağlı olmuşdur. Onun Azərbaycanda demokratiya və azadlığın qələbəsi, xalqın milli şüurunun oyanması, ana dili və ədəbiyyatın qorunmasında müstəsna xidmətləri olmuşdur. S.C.Pişəvəri qısa, lakin mənalı həyatını Güney Azərbaycanın milli azadlıq hərəkatına, Güney Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə həsr etmişdir. Ümumiyyətlə, Güney Azərbaycanın 1922-1946-cı illər siyasi tarixi S.C.Pişəvərinin adı ilə bəvğlidir. Onun 24 illik ömür səlnaməsi Güney Azərbaycan Türklərinin azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizəsinin mühüm bir dövrünü əhatə edir. (Seyid Cəfər Pişəvərinin həyatı, mühiti və yaradıcılığı, 21 Azər hərəkatı və Azərbaycan Milli Hökuməti haqqında geniş məlumat üçün Bax: Vüqar Əhməd, M.C.Pişəvəri: həyatı, mühiti və yaradıcılığı (monografiya), Bakı 1988; Şövkət Tağıyeva, Əkrəm Rəhimli, Səməd Bayramzadə, Güney Azərbaycan, Bakı 2000, Əkrəm Rəhimli, Güney Azərbaycanda Milli -demokratik hərəkat, Bakı 2003; H.Məmmədzadə, inqilabçı, jurnalist, yazıçı Pişəvəri, Bakı 1955 və s.)

21 Azər Azərbaycan xalqının ən müqəddəs tarixi günlərindən biridir. Çünki 21 Azərdə Güney Azərbaycan Milli Məclisi çağırılmış, 11 nəfərdən ibarət Milli hökumət yaradılmış, Təbriz şəhəri şah ordusundan azad edilmiş, Azərbaycan Türkləri hakim fars şovinizminin zülmündən qurtulub siyasi hakimiyyəti ələ almış, Milli-mədəni Muxtariyyət əldə edərək, özü özünü idarə etmiş Azərbaycan Türkcəsi rəsmi dövlət dili elan edilmiş, ana dilində ilk, orta və ali məktəblər (Təbriz Universiteti) açılmış, ana dilində onlarla qəzet, jurnal və ədəbi məcmuələr nəşr edilmiş, milli radio ana dilində verilişlər yayınlamış,

filarmoniya və dram teatrı təsis edilmiş, Şair və yazıçılar birliyi, bəstəkar və memarlar cəmiyyətləri yaradılmış, yeni-yeni xəstəxanalar, əczaxanalar, Uşaq baxçaları açılmış, şəhər və kəndlər abadlaşdırılmış, Milli hökumətin himni təsdiq edilmiş, Milli parklar salınmış, qiraətxanalar, qadınlar klubu, gecə məktəbləri təsis edilmiş, bataqlıqlar qurudulmuş, şəhərlərə içməli su kəmərləri çəkilmiş, teatr salonları açılmış, yoxsullar evi tikilmiş, dövlət mağazaları açılmış, xiyabanlar abadlaşdırılmış, bir sıra şəhərlər elektrik işığı ilə təmin edilmiş, ölkəni tərk edib qaçmış topraq sahiblərinin topraqları müsadirə edilərək, yoxsul və topraqsız kəndlilərə pulsuz paylanmış, 30 minlik nizami milli fədai ordusu yaradılmış, Milli hökumət sənayeləşdirmə siyasətinə də xüsusi önəm verərək parça, corab toxuma karxanaları açdırmış, İran Milli Bankı Təbriz şəhərindəki bankından pulları Tehrana apardığından Azərbaycan Milli hökuməti xəzinə sənədi kimi kağız pullar buraxmış, rüşvətin qarşısını almış, ölkədə sabitlik yaratmış, bir sözlə, 21 Azər hərəkətinə böhtan yağdıranların 67 ildə görə bilmədiyini Güney Azərbaycan Milli hökuməti 1 il müddətində şəprəflə yerinə yetirmiş, Azərbaycan Türklərinin qəlbində silinməz izlər buraxmışdır (Seçmələr bizindir - A.M. Bax: Seyidağa Onullahi, Azərbaycan xalqının şərəf tarixi, “Dünya Azərbaycanlıları” dərgisi, 2002, I nömrə, səh. 67-71).

Azərbaycan Milli hökuməti 15 maddəlik proqramda aşağıdakı müddəaları özünün ən yaxın vəzifəsi hesab etmişdir:

1. Milli Muxtariyyatı dünyaya tanıtmək. Onun inkişafını təmin etmək üçün ciddi tədbirlər görmək. Milli dövləti demokratik əsaslar üzrə qorumaq və bu yolda qarşıya çıxan çətinlikləri aradan qaldırmaq.

2. Milli Muxtariyyatı möhkəm əsaslar üzrə qurub, xalqla yaxınlaşdırmaq məqsədilə çox tez bir zamanda vilayət əncümənlərinin seçkilərinə başlamaq və yerli idarəçiliyin nəzarətini onların ixtiyarına vermək.

3. Şəhərlərin inkişaf və abadlığı üçün tez bir zamanda şəhər bələdiyyələrini demokratik əsaslar üzrə seçib, onların işlərini düzgün surətdə hərəkətə salmaq.

4. Yerlərdə mütərəqqi və azadxahlardan bələdiyyə rəisləri seçib onların köməyi ilə keçmiş əsarətgətirici hərəkət və təhqiredici əməllərin qarşısını alıb, bütün ölkədə əmniyyət və asayışı təmin etmək.

5. Jandarm və polis idarələrini xain və xalqı əzib fəlakətə salan şəxslərin əlindən alıb azad və vətənpəərəst adamlara tapşırmaq, onların işlərini, xalqın arzu və ehtiyaclarını təmin etmək.

6. Vergi qanunlarını nəzərdən keçirmək və maliyyə idarəsinin bütün xərclərini yoxladığından sonra çox tez bir zamanda milli büdcə layihəsini Milli

Məclisin təsdiqinə vermək, ümumiyyətlə, maliyyə siyasətinin gəlir və çıxar əsasını ölkənin tərrəqqi və inkişafı üzərində qərarlaşdırmaq.

7. Muxtariyyəti, Milli Məclisi və Milli Dövləti qorumaq və onun gələcəyini təmin etmək üçün kəndlərdə və şəhərlərdə fədai dəstələrini bir mərkəz ətrafında təşkil edib, Milli Xalq Ordusu yaratmaq və bu ordunun müasir silahlarla təmin olunması üçün ciddi tədbirlər görmək.

8. Mədəni-maarif sahəsində dövlətin qarşısında iki böyük məsələ durur:

1) Milli dili (Azərbaycan Türkcəsini - A.M.) bütün məktəblərdə rəsmi olaraq qəbul edib həyata keçirmək;

2) Savadsızlığa qarşı mübarizə aparmaqla pulsuz və icbari təhsili həyata keçirmək. Bunların hamısından əvvəl Milli hökumət ali təhsil məsələsinə xüsusi əhəmiyyət verməli, Milli Darülfünunun (Milli Universitetin - A.M.) əsasını qoymağa çalışmalıdır.

9. Ticarət və iqtisadi sahədə milli hökumət ilk növbədə milli sənayeyə əhəmiyyət verməli, mövcud olan müəssisələri düzgün istiqamətdə inkişaf etdirməli, yeni karxanalar açmaqla ölkənin sənayeyə olan ehtiyacını təmin etməlidir. Dövlət ticarət sahəsində Azərbaycanın ticarət mərkəzi ola bilməsi üçün tədbirlər görməli və yollar axtarmalıdır.

10. Yolların təmir və abadlığı, poçt, teleqraf və telefon kimi rabitə vasitələrini genişləndirib müasir hala salınması hökumətin əsas vəzifələrindəndir.

11. Kəndli ilə ərbablar arasında olan ixtilafı aradan qaldırmaq üçün ədalətli qanun layihəsi hazırlayıb bu yolla, kəndli və ərbab məsələsini həll etməli.

12. Kəndlərdə və şəhərlərdə gündən-günə artmaqda olan işsizliyin qarşısını almaq üçün dövlət torpaqlarını tezliklə kəndlilər arasında bölməli, Azərbaycanı tərk edib xaricdə Milli Muxariyyətimiz əleyhinə təbliğat aparan torpaq sahiblərinin torpaqlarını müsadirə edib, torpaqsız kəndlilər arasında bölüşdürmək. Xalqın əksəriyyətini kəndlilər təşkil etdiyi üçün gələcəkdə kənd təsərrüfatı banklarını gücləndirmək və bunun vasitəsilə həmin kəndliləri kreditlə təmin etməklə torpaqları ədalətli surətdə onlara satmaq.

13. İşsizliklə ciddi mübarizə aparmaq üçün ciddi tədbirlər görmək, yüngül sənaye, yol işləri, ticarət və sairəni artırmaqla işsizliyə son qoymaq.

14. Fəhlə və zəhmətkeşlərin məişətini düzgün istiqamətdə inkişaf etdirmək üçün iş və əmək qanunu layihəsini hazırlayıb Milli Məclisin təsdiqinə verməli və işçilərin sığorta olunması üçün tədbirlər görülməlidir.

15. Səhiyyə işlərinə ciddi fikir verib, ilk növbədə ümumi keçici xəbərlərin qarşısını almalı, xüsusilə kəndlərə və aşağı təbəqələrə həkim təyin etmək, onlara dərman verməklə xalqın sağlamlığı təmin edilməlidir.

Milli hökumətin bu minimum proqramı "Azərbaycan" qəzetinin 1945-ci il 78-ci nömrəsində dərc edilmişdir (Bax: Miyanalı Əlirza, Lütfuli Ərdəbili (Fələki), Güney Azərbaycan, 1945-46, Milli hökumətin fədai və Qızılbaş Xalq qoşunları, Kitab-albom).

Milli hökumətin bu minimum proqramı demək olar ki, bir il müddətinə tam yerinə yetirilmişdir.

Güney Azərbaycan Milli hökumətinin yaranması və qorunmasında əsas rol oynayan fədai dəstələri və Azərbaycan Milli Məclisinin 1945-ci il 20 dekabr qərarı ilə yaradılmış, Qızılbaş Xalq qoşunları olmuşdur. Qızılbaş Xalq qoşunlarının rəsmi Baş hərbi Qərargahı yaradılmış, 9 nəfərdən ibarət (S.C.Pişəvəri, C.Kaviya, Əbülqasim Əzimi, Qulam Danışyan, Mirzə Rəbi Kəbiri, Mahmud Pənahiyan, Nəvayi, Milaniyan, Əbdülrza Azər) heyət qərargaha rəhbərlik orqanı kimi seçilmiş, general Mahmud Pənahiyan hərbi qərargahın rəisi, Zeynalabdin Qiyami iki illik siyasi məktəbin rəisi, general Milaniyan polis məktəbi rəisi təsdiq edilmişdir. Ümumiyyətlə, Qızılbaş Xalq Qoşunları tərkibində 8 general, 14 polkovnik, və 300-ə qədər müxtəlif rütbəli zabıt iştirak etmişdir. Ordu 8 min fədai və 10 min Qızılbaşdan ibarət olmuşdur. Fədailər əsasən daxili əmniyyəti qoruyur, Qızılbaşlar isə ordunu təşkil edirdi (Bax: Miyanalı Əlirza, Lütfuli Ərdəbili (Fələki), göstərilən Kitab-albom).

28 yanvar 1946-cı ildə Azərbaycan Milli hökumətinin başçısı, Azərbaycan Xalq qoşunlarının Ali Baş Komandanı S.C.Pişəvəri BMT Baş Asambleyasına müraciət etmiş və Azərbaycan Xalqı adından Azərbaycan Milli hökumətinin tanınmasını xahiş etmişdir. Müraciətdə deyilir:

Dünyanın ən qədim xalqlarından olan Azərbaycan xalqı özünün zəngin milli tarixinə malikdir. Əsrlərin keşməkeşində o, öz milli dilini, adət və ənənələrini qoruyub saxlaya bilmişdir.

İran zülmkarları Azərbaycanı öz hakimiyyətləri altına alaraq onun sərvətini amansızcasına taladı. Nəticədə Azərbaycanın çiçəklənən kənd və şəhərləri dağılmaq həddinə gəlib çatdı.

Şovinst... İran hökmdarları Azərbaycanlıların mövcudluğunu tamamilə inkar etməyə cəhd göstərir, onların dilini əlindən almaqdan, hər cür təhqiredici əməllərdən çəkinmirdi.

... Tehran hökumətinin müqavimətinə baxmayaraq, bu ilin 21 Azərində (12 dekabr) (1945-ci ilin 12 dekabrı nəzərdə tutulur - A.M.) Azərbaycan

xalqının əsrlərdən bəri apardığı azadlıq mübarizəsi qələbə ilə başa çatdı. Atlantik Xartiyasına uyğun olaraq Milli Məclisin, Azərbaycan Milli hökumətinin qurulması ilə nəticələndi.

Azərbaycanda demokratik əsaslara dayanan bir Milli hökumət qurulub və öz fəaliyyəti barədə bütün dünyaya məlumat yayıb.

5 milyonluq (o dövrdə İranın ümumi əhalisi 9 milyon idi) Azərbaycan xalqı milli dilinin, tarixinin, mədəniyyətinin köməyi ilə özünün müasir bir xalq olduğunu dərk etdi və bir də heç vaxt fars zülmünün altında inləməyə, fars dilinin İrandakı başqa xalqların dilləri üzərində ağalıqlarına icazə verməyəcəkdir.

Bu xalq bir nəfər kimi öz həyatını milli azadlığına və dövlətinə qurban verməyə hazırdı.

Yeni, demokratik Azərbaycan hökuməti qısa vaxt ərzində ictimai, iqtisadi, mədəni sahələrdə ciddi dəyişmələr edə bilib, daxili təhlükəsizlik tam bərqərar olunub.

Yeni Milli hökumətin fəaliyyəti sayəsində əsrlərlə istismar olunan xalq adi insani şəraitdə yaşamağa başlayıb. Bununla da o, öz milli dövlətini qurmağa, onu idarə etməyə qadir olduğunu göstərir.

Azərbaycan xalqının iradəsi ilə... qurulan Azərbaycan Milli hökuməti artıq danılmaz faktdır.

BMT Baş Asambleyasına müraciəti ilə Azərbaycan xalqı xahiş edir ki, Azərbaycan Milli hökumətinin mövcudluğu faktı tanınsın və kənardan müdaxilə olmadan ona öz taleyinin özü tərəfindən müəyyənləşdirilməsinə təminat verilsin (Müraciətin tam mətni üçün bax: Şövkət Tağıyeva, Əkrəm Rəhimli, Səməd Bayramzadə, göstərilən əsər, səh 236-237). Lakin Güney Azərbaycan Milli Muxtar qurumunun sosial-iqtisadi və mədəni-siyasi bazasının güclənməsi Güney Azərbaycanı müstəqilliyə doğru apardığından Amerika, İngiltərə və Sovet İmperiyalarını və İran Şah irticasını təmin etməmiş ona görə də bu dörd qüvvənin ayrı-ayrı söyləri nəticəsində 1946-cı ildə “Azərbaycan məsələsi” bir neçə dəfə Birləşmiş Millətlər Təşkilatında müzakirəyə çıxarılmış, ABŞ və İngiltərənin səyi və İran Şahına köməyi, xüsusilə şəxsən Stalinin açıq xəyanəti nəticəsində 21 Azər hərəkəti qan içində boğuldu. Tehran hökuməti Azərbaycan Milli hökuməti ilə bağladığı sazişi xaincəsinə pozaraq, 1946-cı ilin noyabr ayında ABŞ-dan aldığı böyük hərbi texnika və 150 minlik qoşunla Azərbaycan üzərinə hücumu keçmiş, Güney Azərbaycanı qan dənizində boğmuş, minlərlə Azərbaycan oğlu və qızlarını dar ağacından asdırmış, zindanlara salmış, sürgünə göndərmiş, tərk-i vətən etmiş və bununla da bir illik Güney Azərbaycan Milli hökumətinə son qoymuşdu.

Üstündən 67 il keçsə də 21 Azər hərəkəti və onun Azərbaycan xalqına bəxş etdiyi Azərbaycan Milli hökuməti Güneyli-Quzeyli Azərbaycan Türklərinin qəlbində daim yaşayacaq.

“21 Azər” günü münasibətilə Azərbaycan Türklərini təbrik edir, Güney Azərbaycan Milli Azadlıq hərəkətinə haqlı mücadilələrində başarılar diləyirik.

Tanrı Türkü özünə qaytarsın! Amin!

Güney Azərbaycanın dünəni, bugünü, sabahı.

Hər hansı bir xalqın və onun yaşadığı ölkənin geosiyasi vəziyyətini onun yerləşdiyi coğrafiya, yaşadığı tarixi hadisələr, mənsub olduğu mədəniyyət və iqtisadi amillər müəyyən edir. Azərbaycanın Şərq-Qərb kecid nöqtəsində olması bütün tarix boyu onun geopolitikasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Keçid nöqtəsində yerləşməsi onu tarixən Şərqdən Qərbə, Qərbdən Şərqə olan hücumlara məruz qoymuş və onun tarixinə ciddi təsir göstərmişdir. Ölkədə mərkəzləşmiş güclü dövlətlər olan dövrlərdə Azərbaycan bu hücumları dəf edərək işğal altına düşməmiş, əksinə, güclü dövlətlər olmadığı zaman işğal altına düşmüş və sonda müstəqillikdən məhrum olmuş, bəzən torpaqlar itirmiş və hətta ikiyə bölünmüşdür. Bu anlamda, yəni dövlətin güclü və zəif olması baxımından ümummillə lider Elçibəyin siyasi gündəmə gətirdiyi Bütöv Azərbaycan ideyasını tarixi

ədalətsizliyin ortadan qaldırılması cəhdi kimi qiymətləndirməklə yanaşı, daha çox bölgədə güclü bir dövlət qurmaqla xarici müdaxilələrdən qorunma kimi strateji hədəf güdən fikir olaraq qəbul edə bilərik. Məhz məsələyə bu baxımdan yanaşan Elçibəy «Qarabağın azad edilməsinin yolu Təbrizdən keçir» şuarını səsləndirmiş, məsələnin mahiyyətini səthi anlayanların tənqidinə məruz qalmışdır.

Tarixdən bellidir ki, çar Rusiyası ilə müharibədə məğlub olan Azərbaycan Qacarlar dövləti Azərbaycanın Qüzeyini Rusyaya güzəştə getməyə məcbur olmuşdu. Nəticədə çar Rusyası Azərbaycanı parcalamış, Quzey Azərbaycanı və Quzey Azərbaycan xalqını öz əsarəti altına almışdı. Güney Azərbaycan türkləri öz dövləti olan Qacarların hakimiyyəti altında Persiya və farslarla birlikdə qalmışdır. Qacarların hakimiyyəti də devrildikdən sonra xarici türk düşmənlərinin hərtərəfli yardımı ilə ata-anası, nəsli-nəcabəti bəlli olmayan, pəhləvilərə heç bir dəxli olmayan, ilk öncə Mazandaranlı Rza, daha sonra isə Rza şah pəhləvi adı ilə şahlıq taxtına ruslar tərəfindən oturdulan və ingilislər tərəfindən dəstəklənən fars şovinisti Rza ilə nəhayət İran adlandırılan məmləkətdə min illik türk hakimiyyətinə son qoyuldu. Güney Azərbaycan türklərinin ən böyük faciəsi də bu dönmədən başladı. Onlar da Quzey Azərbaycan kimi müstəmləkəyə çevrildi. Qacar dövlətinin bütün əraziləri, o cümlədən də Güney Azərbaycan tarixdə heç bir zaman adı keçməyən qondarma bir İran imperiyasının tərkibində qaldı. 1925-ci ilə, Mazandaranlı Rzaya qədər Azərbaycan tarixin heç bir dönməsində İran adlanmayıb. 1925-ci ilə qədər tarixdə nə İran adlı dövlət və nə də İran adlı xalq olub. Bu gün İran deyilən məmləkət XX əsr qondarma «Pəhləvilər»in qondarma imperiyasının qondarma adıdır ki, indi də bu qondarma ad İran İslam Cumhuriyyətinin adında saxlanılıb.

Rza şah ilk olaraq Güney Azərbaycanla Türkiyə Cumhuriyyəti arasında mədəni və ticarət əlaqələrini yasaqlamış və bununla da Azərbaycan türklərini farslaşdırmaq məqsədi ilə onları fars bölgələrinə doğru köç etməyə məcbur etmişdi.

Rza şah Güney Azərbaycanı Türk dünyasından ayırmaq üçün 1934-cü ildə fars dilini İran İmperiyasının rəsmi dövlət dili elan etmiş, türkcə kitab, qəzet və dərgi yayımlanmasını yasaqlamışdı. Türkcə yer adlarını dəyişdirdirib farslaşdırmış, Türkiyədə oxumaq üçün tələbə göndərilməsinə son qoymuş, təhsil alıb gələnlərin maaşlarını kəsdirmişdi.

İrçilik nəzəriyyəsi ilk öncə Çində icad edilsə və daha sonra Qərbi Avropada baş qaldırsa da, onu çinlilər və faşistlərdən də daha çox fars şovinstləri həyata keçirmişlər. Bu özlərini «ari» adlandıran fars şovinstləri

bütün tarixi saxtalaşdıraraq İran adlı bir coğrafi məkan, bir dövlət, bir İran mədəniyyəti deyilən mədəniyyət uydurdular, ilk öncə Türk əsilli fars dilli mütəfəkkirlərin yaratdığı ədəbi-fəlsəfi əsərləri, imperiyaya daxil olan bütün xalqların, xüsusilə, Azərbaycan türklərinin min illər boyu ərsəyə gətirdiyi bütün maddi-mədəni sərvəti farsların adına çıxdılar. Bu işdə rus və Avropa tədqiqatçılarının da əməyi az olmamışdır. Və beləliklə də İran kimliyi fars kimliyi kimi təqdim edilməyə başlandı, yəni İran tarixi, İran mədəniyyəti fars tarixi, fars mədəniyyəti kimi anladıldı. Fars dili şər, ədəbiyyat dili səviyyəsindən rəsmi dövlət dili səviyyəsinə qaldırıldı. İstər Rza şah, istərsə də oğlu Məhəmməd Rza Pəhləvi xarici ağalarının yardımı ilə Türkiyə Türkləri ilə Azərbaycan və Türkiştan Türkləri arasında bir baraj yaratmış, ermənilər və yunanlarla siyasətlərini uyğunlaşdıraraq Türkiyəni zəiflətmək və Türk dünyasını bir-birindən təcrid etməyə çalışmış və zaman-zaman buna nail də olmuşlar. Türk dünyasına və qarşılıqlı olaraq Türk millətinə qarşı bu gün də izlənilən siyasətin əsasında adı çəkilən dövlət və xalqların hər birinin öz strateji məqsədləri vardır. Belə ki, farsların və rusların əsas məqsədi Türk birliyini pozmaqla öz imperiyalarını qoruyub saxlamaqdırsa, ermənilərin əsas məqsədi bu və digər qüvvələrə arxalanaraq əbədi düşmən hesab etdiyi Türklərdən intiqam almaq, hər an, hər fürsət düşdükdə onları fiziki məhv etmək, Türkiyədə nifaq toxumu səpərək kürdləri də bu işə sövq etdirmək, Türkiyəni zəiflətməklə Azərbaycanda istədiyinə nail olmaq və bununla ərazilərini genişləndirməkdir. Tehrandə nəşr olunan bir erməni qəzetində oxuyuruq: «Daşnaqların yeganə məqsədi əbədi düşmənimiz olan Türkü məhv etmək və onunla qəti hesablaşmaq üçün hər gün, hər fürsətdə onu bıçaqlamaqdır. Türkün birliyini pozmaq, Türkiyəyə nifaq toxumu səpmək, Türkiyəni zəiflətmək. Vəzifəmiz məhz bunlardır. Bu məqsədlə kürdlərə dayaq durmaq, erməni davasına xidmət etmək deməkdir. Əksinə, Kürdçülük hərəkətindən uzaq durmaq erməni davasına xidmət etməmək deməkdir».

İngiltərənin əsas məqsədi isə ilk vaxtlar dünya imperatorluğu yaratmaq idisə, indi dünyanın neft ilə zəngin ölkələrində iqtisadi hegemonluğa sahib olmaqdır.

Səksən illik şovinst fars rejimi Güney Azərbaycan Türklərinə dünya tarixində analoqu olmayan zərbələr vurub. Təbii ki, bütün bu zərbələrin cavabsız qalmasına əsas səbəb Böyük Güclərin Strateji neft siyasətləri olmuşdur. Böyük Güclər neftin hesabına şovinst fars rejimlərinə həmişə güzəştə getmiş, neftə sahib çıxmaq üçün bir-biri ilə rəqabət apararaq hər biri bu və ya digər dərəcədə amansız rejimləri belə müdafiə etmişlər. Uduzan isə hər zaman bu neftin həqiqi sahibi Azərbaycan xalqı olmuşdur. Heç təsadüfi

deyildir ki, 1945-1946-cı illərdə Pişəvərinin başçılığı ilə yaradılan Milli Hökumətimizin yıxılmasının da əsas səbəblərindən biri məhz neft olmuşdur. Belə ki, 5 Aprel 1945-ci ildə Sovet Ittifaqı ilə İran arasında gizli bir müqavilə bağlanaraq Güney Azərbaycanda neft kəşfiyyatı və istehsalı hüququ Sovet Ittifaqına verilmiş və bunun müqabilində Sovet Ittifaqı ordusunu İrandan, daha doğrusu, Güney Azərbaycandan geri çəkmiş və İranın daxili işlərinə qarışmamışdır. Qərbi Avropa dövlətləri də neftin hesabına şahı və şah rejimini dəstəkləyərək öz maraqlarını həyata keçirmişlər. Qərbin bu dəstəyindən istifadə edən Şah daha da irəli gedərək 27 oktyabr 1967-ci ildə heç bir tarixi əsası olmayan İran dövlətinin 2500 illiyini təntənə ilə qeyd edərək dünyanın bütün «tacılı başları»nı bu törənə dəvət etmiş və onların gözü önündə təntənəli şəkildə tacı başına qoymuşdu. Beləliklə, fars hakimiyyətini qorumaq üçün Azərbaycan ərazisi Böyük Dövlətlərin hərəracına çevrilir.

Millət milli mücadiləyə başlayanda isə hakim təbəqə ölkənin olan-qalan xəzinəsini öz xəzinələrinə çevirib xaricə qaçırırlar. Heç təsadüfi deyildir ki, Məhəmməd Rza Pəhləvi ölkədən qovulanda 25 milyard dollarlıq bir sərvəti də özü ilə aparmışdı.

Bəlli olduğu kimi hər əsr tarixə öz damğasını vurur. XX yüzil tarixdə daha çox iki Dünya müharibəsi, müəzzəm imperiaların çökməsi, müstəqil dövlətlərin yaranması, hərbi və elmi-texniki tərəqqi ilə anılacaq

I Dünya müharibəsindən qalib çıxan bəzi Qərbi Avropa dövlətləri və xüsusilə, Böyük Britaniya və Fransa yeni bir dünya xəritəsi cızdılar. Osmanlı İmperatorluğu əraziləri Qərbi Avropa dövlətləri arasında bölüşdürüldü. Bu bölgədə Amerika Birləşmiş Ştatları müəyyən payla razlaşmalı oldu. Bu azacıq pay ABŞ-a gələcək böyük payları qazandırdı.

II Dünya savaşında ABŞ və SSRİ dünyanın yeni xəritəsini cızdılar. Dünya iki qütbə ayrıldı. Qərbi Avropa, Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanı, İsrail, İordaniya, İran azacıq istisna olmaqla bütün Kəngər (Bəsre və ya Fars) körfəzi ölkələri, Yaponiya, Pakistan, Cənubi Koreya, Skandanaviya ölkələri və s. ABŞ-ın, Şərqi Avropa, İraq, Suriya, Fələstin, Afrikanın Liviya və qismən də Misir, Yəmən, Əfqanıstan, Şimali Koreya, Kuba və s. kimi ölkələr də SSRİ-nin nüfuz dairəsinə keçdi.

ABŞ, İngiltərə və Rusiyadan fərqli olaraq II Dünya müharibəsi dövründə məğlub durumda olan, özünə hələ Yaxın Şərq və İranda strateji maraqlarını həyata keçirmək üçün müttəfiq tapa bilməyən, uzun zaman pusquda duran Fransa nəhayət, Xomeyni sayəsində aradığı fürsəti əldə etdi.

1978-ci ildə Parisə gələn Xomeyni Fransa hökumətinin yardımı ilə hər cür elektron cihazlarla təmin edilərək öz mesajlarını İrandakı mollalara

çatdırmağa nail oldu. İranda şah əleyhinə əsən bu qasırğa nəhayət, şahı süpürüb atdı və Xomeyni qalib sərkərdə kimi 1 fevral 1979-cu ildə İrana daxil oldu. Fanatik kütlənin ekstaz vəziyyətindən istifadə edən mollalar onları Tehrandakı Amerika səfirliyinə hücumə yönəltdi. Və nəticədə səfirliyin 66 nümayəndəsini girov götürərək, Amerika ilə bütün diplomatik əlaqələri kəsdi.

Xomeyni hökuməti təkcə Amerika ilə deyil, keçmiş Sovet Ittifaqı, İraq və neft ixrac edən bütün ərəb dünyası ilə də vəziyyəti gərginləşdirdi. Bundan istifadə edən Sovet Ittifaqı «bulanıq suda balıq tutan mahir ovçu kimi» Əfqanıstanı işğal etdi. İrandan çıxarılan Amerika işə fürsəti əldən verməyərək, Sovet silahı ilə silahlanmış və Sovet Ittifaqının nüfuz dairəsində olan İraqla yaxınlaşmağa və İraqın macərapərəst lideri Səddam Hüseynlə iş birliyi qurmağa nail oldu.

Bir zamanlar İsraillə aralarından su keçməyən Fransa da yeni fürsətlər olduğunu sezərək, İraqa yaxınlaşdı. Dərdi neft və bu neftdən gələn gəlirlər idi.

1970-ci illərdən əsas silahlarını keçmiş Sovet Ittifaqından alan İraq İsrailin nüvə silahı istehsal etdiyini öyrəncə hərəkətə gəldi və neft şokunun doğurduğu iqtisadi krizisi nəzərə alaraq, Fransa ilə yaxınlaşmağa çalışdı.

Bu məqsədlə Səddam Hüseyn 1975-ci ilin sentyabr ayında Fransa baş nazirinin dəvəti ilə Parisə getdi. Üfüqdə milyardlarla franklıq işi görən Fransa hökuməti çox keçmədən İraqa raketlər, vertolyotlar, müdafiə üçün elektron avadanlıqlar və bir nüvə reaktoru üçün ehtiyac duyulan avadanlığı satmağa başladı.

Ərəb dünyasının lideri olmağa can atan Səddam Hüseyn nüvə reaktorunun hələ təməli atılmamış gələcəkdə görülcək işi dünyaya duyurdu. Bir jurnalistə verdiyi müsahibəsində, Fransa ilə yaxınlaşmalarını «Ərəb atom bombası istehsalı yolunda qəti addım atdı» - kimi dəyərləndirmişdir.

Fransa mətbuatı da Fransa-İraq iş birliyini gizlətməmiş, bundan Ərəb dünyasının simpatiyasını qazanmaq üçün yararlanmışdır. Beləliklə, nüvə reaktoru istehsalına başlamadan həm İraq, həm də Fransa reklamdan yararlanmağa çalışmışlar.

1977-ci ildə Fransaya İtaliya da qoşuldu və əlli milyon dollarlıq bir müqavilə bağlayaraq İraqda plutonium əldə etmək üçün işlədilən nüvə avadanlığının test edilməsi üçün laboratoriya qurdular. Bu işdə Almaniya da geri qalmayaraq, İraqda kimyəvi və bioloji silah zavodları qurmaq üçün texnoloji avadanlıqlar göndərdi.

İraqın fəaliyyətini yaxından izləyən Amerika İraqı terroru dəstəkləyən ölkələr siyahısına daxil etdi. Lakin Xomeyninin ortaya çıxması və irəli sürdüyü sonsuz tələblər Amerikanın İraqla bağlı qərarlarında köklü

dəyişikliklərə yol açdı. Bunun ilk göstəricisi isə İraqın etdiklərinə Reyqan hökumətinin göz yumması oldu. Üstəlik Ağ Ev yetkililəri İraqa silah göndərilməsi haqqında qərar qəbul etdilər. Və dünya duymasın deyə, İraq təyyarəçilərini İordaniya hərbi geyimində Amerikada yetişdirdilər.

Amerika və Avropa müttəfiqləri Səddamı şirnikləndirərək, onu Ərəb dünyasını qurtaracaq biricik lider kimi təqdim etdilər və onu İranla savaşa sövq etdirə bildilər.

Səddam Hüseyn İran ordusunun təcrübəli zabitlərinin şahla birlikdə ölkəni tərk etməsindən, Xomeyninin Amerika, onun Avropa və Ərəb müttəfiqlərinə qarşı olmasından və qapısından ayrılmayan silah tacirlərindən cəsarət alırdı.

Bu qədər güc və dəstəyə arxayın olan Səddam Hüseyn Mühəribənin bir neçə gündə qələbə ilə nəticələncəyinə əmin olaraq, 20 sentyabr 1980-ci ildə İrana hücum etdi.

Fəqət, bəlli olduğu kimi «Qonaq umduğunu yeyə bilmədi». Əvəzində İraq bütün mühəribə dövründə çoxlu insan itgisi və milyardlarla dollar, İran isə milyonlarla gənc itirərək, İraq və İran xalqlarını səfalətə sürüklədilər. Belə ki, mühəribənin əvvəlində yetmiş milyard dollar ehtiyatı olan İraq mühəribədən iki yüz milyard dollar borcla çıxdı.

Neft dollarları Şərqdən Qərbə bir işıq seli kimi axmağa başladı. Bu dolların böyük bir qismi süni yaradılan «Qara bazar»da xərcləndi və xərclənir. Buraya narkotik maddə paralarını, kirli savaşların kirli gəlirlərini, üçüncü dünya ölkələrini idarə edən Qərb banklarının qurduğu şəbəkələri, rüşvətləri də əlavə etsək, «Vətənsiz para»ların haraya xərcləndiyi haqqında təsəvvür yaranır.

İraq-İran savaşının ən böyük ağrısını isə Güney Azərbaycan türkləri çəkdi. Bu savaş təkcə milyonlarla Azərbaycan türkünün məhv olması ilə deyil, həm də onların milli müqavimətinin, milli gücünün, daxili enerjisinin müvəqqəti olaraq zəifləməsi ilə nəticələndi.

Fars şovinistləri hələ İmam Hüseynin qətlə yetrilməsindən sonra ərəblərdən tarixi qisas almaq məqsədilə anası fars olan İmam Zeynalabdinin sağ qalmasından istifadə edərək, xilafəti ələ keçirməyə can atmış, lakin buna nail ola bilməmişlər.

Daha sonra Firdovsinin heç bir tarixi fakta söykənməyən və yalnız miflər əsasında uydurduğu «Şahnamə» əsəri, XIV əsrdə türk hakimiyyəti və İslam dininə qarşı Nübuvvət, İmamət və Üluhiyyət ideologiyasını, XIX əsrdə meydana çıxan və Ourana qarşı «əl-Bəyan» əsərini qoyan Babilik və ondan

nəşət edən Vəhabilik heç bir real nəticə verməsə də Fars şovinizminin ideya qaynaqları olmuşlar.

«Özümə yer eyləyim, gör sənə nə eylərəm» deyimini özünün yaşam kriteriyasına çevirən fars şovinizimi bütün tarixi boyunca etdiklərini islam inqilabından sonra da Azərbaycan türklərinə qarşı tətbiq etməyə başladılar.

Dörd minillik tarixdə heç bir qəhrəmanlıq nümunəsi göstərə bilməyən farslar, münasibətdə olduğu bütün xalqların, xüsusilə bu ərəzidə Kəngər, Məkan, Elam, Aratta, Kutı, Lullubəy, Kas, Su, Subar, Turuk, Elumay, Manna, Midiya, Atarpaten, Ağvan, Saçlı, Salarlı, Atabəylər, Elxanlı, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi, Əfşar, Qacar kimi türk dövlətlərinin yaratdığı maddi mədəniyyət və mənəvi dəyərlərini özününküləşdirmişdir, Türk hakimiyyətinə gücü çatmadıqda isə terrora əl atan və ölkə daxilində məzhəb qovğaları çıxaran, yalnız başqalarının yardımı ilə dövlət quran farslar – Əhəmənilər, Sasanilər və yalançı Pəhləvilər budəfə də fars şovinizminin qarantı şaha qarşı islam inqilabının qələbəsinə və İraq-İran savaşında milyonlarla şəhid verib İranın ərazi bütövlüyünü təmin etmiş Azərbaycan türklərinin əməyinə sahib çıxmış və islam dövlətini məzhəb dövlətinə çevirərək, fars şovinizminə xidmətə yönəlmişlər.

Tarixən islam dinini Fars şovinizminə xidmət edən məzhəbciliyə sürükləyən, nəyin bahasına olursa-olsun, hakimiyyəti ələ keçirməyə əl atan Fars ideoloqları Fars bölgəsi və Azərbaycanda ilk dövrlərdə imamlardan yararlanırdılarsa, indi artıq «Mehdinin zühuruna qədər xalqı Ayətullahlar idarə etməlidir» – fikrini irəli sürmüş, bununla da minillik mübarizələrini müvəqqəti qələbəyə ulaşıdırmışlar.

Şah dövründə Əhməd Kəsrəvi və onun davamçıları tərəfindən işlənib sistemləşdirilən Fars şovinst proqramının tərkib hissəsi olan türk düşmənçiliyi, «ari» nəzəriyyəsi, erməni-fars, yunan-fars, kürd-fars, rus-fars iş birliyi Rəfsəncaninin rəhbərliyi ilə İslam İnqilabından bu günə qədər də davam etməkdədir.

1988-ci ildə İran-İraq savaşının bitməsi İran deyilən məmləkətin tarixində yeni bir səhifə açdı. Savaş əsnasında İran şovinst hökuməti bütün müxalifəti, o cümlədən də Azərbaycan Türklərinin aparıcı dini təşkilatı olan Şəriətmədarinin başçılıq etdiyi Müsəlman Xalq Partiyasını, demək olar ki, tamamilə zərərsizləşdirməyi bacardı. Belə bir vəziyyətdə təpədən-dırnağa Türk düşməni olan Həşimi Rəfsəncani İranın hakimi-mütləqi Xomeyninin ölümündən sonra 1989-cu ildə İran İslam Cümhuriyyətinin prezidenti seçildi. Rəfsəncaninin başqanlığında İranda totalitar bir rejim quruldu və bununla da Türk kimliyi daha da geriləməyə başladı. Türk düşmənçiliyini dövlət siyasəti

mərhələsinə qaldıran Rəfsəncani hökuməti və onun tərəfdarları heç bir əxlaqa sığmayan addımlar atdı. Belə ki, rəsmi şəkildə Azərbaycanla müharibə şəraitində olan Ermənistana yardım etdi, bəzi mətbu orqanları istisna olmaqla türkcə bütün qəzet və jurnalları bağlatdı. Müharibə dövründə çökmüş Güney Azərbaycan iqtisadiyyatını daha da çökdürdü, xalqı səfalətə sürüklədi. Acınacaqlı haldır ki, bu işə vəzifəni milli maraqlardan üstün tutan «sapı özümüzdən olan baltalar» daha doğrusu, «içimizdəki şeytanlar» da rəvac verdi və verməkdədir. Belə ki, şah rejimini devirmək üçün Qurani-Kərimin «Biz insanları müxtəlif dillərdə və müxtəlif rənglərdə yaratdıq» ayəsinə söykənərək yola çıxan İslam Cumhuriyyət Partiyası qısa zamandan sonra fars şovinizminə dayanaraq bu müqəddəs ayənin də əleyhinə gedərək İranın parçalanma ehtimalını irəli sürdü. Fars şovinizminə dayanan bu partiyanın yetkililəri ilk olaraq zərbəni onlarla eyni vaxtda yaranmış Müsəlman Xalq Partiyasına, onun lideri Şəriətmədariyə və ən başlıcası, Azərbaycan Türklərinə vurmağa başladılar. Bu məqsədlə onlar «Rəhbərlik parçalanmaz» şüarını irəli sürərək bütün təbliğat maşınlarını işə saldılar və Azərbaycan Türklərinin öndə gedənlərini səhnədən sıxışdırıb çıxarmağa, onun təşkilatını məhv etməyə və öz Fars hegomonluqlarını bərpa etməyə müvəffəq oldular. Bu işdə onlara əslən türk olan və prezident olmaq istəyən doktor Bənisedr, Baş prokuror olmaq istəyən Hüseyn Müsəvi, din adamları Ayətullah Qazi, Ayətullah Xalxali və başqaları da yardımçı oldular. «Ağacı içindən qurd yeyər» demiş atalar. Bu «qurdlar» da ulu Çinar Azərbaycanı içindən yedilər və «həşəratları» Vətənin içinə doldurub onun bütün olan-qalan qanını da sordular. Şəriətmədarini Vətəndən ayırıb məhv etdilər. Yüzlərlə millət və Vətən qeyrəti çəkənləri şəhid etdilər, zindanlarda çürütdülər, ev dustağı etdilər. Vətəndən didərgin saldılar. Milləti başsız qoydular. Meydanı boş görən fars şovinistləri, şah dövründə olduğu kimi yenə də müqəddəs vətənimizdə at oynatmağa başladılar. Pəhləvilərdən sonra hakimiyyəti ələ keçirən şovinst məzhəbəci islamçılar da onlar kimi fars dilini bir məzhəb dili kimi yenə də dövlətin rəsmi dili olaraq saxladılar. Hətta onlar şiəliyi belə fars məzhəbi kimi təqdim etməyə başladılar. Bütün bunların da nəticəsində fars dili və fars şiə məzhəbi fars kimliyini hakim mövqeyə çıxardı.

Uzun müddət dövlətimizin yoxluğundan istifadə edən xarici və daxili düşmənlər, ərazimizlə yanaşı milli kimliyimizi də iki ayrı-ayrı parçaya böldülər. Bir millət iki müxtəlif mədəniyyətin və əsarətin təsirinə məruz qaldı. Bir millətin gələcəkdə yenidən bütünləşməməsi üçün bütün mümkün vasitələrdən hər iki tərəfdə istifadə edildi. Hər iki tərəfdə iki yabançı imperiya-rus və fars imperiyaları xalqımızın Türk kimliyini, Türk mədəniyyətini yox

etmək üçün əlindən gələni əsirgəmədi. Şimalda rus mənafeyi və rus psixologiyası üzərində qurulan təhsil sistemi bizi dünyadan təcrid etməklə milli məənəviyyatımızı dağıdan ən güclü sülaha çevrilibsə, Cənubda təhsilsizlik və ana dilində yazıb oxumağı yasaq etməklə məqsədlərinə çatmaq istəyiblər. Bu gün belə iki əlifbamız, az qala iki ədəbi dilimiz, iki milli psixologiyamız, iki mədəniyyətimiz, iki düşüncə tərzimiz yaranıb. 180 illik ayrılığın yaratdığı bu şırım yaranı sağaltmaq ayrı-ayrı fərdlərin deyil, bütövlükdə ən böyük təbib olan millətin işidir.

II Dünya müharibəsindən sonra uzun müddət davam edən soyuq savaş nəhayət, dünyanı lərzəyə salan Sovet Imperiyasının dağılması ilə sona çatdı. Bununla da dünya iki qütblü idarəçilikdən qurtuldu.

Qüzey Azərbaycan xalqı nəhayət, Elçibəyin rəhbərliyi ilə Müstəqil Azərbaycan Dövləti qurdu. Bu gün artıq 9 milyonluq Qüzey Azərbaycan Respublikasının bir çox iqtisadi, siyasi, hərbi sıxıntıları olsa da onun BMT-də, Avropa Şurasında və bir çox Beynəlxalq qurumlarda öz kürsüsü, dünyada öz səsi, siyasəti, öz strateji tərəfdaşları və s. var. Güney Azərbaycan isə hələ də fars şovinistlərinin müstəmləkə zülmü altında inləməkdədir.

Iran İslam Respublikasında 1997-ci ildə Xatəmi başda olmaqla «reformistlər» adlanan qrupun xalqın dəstəyi ilə iqtidara gəlməsi həm ölkə daxilində, həm də xaricdə molla rejiminin reformlar yolu ilə dəyişəcəyinə bir inam yaratmışdı. Əslində isə Xatəmi də başda olmaqla bu «reformistlər» fars şovinizminin üçüncü dalğasının təmsilçiləri idilər. Bu fars millətçi dalğa təmsilçiləri digər iki şovinst dalğalardan fərqli olaraq Iranda etnik fərqlilikləri qəbul edir və güya bunun dövlət tərəfindən də qəbul edilməsinə çalışırlar. Onlar Iranda güya həm milli kimliyi və həm də etnik kimliyi qəbul edir və göstərirdilər ki, «İranın milli kimliyi farslar və fars dili çərçivəsində şəkillənməli, etnik kimlik isə yalnız mədəni sahədə qalmalı, heç bir vəchlə siyasi meydana gətirilməməlidir». Çox təəccübləndirici haldır ki, onlar İran deyilən məmləkətin əsas etnosu hesab olunan 35 milyonluq Azərbaycan Türkünü də bu etnik kimliyə daxil edirlər. Bütün bunlara bir demokratiya donu da geydirməyə çalışaraq milli problemləri arxa plana keçirməyə cəhd edirlər. Arada bəzi kosmetik dəyişikliklərlə millətimizi çaşdırmağa çalışan Xatəmi hökuməti və onların «reformist» düşüncələrinin də iç üzü tezliklə açıldı və millətimiz bu əcaib və hiyləgər torun nədən ibarət olduğunu anladı. İlk öncə «reformistlər»lə mühavizəkarların mübarizəsinin «islahatçılar»ın qələbəsi ilə nəticələncəyinə ümid bağlayan daxili və xarici qüvvələrin ümidləri boşa çıxdı. Artıq «reformistlər» də iflasa uğradı və «Iran siyasi

sistemi islah edilə bilən bir siyasi sistem deyil» mövqeyi düşüncələrə hakim kəsildi.

Bu gün İran adlanan məmləkət neft ölkəsi olmaqla yanaşı, həm də dünyada analoqu olmayan dövlət quruluşu sisteminə malikdir. Doğrudur ilk baxışda elə görünə bilər ki, bu dövlət quruluşu dayanaqlıdır. Belə ki, artıq 33 ildir ki, bu sistem İranda yaşamaqda, bu və ya digər dərəcədə öz mövcudluğunu qoruyub saxlamaqdadır. Fəqət belə üsul-idarə ilə çoxmillətli dövləti uzun müddət yaşatmaq mümkün deyil. Çünki bu günkü dünya siyasi sisteminin əsasını demokratiya, plüralizm, liberalizm, sərbəst bazar iqtisadiyyatı, azad söz, dünyaya inteqrasiya və dünyanın sivil ölkələri ilə ayaqlaşma təşkil edir ki, İran adlanan bu məmləkət bütün bu sadalananlardan məhrumdur. Deməli, bütün bu ali keyfiyyətlər olmadan bugünkü dünyada dövlətin dayanaqlığını saxlamaq mümkün deyil. Ona görə də İrandakı bu sərt idarəçilik sistemi dünya demokratiyası qarşısında duruş gətirə bilməyəcək. Deməli, İran artıq dəyişikliklər astanasındadır. Bu dəyişikliyi şərtləndirən xüsusiyyətlər aşağıdakılardır;

- İran molla rejiminin xalqın gözündən düşməsi, bu rejimin sivil dünya ilə ayaqlaşma bilməməsi;

- Ölkədə iqtisadi durğunluq və hətta geriləmə, xalqın kütləvi yoxsullaşması;

- Milli münasibətlərin tam gərginləşməsi;

- a) İran mərkəzli fars siyasi-ideoloji sistemi ilə Azərbaycan Mərkəzli Türk ideoloji-siyasi sisteminin qarşı-qarşıya gəlməsi;

- b) İranda mövcud ayrı-ayrı xalqların milli-siyasi təşkilatlarının yaranması - Güney Azərbaycan Milli Hərəkatı, Pakistanda fəaliyyət göstərən Bəluc Milli Ourtuluş Hərəkatı, İraqda fəaliyyət göstərən Kürd Hərəkatı, Ərəb Xalq Cəbhəsi - və müstəqillik uğrunda mübarizə aparması;

- ABŞ-İran münasibətlərinin daha da kəskinləşməsi;

- ABŞ və digər böyük dövlətlərin İranda rejim dəyişikliyinə çalışması;

- İranı dəstəkləyə biləcək dövlətlərin bu günkü zəif durumu;

- Neoliberalizmin millətlər arası sistemdə güclənməsi - Qloballaşma;

- Müttəfiq orduların İrana qonşu olan dövlətlərdə olması və NATO qüvvələrinin Əfqanıstan və Orta Asyada yerləşdirilməsi;

- Quzey Azərbaycan və Türkmənistanın müstəqil dövlət olmaları;

- Quzey Azərbaycan və xaricdə yaşayan Azərbaycan türklərinin (DAK, BAB, GAMOH) Güneydəki Milli Azadlıq Hərəkatına dəstək verməsi;

- Bu günkü İranı terrorizmin qalası sayan, nüvə silahı əldə etməyə çalışmasının qarşısını almağa və bu irticaçı terrorist dövlətin xalqlarını xilas etməyə çalışan beynəlxalq güclərin fəaliyyətə keçməsi;

- Toplumunu mərkəzə bağlayan ideoloji-siyasi və məzhəbi İslamın iflası;

- Reformistlərə olan inamın tamamilə itməsi.

İrandakı dəyişiklikləri şərtləndirən bu və digər səbəblərə baxmayaraq İranı düşdüyü vəziyyətdən çıxarmağa çalışanları da nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Belə ki, fars şovinizminə əsaslanaraq İran mərkəzli fars sistemini formalaşdıranlar və İranın həyatında söz sahibi olmağa çalışanlar aşağıdakı şəkildə qruplaşa, ABŞ-ın hədəfində olan bəzi dövlətlərlə, xüsusilə, Suriya və Rusya ilə iş birliyi quraraq öz planlarını həyata keçirməyə çalışa bilərlər;

1. İslamçı sağ və solçular şovinist qüvvələri də öz tərəflərinə çəkərək hakimiyyət uğrunda mübarizə apara bilərlər.

2. Bu və bunlar kimi qruplar Azərbaycan Türklərinin istiqlal mübarizəsini etnik seperatizim və etnik mübarizə kimi beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırı və BMT-nin sərhədlərin dəyişilməzliyi prinsipini əsas götürərək bu mübarizəni boğmağa çalışarlar. Bu məqsədlə onlar öncədən hazırladıqları planlardan - etnik-coğrafi məkan olan Azərbaycanı ostanlara bölərək fars əyalətlərinin nəzarətinə vermələrindən, Güney Azərbaycandakı bütün strateji əhəmiyyətli dövlət idarələrini farslaşdırmalarından, Güney Azərbaycanda artırdıqları hərbi kontingentdən, Güney Azərbaycanın əsas iqtisadi müəsisələrini fars əyalətlərinə köçürməklə onun iqtisadi və kütləvi gücünü zəiflətməsindən, Güney Azərbaycan Türklərinin kütləvi şəkildə fars əyalətlərinə köçürmələrindən, türk-fars nigahı əsasında formalaşdırdıqları yeni bir İrançı təbəqələrdən və s. maksimum yararlanmağa çalışa bilərlər.

3. Bu qruplar həmçinin Kürdlərlə və digər etnik qruplarla Azərbaycan Türkləri arasında etnik qarşıdurma yarada və bu xalqları bir-birinə qırdırmaqla onları zəiflətməyə çalışa bilərlər.

4. Şahın xaricdəki oğlu şahçılarla fars millətçiləri və fars milli cəbhəçiləri ilə iş birliyinə girərək fars şovinizminin xeyrinə xaricdən ala biləcəkləri maddi və siyasi dəstəklə İranı federallaşdırmaq adı altında hakimiyyətə gələ və ya gətirilə bilərlər. Indiki halda bunu daha real hesab edənlər var.

5. Bunlardan əlavə İranda fəaliyyət göstərən «Azadlıq nehzəti», «Hizbullah», «İslam fədailəri» və s. kimi qruplar, həmçinin xaricdə fəaliyyət göstərən silaha və güclü təşkilatçılıq qabiliyyətinə malik «Xalqın mücahidləri» qrupu da bu dövəmdə tam fəallaşa bilərlər.

Bütün bu güc mərkəzləri və qrupların arasında siyasi, ideoloji, ictimai, iqtisadi və İslami görüşlər bir-birindən köklü şəkildə fərqli olsa da, onlar zaman-zaman bir-biri ilə ölüm-dirim savaşına çıxsalar da Güney Azərbaycan və Güney Azərbaycan Türklərinə münasibətdə onların hamısı düşmənçilik mövqeyindədirlər.

Bundan əlavə Güney Azərbaycanın müstəqilliyinə əngəl olan həm də aşağıdakı əks arqumentlər gətirilməkdədir:

1) Guya Güney Azərbaycanın müstəqilliyi və deməli, İranın parçalanması ilə öz mənafeələrinin təmin edilməsi məqsədi ilə dünya siyasətini müəyyənləşdirən dövlətlər regionda uzunmüddətli münaqişə ocaqları yarada bilərlər.

Bizcə bu arqument inandırıcı deyil. Və hətta inandırıcı olsa belə bundan çəkinməyə dəyməz. Birinci ona görə ki, onsuz da Fələstində, İraqda, Qafqazda, Əfqanıstanda və bütün ərəb dünyasında gedən proseslər Yaxın və Orta Şərqdə balans pozub. Bu bölgədə heç bir xalq öz evinin ağası deyil. Deməli, münaqişələr bizdən aslı olmayaraq var və yaranacaq da. Sabahkı böyük fəlakətlər qarşısında məğlub duruma düşməmək üçün indidən hazırlaşmaq lazımdır.

İkincisi, ABŞ-ın şərti olaraq adlandırılan «Orta Doğu Projesi» nin Azərbaycana aid hissəsinin tam nədən ibarət olduğunu bilməsək də, görünən budur ki, ABŞ, İran ətrafında həlqəni daraltmaq, İranı itaətkar bir dövlətə çevirmək və Rusyanın cənuba uzanan əllərini kəsmək əzmindədir. ABŞ həmçinin Rusya-İran-Suriya-Ermənistan müttəfiqliyini pozmağa çalışır və yaqın ki, yaqın vaxtlarda buna Ermənistanla təzyiq vasitəsilə nail olacaq. Bütün bunların ABŞ üçün əhəmiyyəti nə qədər böyükdürsə, Güney Azərbaycanın müstəqilliyi üçün də az deyil.

2) Guya Güney Azərbaycan məsələsinin qaldırılması bu regiona, xüsusilə İrana qonşu olan müsəlman ölkələri olan İraqa, Suriyaya, Türkiyəyə, Kərfəz ölkələrinə, Türkmənistanla və Quzey Azərbaycana əlavə qağıllar və yeni ziddiyyətlər gətirə bilər.

Məlumat üçün bildiririk ki, onsuz da İraq bu qağılların mənəşəsində çabalamaqda, Suriya İranda xaricdən gələn həmlələrə qarşı birgə alyans yaratmaqda, Kərfəz ölkələri, Türkiyə və Quzey Azərbaycan özündən aslı olmayaraq bu proseslərə cəlb edilməkdədir. Və ən başlıcası, bu əlavə qağı və ziddiyyətlər onsuz da mövcuddur və həmçinin bu əlavə qağı və ziddiyyətlər nə qədər böyük olsa da zorla parçalanmış bir ölkənin və xalqın uzun müddətli qağı və iztirabları qarşısında çox zəif görünür. Bizcə, əksinə, əslində Güney

Azərbaycan probleminin birdəfəlik həlli regiona əbədi sülh və əmin-amanlıq gətirə bilər və tarixi ədalət bərpa olunmuş olar.

3) Güya İranın Avropa Birliyi dövlətləri ilə müəyyən sıcaq münasibətləri də Güney Azərbaycan məsələsinin həllinə və deməli, İranın parçalanmasına mane ola bilər.

İlk öncə onu qeyd edək ki, Avropa Birliyi ölkələri İran qarşısında; 1) İran insan haqlarına əməl etsin; 2) İran İsrail-Fələstin məsələsinə qarışmasın; 3) İran terrorizimlə mübarizədə dünya dövlətləri ilə əməkdaşlıq etsin; 4) İran Atom silahı istehsalından imtina etsin-kimi qlobal tələblər qoyub və bu tələblərdən hər hansı biri yerinə yetirilməzsə, Avropa dövlətləri İranla əməkdaşlıqdan imtina edəcək. Göründüyü kimi İran bu tələblərdən hər hansı birini belə yerinə yetirməyə qadir deyil.

İkincisi, Avropa dövlətləri ilə İran arasındakı indiyəqədərki sıcaq münasibətlər sırf iqtisadi amillərə dayandığından, İran-Avropa siyasi ittifaqı olmadığından Avropa birliyi ölkələri İranın geopolitik və daxili siyasi didişmələrində az maraqlıdır. Deməli, Avropa Birliyi İranın parçalanması və ya federallaşmasında ən azı bitərəf mövqedə dayanabilir. Və bizzə Avropa ölkələri təkcə iqtisadi mənfəətə görə əsrlərcə formalaşmış demokratik dəyərlərindən üz döndərməz və əgər üz döndərsə, onda o artıq Avropa olmaz. Deməli, Avropa da İranda bəşəri dəyərlər olan azadlıq və insan haqlarına əməl edilməsinin, milli hüquqlara hörmət bəsləməsinin, ən başlıcası, demokratik dəyərlərə əsaslanan müasir dövlət quruluşunun yaradılmasında maraqlıdır ki, bütün bunlar da Güney Azərbaycan Türklərinin istəkləri ilə tam üst-üstə düşür. Həmçinin bu məsələdə Avropada müstəmləkəçiliyin və parçalanmanın dadını görən xalqlar və xüsusilə, Avropa Birliyinin aparıcı dövlətlərindən olan Almaniya heç vaxt bunun əleyhinə olmaz. Digərləri isə ən azı Güney Azərbaycan məsələsində neytral mövqedə dayanarlar ki, bütün bunlar da bizim xeyrimizədir. Bizzə artıq Avropa da dərk edir ki, Güney Azərbaycan məsələsinin birdəfəlik müsbət həll edilməsi bölgədə əbədi sülh deməkdir.

Bütün bunlar göstərir ki, Avropada Güney Azərbaycanın müstəqilliyi problemini gündəmdə saxlamaq üçün münbit zəmin var və bundan maksimum istifadə etmək gərəkdir. Bu yöndə Dünya Azərbaycanlıları Konqresi (DAK) və digər təşkilatlarımız aktiv iş aparmalı, Güney Azərbaycanın müstəqilliyi problemini beynəlmilləşdirməyi bacarmalı, ağıllı və sistemli informasiya siyasəti aparmalı və ən başlıcası, beynəlxalq təşkilatlarda Azərbaycanın parçalanmış ölkə, Azərbaycan Türklərinin isə bölünmüş xalq statusuna nail olmalıdırlar.

Deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Güney Azərbaycan istiqlalının əleyhinə açıq şəkildə xaricdən rus şovinistləri, rus və fars şovinistlərinin əlaltısı olan ermənilər, daxildən isə fars şovinistləri və onları təmsil edən iqtidarlar fəaliyyət göstərəcəklər. Yerdə qalan bütün arqumentlərin isə məntiqi əsası yoxdur.

Lakin doğrudan da Güney Azərbaycan Türklərinin müstəqillik uğrunda mübarizəsinə bu və ya digər dərəcədə mənfi təsir edə biləcək bəzi səbəblər mövcuddur. Bizcə bunlar aşağıdakılardır;

1) Güney Azərbaycanın gələcəyi ilə bağlı Güney Azərbaycan Türkləri arasında vahid mövqenin tam formalaşmaması.

2) Demografiya və ölkə daxili miqrasiya. Dəqiqləşdirilməsi çətin olan məlumatlara görə İranın mərkəzi və güney əyalətlərində güya on milyona qədər Azərbaycan Türkü yaşayır və işləyir. Bunların əksəriyyəti əsasən ticarət və kiçik sahibkarlıqla məşğuldurlar.

3) İri sənaye müəssisələrinin Azərbaycandan kənarda, xüsusilə, İranın mərkəzi və güney viyalətlərində yerləşdirilməsi və onların tam dövlət nəzarətində olması Azərbaycanın mərkəzə tətillər vasitəsi ilə təsir gücünü azaltmışdır.

4) İran ərazisində xarici, xüsusilə, Qüzey Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatlarına, mətbuatına, radio və televiziya verişlərinə qadağa qoyulması. Bu ölkələrin müsbət keyfiyyətlərinin İran daxilində danışılması və onlar haqqında müsbət yazılara qadağa qoyulması. Və ən başlıcası, Qüzey Azərbaycanın müstəqilliyini şübhə altına salmaq, onun haqqında həqiqətləri təhrif şəklinə çatdırmaqla Güney Azərbaycan Türklərinin müstəqillik təsəvvürlərini dolaşdırmaq və s.

Sadələndirən bu məsələlərdən üçü bizdən aslı olmayaraq fars şovinistləri tərəfindən həyata keçirilib və bundan sonra da davam etdiriləcək. Lakin birinci məsələ artıq bizim özümüzə asılıdır. Ona görə də nəyin bahasına olursa olsun Güney Azərbaycan Türkləri Güney Azərbaycan Milli Hərəkəti ətrafında sıx birləşərək vahid mövqedən çıxış etməli, Güney Azərbaycanın istiqlalına nail olmalıdırlar.

Güney Azərbaycan Türkləri bütün demokratik dəyərlərə hörmətlə yanaşır, ana dilində ilk, orta və ali təhsil almaq, ana dilində azad mətbuat, radio və televiziya, vicdan, düşüncə, din və inanc azadlığı istəyir. Onlar milli iqtisadiyyatını qurmaq və inkişaf etdirmək, öz müqəddəratını təyin etmək, azad və müstəqil yaşamaq, öz Milli Dövlətini Qurmaq istəyir. Dünya demokratiyası da bunu deyir.

Zaman Güney Azərbaycan Türklərinin xeyrinə işləyir və İranda hadisələrin necə inkişaf edəcəyindən asılı olmayaraq Güney Azərbaycan Türkləri öz müstəqilliklərini təmin etmək üçün bir araya gələrək bütün gücü ilə hiyləgər və təcrübəli düşməinə qarşı mübarizə aparmalıdırlar.

Güney Azərbaycan Türklərinə Azərbaycan ərazisinin hüduqları bəllidir. Sevindirici haldır ki, Pişəvərinin rəhbərliyi ilə 1945-ci ildə yaradılan Milli Hökumət dönəmində Güney Azərbaycanın dövlət sərhədləri, dövlət dili, vətəndaşlıq və s. barədə sənədlər tərtib və təsbit edilmiş və bütün bunlar o dövr İranın mərkəzi hakimiyyət rəhbərlərinin imzası ilə təsdiqlənmişdir. Bu sənədlərə əsasən Güney Azərbaycan etnoqrafik sərhədləri Türkiyə ərazisi sərhədlərindən başlayaraq Xəzər dənizindək uzanan böyük bir sahəni əhatə edir. Milli Hökumət həmçinin Güney Azərbaycan məsələsinin siyasi həlli yolunu sübuta yetirmişdir. Güney Azərbaycan Türkləri bir əsrdə üç inqilab etməklə əslində İrandakı bütün demokratik və milli azadlıqlar uğrunda mübarizələrin bayraqdarı olmuşdur. Bu da unudulmamalıdır ki, Güney Azərbaycan Türklərinin İndi İran adlanan məmləkətdə təxminən beş min illik bir dövlətçilik ənənəsi var.

Bütün bunları və digər məsələləri nəzərə alan ABŞ, Böyük Britaniya və Avropa Birliyi ölkələri, həmçinin Rusya və Çinin hər birinin İrana dair öz xüsusi və bir-birindən fərqli planları mövcuddur. Bu planların nədən ibarət olduğunu söyləmək bizim imkanımız xaricindədir. Fəqət bizə bəlli olan budur ki, ABŞ şərti adı «Orta doğu Projesi» adlı bir plan hazırlayıb və mərhələ-mərhələ həyata keçirmək əzmindədir. Və bu planda İran ön cərgələrdən birindədir. Deməli, İranda rejim dəyişikliyi qaçılmazdır və bu dəyişiklikdə çox guman ki, İran ən azı federallaşacaq və federallaşmaqla da indiki gücünü xeyli itirəcək. Bu dəyişikliklərdə bizlər üçün ən mühüm məsələ Güney Azərbaycan və Güney Azərbaycan Türklərinin taleyi məsələsidir. Əgər bizlər indidən o dəyişikliklərə hazır olub öz gələcəyimizi müəyyənləşdirməsək, gələcəkdə bu günkü durumumuzdan heç nə ilə fərqlənməyən bir vəziyyətdə qala bilərik. Öz milli çıxarlarını nəzərə alan kürdlər, ərəblər və hətta bəluclar belə bizlərdən daha çox səlahiyyətlər əldə edə bilərlər. Ona görə də biz öz gələcəyimizi indidən müəyyənləşdirməliyik.

Bəllidir ki, XXI əsr ilkin başlanğıcından tarixə Demokratikləşmə, Millətləşmə və Oloballaşma düşüncəsi ilə daxil olub. Artıq dünya xalqlarının bir qismi «Millətləşmə» dövrünü başa vurmuş, öz Milli Dövlətlərini quraraq demokratik dəyərlərə yiyələnmiş və daha da gəlmiş dövlətlərlə Oloballaşmaya doğru qorxmadan can atmaqdadırlar. Eyni zamanda demokratik dəyərlərin günü-gündən güclənən üçüncü dalğası Milli Azadlıq

Hərəkətlərinə təkan verərək İmperiyaları və imperiyacıqları çökdürməklə və yeni-yeni Milli dövlətləri tarix səhnəsinə çıxarmaqdadır. Millətləşmə və Demokratikləşmə Milli dövlətlərin yaranmasını gerçəkləşdirən və çağdaş global siyasəti tamamlayan iki mühüm hadisədir.

Bəllidir ki, Azərbaycan ikiye bölünmüş və zaman-zaman parçalanmış bir məmləkət, Azərbaycan xalqı da ikiye bölünmüş bir xalq olduğundan o, hələ də Millətləşmə dövrünü tam başa çatdırmayıb. Baxmayaraq ki, XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanda maarifçi milliyətçiliyin və irminci əsrin əvvəllərində ideoloji-siyasi milliyətçiliyin meydana gəlməsi Quzey Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin yaranması ilə nəticələnmiş, artıq Milli Dövlətin milli ideologiyası formalaşmışdı. Yetmiş illik sovet-rus müstəmləkə rejimi bütün cəhdlərinə baxmayaraq bu ideologiyanı məhv edə bilməmiş, nəhayət, bu ideologiya XX əsrin sonunda Quzey Azərbaycan Respublikasını yenidən tarix səhnəsinə çıxarmışdır. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin dövlət bayrağı ilə yanaşı bayraqda ifadə olunan «Türkləşmək, Müasirləşmək, İslamlaşmaq» prinsipləri Milli Hökumət dönəmində Müstəqil Ouzey Azərbaycan Respublikasının milli ideologiyası kimi qəbul edilmişdir.

Tarixən bəllidir ki, son iki min illik tarixdə min il Azərbaycan və Persiyanı Türklər idarə etmişlər. Ona görə də Avropada başlanan milliyətçilik hərəkəti hətta XX əsrin 20-ci illərinə qədər hakimiyyətdə Türklər olduğundan Güney Azərbaycanda milliyətçilik olmamış, milliyətçi təşkilatlar yaradılmamışdır. Əvəzində sosial-demokratiya ideyalarını əsas götürən sosial yönümlü təşkilatlar və hətta kommunist partiyası yaradılmış və bütün İranın yeniləşməsinə nəzərdə tutan yeniləşmə hərəkətləri baş vermişdir. Lakin bütövlükdə XX əsr «Millətləşmə əsri» olduğundan Güney Azərbaycanda olan Səttarxan, Xiyabani və Pişəvəri hərəkətləri güney Azərbaycanın Muxtariyyəti ilə nəticələnmiş və sonda bu Muxtariyyətlər də ləğv edilərək hərəkətlər qan içində boğulmuşdur.

Bu gün belə vahid milli ideologiya olmadığından Güney Azərbaycanın və Güney Azərbaycan Türklərinin müqəddəratı, siyasi statusu ilə bağlı müxtəlif baxışlar, cərəyanlar və təşkilatlar mövcuddur. Bu baxış, cərəyan və təşkilatları aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar;

1) Güney Azərbaycanın İran tərkibində mədəni muxtariyyət qazanmasını istəyənlər və bu istiqamətdə çalışanlar;

2) Güney Azərbaycanın mərkəzə bağlı məhəlli və ya milli muxtariyyət qazanmasını istəyənlər və bu yöndə çalışanlar.

3) Bütün İranda hakimiyyətin Türklər tərəfindən idarə olunması və Quzey Azərbaycanın da bu dövlətə birləşdirilməsini istəyənlər və bu yöndə çalışanlar;

4) Güney Azərbaycanın müstəqillik qazanması, Güney Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranmasını istəyənlər və bu yöndə çalışanlar.

Göründüyü kimi bunlardan ikisi milli muxtariyyətə, biri tam müstəqilliyə, biri isə imperiyaya əsaslanır və hətta Quzey Azərbaycanı da bu imperiyanın tərkibində görmək istəyir. Bunlardan üçü Milli müqəddəratın təyini ilə bağlı bir-birini ardıcılıqla məntiqi baxımdan tamamlayan inkişaf prosesidir və demək olar ki, XX əsrin birinci yarısında bunlardan birinci və ikincisi bu və ya digər dərəcədə əldə edilmişdi. Fəqət onlar dayanıqlı olmadığından fars şovinizmi və xarici müdaxilə nəticəsində minlərlə şəhid verərək sonda məğlubiyyətə düşər edilmişlər. Güney Azərbaycanda olan milli inqilabların ən böyük tələbi milli dil və Azərbaycan əyalətlərinin iqtisadi cəhətdən inkişaf etdirilməsi uğrunda mübarizə təşkil etsə də, İranın fars şovinistləri bunu bir siyasi məsələ kimi qəbul etmiş və xarici ağalarının birbaşa müdaxiləsi ilə bunları beşiyində boğmuşlar. İndi də Güney Azərbaycanla bağlı bu cərəyanın tərəfdarları tarixdən ibrət dərsi almayaraq yenə də İranda federasiya və bu federasiyanın tərkibində Azərbaycanın Güneyinə milli Muxtariyyət verilməsi tələbi ilə çıxış edirlər. Bu Güneyli qardaşlarımız və onların Quzeyli tərəfdarları federasiyaya ümid bağlayır və hətta sübut etməyə çalışırlar ki, dünyanın super dövləti olan ABŞ da bu ideyanı dəstəkləyir. İlk baxışda federasiya çox cazibədar və hətta mütləq həll olunması bir məsələ kimi görünür. Bu federasiya tərəfdarları unudurlar ki, bütün həyatını İranda İslam inqilabına sərf etmiş Şəriətmədarinin istədiyi və dəfələrlə vəd edilən məhdud muxtariyyəti belə Azərbaycan Türklərinə vermədilər və fürsət düşən kimi Şəriətmədarini və onun tərəfdarlarını şərəldilər və ABŞ-la gizli əlaqədə ittiham edərək «Müsəlman Xalq Partiyası» nı qanundan kənar elan etmiş və özlərini də məhv etmişlər. Bütün bu tarixi faktları bilən ümummilli lider Elçibəy göstərirdi ki, «İranda demokratik federasiya yaranarsa (belə) onun ömrü uzun olmayacaq. Ya tamamilə dağılacaq, ya da yenidən diktaturaya çevriləcəkdir».

Ən qəribəsi budur ki, Elçibəyin sağlığında bizim tanıdığımız Quzeyli və Güneyli bəzi siyasətçilərimiz, hətta Elçibəyin yaxınları kimi tanınanlar istiqlalçı kimi tanındıqları halda bu gün Güney Azərbaycan məsələsinə xarici dövlətlərin «pəncərəsindən» baxmağa başlayıblar. Bu «pəncərədən» baxanda isə Güney Azərbaycanın müstəqilliyi görünür. Onların gözündə görünən İranda rejim dəyişikliyi və ya ən yuxarısı İranın federallaşmasıdır. Bunlar

federalistlər adlanır. Bəziləri hətta öz siyasi karyeraları xatirinə bu məsələyə də loyallıq yasaqlar. Belələri sanki böyük mücahid Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin «And olsun şərəfimə! İstiqlal olmayan bir millət yaşaya bilməz. Ey qeyrətli Azərbaycan Türkləri! Ey azadlığın qorxu bilməyən qəhrəmanları! Ey öyülməyə ehtiyacı olmayan igidlər! Sizlərdən düşmənlərinizə qarşı mücadilə, cəsarət və qeyrət istənilir».

Deməli, tarix özü bizlərə diktə edir ki, Güneyli qardaşımız Rəhman bəy Əsədullahinin dediyi kimi; «Bəziləri düşünür ki, İranda demokratiya olarsa, federativ dövlət yaranacaq və farslar özləri Azərbaycana milli hüquqlar verəcək. Bu cəfəngiyatdır... Yalnız istiqlaliyyət yolu ilə milləti qorumaq olar. Nə qədər ki, Güney Azərbaycan müstəqil deyil, biz çətinliklərdən xilas ola bilməyəcəyik».

İranın parçalanmasının əleyhinə olan özlərini ən pragmatik adlandıran İranlı Türklər dünyada və Güney Azərbaycanda gedən prosesləri özlərinə məxsus dəyərləndirərək İstiqlal əleyhinə çıxmalarının səbəblərini əsaslandırarkən belə fikirlər irəli sürürlər ki, tarixən uzun müddət Türklərlə farslar bir yerdə və hətta bir vahid dövlətdə yaşadıklarından onların adət-ənənələrində, ümumi dəyərlərində yaxınlıq və bəzi hallarda eynilik mövcuddur. Həmçinin Türk-fars, fars-Türk niğahları əsasında müəyyən qruplar formalaşmış və ən başlıcası, Azərbaycan Türklərinin böyük bir qismi İranın müxtəlif ərazilərinə köçmüş və köçürülmüşlər. Güney Azərbaycan İrandan ayrıldığı təqdirdə bu soydaşlarımızın taleyi necə olacaq?

İlk baxışda göstərilən bu arqumentlər əsaslı sayıla bilər. Lakin bütün bunlar İranın ərazi bütövlüyünü müdafiə edən fars şovinizminin dəyirmanına su tökməkdən başqa heç nəyə yaramır. Belələrinə cavab olaraq Elçibəy göstərirdi ki; «Bu necə vətəndir, necə qardaşlıqdır, nə cür birlikdir, necə insanlıqdır ki, 30 milyon Türkün öz dilində məktəbi yox, mədrəsəsi yox, sərbəst mədəni ocaqları yox, azad mətbuatı, ana dilli radio-televiziya yoxdur. Nə üçün 30 milyonluq Türk xalqı fars namizədlərinə səs verməlidir?... Bu gün İran parlamentindəki Türk deputatlar tələb edə bilərlərmi ki, Azərbaycanda Türk dilində məktəblər açılsın? Xeyr, edə bilməzlər. Əks təqdirdə başlarına min bir oyun açılar... Bütün bunlar İran fars şovinizminin imperiya siyasətidir».

Həmçinin belələrinin sadaladıqları soydaşlarımız Güney Azərbaycan Türklərinin heç beş faizini də təşkil etməzlər. O beş faizə doxsan beş faizi və ana Vətəni qurban vermək olarmı?!

Başqa bir qrup İranda yalançı Pəhləvilərə qədər tarixən olduğu kimi Türklərin hakimiyyətini istəyir və «İran Türkləridir və hakimiyyət də

Türklərin əlində olmalıdır» şüarı ilə çıxış edirlər. Onlar bu fikirlərini əsaslandırmaq üçün bir neçə argument gətirirlər. Onlara görə Azərbaycan İranın tərkib hissəsidir və onun Ouzey hissəsi ruslar tərəfindən işğal edildiyindən indi o da İrana birləşməlidir. İranın bütövlüyünün və dövlətçiliyinin sahibi Türklərdir və bu tarix yenidən bərpa edilməlidir. Bu fikri irəli sürənlər İran hökumətində təmsil olunan bir çox məşhur ziyalı və siyasət adamları, İran iqtisadiyyatında əsas rol oynayan iri sahibkarlar və bir qrup tacirlər təbəqəsi olan Türklərdir ki, onlara Mərkəzçi və ya daha doğrusu, xəyali İrançılar deyilir. Bunlara cavab olaraq bildiririk ki, tutaq ki, Türklər İrana tam hakim oldu. Bəs sonra? Farslar, ərəblər, kürdlər, bəluclar buna razı olarlarmı? Və ya Elçibəyin dediyi kimi: «Biz onların üzərində ağamı olmaq istəyirik? Yox, biz müstəmləkəçiliyin, şovinizmin nə olduğunu görmüşük. Müstəmləkəçilik, şovinizm həmin xalqın özünü faciəyə aparır... Bu bizə lazım deyil... Bizə öz azadlığımız, öz müstəqilliyimiz yetər. Biz fars şovinizminin əleyhinəyik, farsların yox».

Yararsız hədəflər bizi müqəddəs ideallardan yayındırmamalıdır. Azərbaycan xalqı ayağa qalxıb öz azadlığını qazanmalı, öz torpaqlarına sahib çıxmalı, öz dövlətini qurmalı və demokratik cəmiyyətə doğru irəliləməlidir.

Başqa bir qrup İrançılar da İranda millət deyil, insan amilini əsas götürərək İranda demokratik bir rejimin hakimiyyətə gəlməsinə, bütün xalqlara bərabər haqlar verilməsinə tərəfdar olan beynəlmiləlçi İrançılardır. Bunlar qan etibarilə farslarla qaynayıb qarışmış, qohumluq münasibətləri yaratmış, İranın ictimai siyasi-həyatında iştirak edən bir qrup ziyalı, vaxtilə solçu hərəkatlarda iştirak etmiş markisistlər və mücahidlərin bir qismini təşkil edən metislərdir.

Bu iki qrup bir-birlərinin tam əleyhinə olduqlarına baxmayaraq hər ikisi də Güney Azərbaycanın İrandan ayrılıb tam müstəqil dövlət qurmalarının əleyhinədirlər. Əgər birinci qrup bu və ya digər dərəcədə İranda və Azərbaycanda yaşayan Türklərin mənafeyini müdafiə edir və İran deyil, sanki xəyali Turan dövləti yaratmaq istəyirlərsə, ikincilər demokratiya pərdəsi altında tamamilə fars şovinizminə xidmət edirlər.

Hər iki qrupu tənqid edən Elçibəy göstərir ki: «Bu tamamilə yanlış baxışdır... Bu gün İran-Azərbaycan birliyini ortaya atanlar xalqı aldadırlar... O vaxt da Azərbaycan və başqa Türk dövlətləri Sovet İttifaqının tərkibindən çıxanda Türk-Slavyan birliyinin yaranmasını təklif edənlər vardı. Bu, baş tutan iş deyil».

Məlumat üçün onu da bildirək ki, vaxtilə Lenin də Türk-Slavyan birliyi təklifini bəyənmiş və sonda Türk sosialistlərini aldatmışdı.

Başqa bir qrup isə Güney Azərbaycanın tam müstəqilliyini tələb edir və bu yolda fəaliyyət göstərir. Bunlar təklif edirlər ki, Güney Azərbaycan məsələsinə tarixi dərslərdən nəticə çıxararaq millətin pəncərəsindən baxmaq lazımdır. Bu qapalı pəncərə isə yalnız tam müstəqilliyə açılmalıdır.

Elçibəy bütün bu qrupların irəli sürdüyü fikir və mülahizələrin mahiyyətini şərh etdikdən sonra belə bir qərara gəlir ki: «Mən müstəqillik fikrini üstün tuturam... Güneyin azadlığı mənim idealımdır... Məsələnin bircə yolu var: Güney Azərbaycan Dövlətinin yaranması!... Azərbaycan müxəlifəti, AXC bütövlükdə bir təşkilat kimi Azərbaycanın Güneyinin azadlığı, özünün tam müstəqil dövlətini yaratması uğrunda mübarizə aparan bir təşkilatdır. Bu mübarizəni aparmış, aparır, aparacağıq da... Azərbaycanın Güneyi İrandan ayrılıb müstəqil olmalı və iki müstəqil Azərbaycan dövləti birləşib Bütöv Azərbaycana çevrilməlidir... Mən əminəm ki, Güneyli soydaşlarımız öz gücləri ilə öz haqlarını alacaqlar. Azərbaycanın Bütövlüyü isə gələcək problemdir. Bu çox böyük prosesdir. Tez-gec Azərbaycanın hər iki hissəsinin ayrı-ayrı müstəqil dövlətlər olaraq birləşməsi beynəlxalq aləmdə, BMT-də, başqa təşkilatlarda müzakirə ediləcək... Bu gün bu məsələ gündəliyə gətirilməlidir.

Mövcud siyasi-inzibati bölünməni qəbul etməyən, Vətəni öz ruhunda və mənafeyyatında birləşdirən çağdaş Azərbaycan Türkü artıq təkcə Güneyi, yaxud Quzeyi yox, Bütöv Azərbaycanı Vətən sayır və Bütöv Azərbaycana sahib çıxmağı düşünür. Gedəcəyimiz yol da məhz budur. Böyük millətimizi Müstəqil, Demokratik və Bütöv Azərbaycana aparacaq bu yol ilk mərhələdə Azərbaycanın Güneyinin İstiqlaliyyətindən keçir».

Heç şübhəsiz ki, Elçibəyin də dediyi kimi Azərbaycanın Güneyi özü öz müqəddəratını təyin edəcək. Ona heç kimin, nə Qərbin, nə mücahidlərin, nə də şahın oğlunun muxtariyyət vədləri və nə də kosmopolit İrançı metislərin «demokratik rejim» xülyaları lazımdır. Güney Azərbaycana müstəqillik lazımdır. Tarixi siyasi şərtlər və dünyada gedən siyasi proseslər də bunu diktə edir. Mövcud vəziyyət istiqlalçıların xeyrinə inkişaf etməkdədir. Bu gün Güney Azərbaycanın ən aparıcı təşkilatları istiqlalçı təşkilatlardır. Onların əsas ideologiyası milliyətçilikdir. Belə təşkilatlardan biri məhz Güney Azərbaycan Milli Hərəkatıdır.

Güney Azərbaycanda istiqlalçı qüvvələr Milli Hərəkatın dinamizmini təşkil edirlər. Hərəkatın əsas gücü istiqlalçı qüvvələrdir. Ona görə də istiqlalçılar Azərbaycan Türk kimliyini qəbul edən və bu yöndə mübarizə aparan bütün təşkilatlarla, o cümlədən də Azərbaycanın Muxtariyyətini tələb edən siyasi təşkilatlarla iş birliyində olmalıdırlar. Çünki əslində bu qüvvələr

milli qüvvələrdir və onlar Muxtariyyəti İstiqlala aparan bir mərhələ hesab edirlər. Onlar hər şeydən öncə Güney Azərbaycanı İran coğrafiyası içərisində görmür, milli səadəti Azərbaycan coğrafiyası tərkibində və xalqı Azərbaycan Türk kimliyi çərçivəsində görürlər. Onlar özlərini İranlı deyil, Azərbaycanlı sayır, İran üçün deyil, Azərbaycan üçün çalışırlar. Bu gün istiqlalçılardan sonra Güney Azərbaycanda əsas qüvvələrdən biri də məhz federalizm tərəfdarlarıdır ki, onların da əsas qüvvəsinin məfkurəsində son olaraq Azərbaycanın tam müstəqilliyi və hətta Bütöv Azərbaycan ideyası dayanır. Güney Azərbaycan Milli Hərəkatının siyasi xəritəsinə nəzər saldıqda biz ən böyük gücün istiqlalçılarda olduğunu görürük. Ona görə də istiqlalçılar mövcud olan və gələcəkdə yaranacaq heç bir milli təşkilata qısqançlıqla yanaşmamalı, onlardan ehtiyatlanmamalı, əksinə, onlarla tam iş birliyində olmalıdırlar. Çünki gec-tez həmin qüvvələr də istiqlalçılara qoşulmağa məcbur olacaqlar. Yaranan hər bir milli təşkilat yeni bir qüvvə, yeni bir zənginlikdir. Bu müqəddəs mübarizədə hər bir milli fərd belə dəyərlidir. Onların hamısına milli sərvət kimi yanaşmaq istiqlalçıların şərəf borcudur. Unudulmamalıdır ki, birlik o qədər də asan əldə ediləcək bir məsələ deyil. İnsanlar fərqli olduğu kimi onların düşüncələri yaratdıqları siyasi təşkilatlar, siyasi hərəkatlar, siyasi cərəyanlar da müxtəlifdir. Fəqət bu müxtəlifliklərin içərisində xeyli eyniliklər var. Ona görə də eynilikləri birləşdirmək, müxtəliflikləri isə təhlil edib ortaq məxrəcə gəlmək lazımdır. Milli hədəf və Milli strategiya eyni olduğundan bu sahədə birlik Milli prinsip halına salınmalı və birgə mübarizəyə başlanılmalıdır.

Məşhur Azərbaycanşünas alim, Kembriç Universitetinin professoru Tadeuş Svyatoçovski «Araz» dərgisinə verdiyi müsahibəsində göstərir ki: «Güney Azərbaycanın istiqlaliyyəti labüddür, qarşısı alınmaz prosesdir. Bu Azərbaycan xalqının tarixi hüququdur. ABŞ kimi dünya siyasətində aparıcı mövqe tutan bir ölkənin belə global məsələyə (Güney Azərbaycan məsələsinə - A.M) biganə qalması qeyri-mümkündür. Bütöv Azərbaycan məsələsi Güney Azərbaycanın istiqlaliyyətindən bir qədər sonra baş verəcək. Çünki istər Quzeydə, istərsə də Güneydə Imperiyalar öz işini görüb. Bütün psixoloji, tarixi və kulturoloji sədd və manelərin aradan qalxması üçün müəyyən zaman keçməlidir» («Araz», 1997 №1 (2)).

Güney Azərbaycan Milli Hərəkatı heç bir zaman milli kimlik mübarizəsində öz milli hədəfini sistemli şəkildə ortaya qoymamışdır. İndi artıq Güney Azərbaycan Milli Hərəkatı vahid gücə çevrilib Azərbaycan Mərkəzli Türk Düşüncə Sisteminin ideoloji və siyasi doktrinlərini tam qəbul edərək fəaliyyətə başladıqca onun sıraları daha da genişlənəcək və bizə elə

gəlir ki, Vahid İran tərəfdarları olan Türklər də son anda bu Hərəkata dəstək verəcək və nəhayət, ona qoşulacaq. Bu işdə milli kimlik məsələsi ön planda olacaq və məhz son sözü də bu milli kimlik deyəcək. Beləliklə, Azərbaycan Mərkəzli böyük bir Siyasi Hərəkət yaranacaq.

Bu gün Güney Azərbaycanda Milli Hərəkət xalq və xüsusilə gənclər tərəfindən bu və ya digər dərəcədə dəstəklənir. Ona görə də strateji hədəfləri eyni olan ayrı-ayrı siyasi qüvvələrin bu Hərəkət ətrafında sıx birləşməsinə ehtiyac duyulur. Əgər bu qüvvələr ayrı-ayrılıqda mübarizə apararsa və birlərini sıradan çıxarmağa çalışarlarsa, düşmən qüvvələr bundan tam yararlanaraq hər birini ayrı-ayrılıqda məhv edərlər. Hərəkət daxili çatışmalar, liderlik savaşı Hərəkatı parçalayır və yaranan bu boşluğa düşmən qüvvələr doluşar. Xalqın Milli Hərəkata olan inam və etimadı sarsılır. Unudulmamalıdır ki, xalq özü müqəddəs olduğu üçün mübarizəni də müqəddəs saydığından, ona qatılır. Belə bir müqəddəs mübarizəni çirkəndirməyə, şəxsi anisisiyaya qurban verməyə kimsənin haqqı yoxdur. Belə bir yol tutan insan əbədi lənətlənməyə məhkumdur. Hərəkatın nüvəsi nə qədər sağlam və güclü olarsa, onun təsir gücü də bir o qədər başarılı olar.

Güney Azərbaycan Milli Hərəkatı İran Mərkəzli fars kimliyinin Azərbaycan Türk kimliyinə qarşı assimilyasiya siyasəti yeritdiyinə görə ortaya çıxmış və Azərbaycan Türk kimliyini qorumaq, gücləndirmək və inkişaf etdirmək kimi missiyanı öz üzərinə götürmüşdür. Fars şovinizminə qarşı mübarizə aparan Güney Azərbaycan Milli Hərəkatı öz nəzəri platformasını müəyyənləşdirmiş, yeni bir mübarizə mərhələsinə daxil olmuşdur. Bu Hərəkət 1906-11-ci illər Məşrutə, 1920-ci il Xiyabani, 1944-45-ci illər Pişəvəri Hərəkatlarını və ümumən 1890-cı ildən başlayan «Tənbəki Hərəkatından» günümüzdə qədərki hadisələri təhlil süzgəcindən keçirərək sol, sağ, islam, liberal və s. kimi «izimləri» bir kənara qoyaraq ilk öncə Azərbaycan Türklərinin taleyini düşünməli, İranlılıq anlayışından birdəfəlik əl çəkməlidir. Çünki İran dedikdə fars, fars dedikdə İran düşünülür ki, bu da böyük və əzəmətli bir millətin - Azərbaycan Türklərinin iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafı üçün ən böyük təhlükədir. Artıq tarixi təcrübə göstərdi ki, Azərbaycan Türkləri İran içərisində heç bir zaman istədikləri azadlıq və inkişafı əldə edə bilməyəcəklər. Bu baxımdan Güney Azərbaycan Milli Hərəkatının gerçək qayəsi Güney Azərbaycanın istiqlalına aparan yolu açmaq, Güney Azərbaycan Türklərini əbədi hüriyyət və səadətə çatdırmaq olmalıdır.

1906-1911-ci illər Məşrutə inqilabını dəstəkləyən (hətta bu yöndə Azərbaycanlılar tərəfindən vurularaq şəhid olan Amerikalı müəllim Huvard Baskervilin təmsalında) ABŞ, 1945-ci ildə Güney Azərbaycanda qurulan Milli

Hökuməti SSRI-yə yaxın olması ilə əlaqədar olaraq nəinki müdafiə etməmiş, hətta onun yıxılmasında yaxından iştirak etmişdir. ABŞ Sovet ordusunun Güney Azərbaycandan çıxarılmasına nail olmuş və hətta İran ordusu Amerikalı general Şnarzkopfun komandanlığında Azərbaycana hücumla keçmiş və Milli Hökuməti devirmişdir. Şah dövründə İran demək olar ki, ABŞ-ın nüfuz dairəsində olmuşdur. Lakin 1979-cu il İran islam inqilabından sonra ABŞ-ın İrandakı nüfuzu tamamilə sarsılmış və sonda ABŞ İran qarşıdurmasına gətirib çıxarmışdır. İndi artıq ABŞ ən azı İranda rejim dəyişikliyinə həyata keçirməyə çalışmaqdadır. Bunun üçün ABŞ İran daxilindəki xalqların, xüsusilə, çoxluq təşkil edən Azərbaycan Türklərinin qüvvəsindən maksimum yararlanmağa çalışacaq. Belə bir durumda Güney Azərbaycan Türkləri nə etməli və ABŞ-dan necə yararlanmalıdır?

İlk öncə ABŞ-ın da xüsusi önəm verdiyi və İran daxilində hələlik demək olar ki, alternativ olmayan, xüsusi güc mərkəzinə çevrilməkdə olan Güney Azərbaycan Milli Hərəkatını Azərbaycan Mərkəzli Türk Düşüncə Sisteminin ideologiyası ətrafında birləşdirmək və Hərəkatın vahid mərkəzdən idarə olunmasını təmin etmək lazımdır. Bundan sonra vahid mərkəzdən idarə olunan Milli Hərəkat dünyanın super gücü sayılan ABŞ-la öz siyasətini müəyyənləşdirməli, ortaya çıxıb biləcək məsələlərin mahiyyətini ciddi şəkildə analiz etməli və öz mövqeyini, yəni ABŞ-ın yanında və ya ondan kənarda olmasını dəqiqləşdirməlidir. Güney Azərbaycan Milli Hərəkatı öz strateji hədəfini müəyyənləşdirməli, Güney Azərbaycan Türklərinin maksimum mənfəətlərini nəzərə alan konkret planını hazırlamalıdır. Artıq Güney Azərbaycan Türkləri İranı qorumaq üçün deyil, Güney Azərbaycanın qurtuluşunu təmin etmək üçün səfərbər olmalıdır. Güney Azərbaycan Milli Hərəkatı öz strategiya və taktikasını region və dünya siyasəti çərçivəsində formalaşdırmalı, atacağı konkret addımları müəyyənləşdirməlidir. İranı ilk öncə siyasi-coğrafi bölgə kimi formalaşdırıb Azərbaycanın Güneyini və digər birləşmələri özünə qatan, sonra Fars Mərkəzli Pəhləvi xanədanı yaradaraq fars şovinizmini dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldıran, daha sonra Şiəliyi bayraq edərək yenə də Fars bürokratiyasının ideologiyası artıq tamamilə iflasa uğramaqdadır. Fars Mərkəzli İrançılığın çöküşü ilə İran İslam Respublikası da çökməyə məhkumdur.

Bu gün artıq Güney Azərbaycan Milli Hərəkatı Azərbaycan Türklərini İranlılıq kimliyindən təcrid edərək onların Azərbaycan Türk kimliyinə sahib çıxmaları yönündə hər tərəfli mübarizə aparmaqdadır. Milli Hərəkat bu mübarizə nəticəsində bu və ya digər dərəcədə Azərbaycan Türklərinin öz tarixlərinə (Doktor Zehtabinin «İran Türklərinin tarixi» adlı ikicildlik

monumental əsəri milli tariximizi öyrənmək baxımından əvəzsiz mənbədir. Bütün Azərbaycanlıların bu əsəri oxuması vacibdir), öz dillərinə, öz mədəniyyətlərinə, Babək, Səfər Xan Qəhrəmani, Səttar Xan və s. kimi qəhrəmanlarına, bir sözlə, öz milli kimliklərinə sahib çıxmalarına və bununla da «İrançılıq» və «İran Azərbaycanlısı» anlayışlarını özlərindən uzaqlaşdırmış, onların Azərbaycançılıq və Azərbaycan Türkləri anlayışları ilə əvəz edilməsinə nail olmuşdur. İndi artıq Güney Azərbaycan Türklərinin böyük əksəriyyəti öz keçmiş tarixinə və bugününə, özünə və ətrafına bir Azərbaycan Türkü gözü ilə baxmaqda, Azərbaycan və Azərbaycan Türk kimliyinə sahib çımaq yolunda mübarizəyə qoşulmaqdadır. Fars şovinizminin məhsulu olan «İranlılıq» və «İrançılıq» dünya görüşünə alternativ olaraq ortaya çıxan və öz dünya görüşünü «Azərbaycanlılıq» və «Azərbaycançılıq» üzərində quran Güney Azərbaycan Milli Hərəkatının qarşısını ala biləcək heç bir qüvvə yoxdur. Çünki onun hədəfi gələcək Demokratik Azərbaycandır. Bu ali hədəfə -Müstəqil, Demokratik Güney Azərbaycan Respublikasına qarşı çıxan bütün siyasi cərəyanlar gec və ya tez öz məğlubiyyətlərini görəcək və ya indidən görməkdədir. Güney Azərbaycan Türkləri çox ciddi və şərəfli bir tarixi imtahan qarşısındadır. XXI əsr millətlərin «olum və ya ölüm» əsridir. Güney Azərbaycan Milli Hərəkatına qoşulan hər bir fərd öz məsuliyyətini dərk etməli, təşkilatdaxili dedi-qodulara son qoyulmalı, milli insanlara böhtan atanlara yerində cavab verilməli, liderlik şəxsi ambisiya ilə deyil, əməllə qazanılmalı, nəyin bahasına olursa olsun min zəhmətlə qurulan təşkilat qorunub saxlanılmalı, tarixi şərait düzgün dəyərləndirilərək məqsədmizə çatmağa çalışmalıyıq. Güney Azərbaycan Milli Hərəkatı öz mübarizəsini sistemli şəkildə davam etdirməlidir.

Beləliklə, Güney Azərbaycan Milli Hərəkatının qarşısında duran əsas məsələlər aşağıdakılardır :

- 1) Güney Azərbaycanda milli kimlik məsələsinin tam həll edilməsi;
- 2) Fars şovinizminin assimilyasiya siyasətinin əsası olan «farslaşdırmaq», «İraniləşdirmək» və «İranlılaşdırmaq» və bununla da Güney Azərbaycan Türk kimliyinin yerinə «fars», «İrani» və «İranlı» kimliyini həyata keçirmə siyasətinə qarşı Güney Azərbaycan Türk kimliyinin qorunması, «Azərbaycanlı» və «Azərbaycançılıq» məfkurəsinin təfəkkürlərdə hakim kəsilməsinə nail olmaq;
- 3) Azərbaycanın tarixi coğrafiyasının hüdudlarının müəyyənəşdirilməsi və Azərbaycanın ostanlara bölünməsinin qarşısını almaq;
- 4) Azərbaycan ərazilərində digər etnik qrupların yerləşdirilməsinin qarşısını almağa çalışmaq;

5) İran Mərkəzli Düşüncə Sistemi Fars Mərkəzli Düşüncə Sisteminin eyni olduğundan və hər ikisinin də fars şovinizminə xidmət etdiyindən bunlara alternativ olaraq Güney Azərbaycan Türklərinin Azərbaycan Mərkəzli Türk Düşüncə Sisteminin ətrafında birləşdirməyə nail olmağa çalışmaq;

(Unudulmamalıdır ki, fars şovinizmi Fars Mərkəzli Düşüncə Sistemi ilə İran Mərkəzli Düşüncə Sisteminin nümayəndələri olan Rza xan Pəhləvini, Mehdi Bazarqanini, Əhməd Kəsrəvini, Mahmud Əfşarini, Haşimi Rəfsəncanini, Məhəmməd Xatəmini, Əli Şəritini, Tağı Əranini, Əlirza Nəbdəlini, Biyən Cəzənini, Məhəmməd Həninəoadini, Məsud Rəcəlini, Fərrux Nəgahdarini, Əbdülkərim Suruşini, İbrahim Yəzdini, Əhməd Şamlunu və s. Həmçinin Pəhləvi hakimiyyəti ilə İslam Cümhuriyyətini, Xalqın Mücahidlərini, Xalqın Fədailərini, Nehzəti-Azadını, Səltənət tələbləri və İranda mövcud digər siyasi qüvvələri birləşdirən bir siyasi, iqtisadi, mədəni və ideoloji düşüncə sistemidir ki, yarandığı gündən bu günə qədər fars assimilyasiya siyasətinə xidmət etməkdədir.)

İranda artıq siyasi şərait yeni bir mərhələyə qədəm qoyub. Bu yeni mərhələdə artıq sistemiçi reform axtarışlarına olan ümidlər bitmiş və yeni siyasi axtarışlar ortaya çıxmışdır ki, bu axtarışlardan biri də İranda köklü dəyişiklik, yəni sistem dəyişikliyi. Bu sistem dəyişikliyi İranla yanaşı İrandakı bütün siyasi cərəyanların və xüsusilə, İran deyilən ərazidə yaşayan bütün xalqların da gələcək taleyini müəyyənləşdirəcək.

Belə bir vəziyyətdə bizi İranın və ya hər hansı bir siyasi cərəyanın - şahçıların, sol və ya sağ təşkilatların və ya İran İslam Cümhuriyyətinə bağlı təşkilatların, həmçinin yeni yaranacaq təşkilat və cərəyanların taleyi deyil, yalnız Güney Azərbaycanın və onun milli təşkilatı olan Güney Azərbaycan Milli Hərəkatının taleyi maraqlandırır. Deməli, bu yeni mərhələyə Güney Azərbaycan Milli Hərəkatı ciddi hazırlaşmalı, yeni şəraitə uyğun təhlillər aparmalı, münasib strategiya və taktika hazırlamalı, təşkilatdaxili şəxsi ambisiya və çəkişmələri bir kənara qoyub çirkin rəqabətdən əl çəkməli, bir-birini vurub səhnədən çıxarmaq əvəzinə əl-ələ verib bütün sağlam və sədaqətli qüvvələri bir araya gətirərək bir yumruq kimi birləşməli və müqəddəs məqsədə nail olmalıdır. Bu işdə millətimizin hər bir fərdi də hər hansı ideologiya və siyasi xəttə bağlı olmasından asılı olmayaraq Güney Azərbaycan Milli Hərəkatı ətrafında sıx birləşməli, Güney Azərbaycanda gedən proseslərə və ən başlıcası 50 milyonluq bir millətin milli müqəddəratının həlli məsələsinə biganə qalmamalıdır. Unudulmamalıdır ki, Güney Azərbaycan Türkləri artıq yüz ildir ki, öz siyasi enerjisini ya sağa, ya da sola - İslami məzhəbəçiliyə və sosializmə xərcləmiş, milləti daxildən

parçalamışdır. Bilməliyə ki, millətin taleyini fərdi, qrup və ailə maraqlarına qurban vermək milli düşməncilikdirsə, xalqın içindən çıxmış bir təşkilatın ayrı-ayrı fərdlərini qarşı-qarşıya qoymaq, onlar haqqında müxtəlif şayiələr yaymaq, kimi və ya kimləri isə müdafiə etmək xatirinə şablon söz və ifadələrdən istifadə edərək digərlərini aşağılamaq milli hərəkətimizə xəyanətdir, ona balta çalmaqdır. Unutmamalıyıq ki, «şayiəni düşmən yaradar, dost yayar». Bütün şayiələrdən uzaq durmalıyıq. Əks təqdirdə, Milli hərəkətin illərlə qazandıqlarını bir anda itirə bilərik. İranda artıq köklü dəyişikliklərin zəngi çalınıb. Ciddi hazırlaşmalıyıq.

Unutmamalıyıq ki, Güney Azərbaycan Türkləri və onların siyasi təşkilatı olan Güney Azərbaycan Milli Hərəkəti tarixi Ədalətin bərpası uğrunda mübarizə aparır. İstər Şərqi fəlsəfi anlayışı, istər Qərbi dünyəvi düşüncəsi, istər səmavi və qeyri-səmavi dinlərin ilahi görüşləri, istərsə də bu günkü dünyanın demokratik və liberal düşüncəsinə qədər bütün siyasi, ictimai, iqtisadi və ilahi düşüncə anlayışlarını ortaya atanlar bir məsələdə müstəqildirlər. Bu anlayışın adı ədalətdir. Ədalət uğrunda mübarizənin əsasını isə müstəqillik, demokratiya və liberal dəyərlər təşkil edir. 40 milyonluq bir xalqın əsas şüarı «İnsanlara hüriyyət, millətlərə istiqlal»dır. Ona görə də təqribən 200 illik mübarizə tariximizdə dönüş nöqtəsi olan bu günkü şəraitdə Güney Azərbaycan probleminin həll edilməsi özümüzə yanaşı Ədalət naminə dünyanın bütün mütərəqqi qüvvələrinin və demokratik dövlətlərinin ana işi olmalıdır.

Qeyd etməyi lazım bilir ki, Güney Azərbaycan Türkləri bütün tarix boyu özlərini Türk adlandırırıb və Türk olaraq tanıyıb. Lakin artıq yüz ilə yaxındır ki, yalnız Türk və Azərbaycanlı olmaq siyasi hərəkət və müstəqillik üçün yetərli olmamışdır. Xalqımız özünü Türk qəbul etməsinə baxmayaraq, fars düşüncəli bir sistem içərisində yaşamış, bütün aqlını, zəkasını, əməyini və yaratdığı bütün maddi və mənəvi dəyərlərini farslığın inkişafına sərf etmiş və nəticədə təhqirdən başqa heç nə əldə etməmişdir.

Bəlidir ki, hər bir siyasi hərəkət üçün ilk nüvbədə ideoloji proqram olmalı, bu ideoloji proqramı həyata keçirəcək siyasi bir təşkilat yaradılmalı, bu siyasi təşkilat siyasi bir səfərbərlik elan edərək siyasi hərəkətə başlamalıdır. Bütün bunların məcmusuna ideoloji-siyasi düşüncə sistemi deyilir. Bu gün Güney Milli Hərəkətin istiqamətləndirəcək belə bir düşüncə sistemi bizcə hələlik məhz Azərbaycan Mərkəzli Türk Düşüncə Sistemidir.

Güney Azərbaycan Milli Hərəkətinə yönəldirmək məqsədi ilə Arif Kəskin bəy tərəfindən ortaya atılan və tərəfdarları tərəfindən dəstəklənən bir nəzəri proje olan Azərbaycan Mərkəzli Türk Düşüncə Sistemi Azərbaycanın

qurtuluşu yolunda biz kimik, niyə bu günə qalmışıq, nə etməliyik, hardan başlamlıyıq, nəyi əsas götürməliyik, hara gedirik, əsas problemlərimiz nədir, qurtuluşumuz haradadır və s. kimi fundamental suallara cavab axtaramağa və bu suallara bu və ya digər dərəcədə cavab verməyi özüne hədəf seçmişdir.

Azərbaycan Mərkəzli Türk Düşüncə Sisteminə görə “siyasi düşüncələr, siyasi, sosial, iqtisadi və tarixi hadisələrin təsiri ilə tez-tez dəyişə bilər. Siyasi düşüncələr dəyişdiyi zaman siyasi tələblər də dəyişər. Dünən əhəmiyyətli olan bu gün əhəmiyyətini itirə bilər və ya əksinə, dünən əhəmiyyətsiz görünən bu gün əhəmiyyətli ola bilər. Hər bir siyasi dəyişiklik siyasi tələblərə təsir edir və onu kökündən dəyişə bilər. Çünki sistemli olmayan siyasi tələblər heç bir nəticə verə bilməz... Heç bir dövlət də systemsiz tələblərdən qorxmaz... Systemsiz tələblərlə insanlar təşkilatlana bilməzlər. Ona görə ki, systemsiz tələblərin təşkilat yaratmaq gücü yoxdur. Belə systemsiz tələblər siyasi proseslərə istiqamət verəcək və onu dəyişdirə biləcək gücə sahib deyil”. Ona görə də xalqın ümumi tələblərini yerinə yetirə biləcək Güney Azərbaycan Milli Hərəkətini istiqamətləndirən bir Düşüncə Sisteminə ehtiyac duyulurdu ki, Azərbaycan Mərkəzli Türk Düşüncə Sistemi də məhz bu ehtiyacdən yaranmışdır.

Bəllidir ki, hər hansı bir düşüncə sisteminə malik olamayan bir xalq və ya millət Milli Dövlətə sahib ola bilməz. Sahib olsa belə onu qoruyub saxlaya bilməz. Arif Kəskin bəyin irəli sürdüyü Azərbaycan Mərkəzli Türk Düşüncə Sistemi siyasi ədəbiyyatda göstərilməyən, lakin illərlə real həyatda özünü təsdiqləyən İran Mərkəzli Fars Düşüncə sisteminə alternativ olmaqla bərabər, məhz Azərbaycan Türklərini bir araya gətirə biləcək elmi-nəzəri bir sistemdir ki, xalqımızın haralı olduğunu, kim olduğunu, nə istədiyini, nə etməli və necə etməli suallarını cavablandırmağa çalışır.

Bu düşüncə sistemi bir nəzəri proqram olaraq həm Azərbaycan xalqının yaşadığı tarixi fəlakətlərinin səbəbini və həm də xalqımızın qurtuluş yolunu göstərməyə çalışır. Bu nəzəri fikrə görə, Azərbaycan Türklərinin Tarixi fəlakətlərinin əsas səbəbi onların tarix boyu Azərbaycan Türk kimliyinin yerinə farsların düşüncə, duyğu, hərəkət və strateji platformalarını qəbul edib, siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni enerjilərini farslara sərf etmələridir. Bu nəzəri düşüncəyə görə, Azərbaycanın qurtuluşu, Azərbaycanı mərkəz qəbul edən duyğu, hərəkət və strateji platformaya sahib olmaqdan keçir. Bunun üçün Arif Kəskin bəyin söylədiyi kimi, ilk növbədə “Biz Azərbaycanlıyıq, İranlı deyilik” fikri düşüncələrə hakim kəsilməli, siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni, beynəlxalq, geopolitik və digər sahələrdəki bütün təfəkkür və baxış sistemimizin əsas təyinedicisi “Azərbaycan” olmalı, Azərbaycanı mərkəz

qəbul edərək harmonik bir bütünlük içərisində böyüməli, dərinləşməli və genişlənməliyik.

İran Mərkəzli Fars Düşüncə Sisteminə alternativ olaraq yaradılan Azərbaycan Mərkəzi Türk Düşüncə Sistemi Azərbaycanı İranın bir parçası deyil, konkret əraziyə malik bir bütün olaraq qəbul edir. Vətən adlandırdığı bu məmləkətin - Azərbaycanın sahibi də onun qoruyucusu, uğrunda şəhid olmağı özünə şərəf bilən Azərbaycan Türkləridir.

Bir insanın və xüsusilə, bir millətin İki Vətəni ola bilməz. Bir insanı iki ana dünyaya gətirə bilməz. Güney Azərbaycan insanı bütün tarix boyu özünü fars deyil, Türk olaraq qəbul edib və qondarma İrani deyil, real Azərbaycanı özünün Vətəni sayıb. Çünki millətimiz bilib və bilir ki, vətən milləti təmsil edən insanların üstündə yaşadığı, havasını udduğu, suyunu içdiyi, onda doğulub, onda boya-başa çatdığı, onda əbədiyyətə qovuşduğu məkandır.

Vətən millətin və dövlətin varlıq simvoludur. Vətənsiz bir millətin və dövlətin var olması mümkün deyil. Millətin bir yerdə yaşaması ancaq Vətən üzərində gerçəkləşə bilər. Bu anlamda Vətən millətin bütün fərdlərini birləşdirmə gücünə malikdir. Vətən üzərində yaşatdığı insanları birləşdirərək onları mədəniyyətin tacı sayılan dövlət qurmağa yönəldir. Bu anlamda Vətən milləti və dövləti doğuran Anadır.

Əsrlər boyu eyni ərazidə, bir arada yaşayan insanlar artıq o yeri Vətən qəbul edirlər. Bu ərazinin maddi nemətlərindən yararlanaraq gündəlik ehtiyaclarını ödəyir, bütün qabiliyyətlərini Vətənin qorunması və çiçəklənməsinə sərf edirlər. Tarixi, ictimai, mədəni və mənəvi bağlılıqlar da buradan meydana çıxır.

Vətən üzərində millətin hakimiyyət haqqı vardır. Bu hakimiyyətin də ən ümdə vəzifəsi Vətənin bütövlüyünü qorumaq və onun üzərində yaşayan millətin gücü ilə milləti səadətə qovuşdurmaqdır. Vətənimiz böyük Türkünün bir parçası olan qüzeydə Dərbənd və Borçalı-Qarayazı mahalından başlayıb, güneydə Kəngər (Bəsrə və ya Fars) körfəzinə, doğuda Xəzər dənizindən başlayıb batıda Türkiyədək uzanan bir ərazini qapsayan 50 milyonluq Türkün Ana Yurdu Azərbaycandır.

Bütün bunları nəzərə alan Azərbaycan Mərkəzli Türk Düşüncə Sisteminin yaradıcıları və tərəfdarları Güney Azərbaycan Türklərini Azərbaycan coğrafi məkanı ətrafında birləşdirməyi, onlara milli istiqlalı əldə etmək üçün çətin olan doğru yolu göstərməyi, nəyi qorumaq lazım olduğunu, dostu və düşməni tanımağı, millətlər arasında öz yerini müəyyənləşdirməyi və ən başlıcası, onların nə istəmələrini qarşısına məqsəd qoymuşdur.

Bu Düşüncə Sistemi Azərbaycan coğrafi məkanını İrandan ayrı təsəvvür edir. Güney Azərbaycanlıları «İran xalqı», «İranlı» deyil, Azərbaycan Türkləri və Azərbaycanlı kimi qəbul edir və Güney Azərbaycan Türklərinin Problemlərinin İran daxilində heç bir vəchlə həll olunmayacağı qənaətidədir.

Bu düşüncə sistemi Azərbaycanı mərkəz qəbul edən, bir dünya görüşü formalaşdırmağı, Azərbaycan Mərkəzli bir mədəniyyət yaratmağı strategiyasının əsası sayır.

Bu Düşüncə Sistemi Azərbaycan Türklərinin milli səadətini, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni inkişafını Azərbaycanlılıqda görür və Azərbaycanlılıq kimliyini duyğu, düşüncə və hərəkətimizin mərkəzinə və Güney Azərbaycan Milli Hərəkətinin hədəfinə çevirməyə çalışır.

Bu Düşüncə Sistemi Azərbaycan Türk kimliyini Azərbaycan Coğrafiyası daxilində Azərbaycan Türk dilinin, tarixinin və mədəniyyətinin hakim mövqedə olmasında və Güney Azərbaycan Milli Hərəkətinin ideoloji əsasının Azərbaycan Türk miliyyətçiliyində görür və Miliyyətçiliyinin mahiyyətini, ölçü və meyarlarını, məqsəd və vəzifələrini açıqlamağa çalışır.

Bu Düşüncə Sistemi Güney Azərbaycan Milli Hərəkətini bir miliyyətçi hərəkət hesab edir və Miliyyətçiliyi Bu Hərəkətin mahiyyətindən qaynaqlanan bir zərurət qəbul edir, Azərbaycan Türk Miliyyətçiliyində miliyyətçiliklə dövlətçilik anlayışlarını bir vəhdətdə götürür.

Bu Düşüncə Sistemi Güney Azərbaycanın və Güney Azərbaycan Türklərinin gələcəyini İrandan və daha doğrusu, Persiyadan ayrılıb Müstəqil Azərbaycan Cumhuriyyəti yaratmaqda, Azərbaycan Türk kimliyinə və Azərbaycana sahib çıxmaqda görür.

Bu Düşüncə Sistemi İstiqlalçılıq və Bütövlüyü Azərbaycanlılıq milli şüurunun strategiyası, ən yüksək və ən doğru təzahürü və bunların hər ikisini – Güney Azərbaycanın Müstəqilliyi və Bütöv Azərbaycanın yaranmasını mərhələ və Azərbaycanlılıq kimliyinin nəticəsi, Azərbaycan və Azərbaycanlılığı isə bu strategiyaya güc və yön verən əbədi bir ideologiya hesab edir.

Bu Düşüncə Sistemi bütün İranda «Demokratikləşmə»ni İran Mərkəzli Fars Düşüncə Sisteminin növbəti bir oyunu hesab edir və Güney Azərbaycan Türklərini bu oyunun qurbanı olmamağa çağırır, farsa xidmət edən hər cür düşüncə və əməli Azərbaycana və Azərbaycan Türklərinə qarşı təhlükə hesab edir.

Bəllidir ki, siyasi istəkləri, coğrafi vətən anlayışı, tarixi savadı olmayan, Milli kimliyini dərk etməyən, dostunu, düşməni tanımayan, dilini, mədəniyyətini qoruya bilməyən və ən başlıcası nə istədiyini bilməyən bir xalq

nə öz haqlarını qoruya bilər, nə hər hansı güc sahibi ola bilər və nə də Milli Dövlət qura bilər. Ona görə də Azərbaycan Mərkəzli Türk düşüncə Sistemi Azərbaycanı Vətən, Azərbaycan Türk miliyyətçiliyi və Azərbaycan Türk kimliyini özünün ideoloji əsası sayır və bütün Azərbaycan Türklərini bu ideya ətrafında birləşməyə çağırır.

Bizim üçün ən təəssüf doğuran məsələlərdən biri də budur ki, İran Mərkəzli Fars düşüncə sistemini müdafiə edən yüzlərlə Türk əsilli Azərbaycanlı olduğu halda Azərbaycan Mərkəzli Türk Düşüncə Sistemini müdafiə edən bir dənə də olsun fars əsilli İranlı yoxdur. Unutmaq olmaz ki, bu düşüncə sistemlərinin hər biri ayrı-ayrı hərəkətləri müdafiə edir. Bu hərəkətlərin mahiyyət və məqsədləri ayrı-ayrı olduqlarından bunlar bir-birinə qarşıdirlar. Deməli, strateji hədəfləri ayrı-ayrı olduğundan bunların taktiki cəhətdən də iş birliyində olmaları qeyri-mümkündür. Artıq Güney Azərbaycanın müstəqilliyini və bundan sonra Azərbaycanın Bütövlüyünü özünün strateji hədəfləri hesab edən Güney Azərbaycan Milli Hərəkəti özünü Azərbaycanlı kimi görən və Azərbaycan problemini həll etməyə çalışan, lakin istiqlal məfkurəsindən fərqli bir siyasi düşüncəyə malik cərəyanlarla, məsələn, İranın federallaşmasına çalışan qüvvələrlə dialoq aparmalı və onlarla qarşılıqlı iş birliyində olmalıdır. Bu anlamda «Biz Azərbaycanlıyıq, İranlı deyilik» - deyən Azərbaycan Mərkəzli Türk Düşüncə Sisteminin strateji hədəfi qəbul edilməli və Azərbaycanı sevən hər bir şəxsin təfəkkürünə bu deyim hakim kəsilməlidir.

Quzey Azərbaycan uzun sürən mübarizədən sonra nəhayət XX əsrin 90-cı illərində ikinci dəfə Rusiya İmperiyasından qurtulub Müstəqil Quzey Azərbaycan Dövlətini yaratdı. Quzey Azərbaycanda bu müstəqillik Xalq Hərəkətinin sayəsində qazanıldı. Hərbi-siyasi imreriylar dövrü artıq sona çatıb. Rusiya kimi nəhəng, dünyada söz sahibi olan bir imperiya 50 milyonluq bir xalqın 8 milyonunun müstəqilliyini tanımağa məcbur oldusa, nədən İran adlanan imperiyacıq 40 milyonluq bir xalqın mistəqilliyini tanımasın. Mühəribə, inqilabı istəyir? Axı XXI əsr demokratiya əsridir. Demokratiya da tələb edir ki, İran islam Respublikası:

- Qəbul etdiyi Konstitusiyasına və imza atdığı beynəlxalq sənədlərə hörmətlə yanaşsın;

- Qırx milyonluq Azərbaycan Türkünün ana dilinə qadağa qoymasın, onun ana dilində təhsil almasına, ana dilində azad mətbuatının, radio və televiziyanın fəaliyyət göstərməsinə şərait yaratsın;

- Tarixə öz milli və mənəvi möhürünü vurmuş, dünya mədəniyyətinə öz unikal töhvlərini vermiş, qırx milyonluq Azərbaycan Türkünün fars sovinizminin qirovuna çevirməsin;

- Qırx milyonluq Azərbaycan Türkünün tarixini danmasın, onun yaratdığı maddi-mədəniyyət nümunələrini özünüküldürməsin;

- Qırx milyonluq Azərbaycan Türkünün öz müqəddəratını təyin etməsinə əvvəllər olduğu kimi dünyada analoqu olmayan vəhşilik göstərməsin və anlasın ki:

- Qırx milyonluq bir xalq öz ana dilində danışmaq, oxumaq, yazmaq, öz ana dilində məktəblər, universitetlər açmaq, öz Milli tarixini, milli mədəniyyətini öz dilində öyrənmək, öyrətmək, öz milli musiqisini inkişaf etdirmək istəyir;

- Qırx milyonluq bir xalq siyasi təşkilat yaratmaq və sərbəst toplaşmaq azadlığı istəyir;

- Qırx milyonluq bir xalq öz milli sərvətinə sahib çıxmaq və bu sərvətdən özü yararlanmaq istəyir;

- Qırx milyonluq bir xalq özü-özünü idarə etmək, öz istədiyini iqtidara gətirmək, öz müqəddəratını özü təyin etmək, bir sözlə, öz Müstəqil Dövlətini yaradıb Müstəqil yaşamaq istəyir.

İran molla rejimi anlamalıdır ki, Güney Azərbaycan Türklərinin Müstəqillik tələbi müasir dünyanın demokratik tələblərinə tam uyğundur. BMT-yə üzv olan dövlətlərin hamısı, o cümlədən də İran qəbul edib ki, hər bir xalqın öz müqəddəratını həll və təyin etmək hüququ vardır. BMT-yə üzv olan dövlətlərin hamısı, deməli, İran İslam Respublikası da qol çəkib. Ona görə də Güney Azərbaycan Türklərinin öz müqəddəratlarını həll etməsinə heç Kim, o cümlədən də İran qarşı getməməlidir. əgər İran Molla rejimi bunun əleyhinə getsə, qarşısında Güney Azərbaycanın müstəqilliyini özünün milli hədəfi seçmiş Güney Azərbaycan Milli Hərəkətini görəcək. Bu hərəkətdə Güneylə yanaşı Quzey və bütün dünyada yaşayan Azərbaycan Türkləri də iştirak edəcək. Xalq Azadlıq Hərəkətimiz inkişaf edib Milli Azadlıq Hərəkətinə çevriləcək. İran Molla rejimi anlamalıdır ki, İranı da SSRI-nin, Yuqoslaviyanın taleyi gözləyir.

Bu gün İran rəsmi dairələri bizləri ittiham edir ki, guya biz onların daxili işlərinə qarışıq. Cavab olaraq bildiririk ki, ən əvvəl Güney Azərbaycan Türklərinin müqəddəratı məsələsi İranın və onun molla rejiminin daxili işi deyil, bir millətin taleyi məsələsidir. Bu gün sivil dünyanı imperiyaların yox, millətlərin taleyi maraqlandırır. Bu gün bütün millətlər və dövlətlər milli maraqları əsas götürür və öz millətinin milli maraqlarından çıxış edir. Hazırda

Iran molla rejimi Azərbaycanın Güneyi olan öz torpaqlarımızdan bizə yol verir və bunu da Azərbaycan xalqının boynuna bir minnət qoyur, ancaq Ermənistana Azərbaycan torpaqlarından körpü salır, onlara iqtisadi yardım edir, ərzaq və yanacaq verir, İranda yaşayan 30 minlik xristian ermənini 40 milyonluq müsəlman Türkü və digər müsəlman xalqlarından üstün tutur. Heç biz demirik ki, sizin yardım kimi verdiyiniz yanacaqda Ermənistan tankları Azərbaycan torpaqlarını işğal edir. Demirik və heç demək də istəmirik. Çünki farslarla ermənilərin tarixi etnik yaxınlığını bilirik. Və bunu da bilirik ki, bu mövqe də fars şovinistlərinin ta qədimlərdən Azərbaycan Türklərinə olan mövqelərinin tərkib hissəsidir. Biz fars şovinistlərinin bundan da ağır və dəhşətli zərbələrini yaşamış və yaşamaqdayıq. İran şovinist hakim dairələri də başa düşməlidirlər ki, Güney Azərbaycan İranın yox, bütövlükdə 50 milyonluq bir xalqın daxili işidir. Bu gün İran imperiyasının söykəndiyi fars şoviniziminin qarşısına biz çağdaş dünyanın qəbul etdiyi demokratik dəyərlər, millətlərin öz müqəddəratını təyin etmə hüquqları, formalaşmış siyasi və milli şüurla çıxırıq. Və inanmırıq ki, XXI əsr dəyərləri fars şovinizmini əbədi olaraq torpağa göməcək və nəhayət dünya mədəniyyətinə əvəzsiz incilər bəxş etmiş bir millətin tarixi haqqı özünə qaytarılacaq.

Bu gün millətlərin milli kimlik şüurunun formalaşması, özünüdərk tarixin tələbidir. Özünü dərk edən millətimiz də çalışacaq ki, ilk öncə ana dilində yazsın-yaratsın, ana dilində məktəbləri olsun, qəzetləri, jurnalları, radio–televiziya, mədəniyyət mərkəzləri olsun və ən başlıcası, bütün bunları həyata keçirə biləcək Milli Demokratik Dövləti olsun.

Bəllidir ki, azadlıq idealist bir məfkurənin, fəlsəfənin, mənəviyyatın məhsuludur. Azadlıq insan ruhunun qurtuluşudur. Azadlıq mənəvi tələbatdır, ideya tələbatıdır. Azadlıq təmtəraqlı maddi yaşayış deyil, sadəcə, başqasının köləsi olmamaq, öz düşüncə və əməllərini özünün istədiyi kimi sərbəst gerçəkləşdirməkdir. Doğrudur, biz indiki halda ruhən 50 milyonluq bir xalqıq, lakin siyasi-ideoloji baxışlarımız hələ yaxınlaşıb tam vəhdət təşkil etməyib. Çünki ideoloji-siyasi baxışların yaxınlaşıb tam vəhdət təşkil etməsi ictimai bir hadisədir. İctimai hadisələr isə zamanla formalaşır. Çağdaş dünyada silahlı inqilab yolu çox da təqdir olunmur. Adətən inkişaf, təkamül və islahatlar yolu ilə istəyə çatmağa çalışılır. Çünki bu yollarla mübarizə aparmaq qan tökməkdən, kütləvi insan qırğınlarından daha məqbuldur. Ona görə də:

1) Azərbaycan Mərkəzli Türk Düşüncə Sisteminin ideyasını 50 milyonluq bir xalqın şüuruna hakim kəsdirmək üçün bütün mümkün vasitələrdən istifadə etməliyik;

2) Güney Azərbaycanda getdikcə güclənməkdə olan Milli Hərəkata dəstək verməklə oradakı qüvvələrin bir araya gəlməsinə nail olmalıyıq;

3) Vahid milli təşkilatlanma məsələsini həll etməli və tarixi xətlərimizi saf-çürük edib ondan düzgün nəticə çıxarmalıyıq;

4) Güney və Quzey Azərbaycandakı bütün Milli qüvvələri Güneydə gedən proseslərə cəlb etməyə səy göstərməliyik;

5) Bütün dünyadakı Azərbaycan təşkilatlarının vahid proqram əsasında fəaliyyət göstərməsinə çalışmalıyıq;

6) Beynəlxalq təşkilatlarda vaxtaşırı Güney Azərbaycan məsələsinin gündəmdə saxlanılmasına çalışmalıyıq;

7) Qüzey Azərbaycan radio və televiziya verişlərini Milli və demokratik dəyərlərlə zənginləşdirib güclü antenna və imkan daxilində peyk vasitəsilə Güney Azərbaycan və bütün İran ərazisində yayılmasına nail olmalıyıq;

8) İran İslam Respublikasında gedən prosesləri və bu proseslərdə xarici və daxili amillərin rolunu düzgün dəyərləndirərək Güney və Quzey Azərbaycan Türklərinin sağ və solunun bir araya gətirilməsinə səy göstərmək və bütün gücü Güney Azərbaycan Milli Hərəkatının güclənməsinə yönəltməliyik.

9) Böyük dövlətlərin, xüsusilə, ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Rusiya, Çin və Almanıyanın İrana münasibətlərindəki fərqli və oxşar cəhətləri müəyyənləşdirməli, siyasətimizi buna uyğun qurmalıyıq;

10) İran İslam Respublikasındakı Türk etnosları olan Türkmən və Qaşqaylarla Güney Azərbaycan Türklərinin tam iş birliyi qurmalarına çalışmalıyıq;

11) İran İslam Respublikasında olan digər xalqlar və etnik qruplarla əlaqələri onların Güney Azərbaycan Türklərinə olan münasibətləri əsasında qurmalıyıq;

12) İranla qonşu olan dövlətlərin İrana münasibəti əsasında onlarla iş qurmalı və xüsusilə Türkiyənin rolunu düzgün dəyərləndirməliyik;

13) Nəyin bahasına olursa-olsun, İranla Ermənistanın birbaşa qurudan və havadan olan əlaqəsini kəsməyə çalışmalıyıq;

14) Dünyada və regionda gedən prosesləri dərinlən araşdırmalı, real zamanı düzgün dəyərləndirməliyik;

15) İndiki anda federalistlərə, istiqlalçılara və s. bölünmək Güney Azərbaycan Milli Hərəkatını parçalamaq olduğundan bu terminlərdən qaçınmaq, əvəzində Milli Hərəkat ətrafında sıx birləşməliyik. Güney Azərbaycan Milli Hərəkatına Dünya Azərbaycanlıları Konqresi, Quzey

Azərbaycan Milli Təşkilatları həryönlü köməklik göstərməli, millətin iradəsinə güvənərək Milli istiqlalı əldə etməyə çalışmalıyıq;

16) 50 milyonluq bir millətin və böyük bir məmləkətin taleyini şəxsi münasibətlər müstəvisindən çıxarib bir-birimizə çaxta ittihamlarla çamur atmaqdan çəkinməli, tale yüklü məsələlərin birgə həllinə, bir-birimizin fikir və mülahizələrinə hörmətlə yanaşmalı, müzakirələr keçirib «qızıl orta»nı tapmaqla Vahid mövqedən çıxış etməliyik;

17) Güney Azərbaycan Milli Təşkilatının liderləri və onların tərəfdəşləri bir-birlərinə qarşı şantajlara, aşağılamalara, vahid liderlik iddiasına, indidən hələ ortada olmayan hakimiyyət davasına son qoymalı, əl-ələ verib bir yumruq kimi birləşməli, həmfikir və həmrəyliklə, çiyin-çiyinə, sədaqətlə öz müqəddəs mübarizələrini məqsədə çatana qədər davam etdirməlidirlər. Çünki güneyli qardaşımız Rəhman Rəy Əsədullahinin də dediyi kimi: «Güney Azərbaycanda azadlıq hərəkatı başlasa, xalq vuruşa-vuruşa öz rəhbərini tapacaq, seçəcək...» Biz öz dilimizdə xalqımıza kimliyimizi başa salmalıyıq. Onsuz da Güneydə istiqlaliyyəti xalq alacaq. Azərbaycan millətinə inanın. O, öz müstəqilliyini alacaq və Vahid Dövlətini quracaq. Bu gün Güney Azərbaycan Dövlətinin yaranması üçün çox münasib şərait var».

18) Güney və Quzey Azərbaycanda, həmçinin dünyada olan strateji araşdırma və proqnozlaşdırma mərkəzləri birlikdə Güney Azərbaycanla bağlı elmi araşdırmaları birləşdirib sistemləşdirməli və vahid proqram şəklində xalqa çatdırmalıdirlər;

19) Güney Azərbaycan probleminin tarixi kökləri, mövcud durumu haqqında dünyanın demokratik dövlətlərini tam məlumatlandırmalı və Beynəlxalq təşkilatlarda Azərbaycanın ikiye bölünmüş ölkə və Azərbaycan Türklərinin ikiye bölünmüş xalq statusunu əldə etməyə çalışmalıyıq;

20) Tarixi xətlərimizi təkrardan çəkinərək heç bir vəchlə ipin ucunu kimsənin əlinə verməməli, xalqımızın iradə və gücünə qüvənməklə BMT-nin «Ümumi Bəyənnaməsi»ndə əksini tapan «Millətlərin öz müqəddəratını təyin etmə hüququ»nu və digər Beynəlxalq dəstəklə Güney Azərbaycanın Milli Müstəqliyini əldə etməsinə çalışmalıyıq.

Bütün bunlar ciddi daxili təşkilatlanmaya, daxili və xarici amilləri nəzərə alan ardıcıl diplomatiyaya əsaslanmalı, bu məsələlərin həlli üçün hər birinə aid konkret fəaliyyət proqramları işlənib hazırlanmalı, inamla həyata keçirilməlidir.

Unutmamalıyıq ki, dünya qlobal siyasətinin bu keçid dövrü ikiye bölünmüş xalqlar, o cümlədən də Azərbaycan Türkləri üçün daha ağırılı-acılı ola bilər. əgər vaxtında hazır olmasaq, həlledici an yaxınlaşanda tarixi imkanı

əldən versək, daha çox zaman itirə bilərik. Ona görə də bu vəziyyətdən çıxmaq üçün müstəqillik qazanmış Qüzey Azərbaycan müasir dövrün bütün demoktarik dəyərlərini mənimsəməli, Güney Azərbaycanda Milli Azadlıq Hərəkatına gərəkli vasitələrlə kömək etməli, qlobal siyasətin bu keçid dövrünü hərtərəfli dəyərləndirməli, millətimizin milli gücünü, milli enerjisini bir yerə yığaraq Güney Azərbaycanın Milli Müstəqilliyinə doğru yönəltməlidir. Əgər bu işə hərtərəfli hazır olmasaq, həlledici anda tarixi imkanı əldən versək, tarixi səhvlərimizdən düzgün nəticə çıxarmasaq, sonra gec olacaq və gələcək nəsillər bizlərə lənət oxuyacaq.

Güney Azərbaycanın müstəqil olması üçün başqa bir neçə yol göstərənlər də var. Onlardan biri budur ki, Güney Azərbaycan da İrandan Çexiya və Slovakiya kimi ağrısız-acısız, qan tökülmədən ayrılır. Bu, ayrılmanın ən demokratik və ən sivil formasıdır. Ancaq bu formanı Tehran molla rejimindən gözləmək sadələşmədir.

Başqa bir yol da budur ki, Güney Azərbaycan Türkləri və İranda yaşayan başqa xalqlar birlikdə Tehrana təzyiq etməklə Avropada olan müxtəriyyəti tipli, yaxud Hindistan Ştatları kimi dövlət qazana bilərlər. Bu indiki halda hətta optimal görünür. Bu yolun tərəfdarları belə bir fikir də formalaşdırmağa çalışırlar ki, güya ABŞ da bu yolu dəstəkləyir. Sonra gələcəkdə Müstəqillik addımı da atıla bilər. Bizcə bu da baş tutan və ən başlıcası isə vəziyyətdən tam çıxış yolu deyil. Çünki fars sovinizmi buna da yol verməz və həmçinin ABŞ-ın öz maraqları təmin olunan kimi bu fikirdən daşınacaq və Azərbaycan yenə də əvvəllərdə olduğu kimi fars sovinizminin təsiri altında qalacaq.

Başqa bir yol da budur ki, Güney Azərbaycan Türkləri birbaşa ayağa qalxır və birdəfəlik öz müstəqil dövlətini yaradıb öz azadlığına sahib olur. Atalar demişkən xalq: «Yüz dəfə «mıs-mıs» deyincə, bir dəfə «Mustafa» de»yir.

Artıq Güney Azərbaycan məsələsi öz aktuallığı ilə bugünkü siyasətimizin və siyasətçilərimizin mübahisə mövzusunə çevrilib. Çox təəccüblüdür ki, Qənimət Bəy Zahidovun da dediyi kimi: «Bu məsələni daha real həll etməyin yolları aydınlaşdıqca və onun tərəfdarları çoxaldıqca Qüzey Azərbaycanın «patriotları» daha çox aqressivləşir» və «düşmən dəyirmanına su tökən bu “patriotlar” xalqda İran molla rejiminə qarşı xof yaratmağa çalışırlar. Bütün bunlara baxmayaraq böyük və müqəddəs ideal olan Güney Azərbaycanın Müstəqillik məfkurəsi gündən-günə daha böyük auditoriyalara daxil olub Güney Azərbaycanın istiqlalını yaxınlaşdırır, İranda mərkəzdənqaçma meyllərini gücləndirir. İndi artıq Güney Azərbaycanda,

Quzey Azərbaycanda və dünyanın müxtəlif ölkələrində Azərbaycan Türkləri Vətənin və millətin siyasi taleyi ilə bağlı suallara cavab axtarır, tapılan cavabları ümumiləşdirib xalqa çatdırır. Biz də bu yöndə ümumiləşdirmələr aparıb, fikir və mülahizələrimizi xalqın müzakirəsinə təqdim etməyə çalışdıq. Və sonda belə bir nəticəyə gəldik ki, Milli dirçəlişimiz Milli həmrəyliyimizi, Milli həmrəyliyimiz Milli istiqlalımızı, Milli istiqlalımız sonda Milli Birliyimizi yaradacaq.

Bütün deyilənləri nəzərə alaraq Güney Azərbaycanın Müstəqil olması üçün aşağıdakıları əsas faktlar hesab edirik:

1) Indii artıq Azərbaycan xalqının bir müstəqil Dövləti – Quzey Azərbaycan Respublikası var və bu dövlət BMT tərəfindən tanınır.

2) Güney Azərbaycan Milli hərəkəti, Güney Azərbaycan Milli Oyanış Hərəkəti, Güney Azərbaycan Türk Milliyətçi Gənclər Təşkilatı və s. kimi siyasi təşkilatların Güneydə Müstəqillik uğrunda mübarizəyə başlamaları.

3) Güney Azərbaycan Milli Hərəkətinin İstiqlalçı təşkilatlar olan Dünya Azərbaycanlıları Konqresi, Bütöv Azərbaycan Birliyi, Azərbaycan Xalq Cəbhəsi, Xalq Azadlıq Partiyası, Vahid Azərbaycan Alyansı, Azad, Bütöv, Adil, Demokratik Azərbaycan Təşkilatı, Azərbaycan Demokratik Birlik Şurasının Təşəbbüs qrupu və s. kimi təşkilatlar tərəfindən dəstəklənməsi və fəaliyyətinin düzgün tənzimlənməsinə kömək göstərməsi.

4) ABŞ – İran münasibətlərinin daha da kəskinləşməsi ilə əlaqədar olaraq rejimin (müvəqqəti də olsa) öz hayına qalması;

5) Milli münasibətlərin daha da gərginləşməsi;

6) Avropa dövlətlərinin İrandan tələbləri: Bu tələblərə görə:

a) İran insan haqlarına əməl etməlidir.

b) Terrorizmlə mübarizədə dünya ölkələri ilə əməkdaşlıq etməlidir.

c) İsrail – Fələstin məsələsinə qarışmamalıdır.

ç) Atom istehsalından imtina etməlidir.

Bir çox Avropa alim və siyasiləri Azərbaycanı inqilablarına görə Asiyanın Fransası adlandırırlar. Bu doğrudan da belədir. İranda Azərbaycan Türkləri iki dəfə şahı hakimiyyətdən devirib, Güney Azərbaycanda iki dəfə Milli Hökumət yaradıblar. Növbəti inqilabsa milli inqilab olacaq. Güney Azərbaycan öz müqəddəratını bu dəfə birdəfəlik həl edəcək. Güney Azərbaycan müstəqil dövlət olacaq.

Bir məsələni də qeyd etməyi lazım bilirik ki, Pişəvərinin rəhbərliyi ilə yaradılan Milli Hökumət dönməndə Güney Azərbaycanın dövlət sərhədləri, dövlət dili, vətəndaşlıq məsələləri barədə sənədlər tərtib və təsbit edilmiş və

bütün bunlar İranın o dövr mərkəzi hakimiyyət rəhbərlərinin imzası ilə təsdiqlənmişdir.

Məlumat üçün bildiririk ki, bu gün dünyada 50 milyon Azərbaycan Türkü var. Bunlardan 35 (bəzi mənbələrdə 40) milyonu Güney Azərbaycan və Persiyanın müxtəlif yerlərində, 9 milyonu Quzey Azərbaycanda, qalanları isə Rusiya Federasiyası (1,5 milyon), Türkiyə (2 milyon), Gürcüstan (600 min), Ukrayna (500 min), ABŞ (1 milyon), Almaniya (500 min), Pakistan (700 min), Hindistan (310 min), Fransa (200 min), Bolqarıstan (70 min), Qazaxıstan (110 min), Belorusiya (66 min), Özbəkistan (60 min), Türkmənistan (35 min), Qırğızıstan (20 min) və başqa ölkələrdə yaşamaqdadır.

Son olaraq bildiririk ki, İran adlandırılan məmləkətdə siyasi rejim özü inqilabi şəraiti yetişdirməkdədir. Bu da gec-tez fars şovinizminin iflası, İran imperiyasının parçalanması və ən başlıcası, Güney Azərbaycanın Müstəqilliyi ilə nəticələnməkdir. Mən buna varlığını qədər inanıram.

Hər bir xalq və millət tarixən təşəkkül tapmış, yaşadığı mühitin formalaşdırdığı vahid orqanizmadır. Tarixi Türk yurdu olan Azərbaycan Türk dünyasının əbədi döyünən ürəyidir. Bu ürəyi durdurmaq müəzzəm bir milləti tarixə gömmək deməkdir. Türk dünyasını bir-birindən ayırmaq üçün Rus imperiyası, xristian birliyi və fars şovinizmi əsrlər boyu bütün gücünü sərf etmiş və qismən də olsa buna nail olmuşlar. Bununla da kifayətlənməyib bir bədəni, bir ürəyi, bir ruhu, bir milləti, bir ölkəni ikiye bölmüşlər. Bu ayırma və bölmədə ruslar və farslar mühüm rol oynamışlar. Bu ayrılan xalq Azərbaycan Türkü, bölünən ölkə isə Azərbaycandır.

O Azərbaycan ki, iki yüz ildir azadlıq və bütövlük uğrunda savaşıyan övladlarının şəhid Qanı ilə suvarılır.

O Azərbaycan Türkü ki, bir əsrdə on minlərlə şəhid verərək öz istiqlalı uğrunda mübarizə aparıb və nəhayət, 9 milyonluq Quzey Azərbaycan Respublikasını yaradıb. Güneydə Səttar xanın başçılığı ilə başlayan Məşrutə İnqilabı, 1918-20-ci illərdə Quzeydə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin başçılığı ilə Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətini, 1920-ci ildə Güneydə Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin başçılığı ilə Azadistan Hökumətini, 1945-ci ildə Güneydə Seyid Cəfər Pişəverinin başçılığı ilə Milli Hökuməti və nəhayət Quzeydə 1991-ci ildə Elçibəyin başçılığı ilə Müstəqil Quzey Azərbaycan Respublikasının yaradılması ilə nəticələnmişdir. Çox təəssüflər olsun ki, sonuncu müstəqil Quzey Azərbaycan Respublikası istisna olmaqla, millətləşə bilməyimizin bütün yüksəliş dalğaları şovinist rus-fars işbirliyi və ingilislər başda olmaqla bir sıra imperialist güclərin birbaşa iştirakı və təzyiqi ilə ağır zərbələrə məruz

qalmış və ağır qanlarla məğlubiyyətə düşər edilmişdir. İki yüz il müddətində ikiye parçalanan Azərbaycan dünyanın iri və xırda dövlətlərinin hərərac bazarına çevrilmiş, övladları tərki-vətən olaraq dünyanın müxtəlif yerlərinə səpələnmişdir. Bütün bu tarixi-siyasi olayları poetik şəkildə dilə gətirən böyük və müdrik şairimiz Şəhriyar:

**Könlüm quşu qanad çalmaz sənsiz bir an, Azərbaycan,
Xoş günlərin getmir müdam xəyalımdan, Azərbaycan!
Səndən uzaq düşsəm də mən eşqin ilə yaşayıram,
Yaralanmış qəlbim kimi qəlbi viran, Azərbaycan!
Bütün dünya bilir Sənin qüdrətinlə, dövlətinlə
Abad olub, azad olub mülki-Iran, Azərbaycan!
Bisutuni-inqilabda Şirin vətən üçün Fərhad
Külüng vurmuş öz başına, zaman-zaman, Azərbaycan!
Vətən eşqi məktəbində can verməyi öyrənmişik,
Ustadımız deyib: «Heçdir vətənsiz can», Azərbaycan!
Qurtarmaqçün zalımların əlindən Rey şümşadını,
Öz şümşadın başdan-başa olub al qan, Azərbaycan!
Yarəb! Nədir bir bu qədər ürəkləri qan etməyin,
Qolubağlı qalacaqdır nə vaxtacan Azərbaycan?!
İgidlərin İran üçün şəhid olub, əvəzində
Dərd almısan, qəm almısan Sən Irandan, Azərbaycan!
Övladların nə vaxtadək tərki-vətən olacaqdır?
Əl-ələ ver, üsyan elə, oyan-oyan Azərbaycan!
Bəsdir fəraq odlarından kül ələndi başımıza,
Dur ayağa! Ya azad ol, ya tamam yan, Azərbaycan!
Şəhriyarın ürəyi də Səninki tək yaralıdır,
Azadlıqdır mənə məlhəm, Sənə dərman, Azərbaycan!**

-deyərək, millətimizi bu bəlalardan qurtarmağa, Milli istiqlala səsləmişdir.

Vətənimiz və xalqımız indi də cismən bölünmüş, bir vəziyyətdədir. Vətənin və millətin böyük bir hissəsi İran deyilən imperiyacığın tərkibində inləməkdə, bütün hüquq və azadlıqlardan məhrum olmaqla, doqquz milyonluq bir parçası isə ərazisinin iyirmi faizini itirsə də öz müstəqilliyini əldə edib. İndi bütün millətin gücünü Güney Azərbaycan Cumhuriyyətinin yaradılmasına sərf etmək lazımdır. Çünki yalnız Güney Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycanın Bütövləşməsi mümkün ola bilər.

Bəllidir ki, iki imperiya yetgililəri ikiyə bölünmüş Azərbaycanın birinin adını dəyişib İran qoydular, o birinin də millətinin və dilinin Türk adını dəyişib tarixi qaynaqlarda hərə özü bildiyi kimi ad verdi. Kimisi Türk, kimisi Azərbaycan türkü, azəri türkü, kimisi tatar, kimisi İran və Qafqaz müsəlmanları, kimisi də Azərbaycanlı dedi və yazdı. Beləliklə də bir dolaşıqlığın, qarışıqlığın əsası qoyuldu. Bütün bunlara baxmayaraq xalqımızı mənəvi, ruhi və mədəni cəhətdən parçalamağa gücləri çatmadı. Bir millətin bütövlük ruhunu heç nə ilə parçalamaq, bölmək olmaz. Axı ruh bölünməzdir, əbədidir. Xalq vahid bir orqanizmdir. Ayrı-ayrı fərdləri və hətta on minlərlə insanı öldürməklə bu vahid və əbədi varlığı yox etmək olmaz. Adətən insan daşdığı ruhla birgə yaşayır. Özü ölüb getsə də ruhu yaşayır. Bütün bunları nəzərə alan Elçibəy göstərir ki: “İdealist düşüncədə millət böyük bir ruhdur, ruhun törədicisidir. Deməli, millət parçalana bilməz... ruhi baxımdan Azərbaycan həmişə bütöv olub... Ruhi təmsil edən millətin mədəniyyəti, ədəbiyyatı, dili, tarixi və başqa göstəriciləridir ki, bunlardan da heç biri parçalanmayıb... Ruhi və mənəvi baxımdan bölündüyümüzü heç cür düşünmürük. Biz mənəvi – mədəni cəhətdən birik – heç şey parçalanmayıb. Azərbaycanın Güneyində də, Quzeyində də hətta yeməklər də eynidir, bayramlara münasibət də. Bizim parçalanmamız daha çox siyasi – inzibati və iqtisadi parçalanma idi. Heç vaxt mənəvi parçalanmamız olmayıb, dildə parçalanmamız olmayıb. Bunlar da göstərir ki, heç kimsə bizi bir-birimizdən ayıra bilməz.” Azərbaycan bizim bütöv, vahid vətənimizdir. Mənim Vətənim Bütöv Azərbaycandır və mən (Elçibəy – A.M.) Azərbaycanın Güneyinin Azadlıq mübarizəsində heç də özümü Quzeyli saymıram. Bunu bizim Təbrizdəki, Qəzvindəki (Ərdəbildəki, Urmiyadakı və bütün Güney Azərbaycandakı – A.M.) qardaşlarımız da deyir. Bu mənim (Elçibəyin – A.M.) qəzvinlinin, bakılının, təbrizlinin – Bütöv Azərbaycanın səsidir, Bütöv Azərbaycan çağırışdır... Zaman gələcək ki..., Azərbaycanın Güneyi öz istiqlaliyyətini əldə edəcək və Bütöv Azərbaycan Dövləti qurulacaqdır... Xalqımızın yaxın gələcəkdə Milli Birliyə nail olacağına tam əminəm».

Unutmaq olmaz ki, tarix bizə Azərbaycanın birləşməsi imkanını XX yüzillikdə iki dəfə bəxş edib. Birinci imkan 1918-20-ci illərdə Azərbaycanın Quzeyində Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti, Güneyində isə Azadistan Hökumətinin qurulması dönməində olmuşdu. Fəqət vaxtında gərəkən Milli şüur formalaşmadığından və Milli hökumətlərin bir-birini yaşatmağa gücləri yetmədiyindən və ən başlıcası, rus və ingilis imperiyalarının təcavüzü nəticəsində Milli hökumətlərin hər ikisi məğlubiyyətə uğradıldığından bu iş baş tutmamış, xalqımız daha amansız bir əsarətə düşər edilmişdi.

İkinci imkan isə 1945-46-cı illərdə yaranmışdı. O dövrdə Quzeydə Sovet İmperiyasının tərkibində Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası mövcud idi və Güneydə Azərbaycan Milli Hökuməti qurulmuşdu. Lakin yenə də xalqımız buna hazır olmadığından birləşə bilmədik. Baxmayaraq ki, Seyid Cəfər Pişəvəri Mircəfər Bağirovla danışib Azərbaycanın birləşməsi məsələsini müzakirə ediblər. Onlar bu məsələnin həlli üçün Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Bürosunu çağırıb Azərbaycanın birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul ediblər. Müharibədən sonra 1946-cı ildə Sovet İttifaqı Kommunist partiyası Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosundan xahiş edilib ki, Azərbaycanın birləşməsi haqqında o da qərar qəbul etsin. Lakin Sovet İmperiyasının başçısı Stalin buna razı olmayıb və Azərbaycandan təqdim olunan sənədi siyasi Bürodə müzakirəyə çıxarmayıb və onu məhv edib və bununla da Azərbaycanın birləşməsi məsələsi yenə də baş tutmayıb. əvəzində Sovet İttifaqı, Böyük Britaniya, ABŞ və başqalarından geniş dəstək alan şovinist şah hökuməti Azərbaycan Milli Hökuməti üzvlərini və bütövlükdə Güney Azərbaycan Türklərini qan içində boğdu.

Bu tarixi imkanlarımızı itirməyimizin xarici səbəblərlə yanaşı daxili səbəbləri də vardır. Belə ki, o dövrlərdə vahid milli proqramın olmaması, Bütöv Azərbaycan ideyasının siyasi müstəviyə gətirilməməsi, bu ideyanı gerçəkləşdirə biləcək milli gücün öncədən hazırlanmaması və millətimizi bu ideya ətrafında toplaya biləcək Milli təşkilatımızın olmaması bizi məğlubiyyətə gətirib çıxarmışdı.

Doğrudur, Azərbaycan Xalq Hərəkatının tarixi sistemli bir ideoloji-siyasi məfkurəyə əsaslanmasa da bu hərəkat Azərbaycanın ikiye bölündüyü gündən başlayır. İki yüz ilə yaxın bir dövrdə Azərbaycanın istər Güneyi, istərsə də Quzeyində xalqımız Milli mücadiləsini heç zaman dayandırmamış, düşdüyü vəziyyət və zamanın şərtlərindən asılı olaraq bəzən işğalçılara qarşı milli-müqavimət hərəkatı, bəzən milli dirçəliş, bəzən də milli istiqlal mücadiləsi şəklində davam etdirmiş, məğlub dövrləri də olmuş, qalib dövrləri də. Artıq Azərbaycanın Quzeyi tam müstəqillik əldə edib. Növbə Güney Azərbaycandır.

Quzey Azərbaycan və Türkmənistanın müstəqillik qazanması, İraqda gedən proseslər, Pakistanda Bəluc Milli Qurtuluş Təşkilatının yaranması, Əfqanıstan, Orta Asiya və Qafqazda Amerika nüfuzunun güclənməsi, İran imperiya canavarının dişlərinin kəsərdən düşməsi, İran molla rejiminə qarşı Beynəlxalq təpki, İranın mütərəqqi dünyadan tam təcrid olunması, İranın uzun müddətli müttəfiqi olan Sovet rus imperiyasının çöküşü ilə Rusiyanın bu günkü durumunun keçmişdəkindən fərqli olması, dünyanın super gücü sayılan

ABŞ - İran münasibətlərinin daha da gərginləşməsi, mütərəqqi dünya ictimaiyyəti tərəfindən millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək hüququna göstərilən sayğı və diqqət, ən başlıcası, İran daxilindəki millətlərin milli özünüdərk və öz müqəddəratını təyin etmə duyğusunun güclənməsi, Güney Azərbaycan Türklərinin və digər xalqların milli siyasi təşkilatlarının yaranması, Quzey Azərbaycan və xaricdə yaşayan Azərbaycan Türklərinin Milli Təşkilatlarının Güney Azərbaycan Milli Hərəkatını dəstəkləməsi İranın parçalanması və ya federasiyaya çevrilməsini qaçılmaz etməklə bərabər, Güneydəki Azərbaycan Türklərinin milli istiqlal mücadiləsini daha inamlı sürdürmək üçün əlverişli şərait hazırlamışdır. Həmçinin İranın Hakim dairələri İranı çağdaş bir dövlət halına salıb idarə edə bilmirlər. Onlar sadəcə olaraq buna qadir deyillər. İranda əhalinin vəziyyəti getdikcə pisləşir. Xalqın vəziyyəti ağırlaşdıqca, təbii ki, onun etirazı da güclənir. İranda artıq müəyyən qüvvələr, ən başlıcası isə ayrı-ayrı xalqar öz milli haqlarını almaq uğrunda İranın mövcud rejiminə qarşı mübarizə aparırlar. Güney Azərbaycan Türkləri məhz tarixi ədalətin bərpası uğrunda mübarizə aparır və çalışırlar ki, qan tökülmədən və ya az qan tökülməklə fəal mübarizə aparıb Güney Azərbaycanın müstəqilliyinə nail olsunlar.

Bu gün dünyada, Güney və Quzey Azərbaycanda Güney Azərbaycanın müstəqilliyi və Bütöv Azərbaycanın yaranması üçün bir çox siyasi və ictimai-siyasi təşkilatlar yaranıb və bu yöndə fəaliyyət göstərir. Artıq Bütöv Azərbaycan ideyası Elçibəy tərəfindən siyasi gündəmə gətirilmiş, Bütöv Azərbaycan Birliyi, Dünya Azərbaycanlıları Konqresi, Güney Azərbaycan Milli Hərəkatı adlı təşkilatlar yaradılmışdır ki, bütün bunlar da Güney Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizənin başlanması deməkdir. İndi artıq birləşə bilməyimizin tarixi şəraiti yetişməkdə və əvvəlkilərdən daha üstün, daha gerçək bir imkan yaranmaqdadır. Ona görə də indi əsas məsələ bu təşkilatları bir araya gətirib vahid proqramla hərəkət etməkdir. Elə bir proqram işləyib hazırlamaq lazımdır ki, bu təşkilatları bir araya gətirə bilsin və bu vahid təşkilat qarşidan gələn hərəkatı tam idarə edə bilsin. Əks təqdirdə hərəkat təşkilatı qabaqlayar və gələcəkdə əks qüvvələr təşəbbüsü ələ alaraq bu hərəkatın istiqamətini dəyişər və nəticədə indiyə qədər qazanılan bütün əməyi boşa çıxarar. Bəzi məlumatlara görə, Azərbaycanın Güneyində 50- yə qədər ictimai, mədəni və siyasi təşkilat fəaliyyət göstərir və onların hamısı da Güney Azərbaycanın gələcəyi haqqında düşünürlər. Onlar bütün güclərini Güney Azərbaycanın müstəqilliyinə həsr etməyə hazırdırlar. Lakin onların hamısı müstəqilliklə bağlı məsələdə bir araya gələ bilməsələr, vahid bir təşkilatda birləşməsələr, onların bütün zəhmətləri hədəf gedə bilər.

Unudulmamalıdır ki, Azərbaycan 8 milyonluq bir xalqın deyil, 50 milyonluq bir xalqın vətənidir. Xalqımızın milli şüuru yüksəldikcə o, bir yerə toplaşacaq, milli şüur mərkəzləşəcək, mərkəzləşmiş milli şüur Azərbaycanın birləşməsi problemini həll edəcək. Azərbaycanın bütövlüyü ilə bağlı Elçibəy göstərir ki: “Mənim (Elçibəyin - A.M.) ehtimal etdiyim ən düzgün, sakit variant Qüzeydəki dövlətin möhkəmlənməsi, güclənməsi, Güneydə yeni dövlətin yaranması və sonradan bunların arasında danışıqlar aparılıb birləşdirilməsidir... Ancaq tarix bizim arzumuzdan asılı deyil, sabah nə olacağını heç kəs deyə bilməz... Məncə, (Elçibəyə görə - A.M.) Azərbaycanın bütövləşməsi tarixi o qədər də yaxın deyil”.

Bütün bunların həyata keçməsi üçün xalqımız ilk növbədə öz milli kimliyini dərk etməli, öz dilini, tarixini, mədəniyyətini qoruyub saxlamalı, Vətənin hər şeyinə sahib çıxmalı, onu aşağılamağa çalışanlara qarşı mübarizə aparmalıdır. Xalqın ziyalıları Azərbaycan zərurətini dərk edib onu xalqa açıqlamalı, bölünmüş xalqların birləşmə təcrübələrini araşdırıb öyrənməli və öyrətməlidirlər. Dini, ideoloji, dünya görüşündən asılı olmayaraq hər bir Azərbaycan Türkünün Güney Azərbaycan və Bütöv Azərbaycan uğrunda mübarizəsi onun şərəf işi olmalıdır. İndi artıq dünyada yaşayan bütün Azərbaycan Türklərinin milli ruhu Azərbaycana qayıtmaqdadır. Bu milli ruhun qayıdışı Güney Azərbaycan Milli Hərəkətinə yeni bir stimül verəcək və bu, ən azı Güney Azərbaycanın müstəqilliyi ilə nəticələnməkdir. Bu gün artıq yüz minlərlə Azərbaycan Türkü Güney Azərbaycanın müstəqilliyi və Bütöv Azərbaycan ideyasının daşıyıcısıdır. Bu ideya daşıyıcılarının milli ruhu ümummilli bir hərəkət yaradacaq ki, bu hərəkətin də qabağında dünya tarixində lənətlənmiş, irticaçı, terrorist bir rejim tab gətirə bilməyəcək. Onların bu mübarizəsi Güney Azərbaycan müstəqil olana və Azərbaycan birləşənə qədər davam edəcək. Çünki bu birləşmə tarixi məntiqə uyğun təbii prosesdir. Xalqını, millətini sevən hər bir Azərbaycan Türkünün qəlbində Bütöv Azərbaycan məfkürəsi mövcuddur. Bu, əslində milli ruhun, böyük xalq ruhunun bütövləşməsi deməkdir. Ruhi birlik dildə, fikirdə və işdə birliyin əsasıdır. Dil təfəkkürlə bağlı olduğundan xalqımızın fikirdə birliyi, dil birliyini də yaratmaqdadır. İndiki halda çalışmaq lazımdır ki, dil birliyi prosesi tezliklə başa çatsın və işdə birliyə başlanılsın. Çünki dil müstəqilliyi siyasi müstəqilliyin başlanğıcıdır. Ona görə də, Güney Azərbaycanda mübarizənin ilkin forması dil uğrunda mübarizə ilə başlayıb və bu gün də bu mübarizə davam etməkdədir. Bu mübarizənin tərəfdarları çalışırlar ki, Türk dili də İranda dövlət dili və ya ən azı Güney Azərbaycanda aparıcı dil olsun. Bu dildə tədris aparılsın, ilk, orta və ali məktəblərdə tədris olsun. Türk dilində radio-

televiziya verilişləri hazırlansın və ümumiyyətlə, Türk dilli radio-televiziya yaradılsın, elmi əsərlər də bu dildə yazılsın. və.s. çünki hər bir millət öz düşüncə və təfəkkürünü dil üzərində qurmaqla öz qurtuluşunu təmin etmiş olur. İnsan təfəkkürünün məhsulu ədəbiyyatda, tarixdə, fəlsəfədə, elmdə təzahür edir. Azərbaycan Türklərinin illərdir ki, “Azərbaycan” adlı bir məmləkətdə formalaşmış, onların ruhu, mənafeği, ədəbiyyatı və tarixi, ictimai və fəlsəfi düşüncəsi, qabiliyyət və məğlubiyyəti eyniləşib, bütövləşib. Xalqı yaşadan da onun bütövləşmiş Ruhudur. Bu bütövləşmiş Ruh da gec-tez Azərbaycanın bütövlüyünü təmin edəcək. Vətən uğrunda şəhid olanlarımızın Ruhunu bizlərə diqtə edir ki, Vətən birləşməli, Ruh bədənə daxil olub Bütövlük, Tamlıq yaratmalıdır.

Müdrəklər buyurublar ki: “Azadlıq qurban tələb edir”. Deməli, A z a d l ı q istəyən xalq əzablara da dözəcək, qurbanlar da verəcək. Hər şeydən ehtiyat edib qorxmaqla, mütləq ölümdən çəkinməklə, ölümü də şərəfsizləşdirməklə xalqa, millətə gün ağlamaq olmaz. Unudulmamalıdır ki, bu günkü dövr imperiyaların qılıncının dalının da, qabağının da kəsdiyi dövr deyil.

Rəhman Bəy Əsədullahinin söylədiyi kimi: “Bəziləri qorxurlar ki, Güney məsələsi qalxanda milyonlarla adam qırılacaq. Bu yanlış təsəvvüddür. İndi tamam başqa bir dövrdür. Təbrizdə 50-60 adam şəhid olsa, bütün dünya ayağa qalxar». Doğrudan da, əgər dünən dünya kütləvi qırğınlara belə göz yumurdusa, bu gün bir, iki adam öldürüləndə dünya etiraz edir. Deməli, artıq hər şey özümüzdən asılıdır. Unutmaq olmaz ki, millətin özünün biganə qaldığı məsələlərə ilgi göstərməsi qeyri-mümkündür.

Bəllidir ki, dünyada baş verən tarixi hadisələr, dövlətlər və millətlər arasındakı münasibətlər əsasən iqtisadi, siyasi, dini və milli amillərin təsiri altında formalaşır. Məsələyə bu baxımdan yanaşanda xalqımızın və hətta hər bir Azərbaycanlının boynuna bir məsuliyyət düşür. Bu məsuliyyət hər şeydən öncə beynəlxalq aləmdə və regionda baş verən hadisələri daha dərinlən analiz edib öz gücümüzü nəzərə alaraq fəaliyyətimizi müəyyənləşdirməyi tələb edir. Biz gözləyirdik ki, Dünya Azərbaycanlılarının Bakıda Azərbaycan Respublikasının təşkilatçılığı ilə keçirilən Qurultayında qərara alınacaq ki, Azərbaycan Respublikası dünyada yaşayan bütün Azərbaycanlıların milli-demokratik hüquqlarını müdafiə edəcək, bütün dünya Azərbaycanlılarına ikili vətəndaşlıq verilməsi məsələsini həll edəcək, bütün dünyada yaşayan Azərbaycanlıların mədəni əlaqələrini bərpa edəcək, onlara Respublikada çap olunan anadilli qəzet, jurnal və kitablar göndərilməsini təmin edəcək, onların övladlarının Azərbaycanda ana dilində orta və ali məktəblərdə təhsil almasını öz boynuna götürəcək, bütün dünyada yaşayan Azərbaycanlıların sayını

müəyyənləşdirmək üçün ciddi iş aparılmasına qərar veriləcək, dünyada olan Azərbaycan təşkilatları, cəmiyyətləri haqqında müəfəssəl məlumat verməklə onlar arasında əlaqə yaradılmasını tam təmin edəcək, dünyada olan Azərbaycanlıların hansı mətbuat orqanlarına sahib olduqlarını müəyyənləşdirəcək, dünya Azərbaycanlılarının milli ruhunu təmsil edən mətbuat orqanının yaradılması haqqında qərar verəcək və bu işi həyata keçirməyi Azərbaycan Respublikası bir dövlət olaraq öz boynuna götürəcək, Azərbaycan aləmini təmsil edən dünya səviyyəli ana dilində və ən azı ingilis, rus və fars dillərində güclü radiostansiya yaradılmasını və s. Azərbaycan Respublikası öz üzərinə götürməyə zəmanət verəcək. Təəssüflər olsun ki, bunların heç biri olmadı. Ona görə də bu gün artıq Azərbaycanın bütövləşməsi üçün bir neçə sahədə iş aparılmalıdır. Bu sahələrdən ilkinə bizcə, ideologiyadır.

Bu gün biz ilk öncə türk millətçiliyi məfkurəsinə yiyələnərək Milli bayrağımızda əksini tapmış ideoloji sistemə, milli liderimiz Elçibəyin «Milltləşmə, Dövlətləşmə, Bütövləşmə» konsepsiyasına əsaslanaraq başlıca hədəfimiz olan Müstəqil, Bütöv və Demokratik Azərbaycan dövləti uğrunda mübarizə aparmalıyıq.

Bəlli olduğu kimi türk millətçiliyi məfkurəsinin əsasını sağlam mənəviyyat, yüksək əxlaq, güclü milli şüur və milli ruh təşkil edir. Türk millətinin tarixini öyrənmək və öyrətmək, adət-ənənələrini yaşatmaq, milli dilini, milli mədəniyyətini qorumaq və inkişaf etdirmək hər birimizin milli borcu olmalıdır.

Millətin hər bir fərdi ixtisasından və cəmiyyətdəki mövqeyindən asılı olmayaraq milli kimlik şüurumuzun əsasını təşkil edən bu prinsiplərə yiyələnməli, hər yerdə ünsiyyətdə olduğu insanlara aşılmalıdır.

Bu günkü türk dünyası bilməlidir ki, Turana gedən yol Bütöv Azərbaycandan keçir. Azərbaycan bütövləşib vahid dövlət olmasa, türk birliyi xəyal olaraq qalacaq. Ona görə də, bütün türk dünyası Azərbaycanın bütövləşməsi, Müstəqil, Vahid, Demokratik dövlət olması üçün əlindən gələni əsirgəməməlidir.

İkincisi, siyasi sahədir ki, bu yöndə ilk öncə tarixi imkanlarımızı düzgün dəyərləndirməli, təbii haqlarımızı təmin etməli, başlıca hədəflərimizi, prinsiplərimizi, görüşlərimizi, vəzifələrimizi müəyyənləşdirməli, milli kimlik şüurumuzu bəicmləməli, iç və dış siyasətimizin yönlərini aydınlaşdırmalı, milli bütövləşmə siyasətimizin mədəni-mənəvi, sosial-iqtisadi və siyasi-ideoloji istiqamətlərini çözməliyik.

Quzey Azərbaycan Dövlətinin iqtisadi, siyasi sıxıntıları olsa da, onun Birləşmiş millətlər təşkilatında öz kürsüsü, Avropa Şurasında öz nümayəndələri, dünyada isə öz səsi, öz siyasəti və öz strateji tərəfdaşları var.

Güney Azərbaycanda isə milli oyanış hərəkətimizin yeni yüksəliş dalğası ölkəni bürüməkdə, genişləniş güclənməkdədir. Artıq Güney Azərbaycanda milli təşkilatlar yaranmaqda, ölkədə və dünyada gedən proseslər dərinlən izlənməkdə, dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan soydaşlarımız təşkilatlanaraq hadisələrə nəzarət etməkdədirlər.

Artıq Güney Azərbaycan türkləri öz dil, mədəniyyət, mülkiyyət və azadlıq haqlarını açıq şəkildə tələb etməkdədirlər. Onlar öz dillərində danışmaq, yazmaq, oxumaq, öz məktəb və universitetlərini açmaq, öz tarixlərini, musiqilərini, mədəniyyətlərini öz dillərində öyrənmək, öyrətmək və yaşadıb inkişaf etdirmək uğrunda fars şovinizminə qarşı mübarizə aparırlar.

Onlar sərbəst toplaşmaq, təşkilat qurmaq, öz-özlərini idarə etmək, istiqlalıyyət əldə etmək uğrunda mübarizə aparırlar.

Bütün bunları nəzərə alaraq Güney Azərbaycan türkləri, dünyadakı Azərbaycan təşkilatları və biz dünyada, bölgədə və ölkəmizdə gedən siyasi, ictimai, iqtisadi, hərbi, mədəni və s. sahələri əhatə edən məsələləri dərinlən araşdırmalı və konkret görəcəyimiz işləri müəyyənləşdirməliyik.

Biz birgə Quzey və Güney Azərbaycanda xalqın milli kimlik şüuruna həryönlü yiyələnməsinə nail omalı, xalqı milli-siyasi ideallar ətrafında birləşdirməyə çağırmalıyıq.

Həmçinin milli təşkilatlanmanı gücləndirmək üçün vahid milli proqram hazırlanmalı, Quzey, Güney və xaricdəki milli təşkilatları əlaqələndirərək Elçibəyin irəli sürdüğü “Üçbucaqlı vahid milli təşkilat” sistemini yaratmalıyıq.

Biz birgə bölünmüş Vətən və millətimizin gerçəkliklərini dünyaya duyurmaq, Vətənin və millətin bütövləşməsi üçün dünyanın mütərəqqi dövlətlərindən, nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlardan, bizim strateji tərəfdaşlarımızdan və nüfuzlu şəxslərdən yararlanmağa çalışmalıyıq.

Biz birgə Quzeyli Güneyli bütün Azərbaycanın əsas problemlərini qırx milyonluq bir xalqın ümummilli işinə çevirmək və milli gücü vahid bir ideya ətrafında cəmləşdirməyə səy göstərməliyik.

Biz birgə Quzeyin Güneydəki milli mübarizəsini müdafiə etməsinə, güneyin isə Quzeydəki Qarabağ savaşına dəstək verməsinə və Milli Dövlət quruculuğu işinə yardım göstərməsinə nail olmalıyıq.

Biz birgə xaricdə yaşayan bütün soydaşlarımızın Quzeyli Güneyli Azərbaycanla bağlı bütün xeyirli məsələlərdə eyni mövqedən aktiv fəaliyyət göstərməsinə səy göstərməliyik.

Biz birgə Azərbaycan Türk milləti olaraq tarixən Azərbaycanda yaşamış və Azərbaycanı özünün Vətəni sayan, irqindən, məzhəbindən, dinindən, etnik və sinfi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq taleyini Azərbaycanla bağlayan bütün xalq və etnik qrupları özümüzün dostu, qardaşı, anası, bacısı, övladı və ən başlıcası, Azərbaycan vətəndaşı sayır və onları Müstəqil, Bütöv, Demokratik Azərbaycan Dövləti qurmağa, onu əbədi yaşadıb yüksəltməyə və birgə xoşbəxt yaşamağa çağırırıq.

Biz tarixən bütün ağır-acıları bizimlə birgə çəkmiş Azərbaycan vətəndaşlarının hamısını birgə Milli, Dünyəvi, Sosial bir hüquq dövləti qurmağa səsləyirik.

Biz həmçinin bütün vətəndaşlarımızın demokratik dəyərlərə yiyələnməsinə, insan haqları, vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının qorunmasına, azsaylı xalqların öz varlıqlarını sərbəst şəkildə Bütöv Azərbaycan Dövlətində davam etdirəcəyinə inanırıq.

Biz həmçinin plüralizm, sosial ədalət, milli həmrəylik və İsmayıl bəy Qaspiralının Dünya türklüyü üçün irəli sürdüyü və bu gün də öz aktuallığını saxlayan “**dildə birlik**”, **fikirdə birlik**, **işdə birlik**” prinsiplərini ikiye bölünmüş Azərbaycan türkləri üçün də məqbul sayır və regiondakı yüz milyonluq oğuz türklərinin ortaq bir milli gücünün formalaşdırılmasına gətirib çıxaracağına və sonda siyasi, iqtisadi, mədəni, hərbi, elmi- texnoloji, sosial-psixoloji və s. sahələri də ehtiva edəcəyinə inanırıq.

Biz belə hesab edirik ki, bütün bunları birdən- birə yox, mərhələ- mərhələ, həm obyektiv və həm də subyektiv şərtləri nəzərə alaraq həyata keçirməliyik.

Bütöv Azərbaycan dövlətinin qurulmasını Elçibəy üç strateji mərhələyə ayırmışdı:

1. Hazırlıq mərhələsi.

Bu strateji mərhələdə ilk öncə türk milli kimlik şüuru güclənib dərinləşməli, beyinlərdə oturmalı, kütləviləşməlidir.

Bu mərhələdə həmçinin üç sütunlu milli təşkilatlanma - Quzey, Güney Azərbaycan və xaricdə yaşayan Azərbaycan türkləri - sistemi qurulub başa çatmalı, intensiv və səmərəli fəaliyyət göstərməli, milli güc bir araya gətirilərək eyni hədəfə doğru yönəldilməlidir.

Azərbaycanın ərazi və milli bütövlük problemi global siyasətin gündəliyinə çıxarılmalı və beynəlxalq dəstək qazanılmalıdır.

Azərbaycanın Quzeyində dövlət müstəqilliyi daha da möhkəmlənməli, Milli Dövlət quruculuğu və demokratikləşmə dərinləşməli, siyasi, iqtisadi, hərbi, sosial, mədəni və elmi-texniki sahələrdə irəliləyiş olmalı, əhalinin həyat

səviyyəsi yüksəlməli, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq əlaqələri genişlənməli, strateji tərəfdaşlarımızla iş birliyi güclənməlidir.

2. Güney Azərbaycanın müstəqillik mərhələsi.

Biz Güneydə gedən prosesləri nəzərə alaraq bu mərhələyə daha böyük önəm veririk.

Bu strateji mərhələdə milli azadlıq hərəkatı başlayıb Güney Azərbaycanda istiqlaliyyət qazanılmalı və Müstəqil Dövlət qurulmalıdır.

Quzey Azərbaycan Respublikası bu milli-azadlıq hərəkatını tam dəstəkləməli, qurulacaq Müstəqil Dövləti hərtərəfli müdafiə etməli və onun beynəlxalq aləmdə tanınmasına çalışmalıdır.

3. Bütövləşmə Mərhələsi.

Bu strateji mərhələdə əlli və ya altmış milyonluq Azərbaycan xalqının Ümumxalq referendumu müsbət rəy bildirdikdən sonra iki Azərbaycan Dövlətinin parlamentlərinin birləşmiş, komissiyası yaradılmalı və Azərbaycanın bütövləşib vahid dövlətə çevrilmə mexanizmi hazırlanaraq həyata keçirilməlidir.

Bütün bunları gerçəkləşdirmək üçün tarixi səhvlərimizi saf-çürük etməli, görəcəyimiz işləri düzgün müəyyənləşdirməli, bütün başlıca görüşlərimizi uyğunlaşdırmalı, başlıca prinsiplərimizi ortaya qoymalı, xalqımızı hazırlayaraq mərhələ- mərhələ tələsmədən və gecikmədən hədəfə doğru irəliləməliyik.

Yüzillik bir milli mücadilə tarixi keçmiş, tarixin amansız sınaqlarından XXI yüzilə gəlib çıxmış, dünyada gedən prosesləri dərinlən duyan bir xalqın indi səhv etməyə, yaranmış vəziyyətdən istifadə etməməyə haqqı yoxdur.

Tanrı bu müqəddəs yolda bizlərə Yar olsun.

Tanrı Türkü qorusun.

Amin.

Türküstanın Konfederasiyasına apanan Güney hərəkəti

Çox təəssüflər olsun ki, Güney Azərbaycan məsələsi Türk dünyasının belə prioritet hədəfləri sırasına daxil olmayıb. Ona görə də İranda şovinst fars rejimi istədiyi kimi hərəkət edir. Halbuki, Güney Azərbaycan Türklərinə qarşı İranda dövlət səviyyəsində siyasət yürüdüldüyündən ona qarşı dövlət səviyyəsində də cavab verilməlidir. Çabalama ərəfəsində olan məzhəbçi, şovinst fars rejimi vəziyyətdən çıxmaq üçün hər cür alçaqlığa baş vurmaqdadır. Yeni-yeni yollar arayır, sapı özümüzdən olan baltaları işə salaraq təhdid dolu bəyanatlar verir. Ancaq bu məzhəbçi rejim unudur ki, artıq XXI əsrdi, məzhəbçiliklə insanları idarə etmək vaxtı çoxdan bitib. Güneydə artıq Türkçülük məfkurəsi hakim mövqeyə çıxıb. Güney Azərbaycan Türkü öz milli kimliyini dərk edərək öz haqlarını tələb edir. Bu milli kimliyin qarşısında fars şovinstlərinin qlafı olan məzhəbçilik artıq çatlayıb. Bu qlaf gec-tez dağılacaq və fars şovinizmi yeni bir ideologiya axtarıb tapınca iş işdən keçəcək, Azərbaycan Türkü öz milli müstəqilliyinə qovuşacaq, Azərbaycan xalqı Azərbaycanın bütövlüyünü təmin edəcək.

Molla rejimi anlamalıdır ki, Azərbaycan Türklərini tərk-i-vətən etməklə, Abbas Leysanlıları, Rza Abbasiləri, Həsən Dəmirçiləri, Həsən Rəşidiləri, İbrahim Rəşidiləri, Səməd Sərdariləri, Əkbər Azadiləri, Fəraməz Pəştuləri, Həsən Əşkləri, Çingiz Bəxtavərləri, Səid Muğanlıları, Mənuçehr Əziziləri, Hidayət Təbriziləri, Bay Salihiləri, Səid Naimiləri, İnsafəli Hidayətləri, Cavad

Abbasiləri, Davud Məqamiləri, Rəşid Danişcuları, Hüseyn Əhmədianları, Qulamrza Təbriziləri və yüzlərlə istiqlal mücahidlərini həbs edib onlara olmazın işgəncələr verəməklə, yeni-yeni repressiyalara başlayıb milli mücahidləri qətlə yetirməklə, onları həbs, onların ailəsinə təcavüz, təhdid etməklə, «GünAz»TV-nin ölkədə yayımının qarşısını almaqla, peyk antenalarını yığıdırmaq bəhanəsi ilə evlərə soxulub xalqda xof yaratmaqla, məhəllələrdə havaya güllə atıb xalqı qorxutmağa çalışmaqla, «məənəvi soyqırım» həyata keçirməklə millətlər həbsxanası olan, fars şovinizminə xidmət edən bir mini imperatorluğu qoruyub saxlaya bilməyəcək. İran deyilən bir məmləkət nəhayət öz qlafına - Persistana çəkilməyə məcbur ediləcək.

Güney Azərbaycanda gedən proseslərə dünya dövlətlərinin etinasız münasibətinin arxasında bizcə, ən mühüm amil Türk düşmənçiliyi, Türk xofudur. Bundan sonra ictimai, siyasi, strateji maraqlar dayanır. Qloballaşan dünyada belə Türk Birliyi xofu Avropanı, Rusiyanı və hətta Çin və ABŞ-ı qorxudur. Onlar gözəl bilirlər ki, Güney Azərbaycanın Müstəqilliyi sonda Türkünstanın Konfederasiyasına gətirib çıxaracaq ki, bu da onların fikrincə, strateji maraqlarına uyğun deyil.

Bəzən mətbuatımızda biz də daxil olmaqla ayrı-ayrı siyasətçi, politoloq və fikir adamları haqlı olaraq xalqımızın və vətənimizin bölünmüş xalq və bölünmüş Azərbaycan statusunun beynəlxalq aləmdə hüquqi cəhətdən tanınmasını ön plana çəkir və göstərirlər ki: «Güneydə gedən milli azadlıq hərəkətinin beynəlxalq dəstək ala bilməməsinin səbəblərindən biri də Azərbaycanın bölünmüş xalq olmasının hüquqi əsaslarının yaradılmamasıdır. Bu, milli bütövlüyün təmin olunmasına mane olan aparıcı faktorlardan biridir». Əslində bu məsələnin həlli ayrı-ayrı fərdlərin, siyasi və ictimai təşkilatların vasitəsi ilə həll edilə bilməz. Bu məsələni BMT-nin üzvü olan Quzey Azərbaycan Respublikası qaldırmalı və bu ikiyə bölünmüş xalq statusunu əldə etməlidir.

BMT üzvü olan Türk Respublikaları və digər demokratik dövlətlər də buna dəstək verməlidir. Çünki bu problem bütövlükdə Türk dünyasının problemidir. Bu, bütövlükdə bir millətin - Türk millətinin problemidir. Bu, bir millətin milli maraqlarının təminatıdır. Milli maraqları heç nəyə qurban vermək orlmaz. Başda Azərbaycan Respublikası olmaqla bütün Türk dünyası nəhayət dərk etməlidir ki, onların dünyada söz sahibi olması Azərbaycanın bütövlüyündən asılıdır. Bu bütövlüyü təmin etməyincə Türk dünyası daima təzyiq altında qalacaq və heç bir Türk dövləti ən adi problemlərini belə beynəlxalq səviyyədə həll edə bilməyəcək.

Rejimlərinin demokratik və avtoritar olmasından asılı olmayaraq hər bir Türk dövləti Güney Azərbaycan məsələsinə ciddi yanaşmalı, Azərbaycanın birləşməsinə çalışmalı, bu dünyada analoqu olmayan belə bir ədalətsizliyə son qoymalıdılar. Dünyanın heç bir ölkəsində xalqın beşdə birinin dövlət qurması, beşdə dördünün isə müstəmləkə şəraitində yaşaması faktı mövcud deyil. Dünya dövlətləri də bu real faktı qəbul etməli, ikiye bölünmüş bir xalqın birləşməsinə kömək etməsə də, heç olmasa mane olmamalıdılar.

Azərbaycan Türklərinin milli-mənəvi, iqtisadi-siyasi bütövləşməsinin qarşısında duran ən böyük maneələrdən biri məzhəbçi İran deyilən dövlət və onun ideoloji əsası olan İran mərkəzli fars düşüncə sistemidir. İranın bütövlüyü Azərbaycanın bölünməsi deməkdir.

İkinci əsas maneələrdən biri Quzey Azərbaycan cəmiyyətinin istənilən səviyyədə demokratikləşə bilməməsi, Güneydə, dünyada və ölkədə gedən proseslərə etinasız yanaşmasıdır.

Üçüncü əsas maneələrdən biri Bütöv Azərbaycan idealının təfəkkürlərdə tam olaraq oturmamasıdır.

Dördüncü əsas maneələrdən biri Azərbaycan cəmiyyətinin deqradasiyaya uğraması, cəmiyyətdə özünə və dövlətə inam hissənin öləməsi, Vətənə, millətə, dövlətə olan sevginin sadəcə gəlişi gözəl, pafoslu deyimlərdən ibarət olmasıdır.

Beşinci əsas maneələrdən biri Azərbaycan insanının, ziyalısının, aliminin, yazıçısının, şairinin, adlı-sanlı aktyor və müğənnilərinin bu məsələlərə etinasız yanaşması, xüsusilə, məmurunun, hakiminin, polisinin və s. zümərəsinin düşüncəsində ibtidaya dönmə təfəkkürünün hakim kəsilməsi ölkə başçısının belə risqli tezislərinə soyuq yanaşmalarıdır.

Altıncı əsas məsələlərdən biri 50 milyonluq bir xalqın ümüd qaynağı olan Quzey Azərbaycanın müstəqil olmasından sonra yenidən iqtisadi müstəmləkəyə çevrilməsi, ölkə əhalisinin öz sərvətlərindən faydalanmaqdan məhrum edilməsi, ölkə daxilində əcnəbilərin haqqının azərbaycanlıların haqqından dəfələrlə çox olmasıdır. Bu, əslində ən böyük anormallıqdır. Bu, Azərbaycan Respublikasının həqiqi müstəqilliyini səthi müstəqilliyə çevirməkdir. Təbiidir ki, yaranmış bu durumda ən böyük günahkar hakimiyyətdirsə, toplumumuzun da günahı az deyil. Bütün bunlar Güney Azərbaycan Türklərində xəyal qırıqlığı yaradır.

Yeddinci əsas maneələrdən biri də dünya dövlətlərinin Güney Azərbaycanda baş verən son hadisələrə qədər Güney Azərbaycan Türklərinə etinasız yanaşmalarıdır. Fəqət 22 may və sonrakı hadisələr İranla bərabər bütün dünyanı şoka saldı. Artıq Güney Azərbaycan məsələsi dünyanın diqqət

mərkəzinə çevrildi. Bu çox ciddi amildir. Bu hadisələr bir daha sübut etdi ki, İranda gedən siyasi proseslərdə Azərbaycan amilini nəzərə almamaq qeyri-mümkündür. Buna Güney Azərbaycan Türklərinin özləri nail oldular. Bu, bir daha sübut edir ki, böyük və ya kiçik olmasından asılı olmayaraq hər bir xalq öz maraqları uğrunda mübarizə aparırsa, dünya da onunla hesablaşmağa məcburdur. Artıq dünya dövlətləri, xüsusilə də İranla kəskin münasibətdə olan dövlətlər dərk etdilər ki, siyasi proseslərdə Güney Azərbaycan Türklərinin mövqeyini nəzərə almadan heç nəyə nail ola bilməzlər. Bunu Güneyli soydaşlarımız öz fədakarlıqları, şəhidləri ilə bütün dünyaya, o cümlədən də ABŞ-a sübut etdilər. Beləliklə Güney Azərbaycan amili artıq beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən ciddi qəbul edilməkdədir. Avropa Şurası və Avropa Parlamentindəki Güney Azərbaycanla bağlı müəyyən çıxışlar və bəyanatlar, ABŞ-da aparılan müzakirə və ABŞ Dövlət Departamentinin bəyanatı da bu deyilənləri təsdiq edir.

Səkkizinci və ən mühüm maneələrdən biri də İran rejiminə müxalifətdə olan qüvvələrin toplumdan ayrılaraq ölkə daxilində deyil, xaricdə fəaliyyət göstərmələridir ki, bu müxaliflik də süni gurultu yapan iddialı ölüdən başqa bir şey deyil. Başqa sözlə, İran molla rejiminə qarşı müxalifətdə olan qüvvələr toplumdan uzaq düşməklə rejimin daha geniş əl-qol açmasına şərait yaradıblar. Bu 30 il müddətində xaricdə fəaliyyət göstərən müxalifəti əməkliyə (pensiyaya) ayrılmış aktyorlara bənzətmək olar. Bu özünü müxalifət adlandıran qüvvələr nəhayət anlamalıdırlar ki, rejimi bəyanat və müraciətlərlə deyil, real güclə, fəaliyyətlə dəyişmək olar. İrəli sürülən nəzəriyyələri praktika ilə həyata keçirmək lazımdır. Daha açıq söyləsək, müxalifət ölkə daxilində qayıdıb xalqla birgə rejimi çökdürməlidir. Əks təqdirdə daha onlara ehtiyac duyulmayacaq və ölkə daxilində yeni müxalifət formalaşacaq ki, bu müxalifət onların özlərinə də əks mövqedə dayanacaqlar. Və ən başlıcası onlara hər hansı bir Qərb ölkəsinin təmsilçisi kimi yanaşacaqlar ki, bu da onların 30 illik fəaliyyətlərinin heçə endirilməsi deməkdir. Vətəndə xalq üçün, millət üçün fəda olmaq xaricdə dəfn olunmaqdan daha şərəflidir. Unutmayın ki, xalq sizləri öz içlərində görmək istəyir.

Artıq istiqlal məfkurəsi və Türkçülük ideyası Güney Azərbaycan Türkünün iliyinə işləməkdədir. Güney Azərbaycan Türkü öz istiqlaliyyətini tələb edir. Bu istiqlal mübarizəsi artıq özünün yüzə yaxın şəhidini verdi, minə yaxın gənc ETTELAT zindanlarında ən ağır işgəncələrə məruz qaldı. Fəqət fars şovinizminin onurğa sütununu qırdı. İran deyilən məmləkətdə Türk ruhunu canlandırdı. Artıq bu müqəddəs ruhun qarşısında heç bir qüvvə tab gətirə bilməyəcək. Nə qədər fars şovinistləri bu milli hərəkatın qarşısını

almağa çalışsalar da, milli hərəkata düşmən kəsilənlərin əhatə və imkan dairəsini genişləndirsələr də, hər cür şərəfsizliyə əl atıb milli hərəkət tərəfdarlarını ümitsizliyə uğrutmağa cəhd etsələr də, ölkədəki bitərəf insanları öz tərəflərinə çəkmək üçün şirnikləndirici üsullara əl atsalar da, milli hərəkət içərisinə öz casuslarını yerləşdirsələr də, bu müəzzəm el selinin qarşısında dura bilməyəcəklər. Bütün bu dirənişlər fars şovinizminin son akkordlarıdır. Azadlıq günəşi artıq Güney Azərbaycanda parlamaqdadır! Bu Azadlıq günəşi Güney Azərbaycan Milli hərəkətinin öndərliyində parlayacaq. Güney Azərbaycanda 10 milyonluq yumruğun düynələndiyi gün uzaqda deyil. Bu 10 milyonluq yumruq çox düynələri açacaq. Biz buna varlığımız qədər inanırıq.

Yaşasın, müstəqil, demokratik Güney Azərbaycan Türk Cümhuriyyəti!

Bu gün 50 milyonluq Azərbaycan Türkünün və bütövlükdə bütün Türk dünyasının ən aktual problemi Güney Azərbaycan məsələsi olmalıdır. Çünki, Güneydə yaşayan 35 milyonluq Azərbaycan Türkü Tanrının insana bəxş etdiyi bütün hüquqlardan məhrumdur. Bu gün artıq dünyada söz sahibi olan dövlətlər tərəfindən dünyanın yeni siyasi xəritəsi cızılmaqdadır. Bu siyasi xəritədə bəzi dövlətlərin ərazisi daraldılaraq, əvəzində yeni dövlətlər yaradılması planlaşdırılıb. Bu siyasi xəritədə Orta və Yaxın Şərq, o cümlədən də bizim region ön plandadır. Dünyanın super dövləti olan ABŞ bu planın yaradıcısı və gerçəkləşdirməyə çalışandır. Həm ABŞ-in, həm Avropanın böyük dövlətlərinin, həm də Rusiya və Çinin strateji hədəfləri dünya enerji ehtiyatlarının 65 faizinin yerləşdiyi bu bölgələrdə söz sahibi olmaq və heç olmasa özlərinə pay götürməkdən ibarətdir.

Bölgədə bu strateji planın həyata keçməsinə mane ola biləcək iki dövlət var:

1) Türkiyə; 2) İran.

Türkiyəni neytrallaşdırmaq üçün «Kürd kartı»ndan, «Kipr məsələsi»ndən və «Erməni kartı»ndan maksimum istifadə edilir. İranda söz sahibi olmaq üçünsə İranın nüvə proqramı və nüfuzunu xalq tərəfindən tamamilə itirmiş məzhəbçi molla rejimindən istifadəyə çalışırlar. Ancaq ABŞ və ona müttəfiq olan İsrail anlamalıdır ki, İranın nüvə təsisatlarını bombalamaq əslində iddialı bir ölüyə bənzəyən İran molla rejiminin işinə yarayır. Çünki bu rejimin indiki halda ömrünü uzatmağının tək yolu hər hansı bir müharibəyə sığınmaqdır. Deməli, ABŞ İranda öz iqtisadi və siyasi maraqlarını həyata keçirmək üçün ilk növbədə İranın nüvə təsisatlarını bombalamaq deyil, onun daxilindəki hər an partlamağa hazır dinamitləri olan və şovinist fars rejiminin bütün iyrəncliklərini yaşayışlarında illərlə hiss edən

xalqların, ən başlıcası da Güney Azərbaycan Türklərinin istiqlal savaşına hər yönlü dəstək verməlidir.

Bəllidir ki, bütün dövlətlər arasında elan olunmuş açıq sazişlərlə yanaşı, elan olunmayan gizli sazişlər də var. O cümlədən də Türkiyə ilə İran arasında. Əgər doğrudan da Güney Azərbaycanla bağlı İranla Türkiyə dövlətləri arasında hər hansı bir gizli sövdələşmə varsa, bu Türkiyə dövləti tərəfindən Türklüyə vurulan ən ağır zərbə, 250 milyonluq türkə böyük xəyanətdir. Türkiyə keçmişdə etdiyi səhvləri yenə təkrar etsə, bunun ən ağır zərbələrindən birini də özü dadmalı olacaq. Türkiyə «Biz bir millət, iki dövlətlik» ideyasının birinci hissəsinə - Biz bir millətlik - sözdə yox, işdə əməl etməli, 50 milyonluq Güneyli Quzeyli Azərbaycan Türkünü hər yöndən müdafiə etməlidir. Türkiyə Cümhuriyyəti yetkililəri nəhayət anlamalıdırlar ki, eyni kökə, eyni etnosa, eyni dilə malik regiondakı 159 milyonluq Türkün hər bir fərdinin belə problemi onun problemidir.

Bu gün artıq insan haqları problemi dövlətlərin daxili işi deyil, beynəlxalq bir problemdir. Əgər dünya dövlətləri Türkiyədən, Quzey Azərbaycan Respublikasından insan haqlarının qorunmasını ciddi-cəhdlə tələb edərsə, Türkiyə və Quzey Azərbaycan da bir dövlət olaraq digər dövlətlərdən, o cümlədən də İran dövlətindən Güney Azərbaycan Türklərinin haqq və hüquqlarının qorunmasını tələb etməlidirlər. Bu dövlətlərin yetkililəri müəyyən bəhanələrlə, əhəmiyyətsiz səbəblərlə, heç bir beynəlxalq hüquqa əsaslanmayan müddəalarla Güney Azərbaycan Türklərinin taleyinə biganə yanaşmamalı, onları gözardı etməməlidirlər. Bu əsassız yanaşmalar onsuz da Güney Azərbaycan Türklərini milli istiqlal mübarizəsindən çəkindirə bilməyəcək, olsa-olsa bu mübarizənin qələbə ilə nəticələncəyini müəyyən qədər gecikdirəcək. Çünki, artıq qatar yola çıxıb. O, gec-tez öz mənzilinə yetişəcək - Güney Azərbaycan öz istiqlaliyyətinə qovuşacaq, Güneydə Güney Azərbaycan Türk Cümhuriyyəti yaranacaq və dünyada Türk bayrağının biri də artacaq. O istiqlal günəşinin şüaları artıq görünməkdədir. Onun ilk qığılcımı artıq 22 may 2006-cı ildə göründü. «Qığılcımdan alov doğar!».

Bizlər Türkiyə və Azərbaycan iqtidarının Güney Azərbaycan Milli Oyanış hərəkatının (GAMOh) sədri Mahmudəli Çöhrəqanlıni ölkələrindən deportasiya etmələrini onların İran molla rejiminin çarxını hərlədə bilmədiyi dəyirmanına su tökmək kimi qiymətləndirir və bunu onların Güney Azərbaycan Türklərinə olan münasibəti kimi dəyərləndiririk. Özünü Türk dünyasının lider dövləti və özünü 50 milyonluq Azərbaycan Türkünün lideri adlandıranların bu hərəkatı bizlərdə təəssüf hissi doğurdu. Unutmamalıyıq ki, bu gün dünya azərbaycanlılarının yalnız Quzey Azərbaycan Respublikası adlı

bir dövləti, bir bayrağı, bir paytaxtı var. Bu dövlət bir azərbaycanlı kimi həm də Mahmudəli Çöhrəqanlının dövlətidir. Dünyadakı bütün azərbaycanlıların haqlarını qorumaq, onlara sahib çıxmaq Azərbaycan dövlətinin borcudur və o, bu müqəddəs borcunu yerinə yetirməlidir. Klassik Xalq Cəbhəsi Partiyasının sədri, sabiq millət vəkili Mirmahmud Mirəlioğlunun söylədiyi kimi «Biz Türkiyə Cümhuriyyətindən nəyisə istəyə bilərik,... Azərbaycan dövlətindənə bu münasibəti (dünya azərbaycanlılarının haqlarına sahib çıxmağı - A.M.) tələb edirik» (Bax: «Türküstan» qəzeti, 18-24 iyun 2006. H-2, səh.9).

Bizlər həmçinin yüzlərlə Güney Azərbaycan Türkünün özünə lider seçdiyi bir şəxsiyyətin - Mahmudəli bəy Çöhrəqanlının - Qərbin, ABŞ-ın, Türkiyə və Quzey Azərbaycan iqtidarlarının Güney Azərbaycan məsələsinə biganə yanaşmalarından dolayı hissə qapılıaraq təşkilat (GAMOH) rəhbərliyindən istefa verməsinə də təəssüflənirik.

Biz Güney Azərbaycanla bağlı az və ya çox dərəcədə əməyi olanların haqq işini dəstəkləyən bütün fərdlərin, təşkilatların fəaliyyətini yüksək qiymətləndirir, ayrı-ayrı dövlətlərdən Güney Azərbaycanın istiqlal mübarizəsini tanımalarını və onlara dəstək vermələrini xahiş edirik.

Bu gün İran deyilən məmləkət XX əsrin 90-cı illərində SSRI-də baş verən situasiya ilə qarşılaşıb. SSRI milli məsələləri həll edə bilmədiyindən parçalandığı kimi İran da parçalanacaq. Çünki, İran deyilən məmləkətin daxilində kifayət qədər həll edilməmiş, narahatlıq doğuran məsələlər var ki, bunlardan da ən mühümü 35 milyonluq Azərbaycan Türkünün bütün milli və mədəni dəyərlərindən məhrum edilməsidir.

Biz Güney Azərbaycan Türklərinin Babək qalasına ilk yürüşlərini Güneyli soydaşlarımızın harayının ifadəsi, son yürüşlərini siyasi mahiyyət daşıyan İstiqlal mücadiləsinin başlanğıcı, 22 may hadisələrini isə xalqın illərlə yığılıb qalan nifrətinin birdən-birə ortaya çıxması kimi qəbul edirik.

Güney Azərbaycan məsələsi ilə bağlı bəzi siyasi dairələrdə müxtəlif fikir və mülahizələrə hörmətlə yanaşır, lakin bir məsələni xüsusi olaraq qeyd etməyi lazım bilir ki, bəzi xarici xidmət orqanları məqsədli olaraq Güney Azərbaycan Türklərində çaşqınlıq yaratmaq üçün əslı olmayan müddəaları kütləvi informasiya vasitələrinə ötürür və bununla da nəzər-diqqətləri başqa yerə yönəldirlər. Bu da Güney Azərbaycan haqqında heç bir məlumatı olmayan siyasilər tərəfindən yanlış yorumlarla kütləvi informasiya vasitələri vasitəsilə ictimaiyyətə ötürülür və əsası olmayan təsəvvürlər yaradır. Biz kütləvi informasiya vasitələri əməkdaşlarından xahiş edirik ki, Güney Azərbaycanla bağlı hər hansı bir suala cavab almaq üçün ayrı-ayrı diletant siyasətçilərə deyil, bu işlə məşğul olan, həyatını Güney Azərbaycanla

bağlayan siyasi xadimlərə müraciət etsinlər. Oxucu və dinləyicilərdən də xahiş edirik ki, hər deyilən sözə, hər yazılan fikrə inanmasınlar. Bu gün ortada olan real həqiqət budur ki, Güney Azərbaycan Türklərinin əksəriyyəti Müstəqil Demokratik Güney Azərbaycan Türk Respublikasının yaradılmasının tərəfdarlarıdır. Bu ideya gec-tez reallaşacaq. Öz milli kimliyi, öz ana dili, öz mədəniyyəti, öz tarixi uğrunda mücadilə aparan 35 milyonluq bir millət gec-tez öz istiqlalına qovuşacaq. Buna heç kəsin şübhəsi olmasın.

İran molla rejimi Güneydə bütün milli tədbirlərin, o cümlədən də Babək qalasına yürüşün, ayrı-ayrı yürüş və mitinqlərin qarşısını hər vəchlə almağa çalışır. İran molla rejimi unudur ki, təsir əks təsirə bərabərdir.

İran molla rejimi bununla da kifayətlənməyib İran hakimiyyətinə xidmət edən saytlarda Quzey Azərbaycanda məskunlaşmış güneyliləri təhdid edir. İranın güc strukturları və əmniyyət orqanlarında çalışan Azərbaycan Türklərinə hədə-qorxu gəlir, yüzlərlə insanı, o cümlədən qadınları, qızları həbs edir, döyür, işgəncə verir və hətta onlarla etirazçını öldürür, xalqda qorxu yaratmağa çalışır.

Məzhəbçilik ideologiyası ilə hakimiyyətə gələn indiki İran rejimi İslamla yanaşı məzhəbçiliyi də fars şovinizminə qurban verir. Tanrının müqəddəs qanunlarına belə qarşı çıxmaqdan çəkinmirlər. Əgər İran doğrudan da İslam respublikasıdırsa onda Tanrının Məhəmməd peyğəmbərə (s) Cəbrayıl vasitəsi ilə göndərdiyi ayələrə - «Qurani-Kərim»ə əməl etsin, min illərlə formalaşmış iyrənc fars şovinizminə yox. Əgər İran doğrudan da İslam respublikasıdırsa, öz dövlət dilini «Qurani-Kərim»in dili olan ərəbcə elan etsin, bütün orta məktəblərdə və ali təhsil məktəblərində tədris dili ərəb dili olsun, fars dili yox. Bizcə bugünkü İran rejimi İranı İslamla yox, daxilində gizlədiyi İslam dini düşmənçiliyi ilə idarə edərək sanki İslam orduları tərəfindən tarixə gömülmüş Sasani İmperatorluğunun qisasını alır.

Və əgər İran doğrudan da şiə məzhəbli dövlətdirsə, onda bu məzhəbin yaradıcısı olan İmam Əlidən (ə) ibrət dərsi alsın, onun islam dünyasında Qurandan sonra ən mötəbər əsəri sayılan «Nəhcül-Bələğə»sinə əməl etsin, ölkəni şiə məzhəbinin hüquq sistemini yaradan İmam Cəfəri-Sadiqin qanunları ilə idarə etsin, özlərinin yaratdığı və öz konstitusiyasında belə öz əksini tapmayan gizli fars şovinst qanunları ilə yox.

Deməli, İran İslam Respublikasının siyasətinin əsasında fars irqçi siyasəti dayanır. Əgər belə olmasaydı, onda İran «Şeyx Nəsrullah» rejimi İmam Əlinin (ə) «Etdiyi zülmədən əl çəkib haqqı sahiblərinə verməkdən üstün əlamət ola bilməz. Məzlumun zalımdan öc aldığı gün, zalımın məzluma zülm etdiyi gündən daha ağırdır» («Nəhcül-Bələğə») - fikrini əsas götürərək öz

haqqını tələb edən Azərbaycan Türklərini gülləbaran etməzdi. Öz tarixlərini mif və əfsanələr üzərində quran, xalqları özlərinə xas rəvayətlərlə uyudan bu irqçi farslar yaxşı olardı ki, ulu peyğəmbərin bu məşhur hədisinə əməl edəydilər: «Bir müsəlman öz müsəlman qardaşının üstünə qılınc çəkərsə, qılıncını qınına qoyuncaya qədər Allah-Təalanın mələkləri ona lənət oxuyar».

Əgər İran doğrudan da müsəlman dövlətidirsə, onda niyə müsəlman Azərbaycana deyil, qriqoryan Ermənistanə kömək edir, onun tərəfini saxlayır, öz müsəlman qardaşlarını kafir ermənilərə satır. Hətta həyasızlıq o dərəcəyə çatır ki, hər il 24 aprelə İran dövlətinin rəsmi icazəsi ilə Tehrandə erməni daşnakları tərəfindən sözdə erməni soyqırımı göstərisi bəhanəsilə Türkiyə bayrağı yandırılır və buna etiraz edən Güney Azərbaycan Türklərinin daşnak quldurlar tərəfindən qarnı yırtılır və hətta bu olaylarda iştirak edənlər şovinst rejim tərəfindən mühakimə edirlər. Ən acınacaqlısı budur ki, Türkiyə və Quzey Azərbaycanın dövlət yetkililəri bütün bu hadisələrə etinasız yanaşırlar.

Ermənilərə Tehranın Ararat Kulubunda nəzəriyyə öyrədilir və Rubatkərimdə hərbi təlim keçirilir. Bu erməni kulubuna heç bir müsəlman buraxılmır. İran deyilən məmləkətdə bundan əlavə Sərkis kilsəsində də davamlı olaraq Türkiyə və Azərbaycana qarşı proqramlar hazırlanır və mərhələ-mərhələ həyata keçirilir.

İran deyilən məmləkətdə 35 milyonluq müsəlman Azərbaycan Türkünün bir dənə də olsun anadilli məktəbi olmadığı halda ermənilərin 24 məktəbi var. Hər il İran dövlət büdcəsindən ermənilərə bədəlsiz olaraq 2 milyon 200 min dollar yardım edilir.

Dini və dünyəvi hakimiyyəti əlində cəmləşdirən bu irqçi fars rejim yetkililəri hətta utanmadan İslam dinini içəridən parçaladıqları halda bəyan edirlər ki, «Fars dilini genişləndirmək və yaymaq bir növ ibadətdir. Fars dili İslam dünyasının ikinci, şiə dünyasının isə birinci dilidir». Şovinst xəstəliyinə tutulan farslar unudurlar ki, heç Quranın dili olan ərəb dili belə ibadət sayıla bilməz. Çünki, ibadət Tanrıya edilir. Hər bir xalq öz dilində Tanrıya ibadət edə bilər. Hind, türk və ərəb dilinin sintezindən yaranan fars dili ilə də ibadət etmək olar. Ancaq tək-cə fars dilini ibadət dili adlandırmaq şovinizmin göstəricisidir. Çünki, müqəddəs ayədə açıq-aydın göstərilir ki: «Göylərin və yerin yaradılışı, dillərinizin və rənglərinizin müxtəlifliyi də Onun (Tanrının - A.M.) qüdrət əlamətlərindəndir». (Ər-Rum, 22)

Fars şovnistləri o qədər azğınlaşıblar ki, hətta Allah-Təalanın müqəddəs ayəsini belə qulaqardına vuraraq 50 milyonluq bir xalqı təhqir edib lağa qoymaqdan, rişxənd etməkdən belə çəkinmirlər. Özlərini imam, ayətulla adlandıran bu qılaflı şovnistlər bilməmiş deyillər ki, müqəddəs kitabımız olan

«Qurani-Kərim»də açıq-aydın göstərilir ki: «Bir qövüm digərini lağa qoymasın. Ola bilsin ki, lağa qoyulanlar (İran deyilən məmləkətdə Azərbaycan Türkləri - A.M.) lağa qoyanlardan (fars şovinistlərindən - A.M.) daha yaxşı olsunlar... Bəlkə rısxənd olunanlar rısxənd edənlərdən daha yaxşıdırlar... İman gətirdikdən sonra fasiq adını qazanmaq necə də pisdir». (Əl-Hücurat, 11)

Türk dilini ölkə daxilində yox etməyə çalışan bu fars şovinistləri hər il dövlət büdcəsindən 3 miyard riyal (375 milyon dollar) fars dilinin ölkə daxili və xaricində yayılmasına sərf edirlər.

Fasiqliyi (əxlaqsızlığı) belə özlərinə rəva görən bu fars şovinistləri gec-tez Tanrının və Türkün qəzəbinə düşər olacaqlar.

Artıq mürtəce fars molla rejimi ilə xalq arasında uçurum dərinləşməkdədir. Buna milli hərəkətləri və beynəlxalq təşkiləri də əlavə etsək yaxınlarda bu rejimin çökəcəyinə heç bir şəkk-şübhə yeri qalmır.

Bu gün, xüsusilə 22 may 2006-cı ildə İran deyilən məmləkətdə baş verən milli hərəkət bu rejimə vurulan ən ağır zərbə oldu. «Ya istiqlal, ya ölüm!», «Azərbaycan bir olsun, mərkəzi Təbriz olsun!», «Haray, haray, mən Türkəm!» kimi şüarlarla başlayan bu hərəkət təkcə İranı deyil, bütün dünya dövlətlərini şoka saldı. Çünki xalq hərəkətinin əhatə dairəsi inqilabdan belə daha genişdir. O, inqilabdan da böyük hərəkətdir. Çünki xalq hərəkətində xalqın bütün zümrə və təbəqələri iştirak edir.

İlk dəfə olaraq bu milli hərəkətdən sonra Güney Azərbaycan dünya siyasi müstəvisinə daxil oldu. Belə ki, artıq 26 iyun 2006-cı ildə Avropa Birliyinin üç komissiyasında İranla bağlı müzakirə gündəmə gətirildi. Bu komissiyalar - İnsan haqları Komissiyası, Təhlükəsizlik Komissiyası, Avropa Birliyinin İran üzrə Xüsusi Komissiyası - İranda yaşayan Azərbaycan Türklərinin, ərəblərin, kürdlərin və bəlucların, hətta molla rejiminə müxalif olan fars nümayəndələri də dəvət edilərək müzakirələrdə iştirak etdilər. Sonda bəyanat qəbul edildi. Bu bəyanatda Güney Azərbaycanla bağlı məsələlər də öz əksini tapıb. Güney Azərbaycanda baş verən hadisələrlə əlaqədar olaraq İsveçin Xarici İşlər naziri də öz mövqeyini bildirib. İsveç parlamenti İran deyilən məmləkətdə Azərbaycan Türklərinin durumunu müzakirə edəcək. Gec də olsa ABŞ Dövlət Departamenti və Avropa Parlamenti də Güneyli soydaşlarımızın və digər xalq və etnik qrupların hüquqlarının pozulması ilə bağlı bəyanat verdi.

Artıq İstiqlalçılıq ideyası ətrafında birləşənlərin sayı durmadan artmaqdadır. İstiqlalçılığı bir «bəzək və zinət paltarı» (Nəbi Soytürk) kimi əyinlərinə geyən Güney Azərbaycan Türkləri bu paltarı nə soyunmaq, nə də dəyişdirmək fikrində deyillər. Artıq bu yolda şəhidlər verən Güney

Azərbaycan Türkləri istiqlalə gedən yolda bütün maneələri dəf etməyə qərarlıdır. Çünki, «Azərbaycan» deyilən bu müqəddəs Vətəni azad, müstəqil və demokratik görmək istəyirlər və gec-tez buna nail olacaqlar. Azərbaycan yenidən öz qəhrəmanlıqları ilə seçilən Türklərin müqəddəs Vətəni olacaq.

Terroru özünün xarici siyasətinin tərkib hissəsinə çevirən bu terrorist fars rejimi daxili siyasətində də bu işi davam etdirərək öz müxaliflərini yeri gəldikcə sıradan çıxarır.

İran molla rejimi Güney Azərbaycan Türklərini siyasi, iqtisadi, mədəni problemlər içində saxlamaqla onların milli və mədəni dəyərlərini tapdalayır, haqlı tələblərini qan içində boğur. Dünya dövlətləri Güney Azərbaycan Türklərinin yüzillik müstəqillik və azadlıq uğrunda mübarizəsini tanımalı, onların hüquqlarının bərpa olunmasına biganə yanaşma siyasətlərinə son qoymalıdır.

Özünü İslam Cümhuriyyəti - yəni Respublikası adlandıran bu feodal-patriarxal dövlətdə İslam Cümhuriyyətindən əsər-ələmət belə yoxdur. Birincisi, bu rejim ətrafında olan müsəlman dövlətləri - Türkiyə, İraq, Körfəz ölkələri, Türkmənistan və Azərbaycanla deyil, bütün xarici siyasətini Rusiya, Ermənistan və Yunanistanla qurur, Ermənistanı müdafiə edərək Azərbaycanı həmişə təzyiq altında saxlamağa çalışır. Bu ölkədə İslam dini fars sistemli bir məzhəb dininə çevrilib. «Bu, müqəddəs İslam dinini ona yaraşmayan mikroba bulaşdırmaq deməkdir» (Nəbi Soy Türk).

1925-ci ildə Rza şah Pəhləvi tərəfindən rəsmi dövlət siyasətinə çevrilən fars şovinizmi İran deyilən bir məmləkəti artıq 80 ildir ki, öz inhisarına alıb. Bu fars şovinizmi İranı artıq ölkə kimi deyil, farsın sinonimi kimi, ondan siyasi bir silah kimi istifadə edir. Fars şovinizmi ölkə daxilində hər yerdə tətbiq edilir. 35 milyonluq Azərbaycan Türkünün hər biri İran deyilən bir məmləkətdə hər bir farsa düşən paydan yüz dəfədən də az pay alır. Hətta Türk düşməni Həşimi Rəfsəncani xanədanının Rəfsəncandakı fısdıq tarlalarını suvarmaq üçün Xuzistandan axan Karun çayından su kanalı çəkmək üçün dövlət büdcəsindən 500 milyon dollar ayrılması istənmişdi.

Güney Azərbaycanın bütün yeraltı və yerüstü sərvətləri talanaraq fars əyalətlərinin inkişafına yönəldilir.

Güney Azərbaycanda başlanan türkçülük məfkurəsi gec-tez bu müəzzəm Vətənimizi istiqlalə qovuşduracaq. Mitinqlərdə səslənən «Haray, haray, mən Türkəm!» nidalarından, Quzey Azərbaycanın üçrəngli dövlət bayrağının dalğalanmasından, dövlət himnimizin hər gün radio və televiziya ilə səslənməsindən təşvişə düşən İran hakimiyyəti beynəlxalq müstəvidə öz dayaqlarını tamamilə itirməkdədir.

Bəllidir ki, istər Yaxın Şərq, istər Orta Şərq, istərsə də Qafqaz bölgələrində bir çox böyük dövlətlərin maraqları toqquşur. Bu maraq toqquşmaları İran deyilən məmləkətdə də özünü göstərir. Hətta bu maraq bir çox məsələlərdə bir-biri ilə zidd mövqedə olan dövlətləri belə bir-birinə yaxınlaşdırır. (Müqayisə et: ABŞ - Avropa Birliyi, Çin-Rusiya münasibətlərini). Güney Azərbaycanla bağlı bu dövlətlərin maraqları mütləq nəzərə alınmalı, siyasət buna uyğunlaşdırılmalıdır. Azərbaycan xalqı bu məsələdə müttəfiqləri, rəqibləri və neytral mövqedə duran dövlətləri müəyyənləşdirməlidir. Yəni əgər bu dövlətlərdən hər hansı biri Güney Azərbaycanın müstəqilliyinə bu və ya digər dərəcədə müsbət yanaşırsa, siyasəti də o dövlət və ya birliklə uzlaşdırmaq lazımdır. Bizcə, Güneydə gedən proseslər gələcəkdə ən azı beş mühüm əlamətlə nəticələnə bilər:

1) İran bir dövlət kimi demokratikləşə bilər. Əlbəttə, biz buna heç vaxt inanmamışıq və indi də inanmırıq. Bu inamsızlığın səbəbi isə çoxdur. Ən mühüm səbəb isə fars şovinizmidir. Şovinizm ilə demokratiya bir-birinə tərs mütənəsidir. İkinci ən mühüm səbəb isə odur ki, nə qədər ki İran deyilən məmləkət şiə-sünnü və ya şəriət və din oyunundan qurtulmayıb İranın demokratikləşməsi qeyri-mümkündür.

2) İran federativ dövlətə çevrilə bilər və Güney Azərbaycan da bu federasiya subyektlərindən biri ola bilər.

3) İran konfederativ dövlətə çevrilə bilər və Güney Azərbaycan da bu konfederasiya subyektlərindən biri ola bilər.

4) Güney Azərbaycan İrandan ayrılıb müstəqil dövlətə çevrilə bilər və müstəqillik qazandıqdan sonra da a) ya müstəqil dövlət kimi fəaliyyət göstərə və ya;

5) Güney Azərbaycan Quzey Azərbaycanla birləşib vahid bir dövlət olar.

Güney Azərbaycanda milli müstəqillik ideyasının hələ yetişmədiyini deyənlər Güney Azərbaycandan, oradakı proseslərdən xəbəri olmayanlardır. Onlar məsələyə içdən deyil, dışdan yanaşır, ayrı-ayrı informasiya vasitələrinin dezinformasiya məlumatlarından istifadə edərək özləri də bilmədən səhv müddəalar irəli sürürlər. Hətta bunlardan bəziləri İran deyilən məmləkətdə 1905-1911-ci illər Səttarxan Məşrutə İnqilabını, 1920-ci il Xiyabani hərəkəti ilə nəticələnən Azadistan dövlətini, 1946-cı il Pişəvərinin rəhbərliyi ilə yaranan Azərbaycan Milli hökumətini sadalaya-sadalaya belə bir fikir irəli sürürlər ki, «Milli Azadlıq hərəkəti bir neçə mərhələdən keçməlidir». Bu mərhələləri onlar maariflənmə, oyanış, dirçəliş, özünü təsdiqləmə və istiqlal mərhələlərinə bölürlər və belə bir nəticəyə gəlirlər ki, «Güney Azərbaycandakı

soydaşlarımız maariflənmə və oyanış mərhələsini artıq keçiblər. Onlar özünüdərək prosesini başa vurmalı, daha sonra istiqlalə başlamalıdırlar». Məlumat üçün bildiririk ki, Güney Azərbaycan Türkləri artıq özünüdərək prosesini çoxdan başa vurub. Bu gün artıq onlar milli müstəqillik və hətta Bütöv Azərbaycan uğurunda mübarizəyə başlayıblar. Onlar öz müqəddəs Vətənləri olan Azərbaycanın sahibi olana qədər mübarizələrini davam etdirmək əzmindədirlər.

1.5. Saka (Skif) Türkləri

“Tufan”dan sonra Azərbaycan ərazisində Munna (Manna) ilə yanaşı Kimmer-İskit-Sak padşahlığı da yaranmışdı. Bəzi tədqiqatçılara görə Kimmerlər eradan əvvəl VIII əsrdə Azərbaycan və Ön Asiyada yaşayan yerli (avtoxton) Türk etnosudur. Onların fikrincə, Kimmerlərin Türk olmasını qədim Assur mənbələrində göstərilən Tuşbay, Tuqdamay, Sandakşatru, Sandakur və s. kimi Kimmer hökmdarlarının adları da sübut edir. Tarixi qaynaqlar göstərir ki, Kimmerlər eradan əvvəl 715-ci ildə Araz çayını keçərək Urartu ordularını məğlub etmiş, Urartu ərazilərinin böyük bir qismini zəbt edərək Anadolu ərazisində məskunlaşmışlar. Assur mənbələri Kimmerləri “Qamira” deyərək adlandırmış, onlardan Munna (Manna) sakinləri, Homer isə “at südü sağanlar” kimi bəhs etmişlər. Assur mənbələrində həmçinin Kimmerlərin xaqanı Tuqdamma Qutium və Saka ölkəsinin və Sakların hökmdarı kimi təqdim edilmişdi. Qədim Alban tarixçisi Musa Kağankatlının yazdığına görə Kimmerlər Həzrəti Nuhun oğlu Yafəsin oğullarından biri olan Qamərin nəslindəndirlər. Müəllif Qaməri Albaniyanın Yafəsdən sonrakı ikinci böyük Xaqanı hesab edir. (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: Kalankaytuklu M., Alban tarixi, Bakı 1993, səh. 14-15).

Qədim Midiyada “Kimirra” şəhəri, güney Anadoluda “Kemerli” və “Qamir”, bu gün belə Qamərin adını daşıyan Quzey Azərbaycanın Zaqatala

bölgəsindəki “Qımır” və “Qımrılı”, “Qəmərli və Kəmərli”, Qərbi Azərbaycandakı “Gümrü”, Güney Azərbaycandakı “Kəmər, Komar, Xomarlu, Kəmərabad, Qəmərabad, Kəmərdaran”, Borçalı mahalındakı “Böyük Kəmərli, Kiçik Kəmərli” və s. kimi yer adlarının mövcudluğu və qədim Azərbaycan xalq mahnısı “Qəmərım”də göstərir ki, Kimmer Türkləri məhz qədim Azərbaycanın və Ön Asiyanın avtoxton (yerli) xalqıdır.

Eradan əvvəl VIII-V əsrlərə aid mənbələrdə Kimmerlərlə Saklar (İskitlər, Skiflər) və Massagetlər eyniləşdirilmiş, Kimmer və Saklardan Munna (Manna) və Urartunun güney, Massagetlərdən isə Quzey Azərbaycan sakinləri kimi bəhs etmişlər. Və bu eyni etnik qövmələr arasında özlərindən öncəki Türk Kutı və Munna mirası uğrunda amansız qanlı çatışmalar başlamışdı. Eradan əvvəl VII əsrdə Kimmer və Sak Türklərinin bir qismi Güney Azərbaycanda, digər bir qismi də Anadolunun güneyində hakim mövqeyə yüksəlmiş, beləliklə, biri Azərbaycanda-Munnada, digəri Anadoluda-Urartunun güneyində iki mərkəz yaranmışdı ki, Munnanın quzey-batı və batı ərazilərində yaşayanlara İspakay, Urartunun güneyində olanlara isə Partatua rəhbərlik etmişdir. Sakların böyük başçılarından sayılan İspakay Assurlarla döyüşlərin birində həlak olmuş, Assurlarla döyüşdən imtina edən Urartunun qonşuluğundakı Partatua isə Assur hökdarı Asarhaddonun qızı ilə evlənərək onun müttəfiqinə çevrilmişdi. Herodot Partatuanı “Prototiy” kimi göstərmiş, bəzi tədqiqatçılar isə səhv olaraq İkinci Böyük Turan İmperatoru Alp Ər Tonqanı-Əfrasiyabı sak hökmdarı Partatua ilə eyniləşdirmişlər. Halbuki İkinci Böyük Turan İmperatorluğunun Xaqanı Alp Ər Tonqa (Oğuz Xaqan, Əfrasiyab) ilə Sak hökmdarı Partatuanı ən azı doqquz min illik bir zaman kəsiyi ayırır.

Partatuadan sonra oğlu Madi də Assurlarla ittifaqa sadıq qalmış, Assuriyanın müttəfiqi kimi Kiçik Asiyada hərbi əməliyyatlarda iştirak etmiş, Midiyanın Assuriyaya müdaxiləsinə maneçilik törətmişdi. Nəhayət, eradan əvvəl VII əsrin ortalarında Sak hökmdarı Tuqdamma bütün qohum etnik qövmələri-Kutiləri, Subarları, Turukkuları, Kumenləri, Kimmerləri və Sakları da öz hakmiyyəti altında birləşdirərək Kimmer-İskit-Sak padşahlığını yaratmışdı. Munna və Urartunun güneyindəki hər iki mərkəzi birləşdirib Sak və Kutı ölkəsinin hökmdarı rütbəsini qazanan Tuqdamma Assur hökmdarı məşhur Aşşurbanipalla (e.ə. 668-626) müqavilə bağlamış, sonralar Kiçik Asiya döyüşlərinin birində həlak olmuşdu. Herodot Tuqdammanı “Liqdames”, Dyakonov “Duqdamis”, bəzi tədqiqatçılar isə “Toxtamış” kimi göstərmişlər (Bax: Qeredot, İstoriya, Moskva 1985; Dyakonov, İ. M., İstoriya Midii ot

drevneyşix vremyon do konça IV v. do n.e., M.,-L., 1956; Qeybullayev, Q.A., K etnoqenezu azerbaydjantsev, Baku 1989 və s.).

Güney Azərbaycanın qərbində və Anadolunun güneyində yaranan Kimmer-İskit-Sak padşahlığı Quzey Azərbaycanın da müəyyən bir hissəsini öz hakimiyyəti altında birləşdirərək hər iki Azərbaycanı özündə əks etdirən bir dövlət meydana gətirmişdi. Lakin eradan əvvəl VI əsrin əvvəllərində yaranan güclü Midiya dövləti ilə rəqəbat apara bilməyən Kimmer-İskit-Sak padşahlığı tənəzzülə uğramış və Saklar Azərbaycan və Ön Asiyadan dünyanın müxtəlif yerlərinə köç edərək ayrı-ayrı yerlərdə müxtəlif dövlət və hətta İmperatorluq qurmuşlar. (Kimmer-İskit-Sak padşahlığı haqqında daha geniş məlumat üçün bax: Azərbaycan tarixi, Bakı 1994, səh. 102-105; İsmayıl Məmmədov, Azərbaycan tarixi, Bakı 2005, səh 30-32; Yunus Oğuz, Qədim Anadolu və Azərbaycan Türkləri, Bakı 2002, səh. 45-55; Bəxtiyar Tuncay, Sakların tarixi, dili və ədəbiyyatı, Bakı 2009 və s.).

Azərbaycan, Ön və Kiçik Asiyadan çıxaraq bir çox bölgələrə yürüşlər edən, həyatları atlı arabalar üzərində keçən, “bütün Asiya üzərində öz hakimiyyətlərini bərqərar edən Saklar” (Aliyev K., Antiçiniye istoçniki po istorii Azerbaydjana, Baku 1987, səh. 14) Avrasiya çöllərinə və Altaylara qədər yayılmışdılar.

Qədim Assur mənbələrində “Aşquzay” (Aşquzlar), Babil mənbələrində “İşquzay” (İşquzlar), qədim Yəhudi mənbələrində “Aşquz”, qədim Yunan mənbələrində “Skuthoi” (İskit, Skuz), Hind mənbələrində “Caka”, fars mənbələrində “Saka” adlandırılan Sak (İskit, Skif və s.) Türklərin ana yurdunu bir çox tədqiqatçılar Batı Sibir və Tanrı dağları, bəziləri Dunay və Volqa çayları ətrafı, bəziləri Qara dəniz sahilləri, bəziləri də Orta Asiya və Türküstanla bağlayırlar. Onların fikrincə Sakların ilk boyları eradan əvvəl VIII əsrdə Tanrı dağları, Fərqanə və Kaşğar bölgəsindən qərbə doğru köç etmiş, onların bir qolu Aral gölü və Sayhun çayı (Sır-Dərya) ətrafında yerləşmiş, digər bir qolu Xəzər dənizinin quzeyindən keçərək güney Rusiyaya getmiş, bir qismi də Qara dənizin quzeyinə gələrək bu bölgədə öncədən yaşayan Kimmerləri Qafqazın güneyinə, oradan da Ön Asiyaya doğru köç etməyə məcbur etmiş və bu bölgələrdə yerləşmiş, böyük bir İmperatorluq qurmuş və müxtəlif səbəblərdən bu İmperatorluq dağılmış və Saklar müxtəlif ölkələrə köç etməyə məcbur olmuşlar.

Bu fikri qəbul etməyən, Sakların tarixi, dili və ədəbiyyatı haqqında sanballı bir əsər yazan Azərbaycan alimi Bəxtiyar Tuncay özünəqədərki bir çox mənbə və elmi əsərləri saf-cürük edərək belə bir elmi qənaətə gəlmişdir ki: “Bu fikir gerçəyi o zaman əks etdirmiş olardı ki, “Sak” etnoniminə Aşşur-

Babil qaynaqlarından daha qədim qaynaqlarda rastlanmış olaydı və həmin qaynaqlarda bu etnik qrupdan başqa ölkənin sakinləri kimi söz açılaydı. Lakin belə mənbələr yoxdur. Saklardan bəhs edən ən qədim qaynaqlar məhz Aşşur-Babil mixi kitabələridir və həmin kitabələr Saklardan məhz Azərbaycan və Ön Asiya sakinləri kimi söz açmaqdadırlar. Orta Asiya Saklarından bəhs edən mənbələrə gəlincə onlar haqqında söz açdığımız kitabələrdən (Assur-Babil mixi yazılarından-A.M.) çox-çox sonrakı əsrlərə aiddirlər. Bu isə o deməkdir ki, mənbələr Sakların Orta Asiyadan Ön Asiya və Azərbaycana gəldiklərini deyil, əksinə Azərbaycandan Orta Asiya istiqamətinə köç etdiklərini təsdiqləyir.. Arxeoloji tapıntılar da eyni şeyi isbat etməkdədir” (Bax: Bəxtiyar Tuncay, göstərilən əsəri, səh.19).

Bəzi tədqiqatçılar Herodota istinadən belə bir fikir irəli sürürlər ki, Sakların (İskitlərin, Skiflərin) Azərbaycan və Ön Asiya ərazilərində yaşamalarının başlanğıcı eradan əvvəl XV əsrə aiddir. Eradan əvvəl II minilliyin ortalarında formalaşan Saklar 600-700 ildən, Kimmerlərin tənəzzülü başlayandan sonra özlərinin inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş və nəhayət eradan əvvəl VII əsrdə Azərbaycan və Ön Asiyada özlərinin dövlətlərini yaratmışlar. Bu müəlliflər öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün Herodotun “İskitlərin ilk hökmdarı Tarqıtay dövründən I Daranın onların ölkəsinə hücumuna qədər 1000 (min) il keçmişdir” ifadəsini əsas götürmüş və Sakların Azərbaycan və Ön Asiyada I Daradan min il öncə məskunlaşdığını əsaslandırmağa çalışmışlar.

İstər eradan əvvəl VII-VI əsrlərə aid Assur mənbələrinə, istər eradan əvvəl V əsrdə yaşamış Herodota, istər eradan əvvəl I əsrdə yaşamış Sicilyalı Diadora və istərsə də bir çox müasir tədqiqatçılara görə Saklar ilk öncə Araz çayı sahillərində yaşamış, sonradan Avrasiyanın geniş ərazilərinə yayılmışlar (Bax: Qeredot, İstoriya, Moskva 1985; Aliyev İ., İstoriya Midii, Bakı 1960; İsmayıl M., Azərbaycan xalqının yaranması, Bakı 1955; Bəxtiyar Tuncay, göstərilən əsəri və s.)

Bu gün belə Azərbaycan ərazisində bu qədim Türk xalqının adını daşıyan onlarla yer adı mövcuddur (Sakkız, Sak dağı, Sakkarsu, Şəki və s.).

Azərbaycan və ümumiyyətlə bütün Türk xalqlarının etnogenezisində mühüm rol oynayan Kimmer və Saklarla bağlı toponimik adlara həm Azərbaycan, həm Ön, Orta və Kiçik Asiyada, həm quzey Qafqazda, həm Qara və Azov dənizi, həm Dunay, Dnepr və Don çayları sahillərində rast gəlinir ki, bu da Sak Türklərinin geniş bir əraziyə yayılmalarını göstərir.

Tədqiqatçıların fikrincə həm Kutilər, həm Kimmerlər, həm Saklar, həm də Madaylar (Midiyalılar) eyni dildə və ya eyni dilin müxtəlif ləhcə və

şivələrində danışan eyni etnosun-Türk etnosunun müxtəlif konkret soy və boyları olmuş, müxtəlif dövrlərdə onlardan hər hansı biri üstün vəziyyətdə olduğu dövrdə həmin qövmin adı digərləri üçün də ümumiləşdirici ad kimi çıxış etmişdir (Seçmələr bizindir-A.M. Bax: Bəxtiyar Tuncay, göstərilən əsəri, səh. 127, 130).

Qədim mənbələrə görə Sakların bir qolu oturaq, digər bir qolu da köçəri həyat sürmüş, həm əkinçilik, bağçılıq, həm də maldarlıq və heyvandarlıqla məşğul olmuşlar. Oturaq Saklardan fərqli olaraq köçəri Saklar əlverişsiz yerlərdə uzun müddət qalmamış, iqlim və mövsümə görə özlərinə yeni-yeni yurdlar aramışlar. Ona görə də oturaq Saklardan fərqli olaraq köçəri Saklarla bağlı hər hansı bir şəhər adına və onlara aid rəsm, heykəl və qabartma kimi sənət əsərlərinə rast gəlinməmişdir. Lakin oturaq Saklardan fərqli olaraq köçəri Saklar bəşəri bir mədəniyyət yaratmışlar. Saklara aid qazıntılar nəticəsində Güney Azərbaycandan Skandinaviyaya, Skandinaviyadan Sakit okean sahillərinə, Şərqi Avropa və Qara dənizin qərb və şimal sahillərindən Çin səddinə qədər yüzlərlə kurqan tapılmışdır ki, bu kurqanlardan tapılan zəngin mədəniyyət nümunələrinin belə bir böyük ərazidə yayılmasına baxmayaraq onların hamısı bir-birinə oxşardır. Bu onunla bağlıdır ki, köçəri Saklar özlərinin yaratdıqları sənət əsərlərinin böyük bir qismini özləri ilə bərabər getdikləri yerlərə aparmışlar.

1.6. Hun Türkləri

Türklərin əzəmətli və möhtəşəm tarixinə öz damğasını vuran, Türkləri topluluqdan Millətə çevirən qövməldən biri də Hun Türkləridir. Hun Türk dövlətinin yaradıcıları olan Hun Türkləri özlərinə Türkcədə "insan, adam və xalq" anlamına gələn "Hun" adı vermişlər. Türkcə "Hun" adı eradan əvvəl I minilliyin başlanğıcında "Qun" şəklində işlənmiş, V əsrdən əvvəl "Kun", IV-III əsrlərdə "Hun" kimi tələffüz edilmişdir. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, Hun siyasi birliyinin kəsin tarixini yalnız e.ə. IV əsrdən etibarən izləmək mümkün olmuşdur. Hunlarla bağlı hələlik ilk tarixi mənbə, tədqiqatçıların fikrincə, e.ə.318-ci ilə aid Çin-Hun sazişini əks etdirən bir tarixi sənəddir (Seçmələr bizindir - A.M. Bax: İbrahim Kafesoğlu. Hun İmperatorluqları. Türk dünyası. I cild, Ankara. 1992. səh.111-125).

E.ə.IV əsrdə Çində bir-biri ilə müharibə şəraitində olan beş məhəlli krallıqdan hər biri Hun Türklərinin yardımından yararlanmağa çalışmışlar. Bundan istifadə edən Hun Türkləri getdikcə Çinlilərə qarşı basqını artırmış,

Hun hücumlarından qorxuya düşən Çinin Si-huanq-ti xanədanı e.ə.259-214-cü illər ərzində məşhur Çin səddini tikdirmişdi.

İlk böyük Türk Hun İmperatoru sayılan Mətə (Çin mənbələrində Mao-tun və ya Mav-dun, e.ə.209-174) ilk öncə Tunquz və Monqolları, sonra Çin torpaqlarının müəyyən bir qismini, daha sonra da Orta Asiyada Yüeciləri məğlub edərək vaxtilə bu ərazilərdə yaşayan Türklərin bütün torpaqlarını, həmçinin Qırğız məmləkətini, Quzey Türküstani və İssık Gölü ətrafındakı Vusunları öz İmperatorluğuna qataraq o dövrdə Asiya qitəsində yaşayan bütün Türk topluluqlarını bir bayraq altında birləşdirərək İmperatorluğun sərhədlərini Mancuriyadan Aral gölə, batı Sibirdən Tibetə qədər genişləndirərək Böyük Hun İmperatorluğunun əsasını qoymuşdu. Mətə, həmçinin oğullarına Türk törəsinə və milli birliyə bağlı qalmalarını tövsiyyə etmişdi. Çox təəssüflər olsun ki, Mətənin ölümündən sonra oğlu "İmperator" anlamına gələn Ton-hu Ki-ok Göy Xan (e.ə.174-160) Böyük Hun İmperatorluğunun əzəmətini qoruyub saxlasa da, İmperatorluğun ərazisini daha da genişləndirsə də, Türk törəsinə və atası Mətənin tövsiyyəsinə əməl etməyərək böyük bir tarixi yanlışlıq yaparaq Çin prensesi ilə evlənmiş və bununla da Türk dövlətçilik tarixi baxımından pis nəticələr verə biləcək bir cığır açmış, Türkün məhvinə aparacaq bir ənənənin əsasını qoymuşdu. Ki-okun dövründə bu yanlışlıq bir o qədər hiss olunmasa da, onun ölümündən sonra oğlu Tanhu Kun-şin (e.ə.160-126) də bu xətanı yaparaq Çinli prensələrlə evlənmiş və beləliklə də Çin casusları, diplomatları bu prensələr vasitəsilə İmperatorluq sarayına yol tapmış, Türk ordu sistemini və silahını mənimsəyib Çin ordusuna tətbiq etmiş, ilk dəfə olaraq Çin hərbində Hun tərzində süvari birliklər yaratmış və nəhayət bizim eranın III əsrinin başlanğıcında Böyük Hun İmperatorluğunu parçalamağa müvəffəq olmuşdular. Beləliklə, Böyük Hun İmperatorluğu bizim eranın III əsrində ikiyə parçalanmış, daha sonra Şərqi Hun İmperatorluğu 220-ci illərdə bütünlüklə Çinin nüfuz dairəsinə düşmüşdü. Şərqi Hunlar V əsrə qədər kiçik dövlətlər şəklində öz varlıqlarını davam etdirsələr də, sonda məşhur qəhrəman Çiçi iqtidarının yıxılması ilə bir qismi Çinliləşmiş, bir qismi isə müxtəlif yerlərə səpələnmişlər. Böyük Hun İmperatorluğu parçalanarkən Hun Türklərinin böyük bir qismi də Avropaya köç edərək Qərbi Hun İmperatorluğunu (374-469), başqa bir qismi də daha sonralar cənuba köç edərək Ağ Hun İmperatorluğunu (420-562) yaratmışlar.

Mədəniyyət tarixçiləri qeyd edirlər ki, hər bir mədəniyyətin üç təməl sütunu vardır: 1) Coğrafi ərazi; 2) İnsan amili; 3) Cəmiyyət. E.ə.III əsrdən başlayaraq İç Asiyada böyük bir İmperatorluq quran Hun Türkləri o dövr üçün özlərinə məxsus yüksək mədəniyyət yaratmışlar. Yayla iqliminə malik bozkır

mədəniyyəti bütün Türk Hunların mədəniyyətinin əsasını təşkil edir. Onlar öz ölkələrinin coğrafi xüsusiyyətləri və yaşayış tərzlərinə uyğun olaraq xüsusi bir mədəniyyət yaratmışlar. Tədqiqatçılar Şərqi, Qərbi və Ağ Hunları Böyük Hun İmperatorluğunun davamı saysalar da, dillərinin türk dili olduğunu təsdiqləsələr də Qərbi Hun Türklərinin dillərinin müəyyən qədər qarışıq bir dil olduğu fikrini də irəli sürmüşlər.

Orxon çayı hövzəsində öz paytaxtlarını yaradan ilk Hunlar yüksək sənət əsərləri ilə bu bölgəni bəzəmişlər. Hun Türklərinin sayəsində bütün Altay bölgəsi o dövr Türk mədəniyyətinin mərkəzinə çevrilmişdi. Hun Türklərinə məxsus Altay dağlarındakı zəngin kurqanlar bunu sübut etməkdədir. Bu kurqanlardan tapılan düz və əyri qılınclar, qızıldan və gümüşdən işlənmiş müxtəlif əşyalar, ayrı-ayrı əşyalar üzərindəki ov səhnələri, müxtəlif heyvan rəsmləri, bronz üzərindəki heyvan heykəlcikləri, yarı insan, yarı maral formasında ruhları təmsil edən heykəllər, Hun Türklərinin kutsal saydıqları xallı maral fiqurları, at heykəlləri, göy cisimlərinin rəsmləri və s. Hun Türklərinin günümüzədək gəlib çatan mədəniyyət nümunələridir.

Uzaq Şərqdən Şərqi Avropaya qədər bütün Türk və Asiya qövmlərini birləşdirən, bir çoxlarını özləri ilə bərabər Avropaya, Yaxın Şərqə, Çinə və Hindistana sürükləyən, Çinlilərə Çin səddi tikdirən, öz qüdrət və üstünlüklərinə inanan Hun Türkləri getdikləri bütün bölgələrə öz mədəniyyətlərini aparmış və tabeliyinə aldıkları xalqlara bu mədəniyyəti aşılarmış, onların yerli mədəniyyətlərini də mənimsəyərək mədəniyyətləri bir-biri ilə çulğalaşdırmış, yüksək bəşəri mədəniyyət yaratmışlar. Belə ki, Çinə yürüş edən Hunlar Türk mədəniyyəti ilə Çin mədəniyyətini, Qərbə yürüş edən Qərbi Hunlar isə ilk öncə Şərq Qotları olan Ostroqotları, Qərb Qotları olan Vizigotları, Roma İmperatorluğunun şimal ərazilərini, Trakiyanı, Macarıstanı, Burqonların və Frankların ərazilərini, Qafqaz və Azərbaycandan keçərək Anadolunun iç bölgələrini, Çuxurova, Suriya, Qüds və s. bölgələri tutaraq Qərbi və Şərqi Roma İmperatorluqlarını təhdid altında saxlamış, bizim eranın 400-cü illərində Avropaya yerləşməyi tamamlamaqla oturaq həyata keçmişdilər. Bu müddət ərzində də Türk mədəniyyəti ilə Qərbi və Şərqi Roma mədəniyyətlərini çulğalaşdırmış, böyük bəşəri mədəniyyət yaratmışlar. Hunlar Türk etnosları olan Kəngər, Peçeneq, Bulqar, Qıpçaq, Sabir, Utuqur, Onoqur, Xəzər, Uz, Barsil və b. tayfaların birləşməsindən yaranmış və ilkin orta əsr Türkdilli tayfaların ümumi adı olmuşdur (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Azərbaycan tarixi, Bakı. 1994. səh.213).

İlk Qərbi Hun Başbuğu olan Balamirlə başlayan, Basık və Kursıqla davam etdirilən, Ulduz, Karadon və xüsusilə Ruqa tərəfindən böyük bir

İmperatorluğa çevrilən Qərbi Hun İmperatorluğunun ən parlaq dövrü tarixi mənbələrdə "Tanrının Qırmancı" adını alan Atilla dönəmində olmuşdur. Bir çox tədqiqatçıların fikrincə, "Türk ad vermə gələniyinə görə İtil (indiki Volqa) çayı kənarında anadan olduğu üçün Cahangir Atilə "Atilla" adı verilmişdi" (Bax: Rasonyi, göstərilən əsəri, səh.70). Atilla atası Muncuk erkən öldüyü üçün əmisi Ruqanın yanında olmuş, onun bütün yürüşlərində yaxından iştirak etmiş, ondan dövləti idarə etmə siyasətini öyrənmiş, səfərlərdə olduğu müddətdə müxtəlif qövmləri yaxından tanımışdı. Əmisi Ruqanın ölümündən sonra dövlətin bütün idarəsini əlində toplayan Atilla böyük qardaşı Buda ilə birlikdə Bizans İmperatorluğunu vergi verməyə məcbur etmiş, onlara Hunlara qarşı hər hansı bir qövmlə ittifaq bağlamağı qadağan etmiş, Germanları, Qotları, Suebləri, Çepidləri, Slavyanları, Antları, Venedaları, Sklavenləri, Farsları, Alanları, Sarmatları, Neurları, Başternaları, Finləri, Uqorları, Çudları, Vidivariləri və 50-yə qədər qövmü öz itaəti altına alaraq Trakyanı zəbt etmiş, Qərbi Roma İmperatorluğu ilə savaşıaraq Venediki tutmuş, sonda Roma Papası I Leon Atillanın ayağına düşərək Roma İmperatoru və bütün xristianlar adından Romanı bağışlamasını xahiş etmişdi. Romanın bu hərəkətini təslimçilik kimi qəbul edən Atillanın əsas istəklərindən biri də Roma İmperatorluq taxtında oturmaq olmuşsa da, onun 410-cu və 453-cü ildə Romanı dağıdan Qotlardan və Vandallardan (Vandalizm termini də bu Vandalların adı ilə bağlıdır - A.M.) fərqli olaraq mədəni abidələrə sayğısı, alicənablığı buna yol verməmişdi. Atilla şamanlara çox inandığından Roma və İstanbulu almaqdan vaz keçmişdi. Artıq növbə üçüncü bir İmperatorluq olan Sasanilərə çatmışdı. Əgər Hun Türkləri Sasaniləri də məğlub etsəydilər, o dövrdə dünya hakimiyyətinə yiyələnmiş olacaqdılar. Lakin Atillanın 453-cü ildə xəyanətlə zəhərlənərək ölməsi ona Sasanilər üzərinə yürüşünü gerçəkləşdirməyə imkan verməmişdi. Atilla dönəmində Hun Türk İmperatorluğunun "sərhədləri Danimarka, Ren çayı çevrəsindən İrana və Altaylara qədər uzanırdı" (Bax: Rasonyi, göstərilən əsəri, səh.69).

Avropa Hunlarına aid ən çox məlumat Bizans mənbələrində bulunmaqdadır. Bizans elçisi və tarixçisi Priskos Rhetor V əsr Hun Türklərindən bəhs edərkən onların xalq türküləri və qəhrəmanlıq dastanları olduğunu qeyd edir və göstərir ki: "Hunlar özlərinin və Atillanın İlahi bir mənşədən nəşət etdiyinə inanır, buna etiraz edənlərə çox hiddətlənirdilər. Onlar dünyanın özlərinə aid olduğu əqidəsiylə fəth və savaşlar apardıklarına inanır və saraylarında bu inanc hökm sürür... Atilla paytaxta daxil olarkən Hun qızları onu türkülərlə qarşılamiş və axşam Atillanın ziyafətində iki Hun ozanı özlərinin hazırladıqları türküləri ilə Atillanın zəfərlərini və savaşda göstərdiyi

qəhrəmanlıqları öyürdülər" (Priskos Rhetor. Bax: Prof.Dr.Osman Turan, Türk Cihan hakimiyyəti mefkuresi tarihi, I,II cild, səh. 84; Rasonyi, göstərilən əsəri, səh.34-35).

Başqa bir Bizans elçisi İordanes də "Atillanın İlahi qüdrət tərəfindən dünyanın hökmdarı təyin edildiyinə, bir Hun çobanı tərəfindən bulunub ona verilən əfsanəvi qılıncın da Tanrının ona bir hədiyyəsi olduğuna və onu bir İlahi qüdrətin idarə etdiyinə inandığını" bildirir. Hunlar hökmdarlarının Tanrı tərəfindən göndərildiyinə, dünya hakimiyyətinin onlara verildiyinə, özlərinin isə Tanrı əsgəri olduqlarına necə inanırdılarsa, Avropalılar da eləcə onları "Tanrının qılıncı" sayır və xristianların günahlarından dolayı onları cəzalandırmaq üçün göndərildiklərinə qane olurdular" (Bax: Osman Turan, göstərilən əsəri, səh.84-85).

Məşhur tədqiqatçı Alfoldi tarixi mənbələrə əsaslanaraq göstərir ki: "Atilla nəfsinə hakim, son dərəcə ciddi, böyük işlər görməyə qadir və müstəsna yaradılışlı dövlət adamı olmuşdur" (Bax: Alfoldi Andres, Hun çağına aid buluntular və etnik təfərrüatı, AHIX, Budapeşt. 1932).

F.Lot adlı tədqiqatçı alim qədim dövrün digər hökmdarları ilə Atillanı müqayisə edərək göstərir ki: "Atilla Roma İmperatorları və onların müşavirləri kimi içdiyi andı pozmazdı" (Bax: Rasonyi, göstərilən əsəri, səh.70-71).

German və Romalılarla Hunların münasibətlərindən bəhs edən Rasonyi göstərir ki: "Atilla sarayında Hun Türkcəsi ilə yanaşı, Qot və Latınca da mühüm yer tuturdu" (Bax: Rasonyi, göstərilən əsəri, səh.70).

Latın və Bizans mənbələri Avropa Hunlarını və Atillanı çox xəyali və əfsanəvi bir şəkildə təsvir etmişlər. Atilla Avropa xalqlarının hafizəsində ölümsüzlüyə ulaşmış tarixin nadir şəxsiyyətlərindəndir. Xatirəsi ətrafında İtaliyada, Qaliyada, German məmləkətlərində, Britaniyada, Skandinaviyada və bütün Orta Avropada əsrlərcə ağızdan-ağıza dolayan əfsanələr yaranmış, romançılar, rəssamlar, heykəltəraşlara mövzu olmuş, haqqında ən çox əsər yazılan şəxsiyyətlərdən biri səviyyəsinə yüksəlmişdir. Dramaturqlara, bəstəkarlara, rejissorlara ilham vermiş, adına bir sıra dram əsərləri yazılmış, operalar bəstələnmiş, kinolar çəkilmişdir. Son yarım əsrdə yazılan tərəfsiz tarixi araşdırmalar onun xristian orta çağının təəssüb qoxulu uydurmaları ilə əlaqəsi bulunmadığını, "Nibelunqen dastanları" başda olmaqla öz dövrünün qaynaqları Atillanı xeyirxah, sevimli, çox yüksək vəsflərə malik bir hökmdar olaraq tanıınmasını ortaya qoymuşdur (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: İbrahim Kafesoğlu, göstərilən yazısı, Türk dünyası el kitabı, I cild. Ankara. 1992. səh.123).

Tarixi mənbələrdə "Tanrının Qırmancı" sayılan Atillanın məşhur bir vəsiyyəti öz əksini tapmışdı. Bu vəsiyyətində Atilla göstərmişdi ki: "Tək ataya və irqə dayanan bir millət zəifdir. Bizə qatılmaq istəyən bütün yabançılara qucaq açmaq, onlara sayqı göstərmək, dilimizi, adət-ənənələrimizi öyrətmək vəzifəmizdir".

Atillanın ölümündən sonra oğulları İlək, Denqiz və İrnək atalarının yerini tuta bilməmiş və beləliklə də müəzzəm bir İmperatorluq mərhələ-mərhələ dağılmış, bir hissəsi sonda Balkanlarda və Orta Avropada dövlət quran Bulqarların və Macarların tərkibində böyük rol oynamış, bir qismi Slavyanlarla qaynayıb-qarışaraq Bolqarlaşmış, bir qismi də Fin-Uqorlarla qaynayıb-qarışaraq Macarlaşmış, başqa bir qismi isə ayrı-ayrı Orta Avropa xalqları içərisində əriyib yox olmuşlar.

Avropa kimi yeni bir qitəyə yerləşən Hun Türkləri zaman-zaman yerli xalqların içərisində ərimiş, yox olmuşlarsa da əlaqədə olduqları bütün Avropa xalqlarında, xüsusilə, Macarlarda (Macarlara həm də Hunqarlar, rusca Venqerlər də deyilir - A.M.) öz təsirlərini qoruyub saxlamışlar. Prof.Dr.Anıl Çeçenin yazdığı kimi: "Şərqi Avropa, Balkanlar və Qara dəniz bölgələrində Hun dövründən qalan mədəniyyət nümunələri günümüzdə Avropa uyqarlığının Türk kökənləri haqqında işıq tutmaqdadır" (Bax: Prof. Dr.Anıl Çeçen, Türk devletleri, Ankara. 2003. səh.76).

Hun Türklərinin tarixdəki ən böyük xidməti Türk topluluqlarını birləşdirərək Millət səviyyəsinə yüksəltmələri olmuşdur.

Şamanlar çağında Hun (Kun), Göy Tanrı çağında Göy Türk Xaqanlıqları, İslam çağında Səlcuqlar və Osmanlı İmperatorluqları Türk Cahan hakimiyyətinin dörd böyük dövrünü təşkil edir ki, Avropa Hunları, Avarlar, Ağ Hunlar, Xəzərlər, Uyğur və Bulqar İmperatorluqları, Oğuz və Qarluq Yabquluqları, müsəlman İtil (Volqa) Bulqarları, Qaraxanlı, Qəznəvi və Xarəzm dövlətləri, Misir-Suriya Məmlük Sultanlığı, Hindistan Türk sultanlığı, Türküstan, Orta Şərq və Qızıl Orda Xanlıqları, Azərbaycan, İraq və Mosul Atabəylikləri, Anadolu Səlcuqlu Bəylikləri, Teymurlu, Babur, Səfəvi və Əfşar İmperatorluqları, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Qacar dövlətləri, Türküstan və Azərbaycan Xanlıqları və s. bu dörd böyük dövrə daxildir.

Bunların içərisində yalnız Ağ Hunlar bir Türk dövləti kimi tarixçilər arasında mübahisə mövzusu olmuşdur ki, bunun da əsas səbəbi bu İmperatorluğun ayrı-ayrı mənbələrdə müxtəlif adlarla adlandırılmasıdır. Belə ki, bu Hun Türkləri Çincədə Hefta, I-ta, Ye-ta və ya Ye-ta-i, qədim Hind dilində Huna Hion və ya Turuşka, Bizans, Suryani və erməni dilində Ephtalita,

Thedol, Hephthal, Abdel, Pers dilində Haytal, Latin dilində Hionita kimi adlandırılmışlar.

XX əsrin əvvəllərində məşhur tədqiqatçı Marquart müxtəlif adlarla adlanan Ağ Hun Türklərinin Bizans tarixçisi Priskosun bəhs etdiyi Kidaratlarla eyni qövм olduğu fikrini irəli sürmüş, Chavannes isə Ye-taların mənsub olduğu Hoa (Hua) qövм adının "Hun" kəlməsinin Çin dilindəki ifadə forması hesab etmişdir. Bu Türk əsilli qövм VII əsrin ikinci yarısında yaşamış Bizans tarixçisi Theophanesə görə "Eftalit" adını Sasani hökmdarı Ephthalanosdan almışdır. İlk dəfə VII əsrdə Kosmos İndikoplenstesin və Prokopiosun əsərlərində Leükol Hunnoi (Ağ Hunlar - A.M.) olaraq anılan qövмün qədim Hunlarla qohumluqlarını açıqlamışlar. Bu fikri 520-ci illərdə Çinli səyyah Sonq-Yunun qeydləri də təsdiq edir.

Bu qüdrətli xalqın və dövlətin adı haqqında Bizans, Suryani, Pers, Hind, Çin, erməni və İslam mənbələrinin görüşləri çoxsahəlidir. Bu mənbələrə görə Qərbdəki Ağ Hunlar şəhərlərdə yaşamış və qismən də olsa xristian dininə mənsub idilər. Şərqdəkilər isə Türk tipli atlı köçəri idilər. Ancaq hər iki qolda ən qüdrətli ünsür Hyonlar (Hunlar - A.M.) idi. Qərbdəkilərə Latin mənbələri Khionita, Bizanslılar "Leükoy Hunnoy" (Bəyaz Hunlar - A.M.) adını vermişdilər. Bunlar Qafqazdakı hadisələrə qarışdıqları kimi bəzi oymaqları da Kadiş Mosul ətrafında Sasanilərin ordusunda Bizanslılara qarşı savaşmışdılar. Şərq Ağ Hunları haqqında tədqiqatçı Czeqledy belə bir mülahizə irəli sürmüşdür ki: "Bu konqlomerat (ayrı-ayrı qövmlərin yığınınından ibarət - A.M.) içində də Hyonların rolu böyük idi. Ancaq onlarla birlikdə Uarlar (Avarlar - A.M.) bulunurdu" (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Prof.Dr. Laszlo Rasonyi, Tarihte Türklük, Ankara. 1971. səh.72-73).

Ağ Hun Türkləri Türküstanda hakimiyyətdə olduqları üçün onlar Çinlilər, Hindlilər və Perslərlə zaman-zaman qarşılaşmışlar. Ona görə də Ağ Hun Türkləri haqqında Çin, Hind və Pers mənbələrində geniş məlumatlar vardır. Bundan əlavə, Latin, Bizans, Suryani və İslam mənbələrində də onlar haqqında müəyyən məlumatlar verilmişdir.

İslam tarixçiləri əsasən Ağ Hunlarla Kalacların (Xələclərin - A.M.) eyni dili danışdıqlarını qeyd etmiş və Kalacları ya Ağ Hunların nəvələri saymış, ya da onlarla çox qarışmış olduqlarını göstərmişlər.

Məşhur macar alimi Rasonyi Ağ Hunlardan bəhs edərkən belə bir fərziyyə irəli sürmüşdür ki: "Quzeydə Çin mənbələrinin Kao-çö deyə adlandırdıqları oymaqlar birliyi olan Heftallar, əslində "heterogen" (qarışıq - A.M.) qövmləri və oymaqları birləşdirən bir sülalə adı da ola bilər. Necə ki, eyni vəchlə Böyük Hun dövləti də idarəçilik sistemini əlində bulunduran Türk

üst təbəqəsinin birləşdirdiyi müxtəlif xalqlardan ibarət idi" (Bax: Rasonyi, göstərilən əsəri, səh.72).

Ağ Hun Türklərinin etnik özəllikləri ilə bağlı olaraq tədqiqatçılar daha çox Çin mənbələrinə əsaslanmış və Ağ Hunların Kanqçülər, Avarlar və Kalaclar ilə qohum olduqları fikrini irəli sürmüşlər. Kapisa və Qəndəharda olan VII əsr Çin səyyahı Hiuen-tsanqın qeyd etdiyi kimi Ağ Hunlar "Şahi sülaləsi zamanında Buddizmin böyük hamisi olmuşdular". Qrossetə görə "bu sülalə Türk soyundan idi. Heftalitlərlə (Ağ Hunlar) müasir Hun adı verilən bir qövüm öncə Türkmənlərin torpağında və daha sonra Baktriada görünmüşlər". Bizanslı Priskos Rhetor bunlar üçün "Kidarita deyilən Hunlar" təbiri işlətməmişdir. Bunlar yəqin ki, Heftalit qəbilə İttifaqına aid idilər. Hökmdarları Gün Xan 465-ci illərdə Sasani hökmdarı Piruza qarşı apardığı mübarizədə yenilmişdi. Adı çəkilən qövümün mənşəyi kəsin olaraq bilinməməklə bərabər hökmdarlarının adının (Gün Xan) Türkcə olduğu şübhəsizdir (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Rasonyi, göstərilən əsəri. səh.72-73).

"Pers və Ərəb mənbələrində də Ağ Hunlar "Türk" adı altında göstərilmişdi" (Osman Turan. Türk Cihan hakimiyəti mefkuresi tarihi, I-II cild, səh. 22).

Marquart, Qrousset və Czeqledy kimi tədqiqatçılar yeni dəlillərlə Bizanslıların Uarhun adını verdikləri Macarıstandakı Avarlar ilə Heftalitlərin Uar-hyon (Avar-Hun) xalq qrupundan ibarət olduqlarını isbat etməyə çalışmışlar. Rasonyi də "Avarların İç Asiyadakı əsas təbəqəsinin Eftalitlər olduğuna dair yeni bəlgələr bulunmuşdur" fikrini irəli sürmüşdür (Bax: Rasonyi, göstərilən əsəri, səh 78).

Ağ Hunlara aid bir çox Türkcə sözlər və onların hökmdarlarının adlarının Türkcə olması onların Türk olduğunu bir daha sübut edir. İslam mənbələri V əsrdə yaşayan Ağ Hun hökmdarının adını "Akşunvar" şəklində göstərilər ki, bu da Türkcə "Kral" anlamına gələn "Ak Sunqur" deməkdir. Həmçinin VI əsrin əvvəllərində Hindistanda hökm sürən Ağ Hun hökmdarı Türkcə olan "Toroman" adını, Kabil və Qəndəharda bulunan Ağ Hun valisi isə "Təkin" ünvanını daşıyırdı.

Müasir tarixi əsərlərdə Ağ Hunlar haqqında verilən məlumatlarda onların Hun Türkləri olduğu kəsin olaraq göstərilmişdir. Ağ Hun İmperatorluğu ərazisində Moğollar, Perslər və Hindlilər yaşasalar da, İmperatorluğun hakim təbəqəsi və toplumun çoxu Türk Hunlar olmuşlar.

Tədqiqatçılar göstərilər ki, "Ağ Hunların digər adət-ənənələri kimi ölü adətləri də Göy Türklərə bənzəyirdi" (Bax: Chavennes E., Documents sur les Tou-kioüe Occidentaux, Paris. 1900. səh.159).

Böyük Hun İmperatorluğu parçalandıqdan sonra Hunların böyük bir hissəsi Volqa çayı üzərindən Qərbə doğru köç edərək sonradan Qərbi Hun İmperatorluğunu, kiçik bir bölümü də Güneyə doğru hərəkət edərək sonradan Orta Şərq Hunları da deyilən tarixdə məşhur Ağ Hun İmperatorluğunu qurmuşdular. Onlar yüz ildən artıq bir dövrdə Xorasan, Pəncab, indiki Əfqanıstan, Hindistan, Xarəzm, İran və Doğu Türkünstan bölgəsində hakimiyyət sürmüş və böyük bir İmperatorluq yaratmışdılar.

400-cü illərə qədər Orta Asiya çöllərində yaşayan Ağ Hunlar 425-ci ildə indiki Əfqanıstana gəlmiş və bu tarixdən etibarən tarix səhnəsində yüksəlməyə başlamışdılar. Böyük Ağ Hun dövləti 460-cı illərdə Xəzər dənizi sahilləri ilə indiki Əfqanıstan arasındakı ərazilərdə, daha sonra Əfqanıstanın quzeyində, doğuda Tarım hövzəsinin batı bölümünə, quzeydə Amudərya-Sırdərya arasındakı Soğd ərazisinə və Tyanşana qədər olan geniş ərazilərdə hökm sürən Ağ Hun Türkləri Sasanilər və onların əsarətində olan haylarla savaşımışdılar. V əsrin ilk yarısında Sasanilərlə vuruşan Ağ Hun hökmdarlarına Kağan (Xaqan) deyilirdi. II Yezdəgird dövründə (438-457) Sasanilər üzərinə basqılarını artırdıqları illərdə Ağ Hun Türklərinin başında dövrün ən böyük hökmdarlarından sayılan Kunhas, başqa deyişlə Gün Xan və ya Ağsunqur Sasanilərin iç işlərinə qarışaraq himayəsinə aldığı Piruzu (Firuzu) 459-cu ildə Sasani taxtına oturtmuş, hakimiyyətini Əfqanıstana doğru genişləndirərək Quzey Hindistana qayıtmış və orada Skandaquptanın başçılıq etdiyi Qupta dövlətini 470-ci ildə məğlub etmişdi. Çin mənbələrinə görə, İç Asiyada Karaşar, Ağsu, Kaşğar və ətraflarını hakimiyyətləri altına alan Ağ Hun Türkləri Qəndəhar, Quzey Hindistanı da zəbt edərək qısa bir müddət üçün iqtidarlarını Doğu Hindistanda da təmsil etmişdilər. O dövrdə Hindistanın bir hissəsi olan Pakistanın digər Türklərlə yanaşı, Ağ Hunların da köçlərinə muruz qaldığını tarixi mənbələr də təsdiq etməkdədir. Beləliklə, Ağ Hunlar Orta Asiyanı, Əfqanıstanı və Hindistanı öz hakimiyyətləri ətrafında birləşdirərək böyük bir İmperatorluq yaratmışdılar. Ağ Hun hökmdarları olan Toraman və oğlu Mihrakula (502-530) hətta Qvalior və Malvaya qədər irəliləmişdilər.

CeyHun çayı Ağ Hunlar dövründə də Turan-İran qövmlərinin ənənəvi sərhəddi olmuş, Turani Ağ Hunlar bu çayın qərbində yerləşmişdilər. Turan Türklərin yurdu deməkdir ki, Səlcuqlular dövrünə qədər bu ərazi İslam mənbələrində əsasən "Mavəriünnəhr" kimi qeyd edilmişdir. 483-cü ildə CeyHun çayı ətrafında Ağ Hun Türkləri tərəfindən məğlub edilərək illik vergiyə bağlanan Sasanilərin bu dövrdə keçirdiyi ictimai-dini bir sarsıntı Sasani İmperatorluğunu məhvə sürüklədi. Bu, böyük Türk mütəfəkkiri

Məzdəkin başçılıq etdiyi "Məzdəkilər hərəkatı" idi. Məzdəkilər hərəkatı qarşısında duruş gətirə bilməyən Sasani şahı Qubad taxt-tacını itirərək Ağ Hun Türklərinə sığınmış və sonradan onların yardımı ilə məmləkətə dönüb hakimiyyətini bərpa etmişdi. Şah Qubadı həbs edərək bütün əyan-əsrəfinin əmlakını xalqa paylayan Məzdəkilər belə bir fikir irəli sürürdülər ki, "İnsanların səadətini pozan iki ünsür vardır: sərvət və qadın. Əgər bu iki ünsür bütün insanların ortaq malı olarsa, yer üzündə bütün fəlakət və pisliklər aradan qalxar". Qadın məsələsinə həssas yanaşan və İrandakı hadisələri yaxından izləyən Ağ Hun Türkləri Məzdəkilərin bu fikrinə qarşı çıxaraq onlara sığınan Sasani hökmdarı Qubadı 499-cu ildə 30 minlik Hun süvari ordusu ilə İrana göndərərək Məzdəkilər hərəkatını məğlub etdirmişdilər.

Ümumiyyətlə, Sasanilərin sarsılması və sonradan İslam ordusuna məğlub olmasının başlıca səbəbi də məhz Məzdəkilər hərəkatı, Ağ Hun və daha sonra da Göy Türk və Xəzər Türklərinin Sasanilər üzərində qazandığı zəfərlərlə bağlıdır.

VI əsrin əvvəllərində Ağ Hun dövlətinin Mavərünnəhr, Türküstan və Hindistana qədər genişləndiyi zamanda Toramanın oğlu Mihrəqula İmperatorluğun güney qanadının ən əzəmətli hökmdarı olmuşdur. Ordusunda daim 700 savaş filinin olduğu rəvayət edilir. Hindistanın Buddist rahibləri bu hökmdardan xoşlanmamışdılar. Çünki Mihrəqula Buddizmi xalqı və dövləti üçün təhlükəli saymış və Buddistləri təqib etmişdi. Qəndəhar bölgəsini işğal edən Mihrəqula buradakı bütün Budda ibadətgahlarını yerlə yeksan etmişdi. Ona görə də İskəndəriyyədən Hindistana gedən tacir və sonra da keşiş olan Kosmas Mihrəqulanı Hindistanın ən böyük hökmdarı kimi təsvir etmişdi. Bəzi tarixçilər Mihrəqulanı hətta "Hindistanın Atilası" adlandırmışlar. 550-ci ildə ölən Ağ Hun hökmdarı Mihrəquladan sonra yerinə kimin hökmdar olduğuna dair hələlik əldə tutarlı məlumatlar yoxdur (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Türk dünyası, I cild, Ankara. 1992. səh.124-125; Prof.Dr. Anıl Çeçen. Türk devletləri. Ankara. 2003. səh.83).

Ağ Hun Türkləri ilə bağlı arxeoloji materiallar çox azdır. Onların tarixi ilə bağlı əsas məlumatlar arasında pul və kitabələr ön sıradadır. Bu para və kitabələr daha çox Şərqi İran və Əfqanıstan ərazisindən əldə edilmişdir. Bunların əksəriyyəti Ağ Hun hökmdarları Toraman və Mihrəqula dövrlərinə aiddir. Ağ Hun pulları üzərində aparılan numizmatik araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, bu pulların üzərində atlı, büst və yarımrahmi tipli üç şəkil olmuşdur. Toraman dönəmi ilə bağlı üç kitabə mövcuddur. Bunlardan biri Saqar bölgəsində bulunan "Ərən kitabəsi", ikincisi Pəncabın şimalında bulunan "Kura kitabəsi", üçüncüsü isə "Qvalior kitabəsi"dir. 530-cu il tarixli

"Qvalior kitabəsi" və Sankritcə yazılı "Kəşmir vəqianaməsi"ndə də Mihraqula keşiş Kosmasın yazdığı şəkildə təsvir edilmişdir (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: İbrahim Kafesoğlu. Asya Türk devletləri, Türk dünyası, I cild, 1992. səh.124-125). Bu kitabə və pullar üzərindəki yazı və şəkillərin araşdırılması Ağ Hun dövrü Türk tarixinin və mədəniyyətinin üzə çıxarılmasında mühüm rol oynamışdır. Ağ Hunların tarixi və onlara məxsus mədəniyyət nümunələri Türklərin Orta və Ön Asiya bağlantısını açıq-aşkar ortaya qoymuşdur.

Makedoniyalı İskəndər, Kuşan hökmdarı Kanişkadan sonra Ağ Hun hökmdarı Toraman Hindistanın üçüncü böyük fətehidir.

Ağ Hun İmperatorluğunu Göy Türk xaqanı Burkan və daha sonra İstəmi Xaqan 566-cı ildə Sasani hökmdarı Xosrov Ənuşirəvanla ittifaq bağlayaraq məğlub etmiş, ərazilərini öz aralarında bölüşdürmüşdülərsə də, Ağ Hun Türkləri Toxaristan bölgəsində yaşamlarını davam etdirmiş, ərəblərə qarşı savaşlarda iştirak etmiş və getdikcə Göy Türk İmperatorluğu içində əriyib getmişlər.

Ağ Hun Türklərinin davamı olan Qurlular və Qarlıqlar daha sonralar yaşadıkları bölgələrdə yeni dövlətlər qurmuşlar.

Son araşdırmalara görə, bu gün də Əfqanıstanın Feyzabad bölgəsində yaşamaqda olan Yeftalilər Ağ Hun Türklərinin nəslindəndirlər.

Ağ Hun Türklərinin ilk paytaxtı Qor şəhəri, sonrakı mərkəzi Huo şəhəri, ən son və ən böyük mərkəzləri isə Bədəxşanın qərbindəki Himatala şəhəri olmuşdur.

1.7. Avar türkləri

Tarix göstərir ki, bir çox başqa xalqlardan fərqli olaraq türklər Asiya, Avropa və hətta Afrika və Amerika qitələrinə öz möhürlərini vurmuş, tarixin müəyyən dövrlərində böyük imperatorluqlar qurmuş bir xalqdır. Ona görə də bu gün dünya tarixini türklərsiz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Bu gün dünyada elə bir tarixi xalq yoxdur ki, onun tarixində türklərdən bəhs edilməsin.

Tarixən Asiya ilə Avropanı bir-birinə çulğalaşdıran ilk Asiya xalqı Saka türkləri, onlardan sonra isə Hun türkləridir. Hun türklərinin ən yaxın xələfləri isə Topa, Sabir və Avar türkləridir.

Mövzumuz ilk və bugünkü Azərbaycan Cümhuriyyətinin, həmçinin XX əsrin əvvəllərində mövcud olmuş Dağıstan Cümhuriyyətinin qurulmasında müstəsna xidmətləri olmuş, bu günkü Azərbaycan və Dağıstan vətəndaşları olan tarixi Avar türklərinə həsr olunduğu üçün biz kiçik yazımızda onların böyük və əzəmətli tarixlərinə qısaca da olsa işıq salmağa çalışacağıq.

İlk öncə onu qeyd etməyi lazım bilirəm ki, Avar türkləri iyirmi beş imperatorluq quran türk xalqlarından biridir. Çox təəssüflər olsun ki, bu əzəmətli, qürurlu xalq haqqında az da olsa Avropa, Çin, Rusiya və Türkiyə tarixşünaslığında müəyyən məlumatlar verilsə də, Azərbaycan tarixşünaslığında onların yalnız Çar Rusiyasına qarşı Şeyx Şamil hərəkətində başqa Qafqaz xalqları ilə bərabər türk əsilli kumıklar, qaraçaylar, balkarlar, avarlar və s. iştirakından və onların bu ərazilərdə yaşadıqlarından başqa heç nə yazılmayıb. İstərdim ki, Azərbaycan tarixi tədqiqatçıları bu məsələyə ciddi yanaşıb Avar türklərinin tarixini yazsın və bu tarix orta məktəblərimizlə yanaşı, ali məktəblərimizdə də tədris olunsun. Əks təqdirdə tarixi düşmənlərimiz bir çox şeylərimizi özlərininkiləşdirdiyi kimi bu tarixi türk xalqını da bizdən ayırmağa və qoparmağa çalışacaqlar (SOS!).

Avar türklərinin dövlətçilik tarixi Asiya və Avropa dövrləri olmaqla iki yerə ayrılır: Asiya dövrü III-VI əsrləri, Avropa dövrü isə VI-IX əsrləri əhatə edir. Avarların Asiya dövrü Çin mənbələrində "juan-juan", Avropa dövrü isə Bizans və Ərəb mənbələrində "Avar" kimi göstərilmişdir. Macar və türk tarixçiləri isə avarların qədim Hun türklərinin bir boyu olduğunu və "Uar-Hun" adını daşıdıqlarını göstərirlər. Bəzi tarixi mənbələr isə Ağ Hunların əslində Avar boyunun bir qolu olduğunu təsdiqləməkdədir.

Asiya avarları, yəni juan-juanlar bir müddət Orta Asiyada -tarixi Türküstanda özlərinin qəbilə imperatorluğunu gerçəkləşdirmiş, zaman-zaman güclənərək 400-cü illərdə İrtiş çayından Koreya yarımadasına qədər geniş bir ərazini əhatə etmişlər. 458-ci ildə juan-juanlarla çinlilər arasında böyük bir savaş olmuş, məğlub olan juan-juanlar Asiyanın qərbinə çəkilərək öz imperatorluqlarını Göytürk Xaqanlığı dönməsinə qədər davam etdirmişlər. Göytürklərin onları məğlub etməsindən sonra juan-juanların bir qismi Çinə, böyük bir qismi isə Qərbə doğru köç etmişlər.

Avarlar Hunlardan sonra Qərbə doğru türk köçünün ən böyük dalğasıdır. Onlar Altaydan keçərək ilk əvvəl Karpət dağları və Dunay bölgələrinə, daha sonra isə Macarıstana gəlib çıxana qədər çox uzun köç yollarında rastlaşdıqları bir çox tayfaları da öz oymaq birliklərinə qatmış, öncə bir müddət İtil çayı (indiki Volqa - A.M.) sahillərində Oğuz türkləri ilə bərabər yaşamış, onlarla qaynayıb-qarışmış, daha sonra başqa qəbilələrlə birgə "Avar" adı ilə Qafqazın quzey bölgəsinə yerləşmişlər. Avar türklərinin Qafqaza gəlişi ilə onlarla Bizans İmperatorluğu arasında əlaqələr yaranmışdı.

Avarlar həm köçəri, həm də savaşçı olduqları üçün Avropaya doğru irəliləyərkən önlərinə çıxan bütün xalqlar və tayfalarla savaşmış, onları yenərək irəliləmişlər. Burada onlar Orta Asiyada olduğu kimi yenidən

toparlanaraq başbuğlarına xaqan adı verərək ələ keçirdikləri torpaqlar üzərində yenidən Avar dövlətini qurdular. Bu dövlətin ilk qurucusu Bayar xaqanın səyi nəticəsində dövlət imperatorluğa çevrildi. Bayar xaqanın başçılığı ilə avarlar türk bulqarları və slavyanları məğlub edərək onların oymaqlarını özlərinə qatmış, müvəqqəti də olsa Orta Avropanın sahibinə çevrilmişdilər. Bayar xaqanın başçılığı ilə avarlar Bulqar və Oğuz türklərini, həmçinin macarların bir qismini öz konfederasiyalarına daxil edib, Antları və digər bir çox slavyan tayfalarını da məğlub edərək Qallia ərazilərinə qədər axınlar yapıb əhəmiyyətli ticarət yollarını ələ keçirirlər. 568-ci ildə avarlar bugünkü Macarıstanın qərb hissəsini də işğal edərək az sonra onlara qarşı çıxan Frank kralı Silgeberti də məğlubıyyətə uğradaraq nəhayət 582-ci ildə uzun sürən mühasirədən sonra Bizansın sərhəd şəhərləri olan Sirmium (indiki Eszek) və Sinqidunum (indiki Belqrad) şəhərlərini ələ keçirirlər. Beləliklə, Avar türklərinin Balkanlara yolu açılmış olur. Bu qələbələrədən sonra Bizans imperatoru II Yustinos avarlarla hesablamağa məcbur olur və onlara hər il külli miqdarda xərac ödəyir. Bu dövrdə Avar Türk İmperatorluğu mərkəzi Macarıstanda olmaq üzrə Elba vadisi, Alp dağları və Sava vadisindən Don çayına qədər böyük bir ərazini əhatə edirdi.

Bayar xaqan öz imperatorluğunu demək olar ki, Qərbi Hun İmperatorluğunun əlində olan ölkələr üzərində qurmağa çalışırdı. O da Hun imperatoru Atilla kimi dövlətin mərkəzini Dunay çayının sahilində qurmuş və gələcək Avar İmperatorluğunu iki yüz əlli il yaşaya biləcək bir təməl üzərinə oturtmuşdu.

Avarların ən güclü dövrü VII əsrin birinci yarısına aiddir. Belə ki, Bayar xaqanın ölümündən sonra (tarixi qaynaqlar Bayar xaqanın VII əsrin əvvəllərində vəfat etdiyini göstərsələr də ondan sonra kimin xaqan olduğunu göstərməmişlər - A.M.) Bizans İmperatorluğunun iç çatışmalarından yararlanaraq yenidən canlanan Avar türkləri 626-cı ildə Balkanlara doğru yürüş edərək Konstantinopolu iki ay mühasirədə saxlayırlar, lakin oranı fəth edə bilmirlər. Avarlar başarı əldə edə bilməsələr də Bizans İmperatorluğu tərkibində olan bir çox xalqların üsyan edərək öz istiqlalıyyətlərini elan etmələrinə nail olurlar. Təbii ki, öz istiqlalıyyətlərinə qovuşan bu xalqlar, xüsusilə slavyanlar məhz Avar türklərinə minnətdar olmalıdırlar. Avarlar Asiyada öyrəndikləri dövlət gələniyini Avropada da davam etdirmiş və bunu digər Avropa xalqlarına, xüsusilə də slavyanlara öyrətmişlər. Ona görə də bütün slavyan dillərində "Avar" kəlməsi "Obor" şəklində "Nəhəng, Dev" mənasında işlənmişdir. Ümumiyyətlə, IV əsrə qədər qotların, sonra qotların hakimiyyətinə son qoyan Hun türklərinin daha sonra isə Avar türklərinin

hakimiyyəti altında olan slavyanlar tarix səhnəsinə çıxmalarına və bu qədər geniş bir əraziyə yayılmalarına və sonradan dövlətlər qurmalarına görə məhz Avar türklərinə borcludurlar. Avarların slavyanlar üzərindəki böyük təsirini tarixi mənbələr və rus sənəmləri də təsdiq edir. Belə ki məşhur bir rus sənəməsində göstərilir ki: "Avarlar slavyanları hər yerə yayıb səfil buraxdılar. Slavyan qadınları onların idi. Uzun boylu, uzun saçlı, lakin məğrur ruhlu idilər". Bu baxımdan Avar türklərinin Avropadakı iki yüz qırx illik (563-803) hakimiyyəti Avropa və xüsusilə slavyan tarixi baxımından çox dəyərlidir. Bunu Avropa tarixçilərinin müəyyən bir qismi etiraf edir.

VIII əsrin sonundan başlayaraq Avar hakimiyyəti zəifləməyə başlayır. Frank imperatoru Böyük Karl ilə savaşa bavyeralıların, İtaliyada yunanların müttəfiqi kimi vuruşan avarlar məğlub olur və Böyük Karl Avar ərazisinin qərb hissəsini işğal edir. Daha sonra iç çaxnaşmalardan dolayı daha da zəifləyən avarlar Böyük Karla tabe olur və hökmdarları bir sıra dövlət adamları ilə birgə xristianlığı qəbul edir. Lakin frankların sərt idarəçiliyinə dözə bilməyən Avar türkləri franklarla ikinci böyük savaşa başlayır və bu savaşa da məğlub olaraq Qərb Avar dövləti bütöyün ortadan qalxır. Bu məğlubiyyətdən istifadə edən Bulqar xanı Kurum güneydə də Avar hakimiyyətinə son qoyur. Bütün bunlardan yararlanan slavyanlar da Avar türklərinə qarşı baş qaldırırlar. Avarların son durumu haqqında tarixi mənbələrdə göstərilir ki: "Ölüm yarası almış bir ova köpəklər necə hücum edirlərsə, ikinci Hun dövləti olan (Bir çox tarixi mənbələr avarları Hun kimi göstərirlər - A.M.) avarlara qarşı slavyan qonşuları da eyni şəkildə hərəkət edirdilər". Sağ qalan avarlar bulqarların, bizanslıların, macarların və xüsusilə slavyanların arasında assimiliyasyaya uğrayaraq ərimişlər. Slavyanların sevincini əks etdirən "Avarlar kimi yox oldular" qədim deyimləri də bunu təsdiq edir. Slavyanlar xristianlığı avarlar arasında yaydıqca onları da slavyanlaşdırmış və öz içlərində əritmişlər. Ümumiyyətlə, slavyanlar xristian dinindən bir silah kimi istifadə edərək qədim Hun, avar, tatar, saka və başqa türk xalqlarını slavyanlaşdırmışlar.

Dövlətləri çökən Avar türkləri müxtəlif yerlərə səpələnmiş, bir qismi Bolqar ordusunda bizanslara, bir qismi xorvatlarla birgə franklara qarşı vuruşmuş, daha sonra isə Dunay hövzəsinə gələn unqarlarla (macarlarla - A.M.) qaynayıb-qarışmışlar.

İstər Asiya, istərsə də Avropa Avar Türk dövlətlərinin dövlət quruluşunun əsasında ordu dayanırdı. Avar ordusu hücum və müdafiəyə görə iki cür qurulurdu. Hücum ordusu avar və bulqar türklərindən ibarət süvarilərdən, müdafiə ordusu isə slavyan və digər xalqlardan təşkil olunmuş

piyadalardan ibarət idi. Avar ordusu dövlətin olduğu kimi xalqın da onurğa sütununu təşkil edirdi.

Avar Türk dövlətinin başında xaqan dayanırdı. Xaqandan sonra "Yuğruş" adını daşıyan şaman (bir növ vəzir - A.M.) dövlətdə ikinci mühüm şəxs sayılırdı. Ali baş komandana "Tudun" deyilirdi ki, bu rütbəyə də yalnız xaqan sahib idi.

Avarların ilk dini şamançılıq olmuş, Avropada son məğlubiyyət dönməndə xalqı və ölkəni qorumaq məqsədilə yalnız Avar xaqanı və bir çox dövlət yetkililəri xristian dinini qəbul etsələr də ölkə əldən getdikdən sonra xristianlığa qarşı çıxmış, lakin yuxarıda da qeyd edildiyi kimi slavyanların assimilyasiya siyasəti nəticəsində slavyanlaşmış və deməli həm də xristianlaşmışlar.

Avarlara aid arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilən bütün maddi mədəniyyət nümunələri bu xalqın həm türk, həm də Orta Asiyalı - Türküstanlı olduğunu açıqca göstərməkdədir. Həmçinin Avar dilindəki türk əsilli sözlərin çox olması, avarların şəxs və yer adlarının türkcə olması, Orxon yazılarında "Avar" sözünün qədim türkcə "Apar" şəklində işlənməsi, avarlardan qalan Bayar, Xaqan, Solak, Mərgən, Kök, Qansavçı, Apsuk, Külük, Kösənci, Alpel, Tuqay, Buğa, yuğruş, tudun, xaqan, tarxan, baqan kimi tarixi şəxs və rütbə adlarının türkcə olması, Göytürk əlifbasını (Runik yazısını - A.M.) işlətmələri, Çuvaş türkcəsi ilə danışmaqları onların türklüyünü təsdiqləyən tarixi sübutlardır.

Bu gün Macarıstanda, Dunay sahillərində qapalı toplum kimi qədim adət-ənənələrini yaşadan Avar türkləri Bolqarıstanda yaşayan türklərin mühüm bir qismini təşkil edirlər. Avarlar öz adları ilə toplu halda bu gün Azərbaycan Respublikasının Balakən və Zaqatala bölgəsində və Dağıstan Muxtar Cümhuriyyətində yaşamaqda və şərəfli türk Avar adını yaşatmaqdadırlar.

1.8.   Çu, Çi, Tabqaç (Topa), Şato və Hsi-Hsia Türkləri

Türk Millətinin tarixini dəyərləndirərkən onu həm zaman, həm coğrafi ərazi və həm də türk Millətinin Cahan hakimiyyəti məfkurəsini nəzərə almaq lazımdır. Türklərin Animizmdən tutmuş yabançı dinlər olan Buddizmi, İudizmi, Xristianlığı və son ilahi din olan İslamı qəbul etmələrini də bunlara əlavə etsək Türklərin bütün dünya xalqlarından fərqli bir tarixi yaşamlarının şahidi olarıq. Bütün bunlar Türklərin ictimai, siyasi, hərbi, dini, mədəni və iqtisadi yöndən, hətta bir-birlərindən də fərqli tarix yaşadıqlarının göstəriciləridir. Belə ki, Türklərin bir qismi Köçəri "Bozkır Mədəniyyəti"ni yaradarkən başqa bir qismi də oturaq həyat keçirərək "Oturaq Mədəniyyət" yaratmış, bir qismi siyasi nüfuz və iqtidarını itirərkən, digər bir qismi hakimiyyətlərinin zirvəsinə yüksələrək İmperatorluqlar yaratmışlar. Bütün

bunlarla yanaşı dövlət və İmperatorluqların da "Türk" adı ilə deyil, ayrı-ayrı şəxs və boyların adı ilə adlandırılması da Türk tarixinin elmi cəhətdən araşdırılıb incələnməsini xeyli çətinləşdirir. Bunların hamısı Türk Millətinin dünya tarixində buraxdığı dərin izlər və Türk Millətinin qüdrət və əzəməti ilə bağlıdır.

Avrasiya qitəsində elə bir ölkə və xalq yoxdur ki, onların tarixində Türklərdən bu və ya digər dərəcədə bəhs edilməsin. Bütün bunlar Ümumtürk dünyası üçün qürurverici bir amil olsa da Türk Millətinin tarixi bütövlüyünü pozmuş, hətta bir çox Türk boylarının öz varlıqlarını qeyb etməsi ilə nəticələnmiş, Qərbdə Hun, Balkanlarda Bulqar, Quzey Hindistanda bəzi Türkünstan Türklərinin əriyib yox olmasına gətirib çıxarmışdır. Öz varlıqlarını tamamilə itirən Türk boylarından olan Çu, Çi, Tabqaç (bəzi mənbələrdə Topa - Bax: Grousset, Eberhard, Topaların etnik ilgileri hakkında araştırmalar, Ankara Üniversitesi, DTCFD, I, 1943; Prof. Dr. Laszlo Rosanyi, Tarihte Türklük, Ankara, 1971, səh. 75-77), Şato və Hsi-Hsia Türkləridir.

Çin tarixə eradan əvvəl 1450-1050-ci illərdə 400 illik Şanq Xanədanı ilə daxil olmuşdur. Şanq Xanədanını eradan əvvəl 1050-ci ildə tarix səhnəsindən silən Türk Xanədanı olan Çular (Coular) olmuşdur. 800 il (eradan əvvəl 1050-247-ci illər) Çini idarə edən bu türk xanədanı Çinin Şanq Xanədanından sonrakı mədəniyyətinin əsasını qoymuş, beləliklə, çin mədəniyyətinin təməllərində günümüze qədər davam edən proto-türk mədəniyyətinin, sənətinin, inanc sisteminin əsasını qoymuş izləri qorunub saxlanılmışdır.

Çin klassik əsərləri onların dövründə yazılmış, Konfüçyüs Laotse və digər böyük çin filosofları Çu Xanədanı dövründə yaşayıb yaratmışlar. Çində əkinçilik, iqtisadiyyat və metalçılıq da Çu Xanədanının dövründə tərəqqi tapmışdır. Şimali və Cənubi Çini mədəniyyət və təfəkkür baxımından birləşdirən də Çular olmuşdur. Böyük Çin xəritəsi də onlarla başlayır. Silahla deyil, mədəniyyətlərini yaymaqla geniş sahələri öz hökmü altına alan bu böyük türk ustadlarının insanlıq tarixində çox böyük yerləri vardır. Şərqdə Lunqşan mədəniyyəti ilə yeni bir Çinin yaranmasında da, ona istiqamət verməsində də bu şan-şöhrətli Çu Xanədanı olmuşdur. Çu Xanədanını yaradanların ana yurdu olan Pin şəhəri o dövrdəki Çindən çox uzaqda yerləşən Sensinin şimal-qərbində idi.

Hunların qorxusundan Pini tərk edən Çular Qərbdə köç edərək Çu Xanədanının birinci və ən böyük Qərb paytaxtı olan "Chou-yüan" - yəni, "Çuların mənbəyi" şəhərini salmışdılar ki, bu paytaxt Çin tarixində böyük rol oynamışdı. Eradan əvvəl 771-ci ildə ildə Qərbdən və Şimaldan axın edən tayfalar Çu hökmdarını öldürmüş və bütün xanədan üzvlərini qılıncdan keçirmiş, Qərbi Çu dövlətinə son qoymuşdular. Sonradan bəzi bəyliklər

tərəfindən xilas edilən Çu hökümdar ailəsindən bir şahzadəni Çu Xanədanının Cənubi Çindəki paytaxt şəhəri olan Loyanqa gətirərək taxta oturtmuşdular. Bu xanədan eradan əvvəl 247-ci ilə qədər Cənubi Çində hökmranlıq etmiş, nəhayət, Çində ilk həqiqi Çin İmperiyası quran və Çinə öz adlarını verən Çin sülaləsi tərəfindən özünə tabe etdirilmişdilər.

Çu Xanədanından sonra iqtidara gələn 2-ci türk imperatorluğunu quran Çi Xanədanıdır. Çilər eramızın 313-376-cı illərində Qansu bölgəsində bir krallıq qurmuş, 63 il krallıq kimi fəaliyyət göstərdikdən sonra 103 il Güney imperatorluğunun tərkibinə daxil olmuş, nəhayət 479-cu ildə Güney imperatorluğunu ələ keçirərək 23 il iqtidarda qaldıqdan sonra 502-ci ildə iqtidalarını itirmişlər. Nəhayət 48 il sonra 550-ci ildə Quzey Çin imperatorluğunu ələ keçirərək 50 il müddətində Çində iqtidarda olmuşlar. Çi xanədanının paytaxtı Çanqan şəhəri olmuşdur. Çi Xanədanının Quzey imperatorluğunu digər bir türk xanədanı olan Tabqaclar (Topalar) iqtidardan uzaqlaşdırmışlar.

IV əsrin sonunda qədim Monqolustandakı Hinq-nu yurdlarından (Monqolustanda Türklərin mövcudiyyəti daha əvvəllərə-neolit dövrünə qədər gedib çıxır. Bax: İbrahim Kafesoğlu, Türk adı, Türk soyu, Türklərin Anayurdu və yayılmaları, Türk dünyası, I cild, Ankara, 1992, səh.108) qalxan Tabqaç Türkləri böyük bir iqtidara sahib olmuşdular. Tədqiqatçılardan Crousset Topaların (Tabqaç Türklərinin A.M.) "şübhəsiz Türk olduqlarını", "Liqeti" böyük ehtimalla Türk olduqlarını "Eberhard isə" böyük bir qisminin Türk olduğunu" qeyd etmişlər. Macar alimi Rasonyi isə yazır ki: "Bunların (Tabqaç Türklərinin-A.M.) müxtəlif oymaqlardan təşkil olunmuş qarışıq bir qövüm olmaları ağla daha yaxındır" (Seçmələr bizimdir-A.M.Bax Grousset, Eberhard göstərilən məqaləsi; Liqeti, KCs,A II, səh.329; Laszlo Rosonyi, göstərilən əsəri, səh.75).

Türklərin Topalara verdikləri "Tabqaç" adı Quzey Çinə şamil edilməklə yunanca "Tauqast" şəklində orta əsrlərdə belə işlədilmişdir ki, bu da Tabqaç Türklərinin böyük qüdrətə sahib olduğunu göstərir. 386-cı ildən başlayaraq öz dövlətlərini quran Tabqaç Türkləri 424-cü ildən 534-cü ilə qədər Quzey Çini öz hakimiyyətləri altında saxlamışdılar. Paytaxtları öncə Pinq-Çenq, daha sonra isə Lo-Yanq olmuşdur.

"Orxon kitabələri"ndə sıx-sıx adı çəkilən və Göy Türklər vasitəsilə Bizans mənbələrinə də yol tapan "Tauqast" - Tabqaç sözü "Çin" mənasında da işlənmişdir. Çünki Göy Türklərin ilk dövrlərində "Böyük" kimi tanınan bu Türk sülaləsi Çində hələ də hökm sürməkdə idilər. Əslində Türkcə olub "Ulu, möhtəşəm və sayqıdəyər" anlamını ifadə edən "Tabqaç" sözü daha sonralar Qaraxanlı Türk hökmdarları tərəfindən "Tafqaç, Tamqaç" şəklində bir titul

olaraq işlədilmişdir. Bunu nəzərə alan tədqiqatçılar göstərirlər ki: "Qaraxanlıların işlətdiyi Tamqaç və ya Tafqaç Xan ünvanı Çinə hakimiyyəti ifadə edirdi. Türklər Göy Türklərdən başlayaraq Çində hökm sürmüş "Tabqaç" adlı bir Türk qövminə nisbətən bu ölkəyə (Çin nəzərdə tutulur-A.M.) bu adı (Tabqaç adını- A.M.) verirdilər" (Bax: Prof.Dr.Osman, Turan, Türk, Cihan hakimiyyəti mefkuresi, I-II cilt, səh.160-161).

Böyük Türkçü, Türk dünyasının iftixarı olan Mahmud Kaşğarlıya görə Türklərdən bir böyük olan Tabqaçlar Çin mənbələrində Asiya Hunlarının bir qismi olaraq göstərilmişdir. Sülalənin rəsmi tarixində də Mao-tun qədim Toba (Tabqaç) hökmdarı kimi qeyd edilmişdir. Həmçinin Tabqaç Türklərinin örf, adət və gələnlərinin çoxu - Boz Qurd əfsanəsi, mağara, dağ, orman kultları, "Köç əfsanəsi" və s. Türklərlə ilgili olduğu kimi dillərinin də Türkcə olduğunu sübut edən dəlillər vardır. Tabqaç dilində olan "Biteqçin-Bitikçi, katib, Xarici İşlər Naziri", "Kapuqçin - Qapıçı, Hacıb", "Atlaçin - Atlı, süvari birliyi", "Tabaqqin - Piyada birliyi", "Kurakçin - Qoruyucu, mühafiz dəstələri", "Yamçin - Poçt daşıyıcısı", "Aşçin - Aşçı, mətbəxçi başı", "Törü - Qanun, törə" və s. kimi sözlər əsil qədim Türkcə sözlərdir. Çin mənbələrində göstərilən bu söz və terminlər eyni zamanda Tabqaç Türklərinin dövlət idarə sistemi və ordu quruluşu haqqında da müəyyən təsəvvür yaradır (seçmələr bizimdir-A.M.Bax: İbrahim Kafesoğlu, Asya Türk devletləri, Türk dünyası, ikinci baskı, Ankara 1992, səh, 125-126).

Çinlilərin "Wei" adı verdikləri Tabqaç sülaləsinin qurucusu olaraq qəbul edilən Şamo Xandan etibarən 70 il müddətində çalışaraq Tatonq bölgəsindəki məhəlli hökumətləri öz hakimiyyətləri altına alan Tabqaç Türklərinin böyük dövlət halına gəlməsi Kueinin (385-409) adı ilə bağlıdır. Məhsuldar torpaqlara malik Doğu Çinin Hsien-pilərdən alınması ilə Türk Tabqaçlar bir yandan Pekinin yaxınlığına, digər yandan da Hu-anq-ho çayının güneyinə yaxınlaşmışdılar. Nəhayət sonra Çinin başkəndləri olan Lo-yanq və Chanq-anı (Bugünkü Si-nqan-fuyu) ələ keçirərək hakimiyyətini Sarı Çay bölgəsinə qədər uzadan və bütün Quzey Çini öz hakimiyyəti altında birləşdirən Tabqaç Türklərinin böyük hökmdarı Tao (Çin mənbələrində Tai-wu) dövründə (424-452) Tabqaç Türk dövləti ən parlaq çağını yaşamışdı. Doğrudur, Tabqaç hökmdarı Sseu dövründə (409-423) də dövlətin sərhədləri xeyli genişlənmişdi. Lakin 427-ci ildə Hun Hia krallığını özünə tabe etdirən və Juan-juanları məğlub edərək bugünkü İç Monqolustanı 436-cı ildə istila edən Tao 439-cu ildə Kansudakı son Hun Xanlığı olan Pei-Linqi ortadan qaldırmış, İç Asiyaya yönələrək 448-ci ildə Karaşar və Kuça şəhərlərini də himayəsi altına alaraq məşhur "İpək yolu"nu yenidən Türklərin nəzarətinə keçirmişdi.

Tarixi mənbələr qeyd edirlər ki, Tao Çin əskərlərinin "dayçıdan və dəvədən fərqsiz olduğunu" söyləyir, özünü və Tabqaç əskərlərini isə "Börü"(Qurd - Çincədə Fo-li) adlandırırdı. İmperatorluğun mərkəzini Türk həyat tərzinə uyğun gələn bozqır bölgəsində qərarlaşdıran Xaqan Tao, o dövrlərdə Çində yayılmaqda olan Buddizmin Türklər arasında daha tez nüfuz qazanmasına çalışmış, hakimiyyəti altında olan Çin ərazilərində belə Buddistlərin dini fəaliyyətlərini öz nəzarətində saxlamışdı. Xaqan Tao məbədlərdə ayinlər istisna olmaqla dini təbliğat aparılmasını yasaqlayan bir əmrnamə vermiş və əmrə riayət etməyənlərin şiddətli təqibini əmr etmişdi. Taonun Türk bünyəsi və səciyyəsinə Buddizmin pozucu təsirindən qorumaq məqsədini güdən bu əmrnaməni mənə və dəyəri daha sonralar mahiyyətini anlamayan sonrakı xələfləri hətta Budizmin təsiri altına düşdülər. İmperator Siun (452-465) vasitəsilə inkişaf etməyə başlayan bu vəziyyət sonra daha da sürətlənərək Tabqaç Türklərinin və hətta onlarla birlikdə İmperatorluğun yaranmasında yaxından iştirak edən Monqolların da Çinliləşməsinə zəmin yaratdı. 493-cü ildə İmperatorluğun mərkəzini bozqır bölgəsindən qədim Çin paytaxtı olan Lo-yanqa köçürən İmperator Honq (471-499) bunlar azmış kimi Türk törəsini, örf, adət və gələnlərini, geyimlərini Tabqaç Türkcəsini və hətta yazışmalarda Türkcə söz və ifadələrin işlədilməsini yasaqlamaqla bu işi (Çinləşməni-A.M.) tamamlamış oldu. Tabqaç İmperatoru Honq bu yasaqlarına qarşı çıxan bütün hərəkətləri yatırırdı. Ondan sonra İmperator Kiao (499-515) dövründə də bu iş davam etdirildi. Xüsusilə Kiaodan sonra hakimiyyətə gələn İmperatorluq Hu (515-528) Buddizmə o qədər düşkün idi ki, yabançı ölkələrdəki "dindəşları" ilə də əlaqə saxlayır və hətta Hindistandakı Ağ Hun hökmdarı Mihrəqula belə çinli Buddist rahib göndərərək onun da Buddizmi qəbul edib ölkəsində tətbiqini arzulayırdı.

Beləliklə çox güclü hökmdarların idarəsində olmalarına baxmayaraq Tabqaç Türk dövləti uzun müddət öz mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilməmiş, Çinlilərin incə siyasətinə uyaraq Çinliləşmişlər. Tabqaç Türk iqtidarı getdikcə zəifləmiş, dövlət 535-ci ildə Quzey Tai və Batı Chanq-an Weiləri adı ilə ikiye bölünmüş və aralarında mücadilə başlamışdı. Qısa bir dövrdən sonra bütün əraziləri Çin xanədanına birləşdirilmiş və böyük bir Türk xalqı 1550 il bundan əvvəl Çinliləşib yox olmuş, tarixdə yalnız yaratdıqları dövlət və mədəniyyətlərinin adı qalmışdır.

Tabqaç Türk dövləti müəyyən bir dövrdə karvan yollarına da nəzarət etmiş Qərbi Hun Türk dövləti ilə əlaqədə olmuşdu. Tədqiqatçılar göstərilir ki: "Avropadakı Hun dövlətlərindən (bəlkə də Atilladan-Rosonyi) belə V əsrin

ortalarında Tabqaç (Topa-Rosonyi) Türklərinin Wei sülaləsinə elçilər getmişdir" (Bax: Rosonyi, göstərilən əsəri, səh 76)

Tabqaç Türklərinin siyasi hakimiyyətlərinin qısa bir dövrü əhatə etməsinə baxmayaraq onların mədəni təsirləri çox önəmli olmuşdur. Belə ki, Cao xalqı istisna olmaqla Hindistandan quzey doğuya qədər Buddizmin yayılmasında Tabqaç Türklərinin çox böyük rolu olmuş, V əsrdə Yün-Kanqda, Lonq-mendə, VI əsrdə Tun-Hunq və qismən də Qandhara sənətinin təsiri altında meydana gələn gözəl heykəltaraşlıq əsərləri məhz Tabqaç Türklərinin adı ilə bağlıdır. Tabqaç Türkləri quzeydəki irqi qohumları olan Tunquz və Türklərdən, həmçinin Monqollardan belə yarım əsr müddətində Çin mədəniyyətini qorumuşlar.

Tabqaç Türkləri ilə Çinə ilk böyük Türk qanı qarışmışdır. Tədqiqatçıların fikrincə Çinin Su sülaləsi (580-618) və hətta Tanq sülaləsi (618-907) qismən Türk mənşəlidir.

Tabqaç türklərindən sonra çinlilərin «Şa-To» adlandırdıqları «Çöllər Xanədanı» eramızın 923-950-ci illərində üç imperator ilə 27 il Çində səltənət sürmüş dördüncü türk imperatorluğudur. Çinin Heuleanq xanidanını məğlub edərək yerinə keçən Şato türkləri Çinin XXII İmperatorluq Xanədanı sayılırlar.

Şato türk xanədanlığını quran Göy Türk şahzadələri olmuşlar. 883-cü ildə Şan-Si valisi olan Göy Türk şahzadəsi Çin mənbələrində «Li Ko-yanq» kimi tanınan şəxs 908-ci ildə 55 yaşında vəfat etmişdir. Şatolardan Çində ilk türk imperatoru olan və Şansu valisi Li Ko-yanqın mənəvi oğlu sayılan, tarixdə adı hələlik belli olmayan və 11 il (925-936) hakimiyyətdə olan şəxs olmuşdur. Li Ko-yanqın öz oğlu Li Ts-un-lui isə 908-ci ildən 923-cü ilə qədər 15 il Qansu kralı kimi hakimiyyətdə olduqdan sonra 925-ci ildə ölmüşdür. Li Ko-yanqın mənəvi oğlunun ölümündən sonra onun damadı Çin mənbələrində «Şi-Çinq-Tanq» adlandırılan Göy Türk şahzadəsi onun yerinə keçərək 936-946-cı illərdə 10 il müddətində Çin imperatorluğunu idarə etmişdir. Üçüncü və sonuncu Şato imperatoru da bir Göy Türk şahzadəsi olmuşdur. Onun öz adı hələlik belli olmasa da Çin mənbələrində onun atası «Liu-Şih-yü-an» şəklində qeyd edilmişdir. Bu şahzadə də Şato Türk İmperatorluğunu 4 il (946-950) idarə etmiş, onun öldürülməsindən sonra 27 illik Şato Türk İmperatorluğuna son qoyulmuşdur. Bu Şato Türk İmperatorluğunun ilk paytaxtları 923-936-cı illərdə Tai-yuan və Lo-yanq, 936-950-ci illərdə isə Kaitonq-Pie şəhərləri olmuşdur.

Çin mənbələrinə əsaslanan tədqiqatçılar göstərir ki, Çingiz xanın mənsub olduğu «Kyat» ailəsi məhz Göy Türklərdən olan bu Şato türklərinin nəslindəndir. Lakin XII əsrdə indiki Monqolustanda moğollar türklərə nisbətən çoxluq təşkil etdikləri üçün bu ailə moğollaşmışdır. (Bax: Yılmaz Öztuna, Böyük Türkiyə tarixi, I cild, İstanbul 1983, səh. 175.)

Çində beşinci Türk xanədanını quran Hsi-Hsia Türkləridir. Onlar Çinin XXVII xanədanı sayılırlar. 1038-1227-ci illərdə 189 il hakimiyyətdə olan Hsi-Hsia Türkləri 1227-ci ildə Çingiz xan imperatorluğuna qatılmışdır. Paytaxtları Halahar şəhəri olmuşdur. Tibetliləşmiş türklər olan Hsi-Hsialar Qansu, Ordos və Şensi bölgələrində hakimiyyət sürmüşlər. 1227-ci ildə Çingiz xanın bu xanədanı ortadan qaldırmasına baxmayaraq onlar ata-babalarının taxt-tacı üçün mübarizə aparmış, 1274-1276-cı illərdə kiçik bir krallıq qurmuş, lakin bu dövrdə Çinin qüdrətli hakimi, Çingiz xanın nəvəsi Kubilay tərəfindən tamamilə türk-moğol imperatorluğuna tabe edilmişlər.

Hindistandakı türk xanədanlıqlarından fərqli olaraq Çindəki türk xanədanlıqları türklüklərini və burada yaratdıqları yüksək mədəniyyəti qoruyub saxlaya bilməmiş, əksinə, tamamilə çinililəşmiş və onların yaratdıqları bütün maddi və mənəvi mədəniyyətləri çinlilərin adına yazılmışdır.

1.9. Göy Türklər

Türklərin bir Millət kimi "Türk" adı ilə siyasi səhnəyə çıxışı Göy Türklərin adı ilə bağlıdır. Ağ Hunları da öz içərisində əridən Göy Türklər Çin mənbələrinə görə, Hun Türklərinin nəvə-nəticələridirlər.

12 milyon kilometrlik bir ərazini əhatə edən Göy Türk İmperatorluğu (552-743) bugünkü Monqolustan, Orta Asiya, Çinin böyük bir hissəsi və Rusiyanı öz hakimiyyəti altında saxlamış, Türküstandakı bütün Türk qövmləri və boylarını öz çatısı altında birləşdirərək öz dövlətini "Türk dövləti", öz Millətini "Türk Milləti" adlandıran Göy Türklər şərəfli bir tarix yaratmış və yaşamışlar.

Doğu Sibirdəki Yakut Türkləri və batıdakı Oqur Bulqar Türkləri istisna olmaqla Türk əsilli bütün boyları öz ətrafında birləşdirən Göy Türklər bir yelpik kimi açılaraq dörd tərəfə yayılmış getdikləri yerlərdə "Türk" adını və onun siyasi, iqtisadi və idarəçilik gələnlərini yaşatmışlar. Özlərindən sonra yenə də Yakut və Oqur Türklərindən başqa bütün Türklərin tarixində onların izləri davam etmiş, ümumtürk ləhcə və dialektləri Göy Türk dilinin damğasını daşımışdır. Şərqdən qərbə, Orta Asiya, Türküstan, Mavərünnəhr, Quzey Hindistan, İran, Azərbaycan, İraq, Suriya, Anadolu və Balkan Türkləri Göy Türklərin sayəsində Türk adı daşımış və daşımaqdadırlar.

Böyük Hun Türk İmperatorluğunun dağılmasından sonra Asiyada dağılıq halda yaşayan Türk boylarını bir araya gətirərək yenidən böyük bir Türk İmperatorluğu quran Göy Türklər Çin əfsanələrinə görə, Hunlardan ayrılan "Asena" adlı, "Tanrısal kökənli" Türk boyundandırılar. İlahi kökənli olduqlarından dolayıdır ki, "Göy Türk" adlanmışlar. Qurd Ata inancı ilə bağlı olaraq Göy Türklər xaqanlığın rəmzi kimi Qurd başlı bayrağı qəbul etmişdilər.

Bu dövlətin ilk qurucuları Böyük Yabqu Tuvunun oğulları olan Bumın Xan (Çin dilində Tümen Xan - A.M.) və İstəmi Xandır. 525-ci ildə Juan-Juanları məğlubiyyətə uğradan Bumın Xan "Xaqan" ünvanı alaraq elə həmin ildə də öldüyündən yerinə keçən Mukan Xaqan 556-cı ildə Topa dövlətini, Moğolları, Tibetliləri, Xatayları, Koreyalıları, Qırğızları öz hakimiyyəti altına alaraq dövlətin doğu qanadını İmperiyaya çevirmiş, Çinlə diplomatik və ticarət əlaqələri yaratmış, Çin ərazisində yavaş-yavaş iqtisadiyyatı ələ keçirmiş, Çin İmperatorunun qızı ilə evlənmiş, Çində bir-biri ilə döyüşən Chou və Tsini adlı iki xanədanı öz basqısı altında saxlamışdı.

Dövləti müəzzəm bir şəkildə genişləndirən bu böyük Göy Türk Xaqanının xatirəsi Orxon kitabələrində hörmətlə yad edilmiş, "Dörd tərəfə ordu göndərərək qövləri itaət altına almış, başlıları baş əyməyə məcbur etmiş, dizliləri diz çökdürtmüş, irəlidə - doğuda Kadirqan dağlarına, geridə - batıda Dəmirqapıya qədər Türk Millətini hakim etmiş, bu ölkələr arasında Göy Türk qövmü onun sayəsində hür müstəqil yaşamış, Bilgə Xaqan, Alp Xaqan imiş buyruqçuları, bəyləri, budunu hər bilikli və cəsur imiş" kimi vəsfləndirilmişdir. Ölərkən yapılan böyük cənazə törənində xüsusi heyətlərlə qonşu dövlət və qövmərlə (Çin, Tibet, Apar, Qırğız, Üçkurikan, Otuz Tatar, Kitan, Tatabi və b.) yanaşı, Bizans İmperatorluğunun nümayəndəsinin də iştirak etdiyini Orxon kitabələrindən öyrənirik.

Mukan Xaqanın 572-ci ildə ölümündən sonra yerinə keçən qardaşı Tapo (Tapar) Xaqan (572-581) öz dinindən ayrılaraq Buddizmi qəbul etmiş, Budda məbədi tikdirmiş, Buddanın heykəlini yaptırmış və ölümündən sonra dövləti Çin təsirinə məruz qoymuşdusa da, onun mənbələrdə Çinin Tsi İmperatorluğuna "Oğullarım" deyə xitab etməsi bütün quzey Çinin o dövrdə Türklərin himayəsində olduğunu göstərməkdədir. İmperatorluğun genişliyi ilə əlaqədar olaraq Xaqanlığın öz hakimiyyəti altında olan qanadını iki yerə bölərək doğu hissəsinə qardaşı Kolonun oğlunu, batı hissəsinə isə kiçik qardaşı İo-tanı "Xan" təyin edən və İmperatorluğun qərb qanadına başçılıq edən İstəmi Xan da onun yüksək hakimiyyətini tanıdığından Tapo ulu Xaqan ünvanını daşımışdı. Sonradan Çinlilərin Tsi İmperatorunun prensesi ilə evlənmək düşüncəsinə qapılan, Türklər üçün zərərli olan Buddizmi qəbul edən

Tapo xarici siyasətdə də yanlış addımlar ataraq Tchinq xanədanına məğlub olaraq ona sığınan bir Tsi prensini "Çin Xaqanı" elan etmiş və prensin Choular tərəfindən qıvrılmasına göz yumduğu üçün millətinin etibarını büsbütün itirmişdir. Beləliklə də, Göy Türklərin əzmi qırılmış oldu. Göy Türk birliyinin pozulmasına və İmperatorluqda çatların yaranmasına təsir edən amillərdən biri də bu dövrdə İmperatorluğun qərb qanadına başçılıq edən İstəmi Xaqanın ölümü olmuşdu.

Tuvunun ikinci oğlu olan İstəmi Xaqanın başçılıq etdiyi Göy Türk orduları Altay bölgəsinin qərbində, İssıq Göl və Tanrı Dağlarına qədərki əraziləri öz hakimiyyəti altına alaraq Sasani və Bizans kimi dövrün ən əzəmətli İmperatorluqlarını öz siyasətinə uyğunlaşdıraraq Türk Xaqanlığını bir dünya dövləti səviyyəsinə yüksəltmiş, Sasani hökmdarı Ənuşirəvanla müqavilə bağlayaraq Ağ Hun dövlətini yıxmış, ərazilərini bölüşdürmüş, öz qızını Ənuşirəvanla evləndirərək onu Sasani sarayına İmperatoricə təyin etmiş, Mavərünnəhri, Fərqanənin bir hissəsini, Kaşğarı, Hoteni və başqa yerləri Göy Türk Xaqanlığına qatmış, həmçinin Volqaboyu Oqurları, Qafqazdakı Onoqur, Sabir Türk qövmlərini və Macarları da öz idarəsi altına alaraq Türklərin nəzarətinə keçirmişdi. Çox geniş bir coğrafi ərazini əhatə edən Göy Türk İmperatorluğu öz dövründə dünya siyasi, iqtisadi və hərbi inkişafına da yön vermişdi.

Rəsmi ünvanı "Yabqu" olmasına baxmayaraq kitabələrdə "Xaqan" deyə bəhs edilən İstəminin Bizans elçisi Valentinosa apardığı danışıqlar o dövr Türk fəthlərinin həm şəklini və həm də fəlsəfəsini açıqlamaq baxımından böyük dəyər daşıyır. İstəmi Xaqan Bizans elçisinə söyləmişdi ki: "Mən əsirlərimiz olan Uar-Hunların (Avarların - A.M.) hansı yoldan Bizansa getdiklərini bilirəm. Dinepirin, Meriçin harada olduğunu, Dunayın haraya axdığını da bilirəm. Gündoğandan günbatana ölkələr bizə (Göy Türklərə - A.M.) diz çökmüşdür. Alanları, On-Oqurları görürsünüz. Bizə qarşı gəlmək cəsarətini göstərdilər, fəqət ümidləri boşa çıxdı. Romaya da gələcəyik" (İqtibas İbrahim Kafesoğlunun "Asiya Türk devletleri" yazısından götürülmüşdür. Bax: Türk dünyası, I cild, Ankara. 1992. səh.131-132). Göy Türk sərhədlərinin Qafqazın şimalına qədər uzandığını göstərən bu sözlər Bizansı açıq-aşkar bir təhdid mənasına gəlirdi. Ancaq bu Türk qəhrəmanı dediyi sözdə qalmadı, bunu əməldə də icra etdi. Kırımın Bizans İmperatorluğuna aid məşhur Kerç qalası Göy Türk orduları tərəfindən 576-cı ildə zəbt edildi. Bu, Göy Türk Xaqanlığının Mancuriya sərhədlərindən Qara dənizə qədər geniş bir ərazini əhatə etdiyini göstərir.

İstəmi Şaddan sonra yerinə keçən oğlu Tardu (576-603) cəsarəti və savaşsevərliyi ilə atasına bənzəsə də ehtirası üzündən Tapo Xaqanın açmış olduğu ayrılıq çatlarını daha da genişləndirdi. Çinlilər onun bu zəif cəhətindən yararlanaraq öncə Xaqanlığın ona verilməmiş olmasından dolayı küskün olan Mukanın oğlu Talo-pieni Tapoya qarşı qaldıraraq onun Tardunun yanına getməsinə təlqin etmişdilər. Halbuki, Mukan Xaqanın özü belə bu oğlunu taxt-taca namizəd göstərməmişdi, çünki Talo-pienin anası Türk soyundan deyildi. Ulu Xaqan Tapo 581-ci ildə ölərkən öz oğlunu deyil, Talo-pienin Xaqan olmasını arzu etsə də, Dövlət Məclisi bunu qəbul etməyərək qardaşı Kolonun oğlu İşbaranı (Çin mənbələrində (Şa-po-lüe) Xaqan seçmişdi. İşbara Chouların yerinə iqtidara gələrək Çində 350 ildən sonra ilk dəfə siyasi birlik təsis edən Sui xanədanından (581-618) öz ailəsinin intiqamını almaq istəyən arvadı Chou prensesinin təhriklərinə qapılaraq Çinə ordu yeritmiş, Sui İmperatoru Ven-ti də qədimdən bəri Çin şəhərlərində ticarətlə məşğul olan və dostluq münasibətləri sayəsində xeyli imtiyazlara sahib on minə qədər Türkü Çindən uzaqlaşdırmış, həmçinin sınaqdan çıxmış intriqa fəaliyyətini işə salaraq Göy Türk İmperatorluğunun qərb qanadının başçısı Tarduya altun qurd başlı bir sancaq göndərərək onu Göy Türklərin Ulu Xaqanı olaraq tanıdığını bildirmişdi. Hakimiyyət ehtirası alovlanan Tardu İşbaranın Çinə qarşı birgə vuruş təklifini rədd etmiş, əvəzində Xaqanlığın doğu qanadının yüksək hakimiyyətini tanımadığını elan etmişdi. Beləliklə, İmperatorluq 582-ci ildə rəsmən ikiye - Doğu və Batı Göy Türk Xaqanlığına ayrılmış oldu.

Şərqi və Qərbi Göy Türklər arasındakı siyasi-iqtisadi rəqabət, nəhayət, İmperatorluğu zəiflətməmiş, bundan istifadə edən Çinlilər 630-cu ildə Doğu Göy Türk, 658-ci ildə Batı Göy Türk Xaqanlıqlarını özlərinə tabe etmişdilər. Ona görə də Göy Türklər 630-680-ci illəri özlərinin matəm illəri saymışlar. Göy Türkləri bu fəlakətə sürükləyən səbəbləri ikinci Göy Türk Xaqanlığı dövründə Türk runik əlifbası ilə yazılan qədim Türk abidələri aşağıdakı kimi açıqlayıb tarixləşdirmişdir:

1. Böyük Xaqanlardan sonrakı dövlət yetkililərinin keyfiyyətsizliyi; bilgisiz Xaqanların taxtda oturmaları; Türk bəylərinin Türk adından imtina edib Çin bəylərinin adını almaları; Çin Xaqanına boyun əyib ona xidmət etmələri;

2. Türk qövminin uyğunsuz tutumu, yəni ac olduğu zaman toxluğu düşünməməsi və tox olduğu zaman achiq nədir bilməməsi, yurdundan ayrılıb doğuya, batıya yayılması; "Kutlu yurdları olan Ötükəni tərk etmələri", "getdiyi yerlərdə su kimi qan axıtdıqları, öz Xaqanlarını tərk edib başqa Xaqanlara

xidmət etmələri. Başqalarının hökmü altına girdikləri üçün Göy Tanrının onlara ölüm hökmü kəsməsi;

3. Hiyləgər Çin siyasəti və yıxıcı propaqandası; Çinlilərin dadlı sözü, böyük məbləqli hədiyyələri, Çinlilərin fəsad törədən bilgiləri yayması; Çinlilərin kiçik qardaşları böyük qardaşlara qarşı qaldırması; Çinlilərin Türk bəyləri ilə boyları arasında nifaq salması və sonda Türk soyunu məhv etməyə girişməsi (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Orxon-Yenisey kitabələri).

Bu 50 illik dövəmdə Göy Türklər bir Millət olaraq öz varlıqlarını, dil, inanc və adət-ənənələrini qoruyub saxlamışlarsa da, müstəqil bir dövlətdən məhrum olmuş, "Bəy olmağa layiq övladı qul, Xatun olmağa layiq qızları cariyə olmuş"du. Millət: "Ölkəli bir millət idim, indi ölkəm harada? Xaqanlı bir qövəm idim, indi Xaqanım hanı?" - deyərək 50 illik bir istiqlal savaşına başlamışdı.

Birinci Göy Türk İmperatorluğunun süqutundan sonra Göy Türklər nəhayət Çinlilərə qarşı apardıqları 50 illik istiqlal mübarizəsi nəticəsində yenidən Qutluğun və böyük bilgin Tonyukukun ətrafında birləşərək öz dövlətlərini bərpa etməyə müvəffəq olmuşdular. Qutluğ "Xaqan" elan edilərək "İltəriş" (Eli, dövləti birləşdirən) ünvanı almış, qardaşları Qapağanı "Şad" (boy başçısı), Tosunu "Yabqu" (Göy Türklərdə Xaqan ailəsindən olan Yabqu "Vali" anlamında, Oğuz və Qarluk Türklərində isə "hökmdar" anlamında işlədilmişdir. Bax: Prof. Dr.Lazlo Rasonyi, Tarihte Türklük, Ankara 1971, səh.61), ikinci Göy Türk dövlətinin qurulmasında müstəsna xidmətləri olmuş qəhrəman və bilgin Tonyukuku isə "Ayquçı" (Dövlət müşaviri - Bax: İbrahim Kafesoğlu, Asya Türk dövlətləri, Türk dünyası, I cild, ikinci baskı, Ankara 1992, səh. 137) təyin edərək ordunun hazırlanması, idarə edilməsi və diplomatik işlərin tənzimlənməsini ona həvalə etmişdi. Bu və bundan sonrakı dövrlər haqqında Göy Türk Xaqanlığı haqqında "Orxon" kitabələrində geniş məlumatlar vardır.

Qutluğ İltəriş Xaqan 12 il müddətində (680-692) Tonyukukun yaxından köməyi ilə Göy Türk dövlətini yenidən qurub təşkilatlandırmış, dövlətin sərhədlərini genişləndirmiş, Çinə yürüşlər etmiş, "Quzeydə Köqmən dağlarına, doğuda Onon çayının yüksək vadilərinə, batıda Altaylara qədər uzanan ərazilərdəki Türk və digər yabançı qövmələri Göy Türk idarəsinə almış, 47 dəfə səfər etmiş, 20 kərə savaşmış, Tanrı buyurduğu üçün düşmənləri itaətinə almış, dizliləri diz çökdürmüş, başlılara baş əydirmiş"di (Bax: Bilgə Xaqan kitabəsi). "Bilgə Xaqan kitabəsi"ndə həmçinin göstərilir ki: "Türk Tanrısı Türk Millətinin adı və sanı yox olmasın deyə atam Kağan (Qutluğ İltəriş Xaqan nəzərdə tutulur-A.M.)ilə anam Xatunu yüksəltmiş, indi də mənə taxta

çıxartmışdır. Atam Qutluğ İltəriş dövləti və Xaqanı yox olmuş, təşkilatı pozulmuş və əsarətə düşmüş Türk Millətini ataların törəsinə görə nizama salmışdı" (Bilgə Xaqan kitabəsi).

"Tonyukuk kitabəsi"ndə də göstərilir ki: "İltəriş Xaqan himmət etməsə və ya yox olsa idi, mən də (Tonyukuk nəzərdə tutulur-A.M.) çalışmasaydım, birləşmiş Türk yurdu (Ötükən nəzərdə tutulur-A.M.) sahibsiz qalardı. Onlarla çalışdığım üçün Türk Milləti birliyə qovuşdu" (Bax: Tonyukuk kitabəsi).

Qutluğ İltəriş Xaqan 692-ci ildə Ötükən yaylasında dalğalandırdığı "Altun Qurd başı" Bayrağının kölgəsində öldükdə arxasınca 8 yaşlı Bilgə, 7 yaşlı Kül Təkin adlı iki oğul buraxmışdı. İltəriş Xaqanın ölümündən sonra yerinə keçən 27 yaşlı qardaşı Qapağan (Çin mənbələrində - Moço adlanır-A.M.) Türk tarixinin ən böyük fəthlərindən biri sayılır. Qapağan Xaqan böyük və uzaqgörən bir dövlət başçısı olmuşdur. O, qarşısına qoymuşdu ki, Çini basqı altında saxlasın və beləliklə də Türk dövlətinin təhlükəsizliyini təmin etməklə xalqı əmin-amanlıqla yaşatsın, Çində dağınıq halda olan Türkləri ana vətən Ötükənə qaytarsın, onları yabançı hakimiyyətdən qorusun və beləliklə də Türk ölkəsində hərbi və iqtisadi inkişafı sürətləndirsin, Asiyadakı bütün Türkləri Göy Türk birliyinə bağlasın. Bütün bunları həyata keçirmək üçün Qapağan Xaqan Tonyukukla birgə "gündüz oturmaı, gecə uyumadı" (Bax: Tonyukuk kitabəsi), sonda Çini istila etdi, Çindəki Türkləri azad edərək vətənlərinə gətirdi, "əsir olmuş Türk milləti artıq özü əsirlərə sahib oldu, düşmənlərin altunlarını, gümüşlərini, ipəklərini, atlarını, darılarını Türklərinə qazandırdı"(Orxan abidləri). Tarixi mənbələr Qapağan Xaqanın həmçinin Batı Göy Türk boylarını təşkil edən On Oxları Tonyukukun komandanlığı altındakı İnal və Bilgənin birləşmiş orduları ilə öz itaəti altına alıb Göy Türk dövlətinə bağlamasını və qardaşı oğlu Kül Təkinin Dəmir Qapı Dərbəndə qədər səfər etdiyini (Bax: Orxan kitabləri), beləliklə də vaxtilə Tardunun Türk birliyini gerçəkləşdirdiyi tarixdən tam 100 il sonra onun Doğu-Batı Xanlıqlarını öz hakimiyyəti altında birləşdirdiyini və sonda Çinlrlə təmasda olan Bayırkuların pusqusuna düşərək 716-cı ildə öldürüldüyünü yazmaqdadırlar (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: Türk dünyası, I cild, səh. 136-142).

Qapağan Xaqanın ölümündən sonra yerinə keçən oğlu İnal Boğu Xaqanlığın bu böhranlı dövründə qarışıqlıqların qarşısını ala bilmədiyindən, ölkəyə hüzur gətirə bilmədiyindən xalqda Tanrı tərəfindən onda Xaqanlıq vəsflərinin olmadığı qənaəti yaratmış, dövlətin fəlakətdən qurtarması üçün Xaqanın dəyişdirilməsi qənaətinə varılmış, hakimiyyəti könüllü təhvil vermədiyindən böyük qəhrəmanlıqlar göstərmiş İltəriş Xaqanın oğulları Bilgə

və Kül Təkin tərəfindən devrilmiş, qardaşı, qohum-əqrəbaları və tərəfdarları ilə birgə öldürülmüş, Kül Təkinin israrı ilə Bilgə "Xaqan olmuşdu. Kül Təkin də Göy Türk ordusunun baş Komandanı olmuş, 705-ci ildən vəzifəsindən ayrılan Tonyukuk yenidən "Ayqucı" (Dövlət müşaviri) vəzifəsinə gətirilmişdi. "Bilgə Xaqan" Kitabəsində bununla bağlı göstərilir ki: "Tanrı Türk milləti yaşasın deyə məni (Bilgə Xaqanı - A.M.) taxta oturtdu. İçdə aşız, dışda geyəcəksiz bir qövmə Xaqan oldum. Atamızın (İltəriş Xaqanın - A.M.), əmimizin (Qapağan Xaqanın - A.M.) qazandığı millətin adı, sanı unudulmasın deyə qardaşımla (Kül Təkinlə - A.M.) sözləşdik. Türk milləti üçün gecə uyumadım, gündüz oturmadım. Kül Təkin ilə "Şadlar"la öləsiyə çalışdıq..., başqa yerlərə köçmüş və tükənməkdə olan xalqı təkrar yurdlarına topladım..., şimalda Oğuz elinə şərqdə Xitaylara, cənubda Çinlilərə qarşı on iki səfər yaptım. Tanrı yardım etdiyi üçün milləti diriltdim, çılpaq xalqı geydirdim, yoxsul xalqı zəngin etdim, sayı azalmış milləti çoxaltdım, Türklərin başqa millətlər arasında mövqeyini yüksəltdim, dörd yandakı millətləri sülhə məcbur etdim" (Bax: Bilgə Xaqan Kitabəsi). Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, Türklər ən qədim dövrlərdən başlayaraq topluluqdan millətə çevrilmiş, milliyətçilik tarixində misli görülməmiş başarılar qazanmışlar. Bilgə Xaqan hətta üsyan edən və ona qarşı savaşıyan Oğuz, Türkeş və Qırğızları da Türk və öz millətindən hesab etmiş, "Yanıqlıqları üçün yazıq etdiklərini" göstərmiş, milli birlik şüuruna sahib olduğunu bir daha təsdiq etmişdir. Beləliklə "Xaqan, vəzir və xalqın necə eyni milli şüurla birləşdiklərini və əsarətdən sildiklərini öyrənirik" (W.Thomsen. Inscriptonis de l Orkhon, Helsingfors 1896, səh 101).

Böyük Göy Türk Xaqanları əldə etdiyi nailiyyətlərə sevinərək "Artıq millətimi qayğısız yaşayacaq bir hala gətirdim" deyərək bundan qürur duyur və öz xitablarında haqlı və doğru olduqlarını təsdiqləmək üçün: "Ey Türk bəyləri və milləti! Bu sözləri eşidiniz. Əcəba bu sözlərimdə bir yalan varmıdır" - deyərək bütün milləti şahid göstərərək gələcək nəsillərə dərin etimadlarını biruzə verir. Hətta Xaqanlar əsarət dövrünü xatırlarkən bir qisim bəylərin və yüksək məmurların "xəyanət və alçaqlığını" göstərərək də "Ey Türk milləti! Titrə və özünə dön! Sən özünə dönəndə böyük olursan"-deyərək Türk millətinin milli ruhunu yüksəltməyə, onu əbədi olaraq canlı saxlamağa çalışmışlar. Göy Türklərə məxsus bu milli, demokratik və dini duyğular özlərindən sonra dövlət və İmperatorluq yaradan bir çox soydaşları üçün ilham qaynağı olmuşdur. Məşhur tədqiqatçı alim, akademik W.Bartoldun yazdığı kimi: "Tarixdə nadir olaraq qədim Türklərdə milli şüur və vicdan təşəkkül tapmışdı... Qədim Türk dövlətində... xalq həqarət görməzdi: Onlarda bir

demokratiya şüuru mövcud idi". (Qədim Türk kitabələrinin tarixi əhəmiyyəti, Orxon abidələri, tərcümə edən Nəcib Asim, İstanbul 1940).

Bilgə Xaqan: "Mən Göydə yaradılmış Türk Bilgə Xaqan taxta oturdum. Siz kiçik qardaşlarım, qohumlarım, gənc şahzadələrim, bütün soyum və millətim! Sağdakı Şad Bəylər, Soldakı Tarxan və Buyruq Bəylər,... Sizlər, anam xatun, bibi və xalalarım, qadın və qızlarım... sözlərimi sonuna qədər yaxşıca dinləyiniz!" - deyərkən Türk millətinin bir bütün halında təqdim etmişdir ki, bu da Türklərin qədimdən bir millət halında formalaşdığını bir daha təsdiq edir. Dövlətin quruluşu və yüksəlişində milləti əsas amil sayan Bilgə Xaqan "bir qisim Türk bəylərini öz mənfəətlərinə düşgün, Çin əsarətinə alışıx xəyanətkar adlandırmış, bunun əksinə olaraq xalq kütlələrinin milli adət-ənənələrə sadıq qaldıqlarını, istiqlal fikrinə daha sıx bağlı qaldıqlarını göstərmişdir (Bilgə Xaqan kitabəsi). Göy Türk Xaqanı Bilgə Xaqan dövlətçilikdə də bir ənənə qoymuş, qardaşı Kül Təkin və Böyük Bilgin Tonyukukla birgə millətin və dövlətin birliyi naminə qardaşlıq və ağsaqqallıq duyğularını hakimiyyət ehtiraslarına qurban verməmişlər. Çox təssüflər olsun ki, Türk tarixində buna yalnız Səlcuq Sultanı Toğrul Bəylə qardaşı Çağrı Bəy, Osmanlı Sultanı Orxan Qazi ilə qardaşı Ələddin Paşadan başqa kimsə əməl etməmişdir.

19 il "Şad", 19 il də Xaqan olmuş Bilgə Xaqan Çin mənbələrinin də qeyd etdiyi kimi çox güvəndiyi "Türk millətini çoxqun həyəcanla sevmiş," Ey Türk milləti! Üstdə Göy yıxılmazsa, altda Yer dəlinməzsə, dövlətini, törəni heç kim poza bilməz... Üstdə Tanrı, aşağıda Yer buyurduğu üçün millətimizi gözünün görmədiyi, qulağının duymadığı irəli Gün doğusuna, geri Gün batısına, bəri Gün ortasına, yuxarı Gecə ortasına qədər apardım. Altunun sarısını, gümüşün bəyazını, ipəyin xalısını, atın ayqırını, sincabın (çox qiymətli xəzi olan heyvan) göyünü millətimə - Türklərimə qazandırdım" - deyərək millətə xidmətindən qürur duymuşdur. Türk dünyasının tarixi iftixarı olan Bilgə Xaqan bir Buyrukçuk tərəfindən 734-cü ilin yayında xaincəsinə zəhərlənib öldürülmüşdü. Bilgə Xaqanın ölümü qardaşı qəhrəman Kül Təkinin, qaynatası və dövlətin baş müşaviri Tonyukukun ölüm acısını hələ unutmayan Türk millətini yasa qərq etmiş, hətta Çin İmperatoru belə ölkəsində matəm elan edərək yas mərasimləri təşkil etmişdi. Dövlət tərəfindən Bilgə Xaqan üçün bir "Anıt qəbir" inşa edilmiş və bir də "Kitabə" hazırlanaraq baş daşına məşhur prens, Kül Təkinin atası və onun "Kitabəsi"nin müəllifi Yoluq Təkin tərəfindən (qədim Türk "Runik yazısı" ilə) həkk edilmişdir.

İkinci Göy Türk Xaqanlığının yaradılmasında Bilgə Tonyukukun müstəsna xidmətləri olmuşdur. Kitabələrdə Tonyukuk özü haqqında bunları söyləyir.

"Mən hakim Tonyukuk (görünür ki, bu mətn Tonyukukun dövlət müşaviri dövrlərində deyil, 705-716-cı illərdəki yüksək məhkəmə üzvü olduğu dövrlərdə yazılmışdır - A.M.). Çində dünyaya gəldim. Çünki o zaman Türk milləti Çinə tabe idi... O vaxt Tanrı belə demişdi: Mən sizə (Türklərə - A.M.) bir xaqan vermişdim, fəqət siz onu buraxıb hökm altına girdiniz. Bu səbəblə də Tanrı onları ölümə cəzalandırdı. Türk milləti pərişan olmuş və birləşmiş Türk yurdunda toplu bir xalq qalmamışdı... İlk öncə Şad Qutluğ yanında 700 adam toplandı. Mən də onların arasında idim. Tanrı mənə sezgi verdiyi üçün onun (Qutluğun - A.M.) Xaqan olmasına çalışdım... O da "Tonyukuk mənimlə bulunduca mən İltəriş (Milləti toplayan) Xaqan olaram" dedi. Kitayların və Çinlilərin bu yeni gücə qarşı hərəkətə keçdiyini öyrəncə gündüz oturmadım, gecə uyumadım və dərhal durumu Xaqanıma bildirdim, düşmənlər birləşmədən üzərlərinə varalım-dedim. Tanrı yardımı ilə düşmənləri pərişan etdik. Xaqan və Türk milləti Ötükəndə yerləşincə cənub, şimal, şərq və qərbdə bulunan bütün boylar bizə qatıldı" (Tonyukuk kitabəsi).

Göy Türk istiqlal savaşının başlanğıcından etibarən, İltəriş, Qapağan və Bilgə Xaqanlar dövründə dövlətə 46 il xidmət edən, heç bir savaşda məğlub olmayan, "Boyla Baqa Apa Tarkan" (Baqa Boyunun baba Tarkanı) ünvanlarını daşıyan, "Bilgə" Bilicisi, Müdrik və strateq Tonyukuk İkinci Göy Türk Xaqanlığının ordusunu, maliyyəsini, ədliyyəsini tənzimləyən, "Ayqucu" (Dövlətin indiki anlamda Baş Naziri - A.M.) olaraq Xaqanlar üzərində xüsusi təsirə malik olmuş, o dövrün dini cərəyanlarını yaxından öyrənmiş, Bilgə xaqanın istəyinə baxmayaraq Buddizmin Türklər tərəfindən qəbul edilməsinə, şəhərlərin qala divarları ilə hasara alınmasına imkan verməmişdir. Bu və digər məsələlərlə bağlı kitabədə Tonyukuk göstərir ki, Buddizm dini və fəlsəfəsinin "hər ikisi də insandakı hökm etmə və iqtidar duyğusunu zəiflədir. Güc və savaşçılıq yolu bu deyildir, bizə (Türklərə - A.M.) uyğun düşməz. Türk millətini yaşatmaq istəyiriksə nə bu cür təlimlərə, nə də bu cür tapınaqlara ölkəmizdə yer verməməliyik". Şəhərləri hasara almaq haqqında da bunları söyləmişdir: "Bunlar olmamalı. Biz (Türklər - A.M.) ömrünü sulu və otlu ərazilərdə keçirən bir millətik. Həyat tərzimiz bizi daima bir müharibə şəraiti içində tutmaqdadır. Göy Türklərin sayı Çinlilərin yüzdə biri qədər deyil. Başarılarımız yaşayış tərzimizdən irəli gəlir. Güclü zamanlarımızda orduları hazırlayıb axınlar yapar, zəif olduğumuz dövrlərdə bozkiirlərə çəkilir mücadilə edərik. Əgər qala və hasarlar içinə qapanırsaq Tank orduları (Çinlilər nəzərdə

tutulur - A.M.) bizi məhv edər, ölkəmizi istila edərlər". Mənbənin əlavə etdiyinə görə bu tövsiyələrdəki dərin məna Göy Türk paytaxtında yaxşı qarşılanmışdır. Bu gün Qərb araşdıçıları tərəfindən Tonyukuka "Göy Türk Bismarkı" deyilməkdədir. (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Osman Turan, göstərilən əsəri, səh.63,65,90,94; Türk Dünyası, səh. 144)

Göy Türk Xaqanlığı özündən sonra Türk millətinin dil, ədəbiyyat, incəsənət və mədəniyyət tarixinin inkişafında, milli özünüdərkində müstəsna rol oynamışdır. Türklərin ilk əlifbası, ilk yazılı mətnləri, ilk türk heykəlləri, balbalları (döyüşdə öldürülən düşmənlərin daşdan yonulan təsvirləri) və s. məhz Göy Türklərin adı ilə bağlıdır. Göy Türklər dövründən günümüze qədər bir çox yazılı kitabələr Türkoloqlar tərəfindən "Orxon-Yenişey abidələri" adlandırılmışdır ki, bunlardan da ən dəyərlisi "Bilgə Xaqan", "Tonyukuk" və "Kül Təkin" abidələridir.

Çox təəssüflər olsun ki, qədim Türklər özlərinə məxsus Göy Tanrı dinlərinin yazılı kitabını tərtib etməmişlər. Ona görə də yad dinlərin ayrı-ayrı Türk boyları arasında qəbul edilməsi onların etnik birliyinin gücləndirilməsinə mane olmuş, hətta bəzi boyların başqa etnik qruplarla birləşib öz Türklüklərini itirməsi ilə nəticələnmişdir. Qədim Tabğaçlar, Xəzərlər, Bulqarlar, Qaqauzlar, Karaimlər və s. kimi.

İkinci Göy Türk İmperatorluğuna aid ən mükəmməl qaynaqlar göstərir ki, Bilgə Xaqanın ölümü ilə Xaqanlığın çöküş dövrü başlamış, nəhayət sonuncu Göy Türk Xaqanı Pomeyin ölümü ilə 745-ci ildə öz yerini yeni yaranmaqda olan və Türk mədəniyyət tarixində xüsusi yeri olan Uyğur Türk dövlətinə tərk etmişdir. Göy Türk Xaqanlığı çökdükdən sonra belə bu soydan gələn, qövmlərin hamısı Uyğurlar, Qaraxanlılar, Oğuzlar, Xarəzmşahlar, Misir Türk Məmlükləri və s. qurduqları dövlətə hamısı Türk dövləti demişlər.

1.10. Uyğur Türkləri

Yüksək mədəniyyətə sahib olan Uyğur Türkləri Hun Türklərinin "Töləs" qoluna mənsubdurlar. Bəzi tədqiqatçılara görə, "Uyğur" sözünün mənası "müttəfiq, uyuşan" deməkdir. Doqquz uruqdan meydana gələn Uyğur Türkləri birləşib bir Bəylik qurduqları üçün özlərinə bu adı vermişlər. Oğuzlardan doqquz uruq (Doqquz Oğuzlar) da bunlara qoşulunca boy sayı ona çatmış və beləcə "On Uyğur" (On müttəfiq) deyə anılmışlar. (Seçmələr bizindir - A.M. Bax: Rəfik Özdək, Türkün qızıl kitabı. Bakı. 1992. səh. 136).

Hər baxımdan yüksək mədəniyyət yaradan Uyğur Türkləri elm, sənət və idarəçilik baxımından bütün Asiya xalqlarına təsir etmiş, Ərəblərə və Qərblilərə bir çox sahədə örnək olmuş, bəşər mədəniyyətinə öz qiymətli töhfələrini bəxş etmişlər.

Son Göy Türk xaqanının öldürülməsindən sonra Uyğur başbuğu Qutluğ Kül Bilgə xan Xaqan elan edilmiş və Ötükəndə yeni bir Uyğur Türk dövləti yaranmışdı. "Orxon kitabələri"ndə ilk dəfə 717-ci ildə zikr edilən Uyğurlar Çin mənbələrində çox qədim zamanlardan başlayaraq müxtəlif adlarla qeyd edilmişdir. Çin qaynaqlarında "Şahin sürəti ilə hərəkət edən", "İzləyən" mənalarda işlədilən ho-ei-ho, Vei-ho, Hu-ho Uyğurlara Çinlilər tərəfindən verilən adlardır. Bəzi tarixi mənbələr Uyğurların e.ə.III əsrdən sonra tarix səhnəsinə çıxdıqlarını bildirməkdədirlər.

Hər baxımdan son dərəcə qabiliyyətli olan Uyğur Türkləri sayəsində Çinlilər tərəfindən zaman-zaman boşaldılan Doğu Türküstanda Türklər qısa zamanda çoxalmış, bu gün də bölgənin əsas etnosu sayılmaqdadırlar.

Göy Türklərdən sonra Uyğurlar da məhz millət dövrünü yaşamışlar. Onlar qədim Türk mədəniyyəti ilə yanaşı, bütün Asiya və Avropa mədəniyyətlərinin çiçəklənməsində mühüm rol oynamışlar. Uyğur Türkcəsi ilə yazılmış Mani, Budda və Xristian dinlərinə aid müqəddəs kitablar, Yunan, Sıryani, Çin və Sanskrit dinlərindən Uyğur Türkcəsinə tərcümə edilmiş əsərlər, heykəllər Mani miniatür sənəti, Uyğur Manixeizmi və Buddizmini əks etdirən ədəbi və sənət əsərləri Türk ədəbi-bədii və memarlıq sənəti ilə yanaşı, dünya mədəniyyətinin də şah əsərləridir. Uyğurlar həmçinin o dövrdə İncili, Mahabharatanı və hellenistik "Aesopus-Yosıpas" əsərini də Uyğur Türkcəsinə çevirməklə mədəniyyətlərin çulğalaşmasında da birincilik qazanmışlar. Uyğur Türklərinin bəşəriyyətə bəxş etdikləri memarlıq, rəssamlıq, dini və ədəbi əsərlərində Türklərin Göy Tanrı və Şamanizmi ilə Buddizm, Manixeizm, Xristianlıq və daha sonra İslam dinləri bir-biri ilə çulğamış, bir vəhdət təşkil etmişdir. Bütün bu dinlərin Uyğur sənətində əks etdirilməsinə baxmayaraq, Uyğur Türkləri hər zaman Tək Tanrıya inanmış, hər şeyi Tək Tanrıya bağlayan düşüncəyə sahib olmuşlar. Uyğur Xaqanı Mengü hüzurunda bulunan müxtəlif dinlərin nümayəndələrinin münaqişələrini dinlədikdən sonra: "Biz tək bir Tanrıya, Onun əmri ilə yaşadığımıza və öldüyümüze inanırıq" deməklə Buddist, Manixeist və Xristianların məbudlarından daha yüksək sifətlərə malik bir Tanrıya tapındıqlarını söyləmişdi. (Bax: V.Rubruck. səh. 235-236).

Moğolların Uyğurları hərbi cəhətdən məğlub etmələrinə baxmayaraq onlar da bir çox Asiya xalqları kimi mədəni cəhətdən Uyğur Türklərinin təsiri altında tamamilə Türkləşmişdilər. Uyğurlar Çingiz Xan İmperatorluğu daxilində öz siyasi bağımsızlıqlarını itirsələr də, Moğolları uyqarlaşdırmış, Çingiz Xan İmperatorluğunun bir Türk-Moğol İmperatorluğuna çevrilməsində əsaslı rol oynamışlar.

Topluluqdan millətə çevrilən Uyğur Türkləri 934-cü ildə İslam dinini qəbul etmiş və bu dinin Çində də yayılmasında önəmli rol oynamışlar. Ayrı-ayrı dövrlərdə itirdikləri müstəqilliklərini nəzərə almasaq, Uyğur Türkləri təqribən 550 illik bir dövlətçilik tarixinə malik olmuşlar.

Məşhur ərəb tarixçisi Cahiz göstərmişdi ki: "Uyğurlar Mani dinini qəbul etdikdən sonra savaşı qabiliyyətlərini itirmişdilər". (Bax: Osman Turan. göstərilən əsəri, səh. 8). Əslində, Cahizin Uyğurlar haqqındakı bu fikri bir az mübaligəlidir. Belə ki, X əsr İslam qaynaqlarında göstərilir ki, Uyğurlar daha kiçik bir dövlət olduqları halda öz dindaşları Manixeistləri himayə etmək məqsədi ilə Samanilər və Çinliləri təhdid etmişlər. Dinlərin qövmlər üzərində təsiri olduğu kimi qövmlərin də dinlər üzərindəki təsirləri tarixi bir həqiqətdir və sosioloji qanunlara uyğundur.

Qədim dövrlərdə Hun, Göy Türk, Uyğur və başqa dövlətlərin mərkəzləri Orxon ətrafında bulunduğu üçün Monqolustan belə Türklərin anayurdu sayılırdı.

Uyğurlar ilk dövrlərdə Şaman dinində ikən Orxon əlifbasını işlətməmiş, Mani, Budda və Xristian dinlərini qəbul etdikdən sonra bu dinlərlə birlikdə Yaxın Şərqdən gələn və Arami mənşəli olan Soqdi yazısından və ondan törəyən Uyğur əlifbasından istifadə etmişlər. Ərəb alimi İbn Nədim göstərir ki: "Səmərqənd Buxara bölgəsində xalq Sənəviyə - dualist və Xristian dinlərinə mənsubdurlar. Burada həm Soqdi əlifbası, həm də Mani yazısından istifadə edilirdi". Fəxrəddin Mübarəkşah (1148-1215) da Türklərin yazıları və kitabları olduğunu, bunları çocuqlarına öyrətdiklərini, əlifbalarından birinin 25 hərflə Soqdi, digərinin də sağdan sola yazılan və 38 hərfi bulunan Doqquz Oğuzca (Doqquz Uyğurca) olduğunu və bitişik yazılmadığını bildirmişdi. İbn Nədim Mani əlifbası ilə Uyğurcanı, Mübarəkşah isə Doqquz Oğuz (Uyğur) əlifbası ilə Orxon əlifbasını nəzərdə tutmuşdu. Çünki Uyğurlar Mani dininə aid "İrk bitiq" adlı fal kitabını Orxon əlifbası ilə yazdıqlarından və İslam aləminin Türk Runik yazısı haqqında başqa bir məlumat olmadığından tədqiqatçılar belə bir fikir irəli sürmüşlər ki, Türklər daha uzun müddət milli əlifbalarından istifadə etmişlər. (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Osman Turan, göstərilən əsəri, səh. 45-46).

Çin mənbələri Uyğurların tarix və ədəbiyyata aid zəngin əsərləri olduğunu, Moğolların Çində Uyğur dili və yazısını işlətdiklərini, Uyğur alim və məmurlarının Çindən Uyğurcaya əsərlər tərcümə etdiklərini yazmışlar. (Bax: Bahaeddin Ogel, Sino-Turcica, Taipei. 1964. səh. 47, 53, 93, 102).

Məşhur tarixçi Cüveyni XIII əsrdə Uyğurların qədim və o dövrdəki elləri olan Monqolustan və Şərqi Türküstanı gəzmiş, onların kitablarından

məlumatlar toplamış, tarixləri, dinləri haqqında məlumatları öz əsərində qeyd etmişdir. Cüveyni Uyğurlar arasında Budda, Mani, Xristian və İslam dinlərinin yayıldığını, Orxon bölgəsindən Beşbalığa köçdüklerini, Orxon çayı ətrafında, Ordubalıqda Uyğurlara aid yazılı daşların bulunduğunu, lakin onları kimsənin anlamadığını, bu məqsədlə Çində yaşayan və bu yazıları oxuya bilən insanları (Sarı Uyğurları - A.M.) gətirərək mətnləri oxutduqlarını yazmışdır.

Orta Asiyada, daha sonra isə Qızıl Ordada Uyğur Türk dili rəsmi dövlət dili olaraq o dərəcədə yüksəlmişdi ki, bu dil uzun müddət dövlətlərarası münasibətlərdə də diplomatik dil kimi işlədilmişdi. Böyük alim Mahmud Kaşğarlı da qədim zamanlardan öz dövrünə qədər Kaşğardan Yuxarı Çinə qədər bütün Türklərin, Xaqan və Sultanların Uyğurcanı işlətdiklərini, Çinli və digər qövmlərin də məktublarını bu yazı ilə Türklərə yazdıqlarını və oralarda şəhərlilərin Türkcə bildiyini yazmaqla Uyğur dilinin necə geniş yayıldığını bildirmişdi. (Bax: Mahmud Kaşğarlı. Divan-ül-lügət-it-Türk. I cild. səh. 10, 29, 30). Xarəzmşahlar da Şərq Türkləri ilə Uyğurca yazılarla xəbərləşirdilər. Bu vəziyyət Uyğur dilində qalan bir çox əsər və vəsiqələrin meydana çıxması, Qaraxanlılara aid ilk əsərlərin də Uyğur dilində yazılması səbəblərini göstərir. Moğollar zamanında isə Uyğur dili İslam dünyasında da çox geniş yayılmışdı. (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Osman Turan, göstərilən əsəri, səh. 46, 47).

Bəzi müəlliflərə görə, Uyğurlarda sehr elmini bilənlərə Qam deyirlər. Qamlar şeytanlara hökm etdiklərini iddia edirdilər. Şahzadələr onların söz və dualarına çox etimad edər və fikirlərini almadan bir iş təşəbbüs etməzlər. Xəstələri də Qamlar müalicə edərdilər. (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Osman Turan, göstərilən əsəri, səh. 54).

Mani dininin Uyğurlar arasında yayılması daha mühüm tarixi və mədəni nəticələr doğurmuşdur. Mani dinini Uyğur Xaqanı Buğu Xan (759-780) rəsmi dövlət dini elan etdikdən sonra İslam və Xristianlıq qarşısında çökməyə başlayan bu dinə yenidən həyat verildi. Uyğurlardan qalan zəngin Mani əsərləri sayəsində də bu dil geniş yayılmışdı. Çünki Mani dini insanları sülh içində yaşamağa dəvət edirdi, pisliliyə qarşı yaxşılığı tövsiyyə edirdi, ruhların birindən digərinə keçməsinə inanmağı əmr edirdi. Beləliklə, Uyğurlar Manixeizmi qəbul etməklə öz mədəniyyət və həyatlarını da ona uyğunlaşdırmağa çalışmış, bu dinin təsiri ilə gözəl ədəbi-bədii və sənət əsərləri yaratmışlar. Uyğur Xaqanı Mani dinini rəsmi dövlət dini elan etməklə başqa dinlərin də sərbəst fəaliyyətinə icazə vermişdi. Bunu nəzərə alan orta əsr səyyah və tarixçiləri Uyğurustanda Mani, Budda, Xristian, İslam və Şamani Türklərin bir arada, əmin-amanlıq içərisində yaşadıklarını yazmışlar. (Bax: Rubruck, Marco Polo, Qardizi, Cüveyni və b.).

İslam qaynaqları Uyğur, Qaraxanlı və Səlcuqlu xanədanlarının Əfrasiyaba (Alp Ər Tunqa - Oğuz Xaqan - A.M.) mənsub olduqlarını bildirməklə onları tarixi və milli ənənəyə uyğun olaraq Oğuz Xaqan ilə birləşdirmişlər. Uyğur xanları da digər Türklər kimi səmavi bir işıqdan törədiklərinə inandıqları kimi hakimiyyətlərinin də İlahi mənşədən qaynaqlandığına dair bir çox ibarələri ehtiva edən əsərlər də yaratmışlar. Hətta Uyğurların zəif dövrü olan XI əsrdə bir Uyğur hökmdarının Qəznəli Sultan Mahmuda göndərdiyi məktubundakı "Göylərin Sahibi (Tanrı), yerüzü ölkələrinin və bir çox qövmələrin hakimiyyətini bizə verdi" cümləsi ilə tamamilən Türk siyasi anlayışı və inanışını təkrar etməklə diplomatik üsullara sadıq qaldığını nümayiş etdirmiş, müsəlman Türk Sultanına dostluq və ittifaq anlamına gələn "yay ilə ox" göndərmişdi.

Uyğur Türkləri dövründə Orta Asiyanın çay vadilərində və Uzaq-Yaxın Şərq böyük karvan yolu boyu Türk adları ilə tanınan xeyli şəhər və qəsəbələr salınmış, ilk İslam dövründə onların sayəsində bir sıra böyük riyaziyyatçı, hüquqçu və filosof yetişmişdi. Bütün bunlar, şübhəsiz, yerli xalqların deyil, təşkilatçı və savaşıçı Türk Uyğur köçərilərinin əsərləri idi.

Uyğurlar da Göy Türklər kimi qadının ictimai və siyasi həyatda fəaliyyətini tam təmin etmişdilər. Belə ki, Uyğurlar VII əsrdə hələ dövlətlərini qurmadan öncə bu qövmin başçısı savaşıqlarda olduğu üçün anası Uluğ Xatun "ixtilaflara və davalara baxır, qanunları pozanları şiddətli, lakin ədalətlə cəzalandırırdı. Uluğ Xatunun sayəsində Uyğurlar arasında nizam-intizam yaradılırdı". (Bax: Nəşahi, Tarixi Buxara, Tehran h. 1317. səh. 8). Uyğurlarda "Siliq terken" "İsmətli qadın" anlamında işlənirdi.

Uyğurlar dönmində Şərqi Türküstan yüksək bir Türk mədəniyyəti mərkəzi sayılırdı. Mətbəəçiliyin əsasını Uyğur Türkləri qoymuş, Türk-Moğollar vasitəsilə Avropaya gətirilmiş, 1440-cı ildən başlayaraq Qərbdə yayılmağa başlamış, elm və mədəniyyətin inkişafında mühüm rol oynamışdı. Uyğurlar mədəniyyət baxımından bir çox xalqların ustadı olmuşlar. Şərq, Qərb və Cənub mədəniyyət cərəyanları Uyğurlarda olduğu qədər heç bir yerdə bu qədər bir-birinə qarışmamışdır. Uyğurlar Çindən maddi-mədəniyyət və hüququ, idarəçiliklə bağlı ünsürləri hind Buddizmindən, qədim Soqdi və Toxarlardan hellenistik sənəti, Azərbaycandan Maniliyi, Sıryani rahibləri vasitəsilə Xristianlığı və hellenistik ədəbiyyatı almış, bütün bunlara da özlərinin Türk mədəniyyətini qataraq sözün həqiqi anlamında bir bəşəri mədəniyyət yaratmışlar. Onlar daha sonralar İslam dinini də qəbul edərək bu dini Çinə də aparmışlar. Çinlilər ilk əvvəllər müsəlmanlara Hui-ho, yəni Uyğur demişlər. Çinlilərə görə, müsəlman və Uyğur ekiz məfhum olmuşdur.

Bəzi tarixi mənbələrdə e.ə III əsrdən başlayaraq tarix səhnəsinə çıxan Uyğur Türklərinin çox keşməkeşli bir tarixi olmuşdur. Belə ki ilk zamanlarda bugünkü Sarı İrmak çayının quzeyində olan Qansu, Çingey və Şensi bölgələrindən başlayaraq Tarım çayının quzey bölgələrinə qədər olan geniş bir ərazidə yaşayan Uyğur Türkləri çinlilərin sürəkli hücumları nəticəsində e.ə III yüzildə Monqolustanın Seləngə bölgəsinə çəkilməmiş, daha sonra Böyük Hun İmperatorluğunun tərkibində bir federal dövlət olaraq fəaliyyət göstərmişlər. Böyük Hun İmperatorluğunun parçalanmasından sonra hakimiyyətə gələn Türk Tabqaç Dövlətinin, daha sonra Tabqaçları da öz hakimiyyəti altına alan Göytürk xaqanlığının tərkibində söz sahibi olan Uyğurlar nəhayət Göytürk İmperatorluğunun da çökməsilə 745-ci ildə öz müstəqil dövlətlərini qurmuş, Ərəb xilafəti ilə Çin Tanq sülaləsi arasında gedən müharibədə zəif duruma düşən Çin İmperatorluğunun dövləti üzərinə Uyğur xaqanı Moyencu və sonra Bögü Xaqanın Çinə girişləri Türk mədəniyyət tarixi baxımından böyük nəticələr doğurdu. Belə ki Xaqanın tələbi üzərinə Çin imperatoru Uyğurlara illik vergi, iki yüz ton ipək verməyə, Uyğur tacirlərinin Çində sərbəst ticarət etmələrinə razılıq verdi. Çində o dövrdə geniş vüsət alan Maniçilik dini dünyagörüşü xaqanın diqqətini cəlb etmiş və qayıdarkən özü ilə dörd Mani rahibini Uyğur ölkəsinə gətirmişdi. Azərbaycan Türkü Mani Həmədaninin (215-276) III əsrdə yaratmış olduğu bu dini-fəlsəfi təlim onun davamçıları tərəfindən həm Şərqdə, həm də Qərbdə geniş yayılmışdı ki, özündən beş yüz il sonra bir Türk xalqı olan Uyğurlar tərəfindən xaqanın Çindən gətirdiyi o dörd rahib sayəsində Budda dini yerinə rəsmi dövlət dini olaraq Maniçilik qəbul edilmişdi. Bunun əsas mənəvi səbəbi mani dininin "Doğru Düşüncə, Doğru söz, Doğru iş, Doğru davranış, Doğru danışq və Doğru yol" ideyaları idisə, siyasi səbəbi Türklərin din baxımından çinlilərdən ayrılması və passiv Budda dininin Türklərin mübarizlik ruhunu zəiflətməsi idi. Manixeizm Uyğur Türklərini həm də miniatur sənətinin ən yüksək zirvəsinə yüksəltdirmişdi. Çünki bu dinin yaradıcısı Mani Həmədani ən böyük rəssam idi. Çox təəssüflər olsun ki, cəmi yüz il davam edən bu birinci Uyğur Türk dövləti başqa bir Türk xalqının - Qırğızların hücumu nəticəsində yıxıldı və Uyğurlar Asiya qitəsinin müxtəlif yerlərinə dağıldılar. Bunlardan bir qismi Kansu, digər bir qismi də Turfan bölgəsinə köç etmiş və hər biri ayrılıqda o bölgələrdə yaşayan soydaşları ilə birgə bir Uyğur Türk dövləti qurmuş, lakin hakimiyyətlərini genişlətmək düşüncəsində olmamış, böyük siyasi çatışmalara qoşulmamış, başda Çin olmaqla qonşuları ilə dostluq və ticarət münasibətlərində olmağa üstünlük vermiş, Uyğur prensləri Çin imperator qızları ilə evlənərək qohumluq münasibətləri yaratmışlar.

Kansu Uyğurları Çində Tanq xanədanının çöküsü və hakimiyyətin beş sülalə tərəfindən idarə olunduğu dövəmdə bu beş sülalədən üçünün Şato Türklərindən ibarət olduğunu nəzərə alaraq özlərinin tam müstəqilliyini elan etmiş, lakin bu müstəqillik də uzun sürməmiş və Uyğurlar əvvəlcə Kitanların, sonra Tanqutların, daha sonra isə Çingiz xan İmperatorluğunun tərkibində yaşamağa məcbur olmuşlar. Kansu Uyğurları bu gün də Sarı Uyğur adı altında bu bölgədə yaşamaqdadırlar.

Turfan bölgəsinə köç edən Uyğurlar isə 856-cı ildə Mənglini özlərinə xaqan seçərək Doğu Türküstan indiki Quzey Çində öz Uyğur Dövlətlərini qurmuş, savaştan daha çox ticarət və iqtisadiyyat, mədəniyyət və sənətlə məşğul olmuş, önəmli sənət əsərləri meydana gətirmişlər. Qədim Türk mədəniyyəti ilə yanaşı Asiya və Avropa mədəniyyətlərinin də çiçəklənməsində bu Doğu Türküstan Türklərinin, yəni Uyğurların qurduğu Dövlətin çox böyük rolu olmuşdur.

Uyğur Türkcəsi Türkcənin orta çağ Türkcəsi olan "Xaqaniyyə" Türkcəsinə aid olub bu dildə yaradılan əsərlər öncə Orxan əlifbası (Göytürk yazısı - A.M.), sonra ərəb əlifbası kimi sağdan sola yazılmış Uyğur əlifbası ilə daha sonra isə ərəb əlifbası ilə yazılmışdı ki, bunlardan ən məşhuru Yusif Xas Hacibin "Qudatqu Bilik", Mahmud Kaşğarlının "Divan-i-lüğət-it Türk", Əhməd Yüknəkinin "Atəbətül həqayiq" əsərləridir. Uyğur əlifbası ilə yazılmış bir çox buddist mətinlər bu gün də araşdırılmaqdadır. Uyğur yazısı o dövrdə bütün Türk boyları, həmçinin Moğollar və Elxanilər zamanında da işlədilmişdir. Moğolların Uyğurları hərbi cəhətdən məğlub etmələrinə baxmayaraq mədəni cəhətdən onların təsiri altında qalmış və hətta İmperatorluğun tərkibində olan Moğollar Uyğurların təsiri ilə tamamilə Türkləşmişlər. Hətta Altın Ordu Yarlıqları, Əmir Teymur "Tüzüyü"də Uyğur yazısı ilə yazılmış və bu yazıdan XV əsrin sonuna qədər rəsmi və dövlətlərarası yazışmalarda və dövlətlərin pulları üzərində istifadə edilmiş, Mancurların da bu əlifbanı qəbulundan sonra Uyğur əlifbası bütün Asiyaya yayılmışdı. Moğolların diplomatları da Uyğur Türklərindən olmuş, Uyğurlardan elçilər Romada, valilər Çində və Bağdadda, müəllim tərbiyəçilər Çingiz xan ailəsi içində, alimlər Təbrizdəki Elxani sarayında, mühəndislər Moğol ordularında və s. vəzifələrdə çalışmışlar. Uyğur miniatür sənətindən, Uyğur kağız istehsalından, Uyğur kitab çapından bütün Asiya və Avropa xalqları yararlanmışlar. Uyğurlar Çingiz xan imperatorluğu daxilində öz siyasi bağımsızlıqlarını itirsələr də Moğolları uyqarlaşdırmış, bu İmperatorluğun uzun müddət yaşamasına səbəb olmuş və Çingiz xan İmperatorluğunu bir Türk-Moğol İmperatorluğuna çevirmişlər. Uyğurlar sayəsində Doğu Türküstanda

Beşbaliq, Qarahöçö, Qarabalqasun, Qaraşar, Xotan, Yarkənd, Turfan, Komul, Qulça, Urumçu, Aksu, Suça, Kanço, Çerçen kimi böyük Türk şəhərləri salınmış və inkişaf etdirilmiş, Kaşğar şəhəri təkcə Uyğur Türklərinin deyil, bütün islam dünyasının ən önəmli mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdi.

Manixeist və Budda məbədləri, heykəl və rəsm əsərləri ilə Türk sənət tarixini zənginləşdirən Uyğurlar 934-cü ildə İslam dinini qəbul etmiş və bu dini Çində yaymışlar. İslam qaynaqlarında "Doqquz Oğuz" adı ilə anılan bu Doğu Türküstan Türklərinin mədəni təsirləri əsrlərcə Asiya qitəsinin bütün doğu və batısında hiss edilmişdir. Moğollardan sonra Teymur oğullarının dönməində yalnız xanlıq və sultanlıq səviyyəsində fəaliyyət göstərən Uyğur Türkləri nəhayət doğudan Çinin, quzeydən Rusiyanın, güneydən İngiltərənin təhdidi nəticəsində 1877-ci ildə Çin tərəfindən işğal edildi. İşğaldan sonra Uyğurlara edilən zülm və basqılar dayanılmaz həddə çatdı. Bu zülmə qarşı Uyğur xalqı bir neçə dəfə mübarizə aparmış, milli-azadlıq hərəkatına başlamışlar. Bu milli-azadlıq hərəkatının ən böyüyü 1825-1827-ci illərdə Cahangir xocanın başçılığı ilə Kaşğarda olmuş və başlanğıcda bəzi qələbələr əldə edilsə də çinlilər Kaşğara təkrar hakim olmuş, xalqdan acımasızcasına qisas almış, kişiləri qətlə yetirmiş, qadın və uşaqları isə İli vadisinə sürgün etmişlər. Fəqət çinlilərin bu acımasız cəzaları Uyğur xalqının iradəsini qıra bilməmiş, Uyğur xalqı öz istiqlal mücadiləsini davam etdirmişlər. Bu mücadilələr nəticəsində bir çox Uyğur qəhrəmanı meydana çıxmışdı ki, bu qəhrəmanlardan biri də 1827-ci il mücadiləsinə qoşulan Nazurqum xanıdır. Nazurqum xanımın qəhrəmanlığı Uyğur xalqının milli tarixində unudulmaz iz buraxmış, şənində şerlər qoşulmuş, Uyğur xalqının qəlbində əbədiyaşarlıq qazanmışdı.

1864-cü ildə Mançu-Çin istilaçılarına qarşı milli hərəkatlar Urumçu, Kuçar, Gülcə və Kaşğar şəhərlərində başlayıb bütün məmləkəti bürümüş, lakin hərəkatın bir mərkəzdən idarə olunmamasından istifadə edən Yaqub bəy təşəbbüsü ələ alaraq hərəkatı öz xeyrinə yönəltdi, Kaşğarda hakimiyyəti ələ keçirmişdi. Xalqdan dəstək bulmayan Yaqub bəy hökuməti 1878-ci ildə Çinlilərə məğlub olmuşsa da Uyğur xalqının azadlıq mübarizəsi davam etmişdi.

Uyğur xalqının azadlıq mübarizəsini öz əsərlərində əks etdirən Bilal Nazim, Molla Şakir, Seyid Məhəmməd Kaşi, Arzu Məhəmməd, Ümidi, Məhəmməd Aləm, Qasım bəy, Məhəmməd Salih Yarkəndi, Şeyx Qərib, Qurban Sufi Səfərbay, Molla Musa Sayrami, Əbdülxaliq Uyğur, Lütfullah Mütəllib, Nim Şəhid, Əhməd Ziyai, Ənvər Nasir, Qutluğ Şövqi, İsa Yusif Alptəkin, Mehmet Əmin Buğra, Məsut Səbri, Əbdürrəhim Ötkür, Əbdüləziz

Çingiz Xan Damolla, Polad Qədiri Turpani, Hacı Yaqub, Səttar Məqbul Çoban, Fəthəddin Məhsum, Qurban Koday və s. kimi şair, ədib, dramaturq, jurnalist və tarixçilər XIX-XX əsr Uyğur xalqının azadlıq sənaməsini yaratmış, Uyğur xalqının azadlıq davasına öndərlik etmişlər. Onlar Uyğur Türkcəsində ədəbi əsərlər, Uyğur Türklərinin tarixi, mədəniyyəti haqqında tədqiqat əsərləri yazıb nəşr etdirmiş, "Altay Nəşriyyatı" adlı bir yayın evi quraraq "Yurd", "Altay", "Tyanşan" adlı jurnallar, "Ərk" adlı qəzet çap etdirərək Türkcülük ideologiyasının xalq arasında yayılmasına nail olmuşlar.

Bu Uyğur ziyalılarının bir qismi Çin kommunist zülmünə dözə bilməyərək Türküstanı tərk etmək məcburiyyətində qalmış, ölkədə qalan Məsud Səbri, Qurban Koday, Əbdüləziz Çingiz Xan Damolla və Fəthəddin Məhsum isə 1949-cu ilin sonlarında Doğu Türküstana sahib olan kommunist çinlilər tərəfindən işkəncəyə məruz qalmış, sonda Çin kommunist rejimi tərəfindən şəhid edilmişlər. Çin kommunist rejimi tərəfindən Uyğur məktəbləri bağladiılmış, Uyğurca qəzet, jurnal və ədəbi-bədii əsərlər buraxılması, siyasi təşkilatlar yaradılması yasaqlanmışsa da Uyğur Türklərinin azadlıq mübarizəsi bu gün də davam etməkdədir.

Çin Xalq Cümhuriyyətinin quzeyində yerləşən və 1955-ci ildə Muxtarlıq əldə edən Doğu Türküstan - Sincan Uyğur Muxtar Vilayəti bu gün də öz siyasi varlığını zor şərtlər altında olsa da davam etdirməkdədir. Paytaxtı Urumçu şəhəridir. Çin Xalq Cümhuriyyəti ərazisinin altıda birini (1.710000 kv.km) təşkil edən bu bölgədə Çinin bütün assimilyasiya siyasətinə baxmayaraq bu gün iyirmi beş milyon Türk yaşamaqdadır ki, bunların iyirmi üç milyonu Uyğur Türküdür. Bundan başqa Uyğur Türkləri Çinin müxtəlif bölgələrində, Əfqanıstanda, Qazaxıstanda, Özbəkistanda, Qırğızıstanda və s. ölkələrdə yaşamaqdadırlar.

Son olaraq bunu dünya ictimaiyyətinin nəzərinə çatdırmağı özümüdə borc bilirik ki, bəşəriyyətin inkişafında, Avropa və Asiya mədəniyyətinin çiçəklənməsində bu qədər əməyi olan bir xalqın - Uyğur Türklərinin bu gün müstəqil yaşamaq hüququ vardır. Mütərəqqi bəşəriyyət belə bir xalqın Çin faşizminin qurbanı olmasına, tarix səhnəsindən silinməsinə yol verməməli, Uyğur Türklərini hər vəchlə qorumaı, onların haqq davasına yardımçı olmalıdırlar.

Tanrı öz ordusu olan Türkü qorusun! Amin.

1.11. Xəzər Türkləri

Tarixin ilk çağlarından başlayaraq Ana Türküstandan dünyanın demək olar ki, hər tərəfinə böyük dalğalar halında köç edən Türk qövmləri Batıya doğru Xəzər dənizinin Quzeyi və Güneyi olmaq üzrə iki ana yoldan irəliləmişlər. Xəzər dənizinin Quzeyindən irəliləyən Türk boyları olan Hunlar, Avarlar, Xəzərlər və Bulqarlar Avropanın iç bölgələrinə qədər irəliləmiş, xristian dünyasının o dövrlük qarantı sayılan Qərbi və Şərqi Roma İmperatorluqlarının və onların ən önəmli mərkəzləri olan Roma və Konstantinopolu belə təhdid etmişdilər. Xəzər dənizinin Güneyindən keçən Türk qövmləri isə CeyHun hövzəsini keçərək öncə Sasanilərin, sonra Ərəb

Xilafətinin Şərqə doğru irəliləmələrinin qarşısını almış, daha sonra Ərəb Xilafətini özünə tabe etdirərək Farsistan, Orta Doğu və Anadoluya yerləşərək bu yerlərin bəzisini özlərinə Vətən yapmışlar.

Türklərdən Şərqi Avropada ilk davamlı dövlət quran qövmlər Xəzər Türkləridir. Türküstandan xalis bir Türk qövmü kimi öncə Hun Türklərinin tərkibində Qərbə doğru yola çıxan Xəzər Türkləri Atillanın ölümündən sonra aşağı İdil boylarında Suvar Türkləri ilə bərabər yaşamışlar. Xəzər Türkləri də digər Türk qövmləri kimi ilk öncə yarımköçəri həyat sürmüşlər. Ümumiyyətlə, köçəri həyat yaşamaq tarixən insan və millət məharətinin bir zəfəridir. Hərbi qüdrət və təşkilat olaraq yaradılan bütün Türk dövlət və İmperatorluqları köçəriliyin sayəsində olmuş, qurduqları şəhərlərdəki Türkləri də öz idarəçiliklərində bulundurmuşdular.

Tarixi mənbələrə görə, Xəzər Türkləri Göy Türk və ya Uyğur Türklərinin (bəzi mənbələrə görə, Xəzərlər Göy Türk, bəzilərinə görə isə Uyğur soyundan idilər - A.M.), bəzi mənbələrdə isə Sabir Türklərinin xələfləridirlər. Adları da Sabir kimi "sərbəst dolaşan" mənasına gəlir. Çin mənbəsi olan Tanq sülaləsinin tarixi əsəri "Tanq-su" Göy Türk dövlətinin ən qərbdəki qismini Türkiu-ho-sa-Türk Xəzər adı ilə anmışdır. Göy Türklər hakimiyyəti altında olan Sabir, Oqur və Onoqur adlı Türk boylarını birləşdirərək özlərinə bağlı "Xəzər" adlı bir birlik yaratmış, sonradan Qərbi Göy Türk dövləti zəifləyincə Kuban bölgəsində yaşayan Bulqar, Oqur və Onoqur boyları Xəzər birliyindən ayrılaraq Onoqur-Bulqar dövlətini qurmuşlar. 628-ci ildə İmperator Tonq Yabqunun öldürülməsindən sonra Qərbi Göy Türk dövlətindəki qarışıqlıqdan istifadə edən Xəzərlər özlərini müstəqil elan etmiş, 650-ci ildə də Kubandakı Bulqar dövlətini məğlub edərək güclü bir dövlətə çevrilmişdilər. Ona görə də bu dövlət etnik baxımdan Oqur, Onoqur, Bulqar, Macar və hakim zümrə olan Xəzər Türklərindən ibarət bir dövlət sayılır. Bu qövmlərin arasına Göy Türk hakimiyyəti dövründə bəzi Türk qövmləri də Xəzər Türklərinə qarışmış və Xəzər ətrafında yerləşmişdilər. Ərəb, Yunan və Süryani xronikaları tərəfindən işlədilən "Türk" adı Türklərin siyasi hakimiyyətinin xatirəsi olaraq Xəzərlərə də şamil edilmişdir. Bizans mənbələri, o cümlədən də Nikolaos Mystikos Macarları Qərb, Xəzərləri isə Şərq Türk qövmü olaraq göstərmişdir. Xəzər bölgəsi gerçəkdən də min illər boyunca Türk dövlətlərinin bir parçasını təşkil etmiş və bu gün də təşkil etməkdədir.

İlk öncə İtilin orta və aşağı məcrası ilə Şimali Qafqaz və Don çayı boyunca güclü bir dövlət quran Xəzər Türkləri hələ 627-628-ci illərdə Bizansın müttəfiqi kimi Sasaniylərlə savaşmış, qalib gələrək Qafqazı istila

etmiş, Tiflisi almışdılar. Xəlifə Ömər dövründə də Əbdürrəhman bin Rabia komandanlığında irəliləyən ərəb orduları bütün müqavimətləri qıraraq Bələndərə - Xəzər yurdlarına girmişlərsə də, Xəzər Türklərinin müqavimətini qıra bilməmiş, geri qayıtmağa məcbur olmuşdular. Yenə də Xəlifə Ömər zamanında təkrar yeni ordu toplayan Rabia ikinci dəfə Xəzər Türkləri üzərinə yürümüşdü. Onun bu hərbi yürüşünə səhabə ulularından sayılan Salman Farsi və Əbu Hüreyrə də qatılmış, Xəzər Türklərinin paytaxtı olan Bələndəri almağa çalışan Ərəblərlə qanlı çarpışmalar olmuş və nəticədə Əbdürrəhman bin Rabia da daxil olmaqla Ərəb ordularından xeyli adam öldürülmüş, Xəzər Türkləri Ərəblər üzərində qələbə çalmışdılar (Seçmələr bizindir - A.M. Bax: Təbəri, Tarixül-Üməmiyəl-Mülük, Beyrut. 1967. IV cild, səh. 395). Buna baxmayaraq Xəzər Türkləri ilə Ərəblər arasında bu qanlı toqquşmalar zaman-zaman yenə də davam etmişdi. Xəlifə Müaviyə bunlara bir son vermək və Ərəblərin Türklər üzərinə yürüşlərini durdurmaq üçün Həzrəti Peyğəmbərin (s) məşhur: "Türklər sizə toxunmadıqca siz də onlara toxunmayınız" hədisindən istifadə etmiş, Hz.Peyğəmbərin (s) dili ilə danışaraq sərkərdələrinə bildirmişdi ki: "Siz öz halında yaşayan iki qövmin - Türklərin və Həbəşlərin üzərinə yürüməyiniz. Onlar sizə toxunmadıqca siz də onlara toxunmayınız" (Bax: Prof.Dr. Zekeriya Kitapçı, Hz.Peyqamberin hadislərində Türk varlığı, İstanbul. 1988. səh. 136-137).

Xəzərlər 662-ci ildə Bələndər yaxınlığındakı döyüşdə Ərəbləri məğlub etdikdən sonra 665-ci ildə Albaniya dövlətinə hücum edib Kür çayını keçərək Araz sahillərinə qədər irəliləmişdilər. Qafqazda Gürcüstan, Azərbaycan və Ərməniyyəni tutduqdan sonra Doğu Avropa və Anadoluya doğru irəliləyən Xəzərlər Ərəblərlə uzun müddətli savaşlar yapmış, Xilafətdəki iç qovğalardan dolayı bu savaşlar səngimiş, bu dövr ərzində Xəzərlər ərazilərini genişləndirərək dövlətdən İmperatorluğa çevrilmiş, təqribən 500 illik bir dövrdə özünəqədərki ən uzun ömürlü Türk İmperatorluğu olmuşdur. Xəzərlər Türküstandan gələrək Xəzər bölgəsindəki Türk boylarını da öz hakimiyyətləri altında birləşdirərək Xəzər dənizinin quzey bölgəsini, Volqa ovalığını, Kuban bölgəsi və Kırımı da alaraq Quzey Asiya və Doğu Avropaya doğru ərazilərini genişləndirmiş, Şərqi Avropanın ən qüdrətli İmperatorluğu olmuşdular.

Xəzərlər VII əsrdən başlayaraq millətlərarası siyasətdə, xüsusilə, Bizans-Sasani, Bizans-Ərəb, Ərəb-Sasani, mücadilələrində mühüm rol oynamışdılar. Belə ki, Bizans İmperatoru Heraklius Sasanilərə yenilməkdən ancaq Xəzər Türklərinin yardımı sayəsində (622-627-ci illərdə) qurtulmuşdu. Xəzərlərlə Bizanslılar arasında siyasi, iqtisadi və hətta ailə münasibətləri qurulmuş, Bizanslılar Ərəblərə qarşı Xəzərlərin ittifaqını saxlamaq üçün Xəzər

Xaqanın qızları ilə evlənmiş, Bizans taxt-tacı iki dövlət arasında paylaşmışdı. Beləliklə, Xəzərlər Bizans İmperatorlarına özlərinin bərabər tərəf olduqlarını qəbul etdirmişdilər. Bizans İmperatoru Leonun anası Xəzər prensesi olduğu üçün o, "Leon Xəzər" adını daşıyırdı.

Xəzərlər Ərəb ordularının Avropaya gəlişinin qarşısını aldıkları üçün Xristian tarixçiləri Xəzər Türklərini "Avropanın qurtarıcısı" kimi vəsfəndirmişlər. Tədqiqatçılar göstərir ki, Bizans İmperatorluğunun uzun müddət qalmasında Xəzər Türklərinə borcludurlar.

Ərəblərin Xəzərlər üzərinə növbəti hücumu 709-cu ildə olmuş, bu hücum da uğursuz nəticələnmiş və Xəzərlər sərkərdə Müsləmənin başçılıq etdiyi Ərəb qoşununu məğlub edərək Dərbənddən qovmuş, 724-cü ildə Qıpçaq Türkləri ilə ittifaq bağlayaraq 30 minlik qoşunla hücum keçərək Arran və Ərməniyyədə Ərəbləri ağır məğlubiyyətə uğratmış, 731-ci ildə də 300 minlik ordu ilə Ərəbləri təqib edərək Ərdəbilə yaxınlaşmış, Savalan dağı yaxınlığındakı şiddətli döyüşdə Ərəblər üzərində qələbə qazanaraq Ərəb sərkərdəsi Cərrahı öldürmüş, Ərdəbili tutaraq hücumu davam etdirmişdilər. Diyarbakır və Mosula vararaq Xilafəti qorxu altında saxlamışdılar. Xəlifə Xəzər təhlükəsinin qarşısını almaq üçün böyük ordu yaratmış və Van gölü ətrafındakı Xilat şəhəri qarşısında Xəzərlərin hücumunu dayandıraraq onları geri çəkilməyə məcbur etmiş, sıxışdırıb Bərdə, Beyləqan və bütün Arrandan çıxarmağa nail olmuş, Dərbənddən şimalda gedən döyüşlərdə Xəzər Xaqanın iki oğlu öldürülmüşdü. Yüz ildə ilk dəfə 737-ci ildə Ərəblər Xəzərlər üzərində qısa müddətli üstünlük əldə etsələr də, Xəzərlər X əsrdə belə sərhədləri Dərbəndə qədər uzanan Ərəb Xilafəti və Bizans İmperatorluğu qarşısında öz dövlət müstəqilliklərini qoruyub saxlamışdılar.

Xəzər Xaqanı İslam dinini qəbul etmiş, ərəblərlə uzun müddətli sülh müqaviləsi bağlanmışdı. 20 illik fasilədən sonra Abbasilərin hakimiyyəti zamanında münasibətlər yenidən pozulmuş, VIII əsrin 90-cı illərinin sonlarında, Xəlifə Harun ər-Rəşidin hakimiyyəti dövründə 100 minlik Xəzər ordusu Aranı zəbt edib 2 ay burada qaldıqdan sonra 100 min nəfəri əsir kimi özləri ilə aparmış, Ərəblərlə sülh bağlamışdılar. Bu Xəzərlərin Ərəblərə qarşı son hücumu olmuşdu (Seçmələr bizindir - A.M. Bax: Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı 1994. səh. 248).

Xəzər Türkləri qonşuluqdakı digər Türk və Slavyan qövmlərini də öz hakimiyyətləri altına almış, qüdrətli bir Türk İmperatorluğu vücuda gətirmişdilər. IX əsrin əvvəllərində Kama-İdil boyundakı Fin qövmləri, Bulqar Türkləri, İdil Orta Don çayı boyundakı Burtaslar, Oka-Desna və Orta Dnepr

çayı boyundakı müxtəlif Fin və Slavyan qəbilələri, Quzey Qafqazın müxtəlif Dağlı xalqları, Kuban-Don boyundakı Macarlar Xəzər Xaqanlığına tabe idilər.

IX-X əsrlərdə Xəzərlərin yayılışı Quzeyə yönəlmiş, Dneprdən Oka çayına qədərki ərazilərdə yerləşdirilən Slavyanlar Xəzər Türkləri sayəsində təşkilatlanmış, əvvəlcə kölə, qul olan bu Slavyanlar sonradan Xəzərlərin zəifləməsi ilə öz müstəqilliklərini elan etmiş, hətta 965-ci ildə qısa müddətə olsa da Knyaz Svyatoslov Xəzər ölkəsinin bir qismini zəbt etmişdi.

Qeyd edildiyi kimi, VII-VIII əsrlərdə Xəzərlərlə Bizanslar arasındakı münasibətlər dostcasına idi. Lakin "siyasətdə əbədi dost əbədi düşmən yoxdur" fəlsəfəsinə dayanan Bizanslar Xəzərlərin zəif dövründə Ruslarla ittifaq bağlayaraq onlara qarşı savaşımışdılar. Xəzər Xaqanlığı tabeliyində olan Peçenek, Oğuz və Macarların onlarla savaşları nəticəsində zəifləmiş, bundan istifadə edən Ruslar Kiyev knyazı Svyatoslavın başçılığı ilə 965-ci ildə hücumu keçərək Don çayı sahilində olan Xəzər şəhəri Sarkeli işğal etmiş, Azərbaycana qədər axınlar yapmış, Bizansla əlaqə yaradaraq Xəzər Xaqanlığını sıxışdırmağa başlamışdılar. Beləliklə, Peçenəklərə yenilərək öz qüdrətini itirən Xəzər Xaqanlığının düşdüüyü vəziyyətdən istifadə edən Vareq-Rus knyazı ilk əvvəl Kiyevi zəbt edərək buranı Rus-Slavyan dövlətinin mərkəzinə çevirmiş, X əsrin sonlarına doğru digər qövmlər də Xəzərlərin zəifləməsindən istifadə edərək hücumu keçmiş, nəhayət Peçenek, Oğuz və Qıpçaqların hücumuna məruz qalan Xəzər Xaqanlığı 965-ci ildən başlayaraq öz əvvəlki qüdrətini itirməyə başlamış və Rus-Bizans hücumları nəticəsində Taman (Tama-Tarkan) yarmadasına çəkilmiş, 985-ci ildə öz bağımsızlıqlarını da qeyb edərək müxtəlif yerlərə səpələnmiş, son xanları da 1016-cı ildə Xristianlığı qəbul etməyə məcbur olmuşdu. Xəzərlər Qıpçaqlar gəlincəyə, yəni XII əsrin başlanğıcına qədər Taman və Kırım da kiçik bir bəylik halında qalmışlar. Beləliklə, Xəzər dövlətinin son ağırlıq mərkəzi Kırım da qalmış və tarixə bəlli son Xristian Xəzər hökmdarı Georqi olmuşdur.

Xəzər dövləti tədricən XI əsrdə tamamilə sönmüş, dövlətin süqutundan sonra Xəzərlər dünyanın müxtəlif yerlərinə səpələnmiş, böyük bir qismi isə yeni tarix səhnəsinə çıxan Türklərə qarışmışlar. Tarixçilər haqlı olaraq göstərirlər ki, "VIII-IX əsrlərdəki Xəzər hakimiyyəti XIII-XV əsrlərdəki Qızıl Orda hakimiyyətinin bir öncüsü mahiyyətindədir" (Bax: Akdes Nimet Kurat, Doğu Avrupa Türk kavim ve devletleri, Türk dünyası, I cilt, ikinci baskı, Ankara. 1992. səh. 180).

Xəzər Türklərinin dövlət sistemi ənənəvi Türk dövlətlərinə bənzəyir. Xüsusilə, Göy Türk və Qaraxanlı dövlətləri ilə Xəzər Xaqanlığı arasında böyük bənzərliklər mövcuddur. Xəzər Türklərinin dövlət sistemini Slavyanlar

və Skandinaviyalılar o dövrdə mənimsəmiş və dövlətlərini ona bənzətməyə çalışmışlar. Ərəblər isə Xəzər dövlətində ədalətli bir düzənin hakim olduğunu göstərmiş, Xəzər Xaqanını o dövr dünyadakı ədalətin rəmzi olaraq tanımış və tanıtmışlar.

Xəzər Türk İmperatorluğunda hakim mövqedə olan iki Xaqan fəaliyyət göstərirdi. Bunlardan əsil Xaqan "Böyük Xaqan" adlanır və dövləti bugünkü İngiltərədəki kraliçə kimi rəmzi olaraq təmsil edirdi. Digəri isə ondan asılı olan "Xaqan Bəy" adlanır və bir növü indiki anlamda Baş Nazir kimi dövlət işlərini yürüdükdü. Xaqan Bəyin naibi "Kündür Xaqan", onun müavini də "Cavşıqır" adlanırdı. İkinci dərəcəli bu Xaqanlar bəzən "Şad, Tarxan və ya Yabqu" da adlanırdılar. Ordunun başında isə "İl-şad" dururdu. Xəzər İmperatorluğu iqtisadi cəhətdən yüksəlməyə dövlətin mühafizəsində ayrı-ayrı ölkələrdən, xüsusilə, müsəlmanlardan ibarət muzzdlu əskərlərdən istifadə etməyə başlamışdılar. İlk vaxtlar bunun faydası olsa da çox keçmədən, xüsusilə, dövlət iqtisadi cəhətdən zəiflədikdə xaricdən gələn təhlükələrin qarşısını ala bilməmiş, Peçeneqlərə yenilmiş, Dondan Dnestrə qədər olan ərazilərini itirmişdilər.

Elm aləminə Xəzərlərdən qalma Yəhudi dilində iki yazılı məktub məlumdur. Yusif Xaqana aid məktublarda özündən 340 il əvvəl Yəhudi dinini qəbul edən Bulan Xaqandan başlayaraq sıra ilə digər 13 Xəzər Xaqanının adı göstərilmişdir. Bunlar Bulan Xaqan (620-630), Ubaca Xaqan, Hizkiya Xaqan, I Meneşe Xaqan, Hanuka Xaqan, İshak Xaqan, Sabulon Xaqan, II Meneşe Xaqan, Nisi Xaqan, I Harun Xaqan, Menehem Xaqan, Benyamin Xaqan, Harun Xaqan və Yusif Xaqandır (931-965). Göründüyü kimi bu Xaqanların əksəriyyətinin səltənət tarixləri qeyd edilməmişdir. Bəzi mənbələrə görə, 650-ci ildə Xəzər dövlətinin əsasını qoyan Xaqanın adı Xəzər Xaqanıdır. Xəzər Xaqanlığı Türklərin köçərilikdən oturaq həyata keçişinin dönüm nöqtəsidir. Bu Xaqanlığın Türk dövlətçilik tarixində xüsusi yeri vardır.

Türklərin Oğuz-Qıpçaq qrupuna mənsub olan Xəzər Türkləri Şimali Qafqazın doğusunda və Volqanın mənsəbinə yaxın ərazilərdə yaşamaqla maldarlıq və əkinçiliklə məşğul olmuşdular. Bu zirək və döyüşkən Türk boyu güclü Xaqanlıq yaradaraq erkən orta əsrlərdə (VII-X əsrlər) böyük nüfuz qazanmış, qonşu dövlətlərə meydan oxuyaraq bir vaxt Kırım və Dneprə qədər Şimali Qara dəniz sahillərini də ələ keçirmişdilər. Müxtəlif dövrlərdə paytaxtları Səməndər və İtil şəhərləri olmuşdur (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Azərbaycan tarixi, I cild. Bakı. 1994. səh. 244-247). İtilin orta və aşağı məcrası ilə Şimali Qafqaz və Don çayı boyunca güclü bir dövlət quran Xəzər Türkləri, daha sonra ərazilərini genişləndirərək İmperatorluğa çevrilmişdilər.

VIII əsrin sonlarında Doğu Avropanın iki mühüm ticarət yolunun ən son qismləri Xəzər Türklərinin əlində idi. Hətta bugünkü Kiyev şəhəri Xəzərlərin ticarət mərkəzlərindən biri idi və Sambat adlanırdı. Xəzərlərin hakimiyyəti altında olan Kiyev knyazları sonradan onların "Xaqan" titulu qəbul etmiş, xristianlığı qəbul edən ilk Rus knyazı Vladimir Monamərx özünü Xəzər hökmdarına bənzədərək "Xaqan" adlandırmışdı.

Xəzər ölkəsi millətlərarası ticarət sayəsində çox inkişaf etmiş, paytaxtları İtil şəhərindən başqa Səməndər şəhərini və hakimiyyətləri altında olan bölgələrdə Saksın, Sakarkənd, Yüzkənd, Bezkənd və başqa mühüm şəhərlər qurmuş və bu şəhərlərdə yaşamışlar. Hətta Saksın şəhəri Xəzər Xaqanlığının elm mərkəzi olmuşdur.

Xəzərlər əkinçilik və maldarlıqla yanaşı, ticarət və sənayeni də xeyli canlandırmışdılar. Böyük quru ərazi, çay-dəniz ticarət yollarının üzərində olduqlarından dövlətin iqtisadi bünyəsi ticarət üzərində qurulmuşdu. Ərəb tarixçilərindən Qardizi, İbn Fədlan, İstəxri Xəzərlər haqqında müəyyən dəyərli məlumatlar vermiş, onların xəzinələrinin gəlir qaynaqlarının əsasən gömrük vergiləri, yerli və xarici tacirlərin ödədikləri onda bir gəlir vergisindən ibarət olduğunu yazmışlar.

Xəzər İmperatorluğu köç və ticarət yolu üzərində qurulduğundan Xəzər Türkləri həm Orta Asiya və həm də Doğu Avropa ticarəti üzərində hakim mövqedə olmuş, zəngin bir xalq olmuşlar.

İlk əvvəllər "Xəzər ölkəsi" adlanan böyük ərazinin bir hissəsi sonradan Oğuzların Xəzər sahillərinə qədər yayılması ilə Xəzər dənizinin şərqiindəki ərazilər "Oğuz çölləri" adını almış, Oğuz və Xəzərlərin birgə hücumları nəticəsində Peçeneqlər geri çəkilərək Azov dənizi və Macarıstana mühacirət etmiş, oradan da Balkanlara gələrək sonda assimilyasiyaya uğrayaraq tamamilə slavyanlaşmışlar.

Xəzərlər Türküstan əsilli Türk kimi öncə Şamanizmə inanmış, qədim Türk adət-ənənəsinə sadıq qalaraq "hər kəs öz inamına görə Tanrıya ulasa bilər" kimi vicdan hüriyyətinə əməl edərək bölgədə yayılan Xristian, Yəhudi və İslam dinlərinə hörmətlə yanaşmış, Xaqanları dövləti olmayan Yəhudi dinini qəbul etmiş və siyasi bir gediş edərək dövründə üçüncü bir güc mərkəzi kimi Ərəb Xilafəti və Bizans İmperatorluğuna qarşı meydan oxumuşlar. İudaizmi qəbul edən Xəzər Türkləri İbrani əlifbasını işlətməmişlər. Tədqiqatçılar göstərir ki: "Xəzərlər Yəhudi dininin təsiri ilə İbrani əlifbasını işlətmələrinə baxmayaraq özlərinə xas olan Xəzər-Türk dilində danışmışlar. Qaraçaylar, Balkarlar və Qafqazlılarda bu dilin qalıntısı olan xeyli söz bulunmaqdadır. Polşada yaşayan Karaylar belə qədim Xəzər Türkcəsini işlətməkdədirlər.

Karaylar bütünlüklə Xəzər mədəniyyətini günümüzdə yaşadan təmsilçiləri sayıla bilərlər" (Bax: Anıl Çeçen, göstərilən əsəri, səh. 139).

Macarıstan krallığını quran Türk Arpad boyu da Xəzərlərin bir qoludur. Arpadlar Xəzərlərin Kabar qoluna mənsub bir boy kimi tarix səhnəsinə çıxmış, daha sonra Avropaya köçərək Hunlarla Avar Türklərinin qalıqları üzərində bir Macar krallığı qurmuşdular (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Prof.Dr. Anıl Çeçen, Türk devletləri, Ankara 2003, səh. 125).

Kırım və Polşada Türkcə danışan və Musəvi olan Karaim Türkləri və Kırımçaqlar Xəzər Türklərinin bugünə qədər gəlib çıxan son nümayəndələridir. Bugünkü Qaraçaylar, Balkarlar, Tatarlar və hətta Çərkəzlər və bəzi Qafqaz xalqları Xəzər Türklərinin günümüzdəki mədəni və hətta etnik varisləri sayıla bilərlər.

Xəzər İmperatorluğu mədəni dünyanın öndə gələn bir uyqarlığına sahib idilər. Bu İmperatorluq əslində bir kosmopolit dövlət idi. Lakin siyasi və mədəni politikanı bir-birindən ayıran Xəzər Türkləri xüsusi bir dövlət siyasəti yürütmüşdülər. Belə ki, şərqdə Uyğur Xaqanı Buddist Çinin təsirinə məruz qalmamaq üçün Mani dinini dövlət dini elan etdiyi və digər dinləri də sərbəst buraxdığı kimi Qərbdə də Xəzər Xaqanı eyni əsrdə Yəhudi dinini rəsmən qəbul etmiş və beləliklə də iki səmavi dinin - Xristian və İslam dininin təmsilçisi olan Bizans İmperatorluğu və Ərəb Xilafətinin təsirinə məruz qalmamaq üçün alternativ olaraq o dövrdə heç bir dövləti təmsil etməyən üçüncü səmavi din olan Yəhudiliyi qəbul etmiş və bununla da üçüncü bir güc mərkəzi yaratmağa nail olmuşdu.

İmperatorluq daxilində kiçik bir yüksək təbəqə istisna olmaqla əhalinin böyük əksəriyyəti Şaman, müəyyən bir qismi isə Xristian və İslam dinində olmuşdur. Bunun nəticəsi idi ki, İmperatorluğun paytaxtı İtil şəhərində yeddi məhkəmədən 2-si Musəvi, 2-si Xristian, 2-si İslam və biri Şaman hakimi idi. Tədqiqatçılar da bu fikri təsdiq edərək göstərirlər ki, Xəzər Xaqanının Yəhudi dinini qəbul etməsinin əsas səbəbi İslam Ərəb və Xristian Bizans İmperatorluqlarının arasında əriməmək üçün atdığı siyasi addımdır.

Bəzi müəlliflərə görə, Xəzər Xaqanları Bizanslılar tərəfindən qovularaq Xəzərlərə sığınan Yəhudilər vasitəsilə Musəviliyi qəbul etmişlər. Xristianlığın Xəzərlər arasında yayılmasını isə məşhur Krill qardaşlarının adı ilə bağlayırlar. İslam dininin yayılması ilə əlaqədar olaraq göstərirlər ki, Xəzər Xaqanlığı bir müddət İslamın Şimala doğru yayılmasına mane olmuşdusa da, sonradan qonşuluq və ticarət münasibətləri sayəsində İslam dini də Xəzərlər arasında yayılmış, hətta Xəzərlərin nüfuz dairəsində olan İtil Bulqarları Xəzərdə bütünlüklə İslamı qəbul etmişdilər. Ona görə də orta əsr Ərəb

müəllifləri Xəzər Xaqanlığında "xalqın çoxunun müsəlman, ən az qisminin isə Yəhudi dinində olduğunu" göstərmişlər (Bax: İbn Havkal, İbn Nədim, Fəxrəddin Mübarəkşah, Məsudi və s.).

Tarixi mənbələrə əsaslanan tədqiqatçılar göstərirlər ki, bütün bunlara baxmayaraq Xəzərlərin "Şamani inanışları və dəfn mərasimləri yenə də davam etmişdi. Belə ki, Xəzər Xaqanı öluncə ona yonma daşdan bəzəkli və üstündə işıq yanan bir məzar yapılmışdı. Abidə 24 otaqdan ibarət olub bu möhtəşəm binanın hər otağında bir məzar bulundurulurdu. Bu sayədə Xaqanın məzarının bu otaqlardan hansında olduğu bilinməməkdə və bu sürətlə cəsəd, insan, heyvan və şeytan təcavüzlərindən qorunmuş olurdu. Xaqan bütün otaqları qızıl işləməli qumaşlarla döşəli olan və "Cənnət" adını daşıyan bu məzarlıqda dəfn olunurdu. Onu dəfn edənlər yanaqlarını yaralayırldılar" (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Prof.Dr. Osman Turan. Türk Cihan hakimiyyəti mefkuresi tarihi. səh. 57).

Xəzər Türklərindən qalma Yusif Xaqana aid iki məktub (Bu məktublar haqqında öncəki yazımızda məlumat vermişik - Müəllif) istisna olmaqla, tutarlı yazılı bir mənbə hələlik elm aləminə məlum deyil. Yalnız tarixə bəlli olan budur ki, Xəzərlər Türk Runik yazısından, İbrani yazısından, Kiril əlifbasından və sonralar da Ərəb əlifbasından istifadə etmişlər.

Xəzərlərin dilinə aid mülahizələr isə bir çox yanlış mühakimələrə yol açmışdır. Ərəb mənbələrinə görə, bu dövlətdə Sabir Türkcəsi, Bulqar Türkcəsi, heç bir dilə bənzəməyən Macarca, bəzi bölgələrdə isə digər dillərdə danışmışdı. Macar alimi Nemətə görə də Xəzər dövlətində müxtəlif dillərdə danışılmışdı. Bütün bunlar təbii qəbul edilmişdir.

Xəzər Xaqanlığı çox geniş bir ərazini əhatə etdiyindən bu ərazilərdə müxtəlif qövmələr yaşamış və təbii ki, müxtəlif dillərdə də danışmışlar. Əsas fakt bundan ibarətdir ki, Xəzərlər Hun, Sabir, Göy Türk və Uyğur Türklərinin xələfləridir. Deməli, Xəzərlər Türkdürlər. Türkdürlərsə, deməli, Türk dilində də danışmışlar. İlkin dinləri Şamanizmdir. Şamanizm də Türklərə məxsusdur.

Tədqiqatçılar göstərirlər ki: "Alban tarixçisi Moisey Kalankəti Xəzər və Hun etnik məfhumlarını fərqləndirmirdi". "Ərəb qaynaqları isə ümumiyyətlə Xəzərləri "Türk" adlandırırlar". "Ərməniyyə Bizans, Azərbaycan isə... şimaldan siyasi hadisələrə müdaxilə edən Hun-Xəzər Türklərinə arxalanırdılar. Bəzən Hunlar və Xəzərlər Azərbaycanda məskən salıb Ərməniyyə və Gürcüstan ərazisində yaşayan köhnə din pərəstişkarlarını zorla Xristianlaşdırmadan qoruyurdular" və s. (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı. 1994. səh. 189, 235). Müəlliflər başqa bir yerdə də qeyd edirlər ki: "Çox təəssüf ki, tarixşünaslığımız bu dövrdə Türk etnosları olan Hun - Xəzərlərin

Azərbaycana hücumlarını birtərəfli, orta əsr Xristian tarixçilərinin nöqteyi-nəzərindən işıqlandırmışlar. Azərbaycanın Xristian olmayan əhalisinin etnik və dil birliyi naminə baş vermiş hadisələri ümumiyyətlə düzgün araşdırmamışlar. Nəticədə Albaniya yanlış olaraq başdan-başa Xristian ölkəsi kimi qələmə verilmişdir". Halbuki "IX-X əsr Ərəb müəllifləri yazırdılar ki, Aran və Sisacan (Syuni) Xəzər-Türk padşahlığına daxildir" (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Azərbaycan tarixi, Bakı. 1994. səh. 195, 221).

Deməli, Xəzər Xaqanlığının rəsmi dövlət dininin İudaizm olması heç də Xəzərlərin Yəhudi olması demək deyil. Necə ki, bir çox xalqlar Xristian və İslam dinini qəbul etsələr də, onların sami xalqlarla heç bir əlaqəsi yoxdur.

Tarixi faktlar göstərir ki, ilk əvvəllər Filistin Yəhudiləri Xəzər Yəhudilərini Yəhudi irqindən deyil, Türk irqindən olduqları üçün qəbul etməmişdilər. Lakin sonradan bir çox səbəblərdən onları qəbul etmiş, din bərabərliyi irq bərabərliyini arxa plana atmışdır.

Tarixən Xəzər ətrafı və İtil çayı bölgələri Oğuz-Qıpçaq yurdu adlanmış, bu ərazilərdə irqi qarışma ilkin dövrlərdə digər yerlərə nisbətən çox cüzi olmuşdur. Mahmud Kaşğarlı hətta Xəzər dənizini "Bulqar dənizi" adlandırmış, İtil (Volqa) çayının da Qıpçaq ölkəsindən keçərək Bulqar dənizinə (Xəzər dənizinə - A.M.) töküldüyünü yazmışdı (Bax: Mahmud Kaşğarlı, Divan ül-lüğət-it-Türk).

Xəzər İmperatorluğu dağıldıqdan sonra Yəhudi dinində olan Xəzər Türklərinin bir qismi Türk və müsəlman adları ilə Azərbaycanda "Quba cuhudları" adı ilə bu gün də yaşamaqdadırlar. Böyük bir qismi isə Doğu Avropaya, Rusiyaya və dünyanın müxtəlif yerlərinə səpələnmişlər. Xüsusilə, Polşa Xəzər Yəhudilərinin ən çox yerləşdiyi böyük mərkəzlərdən biridir.

Tarixi mənbələrə görə, müəyyən siyasi səbəblərdən Filistindən ayrılaraq dünyanın müxtəlif yerlərinə köçməyə məcbur olmuş Yəhudilərdən Şərqi Avropaya və bütün dünyaya Xəzər ölkəsindən köçmüş Türk kökənli Yəhudilər daha çoxdur. Bulqar və Macarların da Xəzər bölgəsindən köçmələri Şərqi Avropa Yəhudilərinin Türk kökənli olduğu tezisini daha da gücləndirməkdədir. Yəhudiləşən Türk boylarının bu dinin, xüsusilə, Xristian dünyasında yayılmasında mühüm rol oynadıqlarını da tədqiqatçılar xüsusi qeyd etməkdə və Avropa Yəhudilərinin antropoloji quruluşlarının da samilərə deyil, Asiyalıları uyğun olduğunu göstərməkdədirlər. Avropa və Azərbaycan Yəhudilərinin dilləri də Yəhudi dili deyil. Onlar yaşadıkları ölkələrin dillərində danışırlar.

Xəzər Xaqanlığının Türk dövlətçilik tarixində müstəsna bir yeri vardır. Belə ki, həm Yəhudi dininə mənsub olmaları, həm kosmopolit siyasət

yürütmələri, həm də dövlət quruluşu baxımından Xəzər Xaqanlığı tarixi Türk dövlət və İmperatorluqları içərisində xüsusi bir yer tutur. Xəzər Xaqanları digər Türk Xaqanlarından fərqli olaraq pers hökmdarları kimi xalqdan çox uzaq və ayrı bir mövqeyə sahib idilər.

Orta Doğuda XX əsrdə İsrail adlı yeni bir Yəhudi dövlətinin qurulması ilə Yəhudilərlə Türk dünyası arasında əlaqələr daha çox önəm qazanmış və Xəzər Türk Xaqanlığı ilə bağlı araşdırmalar daha da önə çıxmışdır.

1.12. Qaraxanlı Türkləri

Doğu Türkünstan Uyğur dövləti ilə eyni zamanda müstəqil bir dövlət quran Qaraxanlı Türkləri X əsrin ortalarında Orta Asiya Türk qövmlərinin bəzilərini öz ətraflarında birləşdirərək tarixdə ilk İslam Türk dövləti - Qaraxanlılar dövlətini yaratmışlar. Qaraxanlı dövlətində Qarluqlar, Arqular, Türkeşlər, Yağmalar, Oğuzlar, Qıpçaqlar və s. kimi Türk boy və soyları dövlətin inkişafında yaxından iştirak etmişlərsə də, dövlətin əsas bünyəsini Qarluq, Yağma və Uyğur Türkləri təşkil etmişdir. Bu baxımdan tədqiqatçılar Qaraxanlı dövlətini Böyük Göy Türk və Uyğur Xaqanlıqlarının həqiqi varisi

hesab etmişlər. SeyHun və CeyHun çayları arasındakı yüksək mədəni səviyyəyə malik bölgəni də öz hakimiyyəti altına alan Türk Qaraxanlı dövləti dövrünün ən yüksək və olqun bir mədəni dövləti olmuşdu. Türk dili və ədəbiyyatı Qaraxanlılar dövründə özünün böyük şəxsiyyətləri olan Mahmud Kaşğarının, Yusuf Xas Hacib Balasağunlunun, Ədib Əhməd Yüknəkinin və Əhməd Yəsəvinin sayəsində yeni Türk-İslam mədəniyyətinin əsasını qoymuş, Türkləri Orta Asiyanın həqiqi sahibləri durumuna salmışdı.

Məşhur macar alimi Laszlo Rosonyi özünün "Tarixdə Türklük" adlı əsərində haqlı olaraq göstərmişdir ki: "Türk tarixi əngin və şərəflidir. Türklərin bəzi xalqlar kimi özlərinə əcdad yaratmasına ehtiyacları yoxdur. Qısaca olaraq bunu söyləyə bilərik ki, yazılı tarixlərdən öncə də, minlərlə il öncə də Çində, Hindistanda, Mesopatomiya, Misirdə, Anadoluda və Orta Avropada elə mədəni ünsüzlərə rast gəlinir ki, bunların hərəkət nöqtəsini bozkır mədəniyyətində..., Türklərin cədləri arasında aramaq lazımdır" (Bax: Prof. Laszlo Rosonyi, Tarihə Türklük, Ankara 1971, səh. 65).

Qırğız Türklərinin 840-cı ildə Uyğur dövlətini yıxmasından sonra Qarluq Türklərinin Yabqusu özünü "Bozqırlar hakiminin qanuni xələfi" elan edərək Qaraxanlı dövlətini qurmuşdur. Qarluqlar qısa bir müddət Uyğurlarla Orta Asiyada iqtidar yarışına girişsələr də, buna nail ola bilməmiş, Tarım bölgəsindən ayrılaraq çökən Türkiş hakimiyyətinin ərazisi olan Talas bölgəsində yerləşərək Batı Göy Türk Xaqanlığının ərazisində öz hakimiyyətlərini təsis etmişdilər. Paytaxtları Balasağun şəhəri idi. Onlar o dövrdə siyasi bir termin olan "Türkmən" adını daşıyırdılar. Öz soylarını Göy Türk Xaqan nəslinin Aşina boyuna bağlayan Qarluq Yabquları hakimiyyətin "Kutlu Ötükən" ölkəsi ilə sıx əlaqə inancını mühafizə etmişdilər. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, Uyğur Xaqanlığı Qırğızlar tərəfindən 840-cı ildə yıxılınca Qırğızları nəzərə almayan Qarluq Yabqusu Türk Xaqanlarının qanuni xələfi sifəti ilə özünü "Bozqırların qanuni hökmdarı" elan edərək Qara Xan adını almış və beləliklə də dövlət "Qaraxanlılar" adlanmışdı. X əsr mənbələrində Qaraxanlı dövlətinin ərazisi olan Qarluq ölkəsi doğuda Tanrı Dağları, güneydə Mavərünnəhr ilə sınırlanan "Türk ölkələrinin ən gözəli" adlandırılmışdı. "Qaraxanlı" adındakı "Qara" sözü "qüvvətli" anlamında olduğundan elmi əsərlərdə bu dövlət daha çox "Qaraxanlı dövləti" kimi qeyd edilmişdir. Lakin bir sıra İslami əsərlərdə bu dövlət "Əl-Xaqaniyyə" və "Əl-Əfrasiyab" adları ilə də adlandırılmışdır.

Qaraxanlıların mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Lakin biz Qaraxanlıların tarixini araşdırarkən belə bir qənaətə gəldik ki, bu dövlətin qurulmasında Qarluq və Yağma Türk boyları əsas rol oynamışlarsa da,

dövlətin qurulmasında Uyğur, Türkmən, Çigil və Tuxu adlı Türk boyları da iştirak etmişlər. Göy Türk dövlətinin yığılmasında yaxından iştirak edən Qarluq Bəyləri Uyğur Xaqanlığı dövründə öncə sağ Yabqu, daha sonra isə sol Yabqu görəvinə yapmış, sol Yabqu kimi Xaqandan sonra ən yüksək məqama yüksəlmişdilər.

""Yabqu" Oğuz və Qarluq hökmdarlarına verilən bir addır ki, bu ad Kiməklər, hətta çox qədim bir qövmlər olan Skiflərcə də bilinməkdə idi". (Bax: Prof. Dr. Laszlo Rasonyi, göstərilən əsəri, səh. 61).

"Yabqu" ilə yanaşı, Qaraxanlılarda xaqandan sonra gələn Yuqruş-qəbilə başçısı, Saqun-alim, xaqanın vəkili kimi İrkin ünvanları da işlənmişdi. Bunlardan əlavə baş komandan Subaşı, saray naziri Tayanqu, maliyyə naziri Ağıcı, hökmdar vəkilləri İrkin ilə yanaşı, Sağan, İnanc, Onqun, Toğrul adlarını daşıyırdılar. (Bax: Prof. Dr. Anıl Çeçen, Türk devletleri, Ankara, 2003, səh. 167).

Türklərin Çinə hakim olmaq istəkləri çox qədim olub Qaraxanlı hökmdarları da Çinə hakim olmuş Tabqaç Türklərinin adından istifadə edərək özlərini "Tabqaç" adlandırmışdılar. Onlar da Səlcuqlu, Osmanlı və digər Türk xanədanları kimi 2500 illik Oğuz Xaqan və ya başqa deyimlə Alp Ər Tunqa (Əfrasiyab) nəslindən olduqları ilə fəxr etmişlər. (Bax: Prof. Dr. Osman Turan, Türk Cihan hakimiyyəti mefkuresi tarihi, səh. 154).

Qaraxanlıların ilk xaqanı Bilgə Kül Qadir xandır. O, Samanilərlə mübarizə aparmış, onun iki oğlu dövləti Altay sisteminə uyğun olaraq yarı-yarıya bölərək idarə etmişlər. Böyük oğlu Arslan xan Bazır "Qara Xan" ünvanı ilə dövlətin döşü hissəsini "Böyük Xaqan" adı ilə idarə etmişdi ki, o, nəzəri olaraq bütün Qaraxanlıların hökmdarı sayılmışdı. Döşü xaqanlığının mərkəzi Qara Ordu adlanan Balasağun şəhəri idi. Kiçik oğlu Qadir xan Oğulcaq isə Buğra Qara xan ünvanı ilə orta xaqan kimi dövlətin qərb hissəsini idarə etmişdi. Batı xaqanlığının mərkəzi Taraz şəhəri idi. Samani hökmdarı İsmayıl bin Əhməd (874-892) uzun bir mühasirədən sonra 883-cü ildə Tarazı zəbt etdiyindən Oğulcaq xaqan mərkəzi Kaşğara köçürərək Samani hakimiyyəti altında bölgələrə hücumlar etmişdi. Sonradan Samani şahzadəsi olan İslam sufisi Əbu Nəsr, Satuq Buğra xan zamanında Qaraxanlılara sığınmış və Satuq Buğra xan onun vasitəsilə İslamı qəbul etmişdi. Satuq Buğra xan əmisinə qalib gələn səltənətə sahib olduğdan sonra isə İslam dinini rəsmi dövlət dini olaraq elan etmiş, tarixdə Əbdülkərim kimi tanınmışdı. O, böyük Qaraxanlılara qarşı mübarizədə müsəlman könüllülərdən də istifadə etmiş, 955-ci ildə öldükdən sonra oğlu Musa Baytaş döşü xaqanı Arslan xanı məğlub edərək bütün Qaraxanlı dövlətini İslamlaşdırmağa müvəffəq olmuşdu.

Qaraxanlı hökmdarları içərisində Abbasi xəlifəsini tanıyan ilk xaqan 955-ci ildə hakimiyyətə gələn Musa Baytaşın nəvəsi Əhməd xan olmuşdu. Əhməd bin Əlinin xəstəliyindən istifadə edən qardaşı Mənsur özünü "Böyük Xaqan" elan etsə də, buna nail ola bilməmiş, xəstəlikdən qalxan Əhməd bin Əli yüz minlik "kafir" köçəriləri yendikdən sonra üç ay müddətində Turfana qədər gəlib çatmış, dövlətin ərazilərini xeyli genişləndirmişdi. Onun ölümündən (1018) sonra hakimiyyət uğrunda bir çox mücadilələr olmuş, nəhayət, 1041-1042-ci illərdə Qaraxanlı dövləti iki yerə - Batı xaqanlığı və Doğu xaqanlığına bölünmüşdü.

Hələ Satuq Buğra xanın nəvəsi Harun Buğra 922-ci ildə Buxaranı tutmaq istəsə də, buna nail ola bilməmişdi. Buxara, nəhayət, 999-cu ildə Harun Buğranın əmisi nəvəsi tərəfindən zəbt edilmiş, son Samani hökmdarı taxtdan salınmış, beləliklə, Mavərünnəhr Qaraxanlıların əlinə keçmişdi. Bu dövrlərdə tarix səhnəsinə çıxan Qəznə Türklərinin böyük hökmdarı Mahmud Qəznəli ilə öncə qohum, sonra isə düşmən olan Qaraxanlı sülaləsinin Əli Təkin, Börü Təkin, Harun Buğra kimi seçkin hökmdarları olmuş, bu sülaləyə mənsub olanlardan bir çoxu "İlək" adı daşıdıqları üçün onlar "İlək Xanlar" deyə adlandırılmışlar.

Batı Qaraxanlı dövlətinin ilk böyük xaqanı I Məhəmməd bin Nəsr olmuşdur. Onun dövründə Batı Qaraxanlı dövlətinin paytaxtı Özkənd, qardaşı I İbrahimin dövründə isə Səmərqənd olmuşdur. Batı Xaqanlığına Mavərünnəhr və Xocəndə qədər batı Fərqanəni içinə alan ərazilər daxil idi. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, I İbrahim dövləti ədalətlə, ideal bir şəkildə idarə etməklə Doğu Qaraxanlılardan Şaş, İlak şəhərlərini və Fərqanənin bir qismini ələ keçirmiş, Xaqanlığın ərazilərini xeyli genişləndirmişdi. I İbrahimdən sonra Qaraxanlı dövləti daha çox o dövrdə tarix səhnəsinə çıxan Səlcuqluların təsirinə məruz qalmış və artıq Qaraxanlı hökmdarlarını Səlcuqlular təyin etməyə başlamışdılar. Nəhayət, son Qaraxanlı hökmdarı Osmanın Xarəzmşah Məhəmməd tərəfindən 1212-ci ildə qətlə yetirilməsi ilə Batı Qaraxanlı dövləti süquta uğramışdı. (Məlumatlar Ərdoğan Merçilin "Qaraxanlılar" yazısından götürülmüşdür. Bax: Türk dünyası, I cilt, ikinci baskı, Ankara, 1992, səh. 240-246).

Doğu Qaraxanlı Xaqanlığının isə ilk böyük xaqanı Şərəfəddövlə Əbu Şuca Süleyman bin Yusuf (1031-1057) olmuşdur. Tarixi mənbələrdə o da ədalətli bir hökmdar kimi göstərilmiş, dövləti içində müsəlman olmayan Türklərin də sərbəst yaşamasını təmin etmişdi. Doğu Xaqanlığına Talas, İsficab, Şaş, doğu Fərqanə, Semireçi və Kaşğar daxil idi. Bunları nəzərə alan tədqiqatçı K.Czeqledy Məlikşah və Sultan Səncərin sarayında təbib işləyən və

"Tabai-əl-hayavan" əsərinin müəllifi Mərvaziyə əsaslanaraq göstərmişdi ki: "Qaraxanlılar dövlətinin əraziləri İssık-Göldən Kaşğara qədər uzanmışdı". (Bax: K.Czeqledy. "Kumanların mənşəyi haqqında" MNy XLV, 1949, səh. 48).

Doğu Xaqanlıq içərisində uzun sürən hakimiyyət qovğaları nəticəsində XIII əsrin əvvəllərində son doğu Qaraxanlı hökmdarı Məhəmməd bin Yusif zamanında Doğu Qaraxanlı dövləti də Qara Xitayların vassalına çevrilmişdi. Beləliklə, Kaşğar, Buxara və Fərqanə Qaraxanlıları XIII əsrin 30-cu illərindən Qara Xitayların, XIII əsrin əvvəllərindən də Balxaş gölü ətrafındakı Qarluqlar Çingiz xanın vassallarına çevrilmişdilər. Bütün bunlara baxmayaraq, Doğu Qaraxanlı sülaləsinin son nümayəndəsi olan Məhəmməd Yusif oğlu (ölümü 1210-cu il) İslam dininin Tarım hövzəsinin qərb bölgəsində kəsin olaraq yerləşməsi və dərin kök salmasında müstəsna xidmətlər göstərmişdir. Doğu Xaqanlılığının dini və mədəni mərkəzi Kaşğar şəhəri olmuşdur. Bu şəhər ən parlaq dövrünü Doğu Qaraxanlı hökmdarı Əbulhəsən bin Süleymanın zamanında yaşamışdı.

Yusif Qadir xanın kiçik oğlu Böyük Xaqan Mahmudun zamanında Mahmud Kaşğarlı "Divani-lügət-it-Türk", Yusif Xas hacib Balasağunlu isə "Qudatqu Bilik" əsərlərini yazmışlar. Yusif Xas Hacib Balasağunlu adı çəkilən bu məşhur əsərini Qaraxanlı hökmdarı Harun Buğra xana ithaf etmişdi.

Bütün bunlar onu göstərir ki, bu əzəmətli Türk dövlətinin daxili qovğalar nəticəsində ikiye bölünməsi ilə dövlətin çöküş dövrü başlamış, Xaqanlıq getdikcə zəifləmiş, Batı Qaraxanlı dövlətinə isə 1211-ci ildə Qara Xitaylar soy qoymuşlar.

Bütün bunlara baxmayaraq, bölgənin Türkləşməsi və İslamlaşmasında, Oğuz boylarının Yaxın Şərq və Anadoluya yayılmasında da Qaraxanlı Türk dövlətinin çox böyük rolu olmuşdur.

Doğrudur, Türklər arasında dövlət və xalq olaraq İslamiyyətin ilk qəbulu İtil (Volqa) Bulqarlarının adı ilə bağlıdır. Lakin tarixi inkişaf və dini təbliğatlar sayəsində Qarluq və Oğuz Türklərinin İslamı qəbul etməsi sonda Türkləri İslam dünyasının qaranına çevirmişdi. İslamiyyətin Qarluq, Yağma və Oğuz Türkləri arasında yayılması Türk tarixində olduğu kimi İslam və dünya tarixində də böyük nəticələr doğurmuşdur. Əfsanəvi Oğuz Xaqanın nəslə olan bu üç böyük Türk qövminin mənəvi və hərbi qüdrəti sayəsində İslam dini dünya Türklərinin böyük əksəriyyətinin milli dini halına gəlmişdi. İlk Qaraxanlı hökmdarlarından olan Satuq Buğra xanın (Əbdülkərim - A.M.) sayəsində İslamiyyət zəfər qazanmış, İslam dini Amu-Dərya boylarına,

cənubda Qışkezkə, şimalda Qara-koruma qədər yayılmış, Satuq Buğra xan sülaləsi müsəlman olunca Qaraxanlı dövləti halına gəlmiş və İslamiyyəti qorumaq Türklər arasında bir "Cihad" mahiyyəti qazanmışdı. Dərin bir İslami ruh ilə dolu olan Qaraxanlı hökmdarları və millətinin İslamiyyət uğrunda yaptıkları qəzalar Mahmud Kaşğarının qələmə aldığı şeir və hekayətlərdə bizə gəlib çatmışdır. Qaraxanlı hökmdarlarının zəfərləri nəticəsində Qaraxanlı İslam dövlətinin əraziləri şərqə doğru xeyli genişlənmiş, hətta onlar öz soydaşları - Bütperəst Uyğur Türklərini belə "kafir" sayaraq onlara qarşı Moğol əsilli Xitaylarla belə ittifaq yaratmış, Çini belə fəth edərək müsəlmanlaşdırmağı düşünmüşlər. Müsəlman Qaraxanlılar Samanilərin hakimiyyəti altında olan Türk ellərini qurtarmış, Mavərünnəhri almışdılar. Onlar "İslam dövlət bayrağını Asiya bozqırlarında dalğalandıran, ilk müsəlman Türk dövlətini quran öncül Türklərdir. Bunlardan sonra tarix səhnəsinə qədəm basan Səlcuqlu Türkləri İslamiyyəti son anda məhv olmaqdan qurtarmış və onu əvvəlki şərəf və istiqbalına qovuşdurmuşdular". (Bax: Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı, Hz.Peyqamberin hadislerinde Türk varlığı, İstanbul, 1989, səh. 148).

Qarluq və Oğuz Türklərinin müsəlman olması ümitsizliyə qapılan digər müsəlman xalqları üçün bir təsəlli qaynağı olmuşdu. Tarixi faktlardan da göründüyü kimi, İslam dünyasını müdafiə edənlər ilk öncə Türküstan və Azərbaycan Türkləri olan Qarluqlar və xüsusilə Oğuzlar olmuşlar. Xilafət ordularının da əsasını Abbasilər dövründən başlayaraq Türklər təşkil etmişdi. O dövrə aid fəth Türklərin İslamiyyəti qurtardığına dair bir sıra əsərlər, yazılar yayılmışdı.

Müsəlman Qaraxanlılar özlərini "Türk", məmləkətlərini də "Türküstan" adlandırmışlar. Qaraxanlılar dövründə Türküstan yüksək bir Türk mədəniyyətinə sahib olmuş, Qaraxanlılar Uyğur əlifbasını işlətmiş, Türkcə danışmış, Türkcə yazmışlar. Onlara aid ilk əsərlər Uyğur və ya başqa deyimlə "Xaqaniyyə Türkcəsi"ndə yazılmışdır.

Beləliklə, Türk Qaraxanlılar İslamiyyəti şərqdə müdafiə edib yayarkən qərbdə də İslam dünyasında hakimiyyətlərini həyata keçirmək istəsələr də, buna nail ola bilməmiş, bu vəzifəni qardaşları Səlcuq Türkləri yerinə yetirmiş, Qaraxanlıları da öz hakimiyyətləri altına almışlar.

1.13. Kınık və ya Qəznəli Türkləri

Türklər başqa millətlərdən fərqli olaraq vasitəsiz, öz anlayış və dünyagörüşləri ilə tək Tanrı inancına sahib olmuş, milli və insani duyğularla birlikdə tarix səhnəsinə çıxmışlar. Tarix boyu Cahan hakimiyyəti məfkurəsinə bağlanan Türklər İslam dinini qəbul edincə bu yeni dində öz Göy Tanrı ruh və

məfkurələrini bularaq daha yüksək bir mövqeyə sahib olmuşlar ki, bu işdə Kınık boyundan olan Qəznə Türklərinin də xüsusi yeri vardır. Qaraxanlı, Qəznəli, xüsusilə də, Səlcuq Türkləri sayəsində İslam dini Türklərin milli dini mahiyyətini qazanmış və bu iki ünsürün tarixən bir-birindən ayrılması mümkün olmamışdır.

X və xüsusilə, XI əsrdə dini, ictimai və siyasi böhran və nifaqlar içərisində boğulmaqda olan Ərəb İslam dünyası Bizans və Avropa xristian istilaları ilə təhlükəli bir duruma düşmüşdü. Müsəlman dünyasının tək təsəllisi İslamı yenicə qəbul etmiş Türküstan Türkləri idi. Bu dövrdə fəth Türklərin İslamiyyəti qurtaracağına dair bir sıra hədislər yaranmış, müsəlman mütəfəkkirləri onlara əsərlər həsr etmişdilər. Türklər bu dövrdə artıq Orta Asiya, Azərbaycan, Qafqaz, İran və Hindistanı, daha sonralar isə Anadolu, Rumeli, Şərqi Avropa, Qara dənizin şimal sahilləri və hətta Volqa boyu sahillərini də İslam dini və mədəniyyəti çərçivəsinə daxil etmişdilər. Bu işdə ən böyük xidmətlərdən birini də Oğuzların Kınık boyundan olan Qəznəli Türkləri yerinə yetirmişdilər.

Şimali Hindistanın (indiki Pakistanın - A.M.) Ağ Hunlar, Göy Türklər, Qəznəlilər və daha sonra Səlcuqlular, Türk Moğollar və xüsusilə Teymuroğulları dövründə böyük Türk köçləri və hakimiyyətinə səhnə olması haqqında xeyli tarixi faktlar vardır. (Bax: Məsudi, Muruc uz-zəhəb, Qahirə, 1946, səh. 139, 288 və s; Müqəddəsi, Əhsən ül-təqasim, Leiden 1906, səh. 336; Zəkəriyyə Qəzvini, Asar ül-bilad, Beyrut 1960, səh. 235, 344, 384, 544, 582; Danişmənd J.h. Türklerle Hindu-Avrupalıların mənşə birliyi, İstanbul 1935, səh. 295; və s.).

Hətta İslami farsdilli ədəbiyyat belə İranda deyil, Qəznəli dövləti hüdüdlərində meydana gəmiş və inkişaf etmişdir. Bu dövrdə Ağacı və Türkeşi ünvanlarını daşıyan bir sıra Türk şairləri farsca İslamı vəsf edən şeirlər yazmışlar. (Bax: Nizami Əruzi Səmərqəndi, Çahar-məqalə, London 1910, səh. 28, 129).

X əsrdə Qəznəlilərlə başlayan və Babura qədər bir çox Türk dövlətləri tərəfindən idarə olunan Hindistanda bu hökumətlər və Orta Asiyadan gələn Türk mühacirlər sayəsində İslam dini yayılmış və burada Türk-İslam mədəniyyətinin yüksək əsərləri meydana gəlmişdir.

Adını Güney Türküstandakı (indiki Əfqanıstandakı - A.M.) Qəznə şəhərindən alan Qəznə dövləti adlı bu Türk siyasi quruluşu tarixdə Səbuktəkinilər və ya Yəmənilər dövləti kimi də anılmışdır. Səbuktəkin Samanilərin valisi ikən bu dövlətlə əlaqəsini kəsərək tarixdə məşhur Qəznəli dövlətinin əsasını qoymuşdur (969-cu il). Toxaristan və Gur bölgələrini

hakimiyyəti altına alan Qəznəli dövləti əsasən Hindistana qarşı həm yürüş etmək, həm də İslam dinini yaymaq məqsədi ilə edilən səfərləri ilə tanınmışdır. Şimali Hindistan üzərinə ilk Türk yürüşünü təşkil edən Səbuktəkinin ölümündən (997) sonra oğlu - tarixdə ilk dəfə "Sultan" titulu ilə işlədən məşhur Qəznəli Mahmud Yəmənüddövlə Sistanı tutaraq Qaraxanlılarla Ceyhunu sərhəd olaraq təsbit etmişdir. Sonra da bir sıra zəfərlər qazanaraq Hindistan səfərlərinə başlamış, 1001-1027-ci illər arasında yaptığı 17 səfər nəticəsində Pəncab, İndus boyları, Und, Moltan, Tanisar, Lokhot, Qvalior, Sommat bölgələri də daxil olmaqla bütün Quzey Hindistanı Türk hakimiyyəti altına almış, bu əraziləri İslamlaşdıraraq bugünkü Pakistan dövlətinin təməlini atmışdı. Tarixdə hind topluluqlarında İslamı gücləndirmə vəzifəsi bu sülaləyə nəsib olmuşdu.

999-cu ildə Qaraxanlılar Samanoğulları dövlətini yıxınca Qəznəli dövləti də tam müstəqil bir duruma gəlmiş, Abbasi xəlifəsi ilə yaxın əlaqə yaradaraq 1000-ci ildə Mahmud sultan tacını başına qoymuşdu. İlk müsəlman Türk dövləti olan Qaraxanlılarla savaşıaraq önə çıxan, daha sonralar qazandığı qələbələr nəticəsində ərazilərini genişləndirərək Qaraxanlıların zəifləməsi ilə tədricən onların yerini tutan ikinci Türk müsəlman dövləti olan Qəznənilər kiçik dövlətdən İmperatorluğa çevrilərək beş milyon kilometrlik bir əraziyə sahib olmuşdular. Onlar Əfqanıstan, Türkmənistan, Xorasan, Kirman, Tehran, Bəlucistan, Pəncab, Racistan, Qucarat, Qanq vadisi, quzey və orta Hindistan və şimali Çin kimi əraziləri öz hakimiyyəti altında birləşdirərək 200 il müddətində bu ərazilərin mədəniyyətlərini Türk mədəniyyəti ilə çulğalaşdırmağa müvəffəq olmuşdular.

Səbuktəkin oğlu Sultan Mahmud (999-1030) dövründə Şərqi ən qüdrətli hökmdarı sayılmış, 1000-ci ildən 1030-cu ilə qədər - bütün hakimiyyəti boyu heç zaman heç kimə yenilməmiş, dövlətini zəfərdən-zəfərə ulaşıdıraraq bir İmperatorluq səviyyəsinə yüksəlmiş, tarixin ən böyük cəhəngirlərindən sayılmış, Türk dövlətçilik tarixinə önəmli zəfər sənəmləri yazdırmışdır.

Oğuz Türklərinin Kınık boyunun öndərliyində qurulan Qəznəli dövləti Ön Asiyada önəmli bir yer tutmuşdur. Belə ki, müsəlman olmayan Ağ Hun Türklərinin Hindistanda iqtidardan düşməsindən təqribən 400 il sonra başqa bir Türk dövləti yavaş-yavaş bu bölgədə iqtidarı yenidən ələ keçirməyə müvəffəq olmuşdu. İslamı daha öncələrdən qəbul edən Qəznənilər 40 il sonra Hindistan və ətrafını ələ keçirərək bu böyük ölkədə XIX əsrin ikinci yarısına qədər davam edən Türk hakimiyyətinin təməllərini atmış, beləliklə, Hindistan Türk tarixinin Türkünistan, Azərbaycan, Farsistan, Qafqaz, İraq, Türkiyə, Misir,

Suriya və Doğu Avropa kimi başlıca sahələrindən biri durumuna gəlmişdi. Qəznəvilər dövləti Hindistanda Türklərin yerləşməsində mühüm rol oynamış və Türk tarixində önəmli bir yer qazanmışdır. Bütün bunları nəzərə alan hind tarixçisi İşvarı Prasad Türk hökmdarlarının Hindistan xalqının rifahı üçün qeyrət sərf etdiklərini və daimi hakimiyyət sürdüklərini qeyd etmiş, Türklərin Hindistanda yeni şəhərlər saldıqlarını, suvarma kanalları, əhəmiyyətli ticarət yolları çəkdiqlərini, körpülər, qıtlıq illəri üçün müəzzəm dövlət taxıl anbarları və karvansaraylar tikdirdiklərini yazmışdır. (İqtibas Prof.Dr. Laszlo Rasonyinin "Tarihte Türklük" əsərindən götürülmüşdür. Bax: Göstərilən əsər, Ankara 1971, səh. 169).

Hələ XI əsrdə Mahmud Kaşğarlı Kəşmiri bir Türk bölgəsi saymış, XIII əsr coğrafiyaçıları da bu məmləkət xalqının Türklərlə qarışması nəticəsində yaraşqlı bir yeni irq meydana gəldiyini yazmışlar. (Bax: Danişmənd J.H. "Türklərlə Hindu-Avrupalıların mənşə birliyi", İst., 1935, səh. 295).

Sultan Mahmud Qəznəli Hindistanı tutduqdan sonra son səfərini Xəzər dənizinin güneyindəki Həmədan və Rey bölgəsinə edərək buraları da fəth etmiş, oğlu Məsudu oraya vali təyin etmişdir. O, səfərdən dönərkən xəstələnərək vəfat etmişdi. Sultan Mahmudun ölümündən sonra yerinə keçən oğlu Sultan Məsud atasının yerini tuta bilməsə də, Umman krallığını, Kəşmiri, Lahoru zəbt edərək Qəznəli dövlətinə bağlamış, qardaşı Məcdudu Pəncaba vali təyin etmiş, Sind çayını keçərkən kölələri üsyan edərək Qəznə xəzinəsini yağmalamış, Sultan Məsudu həbs edərək kor qardaşı Məhəmmədi "Sultan" elan etmişlər. Bir müddət sonra isə Məsudu öldürmüşdülər. Atasının taxtdan endirildiyini eşidən oğlu Məvdut dərhal Bəlxdən Qəznəyə yürüş etmiş, əmisi kor Məhəmmədi taxtdan salaraq atasının intiqamını almışdisa da, İmperatorluqda başlayan hind və Əfqan üsyanları, Gurlular və Səlcuqlularla savaşlar və həmçinin hakimiyyət uğrunda sülalədaxili çarpışmalar nəticəsində, nəhayət, 1153-cü ildə Qəznəli dövləti Səlcuqluların vassalına çevrilmiş, Qəznəvilərin əlində yalnız Hindistan qalmışdı.

1151-ci ildə paytaxt Qəznəni Gur hökmdarı Cahansuz tamamilə yerlə-yeksan edərək özünü Qəznə hökmdarı təyin etmiş, Qəznəli sultan Xosrov Malik dövlətin paytaxtını Lahora köçürməyə məcbur olmuş, iqtidarını 1187-ci ilə qədər davam etdirmiş, nəhayət, 1187-ci ildə Gurlular onu oğlu Şah ilə bərabər həbs edərək Balarvan qalasına sürgün etmiş və orada da öldürmüşdülər.

Lahorun da 1187-ci ildə Gur hökmdarı Muizəddin Məhəmməd tərəfindən zəbt edilməsi ilə Qəznəli dövləti sona ermişdi.

Gur dövləti Hindistanda Qəznəli dövlətinin yerini aldıqdan bir müddət sonra Xarəzm Türklərinin istilası ilə parçalanmış, Hindistandan kənardakı ərazilər Xarəzmşahların, Hindistandakı ərazilər isə Gur ordusundakı Türk komandirlərin əlinə keçmiş, beləliklə də, Hindistanda Bihar, Benqal, Cavanpur, Malva, Qucarat, Kandaş, Bəhməni kimi kiçik Türk dövlətləri meydana gəlmişdir. Bir müddət sonra da bu kiçik dövlətlər Türk Dehli Sultanlığının hakimiyyətini qəbul etmişdilər. Dehli Sultanlığında 1206-cı ildən Teymurlulardan Babur şahın 1526-cı il gəlişinə qədər 34 müsəlman hökmdarı səltənət sürmüş, bölgədə Türk əgəmənliyini uzun zaman yaşatmışlar.

Qəznəlilərin Türkünəstan və İrandakı əraziləri isə digər Türk boyu olan Oğuzların hakimiyyəti altına keçmişdi.

Beləliklə, böyük qəhrəmanlıqlarla qurulan 225 illik Qəznəli Türk dövləti şansızsız bir şəkildə sona ermişdi ki, bunun da başlıca səbəbi dövlət bürokratiyasının olmaması, dövlətin muzzdlu kölələrdən ibarət orduya əsaslanması idi. Təməlində köləlik bulunan dövlətin ordusunda köləlikdən gələn insanların orduya başçılıq etməsi, hökmdar Səbuktəkin tərəfindən hərbcilərin feodal mülk sahibliyindən məhrum edilməsi, dövlətin iqtisadi bazasının yalnız yağmalardan və illik ağır vergilərdən əldə edilən gəlirlərin hesabına formalaşması sonda dövləti dayanıqsız şəkə salmış, onu despotik bir rejimə çevirmişdi. Dövlətin ordusu və ordu başçıları vahid bir millətin ayrı-ayrı boylarından deyil, müxtəlif etnik qrup olan Türklərdən, Hindlilərdən, Əfqanlardan, Farslardan və hətta Kürd və Gürcülərdən təşkil edildiyindən savaşı zamanı qruplararası rəqabət güclənmişdi. Sultan Mahmud dönəmində yaxşı döyüşən qruplar mükəfatlandırılmışdısa da, sonradan buna əməl edilməmiş, hərbiçi olmayan xalqların böyük bir qrupu ağır vergilər altında əzildiyindən dövlətin davamlılığı uzun sürməmişdi.

Bütün bunlara baxmayaraq, Qəznəli Türkləri dönəmində böyük saraylar tikilmiş, şəhərlər mədəniyyət mərkəzlərinə çevrilmiş, Qəznəli sultanları, xüsusilə, Sultan Mahmud Qəznəli böyük alim, sənətçi və şairləri saraya toplamış, elmin, sənətin inkişafına xüsusi fikir vermişdir. Qəznəlilərin saray dili Türkçə olsa da, Sultan Mahmud Qəznəli və oğlu Məsuddan sonrakı sultanlar Farsca danışmış və hətta Türk törələrinə unudaraq Sasanilərdən qalma bayramları dövlət səviyyəsində yenidən dirçəltmişdilər.

Mahmud Qəznəlinin tarixçisi Utbi və dövrün böyük Türk alimlərindən olan Biruni Qəznəli sarayında yazıb-yaratmış, Firdovsi "Şahnamə" əsərini Mahmud Qəznəlinin tapşırığı ilə yazmışdır. Sultan Mahmud da bütün Türk hökmdarları kimi Qəznədə böyük abidələr yapdıraraq şərəfini yüksəltmişdir.

1.14. Hindistan Türk dövlətləri

İslamdan öncə Türküstan və Azərbaycan, İslam dövründə də Türküstan, Azərbaycan, Yaxın Şərq və Türkiyə mərkəz olmaqla Çin, Hindistan, Rusiya, Əfqanıstan, Xorasan, Şərqi və Orta Avropa, Balkanlar, Farsistan, Qafqaz,

Anadolu, Rumeli, İraq, Suriya, Misir və Şimali Afrika Türklərin başlıca hakimiyyət bölgələri olmuşdur. Türklər bu ölkələrdə bir çox dövlət və İmperatorluqlar qurmuşlar. Bu əzəmətli tablo Türk tarixində maddi və mənəvi olaraq Türklərin şüurunda bir sıra siyasi inanc və məfkurələrin təşəkkülündə mühüm rol oynamışdır. Dünya tarixində bu müstəsna vəsflərlə tanınan, maddi və mənəvi gücləri, siyasi təşkilat və hərbi qabiliyyətləri ilə də əsrlərlə Cahan hakimiyyəti məfkurəsinə bağlanan Türklər böyük İmperatorluqlar quraraq Uzaq Şərq, Yaxın Şərq, Asiya, Avropa və Afrika qitələri arasında din və mədəniyyətləri çulğalaşdıraraq dünya mədəniyyəti tarixində silinməz izlər buraxmış, dünya mədəniyyətinin inkişafına əvəzsiz xidmətlər göstərmişlər. Türklər Çin, Hindistan, Yaxın Şərq, Rusiya, Balkan, Orta Avropa və Afrika xalqlarının qanlarına Türk qanı qatmış, siyasi və mədəni inkişaflarında mühüm rol oynamışlar. Bu gün belə bu sadalanan məmləkətlərdə bir çox yerlərin adları dəyişdirilsə də, qalan adların bir çoxu Türklərin bu ölkələrdəki xatirələrini mühafizə edib saxlamaqdadır.

Tarixən Türklərin böyük hərəkətlər əsnasında Çin, Şərqi və Orta Avropa, Balkanlar və Yaxın Şərqlə yanaşı, Hindistana da böyük axınlar halında yerləşdiklərini tarixi qaynaqlar da təsdiq etməkdədir. (Bax: Səlcuqlular tarixi, səh. 71-73). Orta əsr tarixçisi Mixail Sıryaninin də yazdığına görə: "Türk qövmü köçməyə və istilaya başlayınca Yer üzünü qapsadı. Zira, dünya Türkləri daşımağa kafi gəlmirdi... Önlərində köpəyə bənzər bir heyvan yürüyürdü, fəqət ona yetişə bilmirdilər. Hərəkət edincə "Köç!" deyir və Türklər də onun durduğu yerdə çadır qururdular. Uzun müddət onlara yol göstərdikdən sonra bu heyvan bir daha görünməmiş və ondan bəhs edilməmişdir. Türklər bundan sonra üç qismə ayrıldılar. Hərəsi bir istiqamətə getdilər. Şimala gedənlər Rumların qonşuları olan Kumanlar burada bulduqları xristianlarla birləşdilər. Qərb məmləkətlərinə gedənlər ərəblərə qarışaraq onların dinini qəbul etdilər. Xəlifə ərəblərdən olsa da, (əsər Osmanlı Sultani, ilk Türk Xəlifə Sultan I Səlimdən öncə yazılmışdır - A.M.) müsəlmanların hökmdarı Türklər oldular. Bir qismi də yuxarı Hindistana gedərək oralarda bütperəst və xristian oldular". (Geniş məlumat üçün bax: Michel le Syrien. Chronique. Fransızcaya tərcümə edən Chabot. Paris 1905, III cild, səh. 149-158).

Türklərin məşhur "Oğuz Xaqan" dastanına görə də səmavi bir mənşədən gələn və xariqüladə vəsflərə sahib olan Oğuz Xaqan Çin, İran, Azərbaycan, İraq, Suriya, Misir, Anadolu, Rus, Frank ölkələri ilə yanaşı Hindistanı da fəth etmişdir. Bu faktı "Şahnamə" müəllifi Firdovsi də təsdiq edir. Firdovsiyə görə, Türklərin ilk fatehi olan Əfrasiyab (Fars mənbələrində Oğuz Xaqan və ya Alp

Ər Tonqa Əfrasiyab adlandırılmışdır - A.M.) da bir çox ölkələrlə yanaşı, Hindistanı da fəth etmiş, burada bir çox şəhərlər salmış və özü ilə bağlı bir sıra xatirələr buraxmışdır.

Bütün bunları nəzərə alan XII əsr böyük Türk milliyətçisi Fəxrəddin Mübarəkşah da Hindistan da daxil olmaqla Çindən Rum ölkələrinə, Şimal Buzlu okean bölgələrinə qədər bütün məmləkətləri "Türküstan" adlandırmış və Yer üzündə Türküstan qədər böyük bir ölkənin bulunmadığını özünün məşhur "Tarix" əsərində göstərmişdir. (Bax: Tarixi-Fəxrəddin Mübarəkşah. London, 1927, səh. 65).

Göründüyü kimi, Türklərin fəth etdiyi ölkələrdən biri də Hindistandır. Hindistanda qurulan Türk dövlət və İmperatorluqlarının Türk siyasi və mədəni tarixində xüsusi yeri vardır.

Hindistanı öz İmperatorluğunun tərkibinə qatan ilk Türklər tarixdə məşhur Ağ Hunlar (420-562) olmuşlar. Belə ki, Ağ Hunlar Bəlx şəhərini ələ keçirdikdən sonra Sasanilərlə savaşımış, Kuşan dövlətinin çökməsindən sonra ortaya çıxan bəzi xalqları asanlıqla öz hakimiyyətlərinə tabe edərək Hindistanın işğalına başlamış, 480-ci ildə Hindistana ilk yürüşlərini edərək bir neçə ildən sonra Quzey Hindistan bölgəsini öz hakimiyyətləri altına almışdılar. Ağ Hun hökmdarı Toraman (ölümü: 515) Makedoniyalı İskəndər və Kuşan hökmdarı Kanişkadan sonra Hindistanı fəth edən üçüncü fəthdir. Toraman Quptaların daxili çəkişmələrindən istifadə edərək Quzey və Batı Hindistanın iç bölgələrinə girərək Pəncab bölgəsini tamamilə Ağ Hun İmperatorluğuna tabe etmişdi. Toramandan sonra hakimiyyətə gələn oğlu Mihrakul İmperatorluğun sərhədlərini daha da genişləndirərək İrandan başlamış Orta Asiyanın iç bölgələrinə qədər uzanan əraziləri və Hindistanın yarısını öz sərhədləri içərisinə almışdı. Mihrakul Buddistlərə qarşı kəskin mübarizə apararaq Budda məbədgahlarını yerlə-yeksan etmiş, Kəşmir bölgəsindəki Sakka şəhərini paytaxt eləyərək 530-cu ilə qədər bütün Hindistan bölgəsinə axınlar yapmış, Citrakita şəhərini də ələ keçirmişdi. 550-ci ildə Mihrakulun ölümü ilə İmperatorluq zəifləmiş, ondan sonra kimin Ağ Hun hökmdarı olduğu haqqında tarixdə dəqiq bilgi yoxdur. Sonrakı mənbələr Ağ Hun İmperatorluğundan deyil, yalnız tabe olan Ağ Hun bəyliklərindən bəhs etmişlər. Daha sonra Ağ Hun imperatorluğunun əraziləri Göy Türklər və Sasanilər arasında bölüşdürülmüşdür ki, Hindistan da Göy Türklərin hakimiyyəti altında qalmışdır.

"Hindistanın Atillası" adlandırılan Toraman oğlu Mihrakuldan sonra Hindistan Göy Türklərin (Bax: Göy Türklər yazımıza, "Türküstan" qəzeti, N-74, səh. 14), daha sonra isə Qəznəli Türklərinin, Dehli Türk Sultanlığının,

Səlcuq Türklərinin, ayrı-ayrı Türk komandanlarının və xüsusilə, Teymuroğullarının hakimiyyəti altında olmuşdur.

Sultan Mahmud Qəznəlinin Hindistanı fəth etməsi ilə Hindistanda yenidən Türk hakimiyyəti bərpa olunmuş (Bax: Qəznəli Türkləri yazımıza, "Türküstan" qəzeti, N-85, səh. 14), bu ölkə xalqının Türklərlə qaynayıb-qarışmasından yeni gözəl və yaraşıqlı bir irq əmələ gəlmişdi.

Beləliklə, Hindistan və xüsusilə bu böyük ölkənin quzeyi bəzi istisnalarla VI əsrdən XIX əsrin 50-ci illərinə qədər təqribən 1300 il Türklərin hakimiyyəti altında olmuşdur. Ümumiyyətlə, Hindistanda mövcud bir çox böyük memarlıq abidələri Türk ehtişam, məfkurə və sənət duyğularının təməlini və gözəl maddi nümunələrini təşkil edir.

Hindistan Türk dövlətləri içərisində Dehli Türk Sultanlığının xüsusi yeri vardır. Quzey Hindistanda 200 ildən artıq (1206-1413) hakimiyyətdə olan Dehli Türk Sultanlığı Qorlu hökmdarı Muiziddin Məhəmmədin 1192-ci ildə Quzey Hindistana vali təyin etdiyi Türk ordu komandanı Qütbəddin Aybək tərəfindən 1206-cı ildə yaradılmışdır. Hələ vali ikən Aliqarxı, Benaresi, məşhur Bihar qalasını, Lahor və Pəncab bölgəsini ələ keçirən Aybək Qorluların Xarəzm Türkləri tərəfindən məğlubıyyətə uğradılmasından istifadə edərək ayrı-ayrı yerlərdə Türk hərbi komandirləri tərəfindən qurulan kiçik xanlıqları öz hakimiyyəti altında birləşdirərək Dehli Türk Sultanlığının əsasını qoymuşdu.

Qütbəddin Aybəkdən bəhs edən tədqiqatçılar yazırlar ki: "Çağının ən böyük fəthlərindən olan Aybək Vindhya dağlarının quzeyində yerləşən bütün Hindistan ərazilərini 1192-1202-ci illərdə işğal etmiş, 1206-cı ildə müstəqil Sultan olmuşdu. Cəmərd, adil, himayəçi və digər Türk sultanları kimi sporsevər bir hökmdar idi. Bu sporsevərliyi sonda onun 1210-cu ildə "Çövkən" oyunu zamanı atdan yıxılaraq ölməsi ilə nəticələnmişdi. Dehliyəki xarabaları günümüzədək qalmış gözəl "Qüvvətül-İslam" məscidi və möhtəşəm "Qütüb-Minar" qalasının inşasını da o başlatmışdı". (Bax: Prof. Dr. Laszlo Rasonyi. Tarihə Türklük. Ankara, 1971, səh. 168).

Dehli Türk Sultanı Aybəkin oğlan övladı olmadığından onun ölümündən sonra kürəkəni Şəmsəddin İltutmuş (1210-1236) bütün Quzey Hindistanı öz hakimiyyəti altında birləşdirərək "Şəmsiyyə Xanədanı"nın (1211-1266) əsasını qoymuş, Dehlini dövlətin paytaxtı elan edərək Pəncabın böyük bir hissəsini, Multanı, Lahoru tutaraq ərazilərini quzeydə Qəznəyə qədər genişləndirmiş, Moğollardan qaçan böyük Türk kütləsini məmləkətinə qəbul edərək Quzey Hindistanda Türk mədəni həyatının davamlılığını bərpa etmiş, Xarəzmşahlara qarşı ölkəsini qoruyaraq 1235-ci ilə qədər Benqal,

Qvalior və Uccaynı da hakimiyyətinə qataraq Xəlifə tərəfindən "Hindistan Sultanı" olaraq tanınmışdı.

1236-cı ildə ölənlər İltutmuşun qabiliyyətsiz oğlunun yerinə qızı Raziyyə sultan olmuş (1236-1239), lakin atasının yetişdirdiyi "Çeyilqan" deyərək anılan 40 komandanla bununla razılaşmayaraq ölkədə qarışıqlıq yaratmış, nəhayət, "Şəmsiyyə" ailəsindən olan Nəsrəddin Mahmud (1239-1266) ölkədə sabitliyi saxlamaq məqsədilə 40-lardan Uluğ Xan kimi tanınan Balabanı "Naib" təyin etmiş və dövləti 1266-cı ilə qədər idarə etmişdi.

Mahmudun ölümündən sonra yerinə keçən Balaban Dehli sultanı olmuş (1266-1287), Moğol hücumlarının qarşısını almış, Moğolları Lahordan uzaqlaşdıraraq ölkədə quruculuq işləri başlatmışdı. Balabandan sonra yerinə keçən nəvəsi hakimiyyəti uzun zaman əlində saxlaya bilməmiş və hakimiyyət 3 ildən sonra dövlətin əsas hərbi gücünə sahib olan Xalaç (Kalaç) Türklərinin başbuğlarından Cəlaləddin Firuzun (1290-1296) əlinə keçmişdi.

Cəlaləddin Firuz Moğol axınlarının qarşısını almış, qohumu olan ordu başçısı Ələddin Məhəmməd Xalaçı Dukkan üzərinə göndərərək Deogir dövlətinin mərkəzinə (bugünkü Dövlətabad şəhəri - A.M.) öz hakimiyyəti altına almışdı. Firuzdan sonra hakimiyyət başına keçən Ələddin Məhəmməd Xalaç (1296-1316) bütün Malva bölgəsini, Quceratı, Racputanayı zəbt edərək "Sultani-əzəm" deyərək anılmış, məşhur "Pampan Camisi"ni yaptırmışdı. Ölümü ilə əlaqədar olaraq ölkədə qarışıqlıq yaranmış, beş il sürən qarışıqlıqdan sonra başqa bir Türk ailəsindən olan Qiyasəddin Tuğluq (1320-1325) iqtidara gələrək ölkədə asayışı bərpa etmiş, nizam-intizam yaratmış, Benqala da hakim olaraq ölkədə quruculuq işləri aparmış, su kanalları çəkirmiş, Telinqanayı Dehliyə bağlayaraq paytaxtın adını Sultanpura çevirmişdi. Qiyasəddin Tuğluqun oğlu Məhəmməd Tuğluq (1325-1351) bir müddət dövlətin mərkəzinə güneydəki Deogirə (Dövlətabada - A.M.) köçürmüş, Çini zəbt etməyə hazırlaşarkən ölkədə qarışıqlıq yaranmış, nəticədə 1339-cu ildə Benqal dövlətdən ayrılmışdı. Məhəmməd Tuğluq dövrünün elmlərinə bələd olan riyaziyyatçı, astronom, Aristotel fəlsəfəsinə bağlı bir mütəfəkkir, gözəl şair və məhir xəttat kimi tanınmışdır.

Dövlət Firuz Tuğluq zamanında (1351-1388) bir növ toparlanmaqla keçinmiş, quzeydə Teymurun hakimiyyətə gəlməsi ilə əlaqədar olaraq Hindistana Türk axını kəsilmiş və beləliklə də, Firuz Tuğluq yerli xalqa arxalanmaqla tolerant bir din siyasəti yürütməyə məcbur olmuşdu. Firuz Tuğluqdan sonra 10 il müddətində Dehli taxtına 7 sultan çıxmış, mərkəzi hakimiyyət zəiflədiyindən bir çox vilayətlər öz müstəqilliklərini elan etmiş, nəhayət, 1414-cü ildə Dehli Türk Sultanlığı Əfqanıstanlı Seyyid ailəsinin əlinə

keçmiş, Dehli Sultanlığı Zahirəddin Baburun Hindistana gəlişinə qədər yüz il boyunca bu sülalə tərəfindən idarə olunmuşdu.

Hindistanda son Türk hakimiyyəti Teymuroğullarının adı ilə bağlıdır. Ata tərəfdən Əmir Teymur nəslindən, "Barlas" Türk boyundan, Əmir Teymurun oğlu Miranşahın nəvəsi Ömər Şeyxin oğlu, anası Çingiz Xan nəslindən Çağatay xanın nəvələrindən Yunus Xanın qızı Qutlu Nigar Xanım olan, özünün və ordusunun Türk olması ilə fəxr edən Zahirəddin Məhəmməd Babur (1483-1530) 1519-cu ildə Hindistana gəlmişdir. O, Əfqanlı Dehli Sultanı ilə yeddi illik mücadilədən sonra Pəncabın böyük şəhərlərini, Dehli, Aqra, Luknov, Benqal və bütövlükdə Hindistanı içinə alan tarixdə məşhur Türk-hind İmperatorluğunun (1526-1858) əsasını qoymuş, Əfqan əmirlərini, hind prenslərini, Rəcpüt hökmdarını məğlub edərək Əmir Teymurun qanuni varisi olmuş, Bütperəstliyə qarşı başarılarından dolayı "Qazi" deyə anılmışdı. Türk ədəbiyyatındakı yüksək mövqeyi və şairliyi ilə məşhur olan, elmə, sənətə yüksək qiymət verən bu dahini, Türk hökmdarlarından bəhs edən bütün orta əsr müəllifləri və müasir tədqiqatçılar belə anladılar: "Babur bütün səfərlərində öz kitabxanasını yanında daşıtmış, "bütün savaqlar və başarılar ərafəsində də öz bioqrafiyasını yazmağa vaxt ayırmışdı. Öz həyatını təsvir edən Türkcə nəslrlə yazılmış "Baburnamə" adlı bu bioqrafik şah əsər dünya ədəbiyyatının ən diqqətəşayan əsərlərindən biridir. Babur həmçinin Türkcə "Əruz risaləsi", hənəfi fiqhinə aid "Mübəyyən" adlı bir əsər, təsəvvüfə aid "Risaleyi-Validin" və "Divan" kimi önəmli əsərlər yaratmışdır. Babur ən incə və ən nəfis əhatəli bir mədəniyyətə sahib idi. Türk dədələrindən gücü və cəsəreti miras olaraq almış, mahir döyüşçü, qılıncoynadan və oxçu idi. Süvarilikdə insanı heyrləndirən başarıları vardı. Nəhəng çayları üzərək keçmişdi. Musiqi alətlərini çalar və özü də musiqi bəstələrdi. Xəttat, din alimi və yazıçı idi. Yazdığı Türkcə və Farsca şeirləri onun yüksək səviyyəli bir sənətkar olduğunu sübut edir. Baburun XV əsr şairlərinin heç birindən, hətta Əlişir Nəvayidən geri qalmayan təmiz, saf bir Türk dili, təbii ilhamı vardır. Duyduğu və düşündüklərini açıq bir şəkildə söyləmiş, cürətli məcazları ilə səmimilikdən və təbiilikdən ayrılmamışdır... Babur yazmışdır: "Əgər ata-baban yaxşı bir qanun qoymuşsa, onu qoru və həyata keçir, pis bir qanun qoymuşsa, onu dəyişdir, daha yaxşısını yap"... Onun "Baburnamə"si Yuli Sezarın "Xatirələr"indən daha ciddi və daha səmimidir. Belə ki, Babur düşmənlərinin qüsurlarını sayarkən onların üstün cəhətlərini də qeyd etmiş, mərdənəlik göstərmişdir. Qurduğu təməl üzərində xələfləri qüdrətlərini daha da artırmağa davam etmişlər. Babur Şahın qurduğu böyük Türk-hind İmperatorluğu daha uzun və şanlı bir tarixə sahib olmuşdur". (Seçmələr

bizimlidir - A.M. Bax: Grenard. Babur. Paris, 1930; Prof. Dr. Laszlo Rasonyi. Tarihte Türklük. Ankara, 1971, səh. 190; Köprülü Mehmet Fuat. İslam Ansiklopedisi. "Babur" maddəsi. II cild, səh. 180-187; Abdulkadir İnan. Çağatay edebiyatı, Türk dünyası. III cild, Ankara, 1992, səh. 93, 94; Prof. Dr. Anıl Çeçen. Türk devletleri. Ankara, 2003, səh. 301-306).

Özü iki böyük Türk cahangirinin - Çingiz Xan və Əmir Teymurun varisi olmasına baxmayaraq öz şəxsi zəkası və fəaliyyəti ilə Hindistanda elə bir səltənət yaratmışdı ki, bu Türk səltənəti sonda Hindistanda müsəlman Türk və buddist hindlilərin qarışığından yeni bir xalq - Pakistan xalqı tarix səhnəsinə çıxmışdı. Bunu nəzərə alan XV əsr Benaresli hind din filosofu Kabir yazmışdı: "Qəlbin təmizliyi Qanq çayında yuyunmaqdan daha önəmlidir. Hindlilər və Türklər eyni gildən yapılmış qablardır. Tanrını sevən və yaxşı hərəkət edən hər kəs biri digərinin qardaşıdır". (İqtibas Rasonyinin göstərilən əsərindən götürülmüşdür. Bax: səh. 169).

Baburun yaratdığı Hindistandakı bu Türk İmperatorluğunu Avropa tarixçiləri heç bir elmi əsasa dayanmayan "Böyük Moğol İmperatorluğu" adlandırmışlar. Halbuki, bu ad bu dövlətə aid heç bir tarixi mənbədə və heç bir İslam müəllifi tərəfindən işlədilməmişdir. Ağ Hunlardan başlayaraq X-XII əsrlərdə Qəznəvilər, XIII-XIV əsrlərdə Dehli Türk Sultanlığı, XVI-XIX əsrlərdə Türk Baburlular tərəfindən idarə olunan Hindistanda Fətihpur-Sikri, Kəlküttə, Madras və Bombay kimi yeni salınan şəhərlər, tikilən böyük memarlıq abidələri, camilər, türbələr, bədii əsərlər Moğolların deyil, məhz Türklərin əzəmət və dühasının məhsuludur.

Baburdan sonra yerinə keçən oğlu Humayun (1530-1556) və nəvəsi Cəlaləddin Əkbər Şah (1556-1605) Türk-hind İmperatorluğunu daha da genişləndirərək 75 il dövləti böyük bir başarı ilə idarə etmiş, "Xalqın dövlət üçün deyil, dövlətin xalq üçün" olduğunu bütün Hindistan xalqlarına mənimsətmişlər. Xüsusilə, dövlətin ən böyük hökmdarlarından olan Cəlaləddin Əkbər müxtəlif dil və dinlərin qaynayıb-qarışdığı bu ölkədə bütün din və məzhəb təmsilçiləri ilə mübahisələr apararaq sonda Hindistanda mənəvi bir birlik yaradaraq İslam və hindu dinlərinin əsasında "Dini-İlahi" adlı yeni bir din vücuda gətirmiş, ibadətlərinə də "Ayini-Əkbər" adını vermiş, din ayrılıqlarını aradan qaldırmış, hindlilərlə müsəlmanların hüquq bərabərliyini təmin etmiş önəmli bir xarici siyasət yürüdərək Osmanlı, Səfəvi, Özbək və Portəgiz dövlətləri ilə əlaqələr yaratmış və beləliklə özündən sonra 300 il Hindistandakı Türk hegemonluğunu yaşatmağa nail olmuşdu. Məşhur alim Grenard göstərir ki: "Hindistanda kasta sistemi, xam sufilik və din ayrılıqları üzərində Türk fəthlərinin davamlı təsiri Əkbər Şah zamanında tamamilə zəfər

qazanmış olsaydı Hindistanın taleyi indi büsbütün başqa cür inkişaf edərdi". (Bax: Grenard Fr., göstərilən əsəri, səh. 120).

Əkbər Şahdan sonra oğlu Cahangir (1605-1627) ədalətli bir şah olsa da, zəif və zövqə düşkün olduğundan fürsətdən istifadə edən İngilislər Hindistan ticarətinə əl uzatmış, İngilis tacirləri üçün Surat limanında bir bölmə açmışdılar ki, bu da Qərbin Hindistana müdaxiləsinin başlanğıcı olmuşdu. Cahangir Şahın ölümündən sonra yerinə keçən Xürrəm (Şah Cahan) adı ilə imperator olmuş (1628-1658), Dukkandakı Nizamşahlar, Bicapurdakı Adilşahlar və Qütübşahilər dövlətlərini ortadan qaldıraraq İmperatorluğa bağlamış, Tibetliləri məğlub etmiş, quzeydəki Qunduz və Bədəxşan bölgələrini işğal etmiş, Qəndəhar uğrunda Səfəvilərlə mübarizə aparmaq məqsədilə Osmanlılardan siyasi dəstək almaq istəsə də, buna nail ola bilməmiş, Osmanlı sultanı IV Mehmet onun arzusunu yerinə yetirərək dünyanın ən gözəl memarlıq abidəsi sayılan Aqradakı məşhur "Tac-Mahal" türbəsinin inşası üçün Türk memarlar göndərmişdi. Bu əvəzsiz abidənin qübbəsini Osmanlı memarı Mehmet İsa Əfəndi, xəttatlığını Səttar Xan, divarlarını Səmərqəndli ustalar - Məhəmməd Şərif və Məhəmməd Hanif, şah tuğrasını isə Şirazlı Əmanət Xan yapmışdı. 20 ilə başa gələn bu nadir Türk sənət əsərini Cahanşah doğum yaparkən ölən həyat yoldaşı Mümtaz Mahalın xatirəsinə tikdirmiş və türbəyə 30 milyon rupi pul xərclənmişdi.

Cahanşahdan sonra yerinə keçən I Aləmgir (1658-1707) 50 illik hakimiyyəti dövründə Hindistan üçün çox mühüm olan dini məsələlərlə yaxından maraqlanmış, Məkkə Şərifinə, Yəmənin İmamına, Həbəkestan hökmdarına qızıl və gümüşlə yardım etmiş, Mərvərlə bölgəsini, Bicapuru tamamilə zəbt etmiş, Hindistanı bütünlüklə Türk hakimiyyəti altına almışdı. O, Müsəlmanlıq baxımından Məkkə, Türklük baxımından da Türküstan Türkləri ilə yaxın əlaqələr yaratmışdı. I Aləmgirin ölümündən sonra İmperatorluq zəifləməyə başlamış, qabiliyyətsiz oğulları və nəvələrinin bir-birləri ilə taxt-tac uğrunda çəkişmələrindən istifadə edən məhəlli xanədanlar üsyanlar törətmiş, Əfqanlar öz müstəqilliklərini elan etmiş, bir çox limanlarda İngilislər Portagiz və Hollandları da sıxışdıraraq ticarəti öz əllərinə almışdılar. Nəticədə İmperatorluq Dehli və Heydərabad mərkəz olmaqla ikiyə parçalanmış, vəziyyətdən istifadə edən Nadir Şah Əfşar 1739-cu ildə Quzey Hindistanı və Dehlini zəbt etmişdi. Daha sonralar II Aləmgirin öldürülməsi (1759), Aləməşahın Benqalda məğlubluq uğrayaraq İngilis himayəsinə girməsi, oğullarının İngilis məmuru kimi hərəkət etmələri və nəhayət 1857-ci ildə II Bahadır Şah zamanında partlay verən böyük "Sipahi üsyanı"nı yatıran İngilislər üsyanda son hökmdar Bahadır Şahın əli olduğunu bəhanə edərək onu

sürgün etmişlər. Bahadır Şah 1862-ci ildə Ranqunda öldükdən sonra da Hindistanı bütünlüklə Böyük Britaniya İmperatorluğuna bağlamış, 1877-ci ildə Kraliçə Viktoriya rəsmən Hindistan İmperatorluğu elan edilmişdir. Beləliklə, Hindistandakı 1300 illik Türk hakimiyyətinə son qoyulmuşdur.

Hindistan Türklərindən Gülbəddin Əllami, Din Əhməd, Cahangir, Hadi Xan, Qeyrət Xan, Məhəmməd Kazım və b. kimi məşhur tarixçilər Hindistan Türk İmperatorluğunun tarixini müfəssəl qələmə almışlar. Çox təəssüflər olsun ki, Babur şah istisna olmaqla ondan sonra Türk dili İmperatorluğun rəsmi dövlət dili olub xanədan, ordu və dövlət bürokratiyasında işlənsə də, ədəbi və tarixi əsərlərin dili öncə Farsca, sonra isə Puştu dili olmuşdur. Lakin bütün bu əsərlərdə də Hindistan Türk hökmdarlarının şanlı tarixindən bəhs edilmiş, onların Hindistan üçün böyük işlər gördükləri xüsusi qeyd olunmuşdur. Məşhur hind tarixçisi İşvari Prasad Türk hökmdarlarının Hindistan xalqının rifahı üçün qeyrət sərf etdiklərini, böyük şəhərlər, körpülər saldıqlarını, önəmli ticarət yolları boyunca karvansaraylar tikdirdiklərini, böyük su kanalları çəkdirdiklərini xüsusi qeyd etmişdir. Bu Türk hökmdarları Türküstandakı sənət sevgisini, təbiət gözəllikləri qarşısında duyulan sezişi özləri ilə birlikdə Hindistana gətirmiş, cahanşümal memarlıq abidələri yaratmışdır.

Türklərin Hindistandakı fəzilətlərini yüksək dəyərləndirən müstəqil Hindistanın ilk baş naziri Cəvahirəl Nehru göstərmişdir ki: "Hindistanın quzey batısından gələn mücahid Türklərin və onların Hindistana gətirdikləri İslam dininin hind tarixindəki əhəmiyyəti böyükdür. Çünki müsəlman Türklər vasitəsilə gələn İslam dini hind cəmiyyətində yayılmış olan fəsadı söndürmüş, sinif ayrılığını və "Pariya sistemi"ni (İnsanları cəmiyyətdən təcrid etmə - A.M.) aradan qaldırmış, müsəlmanların inandıqları və yaşadıkları İslam qardaşlığı və bərabərliyi nəzəriyyəsi hindlilərin təfəkküründə dərin təsir yaratmışdır".

1.15. Misir və Suriyada ilk Türk dövlətləri

Uzaq Doğudan Avropanın ortalarına qədər bozkır bölgələrində uzun müddət hakimiyyətdə olan və bir çox siyasi, sosial və etnik izlər buraxan Türklər İslam dövründə də müxtəlif müsəlman ölkələrində bir çox bəylik, atabəylik, dövlət və İmperatorluqlar quraraq İslam dünyasının müqəddəratının həllində mühüm rol oynamış, sonuncu Osmanlı İmperatorluğunun süqutuna qədər min illik bir dövəmdə Orta Asiya, Yaxın Şərq, Şərqi Avropa və Afrika qitəsinin Aralıq dənizi bölgəsində tarixə öz möhürlərini vurmuş, ona yeni bir istiqamət vermişlər. Bu dövlətlərdən biri də Misir və Suriyada qurulmuş Türk-İslam dövlətləridir.

Ərəb Xilafətinin mərkəzində xəlifə Ömər, Osman və Əlinin öldürülməsindən sonra hakimiyyətə gələn Əməvilər İslam dininə zidd hərəkətlər edərək ərəb olmayan digər müsəlmanlara yuxarıdan-aşağı baxmağa başlamış, bu da İslam dünyasında böyük narazılıqlara səbəb olmuşdu.

Abbasiyələrin hakimiyyətə gəlməsi ilə Xilafətdə ərəb olmayan müsəlmanlara münasibət dəyişmiş, hətta onlara müxtəlif vəzifələr verilməyə başlanılmışdı. Artıq Abbasi xəlifəsi əl-Mömin dövründə Türklərdən xüsusi mühafizə birlikləri yaradılmış, xəlifə əl-Mötəsim zamanında Afşin, Aşnas, İnak, Vasif, Böyük Buğa, Kiçik Buğa və b. ünlü Türk komandanlarının idarəsində 40 minlik Türk ordusu yaradılmışdı. Bu xəlifələr dövründə Suriya və Misirdə Türk hərbi qüvvələri mühüm rol oynamış, hətta Misirin valiliyi Türk komandanlarına həvalə edilmişdi. Misirə 858-ci ildə vali olaraq təyin olunan ilk Türk hərbiçisi Abdullah ət-Türki olmuşdur. Abdullahdan sonra 864-cü ildə Gülbək, 868-ci ildə Uzcür (Özgür - A.M.) ət-Türki Misir valisi olmuşlar. Misirə gələn bu Türk valiləri xilafətdən ayrılmaq məqsədilə müstəqillik mücadiləsinə başlamış, Misirin xəlifəliklə olan iqtisadi əlaqələrini azaltmağa çalışmışlar ki, bütün bunlar da Misir tarixi üçün yeni bir başlanğıc olmuşdur. Artıq 868-ci ildə Özgür ət-Türkini əvəz edən Əhməd ibn Tulun ət-Türki Türk hərbi aristokratiyasının dəstəyi ilə Misirdə ilk Türk-Müsəlman sülaləsinin hakimiyyətini qurmağa müvəffəq olmuşdu. Əhməd ət-Türkinin atası Tulun özü də xəlifə Mötəsim zamanında (833-842) onun mühafizə alayının komandiri olmuşdu.

Doqquzoğuzlardan olan Tulun oğlu Əhməd ət-Türki Misirə gələr-gəlməz maliyyə məsələlərini əlinə almış, öz müstəqilliyini elan etmiş, 878-ci ildə Şam, Hələb şəhərləri ilə birlikdə Suriyanı, daha sonra Adana və Tarsusu da ələ keçirərək dövlətin ərazilərini genişlətməmiş, məmləkətin iqtisadi qüdrətini artıraraq Misiri əyalət vəziyyətindən çıxararaq böyük bir dövlətə çevirmiş, ədliyyə məsələlərini Türk örf və adətlərinə uyğunlaşdıraraq ölkənin ümumi

rifahını yaxşılaşdırmışdı. Dövlətin mərkəzi Fustat (Qahirə - A.M.) Tulunoğulları zamanında çox zəngin və böyük bir şəhərə çevrilmiş, məşhur Tulunoğlu Əhməd məscidi, digər böyük və əzəmətli binalar və "Maristan" adlı məşhur Tulunoğulları xəstəxanası tikilmiş, xəstəxananın bütün məsrəfləri üçün Tulunoğlu tərəfindən 60 min dinar ayrılmışdı. Orta əsr mənbələrinin verdiyi məlumata görə, "Maristan" xəstəxanasında əsirlər, varlı və kasıb olmasından asılı olmayaraq bütün hərbcilər, hər cür xəstələr və hətta dəlilər belə müalicə olunurdu. Tulunoğulları dövrünü tədqiq edən Məqrizinin yazdığına görə, bu xəstəxana tibb və psixiatriya tarixində çox böyük uğurlar əldə etmiş, bugünkü modern xəstəxanalardakı vəzifələrin bir çoxunu yerinə yetirmişdi. Tulunoğullarından Əhmədin oğlu və varisi Əbülceys Humarəveyh (884-895) dövlətin ərazilərini Toros, Əlcəzirə və İraqa qədər genişləndirmiş, əfsanəvi məsəllərə bənzəyən təsvirli bağçalar, heyvanat bağları və müalicəvi hovuzlar tikdirmişdi. Cəmi 40 illik hakimiyyətləri dönməndə Tulunoğulları Misirdə hökm sürən iqtisadi böhranı aradan qaldırmış, oranı İslam-Türk mədəniyyətinin müxtəlif sahələrini əhatə edən bir ölkə halına salmışdılar. Tulunoğulları Misirin iqtisadi həyatını canlandırmış, əkinçilik və toxumaçılığını inkişaf etdirmiş, maddi və mənəvi sahələri əhatə edən bir sıra islahatlar həyata keçirmişdilər.

Sonuncu Tulunoğullarından Şeyban ibn Əhməd müstəqilliyi qoruya bilməmiş, Misir və digər bölgələr xəlifə əl-Müktəfi tərəfindən ələ keçirilmiş və ölkə başqa valilərin idarəçiliyinə verilmiş, beləliklə də, 905-ci ildə Misirdə 40 illik Türk Tulunoğulları hakimiyyətinə son qoyulmuşdu.

Lakin üstündən 30 il keçəndən sonra 935-ci ildə Misirdə yenidən hakimiyyəti başqa bir Türk sülaləsi olan İxşidilərin başçısı olmuş Yultəkin İxşidin nəvəsi, Şamın valisi Toğacın oğlu Məhəmməd Əbubəkr ələ almış, 941-ci ildə Dəcləyə qədər uzanan ərazilərlə bərabər orta Suriyanı, 942-ci ildə də İslam dünyasının müqəddəs şəhərləri olan Məkkə və Mədinəni dövlətinə bağlamış, quzey Suriyadakı həmdanilərlə savaşıdığından Bağdadı Buveyhilərin zəbt etməsinə mane ola bilməmişdi. Məhəmməd Əbubəkrin 946-cı ildə ölümündən sonra oğulları dövləti idarə edə bilmədiklərindən hakimiyyət bir müddət dövlətdə mühüm nüfuz sahibi olan Qafurun əlinə keçmiş, onun da ölümündən sonra yenidən İxşidi Məhəmməd Əbubəkrin nəvəsi Əbülfəvaris Əhməd hakimiyyət başına keçmiş, dövləti Fatimilərin Misir və Suriyanı zəbt etməsinə, yəni 969-cu ilə qədər idarə etmişdi.

İstər Tulunoğulları, istərsə də İxşidilər dönməndə Misirə Türk axınları daha da güclənmiş, hətta Fatimilər dövründə də Misir və Suriyada xilafət ordusunda və dövlət işlərində Türk aristokratiyası öndə olmuş, Aytəkin,

Yultəkin, Baycur, Məngü Təkin, Dizbörü kimi Türk hərbi komandirləri dövlətdə söz sahibi olmuş, xəlifə əl-Müstənsirin (1036-1094) son dövrlərində hakimiyyət, demək olar ki, bütövlükdə Türk hərbcilərinin əlinə keçmiş, Böyük Səlcuqlu İmperatorluğu parçalandıqdan sonra bir sıra ərəb ölkələrində Türk Atabəylikləri yaradılmışdı ki, bunlardan da ən məşhuru Şam, Əlcəzirə və Suriya, Hələb və Suriya, Mosul, Sincar, Ərbil və b. Atabəyliklər idi. Bu Atabəyliklərin başçılarından da ən məşhuru Səlcuqlu Məlikşahın nəvəsi Alp Arslanın atabəyi, Mosul valisi Aksunqurun oğlu, mahir bir komandan və böyük siyasət adamı İmaddədin Zəngi və xüsusilə Zənginin oğlu Nurəddin Zəngidir.

Mosul Atabəyi Nurəddin Mahmud Zəngi (1146-1174) öz Türk komandiri, tarixdə məşhur Səlahəddin Əyyubi ilə birgə Misiri tutaraq Fatimilər dövlətinə son qoymuş, səlib yürüşlərinin qarşısını almış, xalqın rifahı və səadəti üçün çalışmış, bir çox xəstəxanalar, məscidlər, mədrəsələr və karvansaraylar tikdirərək böyük bir mücahid kimi tarixdə ad qazanmışdır.

Nurəddin Zənginin ölümündən (1174) sonra Səlahəddin Əyyubi hakimiyyəti ələ alaraq Türk-İslam dövləti olan Əyyubilər sülaləsinin Misirdə təqribən 75 illik hakimiyyətinin əsasını qoymuşdu. Burada bir məsələni xüsusi qeyd etmək istəyirik ki, Səlahəddin Əyyubi və onun əsasını qoyduğu Əyyubilər dövlətini son dövrlərdə bəzi tarixçilər başqa-başqa xalqların adına yazmağa çalışırlar. Səlahəddin Əyyubinin mənşəyini son dövr ərəb tarixçiləri ərəblərə, bölücü-ideoloji tarixçilər isə süni, yeni milli tarix yaratmaq məqsədilə onu və yaratdığı dövləti kürdlərin adına yazmağa çalışırlar. Tarixi gerçəkliklər isə bu iddiaların heç bir elmi əsası olmadığını sübut etməkdədir. İlk öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, Əyyubilər xanədanının ən qədim adları Türk adlarıdır. Belə ki, Səlahəddin Əyyubinin böyük qardaşının adı Turanşah, digər qardaşlarının adları isə Tüqtəkin və Börüdür. Dayısının adı Şihabəddin Mahmud ibn Tüküş, atası Özbəöz Türkdür. Dövlətin qurulduğu coğrafi bölgə olan Misir və ətrafındakı əhalinin ərəbləşmiş ərəb olmasına baxmayaraq ordu və idarəçilik əsasən Türklərin əlində olmuşdu. Əyyubilərin Türk olmasını açıq şəkildə göstərən o dövrün şairlərindən İbn Sənaül-Mülkün yazdığı və günümüzədək gəlib çatan bir mədhiyyəsi də təsdiq edir. Bu mədhiyyənin bir beytində şair açıq şəkildə göstərir ki: "Ərəb milləti Türklərin dövləti ilə ucaldı, Əhli səlib davası Əyyubun oğlu tərəfindən (Səlahəddin Əyyubi nəzərdə tutulur - A.M.) pərişan edildi". Məşhur tədqiqatçı Von Le Coq yazır ki: "Misirin qədim mədəniyyəti zəminində intizamlı zəngin sənət həyatı daima idarəçiliyin ərəb valilərin əlindən Türklərə keçdiyi zaman baş vermişdir". (Bax: Prof.Dr. Laszlo Rasonyi. "Tarihte Türklük". Ankara, 1971. səh. 172).

Səlahəddin Əyyubi öz dövlətini Qaraxanlı və Qəznəli Türk dövlətləri ilə başlayıb Səlcuqlu Türkləri ilə daha da inkişaf etdirilən Türk-İslam dövlət sisteminə uyğun qurmuş, Bahəddin Qaraquş, Şərafəddin Qaraquş, İzzəddin Cəvli, Şəmsəddin Qutluaba və Hüsəməddin Sunqur kimi ordu komandirlərinin hamısı və ordunun əsası Türklərdən ibarət olmuşdur. Dövlətin bayrağı və rəmzləri də Türk dövlətçilik ənənəsinə uyğun olaraq Səlcuqlu və Artuklu Türklərindəki kimi Qartal olmuşdur.

Macar alimi Rasonyi Əyyubilərdən bəhs edərkən yazır: "Əyyubilər də tamamilə Atabəylər çağının Türk çevrəsində yetişmişlər... Dövlətləri Türk məmlüklərinin yardımı ilə Türk yerli üsuluna görə qurulmuşdur. Bonaparta Fransa tarixində necə yer verilirə, Əyyubilərə də eyni haqla Türk tarixində yer veririk... Əyyubilər Türk mədrəsə memarlığını, Türk bəzək motivlərini Misirə gətirmiş, İslam aləminin siyasi birliyini qoruyub saxlamış, bununla da səlibçiləri məğlubiyyətə uğratmış..., bu səlibçilər vasitəsilə Avropaya da öz mədəni təsirlərini göstərmişdilər". (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Prof.Dr. Laszlo Rasonyi. göstərilən əsəri, səh. 166, 167, 168, 170).

Ümumiyyətlə, Misir və Suriyadakı Türk xanədanlarının bu uğurları dövrün tarixi mənbələrində geniş şərh edilmiş, Azərbaycan tədqiqatçılarından Əbülfəz Əliyev (Elçibəy - A.M.) Tulunilərə, Rafiq İsmayılov İxşidilərə xüsusi tədqiqat əsərləri həsr etmişlər. Bu və digər tədqiqatçıların fikrincə, Misir və Suriyadakı orta əsr mədəni yüksəlişinin əsas səbəbi fəal Türklərin hakimiyyət başına gəlmələri ilə əlaqədardır. Misirdəki son Əyyubi hökmdarı Turanşahın hakimiyyətinə 1250-ci ildə son qoyan yeni bir Türk Məmlük komandirlərindən Aybəy Türkmanı Misirdə Türk Məmlükilər dövlətinin əsasını qoymuşdu. Türk Məmlükilər dövlətinin hakimiyyəti 267 il, yəni Osmanlı sultanı I Səlimin 1517-ci ildə Misiri tutaraq Osmanlı İmperatorluğunun tərkibinə qatmasına qədər davam etmişdir.

Misir Məmlük Türk dövləti

Misir və Suriyada Tulunoğulları, İxşidilər və Əyyubilərdən sonra başqa bir Türk boyu olan Qıpçaqlar hakimiyyətə gəlmişlər ki, bu dövlət tarixdə Misir Məmlük Türk dövləti kimi tanınmışdır.

Misir Məmlük Türk dövlətinin qurucusu sonuncu Əyyubi hökmdarı Turanşahı məğlub edərək Bəhriyyə Məmlüklərinin ilk sultanı olan Məliküş-Saleyin Türk əsilli dul qadını Şəcərətüd-Dürr ilə evlənərək hakimiyyət başına keçən ordu komandanı Aybək ət-Türkmanidir. Aybək Oğuz Türkmənləri sayəsində ona qarşı çıxan Əyyubi məliklərini məğlub edib hakimiyyətə gəlsə də, çox keçmədən onun Qıpçaq köləsi səltənət naibi Kutuz (ölümü 1260) öz ordusu və Aybəkin düşməni olan Bəhriyyəlilərin, Muizzi və Salihilərin köməyi ilə Aybəki devirərək yerinə keçmiş, ordu komandanı Baybarsın sayəsində 1260-cı ildə Moğolları məğlub edərək buradan çıxarmış, Elxanilərin Misirə daxil olmasına imkan verməmişdi. Kutuz da öz boyundan yeni bir Məmlük qrupu yaratdığından Qıpçaqların Borlu boyundan olan Baybars ət-Türki Kutuzu öldürərək yerinə keçmiş, onun qoymuş olduğu ağır vergiləri ortadan qaldırmış, Elxanilər tərəfindən Bağdadda öldürülən Xəlifənin qanuni varisini himayəsi altına almış, Türkmən boylarını kiçik qruplara ayıraraq ayrı-ayrı yerlərə yerləşdirmiş, dövləti mərkəzləşdirərək idarəçilikdə, orduda, ticarətdə və bir sıra müxtəlif sahələrdə yeniliklər həyata keçirməyə nail olmuşdu. Beləliklə, Misir Türklər sayəsində Elxanilərin hücumundan qurtulmuş, bütün keçid, dar boğaz və sahillər ayrı-ayrı Türk boylarının nəzarəti altına keçmiş, Qızıl Orda xanı Batının ölümündən sonra hakimiyyət başına keçən müsəlman əmisi Berke xan öz soyundan olan qeyri-müsəlman Elxaniləri deyil, müsəlman Məmlük Türklərinin tərəfini tutmuş, hətta öz qızını Baybars ət-Türkiyəərə vermişdir. Beləliklə də, Moğolların hakimiyyəti altında olan ərazilərdən Misirə xeyli miqdarda Türk axışib gəlməyə başlamışdı ki, bu da Misirdə Türklərin nüfuzunu daha da artırmışdı.

Baybars ət-Türkinin 1277-ci ildə ölümündən sonra yerinə keçən oğlu Bərkə, Bərkədən sonra Süləmiş dövründə Borlu Türklərinin hakimiyyəti zəifləmiş, hakimiyyətə başqa bir Qıpçaq boyundan olan Kalavun keçmişdi. Kalavun Elxanilər və Franklarla savaşmış, Akkayı fəth etməyə hazırlaşarkən 1290-cı ildə vəfat etmişdi. Kalavun xanədanı 1382-ci ilə qədər Misirdə hakimiyyətdə olmuş, nəhayət, özlərinin təşkil etdikləri Çərkəzlərdən ibarət məmlük qrupları çoxalaraq Bərkukun başçılığı ilə Misirdə 1382-ci ildə

hakimiyyəti öz əllərinə alsalar da Misirin müqəddəratını əllərində saxlayan Türk əmirləri ilə çarpışmaq məcburiyyətində qalmış, Yulbuğa və Mintaş adlı Türk əmirlərinə yenilərək hakimiyyətdən müvəqqəti olaraq uzaqlaşmış, lakin Türk əmirləri arasında baş verən rəqabət üzündən yenidən 1390-cı ildə səltənətə yiyələnmişdi. Bacarıqlı bir diplomat olan Berkuk, Əmir Teymura qarşı İldırım Bəyazid, Qazi Bürhanəddin və Qızıl Orda hökmdarı Toxtamış xanla ittifaq bağlamış, Cəlairli hökmdarı Sultan Əhmədi müdafiə etmişdi. Berkukun 1399-cu ildə ölümü ilə bütün bu ittifaqlar pozulmuş, yerinə keçən oğlu Fərəc meydana gələn yeni siyasi və iqtisadi böhranlar qarşısında aciz qalmış, Əmir Teymurla Şamda baş verən döyüşdə ölmüşdür. Bundan sonra məmləkət tamamilə keşməkeşli bir vəziyyətə düşmüşdü.

Fərəcdən sonra hakimiyyətə gələn Məlikül-Müəyyəd (1412-1421), Tatar (1421) və xüsusilə Barsbay dövründə (1422-1438) Misir Məmlük Sultanlığının əraziləri genişlənməmişdi. Barsbay 1426-cı ildə Kipri zəbt edərək Kral Janusu əsir etmiş, yeni bir ticarət siyasəti yürütmüşsə də bu siyasət dövlətin siyasətini süquta uğratmış, nəticədə Misir və Suriya şəhərləri boşalmışdı. 1438-ci ildə xəstəlikdən ölən Barsbaydan sonra Misir Məmlük taxtına çıxan Çaxmaq (ölümü 1453), Aynal (1453-1461), Xoşqədəm (1461-1467), Qayıtbay (1468-1495) və Qansu Quri (1501-1516) dövründə Misir Türk sultanlığı böyük uğurlar əldə etməsə də öz mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilmiş, Ağqoyunlularla, Dulqədir və Ramazanoğulları Bəylikləri ilə əlaqələr qurmuş, sonda Sultan Səlimlə Şah İsmayıl savaşında Şah İsmayılı müdafiə etdiyindən, Mərçi Dabık savaşında 24 avqust 1516-cı ildə atdan düşərək ölən Məmlük sultanı Qansu Quridən sonra hakimiyyət başına keçən Tumanbay da Ridaniyə meydan savaşında Sultan Səlimə yenilərək Qahirənin Zuveylə qapısında 23 yanvar 1517-ci ildə asılması ilə 267 illik Misir Türk sultanlığına və qarşılıqlı olaraq Misir Abbasi Xilafətinə son qoyulmuş, Yəmən əmiri ilə yanaşı, Məkkə və Mədinə əmirləri də öz istəkləri ilə Osmanlı Türk hakimiyyətini qəbul etmişdilər. Beləliklə də, bu dövrdən etibarən siyasi hakimiyyətlə yanaşı, dini hakimiyyət də Türklərin əlinə keçmiş, bütün müqəddəs əmanətlər Sultan Səlimə təqdim edilmiş və Sultan Səlim Osmanlı Sultanı olmaqla yanaşı, həm də İslam dünyasının ilk Türk Xəlifəsi elan edilmişdir. 1517-ci ildən 3 mart 1924-cü ilə qədər Osmanlı Sultanları 400 il bütün İslam dünyasının Xəlifəsi olaraq qəbul edilmişdir.

Misir Məmlük Türk dövləti ərəbcə mənbələrdə "əd-Dövlət-üt-Türkiyyə" - Türkiyə Dövləti kimi göstərilmişdir. Mərkəzləşmiş dövlət şəklində olduqlarından təşkil etikləri ordu Yaxın Şərq tarixində mühüm rol oynamış,

Misir hər cür təcavüzdən qorunmuş, ölkə iqtisadi və mədəni cəhətdən sürətlə inkişaf etmişdi.

İstanbulun 1453-cü ildə Sultan Mehmet Fateh tərəfindən fəthi Xristian dünyası üçün matəm, İslam dünyası üçün bayram olmuş, Ulu Peyğəmbərin (s) İslam dünyasında geniş yayılan müqəddəs hədisi gerçəkləşmiş, Misir Məmlük Türk Sultanı Aynal Qahirədə möhtəşəm şənliklər düzənləmiş, xalq döyük coşğu ilə bu bayramı həftələrlə qeyd etmiş, Qahirədəki Abbasi Xəlifəsinin əmri ilə bütün camilərdə Fatehin zəfəri və Türk şəhidləri üçün dualar oxunmuş, Misir sultanı Fatehə elçilər göndərərək onu səmimi qəlbdən təbrik etmişdi. (Bax: Prof.Dr. Zekeriya Kitapçı. Hz. Peyqamberin hadislerinde Türk varlığı. İstanbul, 1989, səh. 220).

Misir Məmlük Türk sultanları Elxanilər 1260-cı ildə Ayn Calutda məğlub etməsi ilə bağlı Misir sultanının sarayında yaşayan Ayıntaplı Türk tarixçisi Bədrəddin Ayni yazır ki: "Çox qəribədir ki, Türklərə, yəni (Elxanilərə - A.M.) qarşı İslamiyyəti yenə eyni irqdən olan Türklər (yəni Misir Türkləri - A.M.) qurtarmışdır" (İqtibas Prof.Dr. Osman Turanın "Türk Cihan hakimiyyəti mefkuresi tarihi" əsərindən götürülmüşdür. Bax: göstərilən əsər, I cild, səh. 185).

Həç təsadüfi deyildir ki, Moğolların qüdrət və əzəmətinin qorxusu bütün İslam, Xristian və hətta Buddist dünyasında böyük dəhşət yaratdığı bir dövəmdə yalnız Misir Məmlük Türk sultanlarının onlar üzərindəki qələbəsi Moğol əfsanəsini puça çıxarmışdı. Xüsusilə, Misir Türk sultanı Baybarsın Elxanilər və Xristianlar üzərindəki qələbələri ona "İslamın mücahidi və mücəddidi" ünvanı qazandırmış və müsəlmanların ona bağlılığını artırmışdı.

Xristian ermənilərin müsəlman olmayan Moğollara sığınaraq ərköyünlük və dikbaşlıq edərək Misir-Suriya Məmlük Türk ordusuna qarşı vuruşmaları nəticəsində Məmlük Türk ordularının Şərqi Anadoluya daxil olaraq Moğolları təmizləməsi Malatyadakı erməniləri məhv etməsi ilə nəticələnmişdi.

Tarixdə ilk hərbi dəniz qüvvələrinə malik Türk dövləti də Misir-Suriya Məmlük Türk dövləti olmuşdur.

İki əsr yarımından çox Misir, Suriya, Məkkə və Mədinəyə hakim olan Məmlük Türkləri haqqında danışırkən tədqiqatçılar qeyd edirlər ki: "İslam dünyası onlara çox borcludur. Moğolları bu ərazilərə buraxmayan, Nil vadisində siyasi və mədəni sabitliyi qoruyub saxlayan onlar olmuşlar. Məmlük Türkləri Ərəb və Qübtildən ibarət Misirdə kiçik bir etnik zümrə təşkil etmələrinə baxmayaraq yüzillər boyunca ayaqda qala bilmələri və güclü yayılmalarının anlaşılması zor bir sirdir. Mühəribə çağlarında belə bir-birinin

ardınca möhtəşəm binalar tikdirmələri maliyyə işlərindəki qabiliyyətlərinin dəlilidir". (Bax: Prof.Dr. Laszlo Rasonyi. Tarihə Türklük. Ankara, 1971, səh. 172).

Misir Məmlük Türklərinin zəifləməsi və sonda məğlub olaraq tarix səhnəsindən çıxmalarının səbəblərini açıqlayan tədqiqatçılar başlıca olaraq aşağıdakı amilləri göstərirlər:

1. XV əsrdə Portagizlərin Hindistana Afrikanı dolaşaraq gedən yolu bulmaları və bununla da Məmlük xəzinəsinin həyat damarlarından birini kəsmələri;

2. Qızıl Orda ilə münasibətlərin kəskinləşməsi nəticəsində Özbək xanın Qıpçaqlardan Misirə hərbi əsir ixracını yasaq etməsi;

3. Getdikcə ağırlaşan vergilər üzündən məmləkətin soyulması və bu səbəbdən də tərəfdarlarını itirmələri;

4. Təşkilatçılıq və hərbi qüdrətlərinin zəifləməsi, odlu silahlardan lazımı səviyyədə istifadə edə və topçuluğu inkişaf etdirə bilməmələri;

5. Osmanlılara qarşı Şah İsmayilla ittifaq bağlamaları və dövrün ən yeni silahları ilə silahlanmış Osmanlı ordusu ilə savaşa girmələri və s.

Məmlük Türk Sultanlığı dövründə Türk dili Misir və Suriya da daxil olmaqla bütün Orta Şərqdə yayılmış, bir çox müəlliflər öz əsərlərini Türkcə yazaraq Türk bəyləri, əmir və hökmdarlarına ithaf etmişlər. Xüsusilə, Misir və Suriyada hakim olan Məmlük Türk Sultanı Seyfəddin Berkuk dövründə Türk dili daha böyük önəm qazanmış, hətta hüquqi məsələlər Türkcə aparılmış, Sultan Berkuk belə hənəfi qaziləri ilə Türkcə danışmış, bir çox əsərlərin Türk dilinə tərcümə edilməsi haqqında əmrlər vermişdi. Sultanın Türk dilinə belə həssas yanaşdığını görən bir çox Məmlük əmirləri də öz adlarına Türkcə əsərlər yazdırmış və ya tərcümə etdirmişdilər. Belə ki, Kamaloğlu İsmayıl 1387-ci ildə ilk "Fərəhnamə" əsərini Şam valisi Mir Qazi adına, Bərkə Fəqih "Kitab İrşad-ül-müluk və s-Səlatin" adlı əsərini Məmlük Naiblərindən Seyfəddin Becman adına, "Mənzumə"sini də Altunbuğa əl-Çobani adına yazmışlar. Türkcə "Yüz hədis" əsərinin müəllifi Darir Vakidinin məşhur "Fütuh uş-Şam" əsərini 1393-cü ildə Hələb valisi Çolpan adına tərcümə etmişdi. Darir həmçinin Tolu Bəyin sifarişi ilə "Ox atmaq elmi" haqqında Türkcə bir əsər yazmış, dövrün məşhur alimi Seyfi Sarayi Sədinin "Gülüstən" əsərini Türkcəyə tərcümə etmiş, Dəmir Bəy adına "Münyət-ül-qüzat" adlı Türkcə bir əsər yazmış, "Kitab baytarat-ül-vazeh" adlı əsəri də Türkcəyə tərcümə etmişdi. Tədqiqatçılar göstərirlər ki: "1421-ci ildə Türkcə danışılan Misirdə fiqh haqqında Türkcə "Kitab fil-fiqh bi-lisan-it-Türki" adlı bir əsər

yazılmışdır". (M.C. Şihabeddin Tekindağ, Məmlükler (Türkiye devleti), Bax: Türk dünyası. I cild, Ankara, 1992, səh. 334).

Misir Məmlük Türk dövlətində Türk dili XV və XVI əsrlərdə də dövlətin rəsmi dili olaraq öz mövcudiyyətini qoruyub saxlamış, Qansu Quriyə qədər Məmlük Türk sultanları adına Türkcə bir sıra əsərlər yazılmış və tərcümə edilmişdir. Hətta Sultan Barsbay dövrün tarixçisi Bədrəddin Ayninin (ölümü 1451-ci il) "Əqdül-Cüman" adlı əsərini Türkcəyə çevirtirmiş, Ayni ərəbcə yazdığı əsərini Türkcə olaraq Barsbaya oxumuşdur. Sultan Qansu Quri hələ Malatya valisi ikən Osmanlı Türkcəsində şeirlər yazmış, Osmanlı Sultanı II Bəyazidə Türkcə məktublar göndərmişdi. Qansu Qurinin hakimiyyəti dövründə dövrün məşhur şairi Gülşəni Misirə gələrək Türkcə əsərlər yazmışdı. (Geniş məlumat üçün bax: Tekindağ M.C. Məmlük Sultanlığı tarixinə toplu bir baxış. Türk dünyası, 25, Ankara, 1971, səh. 1-38; Türk dünyası, I cild, Ankara, 1992, səh. 330-335).

Məşhur Ərəb coğrafiyaçısı əl-Omari Misir Məmlük dövlətini quran Türkləri "üzü gözəl, boyları tam, davranışları zərif, vəfalı, dürüst, qəhrəman və Türk irqinin ən seçkinlərindən biri" hesab etmiş, başqa bir Ərəb tarixçisi Maqrizi isə Sultan Baybarsı "əsmər üzlü, mavi gözlü və uzun boylu" olaraq təsvir etmişdir. (Bax: Altın ordu tarixinə aid metinlər, İstanbul, 1941, səh. 370; Makrizi Süluk, Qahirə, 1936, I cild, səh. 637).

Tarixdə "Türk" adlı ilk qəzet də Misirdə nəşr olunmuşdur. Bu qəzetdə böyük Türkçülər olan Yusuf Akçura, Əlibəy Hüseynzadə və digərlərinin də Türkcə yazıları dərc edilmişdi.

Ümumiyyətlə, Misir və Suriyada XX əsrin ikinci yarısına qədər Türk danışığı dili ümumi ünsiyyət vasitəsi olmuşdur ki, bu da təbiidir. Çünki Misir və Suriya 1000 il Türk hakimiyyəti altında olmuşdur.

1.16. Səlcuqlu Türkləri

Oğuz Türklərinin Kınık boyuna mənsub olan Səlcuqlu Türkləri öz adını "Dəmir Yalıq" (Dəmir Yaylı - A.M.) ləqəbi ilə tarixdə tanınan Dukakın oğlu Səlcuq Bəydən almışdır. Tarixi mənbələr Dukak ailəsini əfsanəvi Türk hökmdarı Əfrasiyaba (Oğuz Xaqan, Mətə, Alp Ər Tonqaya fars dilli mənbələrdə Əfrasiyab deyilmiş və yazılmışdır - A.M.) bağlamışlar. (Bax: İbn Hassul. Təfzil ül-Ətrak, mətn və tərcümə edən Ş.Yaltkaya, Belleten XV, Ankara, 1940; Nizamülmülk, Siyasətnamə, Paris, 1891).

Oğuz dövlətində o dövrdə Yabqudan sonra ən böyük dövlət xadimi olan Dukak Xəzər bozkırlarında yaşayan bütün Türk boyları arasında ən sayılan şəxsiyyətlərdən olmuş, Yabqunun (Oğuz hökmdarı - A.M.) bir Türk boyu üzərinə hücum etmək istəyinə etiraz etdiyindən onunla aralarında dava olmuş, üzündən yaralanan Dukak gürz ilə Yabqunu vuraraq atdan salmışdır. Oğuzların Başbuğu olan Dukak ölərkən 17-18 yaşlarında olan oğlu Səlcuq atasının dövlətdəki yüksək vəzifəsini tutaraq Oğuzların ordu komandanı olmuşdu.

Öncəki Türk dövlətlərində olduğu kimi qədim ənənə və inanclara dayanan Cahan hakimiyyəti ideyasının Səlcuqlulara da rəyalarda və müqəddəslər tərəfindən bildirilməsi rəvayətləri mövcuddur. Bununla bağlı orta əsr tarixçiləri üç rəvayət nəql etmişlər. Bunlardan birinə görə, guya Səlcuqun atası Dukak röyasında göbəyindən üç ağacın çıxdığını, hər tərəfi saran budaqlarının göylərə yüksəldiyini görmüş və bununla bağlı Qorqud Ata da ona övladlarının Cahan padşahı olacağını müjdələmişdir. Başqa bir rəvayətə görə isə İslamiyyəti qəbul edən Səlcuq Bəy röyasında oda su çiləmiş və oddan sıçrayan qığılcımlar bütün dünyanı sarmışdır. Bu da Səlcuq oğullarının dünyaya hakim olacağı şəkildə yozulmuşdur.

Digər bir rəvayətə görə də İslamiyyəti qəbul edən Səlcuqun atası Dukak Qurani-Kərimə çox təzim etdiyindən röyasında Həzrəti Peyğəmbər (s) onu və oğullarını təqdis etmiş, əsabələrinin də Səlcuqlulara dua etməsini ərz etmişdir.

(Bax: Sədrəddin əl-Hüseyni. Əxbar üd-dövlət is-Səlcuqiyyə, Lahore 1933, səh.2; Rəşidəddin, Cami üt-təvarix. Ankara, 1960; Anonim "Səlcuqnamə", Ankara, 1955, səh. 6-7; Prof. Dr. Osman Turan. Türk Cihan hakimiyyəti mefkuresi tarihi. I cilt, səh. 92).

Yabqu Oğuz dövlətinin ordusuna başçılıq edən Səlcuq Bəy başda mənsub olduğu Kınık boyu olmaqla digər Oğuz boyları ilə birgə 960-cı ildə Seyhun çayının (Sır-Dərya) sol sahilindəki Oğuz şəhəri olan Cəndə gəlməsi tarixdə mühüm bir çağın başlanğıcı olmuşdu. Belə ki, Səlcuq Bəy özünə bağlı olan Oğuzlar ilə birlikdə İslamiyyəti könüllü qəbul edərək siyasi və ictimai baxımdan yeni bir özəllik qazanmış, müsəlman olmayan öz Oğuz Yabqu dövlətinə vergi verməkdən imtina etmiş, "kafirlərə xərac verməyəcəyəm" söyləmiş və bununla da faktiki olaraq özünü müstəqil elan etmişdi. Bundan sonra Səlcuq Bəy İslamiyyət üçün cihada başlamış, öz dövləti olan Oğuz Yabqu dövlətinə qarşı mübarizə edərək İslam aləmində "Qazi Səlcuq Bəy" adlanmışdı. Sonralar İslam mənbələrində "Əl-Məlik ül Qazi Səlcuq" adlanmasına səbəb olan bu savaşlar ona və mənsub olduğu boya üç mühüm fayda təmin etmişdi. Birincisi, bir sıra müsəlman Türklərin ona qoşulmasına nail olmuş, ikincisi, Cənd və ətrafında Yabqunun hakimiyyətini qıraraq müstəqil bir dövlət qurmağa müvəffəq olmuşdu. Üçüncüsü də gücü getdikcə artmış, yaratdığı dövlət qonşu dövlətlər tərəfindən tanınmışdı.

Uzun sürən bir həyat yaşayan Səlcuq Bəy beləliklə dünya tarixində mühüm rol oynayan gələcək Səlcuqlu Türk İmperatorluğunun əsasını qoyaraq siyasi və tarixi əhəmiyyəti daima təqdir edilən Cənd şəhərində 1009-cu ildə vəfat etmişdir. Türkmən əsilzadələrindən birinin qızı ilə evlənən Səlcuq Bəyin Mikayıl, Arslan, Yusif və Musa adlı dörd oğlu olmuş, ən böyük oğlu olan Mikayıl atasının sağlığında bir savaşda şəhid olduğundan onun iki oğlu - Toğrul və Çağrı babaları Səlcuq tərəfindən himayə edilmiş və yetişdirilmişdi.

Səlcuq Bəyin ölümündən sonra Oğuz dövləti sisteminə uyğun olaraq "Yabqu" titulu daşıyan oğlu Arslan Bəy hakimiyyət başına gəlmiş, erkən dünyasını dəyişən qardaşı Yusif "Yınal", Musa "İnanc", Mikayıl oğulları Toğrul və Çağrı isə "Bəy" titulu daşımışlar.

Buxarada hakimiyyəti ələ alan Qaraxanlı Əli Təkinlə ittifaq bağlayan Arslan Yabqunun qüdrət və nüfuzu artmış, bundan ehtiyat edən Qaraxanlı hökmdarı Yusif Qədir Xan Qəznəli Sultan Mahmudla 1025-ci ildə (Mavərinnehrdə) Türküstanda "İran-Turan" məsələlərini həll etmək üçün görüş keçirmiş, Sultan Mahmud Qəznəli hiylə ilə Arslan Yabqunu Səmərqəndə dəvət edərək həbs etmiş və hakimiyyəti altında olan Hindistandakı Kalıncar qalasına saldırmışdı. Yeddi il orada məhbus olan

Arslan Yabqu 1032-ci ildə Kalincar qalasında ölmüşdür. Bu hadisə sonra Səlcuqluların Qəznəvilərdən intiqam almasına səbəb olmuşdur.

Arslan Yabqunun ölməsi ilə Səlcuqlu Türkləri bir tərəfdən Qəznəvilərin, digər tərəfdən də Qaraxanlı və Oğuz Yabqularının basqısı ilə dağılmış, Cənd bölgəsini tərk edərək Xorasana doğru köç etməyə məcbur olmuşdular. Belə bir vaxtda Səlcuq Bəyin nəvəsi Çağrı Bəy ətrafındakı Səlcuqlularla birgə Xorasandan Doğu Anadoluya səfərə çıxmış, Xorasan və Rey üzərindən Azərbaycana, oradan da Anadoluya keçərək böyük qənimətlərlə geri qayıdaraq Toğrul Bəylə birləşmiş və beləliklə də bu iki qardaşın səyi nəticəsində Səlcuqluların gücü yenidən artmış, Xorasana doğru ikinci böyük Türk axını başlamışdı.

Qəznəli Sultan Mahmudun 1030-cu ildə ölümündən sonra Səlcuqluların ətrafına toplanan Türk boylarını durdura biləcək bir qüvvə qalmamış, 1038-ci ildə Səlcuqlular Qəznəviləri məğlub edərək bütün Xorasana ələ keçirmiş, öz müstəqilliklərini elan etmiş, Toğrul Bəyi özlərinin sultanı seçmişdilər. Qəznəvilər bu müstəqilliyi qəbul etmədiklərindən 1040-cı ildə Dandanakanda yenidən Səlcuqlularla qarşı-qarşıya gəlmiş, nəticədə məğlub olmuş və beləliklə də müstəqil Səlcuqlu dövlətinin əsası qoyulmuşdu. Daha sonra Toğrul Bəy Təbəristan, Xarəzm, İran, Azərbaycan və Gürcüstanı, İraqın və Anadolunun bir çox bölgələrini, Çağrı Bəy Bəlxı, Toxaristanı, İnanc Bəy Herat, Bust və Sistanı ələ keçirərək dövlətin ərazilərini xeyli genişləndirmişdilər. Səlcuqluların getdikcə güclənən nüfuzundan ehtiyat edən Xəlifə məşhur alim Mavərdini elçi sifəti ilə Toğrul Bəyin yanına göndərmiş və ona aşağıdakı məzmununda bir məktub göndərmişdi. Xəlifə bu məktubunda yazmışdı ki: "Ey Toğrul Bəy Məhəmməd! Tutduğun məmləkətlər sənə bəsdir, digər İslam ölkələrinə toxunma". Toğrul Bəy Xəlifəyə cavabında bildirmişdi ki: "Mənim millətim həddən artıq çoxdur və bu məmləkətlər ona kafi gəlmir. Doğru bildiyim hər şey üçün əlimdən gələni edəcəyəm. Əgər xalqımın bir qismi acdırsa, mən nə etməliyəm". (Bax: İbn əl-Əsir. Tarix əl-Atabəkiyyə əl-Mosul. IX cild, səh. 180. İqtibas Osman Turanın göstərilən əsərindən götürülmüşdür, səh. 189).

Şərqdə ilk Türk-İslam dövləti quran Qaraxanlılar qərbdə də Türk-İslam dövləti qurmaq istəsələr də bu şərəf Səlcuqlu Türklərinə nəsib olmuş, Qaraxanlı Türkləri də sonda Səlcuqlulara tabe olmuşdu. Səlcuqluların hakimiyyətə gəlməsi ilə İslamiyyət Türklər arasında daha geniş yayılmış, Oğuz Yabquları belə müsəlman olmağa başlamışdılar. Məşhur tarixçi İbn əl-Əsir yazmışdı ki: "Çin hüdudlarında bulunan Tatarlar və Kitaylar müstəsna,

bütün Türklər bu dövrdə (Səlcuqlular dövrü nəzərdə tutulur - A.M.) müsəlman olmuşdur". (Bax: İbn əl-Əsir, göstərilən əsəri, səh. 179).

Toğrul Bəyin əsas siyasəti qardaşı Çağrı Bəyin Doğu Anadoluya kəşfiyyat xarakterli səfərindən sonra Anadoluda yurd salmaq olmuşdu. Araz vadisindən irəlilədikdən sonra paytaxt Reyə dönmən Toğrul Bəy: "Bu bölgələr (Anadolu nəzərdə tutulur - A.M.) zəngin və Rumlular da qadın kimi qorxaq insanlardır. Ona görə də bunları asanlıqla fəth edəcəyik" demiş və həqiqətən də 18 sentyabr 1048-ci ildə Bizanslılara qarşı böyük "Həsən Qala zəfəri"ni qazanınca bağlanan müqaviləyə görə, Bizanslıları vergi verməyə məcbur etmiş, hələ VIII əsrdə Xəlifənin qardaşı Maslamanın xatirinə inşa edilən və artıq XI əsrdə dağılmaqda olan "Maslama məscidi"ni yenidən bərpa etdirmiş və mehrabına da Türk hakimiyyət simvolu olaraq Toğrul Bəyin Yay və Ox Tuğrası qoyulmuş, adına xütbə oxunmuşdu. (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Vasilyev. A., Histoire de l' Empire Byzantine, Paris, 1932, I cild, səh. 714; Osman Turan, göstərilən əsəri, səh. 43-44).

İslam dünyasının sonsuz məhəbbətini qazanan Səlcuq Türkləri qısa bir zamanda bir çox yerləri fəth edərək Fərat çayına ulaşmış və sonda bütün İslam dünyasına hakim olmuşdular. Xəlifənin dəvəti ilə Xilafətin paytaxtı Bağdada daxil olan Toğrul Bəyin başçılığı altındakı Səlcuqlu Türk ordusu yüksək coşğu və sevinclə qarşılanmışdı. Türklərin Orta Doğu və İslam aləmindəki müstəsna yeri haqqında məşhur ərəb tarixçisi və filosofu İbn Xaldun yazmışdır ki: "İslam dünyasının belə bir maddi və mənəvi sıxıntılar içində çalxalandığı bir dövəmdə Türklərin Orta Doğuya gəlmələri və əski xilafət ölkələrinə hakim olmaları İslam dini və müsəlman xalqlarının xeyri və səadətinə Allahın kəfil olduğunun ən böyük bir dəlilidir. Mərkəzi hakimiyyətin (Xilafət nəzərdə tutulur - A.M.) zəif və çökməkdə olduğu, düşmənlərinin hücumlarına qarşı (Büveyhilər nəzərdə tutulur - A.M.) artıq özünü belə qoruya bilməyəcək bir hala gəldiyi çox təhlükəli bir dövəmdə Allahın lütfü və kərəminə baxınız ki, O, İslam dinini müdafiə edəcək güclü Sultanlar göndərmişdir. Türklər (Səlcuqlu Türkləri nəzərdə tutulur - A.M.) can verməkdə olan İslam dinini yenidən həyata qaytardıqları kimi, dağılmağa üz tutan İslam millətlərini (Türk, Ərəb, Fars - A.M.) də öz hakimiyyətləri altında birləşdirməyə də müvəffəq olmuşdular". (İbn Xaldun, Kitabül-Libər, Misir, 1867, V cild, səh. 371).

Doğrudan da Səlcuqlu Türkləri, xüsusilə Toğrul və Çağrı Bəy qardaşlarının başçılıq etdikləri Türk ordusu İslamiyyəti son anda məhv olmaqdan qurtarmış, onun əvvəlki şərəf və ləyaqətini özünə qaytarmış, dünya siyasi və ideoloji sisteminə yön vermişlər. Bu faktı Səlcuqlu Sultanı Toğrul Bəyin hakimiyyəti dövründə yaşamış və bütün hadisələri öz gözü ilə görərək

qələmə almış dövrün məşhur alim və tarixçisi Əbülülə Əhməd bin Həsən (tarixi mənbələrdə İbni Hassul kimi tanınır - A.M.) öz əsərlərində Türklərin fəzilətlərindən danışmış, onların qəhrəmanlıq və cəsarətindən bəhs edərək göstərmişdi ki: "Uca Allah Türkləri Aslan sifətində yaratmışdır. Bütün millətlər içində cəsarət və şücaətdə Türklərdən... irəli gedən başqa bir millət yoxdur... Türklər "Tur" adında ünu Cahanı dolduran və Yer üzünə hökm edən böyük bir Cahangir (Çox güman ki, Oğuz Xaqan - Əfrasiyab nəzərdə tutulur - A.M.) soyundan gəlmişlərdir. Çox şərəfli, qədr-qiyəti uca, ülvi bir millətdir". (Bax: İbn Hassul, Tədil ül-Ətrak, çevirəni Ş. Yaltkaya, Beletten N-13, Ankara, 1940, səh. 250, 269).

Doğrudan da, Səlcuqlular digər Türk xanədanları kimi Oğuz Xaqana mənsub olmaları ilə fəxr etmiş, öz hakimiyyətlərinin qanuniliyini bununla sübuta çalışmış, "Ali Səlcuq" adlanaraq Türklüyə və İslamiyyətə böyük xidmətlər göstərmişlər.

Böyük Səlcuqlu İmperatorluğunun yaradıcısı Sultan Toğrul Bəyin övladı olmadığından o, qardaşı Çağrı Bəyin oğlu Süleymanı vəliəhd təyin etmişdi. Lakin İmperatorluğu zəif qardaşı idarə edə bilmədiyindən Alparslan özünü "Sultan" elan edən Kutalmış məğlub edib onun qardaşı Rəsul Təkini də əsir aldıqdan sonra 27 aprel 1064-cü ildə taxta çıxmış, Mərvdə vali ikən vəziri olmuş Nizaməlmülkü hökumət başına gətirərək dövlət məqamlarında dəyişiklik aparmış və öz fəthlərinə davam etmişdi.

Alparslanın qısa sürən hakimiyyət dövrü (1063-1072) Türk dövlət sistemi və Cahan hakimiyyəti məfkurəsinin ən parlaq dövrlərindən biri olmuşdur. Onun sayəsində Səlcuqlu İmperatorluğu qısa müddət ərzində ulu babası Səlcuq Bəyin yaşadığı Sır-dərya boylarından Aralıq dənizi sahillərinə qədər genişlənmişdi. O, ildırım sürəti ilə Türküstanı, Xəzər sahillərini və Qafqazı öz təbəçiliyinə aldıqdan sonra İslama ağır zərbə vuran Fatimilərə və İslamın düşməni xristian Bizanslılara qarşı iki böyük səfərə çıxmışdı. Alparslan Fərat çayını keçərkən imamı Buxaralı qazi Əbu Cəfər Məhəmməd: "Sultanım! Nəmətlərləndən dolayı Allaha həmd edirəm. Məmlüklər (Suriya və Misir Türk Məmlükləri nəzərdə tutulur - A.M.) istisna olmaqla bu çayı nə qədim zamanlarda və nə də İslam dövründə bir Türk hökmdarı keçməmişdir, ilk dəfə olaraq siz keçirsiniz" demiş, Alparslan da bəy və komandanlarını toplayaraq bu sözləri təkrarlatmış və Tanrıya şükr edərək Fatimiləri Suriyadan çəkilməyə məcbur etmiş və bundan sonra artıq Məkkə əmiri Fatimi xəlifəsi yerinə xütbəni Türk sultanı Alparslan və Abbasi xəlifəsi adına oxumuşdu.

Türk sultanı Alparslan Suriya səfərindən sonra Anadoluya yerləşən və Bizanslılar tərəfindən təzyiqlərə məruz qalan Türkmənləri müdafiə etmək və

İslamın bu qədim rəqibi ilə hesablaşmaq üçün Fatimilərə qarşı yürüşünü təxirə salaraq Anadoluya dönməyə məcbur olmuş, 200 minlik böyük bir Bizans ordusu ilə az bir güclə savaşmalı olmuşdu. Öz gücünə arxayın olan Bizans İmperatoru Alparslanın sülh təklifini rədd etmiş və yalnız Anadolunu deyil, İslam ölkələrini də zəbt edəcəyini, camiləri kilsəyə çevirəcəyini söyləmiş, Alparslanın harada təslim olacağını sormuş, ordusunun İsfahan və ya Həmədanda qışlayacağını elçiyə bildirmişdi. Bu kobud ultimatumu cavab olaraq Alparslanın elçisi "heyvanlarınız oralarda qışlaya bilər, amma sizin harada qışlayacağınızı deyə bilmərəm" tərzində çox kəskin və mənalı bir cavab vermişdi. Beləliklə, Alparslan 26 avqust 1071-ci ildə Buxaralı imam Əbu Cəfər Məhəmmədin: "Ey sultanım! Sən Allahın başqa dinlərə zəfər vəd etdiyini İslamiyyət uğrunda cihad edirsən. Bütün müsəlmanlar minbərlərdə sənə dua etdiyini cəma günü savaşa başla. Mən, Tanrının zəfəri sənə adına yazdığına inanıram" müjdəsinə əməl edərək əsgərlərini toplamış, atından enərək səcdə etmiş və: "Ya Rəbbim! Səni özümə vəkil edir, əzəmətin qarşısında üzümü yerə sürtür, sənə uğrunda savaşıram. Ey Tanrım, niyyətim təmizdir, mənə yardım et. Sözlərimdə yalan varsa, mənə məhv et" demiş, sonra da üzünü əsgərlərinə tutaraq: "Burada Allahdan başqa bir sultan yoxdur. Ömr və tale onun əlindədir. Ona görə də mənəmlə birlikdə savaşımaqda və ya məndən ayrılmaqda sərbəstsizsiniz" demişdir. Əsgərləri bir ağızdan: "Əsla əmrindən çıxmayacağıq" deyincə Sultan ağ geyinərək qədim Türk törəsinə görə atının quyuğunu özü bağlamış və son müraciətini edərək "Ey əsgərlərim! Əgər şəhid olarsam, bu bəyaz geyimim kəfənim olsun. Mənə şəhid olduğum yerdə dəfn edin. O zaman ruhum göylərə çıxacaqdır. Məndən sonra oğlum Məlikşahı taxta çıxarınız və ona bağlı qalınız. Zəfər qazanarsaq, istiqbal bizimdir" deyərək tarixdə məşhur Malazqirt meydan müharibəsinə başlamışdı. Savaş əsnasında Bizansların Balkanlardan gətirdiyi Şamani Oğuz və Peçeneqlərdən təşkil etdikləri süvari ordu dəstələri irqdaşları olan Səlcuqlular tərəfinə keçmiş, şaşqınlıq içərisində qalan Bizans ordusu dağılmış, Alparslan tarixi zəfər qazanmışdı. Tarixin bu böyük zəfəri ilə Alparslan Türk, İslam və hətta dünya tarixində nəticələri çox böyük olan bir dönüş nöqtəsinin qəhrəmanı olmuş, Bizans İmperatoru Romanos Diogenesi əsir almışdı. Əsirə əsir kimi deyil, qonaq və dost münasibəti bəsləyən Alparslanın İmperator rəqibinə "Mən bu duruma düşsəydim, mənə nə edərdin?" sualına qarşı İmperatordan "Düşməni yapılması gərəkəni edərdim" cavabını alınca Alparslan İmperatora: "Mən burada qalib olarsam, yaxşılıq edəcəyimə dair Tanrıya bir əhdə bulunmuşdum. Allah yaxşı düşüncələrin arzularını gerçəkləşdirir. Ona görə də səni yenidən taxt-tacına qaytaracağam" demiş və

dediyinə də əməl etmişdi. Bütün o dövr müəllifləri Sultan Alparslanın bu böyüklüyünü heyranlıqla qeyd etmiş, tarixdə ilk dəfə bir Bizans İmperatorunun əsir olması ilə nəticələnən bu böyük zəfər, dövründə də təqdir edilmiş, bütün İslam aləmində qələbə şənlikləri keçirilmiş, bir çox hökmdarlar Alparslanı təbrik etmişdilər (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Osman Turan, Selçuklular tarihi, Ankara, 1965, səh. 156-160).

Türk tarixinin unudulmaz şəxsiyyətlərindən olan, Anadolunu Türklər üçün vətən yapan Malazqırt qəhrəmanı Sultan Alparslan 9 illik sultanlıqdan sonra 25 noyabr 1072-ci ildə 45 yaşında bir xain qala mühafizi tərəfindən xəncərlə qətlə yetirilmiş, Mərvdə dəfn edilmişdir. Öz sağlığında "Cahan Sultanı", "Fatehlər atası", "Adil Sultan" ləqəbləri daşıyan Alparslanı tarixi mənbələr "hökmdarlar arasında onun qədər dinə və cihada bağlı kimsə yoxdur" kimi vəsfələndirmişlər. Xain qala komandanı tərəfindən qətlə yetirilərkən Türküstan səfərində: "Bir təpə üzərinə çıxdığımız vaxt ordumun əzəmətindən və əsgərlərimin çoxluğundan altımda yerlərin titrədiyini hiss edir və öz-özümə: Mən dünyanın hökmdarıyam. Heç bir qüvvə mənə qarşı çıxa bilməz. Bu ordu ilə Çini də fəth edəməm deyirdim. Bu qürur üzündən bu vəziyyətə düşdüm. Halbuki hər səfərə çıxışımda Allahdan yardım diləyirdim" deyərək təkəbbürün, lovğalığın kimsəyə xeyir gətirməyəcəyini bəyan etmişdi.

Dörd yüz il parlaq bir dövr yaşayan Xəzər Türkləri də Səlcuqluların İslam dünyasına hakim olduğu Sultan Alparslan zamanında tarix səhnəsindən çəkilməmiş, Səlcuq Türkləri ilə qaynayıb-qarışmışlar. Alparslan Türk törəsinə əməl edərək ziyafətlər vermiş, müntəzəm olaraq Türk törələrinə əməl etmişdir. Alparslanın məşhur bir deyimində göstərilir ki: "Biz Türklər təmiz müsəlmanlarıq, bidət nədir bilmərik. Bu səbəblədir ki, Allah bütün Türkləri əziz etmişdir".

Alparslanın şəxsiyyəti əfsanələşmiş, bir sıra vəlilək kəramətləri tarixi mənbələrdə özünə yer almışdır. Alparslan tarixi zəfərləri ilə yanaşı bir sıra mədrəsələr tikdirmiş, elm adamları və tələbələrə vəqf gəlirləri ilə maaşlar və təqaüdlər təsis etmiş, böyük quruculuq işləri aparmış, su kanalları çəkirmişdi. Xristianlar üzərində ən böyük qələbə qazanmasına və xristianları məğlub etməsinə baxmayaraq dövrünün xristian mənbələri belə onun yüksək insani keyfiyyətlərini öymüş, onu "Adil" adlandırmışlar.

Alparslan çox sevdiyi, bir sıra yürüşlərə özü ilə bərabər apardığı və vəliəhd təyin etdiyi oğlu Məlikşaha (1072-1092) gənc yaşında ikən böyük bir İmperatorluq və Nizaməlmülk kimi məşhur bir dövlət xadimi miras qoyub getmişdir.

Atası Alparslandan sonra tək əngəl olan əmisi Kavurt Bəyi vəziri Nizaməlmülk vasitəsilə zərərsizləşdirən Məlikşah artıq İslam dünyasının tək hakimi olmuş, Kaşğardan Boğaziçinə, Aral gölündən Hind dənizi və Yəmənə, Sırderyadan Aralıq dənizi sahillərinə qədər dövlətin sərhədlərini genişləndirərək müəzzəm Səlcuqlu İmperatorluğunu mədəni və iqtisadi cəhətdən yüksəltdi, hər tərəfdə geniş quruculuq işləri aparmış, böyük şəhərlərdə Nizamiyyə mədrəsələri təsis etmiş, elmin, mədəniyyətin, sənaye, kənd təsərrüfatı və ticarətin inkişafına rəvac vermişdir. Məlikşah dövründə işlən "Çek" para iqtisadiyyatında əsas rol oynamış, daha sonra "Çek" kəlməsi bu üsulla birlikdə Avropaya keçmiş və müasir bank sisteminin bir ünsürü olaraq bu günə qədər inkişaf etmişdir.

Sultan Məlikşah dövrü Səlcuq İmperatorluğunda minlərlə şəhər salınmış, sənət və ticarət xeyli inkişaf etmişdir. Səlcuq Türklərinin siyasi əmniyyəti sayəsində Türk-İslam mədəniyyəti yüksək səviyyəyə çatmış, dövlət büdcəsi görünməmiş bir həddə 210 milyon dinara çatmış, yalnız Təbriz şəhərinin büdcəsi o dövr Fransa və İngiltərə Krallıqlarının büdcəsinə bərabər olmuşdu. Belə bir İmperatorluğun başında dayanan gənc Sultan Məlikşah əcdadlarından miras qalan bu dəyəri qiymətləndirmiş, Antakyadan Aralıq dənizi sahilinə varınca atı ilə dənizə girmiş, qılıncını üç dəfə dalgalara çarparaq dövlətinin sərhədlərini buralara qədər genişləndirdiyi üçün Allaha şükr etmiş və: "Ey atam! Sənə müjdələr olsun, kiçik yaşda buraxdığın oğlun ölkəsini quru sahələrin sonuna qədər genişlətdi" deyərək Aralıq dənizindən götürdüyü qumları Mərvdə atası Alparslanın məzarına səpmişdi. Məlikşah Türkiyəyə səfər edərkən vəziri Nizaməlmülk xəracı ödəmək məqsədi ilə gələn Bizans elçisini də özü ilə bərabər Kaşğara qədər aparmış və bununla "Səlcuqlu İmperatorluğunun ehtişamını tarixə saldırmaq istədiyini" ona bildirmişdi. Vəzir Nizaməlmülk Sultan Məlikşah haqqında "Sultanımız Cahan ailəsinin atasıdır və dövrün hökmdarları ona tabe olmuşlar. Bu səbəblə də onun atalıq şəfqəti, cəmərdliyi və süfrəsinin genişliyi də o nisbətdə olmalıdır" deyərək onun dünya xalqlarının atası olduğunu və Türk törəsinə də əməl etməsini göstərmişdir. (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Prof.Dr. Osman Turan, Türk Cihan hakimiyyəti mefkuresi tarihi, səh. 196).

Orta əsr Gürcü və digər xristian mənbələri "Cahanın hökmdarı" Məlikşahın bütün xristianlara şəfqət göstərdiyini, keçdiyi məmləkət xalqları ilə bir ata kimi davrandığını və bu səbəblə də bir çox ölkələrin öz arzuları ilə onun idarəsinə girdiklərini, hər tərəfdə sülhü bərpa etdiyini, yüksək fikirləri, əxlaq və şəfqəti ilə hər yerdə sevildiyini yazmışlar. Bir xristian müəllifinə görə: "Ömrü vəfa etsəydi, çox artan qüdrəti sayəsində Avropanı da dövlətinin

hüduqları içərisinə alacaqdı" (Bax: Urfalı Mathieu, Chronique, Paris, 1858, səh. 196, 201).

Lakin Məlikşahın Bağdadda Avropanı da İmperatorluğunun içərisinə almaq üçün başladığı hazırlıqlar Sultanın arvadı, Qaraxanlı hökmdarının qızı "Cəlaliyə" adı ilə tarixdə məşhur Terken Xatunun ehtirasları üzündən baş tutmamış, Xatunla vəzir Nizaməlmülk arasında baş verən mücadilə sonda öncə vəzirin, sonra da 20 illik hakimiyyətdən sonra 40 yaşlı gənc sultanın ölümü (1092) ilə nəticələnmiş, Böyük Səlcuqlu İmperatorluğu da bu üzdən böyük sarsıntılara uğramışdı. Ölümü ilə əlaqədar olaraq bütün Türk və İslam dünyası ilə yanaşı bir sıra xristianlar da üzüntü duymuş, matəm saxlamışlar (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Osman Turan, Selçuklular tarihi, Ankara, 1965, səh. 158-160).

Məlikşah əsrlərcə Türk-İslam dünyasında örnək bir hökmdar kimi hafizələrdə yaşamış, qüdrət, əzəmət və ədalətin rəmzi sayılmışdır. O, elmin yüksəlişi və yayılması üçün böyük qeyrət və para sərf etmiş, elm, fikir və din hürriyyətini himayə etmiş, İmperianın böyük şəhərlərində yaratdığı "Nizamiyyə" mədrəsələrində məzhəblərlə bağlı mücadilələrə soy qoymağı tələb edərək göndərdiyi məktublarda bildirmişdi ki: "Nizamiyyə mədrəsələrini bir məzhəbi qorumaq üçün deyil, elmi himayə etmək və yüksəltmək məqsədi ilə yaratmışıq. Məzhəblərarası bir təfriqə istəmirik". Bununla bağlı hətta məzhəblərarası təfriqələr yaranmasın deyə, qarışıqlıq yaradan məmləkətlərdə vaizlər üzərində camilərdə hərbi mühafizlər qoymuşdu.

Sultan Məlikşahın ölümü (1092-ci il) ilə başlayan hakimiyyət davaları üzündən İmperatorluq dörd hissəyə bölünmüşdü. Məlikşahdan sonra iç savaşlar dövründə sultan olan Bərküyarıq (1092-1104) nə qədər çalışsa da, dağılan İmperatorluğu bərpa edə bilməmiş, Terken Xatunun ehtirasları ilə başlayan siyasi böhranlara nəhayət Məlikşahın oğlu Sultan Səncər tərəfindən son qoyulmuş, İmperatorluğun əvvəlki qüdrət və əzəməti müəyyən qədər də olsa yenidən özünə qaytarılmışdı.

Böyük Sultan Məlikşahın xaincəsinə zəhərlənərək öldürülməsindən (1092) sonra arvadı Qaraxanlı hökmdarının qızı Dünya Məlikəsi Terken (bəzi mənbələrdə Türkan - A.M.) Xatun Xaçlı yürüşləri və Batini hərəkətləri ərəfəsində 5 yaşındakı oğlunu vəliəhd təyin etdirmək və Abbasi xəlifəsindən olan qız nəvəsini Xəlifə seçdirmək üçün həqiqi varis olan Səlcuqlu sultanı Bərküyarığa (1092-1104) qarşı mücadiləyə başlamışdı. Hələ Məlikşahın sağlığında sultanın, dövlət adamlarının və ordu başçıların üzərində böyük nüfuzu olan Terken Xatunun özünəməxsus vilayətləri, idarə təşkilatları, vergi yığanları, xəzinəsi və hətta 12 minlik ordusu var idi. Terken Xatun dövlət

xəzinəsindən 20 milyon qızıl xərcləyərək bir çox komandanları da öz tərəfinə çəkmiş, Bağdaddan İsfahana doğru hərəkətə keçmişdi.

Terken Xatunun hakimiyyət ehtirasları ilə başlayan siyasi və hərbi fəaliyyətləri sonda daxili savaşlara və siyasi böhranlara səbəb olmuş, İmperatorluğun 4 yerə - İraq və Xorasan Səlcuqlularına (1092-1194), Kirman Səlcuqlularına (1092-1187), Suriya Səlcuqlularına (1092-1117) və Anadolu Səlcuqlularına (1092-1308) parçalanması ilə nəticələnmişdi. Nəhayət 26 il sürən daxili çəkişmələrə Məlikşahın oğlu Xorasan Məliki Səncər 1118-ci ildə özünü Səlcuqlu sultanı elan edərək son qoymuş, Sultan Börküyarığın qardaşı sultan Məhəmməd Tapaşın (1104-1118) oğlu Mahmudu da İraq Səlcuqlu dövlətinin sultanı kimi himayəsi altına almışdı.

Sultan Səncər (1118-1157) hələ Xorasan Məliki ikən Qəznəviləri, 1121-ci ildə də Əfqanıstandakı Qorlular dövlətini, 1133-cü ilə qədər bütün Xorasan, Mavərinnehr və Xarəzmi özünə tabe etdirmiş, Anadolu, Hicaz və Quzey Hindistan rəsmən onun hakimiyyətini tanımışdı. Beləliklə, Sultan Səncər ara çəkişmələrinə son qoyaraq İmperatorluğun əvvəlki qüdrət və əzəmətini qismən də olsa bərpa edə bilmişdi.

Sultan Səncər uzun sürən hakimiyyəti dövründə (1097-1157) özünə tabe sultan, xan, yabqu, məlik və əmirilər üzərində "Aləmin Sultanı", "Dünya Padişahı", "Ən böyük Sultan" adı ilə Cahan hakimiyyətini təmsil etmiş, 1133-cü ildə Abbasi xəlifəsinə göndərdiyi bir məktubda bildirmişdi ki: "Allah bu dünyanı bizim (yəni Türklərin - A.M.) ixtiyarımıza vermiş və onu bizə (oxu: Türklərə - A.M.) əmanət etmişdir. Bütün hökmdarlar və əmirilər bizim naib və məmurlarıdır. Biz Cahan padişahlığını ata-babalarımızdan və əraziləri Xəlifənin dedəsindən miras aldığımız (İqtibas Osman Turanın "Türk Cihan hakimiyyəti mefkuresi tarixi" əsərindən götürülmüşdür. Bax: Göstərilən əsər, I cild, səh. 200).

Sultan Səncər bununla qədim Türk İlahi səltənət və Cahan hakimiyyətinin tam səlahiyyətli bir təmsilçisi olduğunu Xəlifəyə çatdırmış, Xəlifə də onun hakimiyyətini tanıyaraq bütün səltənət əlamətləri ilə birlikdə altın nallı bir at göndərmişdi.

Sultan Səncər Xəlifəyə özünün Şərqdə qazandığı zəfərləri, Hindistandan Bulqar diyarına, Kaşğar və Talas bölgələrinə qədər İslamın hüdudlarını qoruduğunu bildirmiş və Xaçlıların Filistini işğal etməsini, Peyğəmbərlərin qibləsi olan Qüdsün donuz və şərab ticarətxanasına çevrilməsini acı bir dillə tənqid etmiş və göstərmişdi ki, Xaçlılara qarşı cihad səninin (Xəlifənin) və qərb ölkələri hökmdarlarının işidir.

Sultan Səncərin Şərqdə bütperəst Qaraxitaylara və şamani Türklərə qarşı mücadilələri İslam dünyası üçün o qədər əhəmiyyət qazanmışdı ki, onun haqqında o dövrdə belə bir hədis yayılmışdı ki: "Axır zamanda bir insan zühur edəcək. O, Ceyhun çayını keçərək şamani şərq Türklərini məğlub edəcəkdir. Bu insan əsmər üzlü, gur səslə olacaq, sağ əlində bir və ya iki xal bulunacaq. Mərv şəhərində hökm sürəcək və bütün hökmdarları qəhr edəcəkdir. Fəqət Çindən gələn ordular onu məğlub edəcəkdir" (Abar üd-devlet, səh. 64-65; İqtibas Osman Turanın göstərilən əsərindən götürülmüşdür, bax: səh. 200).

Həqiqətən də, Sultan Səncər böyük mücadilə və savaşıqlardan sonra, nəhayət Şərqdən gələn Qaraxitaylara yenilmişdi. Sultan Səncərin 1141-ci ildə bütperəst Qaraxitaylara yenilməsi onun etibarını qırmış, daha sonra 1153-cü ildə öz soydaşları olan Oğuzlara əsir düşməsi Xarəzmin İmperatorluqdan ayrılması və mərkəz Xorasanın Oğuzların əlinə keçməsi ilə nəticələnmişdir. 1157-ci ildə onun vəfat etməsi ilə Böyük Səlcuqlu İmperatorluğunun əzəməti də çökmüş oldu.

Qaraxitayların Sultan Səncər üzərində qazandığı zəfər XII əsrdə Avropada rəhbər Yuhənna (İvan) əfsanəsini doğurmuşdu. Bu əfsanəyə görə, gənc Uzaq Şərqdən bir xristian qurtarıcı çıxacaq və onun vasitəsilə bütün dünya xristianlaşacaq. Halbuki nə Qaraxitaylar və nə də Oğuzlar heç vaxt xristian olmamışlar. Ümumiyyətlə, xristianlığın köçəri Türklərə heç bir təsiri olmamışdır.

Sultan Səncər paytaxt Mərv şəhərini dövrün çox yüksək bir mədəniyyət mərkəzinə çevirmiş, elm, ədəbiyyat və sənətin aşığı və hamisi olmuş, yarım əsrlik hakimiyyəti dövründə məşhur alim, şair, filosof, hüquqçu və riyaziyyatçılar ya onun himayəsində bulunmuş, ya da onun dəstəyi ilə yetişdirilmişdir. O da Sultan Toğrul Bəy, Sultan Alparslan və Sultan Məlikşah kimi örnək hökmdarlardan sayılmışdır.

Sultan Səncər dövrü şairlərindən Muizzü bir qitəsində bu dörd böyük Səlcuqlu Sultanından bəhs edərək göstərmişdi ki: "Səlcuqun (Səlcuqlu dövlətinin qurucusu Səlcuq Bəy nəzərdə tutulur - A.M.) cövhəri Nuri Buxaraya erişdi. Şərq və Qərb də cövhərdən (Səlcuq Bəydən - A.M.) nur aldı. İlk hakimiyyət Toğrul və Çağrı Bəylərlə başladı. Onların cəhangirliyi hər ölkəyə yetişdi. Əmisinin (Toğrul Bəy nəzərdə tutulur - A.M.) taxtına Alparslan (Malazqirt qəhrəmanı Alparslan - A.M.) oturunca ordusunun coşğunluğu Qeysərin (Bizans İmperatoru Romanos Diogenes nəzərdə tutulur - A.M.) sarayına ulaşıdı. Ondan sonra Məlikşah pədişah olunca Göylərdən ədalət, doğruluq və yaxşılıq yayıldı. Pədişahlıq sırası, nəhayət "Cahan Sultanı

Səncər"ə gəldi" (İqtibas Osman Turanın "Türk Cihan hakimiyeti mefkuresi tarihi" əsərindən götürülmüşdür; Bax: səh. 201).

Sultan Səncərin yazdırdığı "Məfəxir ül-Ətrak" ("Türklərin fəxarətləri") adlı əsər İslamiyyətlə yanaşı Türk milli ənənələrini, Türklərin fəzilət və fəxarətlərini özündə əks etdirir. Təəssüflər olsun ki, əsər hələ indiyədək əldə edilməmiş, yalnız əsərin adı və ondan bəzi nümunələr orta əsr tarixçilərinin əsərlərində qeyd edilmişdir.

Sultan Səncərin dəfn edildiyi paytaxt Mərvdəki türbəsi möhtəşəm bir abidə olub "Yaşıl qübbə"si ilə məşhurdur. Türbəsinə və orada daimi Quran oxuyanlara böyük miqdarda xəzinədən yardım ayrıldığını orta əsr mənbələri qeyd etmişlər.

Səlcuqlu Türkləri sünnü təriqətinin "hənəfi məzhəbi"nə mənsub olmuşlar. Tarixi mənbələrdə 4 böyük İslam hüquq məktəbinin - Həmbali, Hənəfi, Şafii və Maliki - birinin yaradıcılarından olan, "Hənəfilik məzhəbi"nin banisi İmami-Əzəm Əbu Hənifə ilə bağlı tarixi mənbələrdə qeyd edilən bir rəvayətdə göstərilir ki: "Əbu Hənifə həcc ziyarətində demişdi ki: Ey Allahım! Mən Sənin üçün Məhəmmədin (s) şəriətini şərh etdim. Əgər mənim fikirlərim və məzhəbim haqdırsa, mənə yardım et". Qeybdən gələn bir səs ona cavab vermişdir ki: Sən doğru söylədin. Qılınc Türklərin əlində bulunduca (Qılınc burada hakimiyyət rəmzidir - A.M.) məzhəbinə zaval yoxdur". Bu rəvayəti öz əsərində əks etdirən orta əsr tarixçisi Ravəndi bunu da əlavə etmişdir ki: "Allaha həmd olsun ki, artıq İslamın arxası güclü və Hənəfi məzhəbinin mənsubları xoşbəxtdirlər. Çünki Ərəb, Əcəm, Rum və Rus diyarlarında qılınc Türklərin əlindədir. Səlcuqlu Sultanları Hənəfi alimlərini o qədər himayə etmişlər və edirlər ki, onların (Səlcuqlu Sultanları nəzərdə tutulur - A.M.) sevgisi qoca və gənclərin qəlbində əbədiyaşardır" (Bax: Ravəndi, Rahat üs-südur, London 1921, səh. 17-18).

Sultan Səncər məşhur alim Qəzzalının Əbu Hənifəni də tənqid etdiyini eşitmiş və bundan üzüülərək böyük alimi hüzuruna dəvət etmiş, Qəzzali də böyük müctəhid Əbu Hənifənin əleyhinə danışmağın qeyri-mümkün olduğunu söyləyəncə çox sevinən Sultan Səncər Qəzzalının bu cavabının başqa ölkələrə də yayılmasını əmr etmiş və Qəzzalının tərk-i dünya qalmasına razı olmayaraq ona öz elmini öyrətmək üçün mədrəsələr yaptırmış və bu mədrəsələrdə dərs deməsini xahiş etmiş, hətta Bağdad "Nizamiyyə mədrəsəsi"nin rektoru təyin etmişdi (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Selçuklular tarixi, səh. 235).

Səlcuqlular dövründə yetişən ən böyük İslam alimi Qəzzali Səlcuqlu Türklərinin İslam siyasəti və idarəçiliyinə xidmət etmiş, "Hüccət-ül-İslam" adı qazanmışdı.

Səlcuqlu İmperatorluğu İslam dövləti olmasına baxmayaraq Ərəb Xəlifəliyindən əsaslı şəkildə fərqlənmişdi. Belə ki, Ərəb Xəlifələri özlərini Allahın elçisi olan Peyğəmbərin (s) vəkilləri saydıklarından onlar bütün müsəlmanların başçısı "Əmir əl-mömin" deyə anılmalı və insanlar həm dünya və həm də "Axirət" dünyası üçün sorumlu hesab edilməliydlər. Halbuki, Türk hökmdarları özlərinin Tanrı hədiyyəsi olan "Qut" yolu ilə yalnız Yer üzündəki insanları idarə etmək üçün Tanrı tərəfindən vəzifələndirildiklərini sayırdılar. Hakimiyyət anlayışındakı bu əsaslı fərq İslam tarixində ilk dəfə Böyük Səlcuqlu İmperatorluğu çağında 1058-ci ildən ortaya çıxmış və Türk hökmdarları dünyanı idarə etmə səlahiyyətini Xəlifələrin əlindən almış, başqa sözlə, İlahi olan dini maddi olan dövlətdən ayırmışlar ki, bugünkü anlamda ona "Layiqlik" deyilir. Bu fakt göstərir ki, "layiqlik" anlayışı Türklərə heç də Avropadan gəlmə deyil, Avropaya Səlcuqlulardan keçmədir.

Səlcuqlu Sultanları, xüsusilə Sultan Səncər mədəni hüquqa aid yeni qanunlar qəbul etmişdi. İmperatorluğa geniş ölçüdə vicdan azadlığı gətirən bu hüquqi qanunlar bir yandan elm, fəlsəfə və ədəbiyyatın sərbəst inkişafına imkan yaratmış, digər tərəfdən də İslam məmləkətlərindəki müxtəlif məzhəb və təriqət mənsubları ilə qeyri-müsəlman (Zimmilər) xalqlar İslam hüquq qaydalarına tabe olmuş, İmperatorluğun sərhədləri daxilindəki xristian Gürcü, erməni, Siryani və Pavliklərin, həmçinin Yəhudilərin dövlətə sadıq qalmalarına kömək etmişdir.

Səlcuqlular dövründə hökm sürən ədalət, hüriyyət və rifah o dərəcədə yüksək olmuşdur ki, İslam və Xristian əsərlərində bu istilaya dair heç bir mənfi fikir yoxdur və Türk idarəçiliyi ilə bağlı yalnız minnətdarlıq ifadə edilmişdir. Buna baxmayaraq sonrakı xristian təəssübkeş tədqiqatçılar təhriflərə yol vermiş və hər vəchlə Türkləri aşağılamağa çalışmış, xristianların Türklərdən çox zülm gördüklərini və bu səbəbdən də "Səlib yürüşləri"nin baş verdiyini yazmışlar. Halbuki, "Xaçlı səfərləri"nin baş verdiyi Səlcuqlu Sultanı Məlikşah dövrü (1072-1092) İslam və Xristian mənbələrində yalnız ədalət, hüriyyət və səadət dövrü kimi qiymətləndirilmişdir. Hətta Bizansa və digər xristian ölkələrinə qarşı istila və fəthlər yapan Toğrul Bəy və Alparslan da o dövrün xristian mənbələrində yüksək ədalət və fəzilətləri ilə tanındılmışlar. Məşhur Bizans tədqiqatçısı Laurent göstərmişdir ki: "Səlcuqlular dövründə Anadolu xristianları Bizansın basqısı və zülmünə dözə bilməyərək fəth Türkləri qurtarıcı kimi qarşılamışlar" (Bax: I.Laurent, Byzance et les Turcs Seldjuouides jusquen 1081, Nansu, 1913).

Türk tarixinin məşhur tədqiqatçılarından sayılan V.M.Ramsay Anadolu xristianlarının Səlcuqlular dövründə Bizans dövrünə nisbətən daha məsud bir

həyat yaşadıqlarını və daha geniş məzhəb hüriyyətinə sahib olduqlarını irəli sürərək xristian təəssübkeşliyi və zehniyyətinin tam əksini ifadə etmişdir (Bax: Ramsay, V., *Cities and Bichoprics of Bhruqia*, Oxford, 1895, səh. 16-27).

Səlcuqlular dövrünün məşhur Sıryani tarixçisi Mihael də yazmışdır ki: "Xristianlara aid məmləkətlərin çoxunu alan Türklər ... Rafizi Rumlardan fərqli olaraq kimsənin dininə və inancına qarışmır, heç bir basqı və zülm düşünmürdülər" (Michel le Syrien, *Chronique*, Fransızcaya çevirən Chabot, Paris, 1905, II cild, səh. 222).

Tarixi mənbələrdə "Əs-sultan ül-adil" ("Adil Sultan") deyə anılan Səlcuqlu Sultanları haqq və ədalət qanunlarını həyata keçirdikləri üçün müxtəlif din və məzhəblərə mənsub xalqlar hüzur içində yaşamış, onların dövründə heç bir dini xarakterli ixtişaş və üsyan baş verməmişdi. Çünki "Ədalət prinsipi" Türk hakimiyyət anlayışının əsas fəlsəfəsi olmuşdur.

Böyük Türküstan Xaqanı Oğuz Xaqandan, Batı Hun İmperatoru Atılladan, Göy Türk Xaqanları Qapağan və Bilgə Xaqandan başlayan, "Orxon kitabələri"ndə həkk olunan "Günəşin doğduğu yerdən batdığı yerə qədər" dünyanın Türklər tərəfindən idarə olunması düşüncəsini - Türk Cahan hakimiyyəti məfkurəsini Səlcuqlu Türk İmperatorluğu bütün canlılığı ilə mühafizə etmiş, İslam dünyasını iç və dış təhlükələrdən, "Xaçlı yürüşləri"ndən qurtarmaqla təkcə öz dövrləri üçün deyil, gələcəkdəki bütün müsəlmanların minnət duyğularına səbəb olmuş, nəticədə bu İslam dünyası o dövrdə elm, ürfan və mədəniyyət ocaqları ilə bəzədilmiş, İslam mədəniyyəti və xalqlarına qüdrət və hakimiyyət gətirmişdi. Böyük Mahmud Kaşğarlının yazdığı kimi: "Türklərə "Türk" adını Tanrı Özü vermiş, onları Öz ordusu adlandırmış, dövlət Günəşini Türklərin bürcündə doğdurmuş, özlərini isə Yer üzünün hökmdarı və dövrün Xaqanları etmişdi".

XI əsrdə Səlcuqluların sayəsində böyük Türk köçləri ilə Türk ellərinin hüdudları xeyli genişlənmiş, artıq XIII əsrdə Türklər dünyanın dördü birinə yayılaraq, Çin və Hindistandan Rusiya və Anadoluya qədər geniş bir ərazini qapsatmışdılar. Bütün bu əraziləri orta əsr müəllifləri "Türküstan" və ya "Türk elləri" adlandırmışdılar. Səlcuqlu Türklərinin Şimali Afrika xaric (Burada da Misir - Türk dövləti hakim mövqedə idi - A.M.) bütün İslam dünyasını hakimiyyət altına almaları İslam mədəniyyəti və xalqlarına qüdrət və əzəmət gətirmişdi. Türklər dini liderliyi xəlifəyə verərək siyasi və hərbi liderliyi də öz əllərində saxlamaqla bu iki gücü Türk-İslam məfkurəsi altında birləşdirməyə müvəffəq olmuşdular. Səlcuqlu Türkləri maddi və mənəvi cəhətdən İslam dünyası üçün böyük işlər görmüş, Türk-İslam tarixinə Toğrul bəy, Alparslan,

Məlikşah və Sultan Səncər kimi dörd böyük imperator bəxş etmişdir. Bu Səlcuqlu sultanları İslam dininə qəlbən bağlı olmuş, bu dinin bütün ehkamlarına əməl etmiş, xəlifənin möhtərəm bir şəxs, bir din xadimi kimi hörmətini saxlamış, dünyəvi hakimiyyətin məsuliyyətini isə öz çiyinlərinə almaqla İslam dövlət və hüquq sistemində ilk dəfə olaraq bir dəyişiklik yaratmışdılar. Başqa sözlə Səlcuqlu Sultanları ilahi olan dini, maddi olan dövlətdən ayırmışdılar ki, bugünkü dövlətçilik anlamında buna "layiqlik" deyilir. Səlcuqlu Türkləri Türk ənənələri və islam əsaslarına bağlı qalaraq, dinlər və məzhəblər arasındakı bir ahəng yaratmaqla Cahan hakimiyyəti məfkurəsini gəlişdirmiş, mədəniyyətləri çulğalaşdırmış, Bizans, Avropa və ümumilikdə bütün xristian dünyası üçün o dövrdə məchul olan dini hürriyyət və ədalətləri sayəsində yabançı qövmlərin qəlblərini fəth etmiş, millətlər və dinlərarası nifrət duyğusunun baş qaldırmasına imkan verməmiş, millət, din və insanlıq duyğuları arasında tam bir harmoniya yaratmışlar. Səlcuqlu dövrünün xristian tarixçisi Mathieu özünün "Xronika"sında yazırdı: "İnsanların ən ədalətli, ən ağıllısı və qüdrətli olan Məlikşah, bütün insanlara və xristianlara qarşı ata kimi idi. Bütün rum, siriyanı və ermənilər öz arzuları ilə onun hakimiyyəti altına girdilər. Bütün rum, erməni və siriyanı bölgələri də onun qanunlarını tanıdı". (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Urfalı Mathieu, Shronique, səh 172)

XII əsrdə türklərdən xeyli uzaqda, Sicilyada Norman krallarının sarayında yaşayan məşhur coğrafiyaçı İdrisi öz əsərində Türk hökmdarlarının məziyyətlərindən bəhs edərkən yazırdı: "Sultanları mücahid, qüdrətli, ehtiyatlı, ədalətli və yüksək insani keyfiyyətlərə sahibdirlər". (Bax: "Geographie" d'Edrisi, Fransızca tərcüməsi, I cild, səh 498)

Səlcuqlu Türkləri sünni-hənəfi məzhəbinə bağlı olmalarına baxmayaraq, Sultanlar yabançı dinlərə olduğu kimi, İslam məzhəbinə də sayğı ilə yanaşmış, mötədil ələvi şeyxlərinə, seyidlərə onların hücrə, məscid və mədrəsələrinə hörmətlə yanaşmış, dövlət xəzinəsindən onlara yardımlar etmiş, vəqflər yaptırmışlar. Səlcuqlular dövrünün Şiə alimi Əbdülcəlil Qəzvini 1165-ci ildə yazdığı "Kitab ün-Nəqs" əsərində göstərir: "Cahana hakim Türklər sayəsində şiələr hürriyyət və himayə görmüş, Rafizi və Mühlidlə bərtərəf edilmiş, İslama böyük xidmətlər göstərmişlər. Came, mədrəsə, zaviyə və bütün xeyirxah işlər "İslamın qaziləri və əfəndiləri" Səlcuqluların əsərləridir. Bütün pislilər də Türklərin uğurlu qılıncları ilə yox edilmişdir. Allahın təqdiri ilə Türklər bütün Cahana hakim olacaqlar". (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Əbdülcəlil Qəzvini "Kitab ün-Nəqs", Tehran, hicri 1331, səh 47, 58, 73, 81, 229, 511 və s.)

Tarixi mənbələrdə qeyd edilmişdir ki, bir ələvi rəisi Sultan Məlikşah və saray əyan-əşrəfinə böyük bir ziyafət verərək min qoç, yüz iribuynuzlu mal kəsmiş, iki min kiloqramlıq şirniyyat hazırlatmış, yeməkləri ipək çadırlarda və gümüş qablarda vermişdir ki, bütün bunlar da Səlcuqlu Sultanlarına Şiə məzhəbindən olanların sevgisini göstərir. (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Səlcuklular tarixi, (Məlikşah bəhsi) Ankara 1965). Orta əsr İslam mütəfəkkirləri Səlcuqlu Sultanlarının xidmətlərini yüksək qiymətləndirmiş və göstərmişdilər ki, Səlcuqlu hökmdarları gözəl əxlaqa sahib idilər. Onların bayraqları yüksəldikdən sonra qocalmış dünya yenidən təzələndi və gücləndi. Səlcuqlu Sultanlarının ədalətli idarəçiliyi sayəsində dünya nizama qovuşdu. İslamın sancaqları güc tapdı. Şərqdə və Qərbdə mədrəsə, karvansaray və minarələrin (Camələr nəzərdə tutulur - A.M.) çoxu Səlcuqlu Sultanlarının əsərləridir. (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Əfzələddin Kirmani, Tehran, hicri 1326, səh 29-30)

Başqa bir orta əsr müəllifi mütəsəvvif Nəcməddin Razi özünün "Mirsad ül-İbad" əsərində yazır: "Müsəlmanlar əmniyyət, asayiş və rahatlığı Səlcuqlu xanədanının mübarək şəmsiyyəsinin kölgəsində bulmuşlar. Bu dindar hökmdarlar zamanında tikilən mədrəsə, camə, xanəgah, xəstəxana, karvansaray, körpü və digər xeyli tikili başqa heç bir dövrdə yapılmamışdı. Alimlərə, zahidlərə və xalqa göstərilən yaxşılıqlar, qazanılan zəfərlər heç bir dövrdə bu qədər olmamışdı. Bu kimi xüsusiyyətlər o qədər açıq-aşkardır ki, təfsilata ehtiyac yoxdur. Türküstan, Xarəzm, Xorasan, Kirman, İran, Azərbaycan, Sistan (Əfqanıstan- A.M.) İraq, Suriya və Rum (Anadolu - A.M.) onların və onlara təbə olanların əsərləri ilə doludur. Müsəlmanlar bu mübarək xanədana dua və səna ilə məşğuldurlar". (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Nəcməddin Razi, Mirsad ül-İbad, səh 11-12, Rəşidəddin Camə üt-Təvərix (Səlcuqlular bəhsi) nəşiri A.Atəş, Ankara 1960, səh 3-4)

Səlcuqlu Türkləri sayəsində Türklər həm dini və həm də siyasi lider olmuş, Səlcuqluların hakimiyyətindən sonra da İslam dünyasında qurulan bütün dövlətlər və iqtidarlar Türk millətinə aid olmuş və doqquz yüz illik bu durum I Dünya müharibəsinin sonuna (1918) kimi davam etmişdir. Səlcuqlu Türkləri elə bir dövlət sistemi qurmuşdular ki, hətta İslam aləmini sarsıdan Çingiz imperatorluğu dövründə belə yenə də hakimiyyətin əsas təmsilçiləri Türklər olmuşlar. Moğollar dövründə yaşayıb-yaratmış Həmdullah Qəzvini "Tarixi Cuzidə" əsərində yazırdı: "İslam xanədanlarının çoxu qüsurludur: Əməvilər xaricilik və zındıqlıqla, Abbasilər qorxaqlıqla, Qəznəvilər və Xarəzmşahlar mənşələri, yəni kölə olmaları ilə qüsurludurlar. Halbuki Səlcuqlular bütün bu illətlərdən pak, təmiz və dindar müsəlmanlardır. Xalqa

şəfqət vermək Səlcuqlu Türklərinin mümtaz vəsflərindəndir. (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: "Həmdullah Qəzvini, Tarixi Güzidə, səh 434)

Məşhur Macar alimi Rasonyinin yazdığı kimi: "Səlcuqlular Pamirdən Misirə kimi birliyi qorumaqla İslam dininə böyük xidmət göstərmişlər. İslamın mənəvi intibah dövrü də Səlcuqluların adı ilə bağlıdır". (Bax: Prof. Laszlo Rasonyi, Tarihte Türklük, Ankara 1971, səh 164) Səlcuqlu Sultanları mərkəzləşmiş dövlət sistemi yaratmalarına baxmayaraq, yerli idarəçiliyə də şərait yaratmış, məliklərin ordu saxlamasına, adlarına xütbə oxutdurmalarına, əsərlər həsr etdirmələrinə, hətta mərkəzi hakimiyyətin icazəsi ilə para basdırmalarına da icazə vermişlər. Səlcuqlu Sultanları həftənin müəyyən günlərində dövlət adamlarını və ordu başçılarını qəbul etmiş, xalqın şikayətlərini dinləmiş, ölçü götürmüş, qaziləri təyin etmiş və məlikləri təsdiqləmişlər. Səlcuqlular dövründə elm və mədəniyyətin inkişafına xeyli əmək və para xərclənmiş, Baba Tahir Üryan, Əbu Səid Əbülxeyr, Ömər Xəyyam, Xətib Təbrizi, Bağdad "Nizamiyyə" mədrəsəsinin rektoru, İslam sufizminin banisi - Qəzzali, ünlü sufi Abdullah Ənsari, filosof, hüquqşünas və şair Eynəlxüzzat Həmədani, Zəməşşəri və s. kimi bir çox böyük elm xadimləri onların dövründə yetişmişdir. Səlcuqlu Sultanları tərəfindən yaradılan mədrəsə və camelərdə çalışan bu alim və din adamlarına maaşlarından əlavə, elmi inkişaf etdirmək üçün xəzinədən illik para ödənilmişdir. Ona görə də Səlcuqlular dövrü İslam alimləri, ömürlərini elmə sərf etmiş, cild-cild əsərlər yaratmışlar. Səlcuqlular dövründə farsdilli ədəbiyyat xeyli inkişaf etmiş, Səlcuqlu Türk sultanlarının maddi və mənəvi dəstəyi və himayəsi sayəsində Ömər Xəyyam, Ənvəri, Muizzi, Lami Cürcani, Əbdülməali Nəhhas, Əbu Tahir Xatuni, Əbiverdi, Əzrəki, İbnül Xəbbari və s. kimi şairlər yetişmişdir. Bu ənənə Səlcuq İmperatorluğunun parçalanmasından sonra yaranan Atabəylik və Bəyliklər dövründə də davam etmiş, Eldənizlər dövründə Azərbycanda Əbülula Gəncəli, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Məhsəti xanım və s. kimi böyük ustad şairlər yetişmişdir. Səlcuqlular dövründə böyük şairlərlə yanaşı təbiblər, bəlağətçilər də yetişmiş, riyaziyyat elmi yüksək səviyyəyə ulaşmışdı. Bu dövrdə Ömər Xəyyam, Əbül Müzəffər İsfizari, İbn Nəcib-ül-Vasifi kimi yüksək səviyyəli astronomlar, "Təqvim-Məlikşahi" adlı bir təqvim hazırlamışlar ki, bu astronomik təqvim bu gün dünyada işlədilən "Georgi" təqvimindən daha dəqiqdir. Bu dövrdə həmçinin Sultan Səncər adına bir "Zic" (Astronomik təqvim) hazırlayan Əl-Həzini 1115-ci ildə sabit ulduzların yerini Mərv şəhərinin dairəsinə görə təsbit etmişdir. Səlcuqlu Sultanları tarix elminə də xüsusi önəm vermişlər. Ona görə də, o dövrdə Səlcuqluların mənşəyindən bəhs edən "Məliknamə", İbn Hassulun "Tarix",

"Risaleyi - Məlikşahiyyə", Əbu Tahir Xatuninin "Tarixi- Ali- Səlcuq", Müizzinin "Siyəri-fütuhati-Sultan Səncər", Həmədaninin "Ünvan ül-siyər", İbn Fındikin "Məşarib-üt-Təcarib" və "Zinətül- Küttab", "Kitab Məfəxir-əl-Ətrak", İmaddəddin İsfahaninin, İbnül Cevzinin, Ravəndinin "Tarix" əsərləri məhz Səlcuqlular dövrünün tarixi sənəmləridir. Təlim və tədris baxımından Səlcuqlu imperatorluğu dönməndə bir dönüş yaranmış, dağınıq şəkildə olan tədris İslam dünyasında ilk dəfə Sultan Alparslan zamanında dövlət himayəsi altına alınmış və proqramlaşdırılmışdır. Alparslan tərəfindən böyük elm ocaqları olan mədrəsələr (universitetlər) qurulmuş, tanınmış elm adamları maaşla oraya cəlb edilmiş, təqaüd və ərzaqla təmin edilən tələbələrə məccani elm öyrədilmiş, mədrəsələr nəzdində zəngin kitabxanalar yaradılmış, Bağdadda 60 min dinara tikdirilən "Nizamiyyə" mədrəsəsində müəllim və tələbələr üçün yaşayış evləri, hamam və çarşılar tikdirmişdi. Bağdad, Nişapur, Mərv, Bəlx, Herat, İsfahan, Tus, Bəsrə, Amul və s. kimi şəhərlərdə yaradılan mədrəsələrdə vahid dərş proqramları bütün İslam ölkələrində əsrlərlə tətbiq edilmiş, Türk-İslam elm və fəlsəfi həyatında mühüm rol oynamış yüksək səviyyəli alimlər yetişmişdir. Bu mədrəsələrdən məzun olan gənclər sonradan İmperatorluğun səlahiyyətli şəxsləri kimi dövlətdə yüksək vəzifələr tutmuşdular. Çünki bu mədrəsələrdə dini elmlərlə yanaşı dünyəvi elmlər də - fəlsəfə (Kəlam), dil, riyaziyyat və s. tədris edilirdi. Ümumiyyətlə Səlcuqlu Türklərinin yaratdığı "Nizamiyyə" mədrəsəsi dünyada ilk universitet sayılır.

Səlcuqlu imperatorluğu dövründə Çindən Aralıq dənizinə, Anadoluya, Oğuz Bozqırlarından Hindistana qədər uzanan geniş bir coğrafi ərazidə yüksək memarlıq abidələri, incəsənət nümunələri, xüsusi "Səlcuqlu süls, nəsx və kufi" xətt növləri, kitab rəsmi və miniatürdə xüsusi "Səlcuqlu məktəbi" yaradılmışdı. Səlcuqlular dövründə imperiya şəhərlərində mədrəsələrlə yanaşı xeyli saraylar, camelər, türbələr, xəstəxanalar, karvansaraylar, qalalar, körpülər, kitabxanalar tikilmiş, su kanalları çəkilmiş, yollar salınmışdı. Səlcuqlu sarayında türk və fars dilləri yanaşı işlədilmişsə də Türk hərbi qüvvələrinin hər yerdə işlətdikləri dil Türk dili, rəsmi yazışmaları isə Türkcə olmuşdur. Səlcuqlu Türklərinin İslam dünyasına gətirdiyi sosial yeniliklərdən biri də qədim Göy Türk və Xəzər Xaqanlıqlarında mövcud olmuş qadınların da dövlət işlərində iştirakının təmin edilməsi idi. Türk Cahan hakimiyyəti şüurun və qururunu dərinədən duyan böyük Türk ideoloqu Mahmud Kaşğarlı mənsub olduğu Qaraxanlı Türklərindən sonra Səlcuqlu Türklərinin İslam dünyasının başına keçdiyinə şahid olmuş və öz fikirlərini belə ifadə etmişdir: "Tanrı dövlət Günəşini Türklərin bürcündə doğdurmuş, Göylərdəki Planetlərə bənzəyən dövlətləri onun səltənəti ətrafında döndürmüşdür. Türklərə "Türk"

adını Tanrı özü vermiş, onları öz ordusu adlandırmış, dünyanın idarəciliyini onlara vermiş, onları Yer üzünün hökmdarı və dövrün xaqanları etmişdir". (Seçmələr bizindir - A.M. Bax: Mahmud Kaşğarlı, Divan ül-lüğət-it-Türk)

Son olaraq qeyd etmək yerinə düşər ki, Anadolu da Türk varlığını rəsmiləşdirən, Anadolu da Türk vətəni yapan Səlcuqlu Türkləri olmuşdur. Onlar Anadoluya həm türklüyü, həm də müsəlmanlığı gətirmişlər. Anadolu Səlcuqlu dövlətinin, Anadolu Bəyliklərinin və onların davamı olan Osmanlı imperatorluğunun, İraq, Xorasan, Kirman, Suriya və Azərbaycan Atabəyləri kimi dövlətlərin varlığı da Səlcuqlu Türklərinin adı ilə bağlıdır.

1.17. Kərkük (İraq) Türkləri

Bu gün İraq adlanan məmləkətin tarixə bəlli sakinləri Kəngərlər - Şumerlər olmuşdur. Bu ərazidə ilk dövlət quran xalq da Kəngər Türkləri olmuşdur. Kəngər Türklərinin Orta Asiyadan gəldiyi və dillərinin də türk dili ailəsinə mənsub olduğu artıq şumerşünasların demək olar ki, əksəriyyəti tərəfindən qəbul edilmişdir. Bu Kəngər Türklərinin bugünkü varisləri də məhz İraq Türkləridir. Dünya mədəniyyətinin yerdəyişmə nəzəriyyəsinə görə "bütün sonrakı mədəniyyətlər özündən əvvəlkilərin varisləridir". Şumer mədəniyyəti də Türkünstan və Kür-Araz mədəniyyətinin davamıdır. Deməli, bugünkü İraq Türkləri də qədim Türkünstan və Kür-Araz və Şumer mədəniyyətinin davamçılarıdır. Onlar ən azı 7 min ildir ki, o ərazidə yaşamaqda, sonrakı dövrlərdə bu əraziyə gələn başqa etnoslar və digər türk xalqları ilə qaynayıb qarışaraq yüksək bir mədəniyyət yaratmışlar. Tarixçilər bu əraziyə gələrək yerli Türklərlə qaynayıb qarışmış başqa bir Türk axınını IX əsr Abbasi Xəlifəsi Möhtəsim zamanında (833-842) baş verdiyini göstərir. Üçüncü böyük axın isə XI əsrdə Toğrul bəy zamanında olmuş, daha sonra isə bu ərazi Türk dövlətləri olan Atabəylər, Xarəzmşahlar, Elxanilər, Cəlayirlər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Osmanlılar, Səfəvilər və təkrar 1918-ci ilə qədər osmanlıların hakimiyyətləri altında bulunmuşdur. Deməli, bu ərazidə mövcud müəzzəm mədəniyyətin ən böyük yaradıcıları da bugünkü İraq Türklərinin ulu babaları olmuş Kəngərli, Bayandır, Bayat, Pürnək, Əmirli, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu Əfşar və s. kimi Türk tayfalarıdır.

Böyük Səlcuq imperatorluğu parçalandıqdan sonra İraqda bir İraq Səlcuqlu Atabəyliyi qurulmuş, Səlcuq sultanı III Toğrulun Xarəzmşah Təkəşə məğlub olub ölməsindən (1194-cü ildə) sonra İraq Xarəzmşahların

hakimiyyəti altında keçmiş, daha sonra isə sırası ilə yuxarıda göstərilən Türk dövlətlərinin hakimiyyətləri altında olmuşdur. Nəhayət böyük Osmanlı Türk imperatorluğunun çöküşü ilə İraq 1921-ci ildə dövlət statusu almış, lakin İraq Türkləri yalnız 5 iyun 1926-cı il "Ankara müqaviləsi" ilə rəsmən Türkiyədən ayrılmışdır. İraq Türkləri tarixən bugünkü Türkiyə və Suriya sərhədlərindən başlayaraq, İraqın cənub şərqində yerləşən və qədim Azərbaycan Türk tayfası olan Qutilərin adını daşıyan Qut vilayətinin Bədrə bölgəsinə qədər geniş bir ərazidə yaşamaqdadırlar. Bu geniş ərazi İraqın Mosul, Ərbil, Süleymaniyyə, Kərkük, Səlahəddin (indiki Tikrit) Diyala, Bağdad və Qut vilayətlərini əhatə edir.

5 iyun 1926-cı il "Ankara müqaviləsi"nin şərtlərinə uyğun olaraq Mosul vilayətinin də tamamilə İraqa verilməsi ilə İraq Türklərinin Türkiyə ilə əlaqələri rəsmən kəsilmiş, İraq sərhədləri daxilində qalan Türk toplumunun oxuduqları dərs kitabları və bütövlükdə tədrisi də yavaş-yavaş ərəbləşdirilmiş, Türkcə oxuma və yazma 1935-1936-cı illərdə tamamilə ortadan qaldırılmışdır. Bu iş 1958-ci il inqilabına qədər davam etmişdir. Lakin 22 illik bu dönmədə ərəb müəllimlərinin azlığından istifadə edən və Türk bölgələrinə göndərilən Türk əsilli müəllimlər bütün məsuliyyətləri öz üzərinə götürərək dərsləri türkcə tədris etmişlər. Bu vəziyyətdən qorxuya düşən ingilislər tərəfindən yetişdirilərək hakimiyyətə gətirilən o dövrün şovinist hökuməti bəzi Türk müəllimləri üzərində ağır təzyiqlər tətbiq etmiş və onları həbs edərək sürgünə göndərmişlər. Hökumətlərin təzyiqinə baxmayaraq, 1936-1958-ci illərdə nəşr ömürləri az olsa da Kərkük, Bağdad və Mosulda "Kəvkəbi Maarif", "Əl-Necah", "Bacarıq", "Yeni İraq", "Təcəddüd", "İrəli", "Maarif Dərgisi", "Ulduz", "Afaq", "Bəsir Qəzetəsi" adlı Türkcə qəzet və jurnallar nəşr edilmişdir. 1958-ci ilinqilabından sonra İraq Türklərinin tələbi ilə bəzi sahələrdə müəyyən uğurlar əldə edilmişdi. Belə ki, 1 fevral 1956-cı ildən İraq dövlət radiosuna bağlı İraq türkcəsində verilişlər yayımlanmağa başlamış, 1960-cı ildə Türkmən Qardaşlıq Ocağı qurulmuş, 1961-ci ildə "Qardaşlıq" dərgisi nəşr edilməyə başlamışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, İraq Türklərinə öz dillərində oxuma və yazma imkanı verilməmiş, Türk bölgələrinə kənardan müəllimlər doldurularaq Türkcə tədrisi tamamilə qapatmışlar. Vəziyyətin bu şəkil aldığı görən İraq Türk müəllimləri mütləq olaraq 28-30 avqust 1960-cı ildə təhsillə bağlı qurultay keçirərək İraq Türklərinin təhsilinə dair problemləri müzakirə edərək, aşağıdakı 6 maddədən ibarət qərar qəbul etmiş və onu İraq müəllimləri həmkarlar Təşkilatının vasitəsilə hökumətə təqdim etmişlər.

1) İraqın Türk bölgələrində ibtidai məktəblərdə Türkçə (İraq Türçəsində - A.M.) təhsilin aparılması, Pedeqoji məktəblərdə Türk dilinin tədrisi və müəllimlər üçün kursların açılması;

2) Türk əlifbası (Ərəb qrafikalı Türk əlifbası – A.M.) ilə dərs kitablarının hazırlanmasını və Təhsil Nazirliyində bu işlər üçün maliyyə ayrılması;

3) Kəndlərdə tədris müəssisələrinin açılması və böyükələr üçün kitabların hazırlanması;

4) Orta məktəb və litseylərdə şagirdlərə dərs demək üçün müəllimlərin yetişdirilməsi;

5) Türkçə bir nəşriyyatın açılması, həftəlik bir qəzetin nəşri, Həmkarlar Təşkilatı tərəfindən ərəbçə və türkçə bir aylıq jurnalın nəşri;

6) Yazıçılara yardım edilməsi və İraq Türklərinin tarixi və coğrafiyası haqqında bir dərsliyin hazırlanması.

Lakin 1970-ci ilə qədər bunların heç birinə icazə verilməmiş və Türk bölgələrinə Türk olmayan müəllimlərin göndərilməsi daha da sürətləndirilmişdir.

1968-ci il 17 iyul inqilabı ilə hakimiyyətə gələn Səddam Hüseynin Baas rejimi 24 yanvar 1970-ci ildə azlıqda qalan xalqları susdurmaq üçün onlara bəzi mədəni haqlar vermişdir. Bu haqlara Təhsil Nazirliyinə tabe olan Türkmən Təhsil Müdirliyi, İraq Yazıçılar İttifaqına bağlı Türkmən Yazıçılar Birliyi, Türkmən Mədəniyyət Müdirliyi, Türkməncə həftəlik bir qəzet və aylıq bir jurnalın nəşri və Kərkük televiziyasında türkməncə proqramın vaxtının uzadılması daxil idi. Bütün bunlar İraq Türkləri tərəfindən çox böyük sevinclə qarşılanmış, lakin bu sevinc cəmi 2 il 5 ay sürmüşdür. Bu müddətdə İraq Türkləri yeni əlifba dərsliyi hazırlamış, Kərkük vilayətində 48, İraq ərazisində 61 məktəbin adını türkləşdirmiş, məktəblərdə çalınan ərəb marşları ilə yanaşı, türkmən marşları çalınmış, ana dilində tədris yapılmış, bir sözlə İraq Türk ziyalıları hökumətin qərarlarında öz əksini tapmış bütün müddəaları yerinə yetirməyə çalışmış, əlavə olaraq bu müddət ərzində İraq Türk Müəllimlərinin həmkarlar Təşkilatı iki dəfə toplantı keçirərək, aşağıdakı məsələlərin həllinə köməklik göstərməsini hökumətdən xahiş etmişdir:

1) Türkçə dərs kitablarının təcili nəşr edilməsi üçün komissiyanın yaradılması;

2) Müəllimlər üçün Türkçə kursların açılması;

3) Əhalisinin Türklərdən ibarət olan Diyala, Kərkük, Ərbil, Mosul və s. vilayətlərinin vali və tədris müdirələrinin məktəb açılacaq yerlərin təcili təsbit edilməsini təmin etmək;

4) Türkmən müəllimlərinin beynəlxalq konfranslarda iştirakını təmin etmək;

- 5) Televiziya kanallarında Türkçə nümunəvi dərslərin verilməsini təmin etmək;
- 6) Türk müəllimlərinin yazdıqları əsərlərin çap olunmasına köməklik etmək;
- 7) Kərkükdə imkan daxilində Türkməncə İnstitut və bəzi fakültələrin açılmasına icazə vermək;
- 8) Vilayətlərdə Tədris Müdirliklərinə Türkmənlərdən ibarət müdir yardımçıları təyin etmək;
- 9) Türkçə tədris edən müəllimlərə xaricdə ixtisaslarını artırmaq üçün icazə vermək və s.

Fəqət bu vəziyyət uzun sürməmiş, Səddam partiyasının 1971-ci ildəki qurultayında Kərkükün 1980-ci ilə qədər tamamilə ərəbləşdirilməsi qərara alınmış, türkçə tədris dayandırılmış, Türk əsilli gənclərin ali təhsil alma şansları ortadan qalxmış, Türkçə əsərlərin nəşri, satılması və oxunması yasaqlanmış, üzərində və ya evində türkçə əsərləri daşıyanlar işgəncəyə məruz qalmışdır. Hökumət qərarları ilə 1975-1981-ci illərdə Türkmənlər yaşadıkları kənd, qəsəbə və şəhərlərdən toplu halda, ayrı-ayrı ərəb bölgələrinə departasiya edilərək asimiliyasiyaya uğradılmış, hətta 1971-ci ildə rəsmi bir qərarla tarixi Kərkük adı "Əl-Təmin"lə əvəz edilmişdir. Bütün bu qərar və haqsızlıqlara qarşı İraq Türkləri uzun müddət mübarizə aparmış və bu gün də aparmaqdadırlar.

Tarixi müştərək türk ədəbiyyatının bir hissəsi olan İraq Türk ədəbiyyatının ana dili Azərbaycan və Güneydoğu Anadolu türkcəsidir. Ədəbiyyat tarixçiləri tərəfindən "Azərbaycan ədəbiyyatı" deyə adlandırılan İraq türk ədəbiyyatı dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə Nəsimi, Füzuli, Ruhi, Növrəsi Qədim, Əhdi-Bağdadi kimi məşhur şairlərlə yanaşı, Mustafa Həqiqi bəy, Qaraqoyunlu İbrahim Cəmi bəy, Fikri, Zimməti, Rzai, Rindi, Şəmsi, Zehni, Elmi, Zayi, Füzulioğlu Fəzli kimi orta əsr, Xıdır Lütfi, Mehmet Sadiq, İzəddin Əbdi Bayatlı, Həsən Cörən, Hicri Dədə, Osman Məzlum, Əli Mərufoğlu, Calal Rza, Mehmet İzzət Xəttat, Fəxrəddin Ərgəc, Ata Tərzibaşı, Salah Nevrəs, Nəsrin Ərbil, Nihat Ağqoyunlu, Ata Bəzirgan, Ərşəd Hürmüzlü, Müzəffər Arslan, Nəseh Bəzirgan, Mustafa Gökkaya və s. kimi XX əsr şairləri bəxş etmişdir. İraq Türklərinin zəngin xalq ədəbiyyatı vardır.

Bu gün 20 milyonluq İraq əhalisinin 4 milyona yaxını İraq türkləridir. 1926-cı ildən, yəni Türk dünyası ilə bütün münasibətləri kəsildəndən Səddam Hüseyn rejiminin sonuna qədər departasiya və assimiliyasiyaya məruz qalan İraq Türkləri bu gün artıq kürd Tələbani iqtidarı tərəfindən soyqırma uğradılmaqdadır. Bölgədəki kaosdan istifadə edən peşmərgə çetələri İraq Türkləri yaşayan bölgələrdə, xüsusilə neftlə zəngin Kərkük və Telaferdə terror

akları törədir, bu bölgələrdən Türkləri sıxışdırıb çıxarır, yerlərinə kürdləri doldururlar. Bu işə İraq işğalçıları nəinki göz yumur, hətta ona maddi və mənəvi cəhətdən yardım göstərirlər. Özlərini demokratiyanın qaranı, insan haqlarının müdafiəçisi sayan BMT, Avropa Birliyi, Avropa Şurası kimi mötəbər təşkilatlar susur. Türk dünyası sanki "qış yuxusundadır, səslərini belə çıxarmırlar". 37 min günahsız insanı qətlə yetirən bir terror başçısını müdafiə edən yaşadığı məmləkətin çörəyini yeyib, suyunu içən, onun dövlət strukturlarını sarsıtmağa çalışan, bir erməninin gəbərdilməsini beynəlxalq ajiotaja çevirən "demokratik" Qərb, dünya mədəniyyətinin yaradıcılarından olan bir xalqın - silahsız İraq türklərinin qan içində boğulmasını sanki belə də olmalıymış kimi şövqlə seyr edir. Bu yerdə istiqlal şairimiz Məhəmməd Hədinin məşhur beyti necə də yerinə düşür:

**İç, iç nə qədər istər isən qanımlı zalım,
Bir gün görərəm qanımlı səhpələr içində.**

1.18. Xorasan Türkləri

Xorasan Türklərinin bu bölgədəki dövlətçilik tarixi mənbələrə görə 2500 ilə yaxındır. Belə ki, qədim Əşkani Türk İmperatorluğunun mərkəzlərindən sayılan Xorasan Əşkani hökmdarlarının ana vətəni olmuşdur. Ona görə də qədim dövrlərdə Xorasan bölgəsində daha çox bina və saraylar, ibadətgahlar tikilmiş, dövrün mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Hec təsadüfi deyildir ki, Əşkani şahlarının nəslindən olan dünyaca ünlü rəssam olan Mani Peyğəmbər kimi bir Türkün ana vətəni, doğulduğu yer də Xorasan əyalətinin Həmədan şəhəri olmuşdur.

Əşkani Türk İmperatorluğunu məğlub edən, onun yaratdığı bütün maddi və mənəvi mədəniyyətini yer üzündən silməyə çalışan, yox edə bilmədiklərini də öz adına yazan Sasani İmperatorluğu dönməndə belə Xorasan bölgəsi perslərin hakimiyyəti altına düşsə də, əhalisinin Türklərdən ibarət böyük bir hissəsi Sasani şahları tərəfindən qətlə yetirilsə də sonradan bu bölgəyə yenidən 1000 il hökmranlıq etmiş Türklər tərəfindən Xorasan bölgəsi yenidən bir Türk yurdu halına gətirilmişdi. Belə ki, Sasanilər dönməndə belə Azərbaycan və Xorasan Hun və Türküstan Türklərinin axını davam etmiş və burada yerli Türklərlə qaynayıb-qarışaraq bu bölgədə Türk topluluqlarını daha da artırmışdılar. Xorasan diyarının ən mühüm şəhərlərindən biri olan Rey belə Əşkani Türkləri dövründə "Ərşkiyə" adlanmış, şəhər Əşkani şahlarının yay

istirahət mərkəzi olmuşdu. Bu şəhər həmçinin Əşkanilərin yeddi mühüm ailəsindən biri olan Mehranların hakim olduğu yer olmuşdur.

Qədim və orta əsr mənbələrinə dayanaraq böyük Azərbaycan alimi Məhəmmədağa Zehtabi Şəbüstəri özünün məşhur iki cildlik "İran Türklərinin əski tarixi" adlı monumental əsərində göstərir ki: "Xorasan, Həmədan, Azərbaycan və Zəncan əhalisinin Türk olması... olduqca qədim, lap qədim dövrlərə xas bir vəziyyətdir. Türklər bu yerlərə gəlmə yox, oraların lap ilk insanları və mədəniyyət yaradanları olmuşlar... Sasanilərin Əşkanilərlə düşmənciliyinin əsas səbəbi səltənət rəqibliyi olsa da, ən başlıca səbəb Əşkanilərin Türk olması idi" (Bax: Məhəmmədağa Zehtabi Şəbüstəri, "İran Türklərinin əski tarixi", II cild, Təbriz, hicri 1379, səh. 95).

Müəllif əsərinin başqa bir yerində də göstərir ki: "Əşkanilər zamanında Azərbaycan, Xuzistan, Həmədan və Xorasanın böyük hissəsinin əhalisi Türk əsilli olmuşlar" (Bax: Göstərilən əsər, səh. 226).

Tədqiqatçılar göstərir ki, Bulqar Türkləri belə hələ Makedoniyalı İskəndər zamanından qabaq Xorasan və Türkünstanda yaşamış, daha sonra Xəzər Türkləri ilə bərabər oralarından İdil (Volqa) boylarına köç etmiş və orada böyük dövlətlər qurmuşlar.

Yaxın Şərq və Kiçik Asiya mərkəz olmaqla tarixən Çin, Hindistan, Əfqanıstan, Xorasan, Şərqi və Orta Avropa, Balkanlar, Azərbaycan, İran, Qafqaz, Anadolu, Rumeli, İraq, Suriya, Misir və Şimali Afrika Türklərin hakimiyyət, istila və köç sahələri olmuş, Türklər bu ərazilərdə bir çox dövlət və İmperatorluqlar qurmuş, bu ölkələrin bəzisini özlərinin vətəninə çevirmişlər ki, bu vətənlərdən biri də Xorasan bölgəsidir.

Tarixi mənbələrə görə, Oğuz Xaqan adı ilə tanınan Əfrasiyab (Alpər Tunqa) dünyanın bir çox yerini fəth edərək Xarəzm, Xorasan, İran və Azərbaycanda bir sıra şəhərlər salmış, onun adı bu bölgələrdə uzun müddət şərəflə yad edilmiş, adına dastanlar qoşulmuşdur. Daha sonra Hun, Ağ Hun, Göy Türk və Oğuzların bu bölgələri fəth etməsi ilə Mavərünnəhr (Orta əsr ərəb tarixçiləri Böyük Türkünstanda "Mavərünnəhr" demiş və yazmışlar - A.M.), Şərqi Türkünstan, Əfqanıstan və Xorasan tamamilə bir Türk Eli (Ərz-üt-Türk) ünvanı almışdı. Xüsusilə Orta Doğru Hunları adı ilə tanınan Ağ Hunlar Xorasan, Pəncab, Əfqanıstan, Hindistan, Xarəzm, İran və Doğru Türkünstan bölgələrində hakim mövqedə olmuş və yüzillik bir İmperatorluq qurmuşlar. Onlar Xorasanı fəth etdikdən sonra Qoru şəhərini özlərinin paytaxtı etmiş, Sasanilərlə savaşıaraq onları məğlub etmiş, hətta Ağ Hun hökmdarı Ağsuvar Sasani saray çəkişmələrini yatıraraq Firuzu hakimiyyətə gətirmiş, sonra Firuz ona xəyanət etmiş, nəticədə Firuz Ağsuvarın ayağına döşəndikdən sonra əfv

edilmiş, ikinci xəyanətdə isə öldürülmüşdü. Daha sonra Göy Türklərlə Ağ Hunların - iki Türk dövlətinin savaşmalarından istifadə edən Sasani hökmdarı Ənuşirəvan Göy Türklərlə qohumluq əlaqəsi yaradaraq Ağ Hun İmperatorluğunu məğlub edərək onun ərazilərini öz aralarında bölüşdürdülər. Ağ Hunlar Göy Türk vətəndaşlığını qəbul etdilər. Ağ Hunların məğlubiyyətindən sonra Xorasan bir müddət Sasanilərin hakimiyyəti altında qalmış, daha sonra burada bir müddət Sasaniləri məğlub etmiş ərəb xilafəti hökmranlıq etmişdi. Bu gün Əfqanıstanın Feyzabad bölgəsində yaşayan "Yeftalı" xalqı Ağ Hunların torunlarıdır. Ağ Hunlar Qərb mənbələrində "Eftalitlər" kimi göstərilmişlər.

X əsr ərəb tarixçisi Məsudi Çin ilə Xorasan arasında yaşayan Türk tayfalarından Oğuzların, Dokuz Oğuzların, Qarlukların, Çiməklərin, Xəzərlərin və Barskların adını çəkir və göstərirdi ki: "Bu bölgələrdə əvvəllər Türk xaqanları hökmranlıq edirdilər".

Xorasan ərəblər tərəfindən istila olunsa da anası Türk olan xəlifə Mötəsim Türklərin hərbi və əxlaqi məziyyətlərini yüksək qiymətləndirərək xilafət ordusunun əsasını Türklərdən təşkil etmiş və bu münasibətlə Xorasan valisi Abdullah bin Tahirə məktub yazaraq Xorasandan böyük miqdarda Türk əskəri gətirmiş və öz mühafizəsini də onlardan təşkil etmişdi. Hətta Xorasan Xəlifə Ömər zamanında ərəblər tərəfindən işğal olunanda Xəlifə Ömər Türklərlə müharibədən üzüntü duymuş və göstərmişdi ki: "Kaş ki Xorasana doğru bir ordu göndərməsəydim. Kaş ki bizimlə Xorasan torpaqları arasında atəşdən bir dəniz olsaydı" (Bax: Əl-Təbəri, IV cild, səh. 168).

Heç təsadüfi deyil ki, ərəb xilafətinə qarşı ilk qiyam da Xorasan Türklərindən olan Əbu Müslimin və Azərbaycan Türkü Babəkin rəhbərlikləri ilə onların Türk tərəfdarları tərəfindən olmuşdu.

Tarixi Qəznəvi Türk dövləti də məhz Xorasan və Şərqi İran ərazisində qurulmuş və Türklərin kütləvi şəkildə İslam dinini qəbul etməsi ilə Türklər İslam dininin qoruyucusu durumuna gəlmişdi ki, bu işdə Xorasan Türklərinin də mühüm rolu olmuşdur. Qəznəviləri Türk Səlcuqlar əvəz etdi. Böyük Səlcuqlu sultanı Toğrul bəy Xorasanda Kınık boyu və Türkmənləri Səlcuqlu xanədanı ətrafında birləşdirərək əzəmətli Səlcuqlu İmperatorluğunun hüduqlarını daha da genişləndirmişdi. Məşhur tarixçi Müqəddəsinin yazdığına görə, Həzrəti Məhəmməd Peyğəmbər (s) bir hədisində buyurmuşdur ki: "Xorasanda ərəb olmayan gözəl üzlü hakim bir insan züھر edəcək. Onun adı da Mənimki kimi Məhəmməd olacaq. O, Xorasandan böyük Dərvəzəyədək böyük fəthlər yapacaq, qarşısında tək bir silahlı qalıncağa qədər qılıncını buraxmayacaq. İran, İraq və Məkkə xütbələrində adı oxunacaqdır" (Bax: Prof.

Dr. Zekeriya Kitapçı, Hz. Peyqamberin hadislərində Türk varlığı, II baskı, İst. 1989, səh. 170). "Peyğəmbərin (s) bəhs etdiyi bu şəxs Xorasanda öz dövlətini quran və müsəlman adı Məhəmməd olan Səlcuqlu sultanı Toğrul Bəy idi" (İbnül-Adim, Buğye, Ankara, 1976, səh. 4-5). Bu hədisi məşhur ərəb tarixçisi İbn Xaldun da təsdiq etmişdir. Bu fikri bir çox orta əsr tarixçiləri ilə yanaşı məşhur macar alimi Laszlo Rasonyi də özünün "Tarixdə Türklük" əsərində təsdiq edir. Müəllif yazır: "X-XI yüzildə Oğuzların bəzi bölgələri toplu kütlə halında Amu-Dəryadan (İnci - A.M.) Xorasana köç edirlər. Səlcüqlular 1040-cı ildə Qəznəli Mahmudun oğlu Məsudu yenərək... Xorasanın tamamını hakimiyyətləri altına aldılar" (Bax: Prof. Dr. Laszlo Rasonyi, Tarihte Türklük, Ankara, 1971, səh. 163).

Beləliklə Səlcuqlular sayəsində Xorasan bölgəsi XI əsrdə tamamilə Türkləşmiş oldu.

Xorasan Səlcuqlulardan sonra bir müddət Azərbaycan Atabəylərinin, sonra Xarəzmşahların, Xarəzmşahları məğlub etdikdən sonra isə 1220-ci ildə Çingizogullarının əlinə keçmiş, daha sonra bölgə Teymurilərin hakimiyyəti altında bulunmuşdu. Səlcuqlular, Atabəylər, Xarəzmşahlar, Elxanilər və Teymurilər dönməndə Xorasanda və ümumən Türküstanda böyük memarlıq abidələri yapılmış, ədəbiyyat, incəsənət və rəssamlıq sənəti yüksək mərhələyə qalxmışdı.

Bir müddət də Qızıl Orda xaqanlarının hakimiyyəti altında qalan Xorasan, nəhayət 1510-cu ildə Şah İsmayıl Xətayi, Şeybani xanı məğlub edərək Herat, Mərv və Bəlx şəhərləri daxil olmaqla Xorasanı ələ keçirmiş və bu bölgə uzun müddət Səfəvi Türklərinin hakimiyyətinin təsir dairəsində qalmışdır. Məhz bu dönməndə də Oğuzların Bayat boyundan xeyli hərbi qüvvələr Xorasanda yerləşdirilmişdi.

1736-cı ildə Nadir Şah Əfşar özünü şah elan edərək Səfəvilərin hakimiyyətinə son qoydu. Bu dövrdə Nadir Şah ona tabe olmayan Ziyadoğulları adı ilə məşhur Gəncə xanlarının, Kəbirli, Otuzikilər və Cavanşir tayfalarının başçılarını ailələri ilə birlikdə Xorasana sürgün etmişdi. Xorasanı dövlətin paytaxtı edən Nadir şah Əfşar Tiflis, İrəvan, Naxçıvan və digər Azərbaycan şəhərlərindən buraya çoxlu miqdarda Türk sənətkar ailəsi köçürmüş və beləliklə Xorasan bölgəsində Türk etnosu tam üstünlük qazanmışdı. Bu bölgə Qacar Türk dövləti dönməndə də Türklərin kompakt yaşadığı bir ərazi olmuşdur.

Xorasanlıların dili haqqında hələ orta əsr ərəb tarixçisi Cahiz yazırdı: "Xorasan dili ilə Türk dili arasındakı fərq Məkkə və Mədinə ləhcələri arasındakı fərqlə bənzər" (Bax: Cahiz, Türklərin fəzilətləri).

Xorasandan minlərlə ərənlər və qazilər yetişmiş və bu Xorasan ərən və qaziləri Anadolunun Türkləşməsi və İslamlaşmasında mühüm rol oynamışlar.

Hələ XX əsrin əvvəllərində Xorasanda olmuş Başqurd Türklərinin böyük oğlu, Türküstan fədaisi, məşhur alim və siyasətçi Zəki Vəlid Toğan (Zəki Vəlidov - A.M.) özünün "Xatirələr" adlı əsərində göstərir ki: "Xorasanın Dəlikdaş bölgəsinin bütün əhalisi Türklərdən, Nadir şahın anadan olduğu Xorasan bölgəsinin Şilgən kəndinin əhalisi Əfşar Türklərindən ibarətdir. Türklərin Çigil qəbiləsinə mənsub əhali isə bu bölgəyə hələ Qaraxanlılar və Səlcuqlular dönməndə gəlmişlər. Xorasanın Mehmedabad bölgəsinə aid 106 kəndin əhalisinin hamısı Türkdür" (Bax: Prof. Zeki Toğan, Hatıralar, İst., 1969).

Hələ 1921-ci ildə də Xorasan və Məşhədin valisi əslən Təbrizli Türk olan Seyid Həsən Tağızadə olmuşdur. Tağızadə sonradan İranın İngiltərədəki səfiri və daha sonra da İran Parlamentinin sədri olmuşdur.

Qacar Türk dövləti çökdükdən sonra əslən Xorasan Türklərindən olan Məhəmməd Tağı xanın rəhbərliyi ilə 1921-ci ildə Xorasan Türklərinin ilk Cümhuriyyəti elan edilmiş, lakin bu Cümhuriyyət bir ildən sonra Rus və İngilis işğalçı dövlətlərinin yardımı ilə Fars və Kürdlərin işbirliyi ilə yıxılmış, dövlətin başçısı Tağı xan İngilis, Rus və Fars birlikləri tərəfindən şəhid edilmişdi. Daha sonra hərəkəta Xorasanın Dərəgəz şəhərində Çiçi Xan rəhbərlik etmiş, o da Tağı xan kimi Rusların yardımı ilə şəhid edilmiş, oğlu da Kürdlərin xəyanəti ilə ələ keçirilərək şəhid edilmişdir. Beləliklə İngilis və Rusların Türk varlığına düşmən münasibəti nəticəsində Güney Azərbaycan kimi Xorasan da 1925-ci ildən fars egemənliyinə düşər olmuşdur.

İstər şahlıq, istərsə də məzhəbçilik dönməndə Güney Azərbaycan Türkləri kimi Xorasan bölgəsindəki Türklər də assimilyasiya siyasətinin qurbanı olmuş, fars şovinist rejiminin basqısı altında bulunmuşdur.

Xorasan Türkləri üzərində oynanan çirkin oyunlardan biri də bölgəyə mərkəzi hakimiyyət tərəfindən göndərilən kürdlərdir. Öz çirkin siyasətlərini həyata keçirmək üçün şovinist fars rejimləri bölgədə bir kürdləşdirmə siyasəti yeridərək Xorasanda da bu iki xalq arasında etnik çatışma yaratmağa nail olmuşlar. Bu məqsədlə onlar bölgədə bütün dövlət işlərini və yüksək vəzifələri Kürdlərə vermiş, onların bölgədə cəmiyyəti iki yüz min olmasına baxmayaraq 4 milyonluq Türkün taleyini Kürdlərə həvalə etmiş, Kürdlərin zəngin və rifah içərisində yaşamalarını təmin etmişlər. Halbuki Kürdlər Xorasana Səfəvi Türk İmperatorluğu dönməndə köçürülmüş, Quzey Xorasan ilə Türkmən səhrası arasında yerləşdirilmişdilər. Onlar Rza Pəhləvi zamanına qədər bu ərazidə köçəri halda yaşamış, onun əmri ilə oturaq həyata keçirilmişlər. Daha sonra

Kirman Kürdləri kimi tanınan bu qövüm Xorasanın Türk şəhərlərinə yerləşdirilmiş, Xorasan bölgəsini Kürdləşdirmək məqsədi ilə fars şovinistləri Kürdlərə maddi və mənəvi dəstək vermişlər. İlk əvvəllər müxtəlif kürd qruplarına və PKK-ya hər cür yardım edən fars iqtidarları Kürdlərin İran torpaqlarına göz dikənə qədər onlardan Türkiyə və İraqa qarşı istifadə etmişlər. İran torpaqlarına göz dikdikdən sonra isə onlara qarşı hücumla keçmiş, hətta kürdlərin kompakt halda toplaşdıqları Qəndil dağında onlara ağır zərbə vurmuşdur. Bu gün İran molla rejimi Türklərə tətbiq etdiyi siyasətlərini Kürdlərə də tətbiq etməkdədir.

Fars şovinistləri Kürdlərin perspektivsizliyini düşünərək tarixən onlardan Türklərə və Ərəblərə qarşı bir maşa kimi istifadə etmişlər.

Əvvəllər hətta Fars-Kürd işbirliyi ilə Xorasan tarixi yer adlarını dəyişdirmiş, hətta Türklərin ən böyük şəhərlərindən olan Biryurdun adını dəyişdirərək əvvəlcə "Bijanyurd"a, sonra "Bijangərd"ə, daha sonra isə "Bijan Kürd"ə çevirmişlər. Türklərin "Qaravul Dağı" və "Sirkuh Dağı", "Dərəgəz" şəhəri "Derexer" kimi adlandırılmış, sonra isə "Dərəgəz" şəhəri "Məhəmmədabad"a çevrilmişdir.

Xorasan Türklüyü üzərində oynanan bu siyasət Fars, Kürd və Erməni işbirliyi ilə həyata keçirilməkdədir. Lakin bütün bu basqılara baxmayaraq Xorasan Türkləri öz Türk kimliklərini və mədəniyyətlərini günümüzədək qoruyub saxlamış, bütün hücumlara qəhrəmancasına sinə gərmişlər. Bu gün belə bölgədəki Cekana, Biryurd, Kuçan, Çağatay, Askan, Dərəgəz, Sərek, Sirvan, Fəric, İsfahan, Raz, Bam Səfiabad, Nadiri Kəlati, Səbzəvar ilə Nişaburun Gəraili kimi Xorasan şəhər və bölgələri tarixdən günümüzə gəlib çatan birər Türk abidələri olaraq ayaqda durmaqda, Türklüyün əbədiliyini qoruyub saxlamaqdadır.

Bu çox qısa tarixi məlumatlardan da aydın görünür ki, Xorasan qədimdən bir Türk yurduudur. Xorasan Türklərinin etnik yapısında bir sıra Türk boyları iştirak etmiş, mərhələ-mərhələ bu bölgə tamamilə Türkləşərək köklü bir Türk yurduna çevrilmişdir. Bu gün belə İran deyilən məmləkətdə Türklərin ümumi sayının az göstərilməsinə baxmayaraq yenə də Xorasan bölgəsində rəsmi statistikaya görə, 4 milyondan artıq Türk yaşamaqda və öz Türk kimliyini göz bəbəyi kimi mühafizə etməkdədir.

1.19. Türkiyə Türkləri

Türklərin dünyaya yayılmasının müxtəlif səbəbləri olmuşdur. Bunlardan ən başlıcası, Türklərin "Cahan hakimiyyəti" idealıdır. Bilinməyən üfüqlərə doğru yürüş etmək, hər an qarşıya çıxıb biləcək təhlükələri göz önünə almaq və ölüm-dirim mücadiləsi vermək hər hansı bir millətin risq edəcəyi bir iş deyil. Türklərə nəşib olan bu ruhi davranış, iradə, cəsərət əzmi sonda onlarda bir fəthlik fəlsəfəsi formalaşdırmış, ədalətə dayanan bir "Cahan hakimiyyəti" ideyası doğurmuşdur. İki min illik tarixdə dünyanın müxtəlif bölgələrində Yer kürəsinin heç bir millətinə nəşib olmayan onlarla dövlət və imperatorluqlar quran Türklər milyonlarla şəhid verərək, qanları, canları bahasına dünyanın müxtəlif yerlərini özlərinə vətən yapmışlar. Bu vətənlərdən biri də bugünkü Türkiyə Cümhuriyyəti dövlətinin böyük bir ərazisini təşkil edən Anadolu yarımadasıdır.

Türklər Anadoluya hələ ən qədim dövrlərdən gəlməyə başlamış və buradan da Avropanın, Şərqi, Afrikanın müxtəlif yerlərinə yayılmışlar. Tarixi mənbələrə görə, Türklər Anadoluya həm də IV əsrdən gəlməyə başlamışdılar (Bax: Prof.Dr.Anıl Çeçen, Türk devletleri, Ankara 2003, səh.

220). Belə ki IV əsrin ikinci yarısında Qərbə doğru yürüş edən Hun Türklərini Anadolunun zəngin təbiəti özünə cəlb etmiş, onlar qədimdən Edessaya (indiki Urfa - A.M.) qədər gəlib çıxmışdılar. O dövr Edessalı yepiskop Efraim Hun Türkləri haqqında bunları yazmışdı: Hunlar atlarının üstündə fırtına kimi uçarlar. Onlara heç bir kimsə qarşı gələ bilməz. Hun hökmdarı Karatonun (Qara don) başçılığı ilə Hunlar Qafqazları və doğu Anadolu dağ silsiləsini keçərək güneydə Antakya şəhərini almış, Filistinə qədər yürüyərək daha sonra Ankaraya dönərək Qafqaz yolu ilə öz əski yerlərinə dönmüşdülər" (Bax: Prof.Dr.Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971, səh. 68-69).

Hun Türklərinin Anadoluya ikinci yürüşü "Roma İmperatoru I Theodosiusun ölüm ili olan 395-ci ildə" olmuşdur. Qafqaz üzərindən Anadoluya yürüş edən bu Hun Türk ordularına Basıq və Kursik adlı başbuğlar komandanlıq edirdi. Romalıları və Sasani İmperatorluqlarını tələşə salan bu Hun süvariləri Ərzurum bölgəsindən başlayaraq, Qarasu, Fərat vadilərini keçərək Maltaya və Çuxurovaya, daha sonra isə Urfa və Antakyaya, oradan da Suriyaya enərək Qüdsə qədər irəliləmişdilər. Daha sonra Orta Anadolunu, Qayseri və Ankanı zəbt edərək oradan Azərbaycan - Bakı yolu ilə yenidən quzeyə - öz mərkəzlərinə dönmüşdülər. 398-ci ildə daha kiçik həcmdə təkrarlanan bu Hun axınları qarşısında Bizansın gənc imperatoru Arkadios heç bir ciddi tədbir görə bilməmişdi (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: *Türk dünyası* əl kitabı, Ankara 1992, səh. 116, 117).

Türklərin indiki Türkiyə ərazisinə ikinci böyük yürüşü Avar Türkləri vasitəsilə olmuşdur. Belə ki 626-cı ildə Avarlar bu əraziyə gələrək, Bizans İmperatorluğunun paytaxtı Konstantinopolu (indiki İstanbulu) bir ay ərzində mühasirədə saxlamışdılar.

Türklərin Anadoluya ən böyük yürüşü isə Oğuzlar deyə adlandırılan Səlcuqlu Türkləri vasitəsilə olmuşdur. 1015-ci ildən 1021-ci ilə qədər kəşfiyyat məqsədi ilə Doğru Anadoluya gələn Səlcuqlu Türklər bölgədə olan siyasi gücləri zor duruma düşürmüş, Böyük Səlcuqlu sultanı Toğrul Bəy və ordu başçısı Kutalmışın səfərləri ilə Anadolunun qapıları Oğuzların üzünə açılmış, nəhayət Alp Arslanın 1071-ci ildə Malazgirt meydan savaşında Bizans ordularını darmadağın etməsilə Anadolu Türklər tərəfindən fəth edilmiş oldu. Beləliklə IV əsrdən başlayaraq Anadoluya gələn Türk orduları, nəhayət, 700 illik bir mücadilə ilə XI əsrdə Səlcuqlu Türkləri bu ərazini bir Türk yurdu durumuna saldılar. Böyük Səlcuqlu İmperatorluğu sayəsində Anadolu Türkləşdi və Anadoluda bir Türk dövləti yarandı. Anadolu Səlcuqlu Türk dövlətinin ilk qurucusu Kutalmış oğlu Süleyman şahdır. Süleyman şah 1075-ci ildə İzniki alaraq, onu yeni qurduğu dövlətin mərkəzinə çevirmiş, on

il müddətində Anadolunun bir çox ərazilərini də fəth edərək dövlətinin tərkibinə daxil etmişdi. Bunu nəzərə alan İslam Xəlifəsi Süleyman şah "Sultan" titulu vermişdi. Süleyman şah 1086-cı ildə Hələb uğrunda savaşda Səlcuqlu ordusunun komandanı Tutuşla savaşda məğlub olub öldürüldükdən sonra oğlu Qılıç Arslan, nəhayət, 1092-ci ildə Böyük Səlcuqlu sultanı Məlikşahın ölümündən sonra İznikə gələrək on ildən sonra taxta oturmuşdu. Aradakı 10 illik avtoritet boşluğundan istifadə edən Anadolu bəyləri müxtəlif bəyliklər qurmuş, səlibçilər bir çox yerlərlə bərabər, paytaxt İzniki də zəbt etmişdilər. Ona görə də Qılıç Arslan dövlətin paytaxtını Konyaya köçürərək, bir çox bəylikləri öz hakimiyyəti altına alsa da, onun hakimiyyəti də uzun sürməmiş, ayrı-ayrı sultanların bir-birini əvəz etməsi ilə Anadolu təqribən 230 il Anadolu Səlcuqları tərəfindən idarə olunmuşdur. Anadolu Səlcuqlu dövlətinin ən parlaq dövrü sultan I Ələddin Keyqubadın hakimiyyəti dövründə olmuşdur.

Anadolu Səlcuqlu sultanı I Ələddin Keyqubad (1219-1237) zamanında "Anadolu yüzillərdən bəri görmədiyi yüksək mədəniyyət səviyyəsinə ulaşmışdı. Konya, Sivas və Anadolunun başqa-başqa yerlərindəki möhtəşəm abidələr də bu çağdan qalmadır" (Bax: Rasonyi, göstərilən əsəri, səh. 194).

Türk-Moğol istilasından sonra öz nüfuzunu itirən bütün Səlcuqlu dövlətləri kimi Anadolu Səlcuqlu dövləti də məğlub olmuş, ölkə ayrı-ayrı Türk bəyliklərinə - Qaramanoğlu, Aydınoğlu, İsfəndiyarlı, Saruhanoglu, Həmidoglu, Təkoğlu, Məntəşəoglu və Osmanlılara bölünmüşdür. Osmanlıların hakimiyyətə gəlməsinə qədər ölkə Elxanilərin təyin etdiyi valilər tərəfindən idarə olunmuşdur.

İlkin yerli əhalisinin, demək olar ki, hamısı Bizanslılar tərəfindən xristianlaşdırılan Anadolu yarımadasında 250 il müddətində bölgəyə axın-axın gələn müsəlman Oğuz Türklərinin hesabına əhalinin böyük əksəriyyətini Türklər təşkil etmişdi. Səlcuqlular bu əraziyə həm ədaləti, həm İslamı, həm də Türklüyü gətirmiş, yerli xristian əhali ilə əlaqələr nəticəsində ölkə kosmopolit bir yapıya sahib olmuşdur. Türklərin bütün dinlərə hörmətlə yanaşdığını, xristian kilsələrinə sərbəstlik verildiyini və onları qoruduğunu görən yerli xristianlar, xüsusilə, siryanilər müəyyən dövrlərdə səlibçilərə və Ortodoks Bizanslılara qarşı Türklərlə bərabər savaşmışlar. Hətta bir çox xristian könüllü olaraq, etnik kimliyini dəyişmədən, müsəlmanlığı qəbul etmişdilər. Dövlət qurduğu vəqflərinin gəlirlərinin mühüm bir hissəsini xristianlara yardıma ayırmış, bir çox xristian əsillilər dövlətin bürokratiyasına daxil olaraq, dövlətdə yüksək vəzifələr tutmuşdular. Anadolu Səlcuqluları digər Səlcuqlulardan fərqli olaraq, İslam, Türk, Xristian, Bizans sintezi

yaratmışdılar. Bu sintez bütün sahələrdə olduğu kimi, müəzzəm Anadolu Türk Səlcuqlu memarlığında da öz əksini tapmışdı. Osmanlı İmperatorluğu məhz Anadolu Səlcuqlularından qalan bu maddi və mənəvi mədəniyyət mirasının üzərində qurulmuşdu.

Öncə qeyd etdiyimiz kimi, Anadolu Səlcuq dövləti bir çox bəyliklərə bölünmüşdü ki, bu bəyliklərdən ən güclüsü Qaramanoğlu Bəyliyi idi. Qaraman tayfası Oğuzların Əfşar ulusuna mənsub bir boydur. Bu boy Türk-Moğol istilasından qaçaraq XIII əsrin birinci yarısında Anadoluya gəlmiş və Səlcuqlu sultanı Ələddin Keyqubad tərəfindən Ərmənək vilayətində yerləşdirilmişdi. Bu dövrdə Qaraman boyunun başçısı Nurə Sufi Anadoluda yayılmış olan Babailər təriqətinə daxil olmuş, bir Babai şeyxi kimi qəzaya çıxaraq xristianlara məxsus Ərəyli bölgəsini zəbt edərək öz ərazisini genişləndirmişdi. Ölümündən sonra yerinə keçən oğlu Kəriməddin Qaraman Bəy Səlcuqlu sultanı IV Rükəddin Qılıç Arslanla savaşa məğlub olmuş, yerinə keçən böyük oğlu Mehmet Bəy də birləşmiş Səlcuqlu-Moğol ordusuna yenilərək 1277-ci ildə qardaşları ilə bərabər edam edilmişdi. Nəhayət, Elxanilərin çöküşündən sonra Qaramanlılar ərazilərini genişləndirmiş, uzun müddət Osmanlılarla savaşılar yapmış, nəhayət, 1493-cü ildə sonuncu varis Qasım Bəyin ölümü ilə Qaramanoğulları Bəyliyinə son qoyulmuşdu. Qaramanoğulları Bəyliyində Türk dilinə çox böyük əhəmiyyət verilmiş, hətta bu münasibətlə Qaramanoğlu Mehmet Bəy xüsusi bir fərman vermişdi. Fərmanda göstərilirdi: "Bu gündən etibarən sarayda və dərgahlarda, məclislərdə və meydanlarda, bazarlarda və çarşılarda Türkcədən başqa bir dil işlədilməyəcək". Qaramanoğulları Bəyliyindən günümüzə qədər çox zəngin Türk memarlıq abidələri qalmışdır.

Anadolu Səlcuqlularının ən böyük davamçısı isə Osmanoğulları olmuşdur. Bəyliyin qurucusu Oğuzların Qayı boyundan olan Gündüz Alpın (tarixi mənbələrdə Süleyman kimi tanınmışdır - A.M.) nəvəsi, Ərtoğrul Qazinin (1231-1281) oğlu Osman Bəydir. Xarəzmşahlarla savaşa Səlcuqlu sultanı Ələddinə kömək etdiklərindən Sultan Ələddin Əskişəhər, Biləcik və Kütahya bölgələrini Osmanlılara yurd yeri olaraq vermiş və Osmanlılar 1235-ci ildə bu bölgəyə yerləşmişdilər. Ərtoğrul Qazi Bizanslılarla savaşıaraq öz ərazilərini xeyli genişləndirmişdi. 1281-ci ildə Ərtoğrul Qazinin ölümündən sonra yerinə keçən oğlu Osman Qazi 1324-cü ilə qədər Elxanilərin Anadolu valilərinə tabe olsa da, 43 illik hakimiyyəti dövründə ərazilərini genişləndirərək bir dövlət şəklinə salmış və onu oğlu Orxan Qaziyə (1326-1362) təslim etmişdi.

Orxan Qazi dövləti Elxanilərin hakimiyyətindən azad edərək müstəqil dövlət şəklinə salmış, 40 ilə yaxın hakimiyyəti dövründə Bizans İmperatorluğuna məxsus bir çox yerləri fəth edərək oğlu Süleyman Paşanın vasitəsilə ordularını Gelibolu üzərindən Avropaya keçirməyə müvəffəq olmuşdu. Onun Avropada başladığı fəthləri Sultan I Murad (1362-1389) davam etdirərək, Ədirnəni almaqla Osmanlı dövlətini bir İmperatlorluğa çevirmişdi. Sultan I Murad tarixdə "Balkan fatehi" kimi ad qazanmış, Osmanlı Türklərinə qarşı düzənlənən üçüncü Səlib yürüşündə döyüş meydanında şəhid olmuşdur. Yerinə oğlu tarixdə məşhur "İldırım" ləqəbli Bəyazid Osmanlı sultanı olmuşdur.

İldırım Bəyazid (1389-1402) IV Səlib yürüşünə çıxan Fransa, Belçika, İsveçrə, Macarıstan, İngiltərə, Şotlandiya və birləşmiş xristian qüvvələrindən ibarət 130 minlik xaçlı ordusunu 1396-cı ildə Niğboluda darmadağın etmişdi. Məşhur fransız tədqiqatçısı Grenard Türklərin "Niğbolu zəfəri"ndən bəhs edərkən yazmışdır ki: "Niğbolu zəfəri xristian Avropanın müsəlman Türklərə məğlubiyyətini təsdiq etmiş və bu qələbədən sonra artıq Türklərin Avropaya irəliləyişini durdurmaq mümkün olmamışdır" (Bax: Grenard F., *Grandeur et desadense de l'Asie*, Paris 1939, səh 62).

Gənc Osmanlı dövlətinin bu böyük qəhrəman sultanı İldırım Bəyazid Niğboluda əsir aldığı fransız və alman şövalyerlərini sərbəst buraxmış və onlara: "Bir daha mənim əleyhimə silah işlətmək üçün yəmin etmənizi sizə geri qaytarıram. Sizi silahlarınızı yenidən əlinizə almağa və bütün xristianları bizə qarşı toplamağa dəvət edirəm. Beləliklə də mənə yeni zəfərlər, şan və şöhrət qazandıracaqsınız" (Bax: Hammer, *Devleti-Osmaniye tarihi*, I cilt, tərcüməçi Mehmet Ata, səh. 288) -deyərək Türk əzəmət və qüdrətini bir daha xristian Avropanın nəzərinə çatdırmışdı.

İldırım Bəyazid Yunanıstan da dıxıl olmaqla bir çox Avropa ölkələrini fəth etmiş, yerli bəylikləri də imperatorluğun tərkibinə qatararaq Osmanlı dövlətinin sərhədlərini Orta Fərata qədər genişlətməmiş, dördüncü dəfə Bizans İmperatorluğunun paytaxtı Konstantinopola (İstanbul) hücumu hazırladığı bir zamanda Əmir Teymura Ankara meydan savaşında 1402-ci ildə məğlub olaraq vəfat etmişdir. Onun vəfatından sonra Osmanlı dövləti böyük sarsıntı keçirmiş, Əmir Teymur Anadolu bəyliklərini yenidən bərpa edərək özünə tabe etdirmiş, 10 il müddətinə dövlət Teymurilərdən asılı vəziyyətdə qalmış, Bizans dövləti zaman qazanmış, xristian Avropa yenidən toparlanmağa başlamış, bir sözlə, xristian Qərbə qalib gələn Osmanlılar müsəlman Şərqə məğlub olmuşdular.

Əmir Teymurun oğlu Şahruxun ölümü ilə Doğu Türk İmperatorluğu zəifləmiş və beləliklə də Osmanlı dövləti yenidən dövlətin ikinci qurucusu olan Çələbi Sultanın, xüsusilə, sultan II Muradın (1421-1451) sayəsində o dövrün ən böyük dövləti durumuna gəlmişdi. Sultan II Murad 1444-cü ildə Varna və 1449-cu ildə ikinci Kosova meydan savaşında yeni Xaçlı ordusunu məğlub edərək Türk qəhrəmanlıq tarixinə yeni dastanlar əlavə etmiş, ölkədə yüksək mədəniyyət yaratmağa nail olmuş, böyük quruculuq işləri aparmışdı. Tədqiqatçılar Osmanlı İmperatorluğunun sultan II Murad dövrünü "İntibah" dövrü, özünü isə "Böyük Qazi", "Müzəffər Padişah", "milli şüur və mədəniyyətin hamisi" adlandırmışdır (Bax: Prof.Dr. Osman Turan, Türk Cihan hakimiyyəti mefkuresi tarihi, II cild, səh. 27; Prof.Dr. Anıl Çeçen, Türk devletleri, Ankara 2003, səh. 325).

Sultan II Muradın ölümündən sonra taxta çıxan gənc, tarixdə məşhur "Konstantinopol Fatehi" 21 yaşlı sultan II Mehmet (1451-1481) 29 may 1453-cü ildə Konstantinopolu fəth edərək min illik Bizans İmperatorluğuna son qoymuşdu. Konstantinopolun sultan Mehmet tərəfindən fəthini tədqiqatçılar "Orta çağın sonu" kimi dəyərləndirirlər. Sultan Mehmet Fateh şəhər əhalisinə öz dinlərində qalmağa və kilsələrindən istifadə etməyə icazə vermiş, "İstanbul patrikinin rütbə və mövqeyini təsdiq etmiş, Cenovalı tacirlərin imtiyazlarını tanımışdı". Tarixçi Uspenskiyə görə, "1453-cü ildə Türklər, 1204-cü ildə Konstantinopolu işğal edən xaçlılara baxanda daha çox insani hərəkət etmişdilər" (Bax: Prof.Dr. Laszlo Rasonyi, Tarihte türklük, Ankara 1971, səh. 197).

Sultan II Mehmet Fateh 30 illik hakimiyyəti dövründə, həmçinin Serbiya, Trabzon, Albaniya dövlətlərini özünə tabe edərək, dənizlərdə Venetsiya donanmasını, Otluqbel bölgəsində Ağqoyunlu ordusunu məğlub etmiş, imperatorluğun sərhədlərini 2,5 milyon kilometr genişləndirərək Qara dənizdən İtaliyaya qədər olan bölgələri Türk hakimiyyəti altına almış, Türk donanmasını dünyanın o dövrdəki bir nömrəli dəniz gücü durumuna gətirmiş, dövlətə quruda və dənizdə böyük dövlət - imperatorluq statusu qazandırmış, Kırım xanlığı və Qaraman bəyliyi də özünə tabe etdirmiş, Qara dənizi 300 illik Türk iç dənizinə çevirmiş, İstanbulda universitet açdırmış, imperatorluğun yeni mərkəzi olan İstanbulu dövrünün elm və mədəniyyət mərkəzinə çevirmiş, tarixdə elm və sənət qoruyucusu kimi ad qazanmışdır.

Türklərdən ibarət ordusunu "Allahın qalib ordusu" adlandıran Sultan Mehmet Fatehdən sonra oğlu sultan II Bəyazid (1481-1512) Bosniyanı fəth etmiş, Egey dənizində böyük başarılar qazanmış, daha çox quruculuq işləri ilə məşğul olmuş, yollar, körpülər və karvansaraylar inşa etdirmişdir ki, bütün

bunlar da gələcək savaşlarda Türk ordusunun çox işlərinə yaramışdı. Osmanlı İmperatorluğunun daha böyük fəthləri sultan I Səlim (1512-1520) və Sultan Süleyman Qanuni (1520-1566) dövründə olmuşdur.

Sultan I Səlim 8 illik hakimiyyəti dövründə ilk öncə dövrün ən güclü dövlətlərindən olan Şah İsmayıl Xətayinin qurduğu Azərbaycan Səfəvi dövlətini 1514-cü ildə Çaldıranda, sonuncu Abbasi xəlifəsi Mütəvəkkili 1517-ci ildə Misirdə ağır məğlubiyyətə uğradaraq, tarixdə ilk dəfə olaraq İslam dünyasının dini hakimiyyəti olan Xəlifəlik də Türklərin əlinə keçmiş, sultan I Səlim həm də İslam dünyasının ilk Türk xəlifəsi seçilmişdi və bu Xəlifəlik 1922-ci ilə - sonuncu Osmanlı sultanı VI Mehmet Vəhidəddinə qədər davam etmişdi. Sultan I Səlimin sayəsində Osmanlı İmperatorluğu üçüncü bir qitəyə - Afrikaya qədəm basmış, Türklər üç qitədə hakimi-mütləqə çevrilmişdi.

Bu hakimiyyəti daha da gücləndirən Sultan Süleyman Qanuninin 46 illik əməyi sayəsində Osmanlı Türk İmperatorluğu qüdrətinin zirvəsinə yüksəlmiş, Belqrad, Rodos, Kırım, Qazan və Həştərxan xanlıqları, Macarıstan, Transilvaniya, Korf, Otranto, Moldaviya, Budin, Bağdad, Təbriz, Naxçıvan, Bəsrə körfəzi ölkələri və b. ərazilər Osmanlı İmperatorluğunun hakimiyyəti altına keçmiş, Həbəkindandan Mərakeşə, Fasdən Xəzər dənizinə, Yunanıstandan Macarıstana, Kırımdan Həştərxana qədər böyük bir əraziyə Türklər sahib olmuşdu. Sultan Süleyman Qanuni dövründə siyasi və hərbi hakimiyyətlə yanaşı, mənəvi həyat da yüksək zirvəyə qalxmış, Türk donanması Türk admiralları Seydi Ali Rəis, Piri Rəis, Xeyrəddin Babaorucun (məşhur Xeyrəddin Barbarossa - A.M.), Türk memarlığı Memar Sinanın, Türk elmi Kamal Paşazadə, Əbusəid Əfəndi, Kınalızadə Əli Çələbinin, Türk ədəbiyyatı Füzuli, Bakı, Laminin sayəsində altın dövrünü yaşamışdı. Sultan Süleyman Qanuni on üçüncü - son səfərini Almaniyaya etmiş, fəqət 1566-cı ildə yolda ikən Ligetvar Qalası önündə vəfat etdiyindən bu səfər baş tutmamışdı. Onun ölümündən sonra hakimiyyət başına gələn sultan II Səlim (1566-1574) Saqqızı, Kipri, Tunis və Yəmənə, ayrı-ayrı sultanlar dövründə isə müxtəlif yerlər fəth edilmişsə də, sultan II Səlim, II Mahmud sayəsində yeniləşmə hərəkəti başlasa da, artıq XVIII əsrdən başlayaraq Osmanlı İmperatorluğu uzun sürən müharibələr, iqtisadi geriləmələr, hərbi inzibatchılıq, hakimiyyət başına zəif hökmdarların keçməsi, saray qadınlarının öz övladlarını hakimiyyətə gətirmə qovğaları, xüsusilə, çar Rusiyasının getdikcə güclənməsi, Avropada kapitalist istehsal münasibətlərinin geniş vüsət alması, sənaye inqilabı və Qərbin müstəmləkəçilik siyasəti, İmperatorluğun tərkibində olan xristian xalqların və hətta müsəlman ərəblərin Türklər əleyhinə qışqırılması, imperatorluğun Şərqdən və Qərbdən birləşmiş xristian

dövlətlərinin mərhələ-mərhələ sıxışdırılması və nəhayət Antantanın təhriki ilə I Dünya müharibəsinə cəlb edilməsi və məğlub olması ilə 600 illik müəzzəm bir imperatorluq tarixə qovuşmuş oldu.

Türk tarixinin ən möhtəşəm, ən möhtərəm dövrü Osmanlı Türklərinin adı ilə bağlıdır. Böyük Səlcuqlu Türklərinin davamı olan Osmanlı Türkləri özlərinə qədər tarixdə analoqu olmayan bir səltənət qurmuş, siyasi sabitlik və ictimai ədalətləri sayəsində üç qitədə uzun müddətli hakimiyyət sürmüş, imperiyanın nə demək olduğunu bəşəriyyətə göstərmişlər. Belə ki Osmanlı Türkləri İmperatorluq ərazisindəki bütün xalqlara işləyə biləcəkləri miqdarda torpaq vermiş, onların din, dil və yaşam tərzlərinə müdaxilə etməmiş, Səlcuq Türklərindən qalan "Miri" torpaq rejimini yenidən tətbiq edərək torpağı dövlət mülkiyyəti elan etmiş, dövlətin başçısı, bütün mülkün sahibi olan sultanlar belə xüsusi torpaq mülkiyyətindən qanunla məhrum edilmişdilər. Bütün bunların nəticəsi idi ki, imperiya daxilindəki xristianlar belə bir hüquqdan yararlanmış, Osmanlı dövlətinə uzun müddət bağlı qalmışdılar. Osmanlıların yerli xalqların hüquqlarına toxunmamaları, onların ictimai nizam-intizam və ədaləti sayəsində imperiya daxilindəki xalqlar uzun müddət əmin-amanlıq içərisində yaşamışdılar. Türk törəsinə bağlılıqları, İslam dini və şəriətə qüsursuz əməl etmələri, sultanların dindarlığı, qanunlara riayət etmələri digər imperatorluqlardan fərqli olaraq, istibdad düşmələrinə imkan verməmişdi. Sultanlar elm və din adamları ilə birlikdə dövlət qurduqlarından onlar həmişə alimlərə hörmətlə yanaşmış, övliyaların dualarını almış və ən qüdrətli sultanlar belə onların əllərini öpmüşlər. Ən ciddi məsələlərdə alimlərin fikirləri, qazilərin fitvaları ən əzəmətli sultanların qərarlarını belə dəyişdirməyə qadir olmuşdur.

Dövlətin bölünməz, müqəddəs bir varlıq olduğunu qəbul edən Osmanlılar ictimai və siyasi bir inqilab edərək mərkəziyyətçi, dövlət sistemi yaratmış, şahzadələrin və ayrı-ayrı boy bəylərinin siyasi hakimiyyətin yüksək pilləsində iştirakına imkan verməmiş, dövlət məsələlərini müzakirə məqsədilə "Divan" yaradaraq mərkəzin avtoritetini daha da gücləndirmişdilər. Onlar dövlət, vətən, din və millət naminə qardaş, övlad öldürülməsini belə qanun şəklinə salmış, "Səltənət ilahi bir kölgədir" ifadəsi ilə bu hökmü şəriətlə də uyğunlaşdırmışdılar. Sultanın təklifi ilə "Divan"-da qəbul edilən bu qanuna sultan, alim və övliyalarla yanaşı xalq da bəraət vermiş, səltənətdə ortaqlıq qəbul edilməmiş, varislikdən daha çox ləyaqət və qabiliyyətə üstünlük verilmişdi. Bütün bunlar mərkəzləşmiş dövlətin güclənməsinə xidmət etdiyi, saray qovğalarının qarşısını aldığı üçün, Osmanlı sultanlarına, xüsusilə, "Yavuz" ləqəbi almış Sultan I Səlimə haqq qazandırmaq olar. İslam dininin

qazisi rolunu oynayan Osmanlı Türkləri ona görə də onlara qarşı xristianlarla ittifaq bağlayan qardaşları Qaraqoyunluları, Ağqoyunluları və Səfəviləri belə bağışlamamış, onlar üzərinə hücum edərək məğlub etmişdilər. Səlcuqlulardan fərqli olaraq, Osmanlılar Türk dilini dövlət dili elan etmişdilər.

Osmanlı İmperatorluğunun uzunömürlü olmasının əsas səbəbi Osmanlı Türklərinin ədalətə, qanuna dayanan hüquq sistemi, nizami ordusu, təbəçiliyində olan xalqların maddi və mənəvi dəyərlərinə hörmətlə yanaşmaları, müəzzəm bir mədəniyyət yaratmaları və ən başlıcası, dünya hakimiyyəti ideali olmuşdur.

I Dünya müharibəsindən məğlub çıxan imperatorluğun əraziləri düşmən qüvvələri tərəfindən bölüşdürülmüşdü. Atatürkün başçılığı ilə başlayan istiqlal səvəsi Türklərə yeni bir dövlət - Türkiyə Cümhuriyyəti bəxş etdi. Türklər dövlətsiz qalmadı.

Milli, dini və insani duyğularla bəslənən, Türk kimi yaşayıb, Türk kimi yüksələn Türklər yalnız özlərinə deyil, bütün insanlığa xidmət etmiş, insanlığı rifaha ulaşıdırılmış, elmi, ictimai, iqtisadi və siyasi baxımdan durmadan yüzillərlə yüksəlmişlər. Türkün bu yüksəlişi düşmənlərini qıcıqlandırmış, Türkləri yox etmək və ya ən azı zəif duruma düşürmək üçün yüz illərlə düşünüb-daşınmışlar. Nəhayət, XX yüzilliyin ikinci onilliyində bu istəklərinə nail oldular. Türk düşmənləri birləşərək 600 illik Türk İmperatorluğuna son qoymaqla da kifayətlənməyib, Türkləri əsarət altına almağa girişdilər. Bu məqsədlə onlar Türkiyənin içində olan xristian yunanları və erməniləri həryönlü dəstəkləyərək, ölkə daxilində qətlamlar törətdilər, ölkəni yağmalamaqla Türkləri dövlətdən də məhrum etməyə girişdilər.

Özünü dövlətsiz təsəvvür edə bilməyən, tarixin hər dönəmində bir dövlət quran Türklər ən zəif dövrləri olan XX əsrdə belə, bütün xarici və daxili təsirlərə sinə gərərək hələlik son dövlət forması olan Cümhuriyyətlər qurmuşlar. Bütün Türk tarixini incələdiyimiz zaman görürük ki, qurulan bütün dövlət və İmperatorluqlar (Göy Türk İmperatorluğu istisna olmaqla) XX əsrə qədər əsasən tayfa, ailə və şəxs adları daşımışlar. Bu tayfa hakimiyyətlərinin yıxılması, ailə və şəxslərin ortadan qaldırılması ilə dövlətlər və İmperatorluqlar da tarixə qovuşmuşlar. Türklərin ən son İmperatorluqlarından olan Osmanlı xanədanının çöküşü ilə İmperatorluq da tarixin dərinliklərinə gömülmüşdür. Türk dövlət və İmperatorluqlarının çox sayda olmasının ən böyük səbəbi də onların millətin adını deyil, soy və şəxs adları daşımamasındadır. Halbuki heç bir şəxs, heç bir tayfa dünyanı fəth edə biləcək bir dövlət, bir İmperatorluq qura bilməz və qurmayıb da. Bu dövlət və İmperatorluqları quran və yaşadan da Türk milləti olmuşdur. Bunu açıq

şəkildə I Dünya müharibəsindən sonrakı dövr göstərdi. Belə ki öz müttəfiqi Almaniya ilə birgə məğlub duruma düşən Osmanlı İmperatorluğunun bütün əraziləri düşmən dövlətlər tərəfindən nüfuz dairəsinə alınmış, növbə Türklərin kompakt yaşadığı ana Vətən Türkiyəni işğala yönəlmişdi. Fransızlar Adana və Anadolu dəmir yolu boyunca ən önəmli hərbi əraziləri, italyanlar Antalya və Konya bölgəsini, yunanlar İzmir bölgəsini, ingilislər də Samsun və İstanbulu işğal edincə ölkə daxilindəki xristian yunan və ermənilər də hərəkətə keçmiş, ölkə, demək olar ki, böyük dövlətlərin idarəsi altına keçmişdi. Türklərin tarixdəki ən ağır dövründən istifadəyə çalışan və öz ağalarına arxalanan yunanlar Qara dəniz bölgəsində bir "Pontos hökuməti", ermənilər isə Trabzon və Rizədən Ərzincana, Vandan Bitlisə qədər olan ərazidə erməni dövləti qurmağı planlaşdırmışdılar. Belə bir vəziyyətdə "İttihad və Tərəqqi" partiyasına mənsub Nazirlər Kabineti istefa vermiş, yeni təyin edilən Baş Nazir Əhməd İzzət Paşa 30 oktyabr 1918-ci ildə "Mondros" müvəqqəti sülh aktını imzalamışdı. Bu sülh aktı tam mənası ilə Türkiyənin müstəqil bir dövlət olaraq mövcudluğuna son verəcək mahiyyətdə olub, gələcəkdə Türkiyəyə qəbul etdiriləcək sülh şərtlərinin mahiyyətini öncədən ortaya qoymuşdu. Qalib dövlətlərə güvənən ermənilərə 1919-cu ilin may ayında ingilislər Qarsı təhvil vermiş və beləliklə Qars rəsmən ermənilərin əlinə keçmiş, Türkiyəni gözləyən faciələr silsiləsinin əsası qoyulmuşdu. Daha sonra "Sevr" müqaviləsi ilə Osmanlı əraziləri düşmənlər arasında paylaşılmış, Dağıstan, Güney və Quzey Azərbaycandan və digər ölkələrdən Türk ordularının dərhal geri çəkilməsi, Bakı və Batumun işğalına Osmanlı dövlətinin etiraz etməməsi, qalib dövlətlərin Boğazlardan sərbəst istifadə etməsi və s. ağır şərtlər də bu mütarəkədə öz əksini tapmışdı (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Dr. Akdes Nimet Kurat, Türkiyə və Rusya, Ankara 1990, səh. 568-576).

Məmləkətin düşdüyü belə ağır vəziyyətdən çıxmaq üçün yollar arandı. Kimisi bağımsız yaşamının, İngilis və ya Amerika mandatı altında mümkün olacağını, kimisi ölkənin belə bir vəziyyətdə heç cür müstəqil ola bilməyəcəyini, kimisi isə Milli mücadiləyə başlamağı irəli sürürdü. Belə bir vəziyyətdə yunanlar ölkənin içlərinə doğru irəliləməyə başlamışdı. Yunan işğallarının gerçəkləşməsi məmləkətin gələcəyi haqqındakı fikir ayrılıqlarını yavaş-yavaş ortadan qaldırdı. Silahlı milli mücadiləyə başlamaq istəyənlərin sayı getdikcə artdı. Bu ideyanın tərəfdarları Müstəfa Kamal Paşanın ətrafına toplanaraq Milli İstiqlal Savaşına başladılar. Savaş Müstəfa Kamal Paşanın planı əsasında başladı. İlk öncə daxili düşmənləri susdurmaq lazım idi. Bu münasibətlə Mustafa Kamal Paşa göstərirdi ki: "Əsil olan daxili cəbhədir. Bu cəbhə bütün məmləkətin, bütün millətin vücuda gətirdiyi cəbhədir... Bu

cəbhə... məğlub ola bilər. Fəqət bu hal heç bir vaxt məmləkəti, bir milləti məhv etmər. Mühüm olan məmləkəti təməlindən yıxan, milləti əsir etdirən daxili cəbhənin süqutudur... Müdafiə xətti yoxdur, müdafiə ərazisi vardır. O ərazi bütün Vətəndir. Vətənin hər qarışı vətəndaşın qanı ilə islanmadıqca azad olunmaz. Məmləkətimizdə bulunan düşmənləri silah gücü ilə çıxarmadıqca... millətimizin qüdrətini fəlan isbat etmədikcə, diplomatiya sahəsində ümidə qapılmaq caiz deyildir" (Bax: Prof.Dr. Laszlo Rasonyi, "Tarihte Türklük", Ankara 1971, səh. 261-262). Mustafa Kamal Paşa bu prinsiplərin sayəsində yeni Türkiyəni qurdu.

19 may 1919-cu il Türk tarixinin böyük günlərindən biridir. Bu tarixdə 39 yaşlı Mustafa Kamal Paşa Samsuna ayaq basdı. O, Samsundan Ərzincana keçərək orada 23 iyul 1919-cu ildə tarixdə məşhur Ərzurum Konqresini təşkil etdi. Burada o, mərkəzi hökumət tərəfindən ona verilmiş "Ordu müftisi" vəzifəsindən istefa verərək bunu mərkəzə bildirdi. 14 gün sürən Konqres Mustafa Kamal Paşanı sədr seçdi. Bir nizamnamə hazırladı və aşağıdakı məzmununda bir bəyannamə yayınladı:

1) Milli sərhədlər daxilində Vətən torpaqları bir bütündür, bölünə bilməz;

2) Hər cür yabançı işğal və müdaxiləyə... bütün millət birgə qarşı çıxacaq;

3) Mərkəzi hökumət vətənin və istiqlalın qorunmasına qadir olmadığı təqdirdə qayənin təmini üçün müvəqqəti bir hökumət təşkil ediləcəkdir. Bu hökumət milli bir Konqres tərəfindən seçiləcəkdir;

4) Əsas olan milli qüvvətləri və milli iradəni hakim etməkdir;

5) Xristian ünsürlərə siyasi hakimiyyət və ictimai bərabərliyi pozacaq imtiyazlar verilə bilməz;

6) Xarici mandat və himayə qəbul edilə bilməz.

Ərzurum Konqresi həmçinin qəbul edilən qərarları yerinə yetirmək üçün bir təmsil heyəti seçdi və bununla da öz işini bitirib dağıldı. Bundan sonra bütün ölkəni təmsil edəcək yeni bir Konqresin toplanması üçün çalışılmaya başlandı. Mustafa Kamal Paşa oradan da Sivasla keçərək Milli Mücadiləni təşkilatlandırdı. 4 sentyabrda Sivas Konqresinə toplaşan milli təşkilat üzvləri savaşa hazır olduqlarını bildirdilər. Sivas Konqresinin məqsədi Ərzurumda qəbul edilən qərarların bütün ölkəyə şamil edilməsi idi. 7 gün davam edən Sivas Konqresində bəzi qərarlar dəyişdirildi. Belə ki cəmiyyətin adı "Anadolu və Rumeli Müdafiə hüquq Cəmiyyəti" oldu. "Konqresdə seçilən təmsil heyəti vətənin bütününü təmsil edir" kimi bir əlavə edildi. Türk sərhədləri "Mondros" mütarəkəsinin imzaladığı sərhədlərdən, yəni doğuda Qars, Ərdəhan, Batum,

batıda Ədirnə daxil olmaqla Doğu Trakya, güneydə İskəndərundan başlayıb Cerablusa varan ərazilər: Mosul, Süleymaniyə, Kərkük vilayətlərindən ibarətdir. (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Türk dünyası, I cild, Ankara 1992, səh. 510). Belə bir vəziyyətdə sultan hökuməti qiyabi olaraq Mustafa Kamal Paşa və ən yaxın arxadaşlarına ölüm hökmü kəsdi. Bu təhdid Mustafa Kamal Paşanı işindən uzaqlaşdırma bilmədi. 23 aprel 1920-ci ildə Ankarada qanuni və səlahiyyətli millət vəkillərinin iştirakı ilə Türkiyə Böyük Millət Məclisi açılmış, Böyük Millət Məclisi Mustafa Kamal Paşanı Məclis sədri seçmiş, yeni bir hökumət təşkil etmişdi ki, bu hökumət tarixdə "Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökuməti" kimi tanınmışdı. Beləliklə Mustafa Kamal Paşa həm dövlətin, həm də hökumətin başçısı seçilmiş oldu. Onun rəhbərliyi ilə Ankarada 23 aprel 1923-cü ildə toplanan birinci Böyük Millət Məclisi ilə 24 iyul 1923-cü il Lozan sülh müqaviləsinin arasındakı dövr Milli Mücadilə, yeni Türkiyə Cümhuriyyətinin quruluş dövrüdür.

Bu dövr ərzində Mustafa Kamal Paşanın rəhbərliyi altında Türk milləti milli qüvvələr ətrafında birləşərək müxtəlif cəbhələrdə istilaçılar üzərində qələbə çalmış, ilgili dövlətlərlə sülh müqaviləsi bağlamağa nail olmuşdu. Ankaradakı Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökuməti ilk olaraq İstanbul hökuməti tərəfindən imzalanan bütün anlaşma və müqavilələri hökmsüz elan etmiş, Osmanlı İmperatorluğunun yerini Türkiyə hökumətinin aldığını bəyan etmiş, yeni hökumətin ilk Anayasasını təsis etmiş, yeni seçki keçirilməsi qərarlaşdırılmışdı. Nəhayət, 24 iyul 1923-cü ildə uzun sürən müzakirələrdən sonra "Lozan" sülh müqaviləsi imzalandı. Bu müqaviləyə əsasən Türkiyə bugünkü ərazisinə sahib oldu.

11 avqust 1923-cü ildə toplanan ikinci Böyük Millət Məclisi 23 avqustda "Lozan" sülh müqaviləsini təsdiqlədi. 1921-ci il Anayasasının bəzi maddələri dəyişdirilərək hakimiyyətin qeyd-şərtsiz millətə aid olduğu, Türkiyə dövlətinin hökumət şəklinin Cümhuriyyət olduğu, "Məclis hökuməti" sistemindən "Parlamentar hökumət" sisteminə keçilməsi qərara alındı. Daha sonra 6 oktyabr 1923-cü ildə Türk ordusunun İstanbula daxil olaması ilə ölkənin bütünlüyü təmin edilmiş oldu. 13 oktyabr 1923-cü ildə Ankara Türkiyə dövlətinin paytaxtı elan edildi. 29 oktyabr 1923-cü ildə Türkiyə Cümhuriyyəti elan edilərək Qazi Mustafa Kamal Paşa Türkiyənin ilk prezidenti seçildi. İsmət Paşa Cümhuriyyətin ilk baş naziri oldu.

Türkiyə Cümhuriyyətinin elanından sonra xilafətin ləğvi və Osmanlı xanədanının yurddan çıxarılmasına dair 3 mart 1924-cü ildə qanun qəbul edildi. Daha sonra demokratiya və layiqlik yolunda bir sıra addımlar atıldı.

Ölkə Konstitusiyasının bəzi maddələri 1928, 1931, 1934, 1937, 1945, 1961, 1980-ci illərdə dəyişdirilmişdir. Bu Anayasaların heç biri 1924-cü ildə qəbul edilən Anayasanın təməl maddələrinə toxunmamışdı. Artıq bu gün Türkiyə Cümhuriyyətinin yeni Anayasası layihəsi hazırlanıb referendumla çıxarılmışdır.

Yeni Türkiyə Cümhuriyyəti Mustafa Kamal Paşanın Cümhurbaşkanlığı dönəmində demokratiya, yeniləşmə, layiqlik, ictimai və mədəni dəyişikliklərlə bağlı bir sıra qanunlar qəbul edilmişdir. Belə ki ölkənin adı Türkiyə, dövlət dili Türk dili, Millət Məclisi Türkiyə Böyük Millət Məclisi adlanmışdır. 25 oktyabr 1925-ci ildə "Qiyafət qanunu", 30 noyabr 1925-ci ildə dəvəş təkkələri və mədrəsələrin qapanması, xocaların dövlət tərəfindən yetişdirilməsi və "Təhsil qanunu", 26 dekabr 1925-ci ildə "Millətlərarası təqvim qanunu", 17 fevral 1926-cı ildə "Müasir Türk Mədəni qanunu", 1 noyabr 1928-ci ildə ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçmək haqqında qərar, 8 oktyabr 1929-cu ildə "Torpaqsız kəndlilərə torpaq verilməsi qanunu", 26 mart 1931-ci ildə "Yeni ölçülər qanunu", 21 iyun 1934-cü ildə "Türk soy adı alma qanunu" və s. qəbul edilmişdir. 19 fevral 1932-ci ildə "Xalq evləri" açılmış, 15 aprel 1931-ci ildə "Türk Tarix Qurumu", 12 iyul 1932-ci ildə "Türk Dil Qurumu" yaradılmışdı.

24 noyabr 1934-cü ildə Türkiyə Böyük Millət Məclisi Qazi Mustafa Kamal Paşaya "Atatürk" soyadı vermişdir.

Türkiyə 1945-ci ilə qədər tək partiya ilə seçkilərə getmiş və ölkə 1950-ci ilə qədər Cümhuriyyət Xalq Partiyası tərəfindən idarə olunmuş, Türkiyənin ikinci Cümhurbaşkanı İsmət İnönünün seçki qanununa etdiyi dəyişiklik nəticəsində Türkiyə tarixində ilk dəfə olaraq Demokrat Partiyası seçkidə qalib gələrək iqtidara gəlmiş və 1960-cı ilə qədər məmləkəti idarə etmişdir. Daha sonrakı seçkilərdə heç bir partiya yetərsayda millət vəkili qazanmadığına görə ölkəni 1969-cu ilə qədər koalisiyon hökumətlər idarə etmiş, 1969-cu il seçkilərində Ədalət Partiyası səslərin çoxunu qazanmaqla partiya başkanı Süleyman Dəmirəl təkbəşinə yeni hökuməti təşkil etdisə də bu hökumət ölkəni hüzursuzluğa sürüklədiyindən və dövlət təhlükə ilə üzləşdiyindən istefa verməli olmuş və ölkəni partiyalarüstü hökumətlər 1974-cü ilə qədər idarə etməli olmuşdur.

1974-cü ildə seçkilərində CHP ilə Milli Səlamət Partiyası koalisiyon bir hökumət qurmuş CHP-nin yeni başkanı Bülənd Ecevid Baş Nazir olmuşdu. Bu dönəmin ən böyük başarsısı Kipr Türklərini rum qəfliamından qurtarmaq olmuşdur.

1980-ci ildə ölkədəki qarışıqlıqlara son qoymaq üçün hərbi çevrililş olmuş, ölkə bir müddət hərbcilər tərəfindən idarə olunmuş, daha sonar isə

ölkəni seçkilər vasitəsilə hakimiyyətə gələn iqtidarlar idarə etmiş və bu gün (2012-ci il) də tək partiya (Ədalət və Kakınma Partiyası – AKP) tərəfindən Türkiyə Cümhuriyyətinin yeni Anayasasının qəbuluna çalışırlar. Bu dəyişikliyin ana qayəsi Türk Silahlı Qüvvələrinin səlahiyyətlərini məhdudlaşdırmaqdır.

Unudulmamalıdır ki, bu gün Türk dünyasının qarantı Türkiyə Cümhuriyyətidirsə, Türk milləti və Türkiyə Cümhuriyyətinin də qarantı Türkiyə Silahlı Qüvvətləri - "Tanrının qalib ordusu"dur.

1.20. Xələc - Xarəzm Türkləri

Böyük Səlcuqlu İmperatorluğunun çöküşündən sonra yaranan ən qüdrətli Türk dövlətlərindən biri də Xarəzmşahlar dövlətidir. Səlcuqluların Xarəzm valisi Anuş Təkin bu dövlətin ilk qurucusudur. Türklərin Xələc boyundan olan Anuş Təkin məşhur Səlcuqlu Sultanı Məlikşahın fərmanı ilə Xarəzmə vali təyin edilmişdir. Anuş Təkinlə başlayan bu xanədan dördüncü "Xarəzmşahlar" adı ilə tarixə düşmüşdür. Anuş Təkinin mənsub olduğu Xələc boyu, Mahmud Kaşğarlıya görə, "Oğuzlardan ayrılan iki oymaq sonradan birləşərək Kalac və ya Xələc boyu adlanmağa başlamışdır". (Bax: Mahmud Kaşğarlı, Divani-lüğət-it-Türk).

Kaşğarlıya və "Oğuznamə"yə görə, 24 Oğuz boyundan birini təşkil edən Kalac və ya Xələclər qədim zamanlarda, indiki Əfqanıstana doğru fars dilli mənbələrdə Turan (Türklərin ölkəsi), ərəb mənbələrində isə Səlcuqlular dövrünə qədər Mavəraünnəhr adlanan ölkədən gəlmişlər. Turani adlanan Ağ Hunlar Göy Türklər və Xələclər Mavəraünnəhrdə CeyHun çayının qərb sahillərində yaşamışlar. Əbülqazi Bahadır Xan da Xələcləri Oğuz boylarından hesab etmişdir (Bax: Mahmud Kaşğarlı, Divan; Oğuznamə; Əbülqazi Bahadır Xan, Şəcəreyi-Türk).

Xələclər Qəznəli Sultan Mahmudun ordusunda bulunmuş və onun Hindistan fəthlərində böyük rol oynamışlar. Xələcləri İslam mənbələri ya Ağ Hunların xələfləri saymış və ya onlarla tamamilə qaynayıb-qarışdıqlarını söyləmişlər. Onların əsərlərində Şimali Hindistanın (İndiki Pakistanın - A.M.) böyük ölçüdə Türk köçlərinə səhnə olduğuna və Xələclərin bu ölkədə (Pakistanda) mühüm rol oynadığına dair xeyli tarixi qeydlər vardır. (Bax: Cürcani, Coğrafiya, səh 366; Məhəmməd b.Bekran, Cahan-nüma, Tehran, hicri 1342, səh 73; Səlcuklular tarixi, səh 189-190, İbn Səid əl-Məğribi, Kitab Bast ül-ərz, Tehran 1958, səh 95-96) Məşhur tarixçi Məsudi Xələcləri Həyatilərin (Ağ Hunların) nəvələri kimi göstərmişdir (Bax: Məsudi, Muruc, I cild, səh 289). Ümumiyyətlə İslam tarixçiləri Ağ Hunlarla Xələclərin eyni dili danışdıqlarını qeyd etmişlər.

Oğuzlar Türkmən (Türkə bənzər) adını aldıqdan sonra Qarluq, Kalac (Xələc), Qıpçaq, Kanqlı və Uyğurlardan ayrılmışlar (Rəşideddin, Came et-Tevarih, Ankara 1960, səh 352).

"Xarəzmşahlar" qədimdən başlayaraq, Xarəzm ölkəsini idarə edənlərə verilən ad olmuşdur. Aral gölünün güneyində CeyHun çayının hər iki tərəfini əhatə edən bölgə coğrafiya elmində Xarəzm adlanır. Xarəzmşahlar dövləti qurulmadan öncə bu bölgədə eradan əvvəl 1500-cü illərdə müxtəlif etnik toplumlar yaşamış, ölkəni 995-ci ilə qədər Afriqoğulları, 1017-ci ilə qədər Məmunogulları, 1097-ci ilə qədər Qəznəvi Türklərindən olan Altundaşoğulları, 1097-ci ildən 1231-ci ilə qədər isə Türklərin Xələc (Kalac) boyundan olan Anuş Təkin oğulları "Xarəzmşahlar" adı ilə idarə etmişlər. Ölkənin paytaxtı Gürgənc (Urgənc) şəhəri olmuşdur.

1097-ci ildə Mərv valisi Koad Altundaşoğullarından olan Səlcuqluların vassalı Qıpçaq Türkü Xarəzmşah Əkinçini öldürərək, bölgənin idarəsini əlinə almış, bundan qəzəblənən Səlcuqlu Sultanı Bərküyarıq öz ordu komandiri Həbəşinin başçılığı ilə ordu göndərmiş, Həbəşi bölgədə normal düzən yaradaraq, Anuş Təkinin oğlu Qütbəddin Məhəmmədi Xarəzm valisi təyin etmiş bununla da 1097-ci ildən başlayaraq, böyük Xarəzmşahlar dönəmi

başlamış oldu. Bacarıqlı bir hökmdar olan Məhəmməd Xarəzmşah 1128-ci ilə qədər həm ölkəsini yaxşı idarə etmiş, həm də Səlcuqlu Sultanı, Sultan Səncərə sədaqətli olmuş, onun dövründə böyük Səlcuqlu İmperatorluğu ilə hər hansı çatışma çıxmasına yol verməmişdir. Qütbəddin Məhəmmədin 30 illik hakimiyyəti dövründə (1097-1128) Xarəzmşahlar Səlcuqlulara tabe olmuş, onun dövründə Əkinçinin oğlu Toğrul Təkin Xarəzm üzərinə ordu yeritsə də başanlı ola bilməmiş, Xarəzmşahın orduları onları geriye oturtmağa nail ola bilməmişdir. 1128-ci ildə ölən Qütbəddin Məhəmmədin yerinə keçən oğlu Ələddin Atsız (1128-1156) da 1135-ci ilə kimi Sultan Səncərin sədaqətli bir vassalı kimi Xarəzmi idarə etmiş, Sultan Səncərin 1130-cu ildə Qaraxanlılara, 1132-ci ildə isə İraq Səlcuqlarına qarşı savaşlarında Səncərin yanında olmuş ordusu ilə Səlcuqlulara qələbələr qazandırmışdır. Atsızın bu qələbələri bəzi Səlcuqlu ordu başçıları arasında qısqanclıq yaratmış və həmişə Atsızla güvənən Səncərin ona şübhə ilə yanaşmasına səbəb olmuş, ölkəsini inkişaf etdirmək məqsədi ilə yeni gələn Türkmən boylarını da öz idarəsi altına alması Sultan Səncərin şübhələrini daha da artırmış və beləliklə də Atsızla Səncər arasındakı münasibətlər pozulmuşdur. Atsız artıq 1135-ci ildən başlayaraq, Xarəzm bölgəsini istiqlalə qovuşdurmaq üçün Səlcuqlu Sultanı Səncərlə mübarizəyə başlamışdırsa da buna nail ola bilməmişdir. Səncə o, Sultan Səncərə bağlı qalacağına söz verməli olmuşdu. Ümumiyyətlə Sultan Səncər ölənə qədər Xarəzmşahlara sahib çıxmış, onların hakimiyyətini dəstəkləmişdir. Sultan Səncərin ölümünə qədərki dövr Xarəzmşahların birinci dövrünü əhatə edir.

1156-cı ildə vəfat edən Atsız atası Qütbəddin Məhəmməd kimi elmi, savadlı bir hökmdar olduğundan elmə və mədəniyyətə böyük diqqət yetirmiş, Xarəzm bölgəsinin elm və mədəniyyət mərkəzinə çevrilməsinə böyük əmək sərf etmiş, Xarəzmşahlar dövlətinin oturmasında əvəzsiz rol oynamışdır. Atsızın ölümündən sonra hakimiyyət uğrunda mübarizə başlamış, Gürkan şəhərində Atsızın oğlu Süleyman şahın tərəfdarları onu şah etmək üçün fəaliyyət göstərsələr də atası Atsızla bərabər Xorasanda olan II Arslanı ordu komandanları Xarəzmşah olaraq tanımışlar. II Arslan (1156-1172) dövləti sağlam təməllər üzərində oturtmaq üçün qardaşı Süleyman şahı və onun atabəyini aradan qaldırmış, öncə Sultan Səncərə sədaqətli qalacağını bildirmiş, Sultan Səncərin 1157-ci ildə ölümündən sonra onun yerinə keçən Qaraxanlı Sultan Mahmudla arası dəymiş, bu səbəbdən də onu özü ilə bərabər tutmuş, Səlcuqlu İmperatorluğunda baş verən qarışıqlıqlara qarışmamış, öz hakimiyyətini gücləndirməyə və sərhədlərini güvənə altına almağa çalışmışdır.

Ölkənin Doğusunda yeni bir təhlükəli düşmən olan Qara Kitaylar Qaraxanlı dövlətini ortadan qaldırdıqdan sonra öz sərhədlərini daha da

genişləndirmək istədilər. II Arslan hakimiyyəti dövründə Xorasanın bir hissəsini, Cürcan, Dihistan, Mazandaran, Mavəraünnəhr və Türküstan bölgələrini də öz hakimiyyəti altına alaraq, öz adına xütbələr oxutdurmuş, "Məlik üt-Türk vəl-Əcəm" adı qazanmışsa da, Qara Kitaylara vergi vermək yükündən qurtula bilməmiş, bütün səylərinə baxmayaraq, bu təhlükəni sovuşdura bilməmişdi. Qara Kitayların Qaraxanlı bölgəsindən qovduqları Qarluq Türkləri Xarəzmə gələrək II Arslanın hakimiyyəti altına girdikdən sonra II Arslanla Qara Kitaylar arasında münasibətlər daha da gərginləşmiş və Qarakitayların Xarəzm üzərinə yürüşə keçməsinə səbəb olmuşdur. Qara Kitaylarla Xarəzmlilər arasında 1172-ci ildə başlayan savaşda Xarəzm ordusu məğlub olaraq dağılmış, Qara Kitaylara yenilən II Arslan savaş əsnasında xəstələnərək 1172-ci ildə vəfat etmişdir.

Xarəzmşah II Arslanın ölümündən sonra oğulları arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə başlamış, II Arslanın arvadı Tərkən Xatun vəziyyətdən istifadə edərək, öz oğlu Sultanşahı taxta oturtmuş, oğlunun hakimiyyətini tanıması üçün II Arslanın başqa qadından olan böyük oğlu Cənd valisi - Təkəşi paytaxt Gürgana çağırtdırmış, lakin Təkəş bu çağırışı qəbul etmədiyindən və Tərkən Xatun ona qarşı böyük bir ordu göndərdiyindən Təkəş Qara Kitaylara sığınmağa məcbur olmuşdur. Taxt-tacın özünə məxsus olduğuna inanan Təkəş mübarizəyə başlamış və Xarəzmə girmək istəyən Qara Kitaylar Təkəşin istəyi ilə Xarəzmə hücumə keçmişdilər. Vəziyyəti belə görən Sultanşahla anası Tərkən Xatun qaçaraq, İraq Səlcuqlarının naibi olan Ayabaya sığınmış, o dövrdə Xorasan bölgəsinin tam hakimi olan Ayaba, Təkəşə qarşı Sultanşahın yardım istəyini qəbul etmiş və xüsusilə Xarəzm ölkəsini də öz hakimiyyəti altına almaq düşüncəsi ilə Qara Qum çölündən keçərək Xarəzm üzərinə yürüşə başlamışdı.

Hakimiyyətinin ilk illərindən başlayaraq, bir çox çətinliklərlə qarşılaşan Təkəş iç qovğalarla yanaşı bir sıra xarici müdaxilələrlə də uğraşmaq məcburiyyətində qalmışdı. Qara Kitaylarla möhkəm bir dostluq qurula bilməmiş, Qara Kitaylar sürəkli vergi tələb etmişdilər. Səbri tükənən Təkəş Qara Kitayların elçisini öldürüncə, Qara Kitaylarla Sultan Mahmudun birləşmiş orduları Xarəzmə hücumə keçmiş, ərəzini CeyHun çayının suyu altında buraxmaqla düşmənin işini çətinləşdirən Təkəş, daxildə güclü müdafiə önəmləri almışdı. Ögey qardaşı Sultanşah Mahmud Xarəzm xalqının onu müdafiə edəcəyini söyləyərək, Qara Kitayları inandıra bilmişdisə də əslində Qara Kitay ordusu su altında boğulmamaq üçün çırpınarkən bölgə xalqının da Təkəşi dəstəklədiyi ortaya çıxmışdı. Vəziyyəti belə görən Qara Kitaylar, Sultanşaha bir tümən ordu verərək, böyük ordusunu geri çəkmişdi. Qara

Kitayların çəkilməsindən sonra Sultanşah Mahmud Mərv, Serahs və Tus şəhərləri ətrafında kiçik bir dövlət qurmağa başlamış, bölgədəki oğuz boylarını da məğlub edərək bir az daha güclənmiş, müəyyən bir dövrdə qardaşı Təkəşlə yaxşı münasibətlər yaratsa da hakimiyyət iddiasından əl çəkməmişdi. Çox cəsur olan Sultanşah Mahmud qardaşı Təkəş İraq səfərinə hazırlaşarkən, Xarəzmi ələ keçirməyə çalışmışsa da Serahs qalasının komandanının xəyanəti ilə tutulub, Təkəşə təslim edəcəyi anda ölmüşdü. Beləliklə Xarəzmşahlar sülaləsinin ən böyük hökmdarlarından biri sayılan Cənd valisi Ələddin Təkəş (1172-1200) kiçik qardaşı Sultanşah Mahmudla uzun sürən mübarizədən sonra 1174-cü ildə analığı Sultanşah Mahmudun anası Tərkən Xatunu, 1176-cı ildə Qara Kitayları, daha sonra isə Sır-Dəryanın quzey-şərq bölgəsini əllərində saxlayan qeyri-müsəlman Qıpçaq Türklərini məğlub edərək, o bölgələri öz nəzarəti altına almış, qeyri-müsəlman Türklərlə müsəlman Türklərinin sərhəddi olan Cənd şəhərini tutaraq iki böyük Türk ələmini birləşdirərək bir mərkəz halına gətirmişdi.

Ələddin Təkəş bölgədəki bütün Türk boylarını öz hakimiyyəti altında birləşdirərək, 1182-ci ildə Buxaranı, 1183-cü ildə Xorasani və Qurlular dövlətinin nəzarətində olan Heratı, 1187-ci ildə Nişapuru, 1188-ci ildə Mazandarani, 1193-cü ildə Reyi, 1194-cü ildə İraqı, 1195-ci ildə Kirman bölgəsini, 1196-cı ildə Həmədani tutaraq, Xarəzmşahlar dövlətini bir imperatorluğa çevirməyə müvəffəq olmuşdu. Təkəş Qanlı və ya Qıpçaq Şahzadəsi Tərkənlə evlənməklə bütün Qanlı və Qıpçaq Türklərinin axınlarının qarşısını almış, İraq Səlcuqlu Sultanlığını ortadan qaldırmaqla İslam xəlifəsinə öz imperatorluğunu təsdiq etdirmiş, bununla da dövrün ən qüdrətli imperatorluğunu yaratmışdır. Ələddin Təkəş İraq Səlcuqlu dövlətinə son qoyaraq, oğlu Tacəddin Əlişahı İraqa, Digər oğlu Qütbəddin Məhəmmədi (Ən böyük Xarəzmşah Məhəmmədi - A.M.) Xorasana, Qutluğ İnancı İsfahana, Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvanın kiçik oğlu Özbəyi Həmədana vali təyin etmiş, sonda Batınilər üzərinə yürüşə hazırlaşarkən, xəstələnərək 1200-cü ildə Şəhristan yolunda vəfat etmişdi.

Xarəzmşah Ələddin Təkəşin ölümündən sonra dövlətin yüksək rütbəli məmurları məclis çağıraraq səs çoxluğu ilə Təkəşin oğlu, Xorasan valisi Qütbəddin Məhəmmədi "Xarəzmşah" elan etmişlər.

1200-cü ildə Xarəzm taxtına çıxan Ələddin Təkəş oğlu Məhəmməd "Qütbəddin" ləqəbini "Ələddin" çevirmiş, hakimiyyətinin ilk illərini xanədan mücadilələrinə və atası Təkəşin ölümündən sonra İmperatorluq daxilində baş verən iğtişas və üsyanların yatırılmasına həsr etmişdi. Belə ki, Xarəzmşah Təkəşin ölümündən sonra artıq İmperatorluğun bir sıra əraziləri, o cümlədən

Mərv, Serahs, Nesa, Əbiverd, Tus, Kuhistan və Nişapur daxil olmaqla bütün Xorasan zəbt edilmiş, Rey Gökcə adlı bir əmirin əlinə keçmiş, Atabəy Əbubəkr Həmədanı kiçik qardaşı Atabəy Özbəyə vermiş, özü isə İsfahanı işğal etmiş, Mazandaranda İsfahbad Ərdəşir bütün xarəzmiləri qovub çıxarmış, qardaşı oğlu Hindu Xan Mərvdə üsyan qaldırmışdı. Sultan Məhəmməd Xarəzmşah bu qarışıqlıq içində Mərkəzi Gürgan şəhərində durumu qaydaya saldıqdan sonra ilk olaraq 1201-ci ildə Nişapur, Mərv və Serahsı, 1205-ci ildə Herat şəhəri istisna olmaqla bütün Xorasan bölgəsini, 1206-cı ildə Bəlx və Heratı Qurlulardan geri alaraq, Xarəzmşahlar dövlətinə bağlamış, qardaşı Əli şah da Xəzər dənizinin güneyindəki əraziləri dövlətin sərhədləri içinə almış, Təbəristan və Mazandaran da onun hakimiyyəti altına keçmişdi.

Sultan Məhəmməd Xarəzmşah artıq Qara Kitaylarla hesablaşmaq zamanının yetişdiyini hiss edərək, öncə Buxaraya hücum edərək, orada iqtidarı Burhanogullarından qəsb edən Məlik Səncəri həbs edərək, Xarəzmə göndərmişdi. Bu hadisə aşağı Türküstanda (Mavəraünnəhrdə - A.M.) Xarəzmşah Sultan Məhəmmədin etibarını artırmış və Qara Kitaylara tabe olan Səmərqənd Xanı ilə bütün bölgə seydiləri və din xadimləri də Xarəzmşah Məhəmmədə meyl etməyə başlamışdılar.

Ümumiyyətlə bütün Türküstan müsəlmanları Qara Kitayları "kafir" hesab edirdilər. Ona görə də Səmərqənd hökmdarı Osmanın Sultan Məhəmməd Xarəzmşahın hakimiyyətini qəbul etməsi ilə Aşağı Türküstan da Xarəzmşahların hakimiyyəti altına keçmişdi. Qara Kitay hökmdarı Cur xan böyük bir ordu hazırlayaraq, Xarəzmşah Sultan Məhəmmədi ağır məğlubiyyətə uğratmışdı. Bu məğlubiyyət Çingiz istilasını istisna edilsə, Sultan Məhəmməd Xarəzmşahın ən böyük məğlubiyyəti olmuşdur. Özü aşağı Türküstandan çıxarıldığı kimi Gur məntəqəsi, Təbəristan, Xorasan və Herat bölgələri də Xarəzmşahlarla əlaqəni kəsmişdilər. Belə bir vəziyyətdə Sultan Məhəmməd Xarəzmşah öz qabiliyyəti və enerjisi sayəsində, xüsusilə atası Sultan Təkəşin yaratdığı Türk boylarından ibarət təşkilatlı və nizamlı orduları, həmçinin anası Türkan Xatunun (Tarixən Türk hökmdarlarının əksəriyyətinin Türklərdən olan Xatunlarına "Türkan Xatun" deyilmişdir - A.M.) Qıpçaq və Kanqlı Türklərindən təyin etdiyi ordu komandanları sayəsində üst-üstə bir-birindən böyük qələbələr əldə etməyə müvəffəq olmuşdu. Belə ki, Sultan Məhəmməd Xarəzmşah 1211-ci ildə bütün Mazandarani tamamilə ələ keçirmiş, Qara Kitaylara vergi verməyi rədd etmiş, Səmərqənd Xanı ilə gizlicə anlaşıaraq, İlamış səhrasında Qara Kitay ordusunu məğlubiyyətə uğrudaraq, onları Özkəndə qədər qovmuş, bütün Mavəraünnəhri tutaraq "İkinci İskəndər"

ləqəbini qazanmışdır. Sultan Məhəmməd Xarəzmşah həmçinin "Alp Uluğ" və "Sultan Səncər" deyə anılmağa başlamış, tuğrasına "Zill Allah fil-ərz" ("Allahın yer üzündə kölgəsi") ibarəsini yazdırmışdı. 1212-ci ildə Səmərqənd Xanı Osman, yenidən Qara Kitaylara meyl etməsi ilə öldürülmüş və beləliklə də Qaraxanlılar sülaləsi tarixə qovuşmuş, Sultan Məhəmməd Xarəzmşah Səmərqəndi İmperatorluğun ikinci mərkəzinə çevirmişdi. Daha sonra Sultan Məhəmməd Çingiz Xanın qabağından qaçaraq, Balasağuna hakim olmaq istəyən Nayman başçısı Güclük ilə əlaqə yaradaraq, 1214-cü ildə Qara Kitay və Gur dövlətlərini yıxaraq, Firuzkuh və Bamyana bölgələrini, Qəznə və ətrafını aldıqdan sonra Kirman, Sistan və Ümman dənizinə qədərki, bütün əraziləri imperatorluğun tərkibinə qatmış, İraq ərazisini də Xarəzmə bağlamaqla İmperatorluğun sərhədlərini Çu hövzəsindən Hind sahillərinə, Qafqaz dağlarından Bağdad yaxınlığına qədər bütün ölkələri ehtiva edən müəzzəm bir İmperatorluq yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

Sultan Məhəmməd Xarəzmşahın digər İslam ölkələrini, hətta Çini, Şamı, Misir və Anadolunu ələ keçirərək "Ən Böyük Sultan" olmaq istəyinə dair məlumatlar da tarixi qaynaqlarda yer almaqdadır. Lakin Sultan Məhəmməd Xarəzmşahın İslam dünyasının dini lideri olan Xəlifə ilə qarşı-qarşıya gəlməsi (1217-ci ildə) və xüsusilə Çingiz Xanın bugünkü Monqolustan və ətrafındakı qəbilə və tayfaları itaət altına alması, Merkit və Naymanları qərbə doğru qovaraq, 1211-ci ildən etibarən Uzaq Şərqdə Çini tabe etdikdən sonra diqqətini Qərbə doğru yönəltməsi və hakimiyyətini Sır-Dərya sahillərinə qədər genişləndirərək, Xarəzmşahlara qonşu olması, 1217-ci ildən başlayaraq, orta əsrin bu böyük Türk-İslam İmperatorluğunun sürətlə çökməsinə səbəb olmuşdu.

Tarixi əsərlərdə də qeyd edildiyi kimi "Ələddin Məhəmməd Xarəzmşah hakimiyyətini Pamirdən Qafqazlara qədər tanıtmış, Bağdada qarşı səfərə hazırlaşdığı ərəfədə Çingiz Xanın qəzəbinə düşər olmuşdur". (Bax: Prof.Dr Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971, səh 168) Belə ki, Sultan Məhəmməd Xarəzmşahla Çingiz Xan arasında əvvəllər yaxşı münasibətlər olmuş, ticarət əlaqələri yaradılmışdır. Lakin sonradan Qara Kitay məsələsində iki hökmdar arasında anlaşılmazlıq yaranmış və xüsusilə iki dövlət arasında bağlanan müqaviləyə əsasən, Çingiz Xan tərəfindən qərbə göndərilən 450 nəfərlik Moğol ticarət karvanının Otrarda Sultan Məhəmmədin valisi İnalçuk tərəfindən qətlə yetirilməsi münasibətləri daha da gərginləşdirmişdi. Çingiz Xan yeni bir elçi heyəti göndərərək, bu cinayətin Sultandan xəbərsiz işləndiyinə inandığını bildirmiş və Sultandan Otrar valisinin ona təslim edilməsini tələb etmişsə də özünü "Allahın yer üzündəki kölgəsi", "İslamın

qılınıcı" və "İkinci İskəndər" fərz edən Sultan Məhəmməd Xarəzmşah "Bu kafir köpək (Çingiz Xan nəzərdə Tutulur - A.M.) belə bir tələbdə necə buluna bilər" deyərək, ikinci dəfə Türk tarixində əmsalı olmayan bir cinayət işlədərək, Çingiz Xanın ikinci elçi heyətinin başçısını öldürmüş, digərlərinin isə başlarını qırıxdıraraq geri göndərməklə Çingiz Xanın səbrini tükətməmiş, onun Xarəzmşahlar üzərinə hücumu keçməsinə qaçılmaz etmişdi. Çingiz Xan özünə tabe olan bütün bölgə və xalqların Xarəzmşahlara qarşı müharibəyə qatılmalarını tələb etmiş, bu müharibədə Moğol boyları ilə birlikdə Qıpçaq, Qarluq, Uyğur və başqa Türk boylarından ibarət 150 minlik ordu iştirak etmişdi.

Çingiz Xan, oğlu və ordu komandanları Cəbə Noyan, Subutay və Tokuçarla 1220-ci ildə 200 minlik ordu ilə Xarəzmşahlar üzərinə hücum edərək 1220-ci ilin fevralında Buxaranı, mart ayında Səmərqəndi, aprel ayında Cəndi, may ayında Xokand və Otrarı, 1221-ci ilin may ayında isə İmperatorluğun paytaxtı Gürgənci (Urgənc) işğal etmişdir. Çingiz Xanın hücumu başladığı andan Cəbə Noyan və Subutayın təqibi ilə qaçmağa başlayan Sultan Məhəmməd Xarəzmşah nəhayət 1220-ci ilin yanvar ayında sığındığı Xəzər dənizindəki Abaskun adasında vəfat etmişdir.

Sultan Məhəmməd Xarəzmşahın oğlu və son Xarəzmşah Cəlaləddin Məngibirti ilk öncə Herat hakimi Xan Məliklə (Əmin əl-Mülklə) birgə Çingiz Xanın üzərinə hücumu keçmiş, Çingiz Xanın komandanı Şigi Kutuku yenərək, Çingiz Xana yaxınlaşmış, lakin arxadan gələn Cəbə, Subutay və Tokuçar onları məğlub etdiklərindən, Çingiz orduları qarşısında davam gətirməyib qaçmağa məcbur olmuşdu. Hindistanın bir çox bölgələri - Kirman, Fars və Luristan Cəlaləddin Xarəzmşahın hakimiyyətini tanısa da Dehli Türk hökmdarı İltutmuş tərəfindən şiddətli müqavimətə rast gəldiyindən, taleyini başqa ölkələrdə həll etmək məqsədi ilə Qərbə doğru çəkilməmiş, Bağdad yaxınlığında xəlifənin qoşunlarını məğlub edərək, Azərbaycana gəlmiş, Eldəniz Özbəyi məğlub edərək 1225-ci ilin may ayında Marağanı, iyun ayında Təbrizi, daha sonra isə Beyləqan, Bərdə, Gəncə və Şəmkiri tutaraq Təbrizi qərargah etmişdi. Dvini ələ keçirərək, Gərnə yaxınlığında gürcüləri darmadağın edərək, Tiflisi zəbt etmişdi.

Cəlaləddin Xarəzmşah Təbrizdə Atabəy Özbəyin arvadı Məleykə Xatunla nikah bağlamış, Naxçıvan yaxınlığındakı Əlincə qalasına sığınan Özbək bu xəbəri eşidincə ürəyi partlayıb ölmüş, bununla da Azərbaycan Atabəylər dövlətinə Xarəzmşah Cəlaləddin tərəfindən son qoyulmuşdur.

Azərbaycan ərazisini tamamilə ələ keçirən Cəlaləddin Ağsunqurilər dövlətinə də son qoyduqdan sonra Doğu Anadoluya yürüşə başlamış,

İsmaililər və Moğollarla savaşımış, 1228-ci ildə İsfahan önündə Moğol ordusunu ağır məğlubiyyətə uğratmışdı. Daha sonra Misir Əyubilərini narahat etmiş, Diyarbəkr, Həsənqala və Mardin Artuklu bəyliyi özünə tabe etmiş, Ərzurum Səlcuqlu Məlik Cahanshahın ona sığınması ilə Anadolu Səlcuqlu Sultanı I Ələddin Keyqubadla münasibətləri pozulmuş və beləliklə də Türklərin Moğollara qarşı mücadilədə ona bağlanan ümidləri sönmüşdü. Cəlaləddin Xarəzmşah qələbə sərxoşluğu içərisində yanlış bir addım ataraq, İslam Dünyasının mədəniyyət mərkəzi olan Əhləti dağıtması ilə həm Anadolu Səlcuqlularını, həm də Türk Əyubiləri qarışısına almış, ona görə də onun Moğollara qarşı ittifaq təklifini heç bir Türk başçısı qəbul etməmiş və nəhayət 1231-ci ildə Dəclə Körpüsü yanında böyük Xaqan Ögedeyin Xarəzm Səltənətinə son qoymaq məqsədi ilə göndərdiyi Moğol ordularının hücumuna məruz qalaraq, bütün ordusunu itirmiş, təkbəşinə Şilvan dağlarına çəkilərək, kürdlər tərəfindən öldürülmüşdür. Cəlaləddin Xarəzmşahın ölümü ilə 74 illik (1157-1231) Xarəzmşahlar dövlətinə son qoyulmuş oldu.

Türklüyün və İslamın bu macərapərəst qəhrəmanı uzun müddət moğollara qarşı qəhrəmancasına müqavimət göstərmiş, ancaq ordusunu bəzi macəralara sürükləməklə Anadolu Səlcuqlu Sultanı I Ələddin Keyqubada və Misir Türk Əyubilərinə qarşı xərcələdikdən sonra "təkbəşinə dağlara sığınmış və orada qeyb olmuşdur. O, bir gün hökmdar, ertəsi gün adi atlı, sərt, bişkin və taleyin böyük cəlvələrinə sinə gərən bir köçəri, fəqət eyni zamanda da batılı tipində bir rıtsar idi. Həyatını yazan Nersaki onu xarici görünüşü etibarlı ilə də bir Türk olaraq təsvir etmişdir" (Bax: Prof.Dr L.Rasonyi, Tarihə Türklük, Ankara 1971, səh 168).

Xarəzmşahlar dövründə Ürgənc, Mərv, Nişapur dövrün ən məşhur elm və mədəniyyət ocaqlarından olmuş, Xarəzmşahlar Səlcuqlular kimi elm və mədəniyyətin qoruyucuları olmuş, sənətkarlara və elm adamlarına yardım etmişlər. Daimi savaşlar içərisində olduqlarından Xarəzmşahlar tarixlərini yazdırmağa zaman bulamamışlar. Xarəzmşahlar dövrünün ən böyük elm xadimi İbn Sinanı Xarəzmşahlar qorumuş, saray qapılarını onun üzünə açmışdılar. Dövrünün ən böyük şairlərindən olan Nəci bərkən "Cahannüma" divanını da Xarəzmşahlar dövründə yazmışdır.

Xarəzmşahlar dövlətinin çökməsi ilə Azərbaycan, İran və Yaxın Şərqdə Türk-Moğol dövrü başlamış oldu.

1.21. Türk-Moğol İmperatorluğu

"Dünyanın heç bir xalqı fatehlik şöhrəti və əzəməti ilə Türklərlə yarışa bilməz. Bu xalq kainatın əsl hökmüranıdır. Bütün başqa xalqlar sanki onlara qulluq etmək üçün yaradılmışlar. Onlar Asiya, Avropa və Afrikada nəhəng fəthlər edib, dünyanın üç qitəsində ağalıq edirlər. Tarixin bütün dövrlərində Türklər dünyanı öz qüdrətləri ilə sarsıtmış, həmişə xalqların hakimi olmuşlar.

Əgər hələ qədim zamanlara nəzər salsaq, görərik ki, Rum İmperatorluğunu darmadağın edənlər də onların nəsiləridir. Onlar tarixlərini bilmədiyimiz nə qədər dövlətlərin və xalqların əsasını qoyublar. Bu döyüşçü xalq öz gündəlik şöhrəti ilə məşğul olub, əbədi məğlubedilməzliyinə inanıb, keçmiş qələbələrinin əbədiləşdirilməsi qayğısına qətiyyənlə qalmamışlar. Bu xalq eyni zamanda həm imperatorluqlar yaradır, həm də özləri onları dağıdır və yenisini yaradır. Onlar iki dəfə Çini fəth etmişlər. İranın, Anadolunun hökmdarları onlardır. Onlar Rusiyanı dizə çökdürüblər. Bu zəfərli və qalib xalqın, yalnız tarixçiləri çatışmayıb ki, onların aqlasığmaz qələbələrinin şöhrətini dünyaya yaysınlar. Nə qədər ölməz əməllər əbədilik dəfn olunub!!" (Şarl De Monteskyö).

XII əsrin sonu XIII əsrin əvvəllərində yalnız Türk Dünyasının deyil, o zamankı dünyanın böyük bir hissəsini içinə alan Asiya və Avropanın bütün xalqlarını ilgiləndirən, dünyaya yeni bir düzən gətirməyə çalışan Türk-Moğol İmperatorluğu dünya tarixşünaslığında "Tatar-Moğol" və ya "Türk-Moğol" bəzən də İmperatorluğun qurucusunun adı ilə "Çingiz İmperatorluğu" adlandırılmışdır. İlk dövrlərdə bu xanlığın hakim ünsürü Moğollar olsa da dövlət genişləniş Xaqanlığa çevrildikdən sonra İmperatorluğun əhalisi və ordusunun böyük əksəriyyətini Türklər təşkil etmiş, dövlət quruluşunun əsasları qədim Türk dövlətçilik ənənəsinə əsaslanmışdı. Bütün bunlar da təbii idi. Çünki bu dövrdə az bir istisna ilə bütün Türk ölkələri vahid bir imperatorluq halında birləşmiş, Çin Hindistanı (Hind-Çin) və Ərəbistan istisna olmaqla bütün Asiya və Şərqi Avropa bu İmperatorluğun tərkibinə daxil olmuşdur. Bütün bunlar onu göstərir ki, Çingiz Xanın əsasını qoyduğu bu İmperatorluq əsas etibarilə Türk İmperatorluğudur. Bəzi mənbələrə görə hətta Çingiz xanın özü də adı kimi (Əsl adı Temuçindir - A.M.) Türk mənşəlidir. Belə ki, Moğollar tarix səhnəsinə çıxdıqdan sonra Türk dastanlarından alınmış parçalar Çingiz Xana aid edilərək, "Çingiznamə" adı ilə Türk Qıpçaq boyları arasında yayılmışdır. Bu "Çingiznamə"yə görə, Türklərin ulu babası sayılan "Nuh oğlu Yafəsin oğlu Türk, Türkün oğlu Bakır Xan, onun oğlu Oğuz Xan, (Çingiznamədə Ovuz Xan-A.M.) onun oğlu Göy Xan, onun oğlu Güz Xan, onun oğlu Karak Xan, onun oğlu Künü Mərgə, onun oğlu Ucam Buğrıl, onun oğlu Sam Savcı, onun oğlu Sərkə Burun, onun oğlu Kaçu Mərgən, onun oğlu Kaçuman, onun oğlu Karavman, onun oğlu Tamavul Mərgən, onun oğlu Duyun Bayan, onun oğlu Çingiz Xan" kimi göstərilərək, Çingiz Xanın şəcərəsi Oğuz Xaqana bağlanmışdır ki, bu da hələ orta əsrlərdən başlayaraq, Çingiz Xanın Türk kimi təqdim edilməsinə gətirib çıxarmışdı (Abdulkadir

İnan, Türk dastanları, Bax: Türk dünyası III cild, ikinci baskı, Ankara 1992, səh 7).

1240-cı ilə aid edilən "Moğolların gizli tarixi" adlı əsərdə də Çingiz Xanın şəcərəsindən bəhs edilərkən, onun ən qədim cəddi Türk dastanlarında olduğu kimi Bozqurda bağlanmış və onun Türk mənşəli olduğu haqqındakı rəvayətləri dəstəkləmiş, daha da gücləndirmişdi. "Moğolların gizli tarixi"nə görə Temuçinin (Çingiz Xanın -A.M.) yeddinci babası Kaydu XII əsrin birinci yarısında Moğolların ilk xanı olmuşdur. Kaydu və onun oğullarından başlayaraq, Moğol Tarixi, boylar və başçılar haqqında "Moğolların gizli tarixi"ndə açıq məlumatlar verilmişdir.

Asiya Hun Türkləri doğu qonşuları olan Donqhuları məğlub etdikdən sonra tarix səhnəsinə çıxan ilk Moğol qəbilə birləşməsi olan Tuyunhular bizim eramızın III əsrinin sonunda doğu Çinin quzeyini fəth etmiş, daha sonra Tuyunhular güneyə doğru köç edərək, Tibetdə bir dövlət qurmuşlar. Qədim Tibet mənbələrində bu Moğollar "Aza" kimi anılmışlar. Çin mənbələrində isə onlar "Monqvu" və ya "Monqol" kimi göstərilmişlər. (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Andras Rona-Tas, İlk Proto Moğollar kimlərdir? "Türk dünyası tarix dergisi", İstanbul 1993, N:83, səh 60). Bütün bunları nəzərə alan araşdırıcılar göstərirlər ki, Türk-Moğol qohumluğunun tarixi eradan əvvəl ilk iki mininci ilə qədər uzanmaqdadır (Bax: Andras Rona-Tas, göstərilən məqalə, səh 60). Beləliklə tarixə bəlli ilk Moğol dövləti Tibetdə yaranmış "Aza" dövləti, ikincisi XII əsrdə Kaydunun yaratdığı "Kutula" dövləti, üçüncüsü isə Çingiz Xanın yaratdığı Türk-Moğol İmperatorluğudur. Kaydunun qurduğu Kutula dövlətinin ömrü qısa olmuş və bu dövlət 1161-ci ildə Kin və Tatar oymaqları tərəfindən parçalanmış, Moğollar arasında bir xaos yaşanmışdır. Daha sonra bu Moğol boylarının bir qismini Çingiz Xanın babası Bartan Bahadır bir yerə toplaya bilmiş, oğlu Yesügey Bahadır isə bir neçə boyu da bu boylara qataraq, onlara başçılıq etmişdir. Yesügey Bahadır, Merkitlərin Olkunout qəbiləsindən bir qızı alıb apararkən, yolda iki qardaşının köməyi ilə bu qızı Merkitlərin əlindən almış və onunla evlənmişdi ki, Höelün Ücin adlı bu qadıncıdan Yesügey Bahadırın, Temuçin (Çingiz Xan) Kasar, Kaçiun, Temügə adında dörd oğlu və Temülün adında bir qızı olmuşdur. Bu hadisə ilə əlaqədar olaraq, Yesügey Bahadırla Merkitlərin arası dəymiş və bir daha düzəlməmişdir. Yesügey Bahadır Tatarlara da hücum edərək, Temuçin Ügey, Kori Bukan kimi başçıları və digərlərini əsir etdiyindən Tatarlarla da münasibətləri pozulmuş və sonda Tatarlar tərəfindən zəhərlənərək öldürülmüş, tayfası onların ailəsini tərk edərək, başqa bir oymaq başçısının himayəsinə sığınmışdı. Kiçik yaşlı övladları ilə bozkırın ortasında təkbaşına qalan Höelün

Üçün ana çox çətinliklərlə övladlarını böyütmüşdü. Ana və övladlarının bu ağır və mücadilə dolu savaşılarla keçən həyatı 31 il davam etmişdir.

Doqquz yaşında atadan yetim qalan və atasının rəqibləri tərəfindən öldürülməyə cəhd edilən Temuçin anası və qardaşları ilə bərabər bir sıra savaşırlarda başarılar qazanmış bir sıra tərəfdarlar toplamış, 1196-cı ildə məhdud sayda boylar tərəfindən ilk dəfə "Çingiz" ünvanı ilə Xan seçildiyindən atası Yesügey Bahadırın dostu, "Ata" adlandırdığı Kereit hökmdarı Onqخان Тоғрул və "Qardaş" adlandırdığı uşaqlıq dostu, Cacıratların başçısı Camuka onun uğurlarından qısqanmağa başlamış və hətta onu aradan götürərək, Moğolustanı öz hakimiyyəti altına almağa səy göstərmişdi. Lakin Temuçin 1202-ci ildə ailəsinin qədim düşmənləri olan Tatar oymağını, 1203-cü ildə o ərazilərin ən güclü hökmdarı olan Onqخان Тоғрулу və ardınca da Cacıratların başçısı Camukanı və digər rəqiblərini bir-bir məğlub edərək ortadan qaldırmış və bütün boyları "Moğol" adı altında birləşdirdikdən sonra 1206-cı ildə Onan çayı mənbəyində toplanan böyük Qurultayda yenidən "Çingiz Xan" adı ilə böyük hökmdar elan edilmişdir. İmperatorluğun əsasının qoyulması və böyük xarici yürüşlər də bundan sonra başlamışdı. Dövlətin idarə olunmasını tənzimləyən məşhur "Çingiz Yasası" da bu Qurultayda qəbul edilmişdir.

Çingiz Xan qısa zamanda Oyrat və Qırğızları, Moğol adı daşmasına baxmayaraq, Türk boyu olan Naymanları məğlub etmiş, 1209-cu ildə Doğu Türküstandakı Uyğurlar, 1211-ci ildə Yeddi Su bölgəsindəki Qarluqlar, Almalıq hökmdarı Bozar onun hakimiyyətini tanıyaraq, savaşıq Çingiz Xana tabe olmuşdular. Çingiz Xan 1211-ci ildən quzey Çindəki Kitaylar və Tanqutlarla savaşıaraq 1214-cü ildə paytaxt Pekini almış, 1219-1220-ci illərdə Xarəzmşah Qütbəddin Məhəmmədi məğlub edərək Buxara və Səmərqəndi zəbt etmiş, Hindiquş dağlarını aşaraq, 1221-ci ildə İndus ətrafındakı Cəlaləddin Xarəzmşahın ordularını da məğlub edərək, 1222-ci ildə Lahor və Pəncabı istila etmişdi. Çingiz Xanın sərkərdələrindən Muxali də 1217-ci ildə Sarı İrmağın Quzeyindəki bölgələri zəbt edərək, İmperatorluğun tərkibinə qatmış, Qara Kitaylara sığınan Nayman hökmdarı Güclükü savaşıda 1218-ci ildə yenmiş, Liyaotunq və Koreyanı vergi verməyə məcbur etmiş, digər ordu başçısı Cəbə Noyan Doğu Türküstanı keçərək Kaşğar və Xotan üzərindən Pamirə çatmışdı. Çingiz Xanın ikinci oğlu Cığatay İrtiş çayının mənbəyindən Balxaş gölünün quzeyinə qədər irəliləmiş, böyük oğlu Cuci 1217-ci ildə Kaşğar, Uş və Kokand üzərindən Mavəraünnəhrə ulaşmış, kiçik oğlu Toluy 1221-ci ildə güney-batıdan irəliləyərək Mərvə almış, Təbriz və Tiflis üzərindən Qafqaza keçərək 1222-ci ildə Kiyev ətrafından Dneprə varmışdı.

İran və Azərbaycanın zəbt edilməsindən sonra Çingiz Xanın Türk-Moğollardan ibarət güney orduları 1222-1224-cü illərdə Anadolunun içərilərinə qədər irəliləmişdilər.

Çingiz Xan Moğol qəbilələrini birləşdirdikdən sonra (1206-cı ildən sonra) Türk boylarını da öz hakimiyyəti altına alaraq, müsəlman Türk dünyası ilə iş birliyinə böyük önəm vermiş, Moğollarla Türklər arasında bir uzlaşma yaratmış, siyasi və mədəni işlərdə Moğollardan daha yüksək mədəniyyət və dövlətçilik ənənəsinə malik Türklərdən, xüsusilə Uyğur Türklərindən maksimum yararlanmışdı. Çingiz Xan hətta qədim Türk yazılı abidələrinin bulunduğu Karakorumu özünə paytaxt elan etmiş, Al-Altun adlı qızını Uyğur hökmdarı Barçuk İdikuta, digər bir qızını isə Qarluq hökmdarı Arslan xana verməklə Türklərlə tam qohumluq münasibətləri yaratmışdı. Artıq İmperatorluq ordusunun 80 %-ni təşkil edən Türklər Çingiz İmperatorluğunu bir Türk-Moğol İmperatorluğuna çevirməyə müvəffəq olmuşdular. Tarixən bir sıra Türk boyları Moğollaşdığı kimi, xeyli Moğol boyları da Türkləşmişdir. Ona görə də tarixən, Moğollar arasında Türk, Türklər arasında isə Moğol boy adına rastlanmaqdadır. Bəzən hətta eyni boy adı həm Moğollarda, həm də Türklərdə olmuşdur. Ona görə də bunlardan bəziləri Moğol, bəziləri də Türk mənşəli boylar kimi açıqlanmışdır.

Çingiz Xanın rəhbərliyi altında Türk-Moğol orduları 1226-cı ildə Çindəki Tanqutlara qarşı səfərə çıxmış, qışda Abuka ərazisində dincələrkən, vəhşi at ovu əsnasında Çingiz Xanın atı hürkmüş və o atdan yıxılaraq ağır yaralanmışdır. Özü ilə bərabər apardığı arvadı Esüy Xatunun, oğulları və ordu başçılarının təkidinə baxmayaraq, ağır yaralı və qızdırma içində yürüşü davam etdirmə əmri vermiş, Tanqut ordu başçısı Asa Qambu və Tanqut hökmdarı Burkanı əsir tutaraq, edam etdirmiş, Tanqutları müxtəlif yerlərə səpələmişdi ki, onlar bir daha birləşə bilməsinlər. Tanqutlara qarşı bu ikinci səfər Çingiz Xanın son hərbi səfəri olmuş və o 1227-ci ildə 72 yaşında vəfat etmişdir.

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi tarixən, XII əsrin sonlarına qədər Moğolların yalnız qısamüddətli iki dövləti olmuşdur ki, bunlar da Moğolların dünyada tanınmasında o qədər də mühüm rol oynamamışdır. Çingiz Xanın liderliyi ilə tarix səhnəsinə çıxan Moğolların qısa bir zamanda belə bir əzəmətli imperatorluq yaratmaları Moğollardan daha çox Türklərin fəaliyyəti sayəsində olmuşdur. Çingiz Xanın öz dövlət sistemini özündən əvvəlki ənənəvi Türk dövlətçilik sisteminə uyğun qurması və bu gün belə Moğolların Uyğur Türklərinin əlifbasını işlətməsi bunu bir daha təsdiq edir. İmperatorluq daha da genişləndikdən sonra 100 il Moğol hakimiyyətində olan Çin istisna olmaqla İmperatorluq ordusunun və əhalisinin əksəriyyətini Türklər təşkil

etdiyindən bu İmperatorluğun məhz Türk-Moğol İmperatorluğu adlandırılması daha məntiqə uyğundur. Belə ki, İmperatorluq parçalandığı və mərkəzi hakimiyyət zəiflədiyi zaman da bundan Moğol deyil, məhz Qızıl Orda, Elxanilər, Qazan və Sibir, Cığatay və Krım Xanlıqları, yeni-yeni Türk dövlətləri ortaya çıxmış, Moğolların hakimiyyəti yalnız qədimdən Hun, Göy Türk, Uyğur və başqa Türk dövlətlərinin mərkəzi olan Orxon ərazisi və indiki Monqolustanla məhdudlaşmışdı.

Çingiz Xan hələ sağlığında Qıpçaq ölkəsini böyük oğlu Coci öldüyündən onun oğlu Batıya, Sibiri Ordaya, Türküstanı Cığataya, Doğu ölkələrini Ögedeyə, ata yurdunu isə kiçik oğlu Toluya vermiş, üçüncü oğlu Ögedeyin (Bəzi mənbələrdə "Oktay" da deyilir -A.M.) Böyük Xaqan olmasını vəsiyyət etmişdi. 1228-ci ildə toplanan Qurultayda Çingiz Xanın vəsiyyətinə əməl edərək Ögedeyi Böyük Xaqan seçmişlər və Ögedey böyük qardaşı Cığatay tərəfindən taxta oturdulmuşdu.

Çingiz Xanın ölümündən sonra 1228-ci ildə oğlu Cığatay və nəvəsi Coci oğlu Batının başçılığı ilə sağ qanadın göbəgünləri (prensələri), qardaşı Təmügə Otçığın Noyanın başçılığı ilə sol qanadın göbəgündən, kiçik oğlu Toluyun başçılığı ilə mərkəzin göbəgünləri, prensələri, yeznələr, Tümen komandirləri və minbaşılar bir araya gələrək, Ködeü adasında Qurultay keçirmiş, Çingiz Xanın vəsiyyəti ilə ortancıl oğlu Ögedeyi "Xaqan" seçmişdilər. Cığatay özü kiçik qardaşı Ögedeyi Xaqan olaraq taxta oturtmuşdu. Cığatay ilə Toluy ataları Çingiz Xanın həyatını qorumağa mükəlləf olan gecə mühafizəçilərini, Çingiz Xanın qvardiyasını və səkkiz minlik gündüz mühafizəçilərini, ümumi sayı on min olan mühafizə dəstəsini Ögedeyin əmrinə verdilər. (Bax: Moğolların gizli tarixi, səh 102-103)

Çingiz Xan üçüncü oğlu Ögedeyin (Bəzi tarixi mənbələrdə Oktay Xaqan kimi də göstərilir -A.M.) "Böyük Xaqan" olmasını vəsiyyət etməklə bərabər, ona həm də Tarbaqatay dağları ilə Balxaş gölü ətrafını vermişdi. Xaqanlıq divanına oturan Ögedey böyük qardaşı Cığataya demişdi: "Mən, atam Çingiz Xan tərəfindən hazırlanmış olan taxta oturdum. Sonra mənim arxamdan: "hansı məziyyətinə görə, taxta çıxdı?" - deyə söylənənlər olmazmı? Əgər qardaşım uyğun görərsə, atam Xanımız tərəfindən başlanılıb da bitirilməmiş olan Kitanlı Altan Xana qarşı savaşa başlamaq istəyirəm". Cığatay bu fikri uyğun görmüş və Ögedey Xaqan Oldakar-Korçini ordugaha başçı təyin edərək, 1231-ci ildə Kitanlı Altan Xana qarşı hərəkətə keçərək, az zaman içərisində Kitan ordusunu məğlub etmiş, Pekin və başqa şəhərlərə öz valilərini təyin edərək, paytaxt Karakoruma dönmüşdü". (Bax: Moğolların gizli tarixi, səh 103-104) Ögedeyin Xaqanlığı dövründə Koreya və Quzey Çin

tamamilə İmperatorluğun tərkibinə daxil edilmiş, İran və Azərbaycanın işğalı tamamlanmış, Anadolu Səlcuqlu Dövləti onun hakimiyyətini tanımış, 1237-1241-ci illərdə Batının rəhbərliyi ilə cərəyan edən Qərb yürüşü uğurla başa çatmış, Rusiya və bütün Şərqi Avropa istila edilmiş, Türk-Moğol İmperatorluğunun hüduqları Pekindən Adriatik dənizi sahillərinə, Türkistandan Anadoluya qədər böyük bir ərazini əhatə etmişdi. Xaqanlıq divanı Ögedeyin rəhbərliyində Uyğur, Çin, Tanqut və Fars bölgəsində qurulmuş mükəmməl idarəçilik, dövlət poçtu, yüksək zümrə üçün Pekində açılan məktəb, dövlət büdcəsi, vergi və maliyyə işləri, böyük Xaqan Ögedeyin rəhbərlik etdiyi divana tabe idi. Ögedey Xaqan hökmdarlara göndərdiyi məktubların başında "Göy Tanrının naibi, Şərq-Qərb, bütün dünyanın ən böyük Xaqanı, bütün hökmdarların itaətini əmr edir!" ifadəsini yazdırmışdı. Anadolu Səlcuqlu Sultanı Ələddin Keyqubadın elçisini hörmətlə qəbul edən Oktay (Ögedey) Xaqan ona göndərdiyi 1236-cı il tarixli məktubunda Səlcuqlu Sultanının yüksək məziyyətlərini təqdirlə anmış, Türk Sultanı ilə dost olduğunu yazmış və "Tanrının Dünya hakimiyyətini onlara verdiyini" də sözlərinə əlavə etmişdi (Bax: Prof. Dr. Osman Turan, Türk Cihan hakimiyyəti Məfkuresi tarixi, I-II cilt, İstanbul 1968, səh 99-214).

Ögedey öz xaqanlıq dövründə atası Çingiz Xanın yaratdığı İmperatorluğun ərazilərini xeyli genişləndirmiş, onun bəzi qanunlarını yumşaltmış, ulusun rifahı ilə bağlı bir sıra qanunlar vermiş, xeyli islahatlar həyata keçirmişdir ki, bunlardan da ən başlıcaları hər il varlıqların yüz qoyunundan birinin alınaraq, hər bölgənin kasıblarına verilməsi, bütün ərazi və suların bölgə xalqı arasında bərabər bölünməsi, quyular qazılıb su çıxarılması, bəndlər inşa edilməsidir. Ögedeyin islahatları haqqında "Moğolların gizli tarixi"ndə ətraflı məlumat verilmiş və Ögedeyin öz dilindən göstərilmişdir ki: "Xan atamdan (Çingiz Xandan -A.M.) sonra dörd yaxşı dörd də pis iş görmüş oldum... Xan atamdan sonra onun taxtına çıxınca: 1) Kin dövlətini ortadan qaldırdım; 2) Xəbərcilərimizin tez gedib-gəlməsinə və gərəkli əmrlərimin vaxtında çatdırılmasına yarayan poçt təşkilatını qurdum; 3) Susuz məmləkətlərdə quyu qazdıraraq, millətə və xalqa su və otlaq yeri təmin etdim; 4) Müxtəlif şəhərlərə valilər təyin edərək, milləti ayağını yerə, əlini torpağa qoya biləcək rahat həyata qovuşdurdum. Beləliklə, Xan atamdan sonra dörd yaxşı iş görmüş oldum... Lakin bəzi pis işlər də gördüm. Bunlar: 1) Üzüm şərabına məğlub olmam; 2) Adət-ənənəmizə zidd olaraq, bir qadının sözünə uydum və əmim Otçığının məmləkətindən qızlar gətirdim; 3) Ulsun böyüyü və Xaqanı olduğum halda bəzən səhv hərəkətlər edərək haqsız işlərə qarışdım; 4) Dokolkuyu öldürməklə daha bir qəbahət işləmiş oldum...

Başqalarının önündə atam üçün sədaqətini isbat etmiş bir şəxsi (Dokolkuyu - A.M.) gizlicə öldürməklə çox pis bir iş yaptım" (Bax: Moğolların gizli tarixi, səh 110-111).

Ögedey Xaqanın ölümündən (1241) sonra İmperatorluq yeni bir Xaqan seçilənə qədər Ögedeyin arvadı Törəgənə tərəfindən idarə olunmuş, 1246-cı ildə çağırılan Qurultayda Qızıl Orda Xanı Batı Xanın müxalif çıxmasına baxmayaraq, Törəgənə oğlu Güyükün "Böyük Xaqan" seçilməsini təmin etmişdi. Güyük Xaqan xristian Avropa ilə əlaqədə olmuşdu ki, bu işdə Türk Nestorian missionerlərin böyük rolu olmuşdur. Xristian Avropa və Bizans müsəlmanlara qarşı Güyükə ittifaq bağlamağa çalışmış və bu məqsədlə Roma Papası, Fransa Kralı IX Luiz Güyük Xaqana elçilər göndərmişdilər ki, bu elçilər arasında rahib Plano Karpini, Marko Polo və başqaları da var idi. Onlar öz "Səyahətnamə"lərində bu haqda ətraflı məlumatlar vermişlər (Bax: Prof.Dr Laszlo Rasonyi, Tarihə Türklük, Ankara 1971, səh 183).

Bəllidir ki, Türk Moğol İmperatorluğu dövründə Xaqanların çadırları ictimai və siyasi mövqelərinə görə, mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Bu çadırların içərisində xüsusi otaqlar yerləşirdi. Tədqiqatçılar göstərilir ki, Güyük Xanın çadırı 2000 (iki min) adam tutacaq böyüklükdə idi. Səfər zamanı arabalar üzərində qurulan çadırlar və otaqlar səyyar bir şəhəri xatırladırdı. Dayandıqları zaman çadır şəhər və çarşılar (bazarlar) meydana çıxır və yabançı tacirlər onlarla alış-veriş edir, onları təqib edirdilər. Hər çadırın və xüsusilə otağın müxtəlif bölümləri bir evi andırırdı. Çadırın qapısında yay üçün qırmızı, qış üçün də yüngül bal şərbabı bulunurdu. Bayram və toy-düyün zamanı qadın-k kişi bir arada yemək yeyər, musiqi dinlər, qırmızı içər, oynayar və müxtəlif əyləncələr yaparlardı. Xanlar yabançı elçiləri çadırdə qəbul edər, onlara qırmızı təqdim edərlərdi (Seçmələr bizimdir -A.M. Bax: Çavannes E, Dokuments sur les Tou-kiousse Ossidentaux, Paris 1900, səh 194; Z.V.Toğan, Ümumi Türk tarihine giriş, İstanbul 1946, səh 31).

Güyük Xan (1246-1248) Roma Papasına Uyğur Türkcəsində məktublar yazardı. (Bax Rasonyi, göstərilən əsər, səh 112)

Qərb ordularının müzəffər qəhrəmanı, Çingiz Xanın sevimli nəvəsi Coci oğlu Batı Güyükün "Böyük Xaqan" olmasını qəbul etməmiş, onu məğlub edərək ortadan qaldırmışsa da yenə imperatorluğu üç il (1248-1251) naib kimi Güyükün arvadı Ogul Caymış idarə etmiş, daha sonra hakimiyyət Batının sayəsində 1251-ci ildə Çingiz Xanın kiçik oğlu Toluyun nəslinə keçmişdi. Batı Xanın sayəsində Toluy oğlu Münggənin Qurultayda "Böyük Xaqan" seçilməsi bütün tərəfləri təmin etmiş və daxili çatışmalara son qoyulmuşdur. Böyük Xaqan Münggə böyük qardaşı Kubilayı Çindəki orduların, kiçik

qardaşı Hülakünü isə Orta Doğudakı orduların başçısı təyin etmişdir. Tədqiqatçılar göstərir ki, Münggə Xaqanla da Xristian Avropa arasında əlaqələr olmuş, lakin layihə şəklində olan ittifaqdan bir nəticə əldə edilməmişdi. Bununla bağlı əngəllərdən biri kimi tədqiqatçılar Münggə Xaqanın Fransa Kralı IX Luisə yazdığı məktub aşağıdakı şəkildə başlayır: "Əbədi Tanrının buyruğudur bu: Göydə ancaq bir əbədi Tanrı vardır. Bizlər onun təqdirinə görə yaşayar və ölərək. Yer üzündə ancaq bir sahibin olması gərək ki, o, da Çingiz Xandır". (Rubruquis, İqtibas Rasyoninin göstərilən əsərindən götürülmüşdür -A.M. Bax: səh 31)

Münggə Xaqanın divan katibi (baş vəkili) Uyğur Türk mədəniyyətini mənimsəmiş Balqay adlı bir Kereit olmuşdur ki, o da Münggə Xaqanın bütün məktublarını digər ölkə başçılarına Uyğur Türkcəsində yazmışdır. Münggə Xaqan (1252-1259) ölərkən özünə varis olaraq kiçik qardaşı Arık Buğanı seçmişdi. O əsnada Çindəki orduların başında bulunan böyük qardaş Kubilay ordudakı bəylərdən ibarət Şantuda bir Qurultay çağıraraq özünü "Böyük Xaqan" elan etdirmiş və paytaxt olaraq Pekini seçmişdisə də paytaxt Karakorumda olan Arık Buğa ənənəyə uyğun olmayan bu Qurultayı tanımamışdı. İmperatorluğun digər bölgələrindəki valilər də bu xüsusda Arık Buğanın tərəfində olsalar da Kubilay hücum edərək qardaşı Arık Buğanı məğlub etmiş və davanı öz xeyrinə həll etməyə müvəffəq olmuşdur.

Kubilay uzun sürən mübarizədən sonra Cənubi Çini də öz hakimiyyəti altına almağa müvəffəq olmuş və onun sülaləsi "Yüan" adı ilə Çin tarixində yüz illik parlaq bir dövr yaratmışdı. Kubilay Böyük Xaqan sifəti ilə İmperatorluğun digər bölgələrini də özünə tabe saysa da Elxanlılar (Hülakülər də deyilir -A.M.) uzun müddət bu tabeçiliyi qəbul etməmişdilər. Sülalənin getdikcə Çinliləşməsi onların digər bölgələr üzərindəki təsirini azaltmış bir müddət sonra isə tamamilə kəsilməsinə səbəb olmuşdur. Böyük Xaqan Kubilayın İmperatorluğun mərkəzini Karakorumdan Pekinə köçürməsi və əsl Moğol bölgəsini də bu mərkəzə bağlaması ilə Türk və Moğol xalqları arasındakı münasibətlərə bir sədd çəkilmiş, Kubilaydan sonra Çindəki sülalə qədimdəki Tabqaç Türkləri kimi tamamilə Çinliləşmişdir.

Çingiz oğulları mərkəzi hakimiyyət güclü olduğu dövrlərdə, daha dəqiqi, Böyük Xaqanlar olan Çingiz (1206-1227), Ögedey (1227-1241), bu və ya digər dərəcədə Güyük (1246-1248), Münggə (1252-1259), qismən də Kubilay (1264-1294) dövründə mərkəzə sədaqətlə bağlı qalaraq öz ərazilərini bir vali kimi idarə etmiş, lakin mərkəzi hakimiyyət zəiflədikdən sonra İmperatorluq dörd hissəyə bölünmüşdür. Çin və Mərkəzi Monqolustan Kubilay oğullarının (Çindəki Yuan sülaləsi), Türküstan Cığatay oğullarının, Farsistan,

Azərbaycan, İraq və Anadolu Hülakü oğullarının, Rusiya, Sibir, Volqaboyu ərazilər, Şimali Qafqaz və Şərqi Avropa Coci oğullarının, hakimiyyəti altında olmuşdur. Beləliklə, Türk-Moğol İmperatorluğunun Şərq hissəsinin tarixi Çinlilərin tarixi ilə qarışmış, hətta Kubilay və Teymur Olcaytu zamanında mühüm rol oynayan Öngüt Türkləri də Moğollaşmışlar. Çinlilərin "Yuan-şi" adlı salnaməsində Kubilay Xaqanın nazirləri və komandanları arasında göstərilən Qıpçaq Türklərinin övladları da Çinliləşmişlər. Hətta Qansu əyaləti, Yulduz hövzəsindəki Qaraşəhrin quzeyindəki Kulça ətrafında olan Uyğur Türkləri belə Moğollaşmışlar. Qərbdə isə məsələlər əksinə olmuşdur. Yəni istər Türküstandakı Cığatay oğulları, istər Azərbaycan və Farsistandakı Hülakü oğulları, istərsə də Rusiya və Şərqi Avropadakı Coci oğulları Türkləşmişlər. Daha doğrusu Böyük Türk-Moğol İmperatorluğu parçalandığı zaman Moğol deyil, Qızıl Orda, Sibir, Cığatay, və Elxanlılar kimi yeni-yeni Türk dövlətləri tarix səhnəsinə çıxmışlar. Bu parçalanmada din ayrılıqları da mühüm rol oynamışdır. Belə ki, Çindəki və Monqolustandakılar Buddist, başqa yerdəkilər isə müsəlman olmuşlar. Müsəlman olan Moğollar da əslində "İmperatorluq əhalisinin dördüdə üçünü təşkil edən Türklərlə qaynayıb-qarışaraq, Türkləşmişlər" (Bax: Rasonyi, göstərilən əsəri, səh 185).

Türk-Moğol İmperatorluğunun Türküstan hissəsində Cığatayın ölümündən sonra Türk Mahmud Yalavac və oğlu Məsud Bəy, daha sonra isə Qara Hülakü (1242-1247), Yesü Məngü, Cığatayın nəvəsi Alqu, Ögedeyin nəslindən olan Kaydu, Çapar, Duva (1291-1306), Tarma Şirin (1326-1333), Qazan və fasilələrlə Çingiz nəslinə mənsub Xanlar tərəfindən idarə olunmuş və bu vəziyyət bəzi dəyişikliklərlə Əmir Teymur zamanına - 1368-ci ilə qədər davam etmişdir.

Türk-Moğol İmperatorluğunun Farsistan, Azərbaycan, İraq, Qafqaz və qismən də Anadolu hissəsini 1253-cü ildən Hülakülər idarə etmişlər. Böyük Xaqan Münggənin qardaşı Hülakü onun valisi kimi bu ərazilərdə böyük bir İmperatorluq yaratmış, Azərbaycan, İran və Qafqazın zəbtini tamamladıqdan sonra 1258-ci ildə Bağdadı tutaraq, Xəlifə Müstəsimi ailəsi ilə birlikdə öldürmüş, Suriya və Anadolu bəylikləri də Hülakü hakimiyyətini tanımağa məcbur olmuşlar. Hülaküdən sonra onun xələfləri Türküstan və xüsusilə Qızıl Orda ilə mücadilələrdə bulunmuş, Misir Türk dövlətinə qarşı xristian Avropa dövlətləri ilə müqavilə bağlamışdılar. Əhməd Xan dövründə (1282-1284) İslamiyyəti qəbul etməyə başlayan Elxanlılar nəhayət, Qazan Xan dövründə (1295-1304) tamamilə müsəlman olmuşdular. Elxanlı Əbu Səid Bahadır Xan dövründən (1316-1335) başlayaraq, dövlətin təməlləri sarsılmış, hakimiyyət Azərbaycanda Əmir Çobanoğullarının, Anadoluda Osmanogullarının,

Bağdadda isə başda Şeyx Həsən olmaqla iki ailənin əlinə keçmiş, bir çox yerli Bəyliklərin də öz müstəqilliklərini qazanmalarına yol açmışdı (Seçmələr bizindir -A.M. Bax: Ahmet Temir, Türk-Moğol İmperatorluğu və davamı, Türk dünyası el kitabı, I cilt, II baskı, Ankara 1992, səh 385-391).

Çingiz Xan İmperatorluğu öz övladları arasında bölüşdürərkən, Qıpçaq ölkəsini Coci oğullarına vermişdir ki, sonradan bu ərazi daha da genişləndirilərək, tarixə Qızıl Orda İmperatorluğu kimi daxil olmuşdur.

Kuman-Qıpçaq Türkləri və Qızıl Orda İmperatorluğu

Tarixən ayrı-ayrı Türk boyları müxtəlif dövlət və İmperatorluqların yaradılmasında xüsusi rol oynamışlar. Belə Türk boylarından biri də Kuman-Qıpçaqlardır. Kuman-Qıpçaqları Latınlar "Kumanus", Macarlar "Kun", Almanlar "Falben", haylar "Xartes", Ruslar "Polovest" adlandırmışlar. Məşhur tədqiqatçı Marquart, Əl-Biruni, Məhəmməd Aufi və Urfalı Mateosa istinad edərək, Qıpçaqların V-VII əsrlərdə Amur çayı ətrafında yaşadıklarını, bir müddət Uyğur Türklərinə tabe olduqlarını, daha sonra 1017-ci ildə Qara Kitaylar tərəfindən sıxışdırılaraq Qərbə doğru köç etməyə başladıklarını yazmışdır (Bax: Marquart, Über das Volkstum der Komanen, Berlin, 1914).

"Oğuz Xaqan dastanı"nda Kanqlı, Xələc (Kalac) və Uyğur Türkləri kimi Qarluq və Qıpçaq da Oğuz Xaqanın komandanlarından biri sayılmışdır. Türk boylarının bir-biri ilə mücadiləsi sayəsində bir çox Türk boyları kimi Qıpçaq-Kumanların da müəyyən bir hissəsi tarixin müxtəlif dövrlərində Şərqi və Orta Avropaya, oradan da Balkanlara köçmüş və o ərazilərdəki xalqların ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamışlar. Belə ki, Kuman-Qıpçaqlar böyük kütlə halında 1050-ci ildən köç etməyə başlayaraq, 30 il ərzində Mancuriyadan Kiyevo, ordan Qara dənizin quzeyinə qədər yayılaraq Uz və Peçeneq Türklərini də özlərinə qatmış, 1080-ci ildə Tuna (Dunay - A.M.) və Karpat bölgəsinə ulaşmış, Şərqi Avropa üçün bir təhlükəyə çevrilmişdilər. Onlar iç savaşlarla yıpranan Ruslarla mücadiləyə girişmiş, onları öz ilkin yaşayış yerləri olan meşələrə sıxışdıraraq, üst-üstə bir neçə dəfə məğlubiyyətə uğratmışdılar. Sonradan Kuman-Qıpçaqlar Balkanlarda da çoxluq təşkil edərək Şərqi Avropa tarixinin yeni səhifəsini açmışdılar. Belə ki, Kuman-Qıpçaqların Balkanlarda olan hissəsi çürüməkdə olan Bizans İmperatorluğuna yeni nəfəs verərək, İzmir Əmiri Çokanın Peçeneq Türkləri ilə birləşərək, bizanslılara qarşı hücumunun qarşısını almış, öz doğma qardaşlarına öldürücü zərbə vurmuşdular. Tədqiqatçılar göstərir ki: "Əgər bu iki qohum Türk qövmü birləşsəydi, o dövrdə Avropanın yarısını işğal edə bilər" (Bax: Prof.Dr Laszlo Rasonyi, Tarihte Türklük, Ankara 1971, səh 138) və Avropanın tarixini dəyişməyə nail olardılar. Şərqi Avropaya köç edən Kuman-Qıpçaqlar gücləndikdən sonra başbuğları Bönəkin rəhbərliyi ilə Macar süvari ordusu ilə savaşda parlaq bir zəfər qazanmışsa da, sonradan ağır məğlubiyyətə düşər olmuş və bir müddət özlərinə gələ bilməmişdilər. Nəhayət, Uraldan köç etməyə məcbur olan Kimək Qıpçaqları ilə birləşən Kuman- Qıpçaqları daha da güclənərək X əsrdən İrtiş və Ural bölgəsindən Balxaş gölünə, daha sonra Don və Dnepr çayları ətrafına da yayılaraq, tarixdə məşhur Kuman-Qıpçaq dövlətini qurmuşdular. Ural dağlarının digər bölgəsində yaşayan Qıpçaqlar da

Qara Kitayların bölgəyə hücumu ilə əlaqədar olaraq digər Türk boyları ilə birlikdə XII əsrin əvvəllərində köç etmiş, bölgədəki Peçeneq və Uz boylarını da Qıpçaqlaşdıraraq böyük bir Qıpçaq birliyi yaratmağa müvəffəq olmuşdular. Tarixçi Rasovskiye görə, o dövrdəki Qıpçaqlar beş böyük bölükdən ibarət idi: 1) Orta Asiya bölüyü; 2) Volqa-Yayık bölüyü; 3) Don-Donyeç bölüyü; 4) Aşağı Dnepr bölüyü; 5) Tuna (Dunay) bölüyü.

1203-cü ildə Kiyevi işğal edən Kuman-Qıpçaqlar 1219-cu ildə Ruslarla ittifaq bağlayaraq, Qaliçyanı Macarlardan almışlarsa da dörd il sonra 31 may 1223-cü ildə birləşmiş Kuman-Rus orduları Kalka Çayı ətrafında Subutay və Cəbənin komandanlığı altında Moğol ordularına məğlub olmuş, 1238-1239-cu illərdə Türk-Moğol ordularının ikinci hücumu ilə Kuman-Qıpçaq dövləti tarix səhnəsindən silinmişdi. Qərbdəki Kuman-Qıpçaqların böyük hissəsi bu məğlubiyyətdən sonra Kral Belanın icazəsi ilə Macarıstana köç etmiş, lakin Xanları Kötənin Avstriya prensi Fridrix Badenberqin iftirası ilə "Türk-Moğol casusu" adlandırılaraq, öldürülməsinə etiraz əlaməti olaraq kütləvi şəkildə Balkanlara köçmüş və Batı Xan qarşısında təkbəşinə qalan Macar ordusu sonda məğlub olaraq Qızıl Orda dövlətinə təbə olmuşdur.

Sonralar, xüsusilə ana tərəfdən Kuman-Qıpçaq Xanı Kötənin nəvəsi Macar Kralı IV Laszlo dövründə Balkanlardakı Kuman-Qıpçaqlar yenidən Macarıstana qayıtmışdılar. Artıq XV əsrin sonlarında Macar Kralı Matyas dövründə oradakı Kuman-Qıpçaqlar tamamilə Macarlarla qaynayıb-qarışmış, Macarlaşmışlar.

Macarlardan başqa Kuman-Qıpçaqlar digər xristian xalqların, xüsusilə Rumınların, Rusların, Bolqarların və hətta Gürcülərin həyatında və dövlətlərinin təşəkkülündə mühüm rol oynamışlar. Belə ki, öncə Rusları özlərinə təbə edən Kuman-Qıpçaqların bir qismi sonradan Xristianlığı qəbul edərək ruslaşmışlar. Rus boyarlarının (zadəganlarının - A.M.) böyük bir hissəsini bu xristianlaşmış Qıpçaqlar təşkil etmişlər.

Həmçinin, XII əsrdə Qıpçaq hökmdarı Qara Xanın oğlu Atrak 40 minlik Qıpçaq əskərini ailələri ilə birlikdə Qafqaza - Gürcüstana göndərmişdi ki, bunların bir qismi sonradan xristianlaşmış, hətta Gürcüləşmişlər. Tarixi mənbələr göstərir ki, hətta "Gürcü kraliçası Tamaranın damarlarından Qıpçaq qanı axırdı" (Bax: Rasonyi, göstərilən əsəri, səh 145).

Tədqiqatçılar göstərilir ki: "Rumın dövlətini quran şəxs də Basaraba adlı Qıpçaqlı bir Türkdür". Heç təsadüfi deyil ki, Tokda Xan oğlu və İlbasarın qardaşı bu Qıpçaq Türkü Basaraba Xanın şərəfinə bu günkü Rumınyaya və onun bir hissəsi olan Moldaviya tarixən "Bessarabiya" adlanmışdır. Qıpçaqların və dolayısı ilə Tatarların Rumınyadakı böyük rollarına yalnız Basaraba deyil,

digər bəlgələr də tanıklıq edir...Belə ki, XV-XVI əsr arxiv sənədlərində də zikr olunan Rumin dövlət xadimlərinin adları arasında və coğrafi yer adlarında xeyli Kuman-Qıpçaq adlarına rast gəlinir. Bunlardan Akbaş, Akkuş, Aslan, Balaban, Buğa, Bilik, Kazan, Temirtaş, Toğrul və s. göstərmək olar (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Rasonyi, göstərilən əsəri, səh 150-151).

Sonradan Asiyadakı digər Türk boyları kimi Kumanlar da Qıpçaq adı daşımışlar. 1327-ci ildə vəfat edən Ərəb Tarixçisi Diməşqi Qızıl Orda dövrü ilə əlaqədar olaraq göstərir ki: "Qıpçaqların bir çox oymakları vardır. Bunların hamısı Türkdür. Bərgü, Toksaba, İtaba, Barak, İltəris, Bürçoğlu, Konquroğlu, Yimək, Tok, Başqırt, Kumandur, Berendi, Biçənə, Qarabörklü, Uzun, Çurtan və başqaları Qıpçaq oymaklarıdır. Bunların bir qismi sonralar Xarəzmə yerləşmişlər" (İqtibas Rasonyinin göstərilən əsərindən götürülmüşdür - A.M. Bax: səh 145).

Özbəklərin, Qara Qırğızların, Qazaxların, Başqırtların və Noqayların da əslı Qıpçaq Türkləridir ki, sonradan "Tatar" adlanmış və Qızıl Ordada hakim təbəqəni təşkil etmişlər. Artıq Çingizxoğulları dövründə Qızıl Orda dövlətinin əsas ünsürlərindən birini də Qıpçaq Türkləri təşkil etmiş, hətta Qıpçaqlar sayəsində "Çingiz ailəsi burada tezliklə Türkləşmişdir" (Bax: Rasonyi, göstərilən əsəri, səh 145). Qıpçaqlar Qızıl Orda, Rumınya, Rusiya, Macarıstanda olduğu kimi Anadoluda, xüsusilə Misir və Suriyada da yüksək mövqeyə sahib olmuş, Misirdə Məmlük Türk dövlətinin qurucuları olmuşlar.

İslam və Avropa mənbələrində Qıpçaq Türkləri uzunboylu, ağ bədənli, yaraşıqlı, sarışın kimi təsvir edilmiş və hətta Almanlar və Ruslar onları sarışın mənasına gələn "Falben" və "Polovtsi" deyər adlandırmışlar.

Avropalı səyyahlar Tuna (Dunay) boylarından Altaylara qədər Qıpçaq və Kanqlı (Kəngərli - A.M.) Türklərinin "Kurqan" deyilən təpə tipli qəbirlərinin və üzərində ölən insanların heykəllərinin olduğunu və onların Qıpçaqca "Sin taş" adlandığını qeyd etmişlər. XIII əsrdə Şərqdəki Qıpçaqlar müsəlman olduğu halda, Qərbdəkilər xristian təbliğatı nəticəsində Xristianlığı qəbul etmişdilər ki, məşhur "Kodeks Kumanikus" əsəri də bu məqsədlə yazılmışdır. Qıpçaqların bir qismi də uzun müddət Şamani olaraq qalmışdılar.

Qıpçaq dilinə Balkar, Başqırt, Qaraçay, Karay, Qırğız, Tatar, Kumık, Özbək, Kurduk, Mişər, Noqay, Tobol, Peçeneq və Kuman dilləri daxildir. Avropalı səyyahlar Türküstanı "Türk eli", Səlcuqlu Anadolusunu sadəcə "Türkiyə", Tuna (Dunay) boylarından Altay dağlarına qədər olan əraziləri əhatə edən Qıpçaq elini (Kumanianı) isə "Böyük Türkiyə" adlandırmışlar. Mahmud Kaşğarlı da İtil çayının Qıpçaq ölkəsindən keçərək Bulqar (Xəzər) dənizinə töküldüyünü qeyd etmişdir.

Çingiz Xan məhz bu Qıpçaq ölkəsinin, tarixdə məşhur "Dəşti-Qıpçaq" ərazisini ən çox sevdiyi nəvəsi böyük oğlu Cucinin ortancıl oğlu Batıya həvalə etmişdir. Ümumiyyətlə tarixdə Qızıl Orda kimi tanınan dövlətin Çingiz Xan tərəfindən Cuci oğullarına verdiyi ilkin sərhədləri Türk-Moğol İmperatorluğunun cənubi-qərb hissəsi, yəni Xarəzm ilə Xəzər dənizinin güney sahilləri və İrtiş çayının Batı tərəfindəki bütün bölgələri əhatə edirdi. Çingiz Xanın oğlu Cucinin böyük oğlu Ordaya "Ak Orda" adı ilə Qərbi Sibiri, yəni Ural dağlarından güney-doğuya doğru Balxaş gölünə və Alagölə qədərki əraziləri, Cucinin ortancıl oğlu Batıya "Gök Orda" adı ilə Qıpçaq ölkəsini, Cucinin üçüncü oğlu Tok Teymura İtil (Volqa) çayının orta və quzey bölgəsini, Cucinin dördüncü oğlu Şeybana isə Sır-Dərya və Çu çayına qədər olan əraziləri vermişdi. Qızıl Orda güclü olduğu dövrlərdə bunların hamısı Batı Xana, daha sonra isə Batı sülaləsinə tabe olmuş və törəyə uyğun olaraq onlar vali kimi fəaliyyət göstərmişlər.

Çingiz Xanın 1227-ci ildə ölümündən sonra oğulları fəthləri yenə də davam etdirmiş, Çinin quzey bölgəsi və Koreya zəbt edilmiş, Azərbaycan və İranın işğalı tamamlanmış, Kiçik Asiyadakı Səlcuqlu dövləti Türk-Moğol hakimiyyətini tanımışdır. Batı Xanın rəhbərlik etdiyi Qızıl Orda Xanlığı Şərqi Avropaya doğru böyük yürüşünü davam etdirmiş, sülalənin digər qollarına bağlı ordu komandanları da Batı Xana qoşulmuşdu ki, bunların içərisində Çin və İranın fəthi Subutay, Cığatay oğlu Büri, Ögedey oğlu Güyük və Toluy oğlu Münggə də vardı. Belə ki, 1235-ci ildə Böyük Xaqan Ögedeyin başqanlığında Qurultay çağırılmış və bu Qurultayda Şərqi Avropanın fəthi qərarlaşdırılmışdı. Bu məqsədlə təşkil olunan ordunun böyük bir hissəsi Türk boylarından ibarət olmuş, Orduya Batı Xan başçı təyin edilmişdir. İlk zərbə hələ 1224-cü ildə Bulqar Türklərinə vurulmuş, bölgənin ən güclü dövləti olan Bulqar dövləti ləğv edilmişdir.

1237-ci ildə Batı Xanın başçılığı ilə Türk-Moğol orduları quzey Qara dəniz bölgələrini, 1238-ci ildə Don və Dnepr çayı ətraflarını, Ryazan, Moskva, Vladimir, Suzdal, Rostov və Volqa sahilindəki Yaroslav şəhərini ələ keçirmiş, 1239-cu ildə Kuman-Qıpçaqları özlərinə tabe etdirmiş, 1240-cı ildə Kiyevi istila etmiş, 1241-ci ildə Alman ordularını məğlub edərək, dörd il (1237-1241) müddətində Macarıstan da daxil Şərqi Avropanı da ələ keçirərək bütün bu bölgələrdəki hərbi və siyasi varlıqlara son vermiş böyük bir Qızıl Orda İmperatorluğu yaratmağa müvəffəq olmuşlar. Bu yürüşə ən çox müqavimət göstərən Macar Kralı IV Bela da tab gətirə bilməmiş, çətinliklə də olsa qaçıb qurtarmış, Badenberq sülaləsinin son nümayəndəsi Avstriya prensi Fridrix Macarlara yardım etməmiş, əksinə, Macar kralı Belanın ağır vəziyyətindən öz

xeyrinə istifadə edərək ona sığınanları yağmamışdı. Beləliklə, Batı Xanın Türk-Moğol orduları Adriatik sahillərinə qədər gedib çatmışdılar ki, bu da Atilladan sonra Avropanın ikinci fəthi idi. Batı Xan kiçik Qardaşı Şeybanı Macarıstanın Xanı təyin edərək 1241-ci ildə İtilin (Volqanın) aşağı bölgəsinə qayıdaraq, çayın sol sahili olan Aktübədə öz Ordasını (Çadırını - A.M.) quraraq, buranı "Saray" adı ilə İmperatorluğun siyasi mərkəzi elan etmişdir.

Macarıstanın işğalı ilə əlaqədar olaraq, Niederaltaich monastırının tarixçisi yazmışdır ki: "İmperator Arnulf çağından başlayan və 350 il ayaqda duran Macar Krallığını Tatarlar bir zərbə ilə işğal etdilər" (İqtibas Rasonyinin göstərilən əsərindən götürülmüşdür - A.M. Bax: səh 183).

Qeyd edildiyi kimi, Qıpçaqların doğu bölgəsində Çingiz ailəsinin Ağ Orda, batı hissəsində isə Göy Orda bölüyü hökmranlıq etmişdir. Batı Xanın müəzzəm qələbələrindən sonra Ağ Orda da Batıdakı Göy Orda ilə birləşərək, Qızıl Orda adı ilə anılmağa başlamışdı. Rusiya fəthi və Macarıstan qalibi kimi tanınan Batı Xanın bütün Çingiz ailəsi içində nüfuzu çox böyük idi. O, ailə içərisində kiçik olmasına baxmayaraq, hələ babası Çingiz Xanın sağlığında başçı kimi tanınmış və sevilmişdi. 1251-ci ildə Mönggəni Böyük Xaqan taxtına o oturtmuş, 1252-ci ildə Rus knyazı Aleksandr Nevskiyə knyaz rütbəsini o vermişdi. Ona görə də Aleksandr Nevski ömrünün sonuna qədər Tatar-Moğol Xanlarına sədaqətlə xidmət etmişdir. Batı Xanın yaylası quzeydə, indiki Saratov ətrafı, qışlağı isə Volqa çayının mənsəbi olmuşdur. Təbəəsi olan xalqlar onu "Sayın Xan" (Yaxşı Xan) deyərək anmış, o dövr xristian və fars mənbələri də onu "ədalətli, sülhsevər və insanpərvər bir hökmdar" kimi vəsf etmişlər. Qızıl Orda dövrünün dəyərli araşdırıcılarından olan Yaqubovski isə Batı Xanın "dahi təşkilatçı" olduğunu qeyd etmişdir. Tatar xalq gələcəyinə görə isə Batı Xan "kəramət sahibi bir əziz" kimi qiymətləndirilmişdir.

Batı Xan İmperatorluğun bütönlüyünü qoruyub saxlamaq üçün Karakorumdakı Böyük Xaqanı tanımış, onunla yaxşı əlaqə saxlamış, lakin 1255-ci ilədək öz müstəqilliyini də sürdürmüşdür. Batı Xanın yaratdığı və 250 il davam edən Qızıl Orda İmperatorluğu hakim olduğu bölgələrdə silinməz izlər buraxmışdır. Batı Xan özünün xüsusi sikkəsini buraxmış, dövlətin iqtisadi əlaqələrini genişləndirmiş, yeni gömrük və poçt sistemi yaratmış, güclü bir mərkəzi dövlət yaradaraq, yerli knyaz və valiləri öz yönətimi altında saxlamağa müvəffəq olmuşdur.

Batı Xan, İmperatorluğun ərazilərini xeyli genişləndirmiş, Qara dənizin şimalını və Şərqi Avropanı da bu İmperatorluğun tərkibinə qatmışdı. Qızıl Orda İmperatorluğu böyüdükcə ərazidəki bütün Türk boylarını da öz içinə almış və müəyyən müddətdən sonra bu İmperatorluq Türk İmperatorluğuna

çevrilmişdir. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, Batı Xanın ordusunun yalnız dördüdə biri Moğollar idi ki, bunlar da əsasən Çingiz Xanın nəslilə onun qohumları və sədaqət yaxınlarından, qalanlarının əksəriyyəti isə Orxon, Yayık və İrtiş çayları ətrafında yaşayan Türklərdən ibarət idi. Daha sonra buradakı Moğolların böyük bir qismi də vətənləri Monqolustana qayıtmış və bununla da Moğolların sayı daha da azalaraq, sülalə ilə birlikdə tamamilə Türkləşmişdilər. Ona görə də, avropalılar və ruslar Qızıl Ordanın bütününə "Tatar" demişlər ki, bu ad Türk boylarının o ərazilərdəki ümumi adı olmuşdur. Ümumiyyətlə ruslar və bütün avropalılar buradakı Türk-Moğol çulğalaşmasını "Tatar" deyərək adlandırmağa başlamışdılar. Bu söz (Tatar sözü - A.M.) Türkcə açıqlana bilən "Tatmış" və "Tatıran" xüsusi adlar zümərəsinə daxildir (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Rasonyi, göstərilən əsəri, səh 218).

Məşhur ərəb səyyahı İbn Batuta Qızıl Orda Xanı Özbək Xan zamanında Qıpçaq ölkəsindən keçərkən, bu ərazilərdə moğolca deyil, ancaq Türkcə danışıldığını qeyd etmişdir. Ona görə də, tədqiqatçılar Qıpçaq tarixinin ikinci dövrünü təşkil edən Qızıl Orda çağını haqlı olaraq, Türk tarixinin ayrılmaz bir hissəsi hesab etmişlər. (Bax: Rasonyi, göstərilən əsəri, səh 218)

Batı Xanın ölümündən sonra yerinə kiçik qardaşı Bərkə Xan seçilmişdi. Bərkə Xan dövründə (1256-1266) İslam dini qəbul edilmiş və bununla da müsəlman olmayan mərkəzlə əlaqə zəifləmiş və Bərkə Xan Qızıl Orda İmperatorluğunu müstəqil elan etmiş, öz adına sikkə buraxdırmış, yeni mərkəz olaraq Yeni Saray (bugünkü Tsarev) şəhərini salmış, mərkəzdə Tuluyun nəvələri, Münggənin qardaşları Arık Bögə ilə Kubilay arasında gedən Böyük Xaqan davasında Arık Bögəni müdafiə etmiş, lakin Kubilay bu savaştan qalib çıxdığı üçün mərkəzlə əlaqəsini tamamilə kəsmişdi. Bərkə Xan Qafqaz və Azərbaycan uğrunda Çingiz Xanın kiçik oğlu Toluy nəslindən olan Elxanlılar dövlətinin başçısı Hülakü Xanla savaşırkən, Cığatay Xanı Alqu Xarəzmi işğal etmişdi. Bərkə Xan Azərbaycan uğrunda savaşa Hülaküyə qalib gəlmiş, Hülaküdən sonra Elxanlıların hökmdarı olan Abaqa Xanla yaxşı münasibətdə olmuş və beləliklə Qafqaz bir müddət Qızıl Orda İmperatorluğunun tərkibində qalmışdı. Lakin sonradan bu iki Türk dövləti (Elxanlı və Qızıl Orda - A.M.) arasında yenidən savaş başlamış və Bərkə Xan savaşa gedərkən yolda ölmüş və Qızıl Orda ordusu geri qayıtmağa məcbur olmuşdur. Elxanlılara qarşı savaşa Bərkə xan Misir Türk Sultanı Bəybars ilə müttəfiq olmuşdu. Bərkə Xanın ordu başçılarından olan yeyəni Noqayın komandanlığındakı ordu 1265-ci ildə Bolqarıstana hücum edən Bizans ordusunu məğlub edərək, İstanbulda əsir olan Səlcuqlu Sultanı II Keykavusu azad edərək, Krıma gətirmişdi. Ümumiyyətlə tədqiqatçıların fikrincə, Qızıl Orda İmperatorluğunun ən parlaq

dövrü Bərkə Xan dövründə olmuşdur. 1266-cı ildə Bərkə Xan öluncə yerinə Batı Xanın nəvəsi Məngü Teymur Qızıl Orda Xanı olmuşdur. Məngü Teymur Ögedey və Cığatay oğulları arasında Türkünstanda gedən savaşlarda Ögedey oğullarını dəstəkləmiş, Misir Türk Sultanı ilə dostluq münasibətlərində olmuşdur. Məngü Teymur o qədər də güclü Xan olmadığından Qızıl Orda ordu komandanlarından olan vali Əmir Noqayın nüfuzu Xanınıkindən daha üstün olmuşdur. Ümumiyyətlə Əmir Noqay 40 il vali olduğu müddətdə Qızıl Orda xanlarını o taxta çıxarmış və Məngü Teymurdan sonra Xan taxtında oturan Tuda Məngü və Tələboğa onun nüfuzu altında olmuşdur. 1298-ci ildə siyasi qüdrətinin zirvəsinə ulaşan, Don çayından Krıma qədər olan ərazilərin valisi olduğu halda xaricdə "Xan" kimi tanınan, Bolqarıstanı özünə tabe etdirən Əmir Noqay bir müddət hətta 1291-ci ildə Qızıl Orda taxtına çıxan Tokta Xanı döyüşdə məğlub etmiş, lakin sülalə gələnginə bağlılığı onun özünü "Xan" elan etməsinə əngəl olmuşdu. Sonradan qocalaraq gücü tükənmiş Əmir Noqayı bir rus öldürərək, başını Tokta Xana təqdim etmişdir. Əmir Noqayın ölümündən sonra aşağı İdil, Yayık və Əmbə çayları ətrafında yaşayan və ona bağlı olan boylar tarixdə "Noqaylar" adlanmış və bu gün də bu adla yaşayan Türk boyları mövcuddur.

Əmir Noqayın ölümündən sonra hakimiyyəti tam əlinə alan Tokta xanın (1312) ölümündən sonra Qızıl Orda taxtına onun qardaşı oğlu, 30 yaşlı, enerjili Özbək Xan (1312-1341) oturmuşdu. Özbək Xan dövründə Qızıl Orda artıq bütünlüklə bir Türk dövləti durumuna gəlmişdir. Xanədan üzvü, Xarəzm valisi Qutluğ Teymur Özbək Xana çox köməklik etmiş, dövlətin güclənməsində yaxından iştirak etmişdi. Özbək Xan Misir Türk Sultanı ilə də qohumluq əlaqəsi yaratmış, ölkədə bir sıra məktəb, mədrəsə, məscid tikdirmiş, təkkələr qurdurmuş müxtəlif İslam ölkələrindən alim, müəllim, şeyx, sənətkar və ustalar gətirtmiş, dəyərli sənət əsərləri onun dövründə meydana gəlmişdir. Ümumiyyətlə Qızıl Ordada Özbək Xanın dövründə Türkləşmə tamamlanmışdır.

1341-ci ildə Özbək Xanın ölümündən sonra öncə oğlu Tini Bəy (1342), sonra isə digər oğlu Canı Bəy (1342-1357) Qızıl Orda Xanı olmuşlar. Canı Bəy Qızıl Orda İmperatorluğunun sonuncu böyük hökmdarı kimi tanınır. Artıq Canı Bəyin hakimiyyəti dövründə Elxanlılar dövləti süquta uğramış, Canı Bəyin orduları Təbrizi ələ keçirmiş, Osmanlılar öz müstəqilliklərini elan edərək, Geliboluya daxil olmuş və bununla da Qızıl Orda ilə Misir Türk Sultanlığı arasında əlaqələr kəsilmiş, Çindəki Kubilay oğulları isə tamamilə çinliləşmişlər.

1357-ci ildə Canı Bəyin, 1359-cu ildə isə oğlu Berdi Bəyin öldürülməsi ilə Qızıl Ordada qarışıqlıq yaranmış və bu qarışıqlıq 20 il davam etmiş, bu 20 illik dövəmdə 15 Xan dəyişilmiş və nəhayət 1380-ci ildə Qızıl Ordada Batı Xan xanədanına son qoyulmuşdu.

Özbək Xan və Canı Bəyin dövründə Qızıl Orda dövləti mədəniyyətin zirvəsinə yüksəlmiş, paytaxtda məktəb, mədrəsə, came və təkkələrle yanaşı hovuzlar, ümumi hamamlar, bazarlar tikilmiş, şəhər xalqı zəngin həyat sürmüş, sənətkarlıq və ticarət geniş inkişaf etmişdir. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, Özbək Xanın dövründə şəhər xeyli böyümüş, Sarayda möhtəşəm saraylar tikilmiş, önəmli sənaye emalatxanaları yaradılmış, Yeni Sarayda meyvə bağları, gül bağçaları salınmışdı. Canı Bəy dövründə məşhur islam alimləri Qütbəddin Razi və Şeyx Sadəddin Təftəzi paytaxt Sarayda yaşayıb yaratmışlar (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Balodis Francis; Rasonyi, göstərilən əsəri, səh 223-224).

Batı Xan xanədanının çöküşündən sonrakı dövrün ən güclü şəxsiyyəti Əmir Mamay olmuşdur. Mamay Özbək Xanın oğlu Abdullahu "Xaqan" elan edərək, paytaxt Sarayı ələ keçirmiş, digər əmirlər buna qarşı çıxınca ölkədə qarışıqlıq yaranmışdı. Qarışıqlıqdan istifadə edən Moskva knyazı Dmitri Don çayı ətrafındakı Kulikovada Mamay Xanı yenərək, Moskva knyazlığını müstəqil elan etsə də, 1380-ci ildə Cucinin oğlu Tokay Teymurun nəslindən olan Toxtamış Əmir Teymurun yardımı ilə ilk öncə zəif düşmüş Əmir Mamayı məğlub edərək, taxta çıxmış və beləliklə də Qızıl Orda qarışıqlıqdan qurtulmuşdur.

Toxtamış Əmir Teymura sığınaraq, onun köməkliyi ilə öncə Çingiz Xanın böyük oğlu Cucinin böyük oğlu Orda oğullarının xanlığı olan AK Orda xanlığını, daha sonra isə 1380-ci ildə Qızıl Orda xanlığını ələ keçirərək bu iki xanlığı birləşdirmiş, Cuci oğullarından Şeybanilər istisna olmaqla keçmiş birliyi təmin etmiş, öz müstəqilliklərini elan etmiş əmirləri yenidən öz hakimiyyəti altına almağa müvəffəq olmuşdur. Rusları və litvalıları da məğlub edən Toxtamış təkəbbürlülük kompleksinə qapılaraq, ona yardım edən Əmir Teymura qarşı çıxmış, 1386-cı ildə başlayan anlaşılmazlıq nəhayət, 1395-ci ildə Terek savaşına və Əmir Teymurun qələbəsinə gətirib çıxarmış, Toxtamış qaçaraq Litva kralı Vitolda sığınmış və Əmir Teymur Qızıl Ordaya Teymur Qutluğ Xan təyin edərək geri dönmüşdü.

1401-ci ildə Teymur Qutluğ öldükdən sonra litvalıları məğlub edən ordu komandanı Edigə Mirzə onun (Teymur Qutluğun) qardaşı Şadı Bəyi taxta oturtmuş, lakin sonradan aralarında anlaşılmazlıq yaranmış və bir müddət sonra Şadı Bəy taxt-tacı buraxaraq qaçmış, onun yerinə Polat Bəy Xan

olmuşdur. Edigə Mirzə 1409-cu ildə rusları məğlub edərək özünə tabe etmişdi. Getdikcə zəifləyən Edigə Mirzə 1419-cu ildə Toxtamışın oğlu Kərim Berdiyə məğlub olaraq öldürülmüş və beləliklə Kərim Berdiyə kömək edən Litva kralı Qızıl Orda dövlətində söz sahibi olmağa başlayır. Mərkəzi hakimiyyət zəiflədiyindən ayrı-ayrı əmirlər özlərini bölgənin "Xan"ı elan etmiş, və beləliklə də Qızıl Orda dövləti yenidən qarışıqlıqlara sürüklənmişdi. Belə ki, Toxtamışın nəvəsi Seyid Əhməd 1433-cü ildən Ukraynada öz bağımsızlığını elan etmiş, 1437-ci ildə dövlət ikiye bölünmüşdü.

Uluğ Məhəmməd quzeydə Qazan xanlığını (1437-1552), Kiçik Məhəmməd isə güneydə Böyük Orda xanlığını yaratmışdı. 1441-ci ildə Böyük Orda yenidən bölünmüş və Hacı Giray Krım xanlığını (1441-1812) müstəqil elan etmişdi. 1466-cı ildə Kiçik Məhəmmədin nəvəsi Qasım Xan Həştərxan xanlığını yaratmış, Böyük Orda isə Kiçik Məhəmməddən sonra onun oğulları olan Mahmud Xan, Əhməd Xan, Murtaza Xan və Şeyx Əhməd tərəfindən idarə olunmuş, nəhayət, Şeyx Əhmədin Krım Xanı Məngli Girayın tələbi ilə Litva kralı tərəfindən edam edilməsi ilə 1505-ci ildə Qızıl Orda dövləti tarix səhnəsindən çəkilməmiş oldu. Şeyx Əhmədlə Litvaya gələn tatarlar bu gün də orada yaşamaqdadırlar.

Mərkəzi hakimiyyət zəiflədikdən və Böyük Türk-Moğol İmperatorluğu parçalandıqdan sonra yerində üç böyük Türk və bir Moğol İmperatorluğu yarandı. Bu Türk İmperatorluqlarından ən əzəmətli Qızıl Orda İmperatorluğu idi ki, o da Batı Xandan sonra öz nəslindən olan Elxanlılarla, xüsusilə Elxanlılardan olan Abaqa Xan və Orta Asiyadakı Cığatay oğullarından Alqu Xanla Qızıl Orda Xanı Bərkə və daha sonra Məngü Teymurla Elxanlı adaşı Mənkü Teymur arasındakı savaşılarla, sonra daxili savaşılar və nəhayət, Toxtamışın səbətsizliyi üzündən Əmir Teymura məğlub olması ilə Şimal Türklüyü tamamilə zəifləmiş və sonda nəhəng bir İmperatorluq- Qazan, Krım, Sibir, Həştərxan, Noqay və Qasım xanlıqları kimi kiçik dövlətlərə parçalanmışdı. Bu xanlıqlar da müəyyən müddətdən sonra güclənən Rusiya tərəfindən mərhələ-mərhələ işğal edilərək, yerində böyük bir Rusiya İmperatorluğu yaradıldı.

Qızıl Orda İmperatorluğu Bizansla, Osmanlı və Misir Türk dövlətləri, Litva və Lehistan (Polşa - A.M.) dövlətləri ilə yaxın əlaqələr yaratmışdı. Qızıl Orda "Yasalar" dövləti (Qanunla idarə olunan dövlət - A.M.) olmuş, İmperatorluq qanunla idarə olunmuş, hərbə, iqtisadiyyata, ticarətə, əkinçiliyə, vergiyə, gömrüyə, poçta dair xüsusi qanunlar olmuşdur. İmperatorluqda ən yüksək vəzifə "Xan" və ya "Xaqan" sayılmış, xana "divan" adı verilən məclis yardımçı olmuş, dövlətin əsas aparıcı hissəsini təşkil edən Türk yöneticiləri

"Daruqa", rus topluluqlarını idarə edən Tatarlara "Baskak", xarici ölkələrdəki səfirlərə "Elçi-Kələçi" deyilmişdi. Baskaklara rus knyazlarına da nəzarət etmək hüququ verilmişdi.

Qızıl Orda İmperatorluğunda tolerantlıq hökm sürmüş, ölkədə şamançılıq, Göy Tanrı dini, buddizm, xristianlıq və müsəlmançılıq yanaşı yaşamışdır. Bu din sərbəstliyi ilə yanaşı Qızıl Orda xanları və onların baş qadınları sayılan Uluxatunlar Ortodoks Xristian kilsəsinin hamisi olmuşlar. Bu kilsələrin haqqları və əmlak toxunulmazlıqları Xan "yarlıqları" (fərmanlar - A.M.) ilə qorunmuşdur. Kilsə əmlakına təcavüz ölümə cəzalandırılmışdı. Xristian və ümumiyyətlə digər dinlərə rişxənd edənlər də ağır cəzalandırılmışlar. Bu yüksək səviyyəli himayə sayəsində İmperatorluq daxilində kilsə memarlığı, ikona rəssamlığı və dini ədəbiyyat çox inkişaf etmişdir. Rus və digər xalqların din xadimlərinə daima sayğı və qayğı göstərilmişdir. Ona görə də Ortodoks xristian kilsəsi uzun müddət Tatarlara olan şükran borcunu sədaqətlə ödəmişdir. Bir çox rus və sovet tarixçilərindən fərqli olaraq rus tarixçilərindən Yakubovski, Polevoy, Klyuçevski, Vernadski və b. tarixə obyektiv yanaşmış və qeyd etmişlər ki, "rus gücü Qızıl Orda hakimiyyəti zamanında böyümüş (Polevoy), III Vsevolod xələflərinin ölkə işlərində yaptıkları kor düynləri Qızıl Orda xanlarının qılıncları kəsib atmışdır (Klyuçevski). Rus tarixində Qızıl Orda çağının hökmranlıq məfhumu yeni istiqamətin açılmasına müyəssər olmuş, beləliklə ruslar ilkin parçalanma lənətindən qurtularaq, "Birləşmiş Rusiya" yaradılması üçün yol açılmışdı (G.Vernadski, *Historu of Russia*, Revised edition, Nev Haven 1939, səh 50).

Daha sonrakı Rusiyada fərdi hüquq, vergi, hərbi, poçt və mərkəziyyətçi dövlət sistemi bütünlüklə Qıpçaqlardan alınan Türk örnəyinə görə qurulmuşdur". (Rasonyi, göstərilən əsəri, səh 266).

Türk boyları xüsusilə Qıpçaqlar və Moğollar tərəfindən qurulan Qızıl Orda İmperatorluğu Doğu Türkcəsini rəsmi dövlət dili olaraq işlətməmiş, Uyğur Türk yazısından istifadə etmiş, öncə Şaman, Göy Tanrı, daha sonra isə İslam dininə inanmışlar.

Ümumiyyətlə bütünlükdə Türk-Moğol İmperatorluğuna məntiqi və siyasi ideoloji baxımdan yanaşdıqda aydın olur ki, bu İmperatorluğun ən böyük dəyəri o dövrdə bütün dünyada olan Türk boylarının bir-biri ilə qaynayıb-qarışmasını təmin etməsi, əksər Türklərin vahid bir dində birləşməsi olmuşdur.

1.22. Barlas Türk boyu və ya Teymurlular

Tarixdə İmperatorluq yaradan Türk boylarından biri də Barlaslardır. Barlas Türk boyu tarixi mənbələrdə daha çox Teymurlularla bağlı anılır. Bu boy Türküstanın qədim Türk boylarından biri sayılır. Tarix səhnəsinə çıxışları Əmir Teymurun atası Əmir Torağayın adı ilə bağlıdır. Əmir Torağay Barlas Türk boyunun başbuğu kimi Çingiz oğullarından Cığatay Xanlığına tabe olan Səmərqənd və Keş bölgəsinin bəyi olmuşdur. Əmir Torağayın ölümündən sonra Barlas boyuna qardaşı, Əmir Teymurun əmisi Hacı Barlas Bəy başçılıq etmişdir. Cığatay Xanlığı daxilində qarışıqlıq çıxınca Hacı Barlas Keşdən qaçaraq Xorasana gəlmiş, ona görə də bu ərazidəki Barlas boyuna və bəyliyinə 25 yaşlı Teymur Bəy (Əmir Teymur - A.M.) sahib çıxmışdı. Cığatay Xanı Tuğluk Teymur tərəfindən dəstəklənən Teymur Bəy Cığatay birliklərinin başqa bölgələrə getməsindən istifadə edərək geri döən əmisi Hacı Barlasa qarşı çıxmış, onun ordusunu məğlub etmiş, buna narazı olan əskərləri Teymuru tərk edincə Teymur gedib əmisindən üzr istəmişdi. Cığatay Xanı Tuğluk Teymurun geri qayıtması ilə Hacı Barlas yenidən Xorasana çəkilmiş, lakin orada üsyançılar tərəfindən öldürülmüş və beləliklə də Tuğluk Teymur oğlu İlyas Xocanı Türküstana vali təyin etmiş, Bəycik və Teymur bəyi də ona yardımçı verərək, Türküstana göndərmişdi. Bəyciyi birinci, Teymur Bəyi isə ikinci dərəcəli yardımçı təyin etdiyindən məğrur Teymur Bəy buna hirsələnmiş və qayını Kabil hökmdarı Mir Hüseynlə birləşərək, güclü bir ordu ilə Qunduz bölgəsindən keçərək Türküstana daxil olmuş, İlyas Xocanı Xocəndə qədər sıxışdırmış, bununla da Türküstanda Cığatay Xanədanının nüfuzunu qırmağa nail olmuşdur.

Cığatay Xanı Tuğluq Teymurun ölümündən sonra taxt-taca sahib olan oğlu İlyas Xoca 1364-cü ildə güclü bir ordu ilə Daşkənd və Çuna arasında Teymurla Mir Hüseynin birləşmiş ordularını məğlub etmiş, Teymur Bəlxə, Mir Hüseyn isə Qunduzun qüzeyinə qaçmağa məcbur olmuşlar. 1365-ci ildə İliyə qayıdan İlyas Xoca Duğlat əmirinin qəflətən saldırması ilə öldürülmüş, bundan istifadə edən Teymur Bəy və qayını Mir Hüseyn yenidən Türküstana qayıdaraq oranı Cığataylardan qurtarmışdılar.

Teymurun arvadı öləndən sonra qayını Mir Hüseynlə olan yaxınlıq sarsılmış, sonda Mir Hüseyn Əfqanıstana çəkilərək Türküstanı Teymur Bəyin nəzarətinə verməyə məcbur olmuşdur. Sonradan Türküstandakı Türk boylarını öz ətrafında birləşdirən Teymur Bəy Mir Hüseyni məğlub edərək əsir almış, Əfqanıstanı öz hakimiyyəti altına almışdı. Teymur Mir Hüseyni bağışlamış, onun Həccə getməsinə icazə vermişdisə də ətrafındakılar Mir Hüseyni qətlə yetirərək, Bəlxi yağmalamışdılar. Bəlxin alınması ilə Teymur Bəy Türküstan və Orta Asiyanın hökmdarı olmuşdur. Bütün Türküstanı vahid dövlət ətrafında

birləşdirdikdən sonra 1370-ci ildə 34 yaşında ikən "hökmdar" elan olunan Teymur "Əmir" titulu qazanmışdı.

Əmir Teymur "hökmdar" elan olunduqdan sonra 1371 və 1379-cu ildə iki səfəri ilə Xarəzmi, 1389-cu ilə qədər beş səfəri ilə Əfqanıstan və Uyğurustanı, 1391-1398-ci illərdə beş səfəri ilə Qızıl Orda Xanlığına daxil olan əraziləri və bugünkü Rusiyanı, 1398-1399-cu illərdə Hindistan Dehli Sultanlığını, 1401-ci ilə qədər dörd səfəri ilə Xorasan, İran, İraq, Azərbaycan, Gürcüstan və Güney Anadolunu, 1401-1402-ci illərdə Suriyanı və 1402-ci ildə Osmanlı dövlətinə aid Anadolu ərazilərini öz hakimiyyəti altına alaraq tarixdə məşhur Teymurlular İmperatorluğunu yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

Əmir Teymur hakimiyyətdə olduğu müddətdə İmperatorluğun sərhədlərini İtildən (Volqadan) Hindistanın Qanq çayına, Tanrı dağlarından İzmir və Şama qədər genişləndirmiş, öz müəzzəm İmperatorluğu daxilində çoxdan gözlənilən Turan dövlətini yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

Əmir Teymur Göy Türk, Qaraxanlı, Səlcuqlu və Osmanlı dövrlərində olduğu kimi İmperatorluq daxilində yenidən Türklük ruhunu canlandırmış, bölgədəki fars və ərəb ruhunu sıdırmış və yeni bir Türklük dönməsi başlatmışdı.

Əmir Teymur Moğol-Çin, Ərəb-Fars və Slavyan aləmi üzərində Türklük qələbəsinə təmin etdirmiş, Türk üstünlüyünü bu bölgələrdə həyata keçirməyə nail olmuş, zəkası, qabiliyyəti, iradəsi və cəsarəti sayəsində Türk tarixinin əvəzedilməz şəxsiyyətlərindən birinə çevrilmişdi. Araşdırıcıların da haqlı olaraq, qeyd etdiyi kimi: "Əmir Teymurun zamanında Türk düşüncəsi dövlət siyasəti səviyyəsinə yüksəlmiş, Orta Asiyada Türk-müsəlman milliyətçiliyi son zəfərə ulaşmışdı" (Bax Rasonyi, Tarihte Türklük, səh 185).

1405-ci ildə Çini də tutmaq və İslamlaşdırmaq məqsədi ilə yürüşə çıxarkən yolda xəstələnərək ölən Əmir Teymurdan sonra İmperatorluq ayrı-ayrı dövlətlərə parçalanmışdı.

Əmir Teymur hələ ölməmişdən öncə oğulları və nəvələrinin hamısını İmperatorluğun uyğun yerlərinə hakim təyin etmişdi. O, ən böyük oğlu Cahangir özündən əvvəl öldüyü üçün Cahangirin oğlu Məhəmmədi özünün varisi təyin etmiş, ikinci oğlu Ömər Şeyx də özündən əvvəl öldüyündən Fars və İraqi-Əcəm bölgəsini Ömər Şeyxin oğulları Pir Məhəmməd və İskəndər Bəy, İraqi-Ərəb və Azərbaycanı üçüncü oğlu Miranşah, Xorasan bölgəsini isə ən kiçik oğlu Şahrux arasında bölüşdürmüşdü.

Əmir Teymurdan sonra paytaxt Səmərqənddə oturan vəliəhd Cahangir oğlu Məhəmməd 1406-cı ildə vəziri tərəfindən öldürüldüyündən Miranşahın oğlu Xəlil Bəy (1404-1409) təcili Səmərqəndə gələrək taxta oturmuşdu.

"Bağdad və Azərbaycan fatehi" (Anıl Çeçen, Türk devletleri, Ankara 2003, səh 291) Miranşah atdan yıxılıb, beyni silkələndiyindən atası Əmir Teymur tərəfindən hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmış, İraqi-Ərəb və Azərbaycanı Miranşahın oğulları Ömər Mirzə və Əbu Bəkr idarə etmişlər. Əmir Teymurun ölümündən (1405) sonra Miranşahın və oğullarının səbatsızlığı üzündən İranın Qərb bölgələri və Azərbaycanda sabitlik pozulmuş, Əmir Teymurun əmri ilə Misirdə həbsdə saxlanılan Qaraqoyunlu Qara Yusif (1389-1420) və Cəlayirli Sultan Əhməd azadlığa buraxılaraq Azərbaycana qayıtmış, 1406-cı ildə Bağdadı zəbt edərək, Cənubi Azərbaycana doğru irəliləmiş, Azərbaycan hakimi Miranşahın oğlu Əbu Bəkri məğlub etmişdilər. Məğlub olan Əbu-Bəkr qaçmağa məcbur olmuşdu. Bu məğlubiyyət Əbu Bəkrin atası Miranşaha ağır təsir etdiyindən o, 1408-ci ildə Qaraqoyunlu Qara Yusiflə müharibəyə başlamış, qardaşı Şahrux da ona kömək məqsədi ilə 20 minlik qoşun göndərmişdi. Lakin bu döyüş Qaraqoyunluların qələbəsi ilə başa çatmış, əsir düşən Miranşah da öldürülmüşdü. 1410-cu ildə Sultan Əhmədi məğlub edərək, qətlə yetirən Qara Yusif Cəlayirlilərin hakimiyyətinə son qoymuş, oğlu Qiyasəddin şah Məhəmmədi Bağdada canişin təyin etmiş və beləliklə də Kürdən Cənuba doğru uzanan Azərbaycan əraziləri, Ərməniyyə, Gürcüstanın bir hissəsi, Qərbi İran və İraqdan ibarət böyük bir ərazidə Baharlı Türk boyunun öndərliyi və səyi ilə Qaraqoyunlu Türk dövlətinin əsası qoyulmuşdur. Qaraqoyunlu Türk dövlətinin paytaxtı Təbriz şəhəri olmuşdur (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Azərbaycan tarixi, Bakı 1994, səh 362-364).

Mərkəzi hakimiyyəti idarə edə bilməyən, hakimiyyəti dövründə xəzinəni eyş-ışrətə sərf edən Miranşah oğlu Xəlil Bəyi (1404-1409) əmirlər taxtdan salaraq, Əmir Teymurun kiçik oğlu, Xorasan valisi gənc və istedadlı ordu başçısı Şahruxu 1407-ci ildə hökmdar elan etmişdilər. Şahrux hökmdar seçildikdən sonra cılığın qardaşı oğlu Xəlil Bəyi cəzalandırmamış, əksinə onu Reyə vali təyin etmişdir. Beləliklə Mavəraünnəhri də hakimiyyəti altına alan Sultan Şahrux dövləti möhkəmləndirmiş, mərkəzi hakimiyyəti bərpa edərək, Ömər Şeyxin oğulları, Fars və İraqi-Əcəm bölgəsinin valiləri olan Pir Məhəmmədi və İskəndər Bəyi, İraqi-Ərəb və Azərbaycan bölgəsinin valiləri olan Miranşahın oğullarını da mərkəzə tabe etdirməyə müvəffəq olmuşdur. Sultan Şahrux dövlətin paytaxtını Səmərqənddən Herata köçürmüşdür.

Sultan Şahrux bir çox bölgələrdə sabitliyi bərpa etmiş, bəzi xanədan üzlərinin üsyanlarını yatırtmış, sülhsevər və ədalətli bir hökmdar olduğundan onun əleyhinə çıxan qohum - əmir və valiləri məğlub etdikdən sonra belə onları öldürməmiş, səltənət xatirinə qardaşın-qardaşı öldürməsinə törəyə zidd hesab etmiş, tarixdə Osmanlı dövlətinin ikinci qurucusu sayılan Sultan

Mehmet Çələbiyə yazdığı bir məktubda göstərmişdir ki: "qardaşlarımız Süleyman Bəy və İsa Bəy ilə mücadilə etdiyinizi və Osmanlı törəsinə görə, onları bu fani dünyadan uzaqlaşdırdığımızın xəbərini aldım. Amma qardaşlar arasında bu üsul Elxanlı törəsinə uyğun deyildir". (İqtibas Osman Turanın "Türk Cihan hakimiyyəti mefkuresi" əsərindən götürülmüşdür. - A.M. Bax: Göstərilən əsəri, II cild, səh 15)

Sultan Şahrux Şirvanı da özünə tabe etdirərək, Qəzvindən Ərzincana, Bağdaddan Şirvana qədər olan geniş ərazidə öz müstəqil dövlətini daha da möhkəmləndirməyə başlayan Qaraqoyunlu hökmdarı Qara Yusifdən qardaşı Miranşahın qisasını almaq məqsədi ilə vassalı Şirvanşah I Xəlilullahın (1417-1462) xahişi ilə 1420-ci ildə Qara Yusifin üzərinə hücum etmişdir. Döyüşdə məğlub olaraq yaralanan Qara Yusif 1420-ci ilin noyabr ayında vəfat etmişdir. 1421-ci ildə Qara Yusifin oğulları İskəndər və İsfəndiyarı da Dərbənd yaxınlığında məğlub edən Sultan Şahrux Qaraqoyunlu taxtına Qara Yusifin kiçik oğlu Cahanşahı təyin edərək əvvəlcə Xoya, oradan da Təbrizə gəlmiş və 1421-ci ildə paytaxt Herata geri dönmüşdür. Vəziyyətdən istifadə edən İskəndər Bəy dağınıq Qaraqoyunlu qüvvələrini bir araya gətirərək, Təbrizi yenidən tutmuş, qardaşı Cahanşahı da özünə tabe etdirmişdi. Digər qardaşı İsfəndiyar Bəy isə İraqda möhkəmlənmişdi. İskəndər Bəy Azərbaycanın bir çox əmirlərini də özünə tabe etdirərək, Qaraqoyunlu dövlətini yenidən bərpa etməyə müvəffəq olmuşdur. Daha sonra Sultaniyyə, Zəncan və Qəzvini də ələ keçirən İskəndərə qarşı Sultan Şahrux 1428-ci ilin oktyabr ayında bacarıqlı sərkərdələri olan Əli Könüldaş, Baysunqur Mirzə və Əmir Loğman Barlasın komandanlığı altında böyük bir ordu göndərmiş, 1429-cu ilin may ayında isə əlavə qüvvə ilə özü gəlmiş və Səlmasda Qaraqoyunluları ağır məğlubiyyətə uğradaraq, Qara Yusifin digər oğlu Əbu Səidi öz vassalı kimi Qaraqoyunlu taxtına oturdaraq, 1430-cu ildə yenə öz paytaxtı Herata qayıtmışdı.

Sultan Şahruxun geri qayıtması ilə İskəndər 1431-ci ildə qardaşı Əbu Səidi öldürərək, yenidən taxta çıxmışdı. 1434-cü ildə İskəndər Bəy yenə Şirvana hücum etmiş, Şirvanşah I Xəlilullah kömək üçün yenə də Sultan Şahruxa müraciət etmiş, 1435-ci ildə Şirvanşahların və Teymurluların birləşmiş orduları Təbriz yaxınlığındakı döyüşdə Qaraqoyunluları məğlub etmişdir. Vəziyyət ağırlaşdığından İskəndər Bəy Anadoluya qaçmağa məcbur olmuş, Sultan Şahrux Təbrizə gələrək, ölkənin idarəsini Qara Yusifin kiçik oğlu Cahanşaha (1438-1467) tapşırıraq, qışı keçirmək üçün Qarabağa gəlmişdir. 1436-cı ildə Teymurluların vassalı olmaq şərti ilə Cahanşahı Qaraqoyunlu dövlətinin hökmdarı kimi tanıyan Sultan Şahrux Azərbaycanı tərk etmişdir. Anadoluda olan İskəndər bəy yenə bundan istifadə edərək,

Azərbaycana qayıtmış, Osmanlı və Misir Türk Sultanlarının köməyi ilə taxtacı ələ keçirməyə cəhd etmiş, lakin qardaşı Cahanşah bu dəfə onu məğlub edərək, əsir tutmuş və Əlincə qalasına salmışdı. "İskəndərin gənc oğlu Qubad Mirzə atasının hərəmxanasında sevişdiyi Xan Sultan (Leyli) adlı bir qadınla birlikdə gecə yuxuda ikən sərxoş atasının başını kəsmiş və Cahanşaha göndərmişdi". (Bax: Azərbaycan tarixi, Bakı 1994, səh 367-368) Cahanşah qardaşının onun əli ilə ölmədiyindən sevinərək car çəkmiş və İskəndər Bəyi 1437-ci ildə təntənə ilə dəfn etdirərək, qəbri üstündə türbə tikdirmişdi. Beləliklə Qaraqoyunlu hakimiyyəti bütünlüklə Teymurluların vassalı sayılan Cahanşahın əlinə keçmişdi.

1447-ci ildə Sultan Şahruxun ölümü ilə Cahanşah Teymurluların vassallığından qurtularaq, müstəqil siyasət yürütməyə başlamış, Şirvanşahla dostluq münasibətləri yaratmış, sonradan İsfahan, Fars və Kirman əyalətlərini də ələ keçirərək, hakimiyyətini daha da möhkəmləndirmişdi.

Sultan Şahrux hakimiyyətdə olduğu 40 il müddətində atası Əmir Teymurdan fərqli olaraq savaş və fəthlərə önəm verməmiş, daha çox elmin və mədəniyyətin inkişafı və quruculuq işləri ilə məşğul olmuş, ayrı-ayrı ölkələrlə, o cümlədən də Çinlə ticarət işlərini genişləndirmiş, tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi: "İmperatorluğu "Teymurlu intibahı" deyilən hərəkətin ən yüksək nöqtəsinə çatdırmağa nail olmuşdu. Şahrux dövründə paytaxt Herat və Səmərqənd dünyanın ən önəmli mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuş, dövlətin əvvəlki qüdrəti yenidən canlanmışdı". (Bax: Rasonyi, göstərilən əsəri, səh 187; Osman Turan, göstərilən əsəri, II cild, səh 211; Anıl Çeçen, göstərilən əsəri, səh 292 və s.)

1447-ci ildə ölən Sultan Şahruxun yerinə uzun müddət Türkünstan valisi olmuş oğlu Uluğ Bəy hökmdar olmuşdur.

Uluğ Bəyin hakimiyyəti (1447-1449) uzun sürməmişdi. Belə ki, hələ 1428-ci ildə Batı xanın qardaşı Şeybanın nəslindən olan Əbülxeyr "Xan" elan edildikdən sonra 1431-ci ildə Gürgənci və Xarəzmi, 1447-ci ildə Seyhun çayı ətrafındakı Sığnaq şəhərindən Özkəndə qədər əraziləri öz hakimiyyəti altında birləşdirərək, "Özbək xanlığı"nı (1428-1599) yaratmışdı.

Şeybanilərin davamçıları olan Özbəklər Əbülxeyr Xanın (1428-1468) başçılığı ilə hücum edərək Türkünstana girmiş, Səmərqəndi Teymurlulardan almışdı. Bəlxədə üsyan edən oğlu Rükəddin Əbdüllətifin oyununa düşən Uluqbəy Özbəklərə məğlub olaraq 1449-cu ildə edam edilmişdir.

Uluğ Bəy çox qısa müddətdə hakimiyyətdə olsa da babası Əmir Teymur kimi Türk milli duyğularına sahib bir hökmdar olmuş, öz möhüründə Türkcə "Uluğ Bəy Gürgan sözüm" ifadəsini həkk etdirmiş, elmin və mədəniyyətin

hamisi kimi tarixdə yüksək ad qazanmışdı. Uluğ Bəy təkcə elm və mədəniyyəti himayə edən bir hökmdar deyil, həm də bir alim kimi "İslam mədəniyyəti tarixində astronomiya elmində son sözünü söyləyən" (Prof.Dr Osman Turan) "riyaziyyatçı, rəsədxana və ali məktəblər qurucusu olan" (Prof.Dr Laszlo Rasonyi) müstəsna bir şəxsiyyət kimi də ad qazanmışdır. Uluğ Bəyin dövründə inşa olunan Buxara və Səmərqənd mədrəsələrinin divarlarına "Elm hər bir müsəlmana vacibdir. İstər kişi, istərsə də qadın olsun" kitabəsi yazılmışdır. İstanbul fətəhi Sultan Mehmet Fətehin sarayında çalışan məşhur alim Əli Quşçu Uluğ Bəyin tələbələrindən olmuşdur. O dövrün böyük şairlərindən olan Səkkaki böyük astronom və riyaziyyatçı hökmdar Uluq Bəyə söyləmişdi ki:"Dünya mənim kimi (Səkkaki özünü nəzərdə tutur - A.M.) böyük bir Türk şairi, sənin kimi (Uluğ Bəy kimi - A.M.) də alim bir Türk hökmdar dünyaya gətirmədən öncə fəlak hələ bir çox illər boyu dövr edəcəkdir" (İqtibas Osman Turanın göstərilən əsərindən götürülmüşdür - A.M. Bax: Göstərilən əsər, II cild, səh 211).

Uluğ Bəyin ölümündən sonra yerinə keçən oğlu Rükəddin Əbdüllətifin (1449-1450) dövründə Teymuroğulları arasında yenidən taxt-tac uğrunda mübarizə başlamış, qarışıqlıqdan istifadə edən Teymuroğullarından Əbu Səid Özbək Xanı Əbülxeyrin yardımı ilə 1450-ci ildə Uluğ Bəyin oğlu Rükəddin Əbdüllətfi, 1451-ci ildə isə Şahruxun oğlu İbrahimdən olan nəvəsi Abdullahı öldürərək, hakimiyyəti ələ keçirmiş, Səmərqənddə taxta oturmuşdu. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, Teymuroğullarının bir-birini məhv etməsi əslində "Çingiz soyunun Teymurlulardan intiqam alması demək idi" (Prof.Dr Anıl Çəçen, göstərilən əsəri, səh 293).

Əbu Səid (1452-1469) mərkəzi hakimiyyətə yiyələndikdən sonra ilk öncə doğudakı Cığatay birliklərinin başçısı Əsənbəğanı məğlub etmiş, 1457-ci ildə Xorasanı Qaraqoyunlulardan almış, daha sonra Herata daxil olmuş, Türkünstanla Xorasanı birləşdirərək, Teymur İmperatorluğunu yenidən canlandırmağa səy göstərmişdir. Bu dövrdə Monqolustanda yenidən güclənməyə başlayan Monqolustan İmperatoru II Əsənbəğa ilə savaşa girən Əbu Səid Moğolları bölmək məqsədi ilə Əsənbəğanın qardaşı Yunus Xanı Moğol hökmdarı kimi tanımış, Yunus Xan da Əbu Səidin yardımı ilə öz ölkəsinə hücum edərək, Moğol İmperatorluğunun qərb hissəsində ayrı bir dövlət qurmuş və beləliklə də Əbu Səid Monqolustanı ikiye bölməyə nail olmuş, Cığatayların yenidən güclənməsinin qarşısını almışdır.

Əbu Səid dövlətin şərq sərhədlərini nizama saldıqdan sonra qərbə yönəlmişdir. Artıq bu dövrdə Teymur İmperatorluğunun qərb hissəsi olan Azərbaycanın bir hissəsi, İsfahan, Fars və Kirman bölgələri Qaraqoyunlu

hökmdarı Cahanşahın hakimiyyəti altına düşmüş, hətta 1458-ci ildə Cahanşah Xorasana hücum edərək, Bəlx şəhərini də işğal etmişdir. 1459-cu ildə Əbu Səid Xorasana yürüş edərək, oranı Qaraqoyunlulardan geri almış, Cahanşahla Heratın "Zağan bağın"da müqavilə imzalamış, Semman şəhəri Teymurlularla Qaraqoyunlular arasında sərhəd olaraq qəbul edilmişdir. Bu dövrdə artıq Bayandır Türk boyunun başçılığı ilə Azərbaycanın qərbində Ağqoyunlu dövləti möhkəmlənməyə başlamışdır.

Ağqoyunlu Uzun Həsən 1467-ci ildə Qaraqoyunluları məğlub edərək, Cahanşahı öldürmüş, başını kəsərək Herata - Teymurlu Əbu Səidə, oğlu Məhəmmədin başını isə İstanbula Sultan Mehmet Fatehə göndərmiş, beləliklə Qaraqoyunlu dövlətini süquta uğradaraq, ərəzilərini ələ keçirmişdi. Əbu Səid Cahanşahın övladlarının hakimiyyətini qorumaq məqsədilə Qaraqoyunlu Həsənəlinin çağırışını qəbul edərək, Ağqoyunlulara qarşı müharibəyə hazırlaşmağa başlamışdır. Uzun Həsən bu müharibəyə girməkdən ehtiyat edərək, anası Sara Xatunun başçılığı ilə Teymurlu Əbu Səidə bir nümayəndə heyəti göndərmiş, lakin Əbu Səid öz fikrindən dönməmiş, 1468-ci ilin payızında Güney Azərbaycana daxil olmuşdur. Əvvəlcə Qarabağ düzənliyində, sonra isə Muğan Qızılağac və Xəzərin sahillərində məskən salan Əbu Səid vassalı olan Şirvanşaha qoşununa ərzaqla kömək etməyi istəsə də Şirvanşah I Xəlilullahın (1417-1462) yerinə keçən Fərrux Yasar (1462-1501) bundan imtina etmiş, acliq çəkən Əbu Səidin qoşunu iqtisadi mühasirəyə alındığından dağılmış, Teymurluların düşərgəsinə daxil olan Ağqoyunlular Əbu Səidin qoşununu darmadağın edərək, onu əsir almışdılar. Uzun Həsən Əbu Səidi Xorasan taxtının iddiaçısı olan Teymurlu şahzadəsi Məhəmməd Yadigar Bəyə göndərmiş, o da Əbu Səidi 1469-cu ildə edam etdirmişdi. Beləliklə Kaşğardan Qafqaza qədər Teymurlu İmperatorluğunu yenidən canlandırmağa çalışan Əbu Səidin ölümü ilə Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən bütün Qərbi İrani, Təbriz, Bağdad, Şiraz, İsfahan, Sultaniyyə, Rey və Kirmanı ələ keçirərək böyük bir dövlət yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Əbu Səid üzərindəki bu qələbədən sonra Ağqoyunluların paytaxtı Təbriz şəhəri olmuşdur.

Əbu Səidin ölümündən sonra Teymurlu İmperatorluğu yenidən parçalanaraq kiçik dövlətlərə bölünmüş, Əbu Səidin oğlu Sultan Əhməd yalnız Türkünstan və Səmərqənd bölgəsinə sahib çıxa bilmişdir. Bu dövrdə Monqolustandakı Cığatay Xanlığı yenidən güclənməyə başlamışdı. Teymurlu Əbu Səidin dövründə onun yardımı ilə Moğol İmperatorluğunun qərb hissəsində ayrı bir dövlət quran Yunus Xan uzun savaşlardan sonra Cığatay xanlığının birliyini təmin etmiş, Çingizogullarının yenidən canlanmasının

rəmzi kimi ortaya çıxmışdı. Yunus Xanın 1487-ci ildə ölümündən sonra Teymurlu Əhməd Xan bu vəziyyətdən yararlanaraq, Daşkəndi almağa çalışsa da savaşa məğlub olaraq, geri çəkilməmiş, yalnız Cığatay xanlarının köməyi ilə özünü qoruyub saxlaya bilmiş, Fərqanə hökmdarı Teymurlu Ömər Şeyxin 1494-cü ildə ölümündən sonra o Fərqanəni ələ keçirməyə cəhd etmişdir. Lakin bu ərəfədə öldüyündən Fərqanə və ətrafı Ömər Şeyxin 12 yaşlı kiçik oğlu, tarixdə məşhur Babura qalmışdı.

Sultan Əhmədin ölümündən sonra qardaşı Mahmudla üç oğlu arasında taxt-tac uğrunda mücadilə başlamış, şəhvət və eys-ışrət düşkünü olan Mahmud erkən ölmüş, Sultan Əhmədin oğlu Məsud vəziri tərəfindən kor edilmiş, digər oğlu Baysunqur isə öldürülmüş, vəziyyətdən istifadə edən Çingizogullarından Məhəmməd Şeybani Türküstanı ələ keçirmiş Teymuroğullarından Əlini öldürtdürərək Türküstan taxtına oturmuşdu.

Əbu Səidin ölümündən sonra Teymurlu İmperatorluğunun Xorasan bölgəsini idarə edən Teymuroğullarından yalnız Hüseyn Baykara (1469-1506) Carcan və Mazandarani da ələ keçirərək paytaxtı Astarabada köçürmüş, 1469-cu ildə Herat əhli tərəfindən hökmdar olaraq tanınmış, ölənə kimi də Xorasan bölgəsini idarə etmişdir. 37 illik hakimiyyəti dövründə Hüseyn Baykara Herat şəhərini dövrün elm və sənət mərkəzinə çevirmişdi. Məşhur şair Cami, tarixçi Mirkond və Qantəmir, rəssam Behzad onun sarayında yaşayıb-yaratmış, doğu Türk ədəbiyyatının ən böyük nümayəndəsi olan məşhur Mir Əlişir Nəvai Hüseyn Baykaranın vəziri olmuşdur. Tarixin Türk Cahangirlərindən biri olan Əmir Teymurun dördüncü nəslindən olan Hüseyn Baykara Xorasanda böyük memarlıq abidələri yaratmış, Türkcə ədəbiyyatın, incəsənətin inkişafına böyük təkan vermişdi. Hüseyn Baykara özü də "Hüseyni" təxəllüsü ilə Türkcə şeirlər yazmış, Türkcə "Divan" yaratmış və ölkə daxilində Türkcə yazmağı əmr edən fərman imzalamışdı. Hüseyn Baykaranın bu fərmanı Türkcə ədəbiyyatın inkişafında mühüm rol oynamış, hökmdarın Türk dilinə böyük önəm verdiyini görən şairlər də Türkcə əsərlər yazmışlar. Tədqiqatçılar göstərirlər ki: "Hüseyn Baykara Türkcəni gözəl bildiyindən onun şeirlərində yabançı söz və ifadələri çox azdır. Şeirlərinin çoxunda təsvir gözəlliyi, həyəcanlı və çəkici ifadələr, canlı üslub hakimdir... Ümumiyyətlə Türk ədəbiyyatının inkişafı tarixində Baykaranın xidmətləri çox böyükdür. Hüseyn Baykara dövrü Türk ədəbiyyatının "Altun dövrü"dür" (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Abdülqadir İnan, Çağatay edebiyatı, Türk dünyası el kitabı, III cild, Ankara 1992, səh 87-88).

Hüseyn Baykaranın ölümündən sonra Bədiüzzaman və eyni nəsildən olan Zəhirəddin Babur dövründə Herat şəhəri davamlı olaraq, Özbəklərin

hücumuna məruz qalmış və sonda Çingizoğullarından Məhəmməd Şeybani Heratı tutaraq, bu ərazidə Teymurlu hakimiyyətinə son qoymuşdur.

Belə ki, Teymuroğullarından Baburun Türküstandan qovulmasından sonra bölgəyə yenidən Çingiz nəslindən olan yeni bir sülalə - Şeybanilər və onlarla birgə Özbəklər hakim olmuşlar. Şeybanilər sülaləsi Çingiz Xanın Şeyban adlı nəslindən, Özbəklər isə 1313-cü ildə Qıpçaq Türklərinin Xanı olmuş Özbək Xandan nəşət etmişlər. Özbək Xanın adını daşıyan Özbək Türkləri Müxtəlif Türk boyları ilə Moğolların qarışığından təşəkkül tapmışlar. Özbəklər Şeybani sülaləsi ilə güneyə doru axın edərək, Buxara və Xivədə məskunlaşmışlar. Onlar Türküstan bölgəsində xüsusi bir status qazanmış və tarixən "Özbək" deyə anılmağa başlamış və sonda "Özbək Xanlığı"nı (1428-1599) yaratmışlar. Özbək Xanlığı ilk əvvəl Cığatayların, sonra isə Teymuroğulları və nəhayət, Səfəvilərin ağır zərbələri nəticəsində parçalanmış, Xorasan Səfəvi Türklərinin, Daşkənd və ətrafı Qırğız-Qazax Türklərinin əlinə keçmiş, digər yerlərdə isə Buxara Xanlığı (1599-1785), Xivə Xanlığı (1512-1920), Kokand Xanlığı (1710-1876) və Kaşğar-Turfan Xanlığı (XV əsrin əvvəllərindən 1877-ci ilə qədər) kimi müstəqil xanlıqlar yaranmışdı.

Buxara Xanlığını 1785-ci ildə yenidən Çingizoğullarından Məsum Şah Murad (1785-1800) ələ keçirmiş, bu sülalə nəhayət XIX əsrin ikinci yarısında Çar Rusiyasının himayəçiliyini qəbul etmişdi. Buxara Xanlığına 1920-ci ildə bolşeviklər tərəfindən son qoyulmuş və bölgədə Sovet hakimiyyəti qurulmuşdu.

Kokand Xanlığını (1710-1876) isə 1710-cu ildə Şeybani sülaləsinə mənsub olan Şahrux Xan qurmuşdu. 1758-ci ildə Çinin hakimiyyətini tanımaq zorunda qalan Kokand Xanlığı sonradan 1876-cı ildə Çar Rusiyası tərəfindən zəbt edilərək ortadan qaldırılmışdır.

Kaşğar-Turfan (və ya Uyğur) Xanlığının qurucusu Veys Xandır (1418-1428). Veys Xandan sonra Xanlığı oğlu Əsənboğa (1429-1462) və qardaşı Yunus Xan (1472-1486), Yunus Xanın oğlu Əhməd Xan (1486-1503), Əhməd Xanın oğlu Mənsur Xan (ölümü 1543) və Mənsur Xanın oğlu Şah Xan (ölümü 1570) idarə etmişlər. Artıq XVII əsrdə Kaşğar, Yarkənd və Ağsuda kiçik xanlıqlar yaranmış, hakimiyyət müsəlman zahidlərindən olan "Xoca"ların əlinə keçmişdi. Bölgə Çinin Mancu sülaləsinə tabe olmuş, zaman-zaman çinlilərə qarşı dini zəmində üsyanlar baş vermiş və nəhayət, 1866-cı ildə Yaqub Bəyin (tarixdə Atalıq Qazi kimi məşhurdur - A.M.) başçılığı ilə istiqlal mübarizəsi başlamış və qələbə ilə nəticələnmiş, Yaqub Bəy hakimiyyəti ələ alaraq özünü "Kaşğar Xanı" elan etmiş, Çinlə əlaqəni kəsərək müstəqil Uyğur dövləti yaratmağa nail olmuşdu. Lakin Şərqdən Çinlilərin, şimaldan Rusların,

cənubdan İngilislərin hücumuna məruz qalan Uyğur Xanlığı Osmanlı Sultanlığının hakimiyyətini qəbul etdiyini elan etmiş, əvəzində Sultan Əbdüləziz Kaşğara silah və hərbi mütəxəssislər göndərmiş, lakin bu dəstək yetərli olmadığından Uyğuristan Yaqub Xanın (ölümü 1877-ci il) ölümündən sonra 1877-ci ildə Çinlilər tərəfindən işğal edilmişdir. Ölkə bu gün də Muxtar vilayət statusunda öz siyasi varlığını Çinin zor şərtləri altında davam etdirməkdə, müstəqillik uğrunda savaşımaqda, şəhidlər verməkdədir. Beləliklə Türkünstanın bir hissəsi olan Uyğuristan Çinin, bir hissəsi Əfqanıstanın, bir hissəsi isə Sovet Rusiyasının tərkibində qalmış, nəhayət Sovet İmperiyasının çökməsi ilə Orta Asiyada müstəqil Türk respublikaları yaranmışdı.

İran, İraq, Azərbaycan, Xorasan və Türkünstandan da çıxarılan Teymuroğullarının ən uzun ömürlü dövləti Ömər Şeyxin oğlu, ata tərəfdən Əmir Teymurun, ana tərəfdən isə Çingiz Xanın nəslindən olan Zəhirəddin Baburun Əfqanıstan və Hindistanda yaratdığı Türk-hind İmperatorluğu olmuşdur. Belə ki, kiçik yaşlarından öz doğma qohumlarının hücumlarına məruz qalan Babur, bu azmış kimi, Türkünstana hücum edən Çingizogullarından Özbəklər və Cığataylarla da savaşımaq zorunda qalmışdır. Atası Fərqanə hakimi Ömər Şeyxin 10 iyun 1494-cü ildə bir qəza nəticəsində ölümündən sonra yerinə keçən 12 yaşlı Baburun uşaqlıq dövrü çox məşəqqətli keçmişdir. Babası Teymurun yaratdığı İmperatorluq parçalanmış, Türkünstanın bir çox bölgələri Şeybanilər və Özbəklər tərəfindən zəbt edilmişdir. Özbək Xanı Məhəmməd Şeybaniyə Səri-Pulda yenilincə, Daşkənddəki dayısına sığınmağa məcbur olan Babur orada ətrafına topladığı Türk və Moğollardan ibarət ordusu ilə Kabilə yürüş etmiş, ağır əzab-əziyyətdən, macəralardan sonra nəhayət, 1504-cü ildə Kabilə zəbt edərək, ordusunu gücləndirmiş, yüksək iradəsi sayəsində gələcək dövlətinin təməl daşlarını qoymuş, ona qarşı çıxan Əfqan əmirlərini cəzalandıraraq, Sind çayına doğru irəliləmişdir. Babur Xorasandan Özbəklərin çəkilməsi ilə oraya yürüş etmiş, lakin Kabilədə baş verən bir üsyan onun yenidən Kabilə qayıtmasına səbəb olmuşdur. 1506-cı ildə babası Teymurun nəslindən olan qohumu, Xorasan hakimi, tarixdə məşhur Sultan Hüseyn Baykaranın ölümü ilə əlaqədar olaraq Babur Herata dəvət olunmuş və 1507-ci ildə 24 yaşında Teymurlu Xanədanının ən böyük hökmdarı elan edilmişdir.

1510-cu ildə Şeybani Xanın Şah İsmayıl Səfəvi tərəfindən məğlub edilərək, öldürülməsindən sonra Babur yenidən Mavəraünnəhri ələ keçirməyə başlamış, Şah İsmayılın yardımı ilə 1511-ci ildə Səmərqənd və Buxaranı ələ keçirmişdir. Şah İsmayılın 1514-cü il Çaldıran savaşında Osmanlı Sultanı Sultan Səlim Yavuzla yenilməsi ilə Baburun Türkünstanda gücü zəifləmiş,

bundan istifadə edən Özbəklər hücum edərək, Buxara və Heratı zəbt etmişdilər. Mavəraünnəhrdə gücünün zəifləməsini görən, bu ərazidə öz hakimiyyətini qoruyub-saxlaya bilməyəcəyini dərk edən Babur Şah 1514-cü ildə yenidən Kabilə dönmüş və beş il sonra yəni 1519-cu ildə Hindistana yürüş edərək, yeddi illik uzun sürən mücadilədən sonra nəhayət, 1526-cı ildə Aqra taxtında oturan Əfqanıstanlı seyid ailəsindən olan Sultan İbrahim Lodini, 1527-ci ildə isə Rəcpüt hökmdarını məğlub etmiş və Əmir Teymurun qanuni varisi kimi Hindistan Türk İmperatorluğunun əsasını qoymuşdur. Babur Şahın qurduğu bu böyük və əzəmətli Türk İmperatorluğu Quzey Hindistan və Əfqanıstanda 300 il hökmranlıq etmiş, Hindistan xalqının rifahı üçün böyük qeyrət sərf etmiş, böyük şəhərlər saldırmış, əzəmətli saraylar, karvansaraylar tikdirmiş, körpülər saldırmış, su kanalları çəkirmiş, Tac-Mahal kimi cəhanşümül sənət abidəsi yaratmışdır.

Əmir Teymurun Əfqanıstan və Hindistanda qanuni varisi olmuş, Bütpərəstliyə qarşı başarılarından dolayı İslam aləmində "Qazi" deyə anılan Babur Şahı 30 illik amansız müharibələr yormuş, səhhəti pisləşdiyindən oğlu, Bədəxşan valisi Humayunu mərkəz Aqraya çağırmış, ətrafını toplayaraq özündən sonra Humayunu hökmdar kimi tanımalarını vəsiyyəət etmiş və 26 dekabr 1530-cu ildə 48 yaşında vəfat etmişdir. Ruhu şad olsun!

Zəhirəddin Baburun ölümündən sonra yerinə keçən oğlu Humayunun dövründə (1530-1556) bir yandan qardaşlarının taxt-tac uğrunda mücadilə etmələri, digər tərəfdən də Xələc Türklərinin Sur oymağından olan Əfqanlaşmış Şir Həsənin və Dehli Sultanının qardaşı Mahmud Lodinin bəzi Əfqan bəyləri və yerli Rəcəlləri öz ətraflarında birləşdirərək, ona qarşı çıxmaları İmperatorluğu tamamilə sarsıtmışdı. Sultan Humayun 1532-ci ildə Xələc Türklərinin Sur Oymağının başçısı olan Şir Həsənin üzərinə hücum edərək, Çuna qalasını mühasirəyə almış, lakin onu ələ keçirə bilməmiş, onunla müqavilə bağlamağa məcbur olmuşdu. Bu hadisə Hindistanda Şir Həsənin şöhrət və nüfuzunu artırmış, ələcsiz qalan Sultan Humayun Qucarat bölgəsinin hakimi - qardaşı Əskəri ilə barışaraq 1537-ci ildə iç qarışıqlıqlara son qoymuş, doğuya doğru yürüş edərək, Bihar və Benqal bölgələrini Şir Həsən Xandan geri almışdısa da kiçik qardaşı Hindal Mirzə Dehlini ələ keçirərək, öz müstəqilliyini elan etmiş, öz adına xütbə oxutdurmuşdu. Sultan Humayun digər qardaşlarının da baş qaldırdıqlarını görüb geri qayıdarkən, 1539-cu ildə Şir Xanın hücumuna məruz qalmış və ordusunun bir qismini itirməli olmuşdur. Paytaxt Aqraya dönməyən Humayun yenidən ordu toplayaraq, Şir Xanın üzərinə hücum etmiş, lakin 1540-cı ildə Kaneviç bölgəsindəki savaşda ikinci dəfə yenə də Şir Xana məğlub olmuşdu. Döyüşdən qalib çıxan Şir Xan

Humayunun qardaşları ilə anlaşıb bilmədiklərindən istifadə edərək əvvəlcə Dehlini, sonra isə Lahoru zəbt edərək, özünü Hindistanın Şahı elan etmişdir.

Hindistanda Şir Həsən Xana məğlub olan Sultan Humayun Kabilə dönmüş və Kabilə mərkəz elan edərək, Əfqanıstan hökmdarı olmuşdur. Əfqanıstandan Qəzvinə doğru hərəkət edən Sultan Humayunu Azərbaycan hökmdarı Şah Təhmasib Səfəvi qarşılamış, Şah Təhmasibin istəyi ilə Sultan Humayun şiəliyi qəbul etmiş, aralarında ataları Babur Şahla Şah İsmayıl Xətai kimi dostluq münasibətləri qurulmuşdur. Ərazilərini geri qaytarmaq üçün Şah Təhmasib Sultan Humayuna hər cür yardım göstərərək, bir ordu vermiş və bu ordunun köməyi ilə Humayun qardaşlarını özünə tabe etdirə bilmiş, yenidən 1554-cü ildə Hindistana yürüş etmişdi. Sultan Humayun ilk öncə Pəncab bölgəsində Xələc boyundan olan Əfqanlaşmış Sur ordusunun başçısı Əhməd Suru məğlub etmiş, 1555-ci ildə Dehlini və bütövlükdə Quzey Hindistanı geri alaraq, Sur xanədanına son qoymuş və burada Türk-hind İmperatorluğunu yenidən bərpa etməyə müvəffəq olmuşdur.

Sultan Humayun 1556-cı ildə kitabxanasındakı nərdivandan düşərək ölmüş, Seyid Əli Rəisin tələbi ilə ölümü vəliəhd Əkbərin paytaxta dönməsinə qədər bir ay gizli saxlanmışdır. Nəhayət, Əfqan birlikləri ilə savaşıran və onları məğlub edən Humayunun oğlu və vəliəhd Əkbər geri dönmüş və "Şah" elan edildikdən sonra Sultan Humayunun ölümü əhaliyə bildirilmişdir.

Türk-hind İmperatorluğunun ən böyük hökmdarlarından biri olan Cəlaləddin Əkbər Şah (1556-1605) yarım əsrlik hakimiyyəti dövründə İmperatorluğun ərazilərini daha da genişləndirərək 1567-ci ildə Əcmiri, 1570-ci ildə Ud və Qvalioru, 1572-ci ildə Qanq vadisini, 1578-ci ildə Benqalı, 1581-ci ildə Kabilə, 1587-ci ildə Kəşmiri, 1592-ci ildə İndus bölgəsini, 1594-cü ildə Qəndəhar və Berarı zəbt etmiş, Hindistan yarmadasının böyük bir hissəsini öz hakimiyyəti altına almış, önəmli bir xarici siyasət yürüdərək Özbək, Səfəvi, Osmanlı və Portagiz dövlətləri ilə siyasi və iqtisadi əlaqələr yaratmış, beləliklə də özündən sonra Hindistanda Türk hegemonluğunun uzun müddət yaşamasını təmin etmişdir.

Cəlaləddin Əkbər Şah müxtəlif dil, din və etnik qrupların qaynayıb qarışdığı Hindistan yarmadasında bütün din və məzhəb təmsilçiləri ilə görüşmüş, onlar arasında mənəvi bir birlik yaradaraq, İslam və hindu dinlərinin əsasında "İlahi Din" adlı yeni bir din yaratmağa çalışmış, bu dinə ibadət edənlərə də "Əkbər ayinləri" adını vermişdir. Əkbər Şah İmperatorluq ərazisində din və məzhəb ayrılıqlarını aradan qaldıraraq, hindlilərlə Müsəlmanların hüquq bərabərliyini təmin etmiş, hindlilərin də orduda və dövlət vəzifələrində çalışmalarını həyata keçirmişdi. O, yenidən bərpa etdiyi

İmperatorluğun sürəkli yaşaya bilməsi üçün bir çox yeni qayda-qanunları xanədan üzvlərinə və Hindistanda azlıqda olan bir neçə milyonluq Türkə mənimsətmiş və onların əgəmənliyinin gələcəkdə sorun yaşatmasının qarşısını almışdı. Bütün bunları nəzərə alan məşhur tədqiqatçı-alim Qrenard göstərir: "Hindistanda Kasta sistemi, Xan sufizm və din ayrılıqları üzərində Türk fəthlərinin davamlı təsiri Cəlaləddin Əkbər Şah zamanında tamamilə zəfər qazanmış olsaydı, Hindistanın taleyi indi büsbütün başqa cür inkişaf edərdi" (Bax: Grenard Fr, göstərilən əsəri, səh 120). Əkbər Şahın 1605-ci ildə ölümündən sonra oğlu Səlim "Cahangir" adı ilə taxta çıxmışdır. Cahangir Şah (1605-1627) babası Humayun kimi ədalətli bir şah olsa da zövq və əyləncə düşkünü olduğundan heç bir hərbi başarı əldə edə bilməmiş, əksinə 1622-ci ildə Qəndəhar şəhərini Səfəvilərə tərk etmiş, onun passivliyindən istifadə edən saray qadınları intriqaalar yaratmış, xüsusilə fürsətdən istifadə edən ingilislər Hindistan ticarətinə əl qoymuş, İngilis tacirləri Surat limanında özləri üçün bir bölmə açmağa nail olmuşdular ki, bu da İngilislərin Hindistana müdaxiləsinin başlanğıcı olmuşdu.

Hələ Cahangir Şahın sağlığında onun Qəndəharı yenidən geri almaq istəyən oğlu Xürrəm ilə aralarında ziddiyyət yaranmış, taxtdan endirilmək ərafəsində 1627-ci ildə öldüyündən oğulları arasında taxt-tac qovğaları başlamışdı. Nəhayət Asəf Xanın araya girməsi ilə bu ziddiyyətlər aradan qaldırılmış və 1628-ci ildə Cahangir Şahın daha qabiliyyətli oğlu Xürrəm "Cahanşah" adı ilə taxta çıxmışdı.

Cahanşah (1628-1658) taxta çıxan kimi öncə Əfqan əmirlərinin üsyanlarını yatırmış, Kabili Özbəklərdən geri almış, Qəndəhar uğrunda Səfəvilərlə savaşımış, Dövlətabad, Qolkandan və Micapuru zəbt etmiş, 1632-ci ildə Dakkandakı Mizanşahlar dövlətini, 1636-cı ildə Bicapurdakı Adilşahlar və Qütübsahlar dövlətlərini aradan qaldıraraq İmperatorluğa bağlamış, Tibetliləri məğlub etmiş, Quzeydəki Qunduz və Bədəxşan bölgələrini də işğal etmiş, Benqalı ələ keçirən Portagizləri məğlub edərək, onları bu bölgədən qovmuşdu. Osmanlı dövləti ilə yaxın əlaqələr yaradan Cahanşah Səfəvilərə qarşı onlardan yardım istəsə də buna nail ola bilməmiş, əvəzində Osmanlı Sultanı IV Mehmet (1648-1687) Aqradakı dünyanın ən gözəl memarlıq abidələrindən sayılan məşhur "Tac Mahal"ın inşası üçün Türk memarlar göndərmişdir. Bu əvəzsiz memarlıq abidəsinin qübbəsini Osmanlı memarı Mehmet İsa Əfəndi (Bəzi mənbələrdə İsmayıl usta - A.M. Bax: Prof.Dr Anıl Çeçen, Türk devletleri, Ankara 2003, səh 311), xəttatlığını Səttar Xan, divarlarını Səmərqəndli ustalar olan Məhəmməd Şərif və Məhəmməd Hanif, Şah tuğrasını isə Şirazlı Əmanət Xan yapmışdır. 20 ilə başa gələn bu nadir

Türk sənət incisini Cahanşah doğum yaparkən ölən ən sevimli arvadı Mümtaz Mahalın xatirəsinə tikdirmişdi. Cahanşah ömrünün son illərində İmperatorluğun elm və mədəniyyət məsələləri ilə məşğul olmuş və 1658-ci ildə xəstələnərək ölmüşdür. Cahanşahın ölümündən sonra onun yerinə keçən oğlu Əvrəngzib "I Aləmgir" adı ilə hökmdar olmuşdur. I Aləmgir (1658-1707) 50 illik hakimiyyəti dövründə Mərvər bölgəsini və Biçaburu zəbt edərək, bütün Hindistanı Türk hakimiyyəti altında birləşdirmiş, Hindistan üçün çox mühüm olan dini məsələlərlə yaxından maraqlanmış, Müsəlmanlıq baxımından Məkkə Şərifinə, Yəmən İmamına, Həbəkestan hökmdarına qızıl və gümüşlə yardım etmiş, Türklük baxımından da Türküstan Türkləri ilə yaxın əlaqələr yaratmış, Osmanlı Türklərinə elçiləri vasitəsilə yardımlar etmişdir. Daha çox babası Əkbər Şaha bənzəyən I Aləmgir cəsur bir komutan, bacarıqlı yönətici, yenilikçi bir dövlət adamı, qəti bir müsəlman olmuşdur. Xalqın əzilməsinə səbəb olan bir çox vergiləri ləğv etmiş, hakimiyyəti dönməndə "dövlət düzəni açısından böyük bir sorunu olmamışdır...Oğullarına və bəylərinə qarşı həddən artıq şübhə ilə davransa da... Hindistan Türk İmperatorluğunun ən ədalətli hökmdarı olaraq yarım əsrdən artıq bir dövrdə hakimiyyətdə qalmışdır..., ədaləti və yumşaqlığı ilə simpatiya qazanmışdır... Ən böyük qüsuru kimi Türküstandan yetəri qədər əskər gətirməməsi göstərilmişdir" (Seçmələr bizindir - A.M. Bax: Prof.Dr Anıl Çeçen, göstərilən əsəri, səh 311-312).

I Aləmgirin ölümündən (1707) sonra Hindistan Türk İmperatorluğu zəifləməyə başlamış, qabiliyyətsiz oğulları və nəvələrinin bir-biri ilə taxt-tac uğrunda mübarizələrindən istifadə edən məhəlli xanədanlar üsyanlar törətmiş, Əfqanlar öz müstəqilliklərini elan etmiş, bir çox limanlarda İngilislər Portagiz və Hollandları da sıxışdıraraq, ticarəti öz əllərinə almış, nəticədə İmperatorluq Dehli və Heydərabad mərkəz olmaqla ikiyə parçalanmış, vəziyyətdən istifadə edən Nadir Şah Əfşar 1739-cu ildə Quzey Hindistanı və Dehlini zəbt etmişdi. Daha sonralar II Aləmgirin öldürülməsi (1759), Aləməşahın Benqalda məğlubiyyətə uğrayaraq, İngilis himayəsinə girməsi, oğullarının ingilis məmuru kimi hərəkət etmələri və nəhayət, 1857-ci ildə II Bahadır Şah zamanında baş verən böyük "Sipahi üsyanı"nı yatıran İngilislərin üsyanda son hökmdar Bahadır Şahın əli olduğunu bəhanə edərək onu sürgün etmələri, ən nəhayətdə isə 1862-ci ildə Ranqunda onun ölməsi ilə Hindistan bütünlüklə Böyük Britaniya İmperatorluğuna bağlanmış oldu. Artıq 1877-ci ildə Kraliçə Viktoriya rəsmən həm də Hindistan İmperatriçəsi elan edilmiş və beləliklə də Hindistandakı 1300 illik Türk hakimiyyətinə son qoyulmuşdu. Hindistandakı

Türklər yerli xalqla qaynayıb-qarışmış və bölgədə Pakistan, Banqladeş və Kəşmir müsəlmanları adı alaraq, Türklüklərini bütünlüklə itirmişlər.

Son olaraq qeyd edək ki, Teymuroğulları dönəmində Səmərqənd, Heart, Şiraz, Buxara, Aqra, Dehli və s. kimi şəhərlər Türk mədəniyyət mərkəzinə çevrilmiş, böyük Türk mütəsəvvifi, Türküstan Piri Əhməd Yəzəvinin qədim Oğuz yurdundakı Yəzə şəhərindəki (bugünkü Türküstan şəhəri – A.M.) məzarı Əmir Teymurun sayəsində müəzzəm bir türbəyə sahib olmuş və müqəddəs bir ziyarətgaha çevrilmiş, Səmərqənd kimi şəhər “Tacmahal” kimi nadir sənət incisi onlardan tarixə yadigar qalmışdır ki, bütün bunlar Əmir Teymur və oğullarının Türk mədəniyyət tarixindəki böyük xidmətlərinin göstəricilərindəndir. Əmir Teymur və oğulları zamanında Türk ədəbiyyatı, riyaziyyat, astronomiya, memarlıq və rəsm sənəti yüksək inkişaf etmiş, yollar salınmış, suvarma kanalları inşa edilmişdi.

1.23. Özbək Türkləri

Tarixi Türküstan bölgəsinin mühüm ərazilərindən biri də bugünkü Özbəkistan Respublikasıdır. Özbəkistanın tarixi və bugünkü əhalisi əsasən Özbək Türklərindən ibarətdir. Bəllidir ki, tarixi Türküstan ərazisində ayrı-ayrı yadelli işğalçıların qısamüddətli hakimiyyət dövənlərini çıxmaq şərti ilə bu bölgədə daima Türklər yaşamış, hakimiyyətdə olmuş, bir çox dövlət və İmperatorluqlar qurmuş, ayrı-ayrı ölkələrdə söz sahibi olmuşdular.

Çox qədim tarixə və zəngin mədəniyyətə sahib olan Özbək Türkləri əsasən Türk qövmlərinin və qismən də Moğolların bir-biri ilə qaynayıb-qarışmasından meydana gəlmişdir. Tarixdən bəllidir ki, Çingiz xan yaratdığı Türk-Moğol İmperatorluğunu öz oğlanları arasında bölüşdürərkən Türküstan ərazisini oğlu Çağataya vermişdi. Türküstanı Teymurun hakimiyyətinə qədər Çağatay sülaləsi idarə etmişdi.

XIV əsrdə Türk-Moğol İmperatorluğunun vəhdəti pozulmuş, ayrı-ayrı bölgələr müstəqil iqtisadi siyasət yürütməyə başlamışdı. Din ayrılıqları da onların arasında qalın divarlar çəkmişdi. Belə ki Çində və Monqolustanda olan Moğollar Buddist və Şamanist, digər yerlərdəki Türklər isə Müsəlman olmuşdular. "Bütövlükdə Çingiz İmperatorluğunda əhalinin dördə üçü Türk qövmləri olmuşdur" (Bax: Prof.Dr. Laszlo Rasonyi. Tarihte Türklük. Ankara 1971. səh. 185.). Moğollar ümumiyyətlə dil və mədəni baxımdan fəth etdikləri məmləkətlərin təsirinə məruz qalmışdılar. Belə ki, yarım əsr ərzində Kubilay xanın Moğolları Çinli, Qıpçaq ölkəsində yaşayan Çağataylar, Batıninkılar, Hülakininkilər isə tamamilə Türk olmuşdular. Həmin bu Çağatay adı Özbəklərin və daha sonra Teymurilərin tarix səhnəsinə çıxmasına qədər Türküstan bölgəsində yaşayan Özbək Türklərinin ümumi adı olmuşdu. XIV-XV əsrlərdə təşəkkül tapan Doğu Türk ədəbi dili bu gün belə elmi ədəbiyyatlarda səhvən Çağatay Türkçəsi kimi işlədilməkdədir.

Tarixdə "Özbək" adına ilk dəfə XIII əsrin sonlarında rast gəlinməkdədir. "Özbək" adı Çingiz xanın nəslindən olan Qızıl Orda hökmdarı Özbək xanın adından götürülmüşdür. Ümumiyyətlə 1313-cü ildə Qızıl Orda İmperatorluğunun xaqanı seçilən Özbək xan ilə bərabər hərəkət edənlərə tarixən "Özbəklər" deyilməyə başlanılmışdı. Beləliklə, öncə şəxs adı olan Özbək sonradan böyük bir toplumun adına çevrilmişdir. Adətən bir çox Türk tayfa, yer və şəxs adları dövlət adı ilə yanaşı, həm də xalq adının qarşılığı kimi işlənilmişdi ki, "Özbək" xalq adı da bunlardan biridir. Özbək xan hakimiyyətdə bulunduğu 30 ilə yaxın bir dövəndə ətrafında olan tayfaların xalqlaşması üçün böyük çəba göstərmiş və sonda Türk və Moğollardan ibarət Özbək Türklərini tarix səhnəsinə çıxarmışdı. Özbək xanın səyi nəticəsində

Özbək Türkləri Türküstan bölgəsində xüsusi bir status qazanmış və bugün də bu statusu yerinə yetirməkdədirlər.

Özbək Qıpçaqların xanı seçildikdən sonra bir sıra islahatlar aparmışdır. Belə ki, o, fərman verərək Bütperəstliyi və Şamanizmi ləğv etmiş, bütün İmperatorluğunda İslam dinini rəsmi dövlət dini elan etmiş, "ilk dəfə olaraq Qıpçaqlardan Misirə hərbi məqsədlər üçün əsir ixracını yasaqlamışdı" (Bax: Rasoni. Göstərilən əsəri. səh. 172). Özbək xan paytaxt Sarayı xeyli genişləndirmiş, Qızıl Orda dövlətinin mədəni inkişafını yüksək zirvəyə qaldırmışdı. Özü də müsəlman olmasına baxmayaraq, Türk törələrinə sadıq qalaraq qadınlara yüksək səviyyədə sayğı göstərmişdir. Tədqiqatçılar xüsusi olaraq qeyd edirlər ki, Özbək xan taxta çıxdığı zamanlar sağında Xatunu və oğulları, solunda böyük bəylər oturur, xatunlar içəri girərkən Özbək xan onların ayağına gedib əllərindən tutaraq oturacaqları yerə qədər aparar, Məlikə olan Xatunu isə qapıda durar, gələnləri qarşılayaraq salam verərdi (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Rubruck; Osman Turan. Türk Cihan hakimiyyəti Mefkuresi Tarihi. Cilt 1-2, səh. 129.). Özbək xanın oğlu Canıbəy (1342-1357) Təbrizi tutmuş, Azərbaycanı zəbt etmişdi.

Bu bölgənin ən parlaq Türk dövrü Əmir Teymur və oğulları dönəmində olmuşdur. İlk əvvəl Çağatayların yanında Türk boylarından olan Barlas qəbiləsinə mənsub bir Başbuğun oğlu olan Teymur bəy əslində atası və əmisindən sonra bölgə Türklərini təmsil etmiş, tədricən digər Türkmən bəylərini də ətrafına toplayaraq Moğol hökmranlığına son qoymuş və bölgədə Türk hakimiyyətini yenidən tam bərpa etmişdir. Moğolların hakimiyyəti dönəmində ağır şərtlər altında yaşayan yerli Türküstanlılar Teymur hakimiyyəti ələ alınca onun ətrafında sıx toplanaraq dövlətin ərazilərini genişləndirmişdilər. Əsasən Türklərdən ibarət Teymur orduları bütün Türküstan ərazisini vahid dövlət ətrafında birləşdirdikdən sonra Əfqanıstan, Uyğuristan, İran, Azərbaycan, Gürcüstan, Hələb, Şam, Bağdad və bütövlükdə Qızıl Orda, Dehli Türk və Osmanlı İmperatorluqlarını da öz İmperatorluğuna qataraq müəzzəm bir Türk İmperatorluğu - Turan yaratmağa nail olmuşdular. Çox təəssüflər olsun ki, Teymurun 1405-ci ildə səbəbi tam bəlli olmayan qəfil ölümü Türklərin Çini yenidən fəth etməsinin qarşısını aldı. Ümumiyyətlə, "Əmir Teymur zamanında Orta Asiyada Türk-Müsəlman milliyyətçiliyi son zəfərə ulaşıdı" (Rasoni. səh. 185.).

Səlcuqlular dönəmində başlanan Çingizilər və Teymurilər dönəmində də davam etdirilən Türklük ruhu yenidən canlanaraq bütün bölgələrdə fars və ərəb ruhunu sındırmış, yeni bir Türk dönəmi başlanmışdı. Əmir Teymur fəth etdiyi ölkələrdəki alimləri, sənətkarları, ustaları paytaxt Səmərqəndə

toplayaraq bir Türk Renessansı yaratmış və bunu Türk mədəniyyət tarixinə ərməğan etmişdir. Teymuroğulları dönəmində Səmərqənd, Şiraz, Herat, Buxara, Dehli və s. kimi şəhərlər Türk mədəniyyət mərkəzlərinə çevrilmişdi. Teymurlilər dövründə Türk təsəvvüf fəlsəfəsinin banisi Əhməd Yəsəvinin anadan olduğu və Əmir Teymur tərəfindən müəzzəm bir türbəsi inşa etdirilən Yəsə şəhəri "Türküstan" adını almışdır.

Bu dövrdə yanlış olaraq "Çağatay ədəbiyyatı" kimi tanıtılan Türküstan Türk ədəbiyyatı, mədəniyyəti və elmi ən yüksək zirvəyə yüksəlmişdi. Teymurlilər dövrü Özbək Türkləri dünya tarixinə Əmir Teymur, Babur, Hüseyn Bayqara, Cəlaləddin Əkbər Şah və b. kimi hökmdarlar, Əlişir Həvayi kimi şairlər, Uluğ Bəy kimi astronomlar bəxş etmişlər.

Teymurlular dönəmində gerçəkləşən Türk intibahı daha sonrakı dövrlərdə ortaya çıxan Türk dövlətlərinə güclü təsir göstərmişdi.

Teymuroğullarından sonra İmperatorluğun ayrı-ayrı yerlərində müxtəlif dövlətlər və Xanlıqlar yarandı. Teymurlulardan sonra Türküstan bölgəsinə yenə də Çingiz nəslindən olan yeni bir sülalə - Şeybanilər və onlarla birlikdə Özbəklər hakim oldular. Şeybanilər sülaləsi Çingiz xanın Şeyban adlı nəvəsindən nəşət etmişdir (Bax: Rasoni. Göstərilən əsəri. səh. 220.). Özbək xanın adını daşıyan Özbək Türkləri daha sonra Şeybani sülaləsi ilə birgə Güneyə axın edərək Buxara və Xivədə məskunlaşmışdılar. Belə ki 1428-ci ildə Sibir şəhərində Batı xanın qardaşı Şeybanın nəslindən olan Əbülxeyr "Xan" elan edilmiş və o, 1431-ci ildə Gürgənci və Xarəzmi, 1447-ci ildə SeyHun çayı ətrafındakı Sıgnak şəhərindən Özkəndə qədər əraziləri öz xanlığına birləşdirərək "Özbək Xanlığı"nı (1428-1599) yaratmışdı. 1457-ci ildə Oyratların hücumuna məruz qalan bir qrup Moğol və Özbək Monqolustana çəkilərək orada Qırğız Türkləri ilə qaynayıb-qarışmışlar ki, bunlar da sonradan "Qırğız-Qazax" deyə anılmışlar. Özbək xanlığı ilk əvvəl Çağatayların, sonra isə Teymuroğulları və nəhayət Səfəvilərin ağır zərbələri nəticəsində parçalanmış, Xorasan Səfəvi Türklərinin, Daşkənd və ətrafı Qırğız Türklərinin əlinə keçmiş, digər yerlərdə isə Buxara xanlığı (1599-1785), Xivə xanlığı (1512-1920), Xokand xanlığı (1710-1876) kimi müstəqil xanlıqlar yaranmışdı. Buxara xanlığını 1785-ci ildə Moğol Məsum şah Murad (1785-1876) ələ keçirmiş, XIX əsrin ikinci yarısında bu sülalə çar Rusiyasının himayəçiliyini qəbul etmiş, nəhayət 1920-ci ildə Sovetlər tərəfindən Buxara Xanlığına son qoyulmuşdu.

Xivə Xanlığı Şeybani sülaləsinə mənsub olan İlbars (1512-1525) xan qurmuş, ilk əvvəl paytaxt olan Ürgəncdə quraqlıq olduğundan xanlığın mərkəzi Xivəyə köçürülmüşdü. Xivə xanları içərisində ən məşhuru Türk və

Türkmən tarixinə dair iki əsərin müəllifi olan Əbül Qazi Bahadır Xandır (1643-1665). Nadir şah dönəmində Əfşar Türklərinin himayəsi altına keçən Xivə Xanlığı 1783-cü ildə çar Rusiyası tərəfindən işğal edilmiş və beləliklə xanlıq Rusiyanın himayəsi altına keçmiş, nəhayət 1920-ci ildə Sovet Rusiyası tərəfindən yenidən zəbt edilərək xanlığın mövcudiyyətinə son qoyulmuşdur.

Xokand Xanlığını isə 1710-cu ildə Şeybani sülaləsinə mənsub olan Şahrux xan qurmuşdu. Bir müddət (1758) Çinin hakimiyyətini tanımaq zorunda qalan Xokand Xanlığı nəhayət 1876-cı ildə çar Rusiyası tərəfindən zəbt edilərək ortadan qaldırılmışdı.

Sovet dövründə Ruslar yenidən bütün Türküstanı işğal etmiş, Türküstanın digər yerlərində olduğu kimi Özbək Türklərinin yaşadığı ərazidə də Özbəkistan SSR adlı bir Cümhuriyyət qurmuş, Tacikistan bölgəsini də bu Respublikaya bağlamış, lakin 1929-cu ildə ondan ayraraq Tacikistan SSR adı ilə hər ikisini də Sovet İttifaqı tərkibinə daxil etmişdilər.

Orta Asiyanın ən zəngin bölgəsi olduğu üçün Sovet İttifaqı Özbəkistana xüsusi əhəmiyyət vermiş, Sovet iqtisadiyyatının inkişafı üçün Özbəkistan Orta Asiyada pilot bölgə olaraq seçilmişdi. Sovet dönəmində Özbəkistanda Türklük və Türk mədəniyyəti ilə məşğul olmaq "Turançılıq" kimi qəbul edilmiş və Sovet rejiminin şiddətli təzyiqinə məruz qalan onlarla milli ziyalı məhv edilmişdi. Türk tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı bir sıra abidələr məhv edilərək yerinə sovetlərlə bağlı abidələr yapılmışdı. Orta əsrlərdən XX əsrin 20-ci illərinə qədər Türküstan bölgəsində Türk mədəniyyətinin beşiyi sayılan Özbəkistan Sovet dönəmində də önəmli bir təhsil və mədəniyyət mərkəzi olmuşdur. XVIII əsrdə 200-ə qədər mədrəsəsi olan Özbəkistan Sovet dövründə də bölgənin ən böyük elmi mərkəzlərindən olmuşdur. Ona görə də, Özbəkistan günümüzdə də insan potensialı baxımından Orta Asiyanın ən öndəgələn ölkəsidir. Ölkədə 80-dən çox şəhər və şəhər tipli qəsəbə mövcuddur.

1991-ci ildə öz müstəqilliyini elan edən Özbəkistan Prezidentli Respublikadır. Ölkə 12 əyalətdən ibarətdir. Yeni qəbul edilmiş Anayasası ilə Özbəkistan çağdaş bir hüquq dövləti olmağa çalışır. Sovet dönəmində ilk öncə Qazaxıstanın, sonra Rusiya Federasiyasının tərkibində olan Qaraqalpaq Muxtar Respublikası 1936-cı ildə Özbəkistanın tərkibinə daxil edilmiş, Özbəkistanın müstəqilliyi elan edildikdən sonra da Qaraqalpaq Muxtar Respublikası onun tərkibində qalmışdır. Ölkənin paytaxtı Daşkənd şəhəri, prezidenti Demokratik Xalq Partiyasının sədri İslam Kərimovdur. Özbəkistan Asiyada ən güclü dövlət modeli olan Çin modeli əvəzinə Türkiyə modelinə üstünlük verməkdədir.

Özbəkistan Respublikasının ərazisi 449.600 kv.km, əhalisi təqribən 30 milyona yaxındır. Əhalinin əsas hissəsini Özbək Türkləri təşkil edir. Özbəklərdən əlavə Respublikada təxminən 800 min Tatar, 700 min Qazax, 600 min Qaraqalpaq, 300 min Qırğız, 200 min Türkmən, 180 min Azərbaycan Türkü, 1 milyon Rus, 900 min Tacik, 160 min Koreyalı, 120 min Ukraynalı, 100 min Yəhudi yaşamaqdadır. Cümhuriyyətdəki Tatarların böyük bir qismi Stalin tərəfindən sürgün edilmiş Axıska (Meshet) Türkləri Özbəkistanın müstəqilliyinə qədər burada yaşamış, lakin Sovetin son dövrlərində ruslar və ermənilərin fitnəkarlığı ilə bu iki Türk xalqı arasında qanlı çatışmalar başlanmış və sonda Axısqa Türkləri buranı da tərk edib müxtəlif yerlərdə yaşamağa məcbur olmuşlar. Özbək Türkləri Özbəkistan Respublikasından başqa 1,5 milyonu Tacikistanda, 800 minə yaxını Qırğızıstanda, 500 minə qədəri Qazaxıstanda, 400 minə yaxını Türkmənistanda və 150 minə qədəri də digər ölkələrdə yaşamaqdadırlar.

Ölkə Amu Dərya (CeyHun və ya Öküz) və Sır Dərya (SeyHun və ya İnci) çayları arasında çox məhsuldar bir bölgədə yerləşir. Ölkə istər çar Rusiyası, istərsə də Sovet dönməində kənd təsərrüfatı ölkəsi kimi Rusiyanın xammal bazası olmuşdur. Sovet dövründə SSRI-də yetişdirilən pambığın üçdə ikisi Özbəkistanın payına düşürdü. Özbəkistan Sovet dövründə 8 milyon ton pambıq istehsal edirdi. Müstəqillik dönməində güclü iqtisadiyyatı ilə Orta Asiyada liderlik edən Özbəkistan dünya səhnəsinə çıxmaqdadır. Öz iqtisadiyyatı ilə dünya bazarlarına açılan Özbəkistan dünya bazarında öz yerini almaqdadır.

Özbəkistan yeraltı sərvətləri baxımından da zəngin bir ölkədir. Ölkədə ildə təxminən 100 tona qədər qızıl istehsal edilir. Bundan başqa ölkənin Qazlı, Carkak, Mübarək bölgələrində təbii qaz, Fərqanə vadisi və Aşağı Surhandarda neft, Anqaranda kömür, Almalıqda mis, sink, qurğuşun, molibden və Muruntavda bol miqdarda qızıl çıxarılır. Respublika enerji və qida məhsulları ilə özünü tam təmin edir. Ölkənin ən inkişaf etmiş sənayesinin traktor, pamtıqıyğan maşın, motor, təbii qaz və neft alətləri istehsal edən zavodlar təşkil edir. Özbəkistan Türk Dünyasının inkişafı və Birliyində öz sözünü deyəcək. Yolumuz açıq olsun.

1.24. Qırğız Türkləri

Tarixi Böyük Türküstanın yerli xalqlarından biri də Qırğız Türkləridir. Çin sərhəddində yerləşən Türk ölkəsi Qırğızıstan Qırğız Türklərinin yaşadığı tarixi Türküstanın bir parçasıdır.

Qədim Çin və İslam müəllifləri Qırğızları "qumral saçlı, mavi gözlü və uzun boylu" kimi təsvir etmişlər.

VIII əsrə aid bir Tibet mənbəsinə görə də "Uyğurlara bəzən dost, bəzən düşmən olan Qırğızlar mavi gözlü və qızıl saçlıdirlar" (Bax: Prof.Dr. Osman Turan, Türk Cihan hakimiyyəti Məfkurəsi Tarihi, Ankara, 1968, səh. 27).

Tarixi mənbələrə əsaslanaraq tədqiqatçılar həm də belə bir fikir irəli sürürlər ki: "Şimalda yaşayan Qırğız, Peçenek, Qıpçak və Bulqarlar ağ, cənubdakılar isə iqlim şəraitinə görə əsmər rəngdə olmuşlar" (Bax: Osman Turan, göstərilən əsəri, səh. 27-28).

Çin mənbəsi olan "Tan-su"ya görə "Qırğızlar hər fəslə üç ay hesab etmiş və onları on iki heyvan adı ilə adlandırır təqvim kimi istifadə etmiş, ilkin başlanğıcına da "Mo-chenq ay" yəni "Buz ay" demişlər" (Bax: Osman Turan, Oniki hayvanlı Türk Takvimi, səh. 50, 52).

Qədim Qırğızlar ilin müəyyən günlərində toplanar, şənlik edər, musiqiçilər musiqi səsləndirər, mahnı oxuyar, rəqs edər, içki içər, Şamanlarını dinləyərtilər. Şamanları onlara il boyu nələrin baş verəcəyi haqqında məlumatlar verər, onlar da Şamanlarının dediyinə inanardılar. Şamanların tövsiyyəsi olmadan ordunu toplamaz və savaşa getməzdilər. Onlar Şamanların verdiyi məlumatların Tanrıdan gəldiyinə inanardılar. Qırğız Şaman inancı da digər Türklərdəki kimi olmuşdur. Onlar da xəstə olduqda, uşaq dünyaya gətirdikdə və s. Şaman çağırardılar.

Qədim qırğızlar islamdan öncə ölümlərini hindlilər kimi yandırardılar. İslamı qəbul etdikdən sonra isə onu dəfn etməyə başladılar.

Böyük Hun İmperatorluğu dağıldıqdan sonra meydana çıxan Ağ Hun dövlətini Göy Türklər, Göy Türk dövlətini Uyğurlar, Uyğur dövlətini isə Qırğızlar əvəz etdi.

Qədim Çin mənbələrində adı keçən Türk boyları, o cümlədən də Qırğızlar köçəri Türk tayfaları sayılısalar da bəzi Çin qaynaqlarında göstərilir ki: "hər Türk qəbiləsinin özlərinəməxsus bir ərazisi var" (Bax: Osman Turan, Göstərilən əsəri, səh. 119). Hun İmperatorluğu yığıldıqdan sonra Qırğızlar bir

müddət "Xakas" adlandırılısalar da sonradan yenə də tarix səhnəsində Qırğızlar kimi tanınmışlar.

Qədim Göy Türk yazılarında Qırğızlar ən qədim Türk qövmlərindən biri kimi göstərilmişdir.

Tarixdə ilk Qırğız dövləti eradan əvvəl ikinci yüzildə indiki Qırğızıstan ərazisində qurulmuşdur. İlk əvvəl Böyük Hun İmperatorluğunun tərkibində yaşayan Qırğızlar İmperatorluğun çöküşündən sonra öz dövlətlərini qurmuşlar. V əsrdə meydana çıxan Göy Türk dövləti ərazilərini genişləndirərək Qırğızları da özlərinə tabe etmiş, bu dövlət yıxılana qədər Göy Türklərin hakimiyyəti altında qalmışlar. İki yüz ildən sonra yıxılan Göy Türk İmperatorluğundan sonra Qırğızlar yenidən öz dövlətlərini qurmağa çalışmış və öz müstəqilliklərini qorumaq üçün Uyğurlarla uzun müddət müharibə şəraitində yaşamışlar.

Qırğızlar ikinci Göy Türk Xaqanlığı dövründə təkrar 758-ci ildə Uyğur Xaqanlığına bağlanmışlar. Göy Türk xaqanları, xüsusilə ikinci Göy Türk xaqanlığının qurucusu Bilgə Xaqan tabeliyində olan və hətta onlara qarşı üsyan edən Oğuz, Türkeş və Qırğızları Türk kimi göstərir və onları "Öz Türk millətim" deyərək adlandırır, "Yanıqlıqları üçün yazıq etdiklərini" bildirirdi (Bax: Osman Turan, Göstərilən əsəri, səh. 22, 89).

Nəhayət Qırğızlar 840-cı ildə şiddətli hücumla keçərək Uyğur dövlətini yıxmış, Ötükəndə öz dövlətlərini qurmuşdular. Qırğızlarla Uyğurların - bu iki Türk xalqının bir-biri ilə uzun müddətli çatışmaları qonşu Çinin işinə yaramışdı. Fərsətdən istifadə edən Çinlilər daha geniş əraziləri zəbt edərək Qırğızları öz ölkələrini belə tərk edib köçəri həyat sürməyə məcbur etmişlər. 920-ci ildə Monqolustanı ələ keçirən Kitanlar (Çində Liao sülaləsi - A.M.) Qırğızları Ötükən bölgəsindən də çıxarmağa müvəffəq olmuşdular.

Daha sonra 1207-ci ildə Çingiz Xan Monqolustanı və bütövlükdə Asiyanın böyük bir qismini öz hakimiyyəti altında birləşdirmək məqsədi ilə Merkit və Naymanlarla yanaşı Qırğızları da öz itaəti altına almışdı. 1218-ci ildə Moğollara qarşı çıxdıqları üçün Çingiz xanın oğlu Cuci tərəfindən məğlub edilən Qırğızların ondan sonra artıq xaqanları olmamış və onlar iki hissəyə ayrılaraq bir qismi də Tolu ulusuna tabe tutulmuşdu. Sonra onlar Tanrı Dağlarının cənub-qərb bölgəsinə köç edərək qısa bir dövrdə Xokand dövlətinin yönətimi altında olmuş, bir müddət sonra isə sayları artdığından Xokand dövlətinin yönətimini ələ keçirmiş və bu dövləti Qırğız dövlətinə çevirmişdilər.

XVIII əsrdə Xokand dövlətinin Qırğızların yönətimində güclənməsi Buxara Əmirliyini narahat etmiş və XIX əsrin əvvəllərində iki Türk xanlığı

arasında başlanan çəkişmə nəticəsində hər iki xanlıq zəifləmiş, fürsətdən istifadə edən çar Rusiyası bütün bölgəni işğal etmişdi.

Çar Rusiyasının Türküstanı işğal etməsi ilə bölgədə yeni bir dövr başlamış, digər Türk xalqları kimi Qırğızlar da çar Rusiyasının müstəmləkəsi altında yaşamağa məcbur olmuşlar. Bu müddətdə Qırğızların bir qismi vətənlərində qalsa da çoxlu miqdarda Qırğız Türkü Çinə qaçmaq məcburiyyətində qalmışlar. Orta Asiyanı Ruslara vermək istəməyən İngilislər də yetərli yardım etmədiyindən Türküstan əyalətlərinin qərb hissəsi Rusların, Şərq hissəsi isə Çinlilərin əlinə keçdi. Beləliklə bütün Orta Asiya Türkləri kimi Qırğızların da müstəqilliyinə son qoyulmuşdu.

Çox qəribədir ki, nə I Dünya müharibəsinin sonuna qədər Avstriya və Almaniya arasında bölüşdürülmüş Çexoslovakiyaya Avstriya Çexoslovakiyası və Alman Çexoslovakiyası, nə də II Dünya müharibəsindən sonra Şərqi Almaniya Rus Almaniyası deyilmədiyi halda, bir çox xarici müəlliflər Sovet İmperiyası dağılmamışdan öncə tarixi Türküstan ərazisinin Şərq hissəsini Çin Türküstanı, Qərb hissəsini isə Rus Türküstanı (həmçinin Sovet Azərbaycanı və İran Azərbaycanı - A.M.) kimi qələmə vermişlər ki, bu da siyasi xarakter daşıyan böyük bir tarixi xətdir. Çünki bu bölgənin bütövlükdə tarixi-coğrafi adı məhz Türküstandır ki, iki hissədən - Doğu Türküstandan və Batı Türküstandan ibarətdir.

Çar Rusiyasının çökməsindən sonra digər Türküstan Türkləri ilə bərabər Qırğızlar da müstəqillik uğrunda mübarizə aparmış, lakin Qızıl Ordu tərəfindən Türküstan yenidən bolşevik Rusiyasının müstəmləkəsinə çevrilmişdir. Bütün bunlar da azmış kimi Sovet Rusiyası və Kommunist Çin rəhbərləri Türküstan adını tarixdən silmək üçün Qərbi Türküstanı Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Tacikistana, Şərqi Türküstanı isə Əfqanıstan və Sinkian adı ilə yeddi yerə böldülər və Sovet İttifaqı, Çin və Əfqanıstan çatısı altına aldılar.

Sovet Rusiyasının kollektiv - kolxoz təsərrüfatı siyasətinə qarşı çıxan Qırğızlar zaman-zaman üsyan etmiş, lakin kənardan heç bir dəstək almadıqlarından bu üsyanlar qanla yatırılmışdır. Bu da azmış kimi Sovet Rusiyası Qafqazda olduğu kimi bu bölgədə də 1990-cı ildə Oş bölgəsində Qırğız Türkləri ilə Özbək Türkləri arasında etnik çatışma salmış, iki Türk xalqını bir-birinə qırdırmış (Ahıska Türkləri ilə Özbəklər kimi - A.M.), arada düşmənçilik yaratmağa çalışmışlar. Sovet İttifaqı zamanında Ruslar Qırğız Türk kimliyini yox etməyə çalışsalar da Qırğız milli ziyalıları buna imkan verməmiş, bütün Orta Asiya türkləri kimi Qırğızlar da rus müstəmləkəsi şəraitində öz mövcudluqlarını qoruyub saxlaya bilmişlər. Sovet İmperiyasının

çökməsi ilə Qırğızlar da başqa Türk xalqları kimi 31 avqust 1991-ci ildə öz Müstəqil Cümhuriyyətlərini elan etmişlər. Sovet İmperiyası kimi Çin İmperiyası və Əfqanıstan da gec-tez parçalanacaq və Tarixi Böyük Türküstan yenidən bərpa olunacaq.

Bugünkü Qırğızıstan Respublikasının ərazisi 198.500 kv.km, əhalisi təqribən 5 milyon 500 min nəfərdir. Tarixdə olduğu kimi bu gün də Qırğızlar Qırğızıstandan başqa Özbəkistanda, Uyğurustanda, Əfqanıstanda, Tacikistanda və dünyanın müxtəlif bölgələrində yaşamaqdadırlar. Hətta Uyğur-Sincaq Muxtar bölgəsində bir Qızılsu Qırğız Muxtar Əyaləti də bulunmaqdadır.

Qırğızıstan Respublikası idarəçilik baxımından Bişkek, Cəlilabad, Oş, İssık Göl, və Tanrı Dağları adlı beş bölgəyə, iqtisadi baxımdan isə Fərqanə, Talas, Çu, Kəbin və İssık Göl bölgələrinə ayrılmışdır.

Qırğızıstan bir kənd təsərrüfatı ölkəsi olsa da yeraltı və yerüstü sərvətləri ilə zəngindir. Ölkədə iqtisadiyyatın əsasını heyvandarlıq və əkinçilik təşkil edir. Ölkənin 50 faizi 1000-3000 metr, 25 faizi 3000-4000 metr yüksəklikdə, qalan 25 faizi isə Fərqanə vadisi olmaqla düzənlikdə yerləşir. Ölkə Tanrı Dağları və Alatau sıra dağları ilə əhatə olunmuşdur. Yüksək dağlardan axıb gələn çaylar iti axınlı olduğundan elektrik enerjisi əldə etməyə çox yararlıdır. Qırğızıstanda əldə edilən enerjinin böyük bir hissəsi Qazaxıstan, Özbəkistan və Tacikistana nəql edilir. Dünyadakı ikinci böyük krater gölü olan İssık Göl (6202 kv.km) böyük bir su ehtiyatına malikdir. Əhalinin əsas hissəsi - 42 faizindən çoxu yaşamağa münasib bölgə olan Fərqanə vadisində yerləşib. Ölkənin quzey və güney-batısından civə, kömür, neft, sink, sürmə (antimon), İssık Göl ətrafında isə kükürd çıxarılır. Ölkədə konservləşdirmə xeyli inkişaf edib.

Müstəqilliyin ilk illərindən ağır iqtisadi durumda olan Qırğızıstan Respublikası özünü toplayaraq xarici aləmə açılmaqla Orta Asiyanın "İsveçrəsi" olmağı bir milli hədəf kimi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Ölkə bütün yönlərdə istədiyi nəticələri əldə etməyə çalışmaqdadır.

İlk əvvəl öz vətənlərində çoxluq təşkil etməyən Qırğızlar müstəqillik qazandıqdan sonra ölkə əhalisinin demək olar ki, 80 faizi Qırğızlardan ibarətdir. Ölkədə Qırğızlardan başqa Ruslar, Özbəklər, Almanlar, Tatarlar, Ukraynalılar, Uyğurlar, Qazaxlar, Dünqanlar və Taciklər yaşamaqdadır.

Doğu Türküstan ilə sərhəd olan Qırğızıstan kiçik bir ölkə olduğu üçün Çinin təhdidi altındadır. Qırğızıstan gələcəkdə iqtisadi cəhətdən yüksəlsə də bu Çin təhdidinə qarşı yetərli deyil. Ona görə də bütün Türk Cümhuriyyətləri

Qırğızıstanla hər cəhətdən yaxın əlaqələr yaratmalı, bir-birinə dayaq olmalıdırlar ki, xarici təhdidlərə birgə cavab verə bilsinlər.

Qırğızıstan Moskvayönlü Əskər Akayevdən sonra risqli addımlar atmaqda, Türk dövlətləri ilə əlaqələri daha da genişləndirməkdədir.

Azərbaycan Respublikası kimi Qırğızıstan da Türküstanın digər Cümhuriyyətlərindən irəli gələrək öz ölkəsində yalnız Türkiyə tərəfindən tanınan Kipr Türk Respublikasının təmsilçiliyini açıb.

Yazını Qırğızıstan Respublikası Prezidentinin müşavirinin Bakıda keçirilən Türk diaspor təşkilatlarının I Forumunda söylədiyi bir fikirlə bitirirəm. Prezidentin müşaviri ali tribunadan söylədi ki: "Biz (Dünyadakı bütün Türk Dövlətləri nəzərdə tutulur - A.M.) bir Millət, yeddi Dövlətik!". Türklüyün gələcəyi bu dövlətlərin birliyindən asılıdır.

Tanrı Türkü birləşdirsın! Amin.

1.25. Qazax Türkləri

Məşhur Azərbaycan alimi Məmmədağa Zehtabi özünün fundamental əsəri olan "İran Türklərinin əski tarixi" adlı ikicildlik əsərində tarixi mənbələrə əsaslanaraq Qazaxları Qıpçaqların "Qasaq" boyuna aid edir və "Qazax" sözünü də "Qasaq"la əlaqələndirərək göstərir ki: "Şimali Azərbaycanda Qazax şəhəri Qıpçaqların "Qasaq" soyunun adından yaranmadır. Bu soylar həm saklarla (Skiflərlə - A.M.) bağlı olmuş, həm də şübhəsiz Qazaxıstanda olmuş və adlarını o millətə (Qazaxlara - A.M.) vermişlər və sonralar Azərbaycana gəlmişlər. Bu da Oğuzların ümumi axınından çox qabaq olmuşdur" (Bax: Məmmədağa Zehtabi, İran Türklərinin əski tarixi, II cild, səh. 673). Bu fikri Azərbaycan alimi Mahmud İsmayilov da irəli sürmüş və təsdiq etmişdir (Bax: Mahmud İsmayilov, Azərbaycan tarixi, səh. 95-96). Zehtabi hətta Qazax xalqının formalaşmasında qədim Albanların da rolu olduğunu göstərmiş və yazmışdır ki: "Qazax xalqının formalaşmasında Azərbaycandan gedən Albanlar da iştirak etmişdir. Birinci miladi əsrdə Albandan Qazaxıstana çoxları köçmüşdür" (Bax: Məmmədağa Zehtabi, göstərilən əsəri, II cild, səh. 554).

Bəzi müəlliflər isə göstərirlər ki: "Qazax" adına Türkcə qaynaqlarda ilk olaraq XI yüzildə rastlanmaqdadır. Bu qaynaqlarda Qazax deyimi bir xalqın adı olmaqdan daha çox "Bozqır Atlısı" (Çöl Atlısı - A.M.) anlamında işlənməkdədir. Özgür, igid, mərd, cəsur kimi anlamları da özündə ehtiva edən "Qazax" deyimi daha sonralar Orta Asiya çöllərində yaşayan və daha çox at belində bir uyqarlığı zamanla ortaya çıxaran bugünkü Qazaxların atababalarına verilmişdir. Orta və Quzey Asiyanın müxtəlif bölgələrində yaşayan Bozqır Atlılarına bulundurları yerin adına görə isim verilmişdir: Don Kazakları, Dnepr Kazakları, Orta Asiya Qazaxları, Rus Kazakları adı ilə adlandırılan toplumlar bulunmaqdadır. Ruslarla bərabər yaşayan bəzi Qazax topluluqlarının Türk mədəniyyətindən uzaqlaşaraq Slavyanlaşdıqları da görünməkdədir. Bu səbəbdəndir ki, bir-birindən fərqli Qazax topluluqları meydana gəlmişdir (Seçmələr bizindir - A.M. Bax: Prof.Dr. Anıl Çeçen, Türk

devletləri, Ankara 2003, səh. 459). Bu topluluqlardan biri də Qırğız-Qazaxlardır. Belə ki Qızıl Orda xanı Özbəyin (1312-1340) adı ilə "Özbək" deyə anılan Orta Asiya Türklərinin bir qismi Özbək xanlığının qurucusu Batı xanın qardaşı Şibanın nəslindən olan Əbülxeyr xanın (1428-1468) ətrafında toplanaraq Gürgənc daxil, bütün Xarəzmi, SeyHun çayı ətrafındakı Sığnaq şəhərindən Özkəndə qədər bütün bölgəyə hakim olmuş, lakin 1457-ci ildə Oryatların hücumuna məruz qalan bir qrup Özbək Monqolustana tərəf çəkilərək orada Qırğızlarla qaynayıb-qarışmışlar ki, bunlar sonralar tarixdə Qırğız-Qazaxlar deyə anılmışlar (Bax: İbrahim Kafesoğlu, Ondördüncü yüzilydan sonra Orta Asiyada kurulmuş Türk devletləri, Ankara 1992, səh. 452).

Bəzi müəlliflərə görə isə tarixdə Qazax-Qırğız adlanan qövəm əslində Qazax Türkləridir. Qırğız adını onlara Ruslar əlavə etmiş və Rus Kazaklarından ayırmaq üçün vermişlər. Onlar Özbəklərlə birlikdə qarışıq tərkibli böyük konfederasyona tabe idilər. Bu konfederasyonun başında Şibani sülaləsindən olan Əbulxeyr xan bulunmaqda idi. Onun ölümündən sonra 1468-ci ildə böyük ayrılma oldu. Belə ki Əbulxeyr xanın ölümündən sonra oğlu Şahbudaq Cığatay xanlarının basqısı qarşısında nüfuzunu itirərək ölkəsi Qazax-Qırğızların və Xarəzm Teymurilərinin hakimiyyəti altına keçdi. Bozqırda yaşayan Qazax birliyinin digər bölümünü təşkil edənlər Özbəklərdən ayrıldılar. Qazaxlar ilə Özbəklərin eyni ünsürlərdən təşəkkül etdiyini bu ünsürlərin nə dərəcədə ayrı cinsdən (heterogen) olduğunu və Moğol dalğasının əski oymaq cüzlərini nə dərəcə dağıtdığını tarixi qaynaqlar təsbit etməkdədir (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Prof.Dr. Laszlo Rasonyi, Tarihte Türklük, Ankara 1971, səh. 271).

Bəzi tədqiqatçılar Qazaxları üz quruluşuna görə üç qrupa ayırırlar: Şərqdəkiləri "Ulucus" (Böyük üzlü), Akmolinsk yaylasındakıları "Ortacus" (Orta üzlü), Qərbdəkiləri isə "Kiçicus" (Kiçik üzlü) adlandırmışlar (Bax: Rasoni, göstərilən əsəri, səh. 272).

Tarixi faktlar göstərir ki, Qazax Türkləri bir çox orta əsr Türk dövlətlərinin qurulmasında yaxından iştirak etmiş, Orta və Şimali Asiya bölgələrində Ruslara qarşı mübarizə aparmışlar. I Dünya müharibəsi dönməndə çar hökuməti Başqurdlarla Qazaxlar arasında bir rus vilayəti yaradıb Türkləri bir-birindən ayırmaq üçün Yayıq çayını (Ural çayı - A.M.) şərqində milyonlarla hektar Qazax ərazisini qəsb edərək Qazax Türklərini oradan çıxarmış, yerinə rusları yerləşdirmişsə də bu ərazidə bir çox Qırçaq tayfaları Başqurdlarla bitişik ərazilərdə yaşamaqda idilər. Daha sonra çar hökumətinin bu Türkləri ayırma siyasətini bolşevik Rusiyası tam

gerçəkləşdirmişdi. Belə ki Stalin başda olmaqla ilk əvvəl Kalinin "Başqurdistanın və Qazaxıstanın bir mərkəzdə birləşməsi qeyri-təbii izdivac olur" fikrini Tatar kommunistlərindən Seyidqaliyevə də zorla təkrarladınca bolşeviklər Başqurdlarla Qazaxları, daha sonra isə Başqurdlarla Tatarları bir-birindən ayıraraq Türklərin birləşmə məsələsini Rusların xeyrinə həll etmiş oldular. Hələ 1919-cu ildə Qazax, Başqurd, Tatar və Türküstan liderləri Əhməd Baytursun, Zəki Vəlidov (Zəki Vəlid Toğan -A.M.), Fəthülqadir Süleyman (Sonralar Türkiyədə fəaliyyət göstərən məşhur alim professor Əbdülqadir İnan - A.M.), Məhəmmədcan, Seyidquliyev, Borundukov, Hüseyn Kincin, Əbdülhakim Bükeyxanov, Tunqaçin, Aralbayoğlu Otarbay, İbrahimovlu Hüseyn, Şamil Osmanov və b. bir araya gələrək Güney Doğu Kommunist Partiyaları Birliyi yaratmış və Kominternə müstəqil üzv kimi təmsil olunmağa səy göstərmişlərsə də Stalin, Kalinin Rykov buna imkan verməmiş, Doğu Rusiya müsəlman xalqlarının haqları Sovetlərin qarantisi altına alınmış və Türkləri bir-birindən ayırmaq məqsədilə Orenburq mərkəz olmaqla bir Rus vilayəti vücuda gətirmişdilər. Bu da azmış kimi bolşeviklər bir də "Ural Rus vilayəti" yaratmış, Başqurdistanla Bukey Ordanı əsil Qazaxıstandan ayırmağa nail olmuşdular. Beləliklə bolşeviklər İdil-Ural Türklərini Orta Asiya Türklərindən ayıraraq, bölgə Türklərinin birləşməsinə imkan verməmişdilər. Lakin Qazax, Başqurd və Türküstan Türkləri "Türküstan Milli Birliyi" adlı təşkilat yaratmış və bolşeviklərə qarşı milli mücadilələrini davam etdirmiş, ancaq xaricdən dəstək ala bilmədikləri üçün məğlub olmuş və Qızıl Ordunun hücumu ilə Sovet rejiminin basqısına məhkum edilmişdilər.

Burada bir məsələni də xüsusi qeyd etməyi lazım bilir ki, "Türküstan" anlayışı əslində Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Tacikistan, Uyğuristan və Əfqanıstanın şimalına aid olsa da Sovet ileoloqları "Türküstan" adının bölgə Türklərini birləşdirici amil olduğunu nəzərə alaraq Türküstan Türklərini parçalamaq, "Türküstan" adını tarixdən silmək üçün Onu Orta Asiya və Qazaxıstan adlandırmışlar. Bu gün belə tarixi Türküstan ərazisində Qazax, Qırğız, Qaraqalpaq, Özbək, Türkmən, Uyğur, Əfqanıstan Türkləri kimi yerli, Tatar, Kırım Tatarı, Azərbaycanlı kimi sonradan yerləşən Türklər, Rus, Ukrain, Belarus kimi slavyanlar, Alman, Koreyalı, Yəhudi və Dunqan kimi yabançı xalqlar və yerli Taciklər yaşamaqdadırlar. Deməli, Qazaxıstan da tarixi Türküstan ərazisinə daxildir.

Sovet dönməndə sürəkli olaraq Qazaxlar öz ölkələrindən çıxarılaraq yerlərinə Ruslar yerləşdirilmiş, beləliklə də Qazaxıstanın demoqrafik yapısını

Rusların hesabına dəyişdirmişlər ki, nəticədə də ölkə əhalisinin təqribən 40 faizini Ruslar təşkil etməkdədir.

Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra Qazaxıstan 16 dekabr 1991-ci ildə öz müstəqilliyini elan etmiş, dövlət sistemini müəyyənləşdirərək özünün prezidentini seçmiş, Konstitusiyasını qəbul etmiş, iki məclisli sistemi - Məllət Məclisi və Senatı formalaşdırmış, hökuməti təşkil etmiş, Ali Məhkəməsini yaratmışdır. Ölkədə çağdaş demokratik sistemin yaradılması üçün təməl dəyərlər müəyyənləşdirilmiş, Qazaxıstan Respublikasının gələcəyi bəirlənmiş, dövlət başçısı Nursultan Nazarbayev tərəfindən ölkənin otuz illik strategiyası rəsmən elan edilmiş və bu strategiyanın bütün Qazaxıstan Respublikası vətəndaşları tərəfindən mənimsənilməsi üçün konkret addımlar atılmışdır. Ölkənin daxili və xarici siyasəti işlənilib hazırlanmış, çoxmillətli ölkədə iqtisadiyyatın inkişafı və vətəndaşların rifahının yüksəlməsi üçün ölkədaxili siyasi sabitliyin qorunması və etnik çatışmaların önənməsi mühüm şərt kimi qarşıya qoyulmuşdur. Bu məqsəd üçün hətta dövlət başçısının imzası ilə bir neçə dövlət bildirişi yayımlanmışdır. Bu bildirişlərin birində göstərilir ki, Reformların başanlı ola bilməsi üçün etnik qruplar arasında uyumun qorunub saxlanması, milliyətindən asılı olmayaraq hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, ölkədəki etnik və mədəni müxtəlifliyin qorunması, demokratik inkişafa doğru yönəliş və siyasətdə bütün vətəndaşların bərabər hüquqlara malik olması əsas şərtədir. İqtisadi inkişaf və vətəndaşların həyat şəraitinin yüksəlməsi üçün ölkəiçi siyasi istiqrarın qorunub saxlanması ən vacib şərtlərdəndir. Ümumiyyətlə, Qazaxıstan Türküstanın digər Türk dövlətləri üçün örnək bir tutumu gerçəkləşdirmiş, Türkiyə və Azərbaycan Türk dövlətləri ilə normal iqtisadi, mədəni və siyasi əlaqələr yaratmışdır. Müstəqillik dönəmində ölkədə yeni siyasi partiyalar yaradılmış, bu və ya digər dərəcədə iqtidar-müxalifət münasibətləri qismən də olsa tənzimlənməmişdir. Ölkədə əsasən Azad Cümhuriyyətçi Partiyası ulusal demokratiyanı oturtmağa çalışmaqda, Alaş Partiyası isə bütün Türk ölkələrinin bir araya gəlməsi, Türküstanın yenidən qurulması uğrunda mübarizə aparmaqdadır. Ölkədə həmçinin İslamın Yenidən Doğuşu Partiyası bölgə müsəlmanlarını bir araya gətirmək üçün çalışmaqdadır. Bunlardan başqa Rusiyanın Qazaxıstanı təhdid altında saxlamaq məqsədilə Rusları təmsil edən Partiya yaradılmağa və Qazaxıstanı parçalayaraq gələcəkdə Rusiyaya birləşdirməyə cəhd göstərməkdə və Qazaxıstan üçün sorunlar yaratmaqdadır.

Bugünkü Qazaxıstan Respublikasının ərazisi 2853000 kv.km, əhalisi 22 milyon nəfərdir. Əhalinin artıq 45 faizindən çoxunu Qazax Türkləri, 40 faizə qədərini tarixən mərhələ-mərhələ yerləşdirilən Ruslar təşkil edir. Bunlardan

başqa Qazaxıstanda Özbək, Tatar, Uyğur, Başqurd, Azərbaycan, Çuvaş Türkləri, Ukrainlər, Beraluslar, Almanlar, Koreyalılar, Polyaklar, Mordvalılar, Moldovanlar, Yəhudilər, Dunqanlar və başqa xalqlar da yaşamaqdadırlar. Son on beş ildə Müstəqilliklə əlaqədar olaraq ölkədə demoqrafik tablo Qazax Türklərinin xeyrinə dəyişmişdir. Bu gün belə 3 milyona yaxın Qazax Türkü Qazaxıstandan kənarda - Özbəkistanda, Rusiya Federasiyasında, Uyğur Muxtar Vilayətində (Çin Xalq Respublikasında) və s. ölkələrdə yaşamaqdadır.

Qazaxıstan ərazisinin çox hissəsi səhra və dağlıqdan ibarətdir. İrtiş və Ob çayları Qazaxıstan ərazisindən keçir. Ölkənin ən böyük gölü Aral gölüdür. Xəzər dənizində müəyyən paya sahibdir. Ölkədə 55 univesitet, Qazax-Türk litseyləri və çoxlu elmi-tədqiqat mərkəzləri mövcuddur. Paytaxtı Astana şəhəridir.

Ölkə yeraltı və yerüstü sərvətlərlə zəngindir. İqtisadi baxımdan Qazaxıstan başlıca olaraq əkinçilik (ən çox taxıl əkilir), heyvandarlıq və sənaye bölgələrinə ayrılır. Yüksək sənaye potensialına, neft və qaz, kömür, mis, qurğuşun, sink, dəmir, qalay molibden və s. ehtiyatına malik olan Qazaxıstan Respublikası Qərbin diqqətini cəlb etmiş və xarici şirkətlər bu ölkəyə böyük məbləğdə investisiya qoymağa başlamışlar. Beləliklə ölkə müstəqillik dövründə canlanmış və bölgədə iqtisadi baxımdan lider ölkəyə çevrilməkdədir. Bizcə, Qazaxıstan gələcəkdə Türküstan Federasiyasının qurulmasına nail olacaq.

1.26. Oğuz Türkləri - Türkmənlər

Bugünkü Türkmənistan Respublikasının yerli Türk əhalisi olan Türkmənlər əsas etibarilə VIII əsrdən sonra tarix səhnəsinə çıxan Kınık, Salur, Qayı və Bayı boylarının birləşməsi ilə meydana gələn Oğuz qövmlərindəndirlər. Oğuz-Türkmən mədəniyyətinin formalaşmasında bu bölgədə yaşamış olan qədim Türk Alanların, Sakaların və Xəzərlərin də mühüm rolu olmuşdur.

"Türkmən" etnik adı tarixi mənbələrə görə, V əsrdən bəlli olsa da, bu ad X əsrdə kəsinlik qazanmışdır. Qərb tarixçiləri Türkmənləri saf qanlı Türk adlandırdıqları kimi, bəzi müəlliflər də Türkmənləri Türk xalqlarının kökü olaraq qəbul edirlər. Çünki Türkmənistan böyük tarixi Türkünün ən qədim insan yaşayan bölgələrindən biridir. Burada aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Türkmənistan ərazisində 300 min il bundan əvvəl insanlar yaşamışlar.

Qərb Türklərinin və Səlcuqluların əsasını təşkil edən Oğuz və ya Türkmənlər Moğol tipindən tamamilə fərqlidirlər. Məşhur orta əsr tarixçisi Rəşidəddinə görə, "Oğuzların Mavəraünnəhr, İran və Azərbaycanda nəsiləri çoxalmış, digər yerli Türklərlə qaynayıb-qarışdığından Taciklər onlara "Türkmənənd", yəni "Türkə bənzər" adını vermişlər... Oğuzlar "Türkmən" adı aldıqdan sonra digər Türk tayfaları olan Qarluq, Xələc, Qıpçaq, Kanqlı və Uyğurlardan ayrılmışlar" (Bax: Rəşidəddin. Cami üt-tevarih. Ankara 1960. səh. 352.). Halbuki Mahmud Kaşğarlı müsəlman olan Qarluq, Çigil və Yağmalara da əvvəllər "Türkmən" deyildiyini yazmışdır (Bax: Mahmud Kaşğarlı. Divan, I, səh. 473.). Məşhur alim Əl-Biruni də Doqquz Oğuzlara qonşu olan əraziləri "Türkmən məmləkəti - Ərz üt-Türkməniyyə" kimi göstərmişdir (Biruni. Təfhim. Bax: Osman Turan. Göstərilən əsəri. səh. 158.).

Məşhur Macar alimi, türkoloq Rasonyi Türkmənləri "Müsəlman Oğuzlar" deyər adlandırmış və göstərmişdir ki: "İsık-göl tərəfində Türkmənlər - Müsəlman Oğuzlar və Qarluklar yerləşmişdilər... Bugünkü Türkmən oymaq adlarının bir çoxu qədim Oğuz oymaq adları ilə eyniyyət təşkil etdikləri üçün Türkmənləri də Oğuz saymamız gərəkdir" (Bax: Prof. Dr. Laszlo Rasonyi. Tarihte Türklük. Ankara 1971. səh. 137, 195, 196.).

Bəzi müəlliflərə görə, "Türkmən" adı köçəri Türk anlamına gəlir. Müsəlmanlığı qəbul edən Oğuzlar yayı yaylaqda, qışı qışlaqda keçirdiklərindən və daha sonraları müxtəlif yerlərə yayıldıqlarından Türk əsilli qövmlərin ortaq adı olaraq "Türkmən" deyər adlandırılmışlar. Oğuzların tarix səhnəsinə çıxdıqları bölgə günümüzdə "Türkmən ölkəsi" anlamına gələn "Türkmənistan" olaraq adlandırılmaqdadır (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Prof. Dr. Anıl Çeçen. Türk devletleri, Ankara 2003. səh. 477.).

Türküstan, Azərbaycan "Yaxın Şərq və Anadolu da Türkmənlər yalnız öz varlıqlarını qoruyub saxlamamış, eyni zamanda ən böyük imperatorluqlar və dövlətlər qurub yüksək bir mədəniyyət və Cahan hakimiyyəti davasının da öncül bir təmsilçisi ola bilmişdilər" (Bax: Prof. Dr. Osman Turan, Türk Cihan hakimiyyəti mefkuresi tarihi. cilt 1-2, səh. 5.).

Türkmənləri dünyaya tanıtdıran ən böyük şəxsiyyət Səlcuq Bəy və onun övlad və nəvələri olmuşdur. İslam dinini qəbul edən Oğuz boylarına rəhbərliyi əlinə alan Səlcuq Bəy digər Peçeneq Türklərinin hücumlarından ölkəsini qorumuş, Qaraxanlı Türk dövləti ilə savaşımış, Qəznəvi Türklərini - Qəznəviləri məğlub etdikdən sonra tarixdə məşhur Səlcuqlu Dövlətini qurmuşdur. Səlcuqlu dövləti Səlcuq Bəydən sonra da övlad və nəvələri tərəfindən zaman-zaman genişlənmiş, Türküstanın böyük bir qismi ilə yanaşı, Farsistan, Xorasan, Azərbaycan, Gürcüstan, İraq, Anadolu və bütün Ön Asiyayı öz hakimiyyətləri altına alaraq müəzzəm bir İmperatorluq qurmuşlar. XI əsrdən XIV əsrə qədər Türküstandan Aralıq dənizinə qədər böyük bir ərazidə İmperatorluq quran Səlcuq Bəyin oğulları Arslan, Yusif, Musa, nəvələri Toğrul, Çağrı, nəticələri Alp Arslan, Məlik şah və başqaları bir neçə dövlət qurmuş, bu dövlətlərdən bəziləri Böyük Səlcuqlu İmperatorluğuna tam bağlı olmuş, bəziləri isə müstəqil dövlətlər olmuşlar. Tarixdə Səlcuq Bəyin nəvələri olan Toğrul və Çağrı Bəylərin Türkmən topluluğuna Səlcuqlular, oğlu Yusif Yınalın topluluğuna isə Yınallılar deyilmişdir.

Böyük Səlcuqlu Türk sultanı Toğrul Bəy Abbasi Xəlifəsi Əl-Qaim bi-Əmrullahın dəvəti ilə Türkmən-Oğuz boylarından ibarət müəzzəm bir ordu ilə Bağdada daxil olmuşdu. Tarixçilər göstərir ki, Türk və Oğuzlardan təşkil olunan 120 minlik Səlcuqlu ordusunun Bağdada girməsi Xilafət mərkəzində

bir həyəcan dənizini andırırdı. Əsrlərdir bir ümid və səbrlə gözlənen təmiz, saf Allah ordusu, İslamın qurtarıcıları olan Türklər gəlmişdi (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: İbnül Adim, Buğye. Ankara 1976. səh. 2; Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı, Hz. Peyqamberin hadislerinde Türk varlığı, İst., 1989. səh. 165.).

Səlcuqlu İmperatorluğunu yaradan Oğuz-Türkmənlərin əsas qayəsi Cahan hakimiyyəti qurmaq və Türkmənlərin köçlərini yönləndirmək olmuşdur. Ümumiyyətlə, Cahan hakimiyyətinə nail ola bilməsələr də böyük bir mədəniyyət yaradaraq fərqli mədəniyyətləri çulğalaşdıran Səlcuqlular Türk və İslam mədəniyyətini birləşdirməyə nail olmuşdular. Səlcuqlular getdikləri bölgələrə də öz Oğuz-Türkmən mədəniyyətlərini aparmışlar.

Səlcuqlu İmperatorluğu iç savaşlar, tac-taxt qovğaları nəticəsində parçalandıqdan sonra yerində ayrı-ayrı dövlətlər, atabəyliklər və bəylərbəyliklər yarandı. Oğuz-Türkmənlərin Səlcuqlulardan sonra yaratdığı ən mühüm dövlətlər Azərbaycan, İraq və Mosul Atabəyləri, Anadolu Səlcuqluları, Osmanlı, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri olmuşdur. Bu anlamda Səlcuqluların tarixi Oğuz-Türkmənlərlə yanaşı, həm də Azərbaycan, İraq və Anadolu Türklərinin tarixidir. Beləliklə də Səlcuqlu İmperatorluq orduları üçün insan deposu görevini yapan Oğuz-Türkmənlər Xorasan, İran, Azərbaycan, İraq və xüsusilə də Anadoluya və s. ölkələrə yayılaraq indiki Türkmənistan ərazisində saylarının xeyli azalmasına səbəb olmuşdu.

Səlcuqlu Türkmənlərin hakimiyyətini müsəlman dünyasının o dövr bütün ərəb və fars tarixçiləri belə təqdir etmiş, onların gətirdiyi əmniyyət və səadətə dayanaraq onlara qarşı heç bir pis fikir yazmamışlar. Səlcuqlu Türkmənlərin Anadoluya gəlişini Bizans yağmalarından cana doymuş Anadolu xalqlarının da sevinclə qarşıladıklarını tarixi mənbələr xüsusi qeyd etmişlər (Bax: Jaubert, Geographic d İdrisi, I cild, səh. 498.). Hətta qədim Türk inancına görə, Tanrının Oğuz xaqana və övladlarına İrkıl Xoca və Dədə Qorqud, Çingiz xana Gökçənin dünya hakimiyyətini necə ərməğan etdiyini söyləmişdilsə, o dövrün Həmədan övliyası Baba Tahirin də İslam və dünya hakimiyyətini Allahın Səlcuqlu Türkmən Toğrul bəyə və sülaləsinə elə ehsan etdiyini müjdələməsini bir çox orta əsr tarixi mənbələri xüsusi qeyd etmişlər. Türkmən Toğrul bəylə doğrudan da 900 illik Türk-İslam səltənəti başlamış, yeni bir çulğalaşmış dünya mədəniyyətinin qapısı açılmış, İslam dünyasına da qurtuluş və nizam yolu bəxş etmişdi.

Oğuz Türkmənlər İslam dinini qəbul etdikdən sonra da uzun müddət Türk adət-ənənələrinə sadıq qalmış, Türk qadınının istər dövlət və istərsə də cəmiyyətdəki nüfuzunu qoruyub saxlamış, hakim olduqları yerlərdə Türkə məxsus ədalət və əmniyyəti bərpa etmişlər. Keçmiş Türk xaqanları kimi

Səlcuqlu Türkmən sultanları da dövlət işlərində xatunlarla məsləhətləşər, onların fikirlərinə hörmətlə yanaşar, bəzən onlara üstünlük də verərdilər. Hətta Səlcuqlularda "Türkan" adı daşıyan Sultan xatunları təkcə hökmdarlara və siyasi hadisələrə təsir etməklə yetinməyib, həm də idarəçilikdə iştirak etmiş, digər xatunlar da hərbi yürüşlərdə iştirak etmişlər. Bunu təsdiq edəcək onlarla orta əsr mənbələri mövcuddur. Belə ki uzun müddət Səlcuqlu sultanlarının vəziri olmuş məşhur "Siyasətnamə" əsərinin müəllifi Nizam ül-Mülk yazır ki: "Türküstan xaqanları və Türkmən padişahları dövlət işlərində xatunların fikirlərini üstün tutarlar" (Nizam ül-Mülk. Siyasətnamə. Bax: Osman Turan. Göstərilən əsəri. səh. 126.). Bu iş Türkmənlərin sonradan Azərbaycanda yaratdıqları Qaraqoyunlu və xüsusilə Ağqoyunlu dövlətlərində (Sara Xatun - A.M.) də davam etdirilmişdi. Belə ki, XV əsrdə Türkiyəyə gələn Fransız elçisi Broquere "Türkmən qadınlarının kişilərdən qaçmadığını, çox gözəl və ismətli olduqlarını anladarkən Türkmən Dulqadir oğullarına bağlı 30 min qadın süvarisi olduğunu, kişilər kimi silahlanıb savaştığını" yazmışdır (Broquere, Voyage d Outremer. səh. 82, 118. Bax: Osman Turan. Göstərilən əsəri. səh. 130.). Beləliklə orta əsr Xristian Avropasında qadın "şeytanın aləti" sayıldığı halda, Oğuz Türkmənlərdə və bütövlükdə qədim Türk dünyasında qadın ictimai-siyasi, hüquqi mövqeyə sahib idi.

Səlcuqlulardan sonra indiki Türkmənistan ərazisində zaman-zaman Xarəzmşahlar, Çingizogulları, Teymuroğulları, Səfəvilər, Əfşarlar və b. sülalələr hakimiyyət sürsələr də Türkmənlər müstəqil xanlıqlar yaradaraq öz siyasi varlıqlarını davam etdirmiş, müəyyən dövrlərdə Səfəvilər, Əfşarlar, Qacarlarla müxtəlif savaşlar yapmış, nəticədə geri çəkilərək Xivə və Mərv bölgələrinə doğru yayılmağa başlamışlar. XVIII əsrin ortalarında Türkmənlər Nadir Şah Əfşarın sui-qəsd nəticəsində öldürülməsindən istifadə edərək özlərini müstəqil elan etmişdilər. Bu müstəqillik çar Rusiyanın 1891-ci ildə Türkmən ölkəsini zəbt etməsinə qədər davam etmişdi. Çar hökumətinin devrilməsi ilə bütün Türküstanda olduğu kimi Türkmənistanda da Sovet hökuməti qurulmuş, 1920-ci ildə Türkmənistan Sovet Sosialist Respublikası elan edilmiş, 1925-ci ildə isə digər Sovet Respublikaları kimi Türkmənistan da Sovet İttifaqının bir subyektinə çevrilmişdi. Bütün Türküstanı yenidən işğal edən ruslar onu beş yerə parçalayıb "Türküstan" adını tarixdən silməyə çalışsalar da "Türkmənistan" adını silə bilmədilər.

Yüz illik rus istilasından sonra nəhayət Sovet İmperiyasının dağılması ilə 1991-ci ildə Türkmənistan da öz müstəqilliyini elan etdi. Türkmən xalqı özünün Anayasasını qəbul edərək Prezidentli Respublikaya çevrildi. Ölkə Konstitusiyasına görə, Türkmənistan Respublikası demokratik, laiq, hüquqi

bir dövlətdir. Hakimiyyətin tək sahibi Türkmən xalqıdır. Çağdaş demokratik Anayasalarda olan əsas maddələr Türkmənistan Anayasasında da öz əksini tapmışdır. Ölkədə hakimiyyət bölgüsü Anayasa ilə tənzimlənmiş olsa da, Anayasada bütün demokratik dəyərlər öz əksini tapsa da, çağdaş demokratiya baxımından mübahisəli məsələlər də bulunmaqdadır. Belə ki ölkənin ilk prezidenti mərhum Safarmurad Niyazov guya xalqın istəyi ilə "Türkmənbaşı" (Türkmənlərin atası - A.M.) ünvanı almış və özünü ölənə qədər dövlət başçısı elan etmişdi. Bu məsələ demokratiya baxımından ziddiyyət təşkil etsə də, tarix göstərdi ki, Türkmənistan kimi Sovet şinelindən çıxan və xüsusilə neft və qazla zəngin bir ölkədə iqtidar qovğalarının yaşanmasının qarşısını aldı və ölkədə sabitliyi bərpa edərək keçid dövründə ölkə üçün müsbət nəticələr verdi.

Türkmənistan Respublikasının ərazisi 488. 100 kv.km, əhalisi təqribən 4,5 milyon nəfərdir. Əhalinin əsasını Türkmənlər təşkil edir. Türkmənlərdən başqa ölkədə Özbək, Qazax, Tatar, Azərbaycan Türkləri, Ruslar, Ukraynalılar və az miqdarda başqa xalqlar yaşayır. Türkmənistan əhalisinin 90-95 faizini Türksöylülər təşkil edir. Türkmənlər Türkmənistandan başqa toplu halda Xorasanda, Əfqanıstanın Türküstan bölgəsində, İraqda, Suriyada, Özbəkistanda, az sayda olsa da Rusiya Federasiyasının müxtəlif yerlərində və başqa ölkələrdə yaşamaqdadırlar.

Ölkə ərazisinin beşdə dördünü (350.000 kv.km.) Qaraqum çölü təşkil edir. Mütəxəssislərin fikrincə, Qaraqum çölü Xəzər dənizinin içəri çəkilməsindən sonra yaranmışdır. Türkmənistan Balkan, Mərv, Levap, Ahal və Taşoğuz adlı beş vilayətə bölünmüşdür. Paytaxtı Aşqabad şəhəridir. Ölkə iqlimi çox sərt, yayı çox isti, qışı çox soyuq olur. Ölkədə Tecən, Amudərya, Artak, Murqar adlı kiçik çaylar olsa da Türkmənistanın su ehtiyacını başlıca olaraq 9 yüz km uzunluğundakı Qaraqum kanalı təmin edir. Əkin yerlərinin əksəriyyəti sulamadan yararlanır. Kənd təsərrüfatının əsasını pambıqçılıq təşkil edir. Ölkədə həmçinin qovun-qarpız və üzüm yetişdirilir. Heyvandarlıqda əsas yeri Qaragül qoyunları tutur. Pambıqçılıqla əlaqədar olaraq ölkədə toxuculuq sənayesi xeyli inkişaf etmişdir.

Türkmənistan yeraltı sərvətlərlə də zəngindir. Ölkənin əsas yeraltı sərvəti təbii qaz və neftdir. Bundan başqa, ölkədə kükürd, qurğuşun, kalium, duz və s. istehsal edilir.

Müstəqillik qazandıqdan sonra Türkmənistan dünyaya açılmışdısa da ölkənin keçmiş prezidenti Türkmənbaşının dönəmində ölkə xeyli qapalı saxlanmış, ölkənin ümumi iqtisadi inkişafı ləngidilmişdi. Türkmənbaşının vəfatından sonra Türkmənistan yeni bir inkişaf yoluna qədəm qoyub. Yeni prezident Qurbanqulu Berdiməhəmmədov dünyanın inkişaf etmiş dövlətləri,

xüsusilə ABŞ-la əlaqələri genişləndirməyə başlamış, qardaş Azərbaycan və Türkiyə ilə münasibətləri sağlam istiqamətdə qurmağa çalışmaqdadır. Gələcək Türkünstanın birliyi Türkmənistandan çox asılıdır.

Bu yolda Tanrı bizlərə yar olsun. Amin.

1.27. Qazan türkləri, başqurtlar və çuvaşlar

Tatar-Moğolların birgə qurduğu Böyük Türk Moğol İmperatorluğunun qurucusu, əslən türk olan Çingiz xanın 1227-ci ildə ölümündən sonra dövlət onun dörd oğlu tərəfindən idarə olunmuşdur. İmperatorluğun güclü dövrlərində Çingiz oğulları mərkəzi hakimiyyətə sədaqətlə bağlı olmuş, hakim olduqları ölkələri bir vali kimi idarə etmiş, lakin mərkəzi hakimiyyət zəiflədikdən sonra imperatorluq dörd böyük hissəyə ayrılmışdır.

Çin və Monqolustan Çingizin kiçik oğlu Toluydan olan nəvəsi Kubilay, Azərbaycan, Persistan və ətrafları yenə də Toluydan olan nəvəsi Hülakü, Türkünstan ortancıl oğlu Cağatay oğulları, Şərqi Avropa və Quzey Türkünstan isə bundan öncəki yazımızda da qeyd etdiyimiz kimi, böyük oğlu Cuci oğullarından Batı xan tərəfindən idarə olunmuşdu.

Cuci atası Çingiz xandan altı ay əvvəl öldüyündən, Çingiz xan onun yerinə Cucinin ikinci oğlu, ən çox sevdiyi və ümüd bəslədiyi Batı xanı təyin etmişdi. Batı xan babası Çingiz xanın bu ümüdünü şərəflə doğrultmuşdur. Belə ki, Batı xan babasına verdiyi sözə əməl edərək Quzey Qara dəniz bölgələrini və Şərqi Avropanı işğal edərək Xəzər dənizi və Aral gölünün ətraflarını da öz Qızıl Orda dövlətinə qataraq rus knyazlıqlarının siyasi varlıqlarını ortadan qaldırmaqla Böyük Türk Moğol İmperatorluğu içərisində yeni bir imperatorluq qurmuşdu. Ümumiyyətlə, Qızıl Orda da daxil Böyük Türk Moğol İmperatorluğunun başər tarixinə ən böyük xidməti qitələrarası münasibətlər (Avro-Asiya) yaratmasıdırsa, türk dünyasına ən böyük xidməti türk boylarını bir araya gətirərək türk dünyasını bir mərkəz ətrafında birləşdirməsi, türk qövmlərinin bir-biri ilə qaynayıb-qarışmasını təmin etməsidir. Daha dəqiq desək, bu nəhəng imperatorluq sayəsində imperatorluğa daxil olan ərazilərə yeni bir türk ruhu, türk nəfəsi gətirmişdir. Çox təəssüflər olsun ki, Azərbaycan və hətta son dövrlərə qədər Türkiyə tarixşünaslığı tarixi

türk düşmənlərinin əsrlər boyu türklərin əleyhinə yazdıqları tarixi cızma-qaraların təsirinə düşərək türklüyə əvəzsiz xidmət etmiş bu müəzzəm imperatorluğu və onun qurucu və yaradıcılarını aşağılamağa çalışmışlar. Biz əminik ki, gec-tez haqq öz yerini tapacaq, türk dünyası öz tarixi keçmişinə yenidən qayıdacaq, onu yenidən tədqiq edəcək. Və araşdırdıqca da öz böyüklüyünü bir daha dərk edəcək, həqiqətləri ortaya çıxaracaq, öz keçmişinə sahib çıxacaq.

Bundan öncəki yazımızda da qeyd etdiyimiz kimi, Qızıl Orda Türk Moğol İmperatorluğunda baş verən bir sıra amillər sonda onu çökdürdü və yerində kiçik xanlıqlar yarandı. Bu xanlıqlardan biri də Qazan Xanlığıdır. Qədim Türk-Bulqar xaqanlığının torpaqları üzərində qurulan Qazan Xanlığının yaradıcısı Cəlaləddin bin Toxtamışın oğlu Qızıl Orda hökmdarlarından olan Uluğ Məhəmməd Xandır. Uluğ Məhəmməd Xan Suzdal knyazlığını məğlub edərək, Moskva knyazlığını da özünə tabe etdi və Oka çayı sahilindəki Xankirman şəhərini mərkəz edərək oğlu Qasımın idarəçiliyində bir bəylik qurdu. Sonradan bu bəylik "Qasım Xanlığı" (1445-1681) adı ilə 1681-ci ilə qədər öz mövcudluğunu qoruyub saxladı. Lakin Uluğ Məhəmmədin 1445-ci ildə qəflətən ölməsi onun Qızıl Ordanın digər bölgələrini birləşdirmək planının həyata keçməsinə mane oldu. Uluğ Məhəmməddən sonra oğlu Mahmud, ondan sonra Mahmudun oğlu Xəlil, Xəlildən sonra qardaşı İbrahim taxta çıxmışlarsa da elə bir önəmli uğur qazana bilməmişlər. Ümumiyyətlə, 115 illik Qazan Xanlığı tarixində on doqquz dəfə xan dəyişikliyi olmuş, nəticədə dövlət iç mücadilələrin və taxt qovğalarının təsiri ilə zəifləməyə başlamış və bundan istifadə edən Moskva çarı IV İvan 1552-ci ildə Qazan Xanlığına son qoydu. Bəzi məscidləri yerlə yeksan etdi, bəzilərini kilsəyə çevirdi, tatarlara qarşı kütləvi qətləmə həyata keçirdi və bölgəyə rusları yerləşdirdi. 1000 illik türk xalqlarının həyat qaynağı olan İtil, indiki Volqa çayı rusların əlinə keçdi. Qazan Xanlığının ruslar tərəfindən işğalı o ərazilərdəki türklərin mərhələ-mərhələ çöküşünə səbəb oldu. Belə ki, Qazan Xanlığının çöküşündən sonra öz dövlətlərinin ərazilərini mərhələ-mərhələ genişləndirən ruslar 1556-cı ildə Həştərxan Xanlığını, 1681-ci ildə Qasım Xanlığını, 1683-cü ildə Sibir Xanlığını, 1878-ci ildə Kırım Xanlığını işğal edərək tarixi türk torpaqları üzərində özlərinin nəhəng bir imperatorluğunu qurdular.

Moğollarla ayrı-ayrı türk boylarının qaynayıb-qarışmasından təşəkkül tapan bütün Qızıl Orda xalqına ruslar tərəfindən "tatar" deyilmiş və bu "tatar" adı Sovet dövrünə qədər bütün Çar Rusiyasındakı türklərə verilən ümumi ad olmuşdur. Ruslar imperiya daxilindəki türkləri yer adlarına görə "Qazan

tatarları, Kırım tatarları, Həştərxan tatarları, Qafqaz tatarları, Azərbaycan tatarları, Sibir tatarları, Altay tatarları, və hətta Türküstanı işğal etdikdən sonra Daşkənd tatarları, Xivə tatarları, Buxara tatarları, Kaşğar tatarları və s. kimi adlandırmışlar". XIX əsrin sonu, xüsusilə XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq rus çarizminin milli ayrı-seçkilik siyasətinə qarşı türk milliyyətçiliyinin geniş vüsət aldığından qorxuya düşən Sovet imperiya ideoloqları imperiya daxilindəki türklərin ümumi adı "türk" adının sinonimi olan "tatar" adı əvəzinə başqırd, qazax, qırğız, özbək, türkmən, uyğur, qaraçay, balkar, azərbaycanlı və s. kimi süni "millətlər" yaradılmasına nail oldular və "tatar" adını yalnız Qazan, İdil-Ural, Qərbi Sibir, Həştərxan və Kırım türkləri üçün işlətdilər və tatarlara kiçik bir ərazidə muxtariyyət verərək tarixi qisaslarını gerçəkləşdirdilər. Bunun da əsas səbəbi rus-tatar düşmənçiliyidir. Beləliklə, tatarların bir qismi çar IV İvan dövründən başlayaraq qətlə yetirilmiş, bir qismi mərhələ-mərhələ rus çarlarının sürgün siyasətinə məruz qalmış, bir qismi Rusiyada 1917-1920-ci illərdə baş verən vətəndaş müharibəsi dövründə öz vətənlərini tərk etmiş, bir qismi 1937-ci il Stalin terroru nəticəsində məhv edilmiş, terrordan qurtulanlar isə ölkəni tərk edərək Rusiyanın müxtəlif yerlərinə və Orta Asiyaya qaçmağa məcbur olmuş, öz milliyyətlərini dəyişmiş və nəticədə tatarların 75 faizi dünyanın müxtəlif yerlərinə səpələnmişlər. Bu da azmış kimi, Sovet dönməində onların öz vətənlərinə qayıtmaları yasaqlanmış, tatarların bir qismini də assimilyasiyaya uğradaraq ruslaşdırmış, tatarların yerinə külli miqdarda rus yerləşdirmişlər. Ona görə də bugünkü Tatarıstan Muxtar Cümhuriyyətində cəmi 25 faiz tatar qalmışdır. Bu gün tatarlar Rusiya Federasiyasından əlavə, Özbəkistanda, Qazaxıstanda, Ukraynada, Tacikistanda, Qırğızıstanda, Türkmənistanda, Azərbaycanda, Belarusda, Litvada, Latviyada, Estoniyada, Moldoviyada və dünyanın digər ölkələrində yaşamaqdadırlar. Ümumiyyətlə, tatarların təqribən 25 faizi Rusiya Federasiyasından kənarda yaşayır. Rusiya Federasiyası və ayrı-ayrı ölkələrin tərkibində olan və ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif səbəblərdən yaşayan tatarların ümumi sayı haqqında dəqiq məlumatlar yoxdur. Buna ən böyük təsir göstərən amillərdən biri həmin ölkələrdə siyasi baxımdan türklərin və başqa xalqların siyahıya alınmasında saylarının az göstərilməsidir. Rusiya Federasiyasındakı türklərin ümumi sayı dəqiq bəlli olmasa da, bəzi azaldılmış statistik məlumatları topladıqda onların ümumi sayının otuz beş milyona yaxın olduğunu söyləmək olar ki, bunlardan da ən çoxu tatarlardır.

Bugünkü Tatarıstan Muxtar Respublikasının ərazisi 64000 kv. km, əhalisi isə təqribən 5 milyon nəfərdir.

Əgər Tatarıstan Muxtar Respublikası qurularkən tatarların sıx şəkildə yaşadıkları ərazilər bu yeni muxtariyyatın sərhədləri daxilinə qatılşaydı, bu gün biz başqa bir mənzərənin şahidi olacaqdıq. Belə ki, bugünkü Tatarıstan Muxtar Respublikasından süni şəkildə ruslar tərəfindən siyasi məqsəd üçün kənarlaşdırılan Başqırdıstan, Udmurtiya, Mari, Çuvaş Muxtar Respublikaları, Ulyanovski, Orenburq, Kuybişev və Kirov Vilayətləri, həmçinin tatarların çoxluq təşkil etdikləri bugünkü Başqırdıstanın qonşuluğunda olan Çelyabinski, Sverdlovski və Perm Vilayətləri, Ulyanovskiyə qonşu olan Penza, Kuybişevə qonşu olan Saratov vilayətlərindəki tatarlar, Tatarıstan Muxtar Cümhuriyyətinə qaytarılıb orada yerləşdirilsəydi, tatarların 78 faizi öz respublikalarının sərhədləri daxilində yaşama şansına və bu bölgələrin yeraltı və yerüstü sərvətlərindən istifadə imkanına malik olacaq, Tatar-Başqırd Cümhuriyyəti adı altında bir müstəqil dövlət kimi bu ərazilərin yerli xalqı olan bütün türkləri ortaq bir çatı altında toplamış olacaqdı. Fəqət Bolşevik Rusiyası çox kiçik şivə fərqi olan bu türk xalqlarını bir-birindən ayırmaqla yetinməyib, xüsusilə daha çox perspektivi olan tatarları tərk-i vətən etdi, onları ayrı-ayrı kiçik muxtariyyatlar tərkibində saxlayaraq parçalamağa nail oldu, digər kiçik türk xalqlarını isə tamamilə assimilyasiyaya uğratdı. Bu gün bütün Rusiya Federasiyası tərkibində təqribən on beş milyondan çox tatar yaşamaqdadır. Bunlardan yalnız təqribən 3 milyon yarımı Tatarıstan Muxtar Respublikasında. Qalanları Başqırdıstan Muxtar Respublikasında (təqribən 1,5 milyon), Rusiya Federasiyasının Orenburq Vilayətində (təqribən 300 min), Sverdlovski Vilayətində (təqribən 300 min), Çelyabinsk Vilayətində (təqribən 450 min), Perm Vilayətində (təqribən 310 min), Ulyanovsk Vilayətində (təqribən 260 min), Kuybişev Vilayətində (təqribən 230 min), Penza Vilayətində (təqribən 150 min), Saratov Vilayətində (təqribən 100 min) və Udmurt Muxtar Respublikasında (təqribən 200 min), Mordva Muxtar Respublikasında (təqribən 100 min), Mari Muxtar Respublikasında (təqribən 85 min), Çuvaş Muxtar Respublikasında (təqribən 80 min), Komi Muxtar Respublikasında (təqribən 35 min), Yakut Muxtar Respublikasında (təqribən 25 min) və Rusiya Federativ Respublikasının digər bölgələrində isə təqribən dörd milyona yaxın assimilyasiyaya uğramış tatar vardır. Üç milyona qədər tatar da Türküstan, Qazaxıstan, Ukrayna, Azərbaycan, Belarusiya, Litva, Latviya, Estoniya və Moldoviya Respublikalarında.

Bugünkü Tatarıstan Muxtar Respublikası sənaye və kənd təsərrüfatı ölkəsidir. Respublikanın ən böyük təbii sərvəti neft və qazdır. İllik neft istehsalı 70-80 milyon tondur. Təbii qaz istehsalı isə beş milyard kub. metrdir. Muxtar Respublikanın əsas neft və təbii qaz mərkəzləri Elmət, Leninqorsk,

Alabiya və Mendeleyevsk şəhərləridir. Çıxarılan neft "Dostluq xətti" adlanan kəmərlə Polşa, Almaniya, Macarıstan, Çexiya və Slovakiyaya göndərilir. Təbii qazın bir hissəsi də Türkiyəyə nəql edilir.

Ölkənin əsas sənaye sahəsini neft və neft kimya sənayesi təşkil edir. Ölkənin mühüm sənaye mərkəzləri Qazan və Tüben Kama şəhərləridir. Kimya zavodlarında polietilen, aseton, sintetik kauçuk və s. kimi dörd minə qədər maddə emal edilir. Qazan təyyarə zavodunda təyyarə istehsal edilir. Həmçinin Qazan şəhərində optik cihazlar və komputer istehsal edən zavodlar vardır. Yar Çallı şəhərində KAMAZ istehsal edən maşın zavodu vardır ki, burada ildə təqribən 150 min ağır texniki maşın və 250 min dizel motoru istehsal edilir. Ölkənin yüngül sənayesinin əsasını dəri və kürk istehsalı təşkil edir.

Sovet İmperiyasının tarix səhnəsindən silinməsinə baxmayaraq, özünü bu imperiyanın varisi elan edən Rusiya Federasiyası Tatarıstanın müstəqilliyinə qovuşmasına imkan verməmiş, Tatarıstan Muxtar Respublikası Rusiyanın tərkibində yalnız yarımmüstəqillik əldə etmişdir. Bu yarımmüstəqillikdən sonra əvvəllər qorxudan özlərini rus və başqa millət yazdıran tatarlar tatar olaraq öz milliyətlərini bərpa etmişlər. Tatarıstan Muxtar Respublikasının paytaxtı Qazan şəhəridir.

Bugünkü Rusiya Federasiyasının tərkibində olan İtil-Ural bölgəsindəki ikinci mühüm türk Muxtar Cümhuriyyəti Başqırdıstandır. Başqırdıstan Muxtar Cümhuriyyəti hələ 29 noyabr 1917-ci ildə elan olunmuş, Yunus Bekov onun başçısı, daxili və hərbi işlər naziri Zəki Vəlidov (Zəki Vəlid Toğan - A.M.) olmuşdu. Lakin bolşevik Rusiyası onların da siyasi muxtariyyətinə son vermiş, yalnız ərazi muxtariyyəti saxlanılmışdı.

Başqırdıstan Muxtar Respublikasının ərazisi 143600 kv. km, əhalisi 5 milyon nəfərdir. Əhalinin çoxu şəhərlərdə yaşayır. Başqırdların dünyadakı ümumi sayı bəlli olmasa da, xalqın 70 faizi öz vətənlərində yaşayır. Bundan əlavə Başqırd türkləri Rusiya Federasiyasının Çelyabinsk, Perm, Orenburq, Sverdlovsk, Kurqan, Kuybişev, Kemerov Vilayətlərində, Qazaxıstan, Özbəkistan, Tacikistan, Ukrayna və Qırğızıstan Respublikalarında yaşayırlar. Rusiya Federasiyası tərkibində olan Tatarıstan və Başqırdıstan Muxtar Respublikalarındakı tatar və başqırdlarla yanaşı, başqa yerlərdə yaşayan bu türk xalqları ortaq mədəni təşkilatlar yaratmış, gələcəkdə bu iki türk soyu birləşmək və regionda söz sahibi olmaq əzmindədirlər. Başqırdıstanda da Tatarıstandakı qədər olmasa da zəngin neft və təbii qaz yataqları mövcuddur. Ölkədə təqribən ildə 40 milyon ton neft və 3,5 milyard kub. metr təbii qaz imtehsal edilir. Ölkədə bundan əlavə kömür, qızıl, mis, xron yataqları vardır. Muxtar Cümhuriyyətdə neft-kimya sənayesi inkişaf etmiş, kənd təsərrüfatı da

xeyli gəlmişdir. Tuyması-Ufa, Omsk, İsimboy-Ufa və Tuyması-Şkapova-Salavat arasında neft boru xətti fəaliyyət göstərir.

İtil-Ural bölgəsindəki üçüncü Türk Muxtar Cümhuriyyəti Çuvaşstandır. Çuvaşların dünyadakı ümumi sayı təqribən 2,3 milyon nəfərdir ki, onların ancaq 50 faizi öz cümhuriyyətlərində yaşayır. Qalanları isə Tatarıstan, Başqırdıstan və Mari Muxtar Respublikalarında, Kuybişev, Ulyanovsk, Kemerovsk, Krasnoyarsk, Orenburq, Saratov Vilayətlərində və Tügendə yaşamaqdadırlar.

Çuvaşlar xristian və bütperəstdirlər. Ona görə də onlar müəyyən dərəcədə türk dünyasından izolə edilmiş, türk topluluqlarının ümumi toplantılarına qatılmamışlar. Lakin buna baxmayaraq, onların tatarlarla birlikdə yaşadıkları bölgələrdə bir çox ortaqlıqlar təsis edilmişdir.

1.28. Sibir Türkləri

"Sibir" sözü "Sabir" adlı Türk tayfasının adı ilə bağlıdır. Sibirdə paleolit dövründən qalma 40 min il bundan əvvələ aid ilk insan izlərinə Ob və Yenisey çayları ilə Baykal gölü ətrafında rast gəlinmişdir. Kama-İtil ərazisindəki "Suvar" şəhərinin adı da bu Türk tayfasının adı ilə bağlıdır. Sabirlər V əsrdə İtil (Volqa) çayı boyunca Xəzər dənizinə, daha sonra isə bir qismi Qafqazı keçərək Anadoluya qədər yayılmışlar. Sibir əvvəllər Ob çayının orta və aşağı hissəsinə deyilmişsə, sonradan Sabirlərin İrtiş çayı və Baykal gölünə doğru yayılmaları nəticəsində nəhayət Kamçatkaya qədər uzanan bütün Quzey Asiyaya "Sibir" deyilmişdir. Ərəbdilli mənbələrdə bu ölkənin adı "Sibir" və ya "İbir", Çin mənbələrində "Si-bi-rh" və "Bissibur" kimi qeyd edilmiş, rus mənbələrində də "Sibir" kimi göstərilmişdir.

Qızıl Orda İmperatorluğunun parçalanmasından əvvəl Sibir Xanlığının ilk hökmdarı Mamıq oğlu Taybuğa olmuşdur. Çingiz xan ona İrtiş, Tobul, İşim və Tura çaylarının sahillərini vermişdi. Bu xanlığın mərkəzi Çimki-Tura, indiki Tümen şəhəri olmuşdur. Sonralar bura sadəcə, Tura deyilmişdir. Taybuğadan sonra xanlığı Xoca xan, Mar xan və daha sonra onun nəvələri Məhəmməd xan, Anqış xan, Məhəmməd xanın oğlu Qasım xan və oğlu Yadigar xan idarə etmişdir. Qazan Xanlığının ruslar tərəfindən işğalından sonra Yadigar xan könüllü olaraq rus təbəəliyini qəbul etmişsə də, Çingiz xanın nəslindən olan Küçüm xan Yadigar xanı məğlub edərək 1563-cü ildə Sibir Xanlığını da öz əlinə keçirmiş, Türk (tatar) boyları arasında İslam dinini yaymış, bu məqsədlə Buxara xanı Abdullah xana müraciət edərək İslam dinini

öyrədən xocalar göndərilməsini xahiş etmiş və Buxara xanı tərəfindən buraya din alimləri və şeyxləri göndərilmişdir. Və beləliklə, Küçüm xanın səyi nəticəsində Sibir Türklərinin böyük bir qismi Şaman dinini tərk edib islamlaşmış, bir qismi isə bu günə qədər yenə də Şamançılıqda qalmaqdadırlar. Böyük mədəni quruculuq işlərinə başlayan Küçüm xan rus hücumu nəticəsində bu işləri dayandıraraq ruslarla savaşımaq məcburiyyətində qalır. Bir tərəfdən ruslarla, digər tərəfdən də rus knyazlarının zülmündən qaçaraq Yermakın başçılığı ilə qaçaq dəstəsi yaradan Kazaklara qarşı vuruşan Küçüm xan və qardaşı Məhəmməd Qul Tatar bəylərini ümumi düşməyə qarşı bir araya gətirə bilmədiklərindən ruslara məğlub oldular. Doğrudur, Küçüm xan ruslar tərəfindən hər cür yardım edilən və "Sibir fatehi" elan edilən Kazak dəstəsinin başçısı ataman Yermakı 1584-cü ildə məğlub edərək öldürdü və rusları Sibirdən qaçmağa məcbur etdi. Lakin Moskva tərəfindən vaxtilə xristianlığı qəbul etmiş Tatar mirzalarından Mansurov adlı birinin komandanlığında Sibirə toplarla silahlanmış bir hərbi dəstə göndərildi. Tatar əsilli Mansurovun rəhbərlik etdiyi bu hərbi dəstə Quzey Sibirin istehlak qalalarını və xüsusilə müqəddəs sayılan "Bütləri" tapmağa tutaraq qorxu yaratdı. Bütlərin dağılmasından qorxuya düşən Ostyaklar Rus hakimiyyətini tanımağa məcbur oldular. Küçüm xan bu məğlubiyyətlərə baxmayaraq, ruslara qarşı savaşı davam etdirdi. Vəziyyətin çətin olduğunu görən ruslar Polşa, Litva əsirlərini və Dnepr Kazaklarını da öz min nəfərlik hərbi hissələrinə qatararaq nəhayət 1598-ci ildə Küçüm xanın üzərinə yürüdülər. Qanlı döyüşlər əsnasında Küçüm xanın ailəsi və yaxınları rusların əlinə keçdi. Ruslar Küçüm xanın əsir edilən ailə üzvlərini Moskvaya göndərdilər. Bu müdhiş zərbə ilə Küçüm xanın siyasi və hərbi fəaliyyəti sona çatdısa da, bu qəhrəman Türk xanını ruslar nə əsir götürə, nə də öldürə bildilər. Moskva onu çarın xidmətinə dəvət etsə də o, bu dəvəti qəbül etməmiş, öz vətəninə qalmaq üstün tutmuşdur. Ömrünün sonlarına doğru Küçüm xanın gözləri tutulmuş və öz əməli ilə 1600-cü ildə vəfat etmişdir. Küçüm xanın ölümündən sonra ruslar mərhələ-mərhələ Sibirin Buryatlar, Tunquslar, Yakutlar yaşayan ərazilərini də XVII əsr boyu zəbt edərək öz ərazilərini Türk boylarının hesabına daha da genişləndirdilər. Beləliklə bir Türk Tatar Xanlığı da tarixə qovuşmuş oldu. Fəqət dövlət getsə də xalq yaşadı və bu gün də yaşamaqdadır.

Ural dağlarının doğusundakı Tobol, İrtiş, İşim və Ob çaylarını əhatə edərək Altay dağlarına qədər uzanan bu geniş ərazidə bu gün də müxtəlif Türk boyları yaşamaqdadır. Sibirdə başlıca olaraq Yakutlar, Tuvalılar, Qərbi Sibir Tatarları, Xakaslar, Altaylar, Sibir Buxaralısı, Dolqanlar, və s. kimi dəyişik adlarla Türk xalqları və mərhələ-mərhələ Sibirə köçürülmüş ruslar

yaşamaqdadır. Bu gün Rusiya Federasiyasının tərkibində olan bu geniş ərazidə Buryat Muxtar Respublikası, Tuva Muxtar Respublikası, Altay və Krasnoyarsk ölkələri, Kemerov, Novosibirsk, Omsk, Tomsk, Tümen, Arxangelsk, İrkutsk və Çikitinsk Vilayətləri yerləşir. Çox böyük yeraltı sərvətlərə malik bu bölgədə çox az insan yaşamaqdadır ki, bunların təqribən 1,5 milyon nəfəri Türklərdir. Onlara Sibir və ya Altay Türükləri deyilir.

Tuva Türklərinin adına ilk olaraq Çinin Su sülaləsinin (581-618) qeydlərində rasi gəlinir. Tuvalıların yaşadıkları bölgəyə tarixən Tannu-Tuva, işlətdikləri dilə Soyonca və ya Uranxayca deyilmişdir. Bu gün Tuvalılar qədim bir Türk dilini işlədirlər ki, digər Türk xadqlarının onları tam anlaması zordur. Tuvalıların Karaqas və ya Tofa deyilən bir boyu da vardır.

Tuva Muxtar Respublikasının ərazisi 1.750.500 kv. km.-dir. Əhalisi təqribən 400000 nəfərdir ki, bunun 300000 nəfəri Tuva Türkləri, qalanları isə rus, xakas, ukrain və digər xalqlardır. 1990-cı illərdən başlayaraq, Tuva Türkləri siyasi fəaliyyətə başlayaraq öz ölkələrindən rusları çıxarmağa başlayıblar.

Tuva Muxtar Respublikası ərazisinin yarısı meşəlikdir. Muxtar Respublikada ağac, dəri və yeyinti sənayesi məhsulları istehsal edilir, daş kömür çıxarılır. Qoyun, mal-qara, donuz, at, dəvə və maral saxlanılır. Kürk hazırlamaq üçün vəhşi heyvanlar ovlanır.

Rusiya Federasiyasının ərazicə ən böyük Muxtar Cümhuriyyəti Yakutiya'dır. Ümumi sahəsi 3.103.000 kv. km.-dir. Əhalisi 1,5 milyon nəfərdir. Əhalisinin çoxu ruslardır. Yakut və ruslardan başqa ölkədə Tatarlar, Ukraynalılar və digər xalqlar yaşayır. Ərazisindən Anabar, Olenek, Lena, Yana, İndiqirka və Kolomna çayları axır. Qışı çox uzun - 220 gündür. Ölkənin beşdə dörd hissəsi iynəyarpaqlı meşələrdən ibarətdir. Ölkədə soyuqadavamlı Ren maralları və at yetişdirilir. Kürk hazırlamaq üçün heyvanlar ovlanılır. Əhali balıqçılıqla da məşğul olur. Zəngin yeraltı sərvətlərə malikdir. Ölkədə xeyli qızıl, almas yataqları var. Bundan əlavə qurğuşun, sink, volfram və molibden çıxarılır. Ölkənin çox zəngin kömür ehtiyatları olduğu təxmin edilir. Yakutların dünyadakı ümumi sayı 500000 nəfərdir ki, bunların da 97 faizi öz Cümhuriyyətlərində yaşayır.

Krasnoyarsk bölgəsinə daxil olan Xakas Muxtar Vilayətinin ərazisi 64400 kv. km.-dir. Cəmi yarım milyon əhalisi olan bu Muxtar Vilayətin yalnız yüz mini Xakas Türkləridir. Xakas Türklərinin Saqay və Qırğız adlı iki mühüm qolu var.

Dağlıq Altay Muxtar Vilayətində təqribən 250000 əhali yaşayır ki, bunların da yalnız 100000 nəfəri Altay Türkləridir. Altay Türklərinə əvvəllər Oyrotlar da deyilmişdir.

Kemerov Vilayətində sayları 100000 nəfər olan Şor Türkləri, Krasnoyarsk bölgəsinə bağlı Taymır Muxtar Mahalında 10000 nəfər Dolqan Türkləri yaşayır. Dolqanlar indi özlərinə Saka, yəni Yakut deyirlər.

Sibir bölgəsində yaşayan Tobolsk, Tümen, Tomsk və Barbara Tatarlarının Qazan Tatarları ilə çox yaxın qohumluq əlaqələri var. Bu bölgədə Sibir Buxaralıları deyilən bir Türk boyu da vardır ki, sayları 50 minə yaxındır.

Sibirdə, xüsusilə Türklərin çoxluq təşkil etdiyi Qərbi Sibirdə, Ob və İrtiş çayları hövzəsində, Tobolsk, Tomsk, Barbara və Tüməndə çox zəngin neft yataqları mövcuddur ki, Rusiya Federasiyasında istehsal edilən neftin dördüdə üçünü bu bölgə təmin edir. Bundan əlavə Sibir bölgəsində zəngin qaz yataqları, kömür mədənləri vardır. Çox böyük istiqbal vəd edən bu bölgəyə xeyli yatırımlar qoyulur. Bu bölgəyə çəkilən dəmir yol xətti Sibirin bütün zənginliklərini mərkəzə axıdır, yerli xalq olan Sibir Türklərinə bu zənginliklərdən çox az pay düşür. Son dövrlər bu məsələ yerli türklərin etirazlarına səbəb olmuş və ölkə iqtisadiyyatının liberallaşması yolunda bir sıra çözümlər aramağa başlamışdır.

Sibir bölgəsində yaşayan Türk - Tatarların dilləri əsasən orta əsrlərdə bu ərazidə yaşamış Türk boylarından olan Peçenq və Qıpçaq dillərinin davamı olub iki şivədə danışirlər. Bunlardan biri Qazan Türkcəsi və ya Tatarcadır. Bu şivəyə Tatarlarla yanaşı Başqırd, Noqay və Mişer ağızları daxildir. İkincisi isə Altay şivəsidir. Bu şivədə Qərbi Sibirdə İrtiş, Tara, Tobol və Tumlu çayları ətrafında yaşayan Türklər danışirlər.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Qızıl Orda İmperatorluğu dağıldıqdan sonra bu İmperatorluğun ərazisində bir sıra Xanlıqlar yarandı və bu Xanlıqlar da mərhələ-mərhələ Ruslar tərəfindən işğal edildi. Bu işğal təkcə ərazi işğalı deyil, həm də mənəvi işğal oldu. Bu işğallar Türk dili üçün də təsirsiz qalmadı, təbii olaraq Türk dilinin yaşama qüdrətinə də ən böyük zərbə vurdu. Dar bir mühütdə adi ehtiyacları ödəmək məcburiyyətində qalan Türk dili istər-istəməz məhəlli xüsusiyyətlərinə uymaq məcburiyyətində qaldı. Adda-budda öz mövcudluğunu qoruyub saxlayan mədrəsələrdə də tədris dilinin ərəb və farsca olması bu işi daha da çıxılmaz etdi. Ən böyük zərbəni isə Ruslar vurdu. Rus hökuməti Türk milli varlığını yox etmək üçün nələr düşünə bildisə, bunların hamısını təcrübədən keçirdi. İlk əvvəl Çar Rusiyası Türk torpaqlarını parçalamaq, Türk ərazilərini bir-birindən ayırmaq üçün süni rus mühacir məntəqələri yaratdı, münasib olmayan yerlərdə xüsusi idarəçilik formaları təsis

etdi. O dövrdə Türk milli birliyinin sütunlarından sayılan İslam dininə qarşı xüsusi missioner təşkilatlar hazırlayıb Türk bölgələrinə göndərdi. Maarifin Türklər arasında yayılmaması üçün xüsusi tədbirlər gördü, milli mətbuatın yaranmasını yasaqladısa, bolşevik dövrü Sovet Rusiyası daha da irəli gedərək "Türk" adını işlətməyi və hətta elmi ədəbiyyatda belə işlədilməsini yasaqladı. Türk Vətəni sözdə "müstəqil" dövlətlərə ayrılaraq ayrı-ayrı adlarla adlandırıldı, ümumi Türk dili anlayışı bir sıra qəbilə, xalq və şivə adları ilə əvəzləndi. Bütün bunlar da azıq kimi hər bir Türk qəbiləsi üçün ayrı-ayrı fonetik əlifbalar qəbul etdirdi. Beləliklə də Türk dilini ictimai-mədəni bir vasitə olmaqdan çıxararaq kiçik qəbilə və tayfaların yalnız gündəlik ehtiyaclarını ödəyəcək məişət dilinə çevirmək, bunun yerinə Rus dilini yerləşdirmək və bununla da öz assimilyasiya siyasətini həyata keçirməyə çalışdılar və buna müəyyən qədər də nail oldular.

Lakin düşmənlər tərəfindən uzun müddət davam etdirilən süni maneələr artıq öz dövrünü başa vurub. Xalqlar ayılıb öz müqəddəratlarını özləri bəlli etmək əzmindədirlər. Ona görə də bu gün Müstəqil Türk dövlətləri siyasi və ideoloji sahədə olmasa da bu ərazi Muxtariyyəti olan və ya olmayan Türklərlə mədəni və iqtisadi əlaqələr qurmalı, onların milli-mədəni inkişafına həyətli yardım etməli, onların assimilyasiyaya uğramasına yol verməməli, onların haqlı davalarını beynəlxalq səviyyədə dəstəkləməlidirlər. Ən azı dünya Türklərinin mədəni birliyinə nail olmalıdırlar. Bu gün bütün bunlar üçün real şərait yaranıb. Bu şərait düzgün dəyərləndirilməlidir. Əks təqdirdə sonra gec olacaq və bu gün özünü Müstəqil Dövlət sayanların aqibəti də onlar kimi olacaq. (Sos!).

1.29. Noqay Türkləri

Öz adını Qızıl Orda İmperatorluğunun böyük komandanlarından olan, Çingiz xanın Cocidən olan nəticəsi Noqaydan alan Noqaylar tarixən ən çox soyqırımı məruz qalan Türk boylarından biridir. Qızıl Orda İmperatorluğunun çöküşündən sonra Noqay adlı bir komandanın Noqay Xanlığını yaradaraq Volqadan İrtışa, Xəzər dənizindən Aral gölünə qədər böyük bir ərazini öz hakimiyyəti altında birləşdirmişdi. Xanlığın paytaxtı Yayıq çayının mənsəbindəki Saraycıq şəhəri idi. Əhalisinin əsasını Qazan, Kırım, Həştərxan və Sibir Xanlıqlarında olduğu kimi Qıpçaq Türkləri təşkil edirdi.

Qızıl Orda İmperatorluğu parçalandıqdan sonra Noqaylar bir müddət müstəqil yaşamış Əmir Noqaya bağlı olan boylar onun ölümündən (1299-cu il) sonra "Noqay" adlanmağa başlamışlar. Əmir Noqay Çingiz Xanın oğlu Cocinin nəvəsinin oğlu idi. Noqay Xanın nüfuzu o qədər böyük idi ki, "Bizans imperatoru VIII Mixail ... qızı Eufrozinanı Qıpçaq prensi Noqayın sarayına yollamışdı" (Bax: Prof.Dr.Laszlo Rasonyi, Tarihte Türklük, Ankara 1971, səh. 221). Noqay, rus knyazları arasında sabitliyi qoruyub saxlamış, böyük savaflara girişmişdi. Noqayın güclü şəxsiyyətinin kölgəsində qalan Qıpçaq xanları passiv və simvolik duruma düşmüşdülər... Noqay ilə Telebuğa... rus

knyazları və onların yardımçı əsgərləri ilə Budapeştə qədər hücum etmişdilər. 1298-ci ildə... siyasi və böyük hərbcı Noqay qüdrətinin zirvəsinə yüksəlmişdi. Əslində Don çayından Kırım qədər uzanan ərazilərin valisi olduğu halda xaricdə hamı onu (Noqayı - A.M.) Xan sayırdı. Noqay Bolqarıstanı da feodal dövlət olaraq özüinə tabe etmiş, oğlu Ceke 1301-ci ildə öldürülənə qədər Bolqarıstanın çarı olmuşdur. Serbiya kralı Milutin də eyni şəkildə onu (Noqayı - A.M.) ağası olaraq tanıdığı kimi öz oğlu, daha sonra Serbistan kralı olmuş Stefani da girov olaraq Noqaya göndərmişdi (Bax: Rasonyi, göstərilən əsəri, səh. 221). Noqay Xan 1299-cu ildə Qızıl Orda xanı Tokta xanla müharibədə bir rus əsgəri tərəfindən öldürüldükdən sonra xanlıq zəifləmişdi.

Daha sonralar Noqaylar rusların təzyiqi ilə "Böyük və kiçik Noqay ulusları" olaraq öncə ikiye ayrıldılar. Noqay Xanlığının tərkibində olan "Yeddisan" adı ilə tanınan Şirin, Arın, Qıpçaq, Arqın, Alçın və Türkləşmiş Moğol olan Manqıtlar Qazan və Həştərxan Xanlıqlarının Rusiyaya tabe olmasından sonra Noqay Xanlığı bir neçə yerə ayrılmış, Qafqazın quzeyindəkilər "Kiçik Orda", Emba gölü ətrafında olanlar "Altıul Ordası" Yusif xanın hiylə ilə öldürülməsindən sonra İsmayıl Xanın hakimiyyəti altında olanlar isə IV İvanın hakimiyyətini tanıyan "Böyük Noqay Ordası" adlanmışlar. Kiçik Orda Noqayları isə Rusiyaya yalnız XVIII əsrin ikinci yarısından sonra tabe olmağa başlamış, xristianlaşmış kazaklar tərəfindən qərbə köç etməyə zorlanan "Bucaq Ordası", "Yeddisan Ordası", "Canıbuyluq Ordası", "Yeddikul", "Azak" və "Kuban" kimi bölmələrə ayrılanlar isə Kırım Xanlığına tabe olmuş, Kırım Xanlığı da Rusiya tərəfindən ləğv edildikdən sonra Türkiyəyə köçərək Anadoluda məskunlaşmışdılar. Ruslar irəlilədikcə Noqaylar da digər Türk boyları kimi köç etmiş, dünyanın müxtəlif yerlərinə səpələnmişdilər. "Rus hərbi tarixinin ən böyük "dahi" komandanlarından sayılan... Suvorov 1783-cü ildə quzey Qafqazda, Kuban çayı boyundakı Noqayları müthiş bir şəkildə yox etməkdə ad qazanmışlar... Bu "dahi" rus generalının ən böyük qabiliyyəti də Türkləri qətlam etmək olmuşdur" (Bax: Dr. Akdes Himet Kurat, Türkiyə və Rusya, Ankara 1990, səh. 37).

Beləliklə, tarixən "Qantəmir ailəsinə bağlı Bessarabiyalı Noqay Tatarları və onların qalıqları 1701-ci ildən etibarən tədricən Kırım geri çəkilmiş" (Bax: Rasonyi, göstərilən əsəri, səh. 232), daha sonra isə Kuban bölgəsindəki Noqayları ruslar kütləvi şəkildə soyqırma uğradınca digər ərazidəkilər Türkiyəyə və digər ölkələrə köç etməyə məcbur olmuşdular. Noqayların soyqırma uğraması və dağılması ilə bərabər Qızıl Orda İmperatorluğunun son qalıntıları da tarix səhnəsindən silinmiş oldu. "Qızıl Ordanın uzantısı olan Noqay Tatarları günümüzdə Kırım, Qazanda, Sibirdə

(Bax: Prof.Dr. Anıl Çeçen, Türk devletleri, Ankara 2003, səh. 279), Quzey Qafqazın müxtəlif bölgələrində, Macarıstan, Rumuniya, Polşa, Litva, Ukrayna, Türkünstan, Altay və ətrafında, Zaqafqaziya bölgələrində, Türkiyədə yaşamaqda və öz mədəniyyətlərini davam etdirməkdədirlər. Fəqət 700 illik bir soyqırırma və köçə məruz qalan Noqay Türklərində "Noqaylıq kimliyi" ərimiş, yox olmuşsa da bir çox yerlərdə Noqaylar öz dillərini, adət-ənənələrini, milli yeməklərini və s. qoruyub saxlamışlar.

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi Noqaylar tarixən ən çox soyqırırma məruz qalan Türk boylarındadırlar. Noqayların ilk soyqırırma uğraması Noqay Xanın öldürülməsindən, yəni 1299-cu ildən sonra olmuşdur. Rus mənbələrində çoxluq təşkil edən bir topluluq kimi göstərildiyi nəzərə alınarsa, Noqay Xanın ölümündən sonra bir qrupu öldürülmüş, bir qrupu ana yurdları olan Kırım ilə Dunay çayı arasında cəza olaraq Şərqi Volqa çayının o biri tərəfinə sürgün etdirilərək Xəzər ətrafı çöllərin, Yayık (Ural çayı) ilə Çim (Emba çayı) çayları arasında yerləşmiş, bir qrupu da Bizans yolu ilə Anadoluya köç etməyə məcbur olmuşdular.

1558-ci ildə Noqay Xanlığında çox böyük qıtlıq baş verir. Ruslar bu qıtlıqdan və siyasi qarmaqarışıqlıqdan istifadə edərək mirzələr (o dövrdə ölkəni mirzələr idarə edirdi - A.M.) arasında intriqa yaradaraq ən nüfuzlu mirzələrdən olan Yusif bəyi hiylə ilə öldürtdürür və yerinə keçən İsmayıl mirzə rus hakimiyyətini tanıyır. Rus əsarətini qəbul etməyən bir çox Noqayın Kırım bölgəsinə köçməkdən başqa çarəsi qalmır. Noqaylar arasında "uşaqlarım gavur olmasın deyə mən buzları yararaq Kırım tərəfə keçər gedərəm" deməyə başlanmışdı. Məhz bu hadisə (İsmayıl mirzənin rus hakimiyyətini qəbul etməsi - A.M.) də Noqayların ikinci soyqırırmasına, köçünə və sürgününə səbəb olmuşdu.

XVI əsrin ikinci yarısında bir çox Rus-Noqay savaşı olmuşdu. 1580-ci ildə ruslar Noqay torpaqlarını işğal edərək paytaxt Saraycığı yandırmış, Noqayları kütləvi şəkildə qırmış, ərazilərinə rusları yerləşdirməyə başlamışdılar. Bu məqsədlə ruslar 1586-cı ildə Samar çayı sahilində Samara şəhərini qurmuş və burada rus kəndlilərini yerləşdirmişdilər. 1601-ci ildə Noqay bölgəsində ikinci qıtlıq və aclıq başladı. Bundan istifadə edən ruslar Böyük Noqay Ordası torpaqlarını tamamilə işğal etmişdilər. Tarixi mənbələrdə bu hadisələrdə bir milyon Noqay Türkünün öldüyü göstərilir. Bu olay da Noqayların üçüncü soyqırırması idi.

Çar Rusiyası Osmanlı dövlətinə və Kırım Xanlığına qarşı Noqaylardan yararlanmağa çalışmış, lakin onlardan rədd cavabı alınca Noqaylardan qisas almağa başlamışlar. Rus basqısına qarşı Noqaylar mübarizəyə başlamış, bir

neçə dəfə üsyan etmişlər. Öz milli kimliklərinə sadıq qalan Noqayları cəzalandırmaq üçün ruslar hər cür çirkinliklərə baş vurmuşlar. 1783-cü ildə tarixdə "Türk düşməni", "Noqay qəssabı" kimi ad çıxaran məşhur rus generalı Suvorov qadın, uşaq, yaşlı demədən yüz minlərlə Noqay Türkünü şəhid etmişdir. Bu hadisə Noqay Türklərinin tarixindəki dördüncü soyqırım olayıdır.

Beşinci böyük soyqırım və sürgün hadisəsi isə 1944-cü ildə Kırım Türkləri ilə birlikdə Noqay Türklərinin də vaqonlara doldurularaq sürgün edilməsi olmuşdur. Bu hadisədə nə qədər Noqay Türkünün məhv olması barədə heç bir məlumat yoxdur.

XIII əsrdə Qıpçaq və ya Kumanların əksəriyyəti Noqay təbəəsi olduğundan onlar tarixdə Noqay kimi tanınmışlar. Qazax Türkləri belə öz etnik köklərini Noqay və Özbəklərə bağlayırlar. Qaraqalpaq Türkləri də XV əsrdə Volqa boylarından Aralın güneyinə gəlmiş bir Noqay topluluğudur. Kırım 750 illik bir Noqay vətənidir. Hətta Kırım Türklərinin hərbi qüvvəsinin əksəriyyətinin əsrlər boyu Noqaylar təşkil etmişdi.

Assimilyasiyaya uğramalarına baxmayaraq, bu gün belə müxtəlif ölkə və bölgələrdə yaşayan Noqay Türklərinin ümumi sayını tədqiqatçılar bir milyon 30 min göstərməkdədirlər. Bu gün Noqaylar Xəzər sahili çöllərində - Volqanın aşağı deltasında, Həştərxanın ətrafındakı kənd və qəsəbələrdə, Kalmıqyanın güney hissəsində Kuma çayının ətrafında, Quzey Qafqazda - Dağıstanın Kama və Terek çayları arasında, Qızılyar ətrafında, Xasayurd və Acıqulaq qəzalarında toplu halda, Kırım yarımadasının quzeyindəki ovalıq və dağlıq hissələrində, Perekop qəsəbəsi ətrafında, Azov dənizinə tökülən Tolmak, Bədri və s. çayların kənarlarında, Başqurdustanda, Çelyabinsk vilayətinin Yuxarı Ural bölgəsində, Qazaxıstanda, Qırğızıstanda, Litvada, Polşanın quzeyində və Baltik dənizinin şərq hissəsində, Rumınyanın Dunay çayının deltasının sağ sahilindəki Dobruca bölgəsində və Köstəncə vilayətində, Bolqarıstanın Dəliorman bölgəsi və Şumnu (indiki Kolarovqrad) ətrafındakı kəndlərdə, Türkiyədə - Ankaranın Polatlı və Şərəfli köçhisar ilçələrinin bəzi kəndlərində, Konyanın Kulu ilçəsinin bəzi kəndlərində, İspartanın Senirkent ilçəsində, İstanbulda, Osmaniyədə, Adanada, Çorumda, Əskişehirdə, Bursada, Kütahyada və Qaziantepdə yaşamaqdadırlar.

Terek çayı ətrafında yaşayan Noqaylara "Ağ Noqaylar" da deyilməkdədir.

Noqaylar Türkcənin Qıpçaq qrupuna daxil olan bir ləhcədə danışırırlar. Xəzər sahili bölgələrdə yaşayan Noqaylar öz ləhcələrini unutduqları üçün "Qazanlı" deyə adlandırılır. Başqurdustandakı Noqaybaklar Qıpçaq Türkcəsinin Başqurd ünsürlərinin də qarışdığı Tatar ləhcəsində, Noqaylar isə

quzey Türkcəsinin Başqurd ləhcəsində danışılar. Başqurdustandakı Noqaylar xristianlığın ortodoks məzhəblərindəndir. Qazaxıstandakı Noqaylar Qazax ləhcəsində, Qırğızıstandakı Noqaylar Qırğız ləhcəsində danışılar. Türkiyədəki Noqaylar Türkcə ilə yanaşı, öz ləhcələrini də qoruyub saxlamağa çalışılar. Litva və Polşadakı Noqaylara "Litva Tatarları" deyilir. Buradakı Noqaylar yalnız dinlərini (İslam dinini) qoruyub saxlaya bilmişlər. Noqay dili yalnız Qaraçay-Çərkəz və Dağıstan Respublikalarındakı rəsmi dillərdəndir.

Bütün Türk şəhidlərinə Tanrıdan rəhmət diləyir, Ruhları şad olsun - deyirik.

1.30. Başqurd Türkləri

Ümumtürk tarixində Başqurdların da özünəməxsus yeri vardır. Başqurd Türkləri istər Hun, istər Qızıl Orda İmperatorluqlarında, istər Qazan Xanlığında, istərsə də müstəqillik mübarizəsində ön mövqedə olmuşlar.

Qədim Türklər, o cümlədən də Başqurdlar Ruhun əbədiliyinə inandıqlarından onlara görə, insan öluncə onun Xeyir Ruhu bir quş kimi Göyə - Tanrının yanına uçur. Bu anlamda "Uçmaq" qədim Türklərdə "Cənnət" mənasında işlənmişdir. Klassik Türk ədəbiyyatında belə uzun müddət "Uçmaq" və "Tamuğ" (Dəmu) Cənnət və Cəhənnəmin sinonimi kimi işlənmişdir.

Türklərdə tək Tanrı anlayışı çox qədimdən mövcud olmasına baxmayaraq Başqurd Türkləri buna hələ X əsrdə belə ulaşə bilməmişdilər. Başqurdlar ən böyük Məbudun Göydə olması ilə yanaşı müxtəlif məbudlara inanırdılar. XIII əsrdən əvvəl Başqurdlar arasında xristian missionerlər tərəfindən yayılmağa başlayan xristian dini belə geniş vüsət almamış, Bulqarlar vasitəsilə Başqurdlar İslam dinini qəbul etmişdilər. Qızıl Orda İmperatorluğu dövründə Başqurdların İslam dinini qəbul etməsi tamamlanmışdır.

Hələ X əsrdə Peçeneklər Macarlar və Bulqarlarla yanaşı, Başqurdların da Balkanlara qədər yayılmasında mühüm rol oynamışlar. Bu dövrdə digər Türklərlə yanaşı Başqurdlar da İstanbul və Salanikə qədər irəliləmiş və bu birləşmiş, qaynayıb-qarışmış Türklər İstanbul-Roma yolunu öz nəzarətlərinə götürmüşdülər. Bəzi Başqurdlar hətta Hələbə qədər gəlib çıxmış və burada Hənəfi məzhəbini mənimsəmək üçün təhsil almışlar. Bu haqda orta əsrin məşhur tarixçisi Yaqut Həməvi özünün məşhur "Mucəm ul-buldan" əsərində geniş məlumat verir. Yaqut Həməvinin məlumatına görə, bu Hələbdə təhsil almağa gələn Başqurdlar xristian Macarıstanda Macar kralının təbəəsi olan müsəlmanlardır. Onlar buraya (Hələbə) fiqh elmini öyrənmək üçün gəlirdilər və məmləkətlərinə dönüncə xalqın onlara etibar edəcəyi və din işlərini onlara tapşırıcaqlarını onların öz dilindən qələmə almışdır (Bax: Yakut, Mucəm ul-buldan, I, Beyrut 1955, səh. 323). Tədqiqatçıların yazdığına görə, Macarıstandan olan bu müsəlman Başqurdlar bir əsr daha Macarıstanda yaşamış, "Macar kralının basqısı ilə İslamiyyət artıq qeyb olmuşdur... Macarlar arasında Kuman və b. Türk qövmləri yanında Başqurdların bulunduğu dair... bu qeyd diqqətəlayasdır" (Bax: Prof.Dr. Osman Turan, Türk Cihan hakimiyyəti Mefkuresi Tarihi, cilt 2, səh. 192).

Bəlli olduğu kimi, Qızıl Orda dövlətində bir çox ərazilər "Ulus"dan ibarət idi ki, bu "Ulus"lardan biri də "Başqurd Ulusu" idi. Qızıl Orda İmperatorluğu parçalandıqdan sonra bugünkü Tatarıstan, Çuvaşıstan, Udmurt (Vot), Mari (Çirmiş) Muxtar Cümhuriyyətləri, Simbirsk, Penza, Perm, Vyatka, Nijni-Novqorod, Samara, Saratov (Sarı Tav), Tsaritsin (Sarı - Tin), Tambov və Ryazan vilayətləri ilə yanaşı bugünkü Başqurdistan Cümhuriyyətinin ərazisi də Qazan Xanlığına (1437-1552) daxil idi. Qazan Xanlığında bir çox Türk, Fin-Uqor boyları ilə yanaşı Başqurd Türkləri də Ruslara qarşı müharibələrdə yaxından iştirak etmişdilər. Lakin Rusların Qazan Xanlığını məğlub edərək onun ərazilərini, o cümlədən də Başqurdistanı da işğal etdikdən sonra bir çox Türklərlə yanaşı Başqurd Türkləri də Rusların əsarəti altına düşdü. Təqribən 450 illik rus assimilyasiya siyasətinə baxmayaraq bölgə Türkləri, o cümlədən də Başqurdlar öz Milli Kimliklərini qoruyub saxlaya bilmiş, zaman-zaman ruslara qarşı birgə mübarizə aparmışlar. Belə ki, Başqurdlar hələ Murad Sultan, daha sonra isə İbrahim Sultan dövründə hətta Ukraynalılar və Don Kazakları ilə birgə rus çarı I Pyotra qarşı ittifaq bağlayaraq mübarizə aparmışlar. Bölgə Türklərinin rus müstəmləkəçiliyinin basqısı altında günümüze qədər öz Milli Kimliklərinin qorunub saxlanmasında Başqurd və Tatar milliyyətçilərinin əvəzsiz xidmətləri olmuşdur.

1905-ci il inqilabı, xüsusilə 1917-ci il fevral-burjua inqilabından sonra Rus İmeriyası daxilindəki Türklər, o cümlədən də Başqurdlar öz milli müstəqillikləri uğrunda birgə mübarizəyə başladılar. Bütün bu mübarizələr sonradan siyasi və hüquqi müstəviyə keçirildi. İmperiya daxilində olan bütün müsəlman Türklər bu inqilabdan ruhlanaraq açıq mübarizəyə qalxdılar. Artıq 7 May 1917-ci ildə Moskvada "Rusiya Müsəlmanlarının Ümumi Qurultayı"nda Rusiyanın federallaşması və Türk Muxtariyyatlarının yaradılması haqqında qərar qəbul edildi və "Rusiya Müsəlmanları Mərkəzi Şurası" yaradıldı. Bu Qurultayda Başqurdlar 50 nümayəndə ilə təmsil olunmuş və Qurultayın qərarına müvafiq olaraq Başqurdustanda Muxtariyyat və ərazi məsələlərini həll etmək üçün bir nümayəndə heyəti müəyyən etmişdilər. Bu heyət Orenburqda 20 iyul 1917-ci ildə ilk Başqurd Qurultayının keçirilməsinə nail olmuşdu. Bu ilk Başqurd Qurultayında Başqurdların doğu və güney-dəyər sərhədlərindəki Türk uruqları ilə birləşərək Muxtariyyat yaratmaq, əski Başqurd ordusunun bərpa olunması və çar hökuməti tərəfindən zəbt edilmiş Orenburqdakı Başqurd Ordu binalarının, park və bağlarının, məscid və karvansaralarının geri qaytarılması barədə Kerenski hökuməti ilə danışıqlar aparılması üçün Zəki Vəlidovun (Zəki Vəli Toğan - A.M.) rəhbərliyi altında bir heyətin Peterburqa göndərilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdi. Bu nümayəndə heyəti ruslar tərəfindən zəbt edilmiş tarixi binalarının özlərinə qaytarılmasına nail olmuşdular. Bu münasibətlə mənalı həyatını öz xalqının, bütövlükdə çar Rusiyasının zülmü altında inləyən Türklərin qurtuluşuna həsr edən, Başqurd Türklərinin o dövrdəki lideri, Əlimərdan Bəy Topçubaşov və Məmməd Əmin Rəsulzadənin yaxın dostu və silahdaşı, sonradan böyük tədqiqatçı alim kimi tanınan Zəki Vəli Toğan özünün məşhur "Xatirələr" adlı əsərində göstərir ki: "Bu binaların bizə qaytarılmasının xalqımızın (Başqurdların - A.M.) nəzərində əhəmiyyəti böyük idi. Bu, Başqurdların qəsb olunmuş haqlarının qaytarılmasının başlanğıcı idi" (Bax: Prof. Zəki Vəli Toğan, "Xatirələr", Türkiyəstan və digər müsəlman Dəyər Türklərinin milli varlıq və kəltür mücadilələri, İstanbul, 1969, səh. 171).

28 Avqust 1917-ci ildə Urfada keçirilən İkinci Başqurd Qurultayı 23 dekabr 1917-ci ildə keçiriləcək "Rusiya Müəssislər Məclisi"nə seçilmiş nümayəndələri təsdiq etdi. Lakin bəlli olduğu kimi artıq mərkəzdə bolşeviklər hakimiyyəti zəbt edərək "Rusiya Müəssislər Məclisi"ni də qapatmışdı. Kerenski hökumətini devirdikdən sonra bolşeviklər Rusiyadakı məhkum millətlərin istiqlal haqlarını tanımaq haqqında bir deklarasiya elan etdilər. Başqurd Mərkəzi Şurası bunu müzakirə edərək Sovetləri tanımaq haqqında bəyanat vermiş, 29 noyabr 1917-ci ildə Başqurdustanın Muxtariyyatını "Kiçik

Başqurdistan Cümhuriyyəti" adı ilə elan etmiş, milli hökumət yaratmış, milli ordunu formalaşdırmağa başlamış, hüquqşünas Yunus Bekovu hökumət başçısı, Zəki Vəlidovu isə daxili və hərbi işlər müdiri təyin etmişdi. Bu dövr Kiçik Başqurdistanın ərazisi 75500 kv.km, əhalisi isə 1 milyon 260 min nəfər idi. Gələcək plana görə batı Qazaxıstan və əhalisinin yarısından çoxunun Türk olduğu Orenburq Kazaklarının da bu Cümhuriyyətə daxil olması və Orenburq şəhərinin də bu Cümhuriyyətin paytaxtı olması nəzərdə tutulmuşdu. Başqurd xalqına böyük həyəcan və sevinc doğuran bu Muxtariyyat elanını alqışlayan Başqurd milli şairləri olan Seyidgiray Maqaz və Şeyxzadə Babiç o dövrdə bir çox şeirlər həsr etmişlər. Nəhayət 20 dekabr 1917 - 4 yanvar 1918-ci ildə keçirilən Üçüncü Başqurdistan Qurultayı Başqurdistan Müəssislər Məclisini təsdiq etdi və beləliklə də Başqurdistan Muxtariyyatını qanuniləşdirdi. Müəssislər Məclisi rəsmi hökumət təşkil edərək daxili və hərbi işlər müdürlüyü, maliyyə, maarif, əkinçilik nazirlikləri təsis etdi və nazirləri müəyyənləşdirib təsdiq etdi.

Lakin böyük mücadilə aparmaqlarına baxmayaraq həm bolşeviklər və həm də Ağ qvardiyaçılara qarşı vuruşan Başqurdlar nəhayət sovetlərlə iş birliyi qurmağa qərar vermiş və beləliklə də bolşeviklər talan və yağma edilən Başqurd kəndlərinin bərpası üçün Başqurdların könlünü almaq və xüsusilə öz məkrli siyasi planlarını həyata keçirmək məqsədi ilə Sovet Nazirlər Şurasının təqdim etdiyi rəy əsasında Lenin və Stalin avans olaraq Başqurdlara 150 milyon rubl verməyi və daha sonra əlavə kömək də ediləcəyi haqqında qərar qəbul etmişdi. Başqurdları içəridən dağıtmağa, "Kommunist hücrələri", "Füqəra Komitələri" yaratmağa xidmət edən bu qərarlar və onların icrası Lenin və Stalinin gizli agentləri vasitəsilə həyata keçirildi. Belə ki, Peterburqda vəziyyət gərginləşəndə Ağ qvardiya generalı Yudenicə qarşı vuruşmaq üçün Lenin, Trotski və Stalin Zəki Vəlidiyə müraciət edərək bir piyada və bir süvari Başqurd alayı göndərməyi tələb edirlər. Lenin hətta Başqurdların bolşevik inqilabına sədaqətinin bununla ölçüləcəyini Zəki Vəlidiyə xüsusi olaraq bildirmiş, Zəki Vəliidi də müqaviləyə sadıq qalaraq hər iki alayı tam hazır vəziyyətə gətirərək Peterburqa göndərmişdi. Trotskinin əmri ilə Ukrayna cəbhəsindən də iki piyada və iki süvari Başqurd alayı Pskov cəbhəsinə və Peterburqa göndərilmişdi. Yudeniclə döyüşdə 11 minlik Başqurd alayları misilsiz qəhrəmanlıqlar göstərmiş, Yudenic üzərində qələbəni təmin etmişdilər. Bu qələbədən sonra Başqurd alaylarından ehtiyat edən və onların bir gün silahlarını sovetlərə qarşı çevirə biləcəklərindən qorxuya düşən bolşevik rəhbərləri onların bir qismini Novqorod vilayətindəki Muravyev Qışlağına, digər qismini isə başqa bölgələrə göndərərək Başqurd ordusunu

parçalayırlar. Bolşevik rəhbərlərinin gizli planları, Lenin və Stalinin Başqurd ordusunu səpələyib başqa ordu bölmələrinə qatma əmri vəziyyəti daha da gərginləşdirir. Bolşeviklər gücləndikcə Başqurdlarla olan müqavilənin şərtlərini pozmağa başlayırlar. Bu arada Buxara əmirini məhv etmək və Türküstanda bolşevik hakimiyyətini qurmaq məqsədi ilə Lenin və Trotski Zəki Vəlidovdan Başqurd alaylarını Buxaraya göndərmək üçün razılıq əldə etməyə çalışırlar. Bu münasibətlə Zəki Vəlid "Xatirələr"ində geniş məlumat verərək göstərir ki: "Partiya katiblərindən Stasova mənə Buxara məsələsi ilə bağlı Leninlə görüşməlisiniz -dedi... Görüşdük. Görüşmə qısa sürdü... Bu danışıqlar Leninlə ilk səmimiyyətsiz danışiq olmuşdu. Məndə Leninə qarşı əvvəlcə bəslədiyim hörmətdən əsər-əlamət qalmamışdı" (Bax: Zəki Vəlid Toğan, "Xatirələr").

Sovetlərlə əlaqədən sonra Başqurdistan Cümhuriyyətinin başçısı təyin edilmiş Haris Yumaqulov Moskvaya çağırıldığından İnqilab Komitəsi 25 fevral 1920-ci ildə Zəki Vəlidovu Başqurdistan Sovet Cümhuriyyətinin başçısı təyin edir. Sonradan bundan da ehtiyat edərək Leninin tapşırığı ilə Stalin Zəki Vəlidovu Moskvaya dəvət edərək Kremlə öz nəzarətlərində saxlamağa çalışır, onu görümləndirərək Müsəlman Sovet Cümhuriyyətlərinin Konstitusiyasını və Milli məsələlərə dair təkliflər planı hazırlamaq tapşırılır. Leninin adına yazılan və əsərlərinə daxil edilən Milli məsələlərə dair əksər fikir və mülahizələr məhz Zəki Vəlid Toğana məxsusdur.

Bu dövrdə Lenin və Stalin tərəfindən Başqurdlarla bağlanan 1919-cu il müqaviləsinin şərtləri dəyişdirilir və Başqurdustana yarım Muxtariyyət statusu verilərək RSFSR-in tərkibinə daxil edilir. Bu hadisədən sonra Zəki Vəlidov Lenin, Stalin və digər bolşevik yetkililərinin məkrli niyyətlərini anlayaraq sovetlərə qarşı Türküstanda və daha sonra xaricdə mübarizə aparır. Bu dövrdən başlayaraq günümüzədək Başqurdistan bir Muxtar Respublika kimi Rusiya Federasiyasının subyektinə çevrilir.

Sovet İmperatorluğu dağıldıqdan sonra Tatar və Başqurd Muxtar Respublikalarının birləşib Tatar-Başqurd Cümhuriyyəti adı altında müstəqil fəaliyyət göstərməsinə təşəbbüslər olsa da bu hələ gerçəkləşməyib. Lakin Sovet dövründəkindən fərqli olaraq bu Türk Respublikaları bir çox siyasi və iqtisadi müstəqilliklər əldə etmişlər. Bu gün Rusiya Federasiyasının Avropa hissəsinin İdil-Ural bölgəsində Tataristan, Çuvaş və Başqurdistan adlı üç Muxtar Türk Cümhuriyyəti gələcəyə inamla addımlayır. Bu bölgə çox qədim bir Türk yurtdur. Bölgədə tarixən Hun, Uz, Qıpçaq, Peçenek, Bulqar və onların davamçıları olan Tatar, Çuvaş və Başqurdlar birgə dövlətlər qurmuş, yüksək mədəniyyət yaratmışlar. Bu gün İdil-Ural bölgəsinin ikinci mühüm

Türk Muxtar Cümhuriyyəti olan Başqurdistanın ərazisi 143600 kv.km, əhalisi 4,5 milyon nəfərdir. Əhlinin 3 milyonu şəhərlərdə, 1,5 milyonu kəndlərdə yaşayır. Başqurd Türklərinin xeyli hissəsi müəyyən tarixi səbəblərdən Respublikadan kənarda yaşayırlar. Respublika ərazisində Başqurdlarla yanaşı Tatarlar, Çuvaşlar və Ruslar da yaşayır. Ölkədə ildə təqribən 50 milyon ton neft, 4 milyard kub.m təbii qaz istehsal edilir. Respublika sənayesinin əsasını neft-kimya sənayesi təşkil edir. Ölkədə kömür, mis, qızıl, xrom və s. çıxarılır. Kənd təsərrüfatı da xeyli inkişaf etmişdir.

1.31. Kırım türkləri

XXI yüzilliyin başlanğıcı olan bu illərdə türk soyuna mənsub olan xalqlar Çinin batısı, Rusiyanın doğusundan başlayaraq Balkanlara qədər böyük bir ərazidə yaşamaqdadırlar ki, bu əraziyə şərti olaraq siyasi-ideoloji anlamda "Türküstan" demək olar.

Eyni soydan olan və tarixə öz möhürünü vurmuş bu "Tanrı ordusu türklər"i indiki anda siyasi, demoqrafik və coğrafi baxımdan yeddi ana qrupa bölmək olar:

1. Müstəqil dövlətləri olan türklər. Bunlar sırası ilə aşağıdakılardır:

Azərbaycan Respublikası;

Qazağıstan Respublikası;

Qırğızıstan Respublikası;

Quzey Kipr Türk Respublikası;

Özbəkistan Respublikası;

Türkiyə Respublikası;

Türkmənistan Respublikası.

Əfsuslar olsun ki, Quzey Kipr Türk Respublikası Türkiyə dövlətindən başqa heç bir dünya dövləti tərəfindən rəsmən tanınmamışdır.

2. Rusiya Federasiyası tərkibində yarımüstəqil ərazi Muxtariyyəti olan türklər:

Başqırdıstan Muxtar Respublikası;

Tatarıstan Muxtar Respublikası.

3. Ayrı-ayrı dövlətlərin tərkibində yalnız ərazi Muxtariyyəti olan türklər:

Çuvaş Muxtar Respublikası (Rusiya Federasiyası tərkibində);

Qaqauz Muxtar Yeri (Moldaviya Respublikası tərkibində);

Xakas Muxtar Vilayəti (Rusiya Federasiyası tərkibində);

Kırım Muxtar Respublikası (Ukrayna Respublikası tərkibində);

Tuva Muxtar Respublikası (Rusiya Federasiyası tərkibində);

Yakut (Saka) Muxtar Respublikası (Rusiya Federasiyası tərkibində);

Dağlıq Altay Muxtar Vilayəti (Rusiya Federasiyası tərkibində).

4. Ayrı-ayrı dövlətlərin tərkibində heç bir siyasi bağımsızlığı olmayan və ayrı-ayrı xalqlarla birgə ərazi Muxtariyyəti olan türklər:

Qaraçay-Çərkəz Muxtar Vilayəti (Rusiya Federasiyası tərkibində);

Kabardin-Balkar Muxtar Respublikası (Rusiya Federasiyası tərkibində);

Sincan-Uyğur Muxtar Bölgəsi (Çin Xalq Respublikası tərkibində).

Sincan-Uyğur Muxtar Bölgəsinin tərkibində əsas yeri tutan Uyğur türklərindən başqa müxtəlif etnik qrupları təşkil edən beş Muxtar əyalət vardır. Bunlar İli Qazax Türklərinin Muxtar Əyaləti, Qızılsu Qırğız Türklərinin Muxtar Əyaləti, Boro Tala Moğol Muxtar Əyaləti, Bayanqol Moğol Muxtar Əyaləti və Çanq-Çi Muxtar Əyalətidir.

5. Ayrı-ayrı dövlətlərin tərkibində heç bir siyasi bağımsızlığı və ərazi Muxtariyyəti olmayan türklər:

Güney Azərbaycan türkləri (İran İslam Respublikası tərkibində);

Güney Türküstan türkləri (Əfqanıstan Respublikası tərkibində);

Kərkük türkləri (İraq Respublikası tərkibində);

Kumık türkləri (Rusiya Federasiyası Dağıstan Muxtar Respublikası tərkibində);

Batı Trakya türkləri (Yunanıstan Respublikası tərkibində);

Noqay türkləri (Rusiya Federasiyası Stavropol Vilayəti və Muxtar Respublikası tərkibində);

6. Yaşadıqları ölkələrdə etnik azlıq təşkil edən türklər:

Bolqarıstan türkləri (Bolqarıstan Respublikasında);

Rumınyə türkləri (Rumınyə Respublikasında);

Makedoniya türkləri (Makedoniya Respublikasında);
Kosova, Priştina və Draqaş türkləri (Keçmiş Yuqoslaviya Federativ Respublikasında);
Karaim türkləri (Kırım, Litva, Ukrayna, İsrail və Polşada).
7. Siyasi və iqtisadi səbəblər üzündən ayrı-ayrı ölkələrdə yaşayan türklər:

a) Siyasi səbəblər üzündən:

Məhsəti və ya Axısxa türkləri (Dünyanın müxtəlif ölkələrində);

Kırım türkləri (Dünyanın müxtəlif ölkələrində);

Güney Azərbaycan türkləri (Dünyanın müxtəlif ölkələrində);

Tatarlar (Dünyanın müxtəlif ölkələrində).

b) İqtisadi səbəblər üzündən:

Ayrı-ayrı Avropa ölkələrində yaşayan türklər;

ABŞ və Kanadada yaşayan türklər;

Avstraliyada yaşayan türklər;

Yaponiyada yaşayan türklər;

Səudiyyə Ərəbistanı, Kuveyt, Liviya və başqa ərəb ölkələrində yaşayan türklər.

Biz bu yazımızda müstəqil dövləti əllərindən zorla alınmış Kırım türkləri (Onlara Kırım tatarları da deyilir - A.M.), onların tarixi və bugünkü demoqrafik durumu haqqında məlumat verməyə çalışacağıq.

Yalnız türk dünyasını deyil, o zamankı Avro-Asiyanın böyük bir hissəsini içinə alan, dünyaya yeni bir nizam gətirən Türk-Moğol İmperatorluğunun Şərqi Avropa və Quzey Türküstan bölgəsi Çingiz xanın nəvəsi, Cucinin oğlu Batı xan tərəfindən idarə olunurdu. Batı xan 28 illik hakimiyyəti dövründə bütün rus knyazlıqlarının siyasi varlıqlarını ortadan qaldırmış, Quzey Qara dəniz bölgələrini və Şərqi Avropanı işğal etmiş, Xəzər dənizi və Aral gölünün ətraflarını da öz Qızıl Orda dövlətinə qataraq Böyük Türk-Moğol İmperatorluğu içərisində yeni bir imperatorluq qurmuş, mərkəzi Saray şəhəri olmaqla Qızıl Orda İmperatorluğunun qurucusu kimi tarixə öz damğasını vurmuşdur. Qızıl Orda İmperatorluğunun tərkibinə daxil olan ərazilərin ən böyük bir qisminə türklər yaşadığından və moğolların böyük qisminin sonradan Monqolustana qayıtması nəticəsində dövlət tədricən tamamilə türkləşmiş, Qızıl Orda dövləti bir türk dövlətinə çevrilmişdi. Dövlətin rəsmi dili Çığatay türkcəsi, ordunun və əhalinin əsas hissəsinin türklərdən ibarət olması, Uyğur türk əlifbasından istifadə edilməsi, əvvəl Göy Tanrı dinində, daha sonra isə Batı xanın kiçik qardaşı Bərkə xanın islamı

qəbul etməsi Qızıl Orda dövlətini tamamilə bir türk dövləti durumuna gətirmişdi.

Bir çox siyasi amillərin, xüsusilə Əmir Teymurun dalbadal endirdiyi üç ağır zərbədən sonra özünə gələ bilməyən Qızıl Orda İmperatorluğu nəhayət 1502-ci ildə tarixə qovuşdu. Bu imperoatorluğun xarabalıqları üzərində sonradan Kırım, Qazan, Həştərxan, Qasım, Noqay və Sibir xanlıqları quruldu.

İç qovğalar səbəbindən parçalanmağa başlayan imperatorluğun içində ilk müstəqil siyasi varlığa namizəd Kırım xanlığı oldu. Çingiz xan soyundan olan prenslər Kırımı dayanaraq öz xanıqlarını elan edir və tədricən Volqa boyundakı mərkəzi ələ keçirməyə çalışırdılar. Cucinin kiçik oğlu Tokay Teymur soyundan olan Baş Teymur Kırımada öz adına sikkə buraxdıraraq hakimiyyət iddiasında bulunmuş, oğulları rəqiblərinə qalib gələrək Kırımada bir xanlıq qurmağa müvəffəq oldular. Kırım xanlığının həqiqi qurucusu isə hacı Çiray xandır. O, Volqa bölgəsindən bir çox qəbilələri öz tərəfinə cəkmək Qızıl Orda xanına qarşı Moskva knyazlığı ilə ittifaq yaradır, öz durumunu gücləndirirdi. Osmanlıların İstanbulu zəbt edərək Qara dənizə hakim olmalarından sonra Kırım xanlığı ilə Osmanlılar arasında sıx əlaqələr başladı. Nəhayət 1475-ci ildə Kırım xanlığı Osmanlı himayəsinə keçdi.

Tarixin müəyyən dövrlərində Rusiya çarlığına etinasız yanaşan müəzzəm Osmanlı İmperatorluğu Rusiya ilə münasibətləri özünə tabe olan Kırım xanlığı ilə həyata keçirir, "Rus məsələləri ilə Kırım xanlığı məşğul olurdu". Bu dövrlərdə Rusiya Kırım xanlığına illik vergi "Tış" ödəyirdi. Kırım xanlığı o dövrdə Osmanlı İmperatorluğunun himayəsində olmasına baxmayaraq bölgədə söz sahibi idi. Belə ki, XVII əsrdə Boqdan Xmelnitskinin öndərliyində Ukrayna xalqının qurduğu ilk dövlət Kırım xanlığının dəstəyi ilə olmuşdur. Boqdan Xmelnitski bir müddət Osmanlı himayəsini qəbul etmiş, lakin Osmanlı dövlətindən lazımı yardımı ala bilmədiyindən Rus çarlığının himayəsini qəbul etmişdi. Osmanlı İmperatorluğunun birləşmiş "Müqəddəs İttifaq" tərəfindən Vyana ətrafındakı məğlubiyyəti Rusiyanın əl-qolunu açmış, Rusiyanı Osmanlı İmperatorluğuna qarşı Avropa xristian dünyası ilə tarixdə ilk dəfə yaxınlaşdırmışdı. Bu iş Moskvadakı almanların təsiri ilə Qərbi Avropaya heyranlıq duyan Pyotrun hakimiyyətə gəlməsi ilə daha da genişlənmiş, çar I Pyotr xristian Avropası ilə əlaqələri daha da yaxınlaşdıraraq 1696-cı ildə Qara dənizin açarı sayılan Azak qalasını ələ keçirməklə Osmanlı dövlətinə ilk böyük zərbəni vurmuşsa da Kırımı soxula bilməmiş, Kerç boğazını Kırım xanından ala bilmədiyi üçün Qara dənizə ayaq basa bilməmişdi. Nəhayət 1737-ci ildə ilk dəfə olaraq Rusiya ordularının baş komandanı Alman əsilli general Münnixin rəhbərliyi altında rus orduları

Kırım xanlığı üzərinə yürüyərək öncə Or Qapısını zəbt etmiş, daha sonra Kırımın içlərinə qədər irəliləyərək Baxçasarayı yandırmış, Öz qalasını ələ keçirmiş və beləliklə də Kırımın və Kuban boyundakı tatarların yaşadığı ərazilərin Rusiyaya verilməsini tələb etmişdisə də bu tələblər "Belqrad müqaviləsi" ilə rədd edilmişdi. "Belqrad müqaviləsi"ndən otuz dörd il sonra, 1771-ci ildə Kırım ruslar tərəfindən işğal edilsə də yalnız üç ildən sonra Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında bağlanan 1774-cü il "Kiçik Qaynarca Müqaviləsi" ilə Kırım xanlığı Osmanlı dövlətindən ayrılaraq müstəqil bir Kırım dövləti şəklində tanındı. Bununla da 1475-ci ildən Osmanlı dövlətinin himayəsində olan Kırım xanlığının 299 illik Osmanlı sultanına bağlılığına son verilmiş oldu.

"Kiçik Qaynarca Müqaviləsi"nin 2-ci maddəsinə əsasən: "Bundan (1774-cü ildən - A.M.) sonra Kırım xanlığına daxil olan bütün tatarlar, yəni Kırım, Bucaq, Kuban, Yedisən, Canboyluq, Yeddiçkül tatarları heç bir xarici dövlətə tabe olmayacaqlar və tatar xalqı öz rəyləri ilə Çingiz sülaləsindən olmaq şərtilə özlərinə bir xan seçəcəkdir, öz qədim adət-ənənələri ilə müstəqil bir dövlət olaraq yaşayacaqlar"dı.

Əslində bu Kırımın Rusiyaya ilhaqı yolunda atılmış ilk addım idi. Bundan sonra müstəqil Kırım dövlətinə xan seçilməsi məsələsində Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında mücadilə başlandı. Türklər tərəfindən dəstəklənən Dövlət Gərayı ruslar, ruslar tərəfindən dəstəklənən Şahin Gərayı türklər qəbul etmədiklərindən Kırımda ikitirəlik yarandı. Bu qarışıqlıqdan istifadə edən Rusiya Kırıma ordu göndərərək oranı işğal etdi və çarica II Yekaterinanın (kiçik bir alman şahzadəsinin qızı olan II Yekaterina rus çarı III Pyotrun arvadı kimi onun ölümündən sonra rus taxt-tacına sahib olmuşdu) "fərmanı" ilə Kırım xanlığı 1784-cü ildə Rusiyaya birləşdirildi. Kırımın Rusiyaya ilhaqı "Kiçik Qaynarca Müqaviləsi"nin açıq-aşkar pozulması idi. Lakin "Qaliblər mühakimə olunmur" düsturunu əldə rəhbər tutan çar Rusiyası nəhayət 1791-ci ildə "Yaş müqaviləsi" ilə Kırım xanlığının Rusiyaya ilhaqının Osmanlı dövləti tərəfindən tanınmasına nail oldu. Kırım xanlığının Rusiyaya ilhaqından (1784) 133 il sonra Kırım türklərinin müstəqilliyi məsələsini "Rusiya Müsəlmanlarının hüquqlarını Müdafiə Cəmiyyəti" başda Kırımda Türk milliyətçiliyinin ilk böyük öndəri "Dildə, fikirdə, işdə birlik" ideyasının müəllifi Kırımlı İsmayıl Bəy Qaspiralı Avropada gündəmə gətirmiş, daha sonra Kırımlı Cəfər Seyidəhməd Bəy isə bu sahədə çox böyük fəaliyyət göstərərək Kırım İslam Türk dövlətinin tanınması məqsədilə İstanbula gələrək Ənvər Paşa və Tələt Paşa ilə görüşmüş, yardım məqsədi ilə onlara müraciət etmiş, lakin məlum səbəblər üzündən buna nail ola bilməmişdilər. Nəhayət imperiya

daxilindəki bir çox tatarlarla yanaşı Kırım tatarları da bolşevik Rusiyanın əsarəti altına düşdü. Kırım tatarlarının ən böyük faciəsi də bu dövrlərdən başlandı. Belə ki böyük tələsizliyə və haqsızlıqlara uğrayan Kırım tatarları digər türk xalqları olan qaraçaylar, balkarlar, Axısxa (Məhsəti) türkləri və digər türk olmayan almanlar, kalmıqlar, çeçenlər, inquşlar və bəzi kiçik xalqlarla birlikdə II Dünya Müharibəsi dönməində Sovet diktatoru Stalinin əmri ilə faşist Almaniyası ilə iş birliyi ittihamı ilə suçlandırılaraq qətlə yetirilmiş və qalanları sürgün edilmişdir. Bu qətl və sürgün nəticəsində Kırım tatarlarının təqribən əlli faizi məhv olmuş, qalan hissəsinin böyük bir qismi isə məhv olmamaq üçün özlərini başqa millətlər kimi tanıtmış, adlarını belə dəyişdirib başqa-başqa yazdırmışlar. Sürgündən sonra onlar haqqında 1989-cu ilə qədər heç bir statistik məlumat verilməmişdir. Sovet İmperiyası dağıldıqdan sonra Kırım tatarları da başqa suçlandırılan xalqlar kimi öz tatar adlarını bərpa etmiş və öz doğma vətənləri olan Kırım Muxtar Respublikasına qayıtmaq uğrunda mübarizəyə başlamış və Kırım tatar xalqının böyük oğlu Mustafa Cəmil Bəy Kırımoglundun rəhbərliyi ilə buna qismən də olsa nail olmuş, yüz minə yaxın Kırım tatarı Kırıma qayıtmış, öz siyasi və iqtisadi hüquqları uğrunda mübarizə aparmaqdadırlar. Bu gün Kırım tatarlarının dünyadakı ümumi sayı haqqında dəqiq bir statistik məlumat yoxdur. Bəzi mənbələrin verdiyi məlumatlara görə Kırım tatarlarının bir milyona yaxını Özbəkistanda, səksən minə yaxını Türkmənistanda, yüz əlli minə yaxını Qırğızıstanda, beş yüz minə yaxını Qazağıstanda, yüz minə yaxını Tacikistanda, yüz əlli minə yaxını Ukraynanın müxtəlif yerlərində, iki yüz minə yaxını Türkiyə və dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşamaqdadırlar.

Kırım türklərinin öz doğma vətənlərinə qayıtması uğrunda mübarizələri bu gün də davam edir. Bu işdə onlara bütün mütərəqqi ölkələr, xüsusilə Türk Cümhuriyyətləri əlindən gələni əsirgəməməlidir.

Tanrı sizlərin bu haqlı davanıza yardımçı olsun. Amin.

1.32. Əfqanıstan Türkləri

Asiya qitəsinin strateji bölgələrindən biri olan və tarixən müxtəlif adlarla adlandırılan Güney Türküstan indiki Quzey Əfqanıstan tarixin müəyyən dövrlərində ayrı-ayrı imperatorluqların hakimiyyətləri altında olmuş, bizim eranın 50-ci illərindən 1855-ci ilə qədər qısa müddətli ərəb istilasını çıxmaq şərtilə Türk-Turan hakimiyyəti altında olmuşdur. Belə ki, bizim eranın 50-125-ci illərində Sakaların (skiflərin - A.M.), 125-480-ci illərdə Türk əsilli Kuşanların, daha sonra Ağ Hunların, Qəznəvilərin, Səlcuqların, Xarəzmşahların, Moğolların, Teymurilərin, Teymur nəslindən olan Baburların, Nadir şah Əfşarın, Əhməd şahın idarəçiliyində olan indiki Quzey Əfqanıstan bir Türk yurduna çevrilmişdi. Türk dövlətləri olan Osmanlıların, Qacarların və xüsusilə Baburların mərkəzi hakimiyyətlərinin zəifləməsindən

istifadə edən Böyük Britaniya, çar Rusiyası və Çin-Türküstan ərazisini mərhələ-mərhələ öz nüfuz dairələrinə almağa başladılar. Anqlo-Rus andlaşması ilə İngilislər Asiyayı şərqdən mühasirəyə alaraq Osmanlı və Türk-Moğol imperatorluqlarını çökdürməyə başlayarkən, ruslar da Asiyadakı Türk xanlıqlarını bir-bir ortadan qaldıraraq Çin və Yaponiya sərhədlərinə yaxınlaşdılar. Fərsətdən istifadə edən Çin belə böyük bir pay qopararaq Şərqi Türküstana sahib çıxdı. Beləliklə, Türküstan İngilis, Rus və Çin tərəfindən paylaşıldı. Bu da azmış kimi Türküstan türklərini bir-birindən ayırmaq üçün bir Bufer Dövlət - süni Əfqanıstan yaratdılar və onun idarəçiliyinə kimliyi bəlli olmayan Əmir Şir Əlini gətirdilər. Əmir Şir Əlidən Əmir Əbdürrəhmana qədər beş Əfqan padşahının müdafiə naziri ingilis generalı Villiam Kambell oldu. İngilis generalı Villiam Kambell guya müsəlmanlaşaraq General Şir Məhəmməd Xan ləqəbilə faktiki olaraq ölkəni idarə etməyə başladı. Bu ingilis idarəçiliyi sayəsində Cənubi Türküstan - indiki Şimali Əfqanıstanda yaşayan Türklər sıxışdırılmağa, yox edilməyə çalışılmış, soy qırımına məruz qalmışlar. Bütün bunlar da azmış kimi Sovet ideoloqlarının əli ilə Böyük Türküstanı bir də beş yerə bölərək Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Tacikistan, Türkmənistan adı altında "Türk" və "Türküstan" adını tarixdən silib ona Orta Asiya adı qoydular. Beləliklə, Ana Türküstan faktiki olaraq yeddi yerə parçalanmış oldu ki, bunlardan da ən çox assimilyasiyaya məruz qalanı Doğu Türküstan və ya indiki Quzey Çin Türkləri və Güney Türküstan və ya indiki Quzey Əfqanıstan Türkləridir. Bu iş xarici güclərin iradəsi ilə Güney Türküstanda indiki Quzey Əfqanıstanda hakimiyyətə gətirilən Puştuların və Talibanların hakimiyyətləri dövründə daha amansız şəkildə alınırdı. Əslində Qərbin əli ilə yaradılan Əl-Kaidə kimi Taliban da İslama zərbə vurmaq üçün qurulan suç təşkilatlarından biridir. Daha doğrusu, Taliban xarici güclərdən dəstək alan, xarici güclərin kölgəsində böyüyən Türk düşməni Puştu irqçiliyinin davamlı daşıyıcısıdır. Onların İslamla heç bir əlaqəsi yoxdur. Ona görə də Əfqanıstan Türkləri Talibana qarşı ölüm-dirim savaşına çıxmışdı. Əgər Cənubi Türküstan - indiki Quzey Əfqanıstan Türklərinin bu günə qədər apardıqları haqlı mücadiləyə dəstək verilseydi, səsləri duyulsaydı, Dünya Əfqanıstanda bugünkü kritik duruma düşməzdi. Xarici güclərin dəstəyi ilə iqtidara gələn irqçi Puştular heç bir zaman birləşdirici deyil, əksinə bölücü siyasət yürütdüklərindən Əfqanıstan deyilən məmləkətdə savaş hələ də bitməmişdir. Əgər insanlıq adına, uyqarlıq adına bir şey yaradılması istənilsə, çağdaş bir ictimai-siyasi sistemin Əfqanıstanda tətbiqinə ehtiyac duyulur. Bu çağdaş siyasi sistem ya Türklərdən, Puştulardan və Taciklərdən ibarət Demokratik Federativ Əfqanıstan Respublikası, ya da Türklərdən ibarət

müstəqil Türkünstan və Puştulardan ibarət Əfqanıstan dövlətləri ola bilər. Ancaq bu şəkildə Əfqanıstanda birlik və bərabərlik təmin oluna bilər.

Tarixən bir Türk bölgəsi olan Cənubi Türkünstanın - indiki Şimali Əfqanıstanın Bəlx, Herat, Qəznə və s. kimi məşhur şəhərləri Türk hakimiyyətləri dövründə ən parlaq dövrlərini yaşamışdır. Hətta Babur Mavərinəhrin Fərqanə bölgəsində anadan olmasına baxmayaraq Kabilə özünə paytaxt seçmiş və vəsiyyətinə uyğun olaraq Kabilədə dəfn edilmişdir. Bu gün bu tarixi Güney Türkünstan məmləkətində Baburla yanaşı ünlü Türk böyükləri olan Mahmud Qəznəvi, Sultan Hüseyn Baykara və Əlişir Həvai də uyumaqdadırlar.

Bu günkü Əfqanıstanın 28 vilayətindən 12-də əhalinin əksəriyyəti Türklərdən ibarətdir. Əhalisinin tam sayı bəlli olmasa da bəzi mütəxəssislər Əfqanıstan əhalisinin 30 milyona yaxın olduğunu və bunların üçdə birinin, yəni on milyonunun Türk əsilli olduğunu göstərir. Bu Türklər dili, mədəniyyəti, yaşayış tərzilə Türk dünyasının ayrılmaz parçasıdırlar. Onlar Əfqanıstan deyilən məmləkətin köklü etnoslarından. Burada özbəklərlə yanaşı türkmənlər, qırğızlar, qazaxlar, qıpçaqlar, qarluqlar, qaraqalpqlar, Ağ Hun və ya Eftalit sayılan xalqlar, uyuqlar, hazarlar və Aymak türkləri bu gün də yaşamaqdadırlar.

Türk dünyasının Çinə birləşdirilən Şərqi Türkünstan türkləri, İraqın tərikibində qalan Kərkük türklərindən sonra ən məzlum duruma düşürülən Əfqanıstan türkləri ən son Türk bəylərindən olan Şərif xanın öldürülməsindən (1887-ci il) sonra olmanın işkəncələrə məruz qalmışlar. Əfqanıstan Türkləri istər İngiltərə, istər onların əli ilə yaradılan Pakistan, istər Sovet İmperatorluğu və istərsə də Qərbin əli ilə yaradılan irqçi Puştu və Taliban tərəfindən soyqırıma məruz qalmış, zəif duruma düşürülmüşlər. Ən ağır Türk düşmənçiliyi Puştu hökmranlığı, xüsusilə Nəcibullah və Taliban iqtidarı dövründə olmuşdur. Belə ki, xarici güclər tərəfindən həmişə himayə edilən Puştular iqtidarda olmuş, bölgənin əsil sahibi olan Türklərə hər hansı bir söz haqqı verilməmişdir. Nəcibullahın hakimiyyəti dövründə Türkünstan adı yasaqlanmış, Əfqanıstan Türklərinə qarşı düşmənçilik siyasəti yeridilmişdir. Taliban iqtidarı da ilk aylardan başlayaraq geniş çaplı bir etnik təmizləmə kampaniyasına başladı. Pakistanın etimadını doğrultmadığından Pakistan hökuməti 1994-cü ilin oktyabr ayında Talibanın Qəndəharı ələ keçirməsindən sonra Hikmətyardan imtina edərək Talibanı dəstəkləməyə başladı. ABŞ və İngiltərənin təhriki Pakistanın hərbi gücü və mütəxəssisləri, Səudiyyə Ərəbistanı və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin maddi dəstəyi sayəsində 1995-ci ilin sentyabrında Heratı, 27 sentyabr 1996-cı ildə Paytaxt Kabilə zəbt etməklə

faktiki olaraq Əfqanıstan yönətimini ələ keçirdilər. Taliban Əfqanıstanın son kommunist lideri Nəcibullah və qardaşını asdıqdan sonra Əfqanıstanda bir şəriət dövləti qurulduğunu elan edərək ölkə daxilində yeni qaydalar və qadağalar tətbiq etməyə başladılar. Talibanın ilk qərarları qadınla bağlı idi. Bu qərarlara görə qadınların məktəbə getməsi, başıaçıq dolaşması, bayırda işləməsi yasaq elan edildi. Qadınların çalışdığı məktəb və xəstəxanalar bağlatdırıldı. Taliban kişilər və uşaqlar üçün də yeni qaydalar tətbiq etməyə başladı. Belə ki, bütün həddi-buluğa çatmış kişilər saqqal saxlamalı, kosa kişilər belə süni saqqal taxmalı, saqqalı tıraş etməməli, namaz vaxtı məscidə getməlidirlər. Ölkə daxilində içki içmək, satın almaq, satmaq, futbol oynamaq, musiqi dinləmək, televiziya baxmaq, idman klublarına, gözəllik salonlarına getmək də qadağan olunmuşdu. Uşaqların belə oynaması, oyuncaq oynatması, yelpənək uçurması yasaqlanmışdı. Talibanın yasaqlarını bir kitaba belə sığışdırmaq olmaz. Ən qəribəsi də bu idi ki, Taliban liderləri bütün bunları İslam adına etdiklərini iddia edirdilər. Əslində isə bu islama zidd qadağalardan öz siyasi məqsədləri üçün istifadə edir, etnik təmizləmə siyasəti yeridir, Puştu olmayan Türk, Tacik və digər xalqları cəzalandırırdılar. Millətlərarası Əfv Təşkilatının 1996-cı il 12 oktyabr tarixli bəyanatında göstərilirdi ki, Kabildə min adam Taliban əleyhinə olduğu üçün həbs edilmiş, onlardan üçdə ikisi güllələnmişdi. Taliban hakimiyyəti dönməndə ən ağır terrora və etnik təmizləməyə Əfqanıstan Türkləri məruz qalmışdı. Minlərlə Türk Puştu Talibanlar tərəfindən əsir götürülərək müxtəlif işkəncələrə məruz qaldıqdan sonra qətlə yetirilmişlər.

Baxmayaraq ki, 1963-cü ildə Əfqanıstanın siyasi həyatında "yeni demokratiya" adı altında bəzi dəyişikliklər olmuş, yeni Konstitusiya qəbul edilərək siyasi fəaliyyətlərə icazə verilmişdi. Bu "yeni demokratiya"dən ən çox yararlanan sovet yönümlü kommunistlər olmuşdu. Bu "demokratiya"dən Əfqanıstan Türklərinin payı yalnız bir saatlıq radio proqramı olmuşdur ki, bu da Davud xanın 1973-cü il çevrilişi ilə qapadılmışdı. 1978-ci ilin aprel ayında Davud xan rejiminə son qoyub hakimiyyətə gələn sovet yönlü Nur Məhəmməd Tərəki, 1979-cu ilin 14 sentyabrında Moskvadan qayıdarkən qətlə yetiriləndən sonra hakimiyyətə gələn kommunist Hafizullah Əmin, daha sonra 1 yanvar 1980-ci ildə hakimiyyətə gətirilən Babrak Karmal, 4 mart 1986-cı ildə hakimiyyətə gələn Nəcibullah dönməndə sözdə Puştu və Dari olmayan xalqlara da ana dilində təhsil alma və mətbuat haqqı verilsə də bunları tam həyata keçirməyə imkan verilməmişdi. Bütün bunlara baxmayaraq bu dövrdə Özbək və Türkməncə ibtidai məktəb kitabları hazırlanmış, Əfqanıstan Elmlər Akademiyasında Özbəkçə bölmə açılmış, Özbəkçə "Ulduz", Türkməncə

"Guraş" adlı qəzetlər nəşr edilmiş, onlarla Özbək və Türkmən şairləri ana dilində ədəbi əsərlər yaratmışdılar. Bu ədəbi əsərlərdə hökumətləri mədh edən əsərlərlə yanaşı, milli düşüncələri əks etdirən əsərlər də yazılmış və çap edilmişdi. Bütün bunlara Taliban hakimiyyəti dönməndə son qoyulmuşsa da mücahid qruplar arasında Türklüyü vəsf edən ədəbi-siyasi şerlərə rast gəlinməkdədir.

Əfqanıstan Türklərinin milli özünüdərkində bu milli şairlərlə yanaşı ən böyük rol oynayan Kokand xanlarından Dudayar xanın qız nəvəsi Pakistanda anadan olmuş Azad Bəy Varis Kərim oğlu bütün mənalı həyatını Əfqanıstan Türklərinin müstəqilliyinə həsr etmiş və bu yolda da şəhid olmuşdur. Azad Bəyin Əfqanıstanda ruslara, puştlara və Talibana qarşı apardığı Türküstan mücadiləsi İslamabadı, Moskvanı, Tehranı və hətta İslam Kərimovu narahat etməyə başlamış və nəticədə İranın təşkil etdiyi terror aktı nəticəsində yardımçısı Xalidi və mühafizəçisi Zeynalabdinlə birlikdə öldürülmüşdü.

Azad Bəy Əfqanıstan Türklərinin haqq səsinə dünyaya çatdırmaq üçün Mevləvi Tahir Müttəhar və Kərim Məhdum ilə birgə Şimali Əfqanıstan Vilayətləri İslam İttihadı adlı Türk partiyası yaradaraq fəaliyyətə başlamış, daxilə isə Türk əsilli hərbiçiləri əslən Özbək Türkü olan Rəşid Dostumun ətrafında birləşdirməyə səy göstərmiş, Quzey Əfqanıstanda, yəni Güney Türküstanda Türkmən, Özbək, Qırğız, hazar və s. Türklərdən ibarət bir müstəqil Türk dövləti yaratmağa çalışmışdır. Lakin Azad Bəydən fərqli olaraq general Rəşid Dostum müstəqil Türküstan dövləti deyil, Əfqanıstanın bütünlüyünü qoruyub saxlayan türklərdən, puştlardan və taciklərdən ibarət Federativ bir dövlət qurulmasına çalışır və bununla da Özbəkistan və Qərb dövlətləri tərəfindən dəstəklənirdi. Fəqət bəlli olduğu kimi Əfqanıstanda hadisələr başqa şəkil aldı və Pakistanın dəstəyi ilə bütün Əfqanıstan Taliblər hakim oldu. Bu proses də uzun sürmədi. Orta Asiya təbii qaz və neftinin Pakistanın əlinə keçəcəyindən əndişə edən ABŞ dövryyəyə girdi və NATO qüvvələrini Əfqanıstanı yerləşdirərək Taliban hakimiyyətini devirdi.

Nə qədər ki bu bölgədə böyük dövlətlərin maraqları tam təmin olunmayıb Əfqanıstan deyilən məmləkətdə sabitlik olmayacaq. Bizlərə ümid verəcək tək şey Türk ordusunun da NATO qüvvələri tərkibində Əfqanıstanda olmasıdır. Bu fakt ən azından Əfqanıstan türklərini Puştların soyqırımından qoruyacaq və gələcəkdə qurulacaq Əfqanıstan hakimiyyətinin tərkibində türklər də az və ya çox dərəcədə təmsil olunacaq. Türkiyənin bölgədə olmasından məmnun olan Əfqanıstan Türkləri gələcəyə ümidlə baxmaqda və gec-tez vitse-generalsimus Ənvər Paşanın və mücahid Azad Bəyin Böyük Türküstan idealının həyata keçməsinə inanmaqdadırlar. Bu idealın həyata

keçməsi üçün bütün Türk Cümhuriyyətləri - xüsusilə Türkiyə və Azərbaycan Respublikası Türküstandakı Türk Cümhuriyyətləri olan Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızistan və qonşu Qazaxıstan Respublikaları Əfqanıstan Türklərinin milli mücadiləsinə həryönlü yardım etməli, Türküstan idealını gerçəkləşdirməlidirlər.

Tanrı Böyük Türküstan üçün şəhid olanlara rəhmət etsin, onun üçün çalışanlara yardımçı olsun. Amin.

1.33. Balkan Türkləri

Tədqiqatçılar göstərirlər ki, Türklər ilk olaraq IV əsrdən başlayaraq Şərqi Avropaya, o cümlədən Balkanlara gəlməyə başlamışlar. İlk olaraq Qərbi Hunlar, Avarlar, Bulqarlar, Oğuzlar, Peçeneqlər və Kumanlar IV əsrdən XIV əsrə qədər təxminən 1000 il bu ərazidə yerləşmiş, uzun müddət buraları öz hakimiyyətləri altında saxlamış, yerli xalqlarla və özləri ilə gətirdikləri Slavyanlarla qaynayıb-qarışmış, hətta Slavyanlaşmışlar. Belə ki, Bulqarlar bu bölgədə VII əsrin II yarısından etibarən yurd salmış, daha sonralar dövlət

qurmuş, hətta ərəziyə öz adlarına uyğun olaraq Bolqarıstan adı vermişlər. Lakin bir çox Türk boyları kimi Bulqarlar da Slavyanlaşmış, kütləvi şəkildə xristianlığı qəbul etmiş və sonda öz kökü olan Türklərə düşmən kəsilmiş, dövlət qurma qabiliyyəti olmayan Slavyan təbəələrinə mənən məğlub olmuşlar.

XIV əsrdən başlayaraq XIX əsrin sonlarına qədər, demək olar ki, bütün Balkan yarımadası Osmanlı Türk İmperatorluğunun tərkibində olmuşdur. Fəth edilən ərazilərə batı və quzey Anadoludan gətirilən Türklər yerləşdirilmiş, onlar bu ərazilərdə kənd və qəsəbələr salmış, uzun müddətdən bəri bu bölgədə yaşamış və bu gün az da olsa yaşamaqdadırlar. Bu ölkələr sırasına Bolqarıstan, Makedoniya, Kosova və Batı Trakya daxildir.

Batı Trakya Türklərinə xüsusi bir yazı həsr etdiyimizdən biz bu yazımızda Bolqarıstan, Makedoniya və Kosova Türkləri haqqında müəyyən məlumat verməyə çalışacağıq.

Bolqarıstana ilk gələn Türk qövmü Hunlar və Avarlar olsa da, Bolqar xalqının formalaşmasında əsas rolu Bulqar Türkləri oynamışlar. "Adı bizim, dadı özgənin" olan Bulqarlar sonradan Balkanlarda Bolqar adı ilə Slavyanlaşmışlar. Tədqiqatçıların fikrincə, bir çox Şərqi Avropa ölkələrində, o cümlədən Bolqarıstanda "Turanid" irqini "olduqca böyük topluluqlar təmsil edirlər" (Bax: Prof.Dr.Laszlo Rasonyi, Tarihte Türklük, Ankara, 1971. səh. 9). Araşdırıcıların fikrincə, indiki Bolqarların formalaşmasında qədim Bulqar Türkləri və Slavyanlarla yanaşı, digər Türk boyları, əsasən də Kuman Türkləri xüsusi rol oynamışlar. Bu boylar Qara dəniz ətrafında Hun dövlətinin digər Türk boyları ilə qarışaraq hələ 482-ci ildə Bulqar toplu adını meydana gətirmişdilər. Ümumiyyətlə, "Bulqar" sözü Türkcə "bulqamaq" felindən törəyən "müxtəlif, qarışıq" deməkdir (Bax: L.Rasonyi, göstərilən əsəri, səh. 89).

Avar Türkləri bir çox xalqlar kimi Bulqarları da Balkanlara doğru sürükləmiş, nəhayət, VII əsrin ikinci yarısında Bulqarların daha böyük köçü başlamış və onlar bu dövrdən başlayaraq Balkanlarda yurd salmışlar ki, bu işdə Türk boyu olan Onoqurların böyük rolu olmuşdur. Birinci Göytürk Xaqanlığı 630-cu ildə yıxıldıqdan sonra Qafqazın quzeyində Böyük Bulqar dövləti yaranmışdı. Bu dövlətin qurucusu Qurd Xan idi. Qurd Xan Asiya Hun Türklərinin nəslindən idi. Qurd Xanın ölümündən (665) sonra Böyük Bulqar dövləti parçalanmış, Otuz Oquzlardan ibarət olan qrup quzeyə çəkilərək İtil (Volqa) Bulqar dövlətini qurmuş, Qurd Xanın oğlu Bat Bayanın başçılıq etdiyi qrup isə Xəzər Xaqanlığına tabe olub Qafqazda qalmışdılar. Tədqiqatçılar göstərir ki, Qafqazda qalan bu Bulqar Türkləri indiki Balkarların cəddidir.

Bulqarların digər böyük bir qismi isə Qurd Xanın kiçik oğlu Asparuxun başçılığı ilə Balkanlara keçərək orada müstəqil Bulqar dövlətini (668) qurmuşdular. Bu Dunay Bulqar dövləti güclənərək özünü Bizans İmperatorluğu ilə bərabər hüquqlu dövlət kimi aparmağa başlamışdılar. Omurdağ Xanın hakimiyyəti dövrü (814-831) bu dövlətin ən parlaq dövrü olmuşdur. Qədim Türk Bulqarlar, Kobratın başçılığı ilə Onoqurlar və digər müttəfiqləri ilə birgə Böyük Bulqarıstanı (bəzi mənbələrdə Türk Bolqarıstanını (Rasonyi, göstərilən əsəri, səh. 94) təsis etmiş və İmperator Herakliosun müttəfiqi sifəti ilə Avarlarla savaşmışlar. Bu Bulqar Türkləri böyük mədəniyyət yaratmış, 1185-1237-ci illərdə II Bulqar İmperatorluğunu qurmuş, Bizans dövləti ilə də savaşlar yapmışlar.

Bulqarların sürəkli Slavyanlaşması IX əsrdə, demək olar ki, tamamlanır. Xüsusilə, Boris (Boqoris) Xan 864-cü ildə xristian olduqdan sonra artıq Bulqarıstan Slavyan və Bizans mədəniyyətinə bağlı bir dövlət sayılır. Daha sonra XII əsrdə II Bulqar çarlığının təməlini Bulqarlar içərisində əriyən Kuman Türkləri atmışlar. Beləliklə, Bulqarların ilk və qədim tarixi slavyanca danışmalarına və slavyan şüuruna malik olmasına baxmayaraq, Türk tarixindən ayrılı bilməz (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Rasonyi, göstərilən əsəri, səh. 93).

XIV əsrdə Bolqarıstan adı alan indiki Bolqarıstan Osmanlı Türkləri tərəfindən fəth edilir. Belə ki, 1389-cu ildə Sultan I Muradın həyatı bahasına qazandığı Kosova ovası zəfəri bir çox Balkan ölkələri ilə yanaşı, Bolqarların da taleyini bəlli etdi. Osmanlı Türkləri Bolqarıstana dilləri və dinləri ilə bərabər ədəbiyyat, sənət, adət və mədəniyyət kimi mənəvi güc də gətirdilər. Bu mənəvi gücün təmsilçiləri Türk ədəbiyyat, elm və sənət tarixində adları şərəflə yad edilən Qayqusuz Abdal, Sinan Paşa, Necati, Əhməd Paşa, Mərcimək Əhməd, Aşıqpaşazadə, Əhməd və Mehmet Yazıcıoğlu qardaşları, Ələddin Çələbi, Əli Həsən Çələbi (XV əsr müəllifləri), Öksüz Dədə, Ozan Kazak Abdal, Seyid Əli Sultan, Qurd Mehmet Əfəndi, Mehmed Əli Rəis, Lətif, Kınalızadə Həsən Çələbi, Usuli, Veysi, Zati, Türk-İslam dünyasının ünlü şair və bilim adamı Bali Baba, Bəyani və b. (XVI əsr müəllifləri), məşhur Türk səyyahı Övliya Çələbi, Həsən Dədə, Katib Çələbi, Haili, Şeyxülislam Yahya Bəy, məşhur tarixçi Pəçəvi və b. (XVII əsr) şəxsiyyətlərdir.

Xristian dünyasının Osmanlı Türkləri üzərinə basqıları və yerli Bolqarları müdafiə etmələri, nəhayət, 1878-ci ildə "Berlin müqaviləsi" nəticəsində Bolqarıstan Osmanlı İmperatorluğundan ayrılmışsa da, öz müstəqilliyini yalnız 6 oktyabr 1908-ci ildə elan etmişdi. Balkan müharibəsi və I Dünya müharibəsi dönməndə bütün Balkanlardan, o cümlədən də

Bolqarıstandan böyük Türk köçü dalğası başlamış və zaman-zaman davam etmişdir. Digər Balkan dövlətlərində olduğu kimi, Bolqarıstanda da Türklər sıxışdırıldığından, buradakı Türk ziyalıları təşkilatlanmağa başlamış, ayrı-ayrı dövrlərdə toplantılar, qurultaylar keçirərək Bolqarıstanın yürütdüyü milli ayrışdırıcıya qarşı etirazlarını yazılı və şifahi şəkildə bildirmişdilər. Bolqar hökuməti bütün bu etirazlara baxmayaraq, Türk məktəblərini qapatmış, Türk torpaqlarını zəbt edərək Bolqarlar arasında paylaşdırmışdır. Qalan Türk məktəblərinə Bolqar öyrətmənlər təyin etmiş, Türk əhaliyə ağır vergilər yükləmiş, Türk uşaqlarını Bolqarca təhsil almağa məcbur etmişlər. Bütün bu dövlət səviyyəsində aparılan qeyri-insani məsələlərdə əsas məqsəd Türkləri Türkiyəyə köçə zorlamaq olmuş və buna nail də olunmuşdu. Beləliklə, Bolqarlar mərhələ-mərhələ Türk məktəblərini qapatmış, Türk dini qurumlarının və vəqflərinin xeyli hissəsini ləğv etmiş, Türk xeyriyyə cəmiyyətlərini sıxışdırmış və bununla da Bolqarıstandakı Türk azınlığın ana sorunlarını tamamilə məhdudlaşdırmışdılar.

Bolqarların Türk düşmənciliyi son 65 ildə daha da güclənmiş, hətta 1933-cü ildə Bolqarlar Razqardakı Türk qəbristanlığını belə yandırmışdı. Bu mənfur hərəkətə qarşı Türkiyə universitet tələbələri mitinqlər yapmış, İstanbuldakı Bolqar Konsulluğuna qara çələng qoymuşdular. Bolqarıstandan Türkiyəyə ən böyük köç dalğalarından biri də 1989-cu ildə olmuşdur. Doğrudur, onlardan bir qismi, təqribən 150 min nəfəri yenidən Bolqarıstana qayıtmışdı. Lakin böyük bir qismi də təkrar Bolqar şovinizminə tuş gəlməmək üçün Türkiyədə qalmışdı.

Bugünkü Bolqarıstanda bəzi mənbələrə görə, 2 milyon Türk yaşayır. Bolqarıstan əhalisinin 6 faizini təşkil edən qaraçıların İslam dininə bağlı olan 200 minə yaxını Türkcə danışdığından onlar da özlərini Türk hesab edirlər. Rəsmi statistikaya görə, Bolqarıstanda Bolqarların artımı 6 faiz təşkil etdiyi halda, Türklərin artımı təqribən 17,7 faiz təşkil edir. Əvvəlki, xüsusilə, Bolqarların sovetləşməsi dövründə Türk əsilli Tatarların əksəriyyəti zorla Bolqarlaşdırılmışdır. 1990-cı ilin iyun ayında keçirilən ilk sərbəst seçkilərdə bütün dövlət səviyyəli təzyiqlərə baxmayaraq, Bolqar Parlamentinin 400 millət vəkili 23-ünü Türklər seçdirə bilmişdilər. Bütün təzyiqlərə baxmayaraq, bu gün də Bolqarıstanda yaşayan Türklər öz milli kimliklərini qoruyub saxlamaqda, Bolqar şovinizminə qarşı cəsarətlə mübarizə aparmaqdadırlar. Bu işdə Bolqarıstandakı Türk ziyalıları, şair və yazıçıları Bolqar hökuməti tərəfindən ölümə məhkum edilmiş dillərini, ədəbiyyatlarını diri saxlamağa çalışmış, bu yolda bütün işgəncələrə sinə gərmiş, səslərini dünyaya duyurmuşlar. Onların yaratdığı bu milli ədəbiyyat bundan sonra da

Bolqarıstan Türklərinin mənəvi güc qaynağı olacaq, Bolqarıstan Türkləri 600 illik bir dönmədə yaşadıkları bu ərazidə yenə də öz varlıqlarını sürdürəcəklər.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Balkanlarda, o cümlədən də Makedoniyalı İskəndərin vətəni olan Makedoniyada Türklərin yerləşməsi IV əsrdən başlayaraq XIII əsrə qədər Hun, Avar, Bulqar, Oğuz, Peçeneq və Kuman Türkləri, XIV əsrdən isə Osmanlı Türkləri ilə bağlıdır. Belə ki, ilk olaraq bu bölgəyə gələn Hunlar və Avarlar İmperatorluqları dağıldıqdan sonra yerli xalqlarla qaynayıb-qarışmış, sonda əriyib getmişlər. Türk kökənli Bulqarlar isə "Bolqar" adı ilə Slavyanlaşmış, xristianlığı qəbul etmiş və Türklüklərini mərhələ-mərhələ tamamilə unutmuş, hətta Macarlar kimi ən qatı Türk düşməninə çevrilmişlər.

Tarixi mənbələrə görə, Peçeneqləri isə IX əsrdə quzeydən Ruslar, doğudan isə Uzlər sıxışdırdıqlarından onlar da Bizansa sığınaraq xristianlığı qəbul etmiş Bolqarıstan və Makedoniyada yerləşmişdilər. Bəzi müəlliflərə görə, Yunan Makedoniyasındakı (Bu gün Makedoniya müstəqil dövlətdir - A.M.) Meqleno Ulahları və Sofya ətrafındakı Şor Bulqarları Peçeneq Türk nəslindəndirlər. Peçeneq və Kuman Türklərinin Makedoniyadan minlərlə ailəni çıxarıb orada yerləşmələrinə dair xeyli mənbələr vardır. XIII əsrdə də Bizans İmperatoru İohannes Vatatzes (1222-1254) Balkanlara ayaq basarkən Moğolların qabağından qaçan Kuman Türklərinin bir çoxunu Makedoniya, Trakiya və Anadolunun Menderes vadisində yerləşdirmişdir (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Rəsonyi, göstərilən əsəri, səh. 132, 148, 154).

1389-cu ildə Sultan I Muradın başçılığı ilə Osmanlı Türk ordularının I Kosova zəfəri ilə bir çox Balkan ölkələri kimi, Makedoniya və Kosova bölgəsi də Osmanlı İmperatorluğuna daxil edilmişdi. Bu ərazilər XIX əsrin sonlarına qədər Osmanlı İmperatorluğunun tərkibində olmuş, fəth edilən torpaqlarda Türklər yerləşmişdilər. Osmanlı Türklərinin boşalmış Makedoniya və Trakya torpaqlarına yerləşməsi bu zəngin ərazilərin uzun müddət Osmanlı Türk dövlətinə bağlı qalmasına bir amil olmuşdur. XIX əsrin sonlarında Makedoniya və Kosova ən qarışıq bir fırtına yuvası idi (Kosovada bu fırtına bu gün də davam etməkdədir - A.M.). Buraların əhalisi tarixən çox qarışıq olmuşdur. Türk idarəsi altında bu bölgələrdə Bolqarlarla yanaşı, Albanlar, Serblər, Yunanlar, Ulahlar və Türklər yaşayırdı. Ona görə də, Makedoniyada və Kosova uğrunda dörd qonşu dövlət - Osmanlı, Yunan, Bolqar və Serblər yarışa girişmişdi. "Bulanıq suda ov etməkdə" mahir olan böyük dövlətlər bu ərazilərə istədikləri valiləri təyin etmək tələbi ilə Osmanlı dövlətinin daxili işlərinə qarışır, xristian amilindən maksimum yararlanaraq bu bölgələri Osmanlı İmperatorluğundan qoparmağa çalışırdılar və sonda buna nail də

oldular. Bölgədə 600 illik Türk hakimiyyətinə son qoyuldu. Bölgənin ağır günləri də bu Türk hakimiyyətinin sona çatması ilə başladı.

Makedoniya Yuqoslaviya Federasiyasının dağılması ilə, nəhayət, 1991-ci ildə öz müstəqilliyini qazandı. Kosovada isə müstəqillik mücadiləsi apararaq nəhayət öz müstəqilliklərinə qovuşmuş və dünyanın bir çox dövlətləri tərəfindən tanınmışdır.

Bütün Balkanlarda olduğu kimi, Makedoniya və Kosovada da artıq 100 illik bir Türk düşmənçiliyi hökm sürmüş, Türklər sıxışdırılıb ölkədən çıxarılmışdır. Bu gün artıq Makedoniyada 200 min, Kosovada isə təqribən 50 min Türk yaşamaqdadır. Makedoniyadakı Türklər Makedoniyalıların, Kosovadakı Türklər isə Serblərin basqısı altında öz mücadilələrini davam etdirirlər. Bu gün Makedoniyadakı Türklər Usküp, Bitola, Qostivar, Kalkandələn, Negitino, Resne, Ohri, Manastır, Radoviç, Valandova, Ustrumca, Köprülü bölgələrində dağınıq halda yaşamaqdadırlar. Son illərdə yaradılan Türk siyasi partiya və dərnəkləri Türklərin səsini dünyaya duyurmağa başlamışlar. 1990-cı ildən sonra çoxpartiyalı sistemə keçən Makedoniyada Türk Demokrat Birliyi ilk seçkilərə qatılmış, daha sonra Türk Demokrat Partiyası adını almışdır, 1994-cü il seçkilərində 1 millət vəkili ilə Makedoniya Parlamentində təmsil olunmuşdu. Bu gün Makedoniya Türkləri Makedoniya vətəndaşı olaraq Makedoniya ilə Türkiyə Cümhuriyyətinin arasında yaxşı əlaqələrin qurulmasına çalışırlar.

1.34. Qaqauz Türkləri

Bugünkü Qaqauzlar ortadoks xristian dininə bağlı kiçik bir Türk xalqıdır. Qaqauzların mənşəyi haqqında bir çox tədqiqatçıların bir-birinə zidd olan fikir və mülahizələri mövcuddur. Belə ki bəzi araşdırıcılar qaqauzların

mənşəyini uzlara (oğuzlara - A.M.), bəziləri qaraqalpklara, bəziləri kumanlara (qıpçaklara - A.M.), bəziləri də XIII əsrdə moğolların Anadolunu istilasını nəticəsində Anadolu Səlcuq sultanı II İzzəddin Keykavusla birgə Rumeliyə köçmüş olan Səlcuq türklərinə aid edirlər. Hətta bolqar tarixçisi G.D Balaşçevə görə "Qaqauzlar Anadolu Səlcuq Türklərinin nəvələridir və "Qaqauz" adı da Anadolu Səlcuq sultanı II İzzəddin Keykavusun "Keykavus" adından götürülmüşdür".

Qaqauzların Anadoludan gəldikləri və Səlcuq Türklərindən olduqları fikrini tədqiqatçılardan Osman Turan, Xəlil İnalçık, Kamal Karpat, Vladimir Zayançovski, İstoyan Cansızov və digər müəlliflər də qəbul edirlər.

Çex tarixçisi və tədqiqatçısı Konstantin Irecek isə qaqauzları Moğol istilasından sonra Bolqarıstanda yerləşmiş olan kumanların qalıqları olaraq qəbul edir.

Türkoq V.A. Moşkova görə isə "Qaqauzlar Kuman Türklərinin deyil, 1064-cü ildə Dunay çayını keçərək Balkan yarımadasında yerləşən Oğuz Türklərinin nəslindənirdilər". Bunların bir hissəsinin çox sonralar Rusiyaya keçib başqa türk tayfaları ilə qaynayıb-qarışaraq "Qaraqalpak" adı daşmasını, burada (Rusiyada - A.M.) ortodoks xristianlığı qəbul etdiklərini qeyd edən Moşkov Moğol istilasından bu qaraqalpakların bir qisminin Bolqarıstana gələrək orada yerləşdiklərini və Dəliorman Türklərinin təsiri altında bugünkü qaqauzları meydana gətirdiklərini qəbul edir.

Məşhur alim və tədqiqatçılardan olan Zəki Vəlid Toğan, Akdəs Hemət Kurat, Atanos Manov, Müstəcib Ülküsal, İbrahim Kafəsoğlu, Hikmət Tanyu, Hüseyin Namiq Orkun, Mixail Ciasır, Qara Şəmsi, Menzel, Cami Baykurt və başqaları da bəzi fərqlərlə qaqauzların Oğuz Türklərinin Balkanlardakı qalıqları olduqları görüşündədirlər.

XIII əsrdə Anadolu Səlcuqlarından bir qisminin Dobrucaya köç etdikləri və bizanslılar tərəfindən xristianlaşdırıldıqları və s. göz önünə alındıqda belə bir qənaətə gəlinmişdir ki, qaqauzlar təkcə oğuz və ya qaraqalpklardan deyil, Peçenek, Uz (Oğuz), Kuman və Anadolu Səlcuq Türklərindən meydana gəlmiş və onların sintezindən yaranan bir Türk xalqıdır. Deməli, qaqauzların formalaşmasında ən qədim Türk təbəqəsi, Səlcuq və hətta Osmanlı Türkləri iştirak etmişdir.

Qaqauzların tarixi, dili, ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə məşğul olan tədqiqatçılar "Qaqauz" sözünün etimologiyası haqqında da müxtəlif mülahizələr irəli sürmüş və bu adın "Qara + Oğuz", "Qaq + Oğuz", "Aqa + Uz", "Gök + Uz" və hətta "Keykavus" sözündən yarandığını göstərmişlər. Biz də Hüseyin Namiq Orkun, Cami Baykurt, Lütfi Barkan, Yaşar Nabi Nayır,

Mledanov və Menzelin fikirlərini dəstəkləyərək "Qaqauz" sözünü "Gök + Uz" və ya "Gök + Oğuz"la əlaqədar hesab edirik.

"Qaqauz" adının bir tayfa və ya xalq adı kimi nə vaxtdan bəri işləndiyi haqqında əldə dəqiq məlumatlar yoxdur. İstər Osmanlı və istərsə də digər mənbə və qaynaqlardan bu haqda tutarlı məlumatlar yoxdur. Yalnız Bizans mənbələri "Qaqauz"lar haqqında "Türkcə danışan Elenlər" ifadəsini işlətmişlər. "Qaqauz" adına ilk dəfə rus mənbələrində 1817-ci il siyahıyaalınmasında rast gəlinir.

Qaqauzların mənşəyi və "Qaqauz" sözünün etimologiyasından fərqli olaraq qaqauzların tarix səhnəsinə çıxması ilə bağlı mütəxəssislər arasında elə bir fikir ayrılığı yoxdur. Tarixçilərin əksəriyyətinin fikrincə qaqauzlar Moğol istilasından əlaqədar olaraq Bizans İmperatorluğuna sığınmış, elə həmin dövrdə də Bizans ortodoks xristianlığını qəbul edərək o dövrdə "Skif yurdu" adlandırılan Dobrucada məskunlaşmışlar. Peçenek, Uz, Kuman və Səlcuq Türkləri tərəfindən tamamilə Türk bölgəsi halına gətirilən Dobrucada xristianlaşmış bir Türk ailəsindən olan Balıq XIV əsrin birinci yarısında Bizans İmperatoluğunun zəifləməsindən və Altun Ordunun çox uzaqda olmasından istifadə edərək bölgədə bir Oğuz, daha doğrusu, bir Qaqauz Dövləti qurmuş və Balçık (indiki Karvuna - A.M.) şəhərini dövlətin paytaxtı elan etmişdir. 1357-ci ildə Balığın ölümündən sonra qardaşı Dobrotiçin hakimiyyətə gəlməsi ilə daha öncədən "Skif yurdu" deyə anılan bu bölgənin adı dəyişdirilərək "Dobrotiç yurdu" adlanmış və türkcə "Dobruca" kimi qeyd edilmişdir. Dobrotiçin ölümündən sonra onun yerinə keçən Yanko İvankos öz adına pul buraxmış, müxtəlif dövlətlərlə ticarət müqavilələri bağlamışdı.

Qara dəniz və Balkanlarda mühüm siyasi rol oynayan bu kiçik Türk Oğuz dövlətinin torpaqları 1417-ci ildə Osmanlı dövlətinə qatılmış, əhalisinin bir qismi müsəlmanlığı qəbul etmiş, böyük bir hissəsi isə xristian olaraq qalmışdır. Bəzi tədqiqatçılara görə Qaqauz dövlətinin bayrağında qızıl torpaq üzərində bəyaz xoruz rəsmi çəkilmişdir.

Sultan Mehmet Fateh İstanbulu fəth etdikdən sonra milliyyətlərinə baxmayaraq bütün ortodoksların başçısı olaraq Rum Patriarxını tanımış, Patriarxa dini vəzifədən əlavə bir sıra idarəçilik imtiyazları vermişdi. Çox güman ki, qaqauzlar da Rum Patriarxının nüfuz dairəsində olmuş və bununla da onların bir qismi rumların təsiri altında qalmışdır. Onlar Rum məktəblərində təhsil almış və Rum papazları tərəfindən təmsil edilmişlər. Qaqauzların bir qismi də Rum Metropolitliyindən ayrılaraq Bolqar kilsəsinə bağlanmış və uşaqlarını da Bolqar məktəblərinə göndərmişlər. Buna

baxmayaraq qaqauzların böyük bir qismi Rum Patriarxlığına bağlı qalmış və Rum hərfləri ilə yazılmış Türkçə (Qaramanlıca) dini kitabları oxumuşlar.

Daha sonralar Balkan yarımadasının müxtəlif bölgələrində yaşayan qaqauzlar 1739, 1768, 1774-cü illərdə Osmanlı-Rus müharibələri, Bolqarların təzyiqi və Rusiyanın təşviqi ilə öz qədim yerlərini tərk edib indiki Moldoviya köç etməyə məcbur olmuşlar. Bu köçdə 21 iyun 1774-cü il "Kiçik Qaynarca" müqaviləsinin xüsusi rolu olmuşdur. Belə ki, müqavilənin 7 və 14-cü maddələrinə əsasən, ruslar ortodoks xristianların hamiliyini öz üzərinə götürmüşlər. Moldoviya köçən qaqauzlara Moldoviya boyarları iş və torpaq verərək onların yerləşməsinə təmin etmişlər. Dağınıq halda Dobruca və Moldoviya yaşayan Qaqauzlar nəhayət 1812-ci il "Bükreş" müqaviləsindən sonra rusların təşviqi ilə tatarların Bucaqdan çıxması ilə orada yerləşmişlər. Bessarabiya köç edən qaqauzlar 1740-cı ildən 1830-cu ilə qədər bu ərazidə Çadır, Oraq, Bucaq, Avdarma, Düzgüncə, Qazayaqlı, Tatar-Qıpçak, Vulkanest, Beşalma, Bolboka, Taşpınar, Yeniköy, Çoltay, Tomay, Haydar, Satılıkhacı (indiki Aleksandrovka - A.M.), Baurci, Dimitrovka və b. kəndlər salaraq yaşamışlar. Həyat tərzinin ağırlığı və bir sıra səbəblər üzündən qaqauzların bir qismi 1909-1910-cu illərdə Orta Asiyadakı Aktyubinskə, 1925-ci ildə Daşkənd ətrafına köçmüşlər. Ruslarla ruminlar arasında tez-tez dəyişən Bessarabiya ərazisi nəhayət 10 fevral 1947-ci ildə imzalanan "Paris" müqaviləsi nəticəsində SSRİ-nin tərkibində yaradılan Moldoviya Sovet Sosialist Respublikasının tərkibinə daxil edilmiş, Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra Moldoviya Respublikasının tərkibində Qaqauz Muxtar Vilayəti (Qaqauzca Qaqauz Yeri Muxtariyyəti - A.M.) yaradılmışdır. Qaqauz Yeri Muxtariyyətinin paytaxtı Çadır-Lunqa şəhəridir.

Bu gün qaqauzlar əsasən Moldoviya Respublikasında, qismən də Bolqarıstanın Varna bölgəsindəki kəndlərdə, Dobruca və Kavarnada, Yanbol və Topolovqrad ətrafında, Ukrayna Respublikasının Zaporozhye və Odessa bölgəsində, Rusiyanın Rostov vilayətində, Qazaxıstanın Pavladar vilayətində, Orta Asiyanın Kokpekti, Zarma, Carslı, Urtzor qəsəbələri, Bişkək və Daşkənd şəhərlərində, Ruminiya bir neçə kənddə, Argentina və Braziliyanın bir neçə kəndində yaşamaqdadırlar. Dünyadakı ümumi sayları 400 minə yaxındır.

Qaqauzların xristian olmalarına baxmayaraq xristianlığın təməl prinsiplərinin əksinə olaraq qurban kəsməkdə, hətta "Divanü-lüğət-it-Türk"də izah edilən "İduk" qurbanını "Allahlıq" adı altında yaşatmaqda, Türk dastanlarında mühüm bir yer tutan və Türk tayfalarına görə müqəddəs qəbul edilən "Qurd" üçün "Qurd bayramı"nı qutlamaqdadırlar. Hətta qaqauzlar bu gün Göytürklərin bayrağını özlərinə bayraq olaraq qəbul etmişlər.

Qaqauzların xristian olmaları onları ərəb və fars dillərinin təsirindən qorumuş, lakin bunun əvəzində Qaqauz Türkcəsinə yunan, rumın və slavyan dillərindən sözlər keçmişdir. Qaqauzlar Bizans idarəsi altında yaşadıkları zaman bolqar dilini, Rumın idarəsi altında yaşadıkları zaman rumın dilini, Bessarabiyanın ruslar tərəfindən işğal olunmasından sonra da rus dilini öyrənmək zorunda qalmışlar.

Qaqauzlar uzun müddət Azərbaycan və Anadolu Türkləri ilə mədəni əlaqələr qurmamış, klassik Azərbaycan və Osmanlı ərəb əlifbasını öyrənməmiş, klassik Azərbaycan və Osmanlı yazılı ədəbiyyatını oxumamışlar. Bütün bunlara baxmayaraq qaqauzların dili daha çox Azərbaycan və Anadolu Türkcəsinə yaxındır.

1957-ci ilə qədər Qaqauz Türklərinin özlərinə aid xüsusi əlifbaları olmamışdır. Qaqauzların bu gün də işlətdikləri rus-kiril hərflə Qaqauz əlifbası 30 iyul 1957-ci ildə qəbul edilmişdir. Bu gün qaqauzların ana dilində nəşr olunan "Ana sözü" qəzetində kiril əlifbası ilə yanaşı latın əlifbası da işlədilməkdə, Qaqauz məktəbləri "Qaqauz dili" adlı dərs kitabını oxumaqda, ibtidai təhsillərini ana dilində almaqdadırlar. Lakin orta və ali təhsillərini moldav və rusca davam etdirmək məcburiyyətindədirlər.

Qaqauzların yazılı ədəbiyyatları çox inkişaf etməmiş, ancaq şifahi xalq ədəbiyyatları ağızdan-ağıza keçərək günümüzədək gəlib çıxmışdır. Qaqauz Türkcəsi ilə çap olunan ilk kitab slavyan əlifbası ilə yayımlanan "Psalterie"dir ("Dua kitabı"). Bu kitabdən sonra qaqauzlar Sensinoda müraciət edərək öz dillərində kitabların çap olunmasına icazə istəmiş, Sensinod da 1907-ci ildə Qaqauz dilində xristian dini kitabların çap olunmasına icazə vermişdir. Bundan sonra bir çox dini xarakterli kitablarla yanaşı Qaqauz yazılı ədəbiyyatının banisi, maarifçi - ruhani Mixail Çakır tərəfindən "İncil" Qaqauz dilinə tərcümə edilərək 1910-cu ildə nəşr edilmişdir.

Son olaraq qeyd etmək lazımdır ki, ortodoks xristian dininə bağlı olan Qaqauz Türkləri tarixin bütün keşməkeşlərindən keçərək günümüzdə də öz mövcudluqlarını qoruyub saxlamış, Qaqauz xalqının milli ziyalıları qaqauzların folklorunu, xalq ədəbiyyatı nümunələrini toplayıb nəşr etmiş, Qaqauz Türkcəsinin sözlüyünü hazırlamışlar. Bu gün artıq qaqauzların Moldoviya Respublikası tərkibində Muxtar Cümhuriyyətləri, öz milli bayraqları, ana dilində məktəbləri, milli mətbuatları var.

1.35. Batı Trakya Türkləri

Xristian dövlətlərinin və onlara yardım edən digər xristian xalqlarının Osmanlı İmperatorluğunu çökdürmək planları artıq XX əsrin birinci

onilliyində daha geniş vüsət aldı. 1911-ci ildə İtaliyanın hücumu ilə Osmanlılar Trablus qərb savaşına girməyə məcbur oldu. Beləliklə də Balkan Mühəribəsi başladı. 1912-ci ildə çar Rusiyasının dəstəyi ilə Bolqarıstan, Serbiya, Yunanıstan və Qaradağ da Osmanlılara qarşı savaş açdı. Bu ortaq hücum nəticəsində Osmanlılar məğlub edilərək geri çəkilməyə məcbur oldular. Beləliklə Türklərin Adriatik dənizi sahillərindən Meriç çayına qədər çəkilməsilə sona çatan Balkan Mühəribəsi Osmanlıların Avropa hökmranlığına son qoydu.

Osmanlıların Avropa torpaqlarından çəkilməsi bu bölgələrdə yaşayan milyonlarla Türkün yurdlarını tərk edərək köç etmələrinə yol açdı. Belə bir vəziyyətdə Rodop dağları ilə Şərqi Trakya arasında qalan Qərbi Trakya bölgəsi qısa bir zamanda Türklərin mərkəzləşdiyi yerə çevrildi. Rus ordularının Yaşılıköyə gəlməsi ilə imzalanan tarixdə məşhur "Ayastefanos Müqaviləsi"nə Rumelidə yaşayan Türklər qarşı çıxdılar. Rodos bölgəsində yaşayan Türklər bir yerə toplaşaraq ortaq bir bildiriş yayınladılar. Bu bildirişdə göstərdilər ki, onlar Osmanlı hakimiyyətindən başqa heç bir ölkənin tərkibində olmağı qəbul etməyəcəklər. Trakyalı millət vəkillərinin başçılığı ilə yüz Türk bu ərazilərin təmsilçisi olaraq bu bildirişi Osmanlı dövlətinə və digər Avropa dövlətlərinə göndərdilər. Digər dövlətlər bu tələbi qəbul etmədikləri üçün onlar Rus, Bolqar və Yunan qüvvələrinə qarşı mübarizəyə başladılar.

Ənvər Bəy (sonralar vitsegeneralsimus Ənvər Paşa - A.M.) və Əşrəf Bəyin komandanlığı ilə Ədirnə və ətrafının 23 iyul 1913-cü ildə düşmən işğalından azad edilməsi ilə Rodop bölgəsində bir qurtuluş savaşı başlandı. Bu məqsədlə Batı Trakya milis dəstələri yaradıldı. Ənvər Bəyin əmri ilə Quşçubaşı Əşrəf Bəy on altı zabıt və yüz əskərlə Rodop bölgəsinə gələrək qurtuluş savaşına öndərlik etdi. Birləşmiş Türk Birlikləri bir-birinin ardınca Gümülcinəni, İskecəni və ətrafını, Dədəağacı düşmənlərdən azad edərək 31 avqust 1913-cü ildə Saleh Əfəndinin başqanlığında Türk tarixində ilk Batı Trakya Cümhuriyyətini qurdular. Cümhuriyyətin Gənəlkurmay Başkanı Süleyman Əskəri Bəy oldu. Bu yeni dövləti ilk olaraq o dövr Bolqarıstan başkanı Vraslav və Yunanıstan başkanı Venizelos tanıdılar. Beləliklə Türk tarixində ilk dəfə olaraq Müstəqil bir Türk Cümhuriyyəti bütün qanuni qurumları ilə tarix səhnəsinə çıxmış oldu. Bundan ruhlanan bir çox Türk aydınları və hərbiçiləri Batı Trakya Cümhuriyyəti ərazilərinə gələrək bu dövlətin çatısı altında öz fəaliyyətlərini davam etdirdilər.

Fəqət çox təəssüflər olsun ki, Osmanlı dövlətində bu Cümhuriyyətin yaşamasında vahid fikir yox idi. Belə ki, Tələt Paşa ilə Camal Paşa bu Cümhuriyyəti dəstəkləmədiyi halda Ənvər Paşa onu nəinki dəstəkləyir, hətta

ona hər yönlü yardım edirdi. İstanbul hökumətinin bəzi yetkililəri bu gənc Cümhuriyyətə sahib çıxmaq əvəzinə bu məsələnin masa başında həll edilməsini irəli sürürdülər. Ona görə də İstanbul hökumətindən hər hansı bir kömək ala bilməyən Batı Trakya Türkləri Əşrəf Bəyin ordusuna qoşularaq müxtəlif bölgələrdə Bolqar çetələrinə qarşı savaşıaraq bir-birinin ardınca qələbələr qazanır, qaçan Bolqarların silahlarını ələ keçirərək Batı Trakyanın müxtəlif bölgələrində savaşıyan milis dəstələrinə təhvil verirdilər. Kırcaəli şəhərini Bolqarlardan təmizləyən Sami Bəy komandanlağındakı bir dəstə orada yerli bir idarəçilik təsis edərək Bələdiyyə Sədrliyinə Mustafa Bəyi təyin etmiş, Əşrəf Bəylə Sami Bəyin dəstələri hücumlarını davam etdirərək bütün Batı Trakya bölgəsini Cümhuriyyətin ətrafında birləşdirməyə nail olmuşdular. Vəziyyətdən narazı qalan Bolqarıstana yardım məqsədilə ruslar tərəfindən üç min qızıl qarşılığında Əşrəf Bəyi öldürməyə gələn bir rus casusu yaxalanmışdı.

Bundan sonra dalbadal hərbi uğurlar qazanan Trablis qəhrəmanı Əşrəf Bəy Milis Komandanlığını buraxaraq Kuvay-i Milliyyə Baş Komandiri ünvanını aldı.

Bu dövrdə Balkan dövlətləri arasında ərazi anlaşılmazlıqları olduğundan Yunanıstanla Bolqarıstan arasında müharibə davam edirdi. Yunanıstanın Batı Trakya Cümhuriyyətini rəsmən tanıması Avropada çaşqınlıqla qarşılandı. Fəqət Yunanıstan özü ilə Bolqarıstan arasında bir bufer dövlətin olmasını öz dövlət maraqlarına daha uyğun bilir və gələcəkdə bu ərazinin Yunanıstana birləşdiriləcəyinə inanırdı.

Batı Trakya Türk Cümhuriyyətini başda Rusiya olmaqla Avstriya, İngiltərə, Fransa və Macarıstan tanımaq istəmirdi. Artıq İstanbul hökumətinə edilən basqılar nəticəsində də Camal Paşa və sonra da Tələt Paşanın Trakya Cümhuriyyətinə gələrək hökumət yetkililərinə hökuməti buraxmaq haqqında təkidli tələbləri də nəticə vermədi. Batı Trakya rəhbərləri hakimiyyətlərini daha da gücləndirmək məqsədilə beş minlik silahlı ordu yaratmışdılar. Lakin təzyiqlərə dözə bilməyən Osmanlı hökuməti Batı Trakyanı "İstanbul Müqaviləsi" ilə 1913-cü ilin sentyabr ayında Bolqara təhvil verdi. Ölkə iki il Bolqarıstanın hakimiyyəti altında qaldı. Bolqarlar bütün müqavilə şərtlərini pozaraq minlərlə Türkü qətlə yetirdi. Bolqarıstanla Yunanıstan Səlanik üzündən yenidən savaşa başlarkən Batı Trakya Türkləri 30 iyul 1915-ci ildə Yüzbaşı Fuad Balkan, Zakir Zümrə və Cavad bəylərin öndərliyində Batı Trakya Qurtuluş Komitəsini yenidən yaratdılar. Bu Komitə daha sonra yönətimi ələ alaraq 27 sentyabr 1917-ci ilə qədər ölkəni idarə etməyə başladı. I Dünya Müharibəsi dönməndə Osmanlı dövlətinin daha zəif duruma

düşməindən istifadə edən Yunanıstan başda İngiltərə olmaqla Qərb dövlətlərinin dəstəyinə güvənərək Paris Müqaviləsində bütün Trakyanın Yunanıstana verilməsini dilə gətirdi. Osmanlı İmperatorluğunun durumunu nəzərə alan Trakya millət vəkili Cəlal Pərin, Qalib Bəxtiyar və arxadaşları Fransa işğal ordusunun komandiri Despreyə 15 oktyabr 1919-cu ildə müraciət edərək bu bölgədə Türklərin bir Muxtariyyət qurmasını istədilər. Bu vəziyyəti nəzərə alan Fransa hökuməti Batı Trakyaada vali olaraq gövəvləndirilən fransız Şarpiyə səlahiyyət verdi və beləliklə, Batı Trakya Türkləri üçüncü dəfə 17 oktyabr 1919-cu ildə öz hökumətlərini qurdular. 23 may 1920-ci ilə qədər yaşayan üçüncü Batı Trakya dövlətinin Cümhurbaşkanlığına Peştrelili Tevfik bəy gətirildi. Bu yeni dövləti tanıyan ilk dövlət Bolqarıstan oldu və oraya öz səfirini və hərbi ataşesini göndərdi. İlk əvvəl Yunanıstan bu dövləti tanısa da sonradan Batı Trakyanın Yunanıstana birləşdirilməsi üçün 27 noyabr 1919-cu ildə referendum keçirilməsini istədi. Yunanıstan başkanı Venizelos Fransızlarla anlaşıaraq bölgəni idarə edən fransız generalının dəstəyi ilə əhalisinin yüzdə doxsanının Türk olmasına baxmayaraq referendumun nəticələrini saxtalaşdırıb Batı Trakyanı Yunanıstana birləşdirdi. Bu saxta referendumun nəticələrini tanımayan Türklər 1920-ci ilin may ayında Batı Trakya Milli hökumətini yenidən qurdular. Hökumət başkanı yenə də Peştrelili Tevfik Bəy, Başkan yardımçısı və Ədalət Bakanı Bəkir Sıtqı Bəy, İşçiləri Bakanı Mahmud Nədim Bəy, Maliyyə Bakanı Səbri Tütən Bəy, Gənəlkurmay Başkanı Yüzbaşı Fuad Balkan, Gənəlkurmay Başkan yardımçısı Fəxri Özdilək oldu. Bunu həzm edə bilməyən Yunan orduları 22 may 1920-ci ildə Batı Trakyanı işğal etdi. Türklər bütün bölgələrdə müqavimət göstərmələrinə baxmayaraq Yunanlar Qərb dövlətlərinin işğalçı ordularının dəstəyi ilə Batı Trakya bölgəsini öz hökumranlığı altına aldılarsa da Batı Trakya Milli hökuməti 24 iyul 1923-cü ilə qədər öz varlığını qoruyub saxlaya bilmişdi. Lozan Sülh Müqaviləsinin başlaması ilə Batı Trakya Türklərinin müqavimət savaşı da sona ermişdi. Batı Trakya məsələsi Lozanda müzakirə edilərkən Türkiyə 1913-cü il sərhədləri üzərində israr edərək Batı Trakya üçün bir plebist - ümumxalq səsverməsi istədi. Yunanıstan isə 1915-ci il sərhədlərini əsas götürərək Batı Trakya üçün plebistdən qaçdı. Qərb dövlətlərinin Yunanıstanı müdafiə etməsi ilə Batı Trakya Yunanıstana birləşdirilmiş oldu. Lakin sonra "Azlıqda qalan xalqlar" haqqında bir anlaşma imzalanaraq bu bölgədə yaşayan Türklərin haqları da güvənc altına alındı. Türkiyənin daxilində müsəlman olmayan etnik azlıqlara tanınan haqlar Yunanıstanda yaşayan Türklər və müsəlman azlıqlara da şamil edildi. Lakin zaman keçdikcə Yunanıstan bu anlaşmanı kobudcasına pozaraq Türklər üzərində basqını

artırmış, Türk azlığın insan kimi yaşaması üçün heç bir haqq tanımamış, hətta Türkcə danışmaq yasaqlanmış, Türk məktəbləri bağladılmış, Türklərin hər hansı bir təşkilat qurmaları qadağan edilmiş, Türklərə ikinci dərəcəli etnik qrup kimi yanaşılmışdır.

Kipr və adalar məsələsi gündəmə gəldikdə Yunanıstanın Türk azınlığa qarşı basqısı daha da artmış, Türklərin mülklərinə və torpaq sahələrinə əl qoyulmuş, onların sıx yaşadığı bölgələrə daha çox Türkiyədən keçən Yunanlar yerləşdirilmiş və beləliklə də bölgədə əhali nisbətini dəyişdirməyə səy göstərmişlər. Lakin Yunanıstan hökumətinin bütün təzyiqlərinə və insanlığa sığmayan çabalarına baxmayaraq yenə də bu gün Batı Trakya bölgəsində 60 faiz Türk yaşamaqda və öz Türk kimliklərini qoruyub saxlamaqdadırlar. Türklər İsveçə, Gümulcinə və Dimetoka şəhərlərində üç müftülük şəklində təşkilatlanmışdır. Bundan əlavə fəaliyyətləri nəzarət altında tutulan Türk Gənclər Birliyi adlı təşkilatları və ayrı-ayrı vəqfləri vardır. Bu vəqflər əsasən xalqın verdiyi xüms, zəkat və fitrələr hesabına fəaliyyət göstərirlər. Ölkədə 260-a qədər məscid vardır. Yerli Türklərin və müəyyən qədər də xarici dövlətlərin təzyiqi ilə bölgədə Türk məktəbləri açılsa da Yunanıstan hökuməti bu məktəblərdə Türkiyə ilə əlaqələrin tamam kəsilməsi üçün ərəb əlifbası və ərəbcə təhsilə icazə vermişdir. Türkiyədə təhsil alıb vətənlərinə qayıdanlara Yunanıstan hökuməti iş vermədiyindən onlar yenidən Türkiyəyə qayıtmağa məcbur olurlar.

Bu gün Batı Trakya da cəmi iki mədrəsə, bir orta məktəb və bir dənə də Türk litseyi fəaliyyət göstərir. Mədrəsə təhsili ibtidai məktəbi bitirdikdən sonra beş ildir və bu mədrəsələrdə təhsil Yunanların dəstəyi ilə ərəbcədir. Bundan əlavə Yunan dilində təhsil məcburidir ki, bunda da əsas məqsəd Batı Trakya Türklərini Yunan mədəniyyətinin təsiri altına salmaqdır. Batı Trakya Türklərinin Türkcə bir neçə qəzet və jurnalları olsa da bütün bunlar Yunan senzurasının nəzarəti altındadır. Bu gün Batı Trakya Türklərini ən çox ilgiləndirən məsələlər Yunanıstan parlamentində öz nümayəndələri ilə təmsil olunmaq, mülkiyyət haqqına sahib olmaq, müftiləri özlərinin seçməsi və Lozon müqaviləsinin şərtlərinə Yunanıstanın əməl etməsi məsələsidir.

Batı Trakyanın zəngin mədəniyyəti kimi zəngin də folkloru var. Bu zəngin mədəniyyət və folklor ümumtürk mədəniyyətinin bir parçasıdır.

Bu gün Batı Trakya məsələsi Türkiyə Cümhuriyyətinin ən həssas məsələlərindən biridir. Yunanıstanın sürəkli basqısı Batı Trakya Türklərinin sorununu daim gündəmdə saxlamaqdadır. Bu məsələ təkcə Türkiyə Cümhuriyyətinin deyil, bütün Türk dünyasının sorunudur. Ona görə də bu gün BMT-də təmsil olunan Bütün Türk Cümhuriyyətləri və onların dostları

Avropada ilk Türk Cümhuriyyəti quran və bu gün yaşam mücadiləsi verən Batı Trakyanın 250 minlik Türk toplumunun haqlarını müdafiə etməli, Yunanıstana dəstək verən, dünyaya demokratiya və insan haqları dərsləri verməyə çalışan, 5 müstəmləkəsi olan Fransadan, 9 müstəmləkəsi olan Britaniyadan, 6 müstəmləkəsi olan Hollandiyadan, 1 müstəmləkəsi olan Danimarkadan tələb etməlidir ki, ikili standartlara son qoyaraq Türkiyəyə tətbiq etdikləri Kopenhagen kriteriyalarını Yunanıstana da tətbiq etsin, Batı Trakya Türklərinin hüquqlarını müdafiə etsinlər.

1.36. Kipr Türkləri

Zaman-zaman Aralıq dənizinə hakim olan dövlətlərin idarəsində olan Kipr adasında yerli əhalisi daha sonra xristianlığı qəbul edən Ortodoks (Pravoslav) xristian xalqı uzun zaman Katolik Venetsiyanın idarəsində ağır basqı altında yaşamış, hətta Ortodoks Arxiyepiskoplar vəzifəsindən kənarlaşdırılaraq sürgün edilmişlər. Bu ağır şərtlərdən əzab çəkən Kipr xalqı adından Arxiyepiskop Osmanlı sultanına müraciət edərək Kipri Osmanlı dövlətinə qatmağı xahiş etmişdir. Bu xahişi qəbul edən Sultan Süleyman Qanuni 1571-ci ildə əlli min şəhid verərək Kipri fəth etmişdir. Türklərin adaya gəlişini sevinclə qarşılayan Ortodoks rumlar Türklərə kömək etmiş, hətta Venetsiya bayrağını endirərək yerinə Osmanlı bayrağını sancan da bir yerli rum olmuşdur. Kipri fəth edən Türklər oraya otuz min əsgər və 5720 ailə yerləşdirmişdi ki, indiki Kipr Türklərinin əcdadı işte bu köçmənlər və adada olan Türk əsgərləridir. Adanı fəth edən Türklər Ortodoks Arxiyepiskopu sürgündən qaytararaq Levkoşada öz vəzifəsinə təyin etmiş və İstanbul Patriarxına vermiş olduğu bütün imtiyazları ona da vermiş, beləliklə, Arxiyepiskopu Kipr rum Ortodoks xalqının lideri etmişdir. Bu liderlik 15 iyul 1974-cü ilə - yəni Yunanıstan zabitləri və EOKA-B terrorist təşkilatının Arxiyepiskop Makariosu ölkədən qovana qədər davam etmişdir.

Bütün xristian dünyasının birləşərək Osmanlı İmperatoluğunu çökdürmək istəyi nəhayət, 1878-ci ildə rus ordularının Boğazlara qədər yaxınlaşması Osmanlı İmperatorluğunu Batum, Qars, və Ərdəhani ruslardan geri almaq müqabilində Kipr adasının müvəqqəti olaraq İngiltərəyə verilməsinə razı oldu. İngilislər Kipri keçici olaraq Türklərdən alınca ilk olaraq Türk məmurlarını işlərindən uzaqlaşdıraraq yerlərinə yunan təyin edirlər. Bu vəziyyət Kipr Türklərini getdikcə zor duruma salır və nəticədə adada Türklərin sayı azalmağa başlayır. Bundan istifadə edən yunanlar Kiprin Yunanıstana birləşdirilməsi üçün fəaliyyətə başlayırlar. Nəhayət, Türkiyənin Birinci Dünya Müharibəsində Almanıyanın tərəfində olması və hər ikisinin Antanta tərəfindən məğlub duruma düşməsi İngiltərənin 5 noyabr 1914-cü ildə Kipri özünə ilhaq etməsi ilə nəticələndi. Məğlub Osmanlı dövləti bu ilhaqı yalnız protesto etməklə kifayətlənməyə məcbur oldu. İngiltərə hökuməti hətta Yunanıstanın İngiltərə tərəfində müharibəyə qatılması şərti ilə Kiprin Yunanıstana verilə biləcəyini bildirmişdi. Lakin Kiprin onsuz da İngiltərənin əlindən çıxacağını zənn edən Yunanıstan bu təklifi qəbul etməmiş və nəhayət 1931-ci ilin oktyabr ayında adanı Yunanıstana birləşdirmək məqsədi ilə İngiltərə əleyhinə yerli rumlarla birgə üsyan qaldırmışlar. Lakin sonda üsyan

yatırılmış, Arxiyepiskop və mitropolitlər adadan sürgün edilmiş və kilsə 35354 funt-sterlinq para cəzasına məhkum edilmişdir. Üsyandan bir nəticə əldə edə bilməyəcəyini görən Kipr Arxiyepiskopu Makarios nəhayət 15 yanvar 1950-ci ildə kilsədə saxta seçki keçirərək Kiprin Yunanıstana birləşdirilməsinə 90 faizlik "hə" cavabı almışsa da Türkiyə və İngiltərə bu saxta seçkini tanımamışdır. Vəziyyəti belə görən Yunan heyəti 1952-ci ildə Kipr yunanlarının öz müqəddəratını təyin etməsini Birləşmiş Millətlər Təşkilatından tələb etmişdir. Buna qarşılıq Türk heyəti də belə bir haqqın Kipr Türklərinə də verilməsini BMT-dən rəsmən tələb edir. Vəziyyətin belə şəkil aldığını görən Yunanıstan Kiprin Yunanıstana birləşdirilməsi üçün məsələnin müzakirə edilməsini İngiltərədən tələb edir. Lakin bu tələb rədd edilir. Yunanıstan BMT və İngiltərədən rədd cavabı alınca Makariosun təklifinə uyaraq məsələni silah gücünə həll etmək məqsədi ilə EOKA adlı terror təşkilatı yaradır və onu silah-sursatla təmin edərək "hər nə bahasına olursa-olsun, ilhaqı gerçəkləşdirmək" üçün EOKA andı içdirilir. Bu təşkilat 1955-58-ci illərdə yüzlərlə Türkü qətlə yetirir, altı min Türk qaçqın vəziyyətinə düşür. Vəziyyətin çıxılmaz olduğunu görən Kipr Türkləri canlarını və mallarını qorumaq, müdafiə olunmaq üçün təşkilatlanmaq ehtiyacı duyur və 1 avqust 1958-ci ildə Kipr Türk Müqavimət Təşkilatını (TMT) yaradır. Bunun nəticəsi olaraq İngiltərə hökuməti Kiprdə vəziyyəti tənzimləmək üçün bir Anayasa hazırlayır və tarixdə belli "Maks-Millan planı"nı tərtib edərək rum-yunan tərəfinə təqdim edir. Lakin rum-yunan tərəfi hər iki sənədi rədd edir. Maks-Millan planında nəzərdə tutulan Türkiyə təmsilçisinin Kiprdə rəsmi fəaliyyətə başladığını görən rum-yunan tərəfi adanın ikiye bölünməsi təhlükəsini hiss edib müqavilə bağlamağa məcbur oldu. Tarixdə 11 fevral 1959-cu ildə imzalanmış "Zürih" və ardınca 19 fevral 1959-cu ildə imzalanmış "London" andlaşmaları ilə Müstəqil Kipr Respublikasının yaranması və Kipr Türklərinin bu Cümhuriyyətin statuslu qurucu ortağı olması rəsmən təsdiq edilir. Kipr Türkləri və Kipr rumlarından ibarət bərabər statuslu Kipr Cümhuriyyəti 16 avqust 1960-cı ildə rəsmən elan olunur. Bu Cümhuriyyətdə cümhurbaşqanı yardımçısı, on bakandan üçü, Təmsilçilər Məclisi üzvlərinin 30 faizi, hər sahə üzrə məmurların 30 faizi Türklərdən olur. Türklər azınlıq yox, rumlarla bərabər statuslu xalq kimi qəbul edilir ki, bu da Kiprli rumları təmin etmir və Makarios Anayasaya on üç maddədən ibarət təklif hazırlayıb 30 noyabr 1963-cü ildə Kipr Türk liderliyinə, qarant dövlətlər olan Türkiyə, İngiltərə və Yunanıstana təqdim edir. Kipr Türk liderliyi dərhal, Türkiyə isə 6 dekabr 1963-cü ildə bu təklifləri rədd edir. Bu on üç maddəlik təkliflər Kipr Türklərinin veto haqqı daxil, Türklərə tanınmış olan bütün haqları aradan

qaldırır və Kipr Türklərinin bir xalq yox, bir azınlıq kimi tanınmasını tələb edir. Makarios bu təkliflərə tərəfdar toplamaq üçün Moskva və əlaqədar dövlətlərə gedərək dəstək alır və Birləşmiş Millətlər Təşkilatından lehinə üçdə iki səs almağa müvəffəq olur. Bununla kifayətlənməyən Makarios EOKA təşkilatı ilə Kiprdəki yunan alayını Kipr Türklərinə qarşı hərəkata yönəldərək qətlam təşkil edir. Tarixdə qanlı Noel hadisələri kimi qeyd edilən bu qətlamda 92 Kipr Türkü öldürülmüş, 475 nəfər yaralanmış, xeyli Türk itgin düşmüş, otuz min Türk qaçqın vəziyyətinə salınmış, 103 Türk kəndi yerlə yeksan edilmişdir. Vəziyyətin ağır olduğunu nəzərə alan BMT 4 mart 1964-cü ildə qərar verərək Kiprə BMT sülh qüvvəsi göndərir.

Silah gücü ilə hökuməti tamamilə ələ alan Makarios Kipr Türklərinin bütün haqlarını qəsb edərək Bakanlar Kurulu və Təmsilçilər Məclisini tamamilə rumlaşdırmışdır. Beləliklə, "Qeyri-qanuni Kipr Rum hökuməti" ortaya çıxır. Bu gün də bu vəziyyət davam etməkdədir.

Məsələyə çözüm bulmaq məqsədi ilə İngiltərə 15 yanvar 1964-cü ildə Londonda bir toplantı keçirmiş, lakin heç bir nəticə əldə edə bilməmişdir. Daha sonra BMT Təhlükəsizlik Şurası 17 fevral 1964-cü ildə məsələni müzakirə etmiş, fəqət heç bir sonuca ulşa bilməmişdir. Əksinə, Makarios qərb ölkələrinə təzyiq göstərmək məqsədi ilə Sovet Rusiyası ilə əlaqəyə girərək, "Mülkü aviasiya" müqaviləsi bağlayır və əvəzində Rusiya və Çexoslovakiya BMT-də Makarios leyhinə səs verir. Makarios həmçinin tabeliyində olan hərbi qüvvələrə 5000 nəfərlik "Xüsusi Polis Dəstəsi" də əlavə edərək Çexoslovakiyadan silah satın alır və bu silahlar rus təyyarələri ilə Kiprə gətirilir. Bütün bunlar azmış kimi Makarios Kipr Türklərinə dövlət büdcəsindən ayrılan 30 faizlik ödənişi kəsib rumlara aşağı faizli kreditlər verərək Kipr Türklərini tamamilə müflisləşdirir. Rumların isə inkişafına şərait yaradır. Makarios hətta Beynəlxalq təşkilatlardan aldığı yardımlardan da Kipr Türklərinə pay verməmiş, Türkiyə tərəfindən və Qırmızı Aypara cəmiyyətindən edilən yardımlardan belə Kipr Türklərindən vergilər almışdır. Makariosun əsas məqsədi Kipri Türksüz bir yunan dövləti etmək idi. Kiprdə olan yunan xuntası isə Yunanıstana arxalanaraq Kipri Yunanıstana birləşdirməyə çalışırdı. Makariosun Yunanıstan hökumətindən Yunan əsgərlərini geri çəkməsini istəməsi Yunanıstanla Makariosun arasında ziddiyyət yaratdı. Bunun nəticəsi olaraq 15 iyul 1974-cü ildə yunan zabıtları EOKA-B terroristləri ilə birgə Makariosu devirərək yerinə Nikos Sampsonu gətirmişlər. Radio ilə Makariosun öldürüldüyünü elan etmələrinə baxmayaraq, Makarios qaçaraq İngilislərə sığınmış və İngilislər vasitəsilə Kiprdən uzaqlaşdırılmışdır. "İnsan qəssabı" kimi ad çıxaran Nikos Sampsonun elan

etdiyi "Kipr helen Cümhuriyyəti" Kipr Cümhuriyyətinin Anayasasına zidd olduğu üçün "Qeyri-qanuni" sayılmışdır. Bu hadisələri 19 iyul 1974-cü ildə BMT Təhlükəsizlik Şurasında çıxış edən Makarios belə dəyərləndirmişdir:

"Yunanlar Kipri işğal etmişlər. Adada çarpışmalar qanlı bir şəkildə davam etməkdədir. Böyük binalara yunan bayraqları asılmışdır. Küçələrdə tanklar dolaşmaqdadır. Bu işğal hərəkəti Kiprin müstəqilliyini və ərazi bütünlüyünü tamamilə aradan qaldırmışdır. Bu gün Türk toplumu da təhlükə içindədir".

Silahlı basqı və iqtisadi embarqoya məruz qalan Kipr Türkünün mövcudluğunu qorumaq yunanların Enosis planını pozmaq, yəni Kiprin Yunanıstana aid olduğu və Yunanıstana birləşdirilməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə Türkiyə hökuməti "Qaranti Andlaşması"nın IV maddəsini əsas götürərək 20 iyul 1974-cü ildə Kiprə ordu yeritməyə məcbur oldu. Türklərin Kiprə ordu yeritməsi ilə Nikos Sampson iqtidardan uzaqlaşdırıldı, yunan xuntası devrildi, Kiprə sülh, sabitlik və sakitlik gəldi.

BMT Təhlükəsizlik Şurasının 20 iyul 1974-cü il 353 nömrəli qərarı ilə Kiprin qarantı olan Türkiyə, Yunanıstan və İngiltərə dövlətləri arasında Cenevrədə görüşlər başlandı. Aralarında böyük görüş ayrılıqları olmasına baxmayaraq, nəhayət 30 iyul 1974-cü ildə Türkiyənin tələblərinin böyük bir qismini tərəflər qəbul etdi və bu münasibətlə üç dövlət birgə protokol hazırladı. Bu müqavilə Kiprə yeni bir status verilməsi üçün mühüm bir addım oldu. Cenevrə toplantısında iştirak edən Türkiyə, Yunanıstan və İngiltərənin xarici işlər nazirləri birgə bəyənət verərək "Kipr Cümhuriyyətində rum və Türklərdən ibarət iki toplum olmaq üzrə iki avtonom idarənin var olduğunu" və Türk toplumunun sərhədlərini qeyd etdilər. Bu Kipr Türkləri üçün çox mühüm məsələ idi. Çünki gələcək bütün danışıqların təməlində bu məsələ dayanacaqdı. Nəhayət, Kipr Türk Sülh hərəkəti nəticəsində 13 fevral 1975-ci ildə müstəqil Kipr Türk Federativ Dövləti (KTFD) rəsmən elan edildi. Lakin bu dövlət rəsmən tanınmadı və beynəlxalq aləmdə Kipri rum yönətimi təmsil etdi və etməkdədir. Rum-yunan ikili çalışması nəhayət BMT-nin 13 may 1983-cü il A /37/ L (37253) nömrəli qərarı ilə Kipr Türk Federativ Dövləti ləğv edilmişdir. Bu qərar Türklərin səbr kasasını doldurduğundan Kipr Türklərinin Federativ Məclisi 17 iyun 1983-cü il tarixli qərarına dayanaraq 1960-cı il Kipr Anayasasında qeyd olunan "Self-Determinasyon" ("Öz müqəddəratını təyin hüququ") haqqından istifadə edərək 15 noyabr 1983-cü ildə Kipr Türk Federativ Məclis üzvlərinin yekdil səsverməsi ilə Şimali Kipr Türk Cümhuriyyəti rəsmən elan olunur. Elə həmin gün də Türkiyə

Respublikası tərəfindən rəsmən tanınır. İndiyədək Türkiyədən başqa heç bir dövlət tərəfindən rəsmən tanınmamışdır.

Adanın hər iki tərəfini birləşdirmək məqsədi ilə bir çox planlar olmuş, fəqət rum-yunan tərəfinin günahı ucbatından bu birlik baş tutmamışdır. İstər BMT baş katibi Perez dö Cuelların 1985-ci ildə hər iki tərəfə sunduğu "Anlaşma Mətni Planı", istərsə də BMT-nin ondan sonrakı baş katibi Annanın tərəflərə təqdim etdiyi "Annan planı" Kipr Türkləri tərəfindən qəbul edildiyi halda Kipr rumları tərəfindən qəbul edilmədi.

Bütün bunlardan sonra Kiprin gələcəyi haqqında kəsin söz söyləmək çətinidir. Çünki dünyada nə qədər ki, ikili standartlar hökm sürür, Yunanıstan EHOSIS planından əl çəkməyib, xristian dünyası Türkə tarixi düşmən gözü ilə baxır, dünya super dövlətlərin istəyi ilə idarə olunursa, nəinki Kipr Türkləri, bütövlükdə Türk dünyası böyük zorluqlarla qarşılaşacaq. Əgər dünya doğrudan da sülh və ədalət istəyirsə, demokratiya istəyirsə, insan haqlarını ön plana çəkirsə, ikili standartlardan əl çəkməli, Türkiyəni Avropa Birliyinə qəbul etməli, Kiprlə bağlı BMT, AB, ABŞ və Rusiya öz sözünü deməli, Şimali Kipr Türk Cümhuriyyətini tanımalı, Kipr Türklərinə tətbiq etdikləri embarqoları götürməli, Kiprin hava yolları və limanları istifadəyə açılmalı, Kiprin Türk hissəsinə maliyyə yardımları edilməli, Kipr Türkləri ödəllənməli, bir sözlə, dünya Şimali Kipr Türk Cümhuriyyətinə qucağını açmalı, verdiyi sözə əməl etməlidir. Kipr Türkləri və Türkiyə iyi niyyətlərini ortaya qoydu və bütün gərəkləri yaptılar, indi söz AB, BMT və ABŞ-ındır.

Unutmamalıyıq ki, Kipr məsələsi Türk dünyası üçün bir şərəf məsələsi olduğu qədər də Türkiyə üçün həm də bir geopolitik məsələdir. Türkiyə öz varlığını qorumaq, öz təhlükəsizliyini təmin etmək, iki yüz minlik Türkün taleyinə biganə qalmamaq üçün Kipr məsələsində planlı və uzağı görərək hərəkət etməli, özünü və bütövlükdə Türk dünyasını gələcək zərbələrdən qorumağa çalışmalıdır. Kipr Türkiyə və bütövlükdə Türk dünyası üçün "olum, ya ölüm" məsələsidir.

Unudulmamalıdır ki, Kipr geoloji baxımdan Anadoludan qopma bir torpaq parçasıdır, Yunanıstandan yox. İskəndərun körfəzindən Aralıq dənizinə doğru uzanan Toros ərazisinin dəniz içində bulunan bir bölümüdür. Deməli, orada yaşayan hər iki toplum - rum və Türk toplumu Anadolu vətəndaşıdır, Yunanıstan yox. Bu anlamda rumlar yetmiş milyonluq böyük əksəriyyət içində kiçik bir zümrə mahiyyətindədir. Kipr adasında rum çoxluğundan bəhs edən Yunanıstanın əlindən bu kozuru da almaq gərəkdir.

Unudulmamalıdır ki, Kipr adası Türkiyənin strateji təhlükəsizliyinin önəmli bir ünsürüdür. Kipr Türkiyənin İskəndərun körfəzi, İçel körfəzi və

Antalya körfəzlərini tamamilə kontrol altında tutan strateji bir adadır. Kiprdə yerləşdirilən hərbi təyyarələr asanlıqla Türkiyənin istənilən bölgəsini bombardman edib geri qayıda bilər. Ada həmçinin Suriya, Misir sahillərini, Suveyş kanalını, bir sözlə Şərqi Aralıq dənizinin bütün sahələrini kontrol altında tutan geopolitik bir duruma sahibdir.

Kıbrıs Türklərinin "Annan planı"na "hə" deməsi artıq fərqli dönmə ortaya çıxarıb. Bütün dünya artıq Kipr Türkünün və Türkiyənin iyi niyyətinin şahidi oldu. Niyyətlər aydın olanda şərtlər də dəyişməlidir. Artıq indiki anda dünya Türkləri dıışlamamalı, qucağını onlara açmalıdır. Dünya Türkləri təcrid siyasətindən əl çəkməlidir.

Türkiyə, bütün Türk Cümhuriyyətləri Kıbrıs Türkləri ilə həmrəylik nümayiş etdirməli, türk Cümhuriyyətləri iqtidarlara Kipr Türk iqtidarı ilə birgə fəaliyyət göstərməli, iç soyuqluqlara son qoymalıdır. Böyük mücadilə sahibi sayın Rauf Denkdaşın siyasi kursu müdafiə edilməlidir.

Şimali Kipr Türk Respublikasına münasibətdə digər Türk dövlətlərinin başçıları Azərbaycan Respublikasının dövlət başçısından nümunə götürməli, Kipr Türk Respublikasına yardımda bulunmalı və sonda Kipr Türk Respublikası Türk dövlətləri tərəfindən rəsmən tanınmalıdır.

Unudulmamalıdır ki, Türk düşmənləri qurduqları tora özləri düşüb. İndiki anda isti ürək, soyuq başla öz haqqımızı tələb etməli, planlı təbliğat fəaliyyətini gücləndirməli, bunlara paralel olaraq böyük və əsaslı diplomatik gedişlər etməliyik. Haqlı davamızı dünyaya anlatmalı və qəbul etdirməliyik. Əlimizdəki bu müəzzəm kozurdan maksimum istifadə etməliyik.

1.37. Qaşqay Türkləri

Bu gün İran deyilən məmləkətdə beş böyük, dörd kiçik etnos, 37 faiz Türk, 36 faiz Fars, 8 faiz Gilək və Mazandaranlı, 7 faiz Kürd, 4 faiz Lor, 3 faiz Ərəb, 2 faiz Lək, 2 faiz Bəluc və 1 faiz digərləri yaşayır. Bu məmləkətdə öz orijinallığı və qəhrəmanlığı ilə seçilən və Fars bölgəsində yaşayan Türklərdən biri də Qaşqay Türkləridir. Qaşqay Türkləri əsasən İran adlandırılan məmləkətin Fars, Carmahal, Bəxtiyari, Göhkiluyə, Boyər Əhməd ellərində və çox az sayda Buşəhr və Xuzistanda yaşamaqdadırlar. Onların Fars əyalətindəki ümumi sayı bəzi mənbələrə görə yarım milyon nəfərdir.

Qaşqaylar El quruluşuna malikdirlər. Qaşqay elindən ünlü elxanlar, elbəylər, kələntərlər, kəndxudalar, ağsaqqallar, şairlər, ruhani müdərrişlər, filosoflar, ədiblər, ustad aşıqlar, musiqiçilər, müğənnilər çıxmışdır.

Tədqiqatçılar Qaşqayların tarixini tədqiq edərkən onların İran deyilən məmləkətin ictimai-siyasi həyatında oynadığı rolu üç dövrə bölürlər: Birinci dövrü Qaşqay Elinin yaranmasından XX əsrin üçüncü onilliyinə, yəni Qacar sülaləsinin süqutuna qədərki dövrə, ikinci dövrü Rza şah sülaləsinin hakimiyyəti illərinə (1925-1979), üçüncü dövrü isə islam inqilabından bugünkü günə qədərki dövrə aid edirlər.

Qaşqaylar haqqında bir sıra tədqiqat əsərləri yazılmışdır ki, bunlardan ən mükəmməli Azərbaycan alimi Tağı Əbülqasım oğlu İbrahimovun (Şahin) "Qaşqaylar" monoqrafiyasıdır. Monoqrafiya müəllifinin özünün də qeyd etdiyi kimi: "Bu monoqrafiya Qaşqay Eli tarixinin birinci dövrünün tədqiqinə... Həsr edilmişdir" (Bax: T.Ə. İbrahimov, Qaşqaylar, Bakı, Elm-1988, səh.5). Bu əsərdə müəllif əsasən Qaşqayların mənşəyi, onların ictimai quruluşu, iqtisadi həyatı, məişəti, adət-ənənələri, İran xalqlarının ictimai və siyasi həyatında Qaşqay Elinin mövqeyi, onların 1905-1911-ci illər İran Məşrutə inqilabındakı siyasi mövqeyi, 1918-1920-ci illərdə onların İngilis işğalçıları əleyhinə silahlı mübarizəsindən, Pəhləvi rejiminə qarşı üsyanlarından ətraflı bəhs etmiş, mühüm nəticələr əldə etmişdir. Müəllifə görə, Qaşqayların bir El kimi formalaşması və İran deyilən məmləkətin ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynaması Nadir Şah Əfşarın ölümündən sonra başlayır. Müəllif göstərir ki: "Vaxtilə Xələcistandan Farsa köçmüş Xələclərin "Şahılı" tayfasının rəisi Cənı ağanın ətrafında birləşmək üçün toplanan tayfa və qəbilələr "Qaşqay" adı altında böyük El birliyinə çevrilmişdir... Yaranmış Elin "Qaşqay" adını qəbul

etməsi Elin təşəkkülündə Şahlı tirəsinin göstərdiyi təşəbbüslə, onun rəisi Canı ağanın el arasında və hökumət dairələrində malik olduğu nüfuz və hörmətlə əlaqədardır" (T.Ə. İbrahimov, göstərilən əsəri, səh.74).

Fəσαι də bu fikri təsdiq edərək yazır ki: "Canı ağa Qaşqay Elinə təyin edilmiş ilk elbəyidir" (Bax: M.H. Fəσαι, Farsnamə, II, Tehran, hicri-qəməri 1313, səh. 209).

Bizcə, müəlliflər məsələyə sırf siyasi cəhətdən yanaşmışlar. Çünki tarixdə istər Hunlar, istər Qaraxanlılar, istər Qəznəvilər, istər Səlcuqlular, istər Qaraqoyunlular, istər Ağqoyunlular, istər Osmanlılar, istərsə də Səfəvilər hakimiyyətə gəlməmiş və siyasi proseslərdə fəal iştirak etməmiş onların da adına tarixdə rast gəlinməmişdir.

Bəzi müəlliflərə görə, Qaşqay Eli tərkibində birləşmiş olan bütün tayfa, qəbilə və tirələrin sələfi babalarının hamısı birlikdə vahid bir el kimi Farsa köçmüş, köçdükləri zamanda da hamısı birlikdə "Qaşqay" adı daşımışlar və özləri də ancaq İranın Qum və Ərak vilayətlərinin Xələcistan bölgəsində sakin olan Xələclərə və ya Orta Asiyanın Kaşğar vilayətindəki Qaraxataylara mənsubdurlar. Sonralar Xarəzmşah, Çingiz, Teymur, Şah Abbas, Nadir Şah və b. Hökmdarlar vasitəsilə köçürülüb Fars əyalətində sakin edilmişlər (T.Ə. İbrahimov, göstərilən əsəri, səh. 73).

Bəzi Qərb müəllifləri Qaşqay xanlarının dediklərinə əsaslanaraq onların Şahlı tirəsinin Səfəvilərlə qohum olmalarını, bəzi müəlliflər də Nadir Şahın Hindistana yürüşündə Qaşqayların da iştirak etdiyini göstərmişlər.

Bütün tədqiqatçılardan fərqli olaraq böyük alim Məhəmməd Tağı Zehtabi Qaşqayların bu əraziyə - İran deyilən məmləkətə gəlmələrini eramızın ilk əsrlərinə aid edir və göstərir ki: "Miladın ilk əsrlərindən Orta Asiyadan gələn müxtəlif Türk elləri - Sarpırlar, Savırlar, Gəncəklər, Gərgərlər, Vənəndlər, Qarxunlar, Qazanlar, Muğanlar, Kəngərlər, Qaşqaylar və ... başqaları yerli Türklərlə qaynayıb-qarışmış və bir millət kimi" formalaşmışdır (Bax: Məhəmməd Tağı Zehtabi Şəbüstərli, İran Türklərinin əski tarixi, II cild, Təbriz, hicri 1379, səh. 675).

Bəzi müəlliflər Xalacları Qaşqayların sələfi hesab etmiş və onların CeyHun çayının qərbində Ağ Hunlar, Göy Türklərlə bərabər yerləşdiklərini yazmışlar. Mahmud Kaşğarlının "Divan ül-lüğət-üt-Türk" əsəri və "Oğuznamə"yə görə, Xalaclar (Kalaclar) Oğuz boylarından biridir. Onlar qədim zamanlarda Əfqanıstana doğru yürümüş, Mahmud Qəznəvi ordusunda Hindistanın fəthində iştirak etmişlər. Ümumiyyətlə Mahmud Qəznəvi ordusunun əsasını Xalaclar təşkil etmişdir. İslam mənbələri də Xalacları Ağ

Hunların nəslə kimi göstərmiş, hətta onların eyni Türk dilində danışdıqlarını göstərmişlər.

Fars bölgəsində sakin olan Türk tayfa və qəbilələri tarixi zərurət qarşısında birləşməyə məcbur olmuş və toplanaraq vahid bir El yaratmış və bu El də "Qaşqay" adlandırmışlar. Deməli, Farsda sakin olan Türk Qaşqaylar çox qədim zamanlardan bəri müxtəlif dövrlərdə və mərhələlərlə müxtəlif bölgələrdən Farsa gələn və ya aparılan ayrı-ayrı Türk tayfalarından ibarətdir ki, bunların da əsasını Xalaclar, Qaraxataylar, Əfşarlar, Ləklər, Qaraqalpaqlar, Kəngərlilər, Qaraqoyunlular və Ağqoyunlulardan Qarağanlılar, Bayatlar, Ağacarılar, Şordərəliilər, Əmələliilər, Çobanlar, Çobanqaralar, Xançobanılar, Uryatlar, Qırxlılar, İmirlilər, Arıxlılar, Qutlular, Qasımlılar, Novxanlılar, Əhmədliilər və onlarla belə Türk tayfaları təşkil edir.

İran deyilən məmləkətdə bütün Türklər kimi Qaşqayların da ən faciəli dövrü Pəhləvi diktaturası dövrü olmuşdur. Hələ 1925-ci ildə təzəcə hakimiyyəti xarici imperialistlərin dəstəyi ilə əldə etmiş quldurbaşı Rza şah "Milli birlik" şüarı adı altında İran deyilən məmləkətdə bütün millətlərin milli hüquqlarını kobud şəkildə pozaraq özünün çirkin siyasətini açıq şəkildə qulbəçələrinin dili ilə bəyan edərək göstərirdi ki: "Bizim tələbimiz və ictimai istəyimiz İranın milli birliyini təkmilləşdirmək və onu qorumaqdan ibarətdir... Milli birliyi təkmilləşdirmək üçün bütün ölkədə fars dili ümumi dil olmalı, geyim, əxlaq və s. cəhətdən yerli fərqlər aradan qaldırılmalıdır. ...Müxtəlif milli libas geyməyə, müxtəlif dillərdə danışmağa son qoyulmalıdır. ...Əgər biz İranda sakin olan müxtəlif əhalini və bütün müxtəlif tayfaları vahid bir şəkllə salmasaq, yəni bütün əhalini tam mənasında iranlılaşdırmasaq (oxu: farslaşdırmasaq - A.M.) qarşımızda qaranlıq gələcək dayanar. İranın tarixinə, farsın dilinə, ədəbiyyatına və şiəlik məzhəbinə bağlı olan şəxslər bilməlidirlər ki, əgər bu ölkənin birlik ipi qırılsaq, onlar üçün heç bir şey qalmayacaqdır. Ona görə də hamımız bir səsle tələb etməli, yekdilliklə çalışmalıyıq ki, fars dili bütün İranda ümumiləşsin və yad dillərin yerini tutsun... Milli birlik üçün qəti əlac bütün ölkədə fars dilinin ümumi dil olması və İran tarixinin (oxu: Mifə dayanan fars tarixinin - A.M.) yayılmasıdır. Fars dilində məzmuncə ürəklərə yatan, ucuz qiymətli minlərlə kitab və broşyuralar çap edilib bütün ölkədə, xüsusilə Azərbaycan və Xuzistanda yayılmalıdır. Bütün bunlar müntəzəm plan əsasında həyata keçirilməlidir. Fars köçərilərindən bəzilərini yadların (oxu: Türklərin, Ərəblərin və b. - A.M.) yaşadığı vilayətlərə köçürüb oturaq halda sakin etməli, əvəzində yadelli köçərilər farsların ərazilərinə köçürülməlidir. Çingiz, Teymur dövrlərinin yadigarı olan coğrafi adları fars dilinə çevirməli, ölkədə bu məqsədə xidmət edən, yeni inzibati ərazi bölgüsü

aparılmalıdır. Hökumət idarələrində, qoşun daxilində və məhkəmə dairələrində yad dillərin və yad sözlərin işlənməsi dövlət tərəfindən qadağan olunmalıdır" və s. (Bax: "Ayəndə" dərgisi, hicri 1304, №-9).

Fars şovinistlərinin göstərdiyi bu canfəşanlığın səbəbini hələ 1926-cı ildə Cəlil Məmmədquluzadə özünün məşhur "Məqsəd nə imiş" adlı məqaləsində onların dili ilə belə şərh etmişdi: "Biz (fars şovinistləri - A.M.) Əhməd şahı ona görə taxtdan yendirmədik ki, şahlığı dost tutmuruq. Xeyr, ondan ötrə yendirdik ki, Qacarlar Türk nəslindənirlər... Əhməd şahı yıxmaqda məqsədimiz ölkədə Cümhuri üsul-idarəsi yaratmaq deyildi. Bəlkə quldursifət Qacarları pak, nəcib fars Pəhləvi sülaləsinə əvəz etmək idi" (Bax: "Molla Həsəddin" jurnalı, 1926, №-1).

Fars şovinistlərinin Pəhləvi şahlıq rejimində "Vahid fars milləti" yaratmaq planları iflasa uğradı. Bu planın iflasa uğramasında Qaşqay Türklərinin də xüsusi xidməti olmuşdur. Ümumiyyətlə Qaşqaylar Fars əyalətində yaşayan qəbilə və tayfalar içərisində ən nüfuzlu, ən nizam-intizamlı, ən mütəşəkkil, ən güclü, ən böyük və ən varlı el birliyidir. Bu El güclü və mütəşəkkil olduğundan həmişə mərkəzi hökumətin təzyiqinə məruz qalmış, tarix boyu Qaşqay Elini zəiflətmək üçün mərkəzi hökumət müxtəlif tədbirlərə əl atmış, onların El quruluşu sistemini dağıtmağa çalışmış, lakin bütün fitnəkarlıqlara baxmayaraq buna tam nail ola bilməmişlər.

Hələ 1905-1911-ci illər Məşrutə inqilabını dəstəkləyən Qaşqaylar və onların rəhbəri Sövlətüddövlə böyük başarılar əldə etmiş, öz silahlı qüvvələri ilə xalq əncümənlərini və Şiraz əhalisini əksinqilabi qüvvələrin hücumundan müdafiə etmişlər. Qaşqaylar I Dünya müharibəsi illərində ingilis müstəmləkəçilərinə qarşı üsyan edən Təngistan və Dəştistan mücahidlərinə, Fars əyalətinin demokrat təşkilatlarına da yardım göstərmiş, Sövlətüddövlənin rəhbərliyi altında Fars əyalətini ingilis işğalından xilas etmiş və hətta 1920-ci ildə İngiltərənin işğalçı qoşunlarının İran ərazisini tərk etməsində mühim rol oynamış və bununla da İran deyilən məmləkətin xalqlarının mübarizəsi tarixində silinməz izlər buraxmışdır. Heç təsadüfi deyil ki, ingilislərin təhriki ilə Qaşqayların lideri, vətənpərvər qəhrəman Sövlətüddövlə ingilis nökeri Rza şah tərəfindən 1932-ci ildə Qəsre-Qacar zindanına salınaraq qətlə yetirilmişdir. İranda "Taxta qapı" siyasəti həyata keçirən Rza şah bütün köçəriləri, o cümlədən də Qaşqayları oturaq həyata keçirmək, onların daxili quruluşunu dağıtmaq məqsədi ilə Qaşqay Elinin tayfa və tirə başçılarının əksəriyyətini edam, həbs və sürgün edərək onların yerinə öz sadıq zabitlərini vali təyin etmiş, onların vasitəsilə böyük cinayətlər törətmişdir. Bu zabit valilər Rza şahın əmri ilə Qaşqayların milyonlarla xırdabuynuzlu və

iribuynuzlu mal-davarını, at və dəvələrini tələf etmiş, Qaşqay Elini iqtisadi cəhətdən də fəlakətə düşər etmişlər. II Dünya müharibəsi dövründə müttəfiq qoşunlarının İrana daxil olması ilə faşist Almaniyasının müttəfiqi olan Rza şah ölkədən qaçmaqla ölkədəki xalqlar, o cümlədən də Qaşqaylar müəyyən azadlıqlar əldə etdilər. Şah tərəfindən müxtəlif yerlərə sürgün edilən Qaşqaylar yenidən öz yurdlarına qayıdıb köçəri el həyatını davam etdirdilər və hətta gələcək təhlükələrə qarşı silahlanmağa başladılar. Onlar 1950-ci illərin əvvəlində milli cəbhənin və Müsəddiq hökumətinin neft sənayesinin milliləşdirmə siyasətini müdafiə etdiyindən Müsəddiq hökuməti ABŞ-ın əli ilə hərbi çevriliş nəticəsində devrildikdən sonra şah diktaturası möhkəmləndirildi və beləliklə də Qaşqayların iki yüz il hökm sürən El quruluşu 1956-cı ildə Məhəmmədrza şahın fərmanı ilə ləğv edildi. Qaşqaylar əleyhinə yeni hərbi hücumlar təşkil edildi. Qaşqay elini idarə edən elxan, elbəyi və kələntərlər ailələri ilə birlikdə ölkəni tərk edib xarici ölkələrə getməyə məcbur oldular. Məhəmmədrza şahın "Ağ inqilab" adlanan torpaq islahatı proqramı ən ağır zərbəni köçərilərə, o cümlədən də Qaşqaylara vurdu. Onların otlaq və çəmənlikləri zəbt edilərək dövlətin ixtiyarına verildi və Qaşqay elinin dağılması prosesini xeyli sürətləndirdi. Qaşqaylar irticaçı şah rejiminin yaratdığı dözülməz işkəncələrə məruz qalıb ayrı-ayrı yerlərə dağılmağa məcbur oldular.

İrticaçı Pəhləvi rejimi devrildikdən sonra xaricə və ayrı-ayrı yerlərə köçmüş Qaşqaylar yenidən öz yurd-yuvalarına qayıdıb yeni hökumətə yardım göstərdilər. Lakin bu həmrəylik də uzun sürmədi. Məzhəbçi rejimdə fars şovinizmi yenidən baş qaldırdı. 1982-ci ildə Şiraz və Firuzabad əyalətlərində qaşqaylarla Pasdarlar arasında bir neçə dəfə qanlı toqquşmalar oldu və nəticədə Qaşqay elxanı Xosrov xan həbs edilərək Şirazda edam edildi. Lakin bütün bunlar qəhrəman Qaşqay Türklərinin iradəsini qıra bilmədi. Bu gün belə Qaşqay El quruluşu, köçəri həyat tərzı müəyyən tənəzzülə uğrasa da Qaşqay Türkləri yenə də Fars əyalətində əhalinin əksəriyyətini təşkil edən Türklərlə bərabər özlərinin ictimai və iqtisadi həyatını davam etdirməkdədirlər.

Qaşqay Eli tərkibində birləşən tayfa, qəbilə və tirələrin hamısının dili Türk dili, Azərbaycan Türkcəsidir. Bunu Qaşqay Türklərindən olan tədqiqatçı alim M.B.Bəhmənbəyi də təsdiq edərək göstərmişdir ki: "Qaşqayların dili Türk dilidir. Bu dil Qafqaz Azərbaycan (oxu: Quzey Azərbaycan - A.M.) Türkcəsinin ləhcələrindən biridir" (Bax: M.B.Bəhmənbəyi, Orf və adət əsəyere Fars (farsca), Tehran, hicri 1324, səh.69).

Artıq 82 ildir ki, İran deyilən məmləkətdə bütün qeyri-fars xalqlar kimi Qaşqaylar da öz yazı dilindən, hökumət idarələrində, mədəni-maarif

ocaqlarında ana dilində danışmaqdan belə məhrum edilmişlər. Ona görə də Qaşqay Türklərinin də yazılı ədəbi dili və yazılı ədəbiyyatı digər Türklər kimi inkişafdan dayanmış və geniş yayılmamışdır. Buna baxmayaraq bu gün İran deyilən məmləkətdə öz milli Türk kimliyini, adət-ənənəsini, şifahi ədəbi dilini qoruyub saxlayan, zəngin xalq ədəbiyyatına malik Qaşqay Türklərinin yazılı ədəbi dili şovinst fars məzhəbçi rejimi tərəfindən qadağan edilsə də Qaşqay aşiq şerinin, Qaşqay dastanlarının, laylalarının, ata sözlərinin külliyatı Qaşqay Türklərinin hafizəsində, sinəsində cəmləşib. Bu gün Qaşqay Türkləri öz hüquqlarını əldə etmək uğrunda mübarizələrini davam etdirməkdədirlər.

1.38. Adıgün - Axisqa və ya Məhsəti Türkləri

Müəzzəm Türk dünyasının ulu boylarından, ulu olduqları qədər də ən ağır məşəqqətlərə düşər olan boylarından biri də Axisqa Türkləridir. Ən qədim dövrlərdən Kiçik Qafqaz sıra dağlarının başlanğıcında yaşayan bu soydaşlarımızın danışdığı şivə, adət və ənənələri, folkloru, mədəniyyəti qədim Türk məskəni Borçalı mahalındakı Azərbaycan Türkləri və Ərzurum-Tokat-Qars ərazilərindəki Türklərlə çox yaxındır.

Bəllidir ki, Rus-Türk müharibələri nəticəsində zaman-zaman Türk torpaqlarının böyük bir hissəsi Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olub. Bu ərazilərdə yaşayan yerli Türklər də Rus əsarətinə məruz qalıblar. Ruslar tərəfindən zəbt edilən bölgələrdən biri də Adıgün-Axisqa ərazisidir. 1829-cu ildə "Ədirnə müqaviləsi" ilə Osmanlı dövlətindən qoparılıb Rusiya İmperatorluğuna ilhaq edilən Axisqa və Axalkalaki bölgəsi nəhayət Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi ilə bir növ nəzarətsiz zonaya çevrildi.

Əhalisi əsas etibarilə müsəlman Acarlar və Türklərdən ibarət olan bu bölgə xalqı Sovetlərin 1917-ci ildə elan etdiyi "Rusiyadakı millətlərin haqlarına aid bəyannamə" (Oto - determinasyon) hüququndan istifadə edərək 26 aprel 1918-ci ildə ümumi bir qərarla Türkiyəyə birləşmək istədiklərini bildirmişdilər. Ona görə də Batum, Axisqa, Acar və Axalkalaki bölgələri xalqının Osmanlı hökumətinə göndərdiyi bu imzalı möhürlü müraciəti Osmanlı hökuməti tərəfindən qəbul edilmiş, deməli, bu ilhaq üçün hüquqi zəmin yaranmışdı.

Digər tərəfdən də Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın təmsil olunduqları Zaqafqaziya Seymi Rusiyanın bolşevik hökumətini tanımasa da onun məlum "Bəyannamə"sinə rəsmi münasibət bildirməmiş, deməli, onun ləğvinə dair hər hansı bir rəsmi qərar qəbul etməmişdi. Bütün bunları nəzərə alan Türkiyə hökuməti nümayəndə heyəti 11 may 1918-ci il Batum Konfransında Batum, Axisqa və Axalkalaki nahiyyələrinin Türkiyəyə ilhaqını tələb etdi. Türkiyə hökuməti nümayəndə heyətinin başçısı Xəlil bəy bu iki bölgənin Osmanlı dövlətinə bağlandığını Zaqafqaziya Cümhuriyyəti nümayəndə heyətinə də rəsmən bildirmişdi. Lakin ilk əvvəl Gürcü nümayəndələr bunu qəbul etməmişsə də, Türkiyə nümayəndə heyətinin başçısı Xəlil Bəyin təkidli tələbi ilə bunu qəbul etmək zorunda qalmışdılar.

Sovet hökumətinin "Batum müqaviləsi"ni tanımamaq haqqında nota verməsinə baxmayaraq nə Türkiyə hökuməti və nə də Zaqafqaziya Seymi buna əhəmiyyət verməmişdir. Lakin müqavilənin adı keçən məsələlərə dair müddəaları Seym tərəfindən təsdiq edilməmiş, Zaqafqaziya Seymi gürcülərin özlərini 26 may 1918-ci ildə müstəqil elan etmələri və ardınca da ermənilərin və azərbaycanlıların öz istiqlallarını elan etmələri ilə dağıldı. Bu və ya bir sıra başqa səbəblər üzündən Türkiyə bu müstəqil dövlətlərlə 4 aprel 1918-ci ildə ayrı-ayrı sülh müqavilələri bağladı. Gürcüstanla bağlanan sülh müqaviləsinə əsasən Batum şəhəri və sancağından başqa Axısqa və Axalkalaki nahiyələri də Türkiyəyə qaytarıldı.

Lakin I Dünya Müharibəsində tamamilə məğlub duruma düşən və ərazilərinin çox böyük bir qismini itirən Osmanlı dövlətinə qarşı Avropa və bolşevik Rusiyası ağır şərtlər irəli sürdülər. Bu şərtlərdən biri də Batum, Axısqa və Axalkalaki bölgələrinin Sovet Rusiyasına qaytarılması idi. Belə bir vəziyyətdə "Vilson prinsipləri"nə dayanaraq Qars, Gümrü, Axısqa və Axalkalaki bölgələrinin əhalisi içərisindən seçilən "Milli İstişarə Məclisi"nin on iki nəfərdən ibarət nümayəndəsi bir hökumət təşkil edərək bu bölgənin Gürcü və Ermənilərin idarəsi altına düşməsinə qarşı silahlı mübarizəyə başladılar. Lakin İngilislərin Batuma və Bakıya daxil olmaları, Türk silahlı qüvvələrinin təzyiq vasitəsilə Qafqazdan çıxarılmaları, Qafqazdakı siyasi və hərbi vəziyyəti kökündən dəyişdi.

Erməni və Gürcülər İngilislərin onları himayəyə götürməsindən istifadə edərək ərazilərini genişləndirməyə başladılar. Fəqət qarşılarında Qarsda təşkil edilən "Milli İstişarə Məclisi" hökumətinin yaratdığı hərbi dəstələri görünce çaşdılar. Çünki müsəlman Türk əhalidən təşkil edilən bu dəstələr yaxşı silahlanmış və bu dəstələrə Sərvər bəy, Hafiz bəy və adlarını bilmədiyimiz komandanlar rəhbərlik edirdilər. Bu dəstələr Qars, Gümrü çevrəsi və Arpa çayı boyunca ermənilərə, Axısqa və Axalkalaki bölgələrində isə gürcülərə qarşı müqavimət göstərirdilər. Hətta Sərvər bəy və Hafiz bəyin komandanlığındakı dəstələr Gürcüləri 1828-ci il sərhədlərinə qədər çəkilməyə məcbur etmişdilər. Gürcü və Ermənilərə qarşı mücadilədə bu dəstələri Qars, Kağızman, Oltu və aşağı Çorux əhalisi hərarətlə dəstəkləyirdilər. Hər tərəfdə könüllülərdən ibarət birliklər yaranırdı. Qısa bir dövrdə Qarsdakı hökumətin əmrində səkkiz minlik bir hərbi qüvvə toplanmışdı.

"Milli İstişarə Məclisi"nin qanuni bir status almaq məqsədilə İngilis hərbciləri və Yerevandakı erməni hökuməti ilə təmasa keçmək və özlərini təsdiq etdirmək təşəbbüsləri heç bir nəticə vermədiyindən Qarsda II Milli Qurultay toplandı və 17 yanvar 1919-cu ildə "Milli İstişarə Məclisi" "Cənub-

Qərb Qafqaz Keçici hökuməti" kimi yenidən təşkilatlanaraq Batum ilə Naxçıvan arasında müsəlmanların yaşadıkları ərazilərdə bir "İslam Türk Dövləti" meydana gətirdilər. Hökumətin başçısı Fəxrəddin Piroğlu seçildi. Bu hökumətin "Vilson prinsiləri"nə dayanan "xalqların öz müqəddəratlarını özlərinin təyin etməsi" və özlərinin arzu etdikləri idarəçilik formasını yaratmaqdan başqa heç bir iddiası yox idi.

Həmişə müsəlmanlara və xüsusilə Türklərə ikili standartlarla yanaşan xristian Qərb bu dəfə də özlərinin yaratdıqları "Vilson prinsipləri"ni özləri bildiyi kimi tətbiq etməyə, müsəlman Türkləri deyil, xristian Erməni və Gürcüləri hərtərəfli müdafiə etməyə başladılar. Belə ki İngilislər təkcə erməni və gürcülərə hərbi yardım göstərməklə kifayətlənməyib, 19 aprel 1919-cu ildə Qarsa hücum edərək "Cənub-Qərb Qafqaz hökuməti" Məclisinin binasını mühasirəyə aldılar və hökumət üzvlərini həbs edərək Maltaya göndərdilər. Hökumətin başçısı Fəxrəddin Piroğlu ilə Kağızmanlı Əli Bəy qurtularaq Ərzuruma sığınmağa müvəffəq oldular.

Gürcülər də İngilislərin hərbi dəstəyi ilə hərəkətə başlayaraq Axısqa və Axalkalaki nahiyyələrini zəbt edib Gurcüstana ilhaq etdilər. Beləliklə cəmi üç ay fəaliyyət göstərən "Cənub-Qərb Qafqaz hökuməti"nin (El arasında bu hökumətə Araz Respublikası da deyilib - A.M.) varlığına İngilislər son qoydu. Axısqa və Axalkalaki bölgələri sovet dönməində Gürcüstan Sovet Sosialist Respublikasının, indi isə Gürcüstan Respublikasının tərkibindədir. Gürcüstana verilən bu ərazi Mexset adlandırılmış və burada yaşayan Axısqa Türklərinə də Mexset Türkləri deyilmişdir.

1920-30-cu illərdə Axısqa Türkləri ana dilində məktəblər açmış, teatr yaratmış, mədəni yüksəlişə başlamışlardı. Fəqət bu yüksəliş və dinc həyat uzun sürməmiş, 1944-cü ildə ermənilərin fitvası, Sovet diktatoru, Türk xalqlarının düşməni Stalinin əmri ilə Kırım Türkləri, Balkarlar, Qaraçaylar kimi Axısqa Türkləri də öz vətənlərindən didərgin salınaraq sürgün edilmişlər.

Ana vətənlərindən amansızcasına qoparılaraq yalnızca səhralara göndərilən bu xalqın başına gələn müsibətləri yalnız onların özləri təsvir edə bilər. Əzablı yollarda xəstəlikdən, dərddən, əzabdan, sürgün ağrılarından minlərlə Axısqa Türkü həlak oldu, bütün siyasi hüquqlardan məhrum edildi. Sənədlərində onların milliyyətinin Türk yazılması yasaq edildi, adları başqa-başqa xalqların adı ilə adlandırıldı. Gürcülər onlara müsəlman gürcü adını yapışdırmağa çalışdı. Bütün bunlar azmış kimi Axısqa Türklərinin həyatında ikinci bir faciə törədildi. Bu faciə düşmən mafiyanın əli ilə 1989-cu ildə Özbəkistanın Oş şəhərində baş verdi. İki Türk xalqı - Özbəklərlə Axısqa

Türkləri bir-birini qətlə yetirdi. Bu hadisə bütün Türk dünyasını sarsıtdı. Axısqa Türklərinin ikinci deportasiyası başlandı.

Axısqa Türkləri yenidən dünyanın müxtəlif yerlərinə səpələndi. Ən böyük axın Quzey Azərbaycana oldu. Quzey Azərbaycan hələ qəddar Stalinin ölümündən azacıq sonra, 1950-ci illərin sonlarında öz qucağını doğma soydaşlarına açmış, onları bərkətli torpağı olan Saatlıda, Sabirabadda, Beyləqanda, Xaçmazda, Qubada, Qazaxda, Şamaxıda və digər bölgələrdə yerləşdirmişdi. Bu əməksevər, mərd, doğru-dürüst, səmimi xalq tarixdə analoqu olmayan ağır sınaqlardan, əzablardan qəhrəmancasına çıxmış, əzilməmiş, bütün təhqirlərə sinə gərmiş, qırılmamış, sınımamış, yox olmamış, sadəcə cismani, fiziki varlıqlarını deyil, bütün mənəvi dünyalarını, ruhlarını, Türklüklərini qoruyub saxlaya bilmiş, yaşadaqları bölgələri gülüstana çevirmişlər. Müdrik dədələri, ağbirçək, nurlu nənələri xalqın mənəvi varlığını, müdriklik xəzinəsini yaratmış, yeni nəsillərə ötürmüş, mənəvi çırağı sönməyə qoymamışlar.

Bu xalq Ömər Faiq Hemanzadə, Əli Səbri, Mövlud Bayraqdarov, Bədi Muradov, Səadət Güləhmədova, Cavad Qoçuyev, İbrahim Bürhan və b. kimi şəxsiyyətlər yetirmişdir.

Bu gün Axısqa Türkləri Azərbaycanda, Türküstanda, Qazaxıstanda, Kabardin-Balkarda, Türkiyədə və başqa yerlərdə yaşamaqdadırlar. Ana vətənlərində isə Sovetlərin əli ilə ermənilər, gürcülər yerləşdirilmişdir.

1926-cı il siyahıyaalınmada 138 min göstərilən Axısqa Türkləri bu gün rəsmi olmayan mənbələrdə 500 min kimi qeyd edilir.

Axısqa Türklərinin ən böyük arzusu ata-baba yurdlarına dönməkdir. Bu yöndə onlar uzun müddətdir ki, mücadilə aparır və nəhayət onların ana vətənlərinə dönməsi üçün müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar belə qərarlar çıxarmışlar. Gürcüstan hökuməti də bu işə razılıq verib. Fəqət təəssüflər olsun, Axısqa Türkü öz doğma yurduna qaytarılmayıb.

Bu gün Axısqa Türkləri təşkilatlanaraq "Vətən Cəmiyyəti" yaratmış, öz ata yurdlarına dönmək üçün bu "Cəmiyyət"in ayrı-ayrı ölkələrdəki şöbələri bütün səy və bacarıqlarını sərf edirlər. Bu "Cəmiyyət"in Azərbaycandakı uzunmüddətli sədri İbrahim Bürhan Əfəndi olmuşdur. "Cəmiyyət" Gürcüstan hökuməti tərəfindən irəli sürülən məsələləri müzakirə edir, konkret mövqe bildirir. Onların ən başlıca tələbi ana vətənlərində kompakt şəkildə yaşamaqdır. Çünki dağınıq şəkildə yaşamaq onları bütün siyasi, iqtisadi və mədəni hüquqlardan məhrum etmək deməkdir. Onlar öz ana dillərində təhsil, radio-televiziya verilişləri, qəzetləri və s. olmasını istəyirlər. Bir sözlə, sivil dünyanın bütün hüquqlarından yararlanmağa cəhd göstərilir.

Yarım əsrlik vətən həsrəti bu xalqın dilində bir Vətən bitirib. Bu Vətən onlar üçün Adıgün, Axısqa, Azğur, Ahıl-Kelek, Abastuban, Varhan, Zediban və Azərbaycan Türklərinin yaşadığı Borçalı, Ağbulaq, Sarvan, Başkeçid, Qarayazı, Karaçöpdür.

Zəngin folklorla, aşıq sənətinə malik olan Axısqa Türklərinin şah mövzusu yenə də Vətəndir. Vətən onlar üçün həsrətdən daha çox Türk ruhunun əzəməti, basılmazlığı, Birlik, Bütövlük rəmzi, sönməz İnamıdır, İmanıdır.

Tanrı bu əyilməz xalqın böyük oğlu Ömər Faiq Hemanzadənin dahiyənə dediklərini Onlara nəsib etsin. Ömər Faiq Əfəndi buyurmuşdur:

"Xeyir, əzizim, xeyir! İşiq dairəmiz sönməyə meyilli olsa da arxayın olunuz, sönməyəcəkdir. Əksinə, getdikcə böyüyəcək. O qədər böyüyəcək ki, ta babalarımızın keçməmələri üçün çəkilən Çin səddini də keçəcəkdir!".

Yazını Axısqa Türklərinin bir müdrik kəlamı ilə bitirirəm. "Vətənimə qovuşdum, cəsədimə can gəldi".

Tanrı Axısqa Türklərini Vətənlərinə qovuşdursun!

Amin.

1.39. Borçalı - Qarapapaq Türkləri

Müəzzəm Türk dünyasının ulu boylarından biri də Borçalı Türkləridir. Borçalı Türkləri kimi Borçalı Türklərinin adını daşıyan tarixi Borçalı mahalı da keşməkeşli bir tarix yaşamış, ayrı-ayrı dövlətlərin və imperatorluqların nüfuz dairəsində olsa da öz milli Türk kimliklərini həmişə qoruyub saxlamışdır. Ümumiyyətlə istər Güney və istərsə də Quzey Azərbaycan Türklərinin formalaşmasında bir çox Oğuz və Qıpçaq Türkləri, o cümlədən də Borçalı Türkləri yaxından iştirak etmişdir.

Tarixi mənbələrə əsaslanaraq tarix elmləri doktoru, professor Mahal Məmmədli və tarix elmləri namizədi Mehriban xanım Abbasova göstərmişlər ki: ""Borçalı" ən böyük Türk tayfalarından birinin adı olmuşdur. Bunu Gürcü Sovet Ensiklopediyası da etiraf edir...

"Borçalı" adının tarixi eradan əvvəl birinci minilliyə, Türklərin Şimali Azərbaycanda məskunlaşdığı dövrə gedib çıxır. "Borçalı" bu ərazidə yaşayan Qarapapaq Türk tayfalarının ən böyüyündən birinin adı olmuşdur. Bu, həmin Qarapapaqlardır ki, eradan əvvəl bu torpağa həyat gətirmiş və tarixdə Oğuz, Qıpçaq, Tərkəmə adları ilə Şərqi Anadolunun da sakinləri olmuşlar" (Mahal Məmmədli, Mehriban Abbasova, Tarixi Borçalı mahalı, bax: "Xudafərin" dərgisi, 1997, №-2 (3), səh. 44). Qarapapaqlar Kəngərlilərin Peçeneqlərə mənsub qəbilələrindən biri olub, bəzi müəlliflərə görə Qaşqay eli Türklərinin formalaşmasında da yaxından iştirak etmişlər.

Hələ Səfəvilər dövründə imperatorluq ən böyük inzibati-ərazi vahidi olan 13 Bəylərbəyliyinə bölünmüşdü ki, bunun 4-ü Azərbaycan inzibati-ərazi vahidi idi. Azərbaycanın bu 4 inzibati-ərazi vahidindən biri də Qarabağ Bəylərbəyliyi idi ki, onun da mərkəzi Gəncə şəhəri idi. Bəzi mənbələrdə Qarabağ Bəylərbəyliyi Gəncə Bəylərbəyliyi kimi göstərilmişdi ki, Borçalı da 1736-cı ilə qədər bu Gəncə Bəylərbəylinin tərkibində olmuşdur.

1726-cı ildə Səfəvi ordusunun komandanı olan, 1732-ci ildə Səfəvi hökmdarı II Təhmasibi taxtdan salaraq yerinə onun kiçik yaşlı oğlu Abbasi formal olaraq III Şah Abbas adı ilə taxta oturdan, III Şah Abbasın qəflətən

ölməsindən istifadə edən Nadir Əfşar 1736-cı ilin mart ayında toplanmış qurultayda özünü Şah elan etmiş, beləliklə də 235 illik Səfəvi sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyulmuşdu. Türklərin Əfşar qəbiləsindən olan Nadirin şah seçilməsinə tərəfdar olmayan bəzi Azərbaycan xanları kimi Ziyadoğulları adı ilə məşhur olan Gəncə xanı, həmçinin Otuziki, Kəbirli və Cavanşir tayfalarının başçıları ailələri ilə birlikdə Nadir şah Əfşar tərəfindən Xorasana sürgün edilmişdir. Ziyadoğullarını zəiflətmək məqsədi ilə Gəncə Bəylərbəyliyiinin tərkibində olan Borçalı və Qazax bölgəsi Kartli-Kaxeti hakiminin tabeliyinə verilmiş və beləliklə də bu bölgə uzun müddət Grcüstanın tərkibində qalmış, sonra isə Gürcystanla Ermənistan arasında bölüşdürülmüşdür.

Nadir şah Əfşarın 1747-ci ildə sui-qəsd nəticəsində qətlə yetirilməsindən sonra Azərbaycan bir çox xanlıq və sultanlıqlara parçalandı. Borçalı sultanlıq elan edildi. Borçalı 1880-ci ilə qədər Sultan tərəfindən idarə olundu. Bu 133 illik Sultanlığın ərazisi Sınıq Körpüdən başlayıb Şərqi Anadoluda qurtarırdı. Borçalı sultanlığının ərazisinə indiki Gürcüstan Respublikasının ərazisinə daxil olan tarixi Qarayazı, Qaraçöp, Sarvan, Ağbulaq, Boluslu və Başkeçid bölgələri və indiki Ermənistanın tərkibinə qatılan Allahverdi, Cəlaləddin, Hamamlı, Barana və Varansovka bölgələri daxil idi.

Borçalı sultanlığı 1880-ci ildə çar Rusiyası tərəfindən ləğv edilərək Borçalı qəzasına çevrilmiş və Tiflis quberniyasının tərkibinə daxil edilmişdir. Bu da azmış kimi əhalisinin 90 faizi Türklərdən ibarət olan Qarayazı və Qaraçöp bölgələrini də Borçalı qəzasından ayıraraq birbaşa Tiflis quberniyasının tərkibinə daxil etdilər və Borçalı qəzasını da Loru, Borçalı, Trialet və Yekaterinfeld adları ilə 4 nahiyəyə böldülər. Beləliklə Borçalı Sultanlığının Sınıq Körpüdən başlayıb Anadolunun şərqində bitən ərazisindən yalnız 6 min kv. km-i Borçalı qəzasının tərkibində qaldı.

Borçalı Azərbaycan üçün nəinki əhali, həm də Qara dənizə və Türkiyəyə açılan qapı kimi çox mühüm strateji və iqtisadi-ticarət əhəmiyyətinə malik bir bölgədir. Bu baxımdan Borçalı nəinki Azərbaycan, bütün Türkünstan, o cümlədən də Türkiyə üçün son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir bölgədir. Bu bölgə Azərbaycan və Azərbaycan vasitəsilə Türkünstanın birbaşa dənizlərə və okeanlara çıxışını təmin etməklə Türkiyəni də dəniz və quru ilə birbaşa Türk dünyasına bağlayır. Ona görə də Türkiyə hökuməti I Dünya müharibəsindən məğlub durumda çıxmasına baxmayaraq 11 may 1918-ci li Batum Konfransında Batum, Axısqa, Axalkalaki nahiyələrinin və Borçalı qəzasının Türkiyəyə ilhaqını tələb etmiş, lakin

Gürcüstanla bağlanan sülh müqaviləsinə görə, yalnız Axisqa və Axzalkalaki nahiyyələri Türkiyəyə qaytarılmışdı. Belə bir vəziyyətdə Osmanlı dövlətinə qarşı Avropanın imperialist dövlətləri və bolşevik Rusiyası ağır şərtlər irəli sürmüş, gürcü və erməniləri müdafiə etməklə adı çəkilən bölgələri də geri istəmişdilər. Osmanlı dövlətinin düşdüyü ağır vəziyyəti nəzərə alan bütün Cənubi Qafqaz Türkləri Sovetlərin 1917-ci ildə elan etdiyi "Rusiyadakı millətlərin haqlarına dair bəyannamə" (Oto-determinasyon) hüququndan və "Vilson prinsipləri"ndən istifadə edərək öz siyasi-hüquqi qurumlarını yaratmışdılar. Belə ki, 1918-ci ilin aprel ayında Qars, Gümrü, Axisqa və Axalkalaki bölgələrinin müsəlman əhalisi "Milli İstişarə Məclisi" yaradaraq 12 nəfərdən ibarət müvəqqəti hökumət təşkil etmiş, bu hökumət də Türkiyə dövlətinə Türkiyəyə birləşmək haqqında müraciət etmişdilər. Bu hökumətin başçısı məşhur Axisqa Türkü Ömər Faiq Nemanzadə seçilmişdi. 1918-ci ilin may ayında Zaqafqaziya Seymi özünü buraxdıqdan sonra 26 mayda Gürcüstan, 28 mayda isə Azərbaycan və Ermənistan özlərini müstəqil elan etdilər. İngilislərə arxalanan gürcülər və ermənilər Türkiyənin zəif durumundan istifadə edərək ərazilərini bu bölgələrin hesabına genişləndirməyə başladılar. Belə bir durumda 1918-ci ilin noyabrında Naxçıvan Türkləri "Araz Türk Respublikası" yaradaraq erməni və gürcülərin təcavüzündən qorunmaq üçün silahlı dəstələr təşkil etməyə başladılar.

"Milli İstişarə Məclisi" qanuni bir status almaq məqsədilə İngilis hərbciləri və İrəvandakı erməni hökuməti ilə təmasa keçmək və özlərini təsdiq etdirmək təşəbbüsləri heç bir nəticə vermədiyindən təkbəşinə, ayrı-ayrılıqda düşmənlərə qarşı müqavimət göstərməyin çətinliyini nəzərə alan Axisqa, Borçalı-Qarapapaq və Araz Türk Respublikası yetkililəri Qarsda II Milli Qurultaya toplanaraq 17 yanvar 1919-cu ildə birləşmək haqqında qərar qəbul etdilər. Beləliklə birləşmiş "Qars İslam Şurası" və "Cənub-Qərb Qafqaz hökuməti" və onun hərbi qüvvələri yaradıldı. Emin Ağa yeni yaranan "İslam Türk Dövləti"nin prezidenti, Fəxrəddin Piroğlu hökumət başçısı seçildi. Türk əhalidən təşkil edilən silahlı dəstələrə Sərvər Bəy, Hafiz Bəy və adlarını bilmədiyimiz komandanlar rəhbərlik edirdilər. Bu hərbi dəstələr Qars, Gümrü çevrəsi və Arpa çayı boyunca erməni daşnaklara, Axisqa və Borçalı bölgələrində isə gürcülərə qarşı müqavimət göstərmiş, hətta Sərvər Bəy və Hafiz Bəyin komandanlığındakı dəstələr gürcüləri 1828-ci il sərhədlərinə qədər çəkilməyə məcbur etmişdilər. Erməni və gürcü hərbi qüvvələrinə qarşı mücadilədə bu dəstələri Qars, Kağızman, Oltu, Aşağı Çorux və Borçalı Türkləri hərarətlə dəstəkləmiş, hər tərəfdə könüllü hərbi birliklər yaratmışdılar. Qısa bir müddətdə mərkəzi Qars olan bu hökumətin əmrində 8

minlik bir hərbi qüvvə yaranmışdı. Bu birləşmiş Respublikanın ərazisi 40 min kv. km, əhalisi isə 2 milyona yaxın idi ki, bunun da 1 milyon 700 min nəfəri Türk, 237 mini isə qeyri-türk idi. Batum ilə Ordubad ərazisi daxilində olan bu birləşmiş Respublikanın "Vilson prinsipləri"nə dayanan "xalqların öz müqəddəratlarını özlərinin təyin etməsi və özlərinin arzu etdikləri idarəçilik formasını yaratmaqdan başqa heç bir iddiası yox idi" (Seçmələr bizimdir - A.M., Bax: Dr. Akdes Nimet Kurat, Türkiyə və Rusiya, Ankara 1990, səh. 587-589). Həmişə olduğu kimi Qərbin imperialist dövlətləri bu dəfə də bölgənin müsəlman Türklərini deyil, xristian erməni və gürcüləri hərtərəfli müdafiə edərək 19 aprel 1919-cu ildə Qarsa hücum etmiş, "Cənub-Qərb Qafqaz hökuməti" Məclisinin binasını mühasirəyə alaraq hökumət üzvlərini həbs etmiş və Malta adasına sürgünə göndərmişdilər. Hökumətin başçısı Fəxrəddin Piroğlu ilə Kağızmanlı Əli Bəy qurtularaq Ərzuruma sığınmağa müvəffəq olmuşdular. Bundan istifadə edən gürcülər İngilislərin hərbi dəstəyi ilə hərəkətə başlayaraq Axısqa və Axalkalaki nahiyyələrini zəbt edib Gürcüstana ilhaq etdilər. Beləliklə, cəmi 3 ay fəaliyyət göstərən Cənub-Qərb Qafqaz hökumətinin varlığına İngilislər son qoymuş oldu. Vəziyyətin ağır olduğunu hələ əvvəlcədən nəzərə alan Borçalı Türkləri 1818-ci ilin sonlarında Azərbaycan Cümhuriyyətinə müraciət edərək "Qarapapaq" adı ilə yarımüstəqil xanlıq kimi tanınmaları və Azərbaycan Cümhuriyyətinə birləşmələri haqqında məsələ qaldırmış, lakin onsuz da ağır durumda olan Azərbaycan Cümhuriyyəti Gürcüstanla da münasibətləri korlamamaq üçün buna münasibət bildirməmişdi. Ermənistan qoşun hissələri isə Borçalı qəzasının içlərinə doğru soxulmuş və faktiki olaraq Gürcüstanla müharibə vəziyyəti yaratmışdı. 19 dekabrda Gürcüstan hökuməti Ermənistana nota verərək onunla diplomatik əlaqələri kəsmiş, orduya Ermənistan tərəfdən işğal olunmuş əraziləri azad etmək üçün əmr vermişdi. Gürcüstan ordusu hücumu keçərək erməni ordusunu bütün cəbhə boyu sıxışdırmağa başlayınca məğlub olduqlarını anlayan ermənilər 1918-ci il 31 dekabrda İngilislərin köməyi ilə döyüşləri dayandırmağa razı olduğunu bildirmiş və 1919-cü ilin yanvarın 17-də Tiflisdə Ermənistanla Gürcüstan arasında sülh bağlanmışdı. Sülh Konfransında Borçalı qəzasının Loru nahiyyəsi neytral zona elan edilmişdi. "Nahiyyənin İlməzli, Qalaqala, Soyuqbulaq, Cücəkənd, Yırğancaq, Təzəkənd sakinləri Gürcüstan hökumətinə etiraz "Xahişnamə"si ilə müraciət etsələr də bunun heç bir faydası olmamışdır" (Mahal Məmmədli, Mehriban Abbasova, göstərilən məqalə, səh.49). Hələ o vaxtlar Ömər Faiq Nemanzadə Əfəndi Borçalı qəzasında vəziyyət haqqında bildirirdi ki: "Mənim topladığım çoxlu faktlar göstərir ki, əhalisinin 85 faizini müsəlmanlar (oxu: Türklər - A.M.)

təşkil edən Borçalı qəzasında heç kəs onlarla heçəblaşmır. Qəza İnqilab Komitəsinin tərkibində bir nəfər belə müsəlman yoxdur. Bütün Borçalı qəzası öz-özlüyündə qarşı-qarşıya duran iki düşərgəni xatırladır: bir tərəfdən azlıq təşkil edən almanlar, ermənilər, aysorlar, malakanlar, gürcülər, yunanlar - idarəedənlər kimi; digər tərəfdən çoxminli müsəlmanlar kütləsi - idarəolunanlar kimi" (Sitat professor Mahal Məmmədli və tarix elmləri namizədi Mehriban Abbasovanın göstərilən məqaləsindən götürülmüşdür - A.M. Bax: səh. 47).

1920-ci ildə Azərbaycan və Güncüstan bolşevik Rusiyası tərəfindən işğal olunduqdan sonra Zəngəzur, Göyçə, Dərələyəz və Dilican bölgələri Azərbaycandan, Borçalı qəzasının Loru nahiyyəsi isə Gürcüstandan qoparılıb Ermənistana verilmişdi. Bu da azmış kimi 1929-cu ildə Borçalı qəzası Sovet İmperiyası tərəfindən ləğv edilərək 3 rayona - Borçalı, Lüksemburq və Başkeçid rayonlarına bölünmüş, sonradan 1949-cu ildə Gürcüstan hakim dairələri "Borçalı" adını da ləğv edib "Marneuli" adlandırdılar. Həmçinin Borçalı sultanlığının əraziləri olan Qarayazı Qardabani, Qaraçöp Siqnaxi, Sarvan Marneuli, Ağbulaq Tetri-Skaro, Boluslu Bolnisi, Başkeçid Dmanisi adlandırılaraq gürcüləşdirilmiş, Allahverdi Tumanyan, Cəlaləddin Stepanovan, Hamamlı Spitak, Barana Noyanberyan və s. erməniləşdirilmiş və beləliklə də tarixi Borçalı coğrafi adı müasir xəritələrdən silinmiş oldu.

Bu gün Güney Azərbaycanın Urmiya gölünün güney-batı sahillərində yerləşən Sulduz vilayətinin 92 kəndinin əhalisi, ümumiyyətlə, Borçalı və Qarapapaq tayfalarından ibarətdir. Mənbələrə görə, Sulduz vilayətinin əhalisi "Quzey Azərbaycanın Qazax və Şəmsəddin bölgəsindən buraya köçmüşlər" (Bax: İslam Ansiklopedisi, IV cild, İstanbul 1955, səh. 330). Həmçinin Təbriz ətrafında və Həmədan vilayətində "Borçalı" adlı kəndlər vardır ki, bu kəndlərin əhalisinin hamısı Borçalı, Qarapapaq və Kəngərliyəldir (Bax: Pənahiyan, Fərhəngə-coğrafiyə-torkane İran zəmin, I cild, səh. 322).

Son olaraq qeyd edək ki, Borçalı bölgəsinin həqiqi sahibi olan Borçalı-Qarapapaq Türklərini bütün keçmiş və bugünkü təzyiqlərə baxmayaraq ana vətənlərindən, öz Türklüklərindən ayıra bilməmişlər. Bu köklü Türk tayfası tarixin bütün ağır sınaqlarından mərdliklə çıxaraq günümüzdə də öz milli Türk kimliyini, ana dilini, adət-ənənəsini qoruyub saxlamış, Azərbaycan elminə, mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, incəsənətinə əvəzsiz şəxsiyyətlər bəxş etmişdir.

1.40. Balkar Türkləri

Şimali Qafqaz bir etnik mozaikanı xatırladır. Bu bölgədə 30-a qədər müxtəlif kiçik xalq yaşayır. Bölgə tarix boyu müxtəlif qövmlərin köçünə səhnə olmuş, tarixən Türk qövmlərindən Hunların, Avarların, Xəzərlərin, Peçeneqlərin hakimiyyəti altında bulunmuş, Xəzər Xaqanlığı isə burada güclü bir siyasi birlik oluşturmuşdu. Bölgə uğrunda tarixən Sasanilər, Ərəblər, Səlcuqlular, Qızıl Orda və Elxanlılar, daha sonra isə Rusiya, orta əsr Azərbaycan və Osmanlı dövlətləri mübarizə aparmışlar. Uzun müddət - XV əsrdən 1812-ci ilə qədər Osmanlı himayəsində olan Kabardin bəylərinə bağlı qalmış, 1812-ci ildə Rusiyanın bölgəni işğal etməsinə baxmayaraq, Şimali Qafqaz xalqları ruslara tabe olmamış, xüsusilə Qafqazın böyük hüriyyət mücahidi Şeyx Şamilin (ölümü 1871-ci il, Mədinə) başçılığı ilə 1839-cu ildən 1859-cu ilə qədər çar Rusiyasına qarşı qəhrəmancasına müqavimət göstərmişlər. Bu müharibədə Balkar Türkləri də yaxından iştirak etmiş, xeyli şəhid vermişlər. Nəhayət, 1859-cu ildə Qafqaz xalqlarının müqaviməti qırılmış, Şeyx Şamil təslim olmaq məcburiyyətində qalmış, Qafqaz tamamilə rusların əlinə keçmişdi. Bu iş çar hökuməti devrilənə qədər davam etmiş, bolşeviklər hakimiyyətə gəldikdən sonra isə Qafqazda yaşayan bütün xalqlar, o cümlədən də Balkarlar, Kumıklar, Noqaylar və Qaraçaylar kimi Türk boyları Müsəlmanların xəlifəsi olan Osmanlı sultanından yardım diləmişlər.

Bu dövrdə Şimali Qafqaz xalqları, o cümlədən də Balkarlar bir tərəfdən bolşeviklər, digər yandan da Terek çayı boyundakı rus kazakları ilə savaşmaq zorunda qalmışdılar. Lakin bolşevik təhlükəsi bir müddət kazaklarla müsəlmanları bir araya gətirmiş və bolşeviklərə qarşı birgə mübarizə aparmışdılar. Lakin sonradan rus kazakları və rus mühacirləri də bolşeviklərə sığındıqlarından Şimali Qafqaz "Müsəlman Mərkəzi Təşkilatı" özünü müstəqil dövlət elan edərək Türkiyədən yardım diləmiş və bu məqsədlə Dağıstan adına Mehmed Karı Dıbirovla Heydər Bəy Bammatov, Çeçenlər adına Əbdülməcidi Çermoyev Trabzona getmiş, orada Türk nümayəndə heyətinin başçısı Miralay

Hüseynin Rauf Bəylə görüşmüş, Şimali Qafqazdakı hadisələr və mövcud durum barəsində məlumat vermiş, Dağıstan müftisi Nəcməddin Əfəndinin məktubunu Baş Nazir Tələt Paşaya və Hərbi Nazir Ənvər Paşaya çatdırmasını Rauf Bəydən xahiş etmişdilər. Daha sonra bu heyəti Ənvər Paşa Batuma gəldiyi vaxt qəbul etmiş, onlarla birlikdə İstanbula qayıtmış və onların istəklərini yerinə yetirməyə söz vermiş, sözünə də əməl etmişdi. Belə ki 11 may 1918-ci ildə "Şimali Qafqaz Cümhuriyyəti" özünü müstəqil elan edərək bütün dövlətlərə bunu teleqrafla bildirmiş, yalnız Türkiyə bu dövləti rəsmən tanımışdı. Bolşeviklərə və Kazak Albayı Biçeraxova qarşı davam gətirə bilməyən Şimali Qafqaz Cümhuriyyətinin köməyinə gələn Nuru Paşanın başçılıq etdiyi Qafqaz İslam Ordusu düşməni sıxışdıraraq, Terek çayının başlanğıcındakı Tarki dağlarına qədər irəliləmiş və beləliklə də Şimali Qafqaz Cümhuriyyətinin davam edə bilməsi üçün lazım olan coğrafi ərazi tam təmin edilmişdi. Lakin Antanta dövlətlərinin təzyiqi ilə Türk ordularının bütün Şimali Qafqazdan və Azərbaycandan çıxarılması ilə bolşeviklər bu əraziləri də işğal edib Rusiyaya qatdılar. Bolşeviklərin Qafqazı öz nəzarətləri altına alması ilə 1922-ci ildə Şimali Qafqaz Cümhuriyyətini parçalayaraq Balkarları eyni kökdən olan Qaraçaylarla deyil, Kabardinlərlə birləşdirərək Kabardin-Balkar Muxtar Bölgəsi halına saldılar. 1936-cı il Sovet Konstitusiyası ilə Rusiya Sovet Sosialist Federativ Respublikasının tərkibinə daxil edildi.

II Dünya müharibəsi dövründə Stalinin əmri ilə Sovet hökuməti "Almanlarla işbirliyi yapma" ittihamı ilə bölgənin bütün müsəlmanları kimi, Balkarları da Sibirə, Qazaxıstana və Orta Asiyaya sürgün edərək Respublikanı ləğv etmiş, sürgün əsnasında yollarda və Şimali Qazaxıstanın əsir düşərgələrində Balkar Türklərinin yarısı məhv olmuşdu. 1957-ci ildə Sovet hökuməti Balkarlarla Qaraçayların etibarının qaytarıldığını elan edərək vətənlərinə dönmələrinə icazə vermiş və beləliklə də Balkarların qalan hissəsinin böyük bir bölümü vətənlərinə dönmüşdülər.

13 ildən sonra 1957-ci ildə Muxtar Cümhuriyyət yenidən bərpa edilərək Kabardin-Balkar Muxtar Sovet Sosialist Respublikası, Sovet İmperiyası süqut etdikdən sonra isə Kabardin-Balkar Respublikası adı ilə Rusiya Federasiyasının bir subyekti oldu.

Paytaxtı Nalçık şəhəridir. Ərazisi 12.500 kv.km, əhalisi bir milyona yaxındır. Əhalisinin 45 faizini Kabardinlər, 30 faizini ruslar, 15 faizini Balkarlar, qalan 10 faizini isə digər xalqlar təşkil edir.

Balkarların 87 faizi Kabardin-Balkar Respublikasının Çerek, Çegen, Baksan, Mali və Terek bölgələrində yaşamaqda və özlərinə "Tavlı" (Dağlı)

deməkdədirlər. Ümumiyyətlə, "Qafqaz Dağlıları" bölgədə yaşayan digər Türklər üçün də işlədilən ümumi bir addır.

Balkarlar Qaraçaylarla birlikdə eyni Türk qövmü olan Qıpçaq kökündən gəlməkdə, eyni bir ortaq dili danışmaqda və Qafqazın ən önəmli Türk ünsürünü oluşturmaqdadır.

Bir çox qədim qaynaqlarda və Qafqaz mifologiyasında Qaraçay-Balkarlar "Nartlar" adı verilən və min illər öncə Şimali Qafqazda yaşadıkları qəbul edilən əfsanəvi "Nart" xalqının soyundan gəldiklərinə inanırlar. Özlərini Nartların nəvə-nəticələri olaraq qəbul edən Qaraçay-Malkarlar (oxu: Balkarlar - A.M.) XVIII əsrin sonlarına qədər hələ İslamiyyəti qəbul etmədən öncə təbiət güclərindən ilham alan Şamanizm inancına sahib idilər. Qədim Qaraçay-Balkar xalqının dini dünyagörüşünə görə insanlara, ov heyvanlarına, yağışa, mövsümlərə, qısacası dünyadakı hər şeyə hökm edən ayrı-ayrı tanrıqlar var idi. Fəqət bütün bu tanrıqlar Qaraçay-Balkarların "Teyri" adını verdikləri göydəki ən böyük Tanrının hakimiyyəti altında idi. "Teyri"-nin gücü hər şeyin üstündəydi.

Qaraçay-Balkarlar Cer (Yer) Teyri, Suv (Su) Teyri, Apsatı, Totur, Bayrım Biyçə kimi Yer, su, ov, mövsüm kimi tanrıqlarla yanaşı, göydəki Teyrini ən böyük Tanrı sayır, onlardan yardım diləyir, onlara dua edər, qurban kəsərdilər (Seçmələr bizimdir. Bu haqda geniş məlumat üçün bax: Ufuk Tavkul, Karaçay-Malkar kultüründə Şamanizmin izləri, Türk Dünyası araşdırmaları, №-65, Ankara 1990, səh. 303-306).

Balkarlar da Qaraçaylar kimi uzun müddət yazılı ədəbiyyata sahib olmamışlar. Onların da 1917-ci ilə qədərki ədəbiyyatları xalq ədəbiyyatı nümunələri olan əfsanələr, dastanlar, manilər, laylalar, atalar sözü və tapmacalardan ibarət olmuşdur (Bu haqda geniş məlumat üçün bax: Ufuk Tavkul, Karaçay-Malkar Türk ədəbiyyatı, Türk Dünyası əl kitabı, III cild, Ankara 1992, səh. 727-741).

Balkarlar da Qaraçaylar kimi İslam dini ilə yanaşı, ərəb əlifbası əsasında bir əlifba qəbul etmiş, bu əlifba ilə dini məzmunlu əsərlər yaratmış, daha sonralar isə latın və kiril əlifbasını qəbul etmiş və bu əlifbalarla sanballı əsərlər yaratmış və bu gün də yaratmaqdadırlar. Son dövr Balkar şair və yazıçıları ideoloji mövzulardan uzaqlaşaraq təbiətə, insanlığa, tarix və mədəniyyətə aid əsərlər yaratmaqdadırlar.

Balkarlar Qaraçay və Noqay dilinə yaxın bir Türk dilində danışsalar da, Qaraçaylarla eyni ədəbi dili işlətdiklərindən və yazılarını eyni dildə yzdıqlarından bu dilə Qaraçay-Balkar dili də deyilməkdədir.

1.41. Qaraçay Türkləri

Şimali Qafqaz xalqlar mozaikasıdır. Bu bölgə bütün tarix boyu müxtəlif qövmlərin köç yeri olmuşdur. Bölgə tarixən uzun müddət Türk qövmlərindən Hunların, Avarların, Xəzərlərin, Peçeneqlərin və Uzların hakimiyyəti altında bulunmuşdur. Xəzər xaqanlığı isə bu bölgədə güclü bir siyasi birlik olmuşdur. Sasani və ərəb xilafəti də bu bölgə üçün mücadilə etmişdir. Sonra bu bölgə Qızıl Orda, Elxanlı və Səlcuqlu dövlətlərinin hakimiyyət mücadilələrinə səhnə olmuş, daha sonralar isə Ruslar, müxtəlif Azərbaycan dövlətləri və Osmanlı İmperatorluğu bu mücadilələri davam etdirmişlər. Sovet İmperatorluğu dönməndə isə bölgə bütünlüklə Rusiyanın nüfuz dairəsində olmuş və bu gün də Rusiya Federasiyasının tərkibindədir. Rusiya bu bölgəni dünyada analoqu olmayan ərazi muxtiriyyətlərinə bölmüş, dil və mədəni yöndən bir-birinə yaxın olan xalqları bir-birindən ayırmış, öz "parçala, hökm sür" imperialist siyasətini həyata keçirərək bölgəni Dağıstan, Kabardin-Balkar, Quzey Osetin, Çeçen-İnquş, Krasnodar, Stavropol və Qaraçay-Çərkəz adlı 7 bölgəyə ayırmışdır ki, bu bölgələrdəki xalqlardan biri də bizim haqqında söhbət açacağımız Qaraçay Türkləridir.

Bütün elmi ədəbiyyatlarda eyni dili, eyni mədəniyyəti daşıyan Qaraçay Türklərini Çərkəzlərlə, Balkar Türklərini isə Kabardinlərlə bir inzibati əraziyə daxil etmişlər.

Tədqiqatçıların qənaətinə görə, Qaraçayların ulu babaları Sakalar, Hunlar və ən başlıcası ən böyük Türk boylarından olan Qıpçaqlardır. Uzun müddət Hunların, Avarların, Xəzərlərin, Peçeneqlərin, Uzların, Qızıl Ordanın, Elxanilərin, Səlcuqluların hakimiyyəti altında olub köçəri həyat yaşayan Qaraçaylar XV əsrdən 1812-ci ilə qədər Osmanlı dövlətinin himayəsində olan Kabartay bəylərinə bağlı olmuş, Ruslar 1812-ci ildə bölgəni işğal edərkən bir

çox Qafqaz xalqları kimi Qaraçaylar da Ruslara qarşı mücadilə aparmış, sonda ağır bir məğlubiyyətə düşər olmuşlar. Lakin Qaraçaylar 1828-ci ilə qədər Ruslara tabe olmamışlar. Qafqazın Xəzər dənizi sahilləri, Dağıstan və Terek çayına qədər uzanan yerlərdə yaşayan Çeçenlər, Osetinlər, xüsusilə, Kumık, Balkar, Qaraçay və Noqay kimi Türk mənşəli və hamısı da müsəlman olan qövmələr Osmanlı sultanından, müsəlmanların ruhani rəhbəri olan Xəlifədən yardım gözləsələr də bu yardım lazımı səviyyədə olmadığından, Şeyx Şamilin rəhbərliyi altında Ruslara qarşı qəhrəmancasına uzun müddət mübarizə aparan Qafqaz xalqları sonda məğlub olmuş, nəhayət 1870-ci illərdə Qafqaz bütünlüklə çar Rusiyasının hakimiyyəti altına keçmişdi. Şimali Qafqazda yüz il davam edən bu rus hakimiyyətinə nəhayət, 11 may 1918-ci ildə "Şimali Qafqaz Cümhuriyyəti"nin elanı ilə son qoyulmuş, bu dövlət "Babiali (Osmanlı dövləti nəzərdə tutulur - A.M.) tərəfindən rəsmən tanınmış və Ənvər Paşa da gərəkli hərbi yardım yapılacağına dair nümayəndələrə (Şimali Qafqaz nümayəndələrinə - A.M.) təminat vermişdi" (Bax: Dr.Akdes Nimet Kurat, Türkiyə və Rusya, Ankara 1990, səh. 487). Ənvər Paşa nümayəndə heyətinə verdiyi sözə əməl etmiş, Şimali Qafqaz Türk ordusuna Yusif İzzət Paşanı təyin edərək Şimali Qafqaz xalqlarının öz müstəqilliyini qorumaq üçün oraya yürüməsi haqqında təlimat vermiş, Osmanlı-Türk ordusu ətrafdakı bütün düşmən qüvvələri təmizləyərək Şimali Qafqaz Cümhuriyyətinin öz fəaliyyətini davam etdirə bilməsi üçün lazım olan coğrafi ərazi tam təmin edilmişdi. Lakin o dövrdə Türkiyə və Almanıyanın məğlub duruma düşməsi və Antanta dövlətlərinin təkidlə tələbləri ilə Türk ordusu Qafqazdan çəkilməyə məcbur olmuş və bölgə xalqları o cümlədən də Qaraçay Türkləri yenidən Rusların nəzarəti altına keçmiş və bu gün də onların nəzarəti altındadırlar.

12 yanvar 1922-ci ildə Qaraçay-Çərkəz Muxtar Vilayəti qurulmuş, 1926-cı ildə bunlar Qaraçay və Çərkəz Muxtar Vilayətləri kimi ikiye ayrılmış, sonradan yenidən birləşdirilərək Qaraçay-Çərkəz Muxtar Vilayəti, bu gün isə Rusiya Federasiyasının tərkibində Qaraçay-Çərkəz Respublikası adlanmaqdadır. 1942-ci ilin avqust ayında Alman ordusu Kaçay bölgəsinə girmiş, 5 ay bu bölgəni əllərində tutmuş, 1943-cü il yanvar ayında bölgə almanlardan qurtarılmış, lakin 8 mart 1944-cü ildə guya alman ordusu ilə işbirliyi yaptıklarına görə bütün Qaraçaylar Sibir, Orta Asiya və Qazaxıstana sürgün edilmişdilər. Sürgün olunan bir çox Türk xalqları kimi Qaraçayların da böyük bir qismi yollarda tələf olmuş, köçə qarşı olanlarsa dərhal öldürülmüşlər. Nəhayət 13 ildən sonra - 1957-ci ildə Qaraçaylara vətənlərinə dönmə izni verilmiş, 17 noyabr 1991-ci ildə Qaraçay Çərkəz Respublikasının

əvvəlki etibarı özünə qaytarılmış, Rusiya Federasiyası hökuməti Qaraçaylara qarşı haqsızlıq edildiyini rəsmən elan edərək üzr istəmişdir.

Tədqiqatçılar Qaraçay dili və ədəbiyyatını digər Türk boyu olan Balkarlarla - Malkarlarla birləşdirərək "Qaraçay Balkar dili" və "Qaraçay-Balkar ədəbiyyatı" deyərək adlandırırlar. Onlar Qaraçayları (o cümlədən də Balkarları - A.M.) Qıpçaq (Kuman, Poloves) boyundan hesab edir, dillərini də Qərbi Türklərinin Qıpçaq qrupuna aid edirlər (Bax: Rəşit Rəhmətli Arat, Türk şivələrinin təsnifi, Türk dünyası əl kitabı, II cild, Ankara 1992, səh. 232-236). Ədəbiyyatlarını isə "Xalq ədəbiyyatı" və "1917-ci ildən sonrakı ədəbiyyat" deyərək iki bölümə ayırırlar. Xalq ədəbiyyatına əfsanə, dastan, mani, layla, atalar sözü və tapmacaları, 1917-ci ildən sonra isə əvvəl latın, sonra isə rus-Kiril əlifbası ilə Qaraçay şair və yazıçıların yaratdıqları yazılı ədəbiyyatı daxil edirlər (Qaraçay-Balkar ədəbiyyatı haqqında bax: Ufuk Tavkul, "Qaraçay-Balkar Türk ədəbiyyatı", Türk dünyası əl kitabı, III cild, Ankara 1992, səh. 727-742").

Köçəri həyat yaşayan Qaraçaylar hər hansı bir yazıya sahib olmadıqları üçün uzun müddət yazılı ədəbiyyat yarada bilməsələr də çox zəngin şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri yaratmış, bütün tarixlərini, başlarına gələn hadisələri ağızdan-ağıza ötürərək günümüzdə qədər gətirib çıxarmış, tədqiqatçılar onları toplayaraq kitab halında nəşr etmişlər (Qaraçaylarla bağlı çap olunan əsərlərin siyahısı haqqında bax: Türk dünyası əl kitabı, III cild, səh. 742-744).

Tarixi mahiyyət daşıyan dastan və tarixi mahnılarda Qaraçayların Çərkəzlər, Abxazlar və Gürcülərlə yaptıkları savaşlardan, öz milli qəhrəmanlarından, tarixi şəxsiyyətlərindən danışılır, əfsanələrində isə islamdan öncəki Şamanizm dönmündən qalan bərəket, ov və s. tanrıçılıqlarının adı çəkilir, onlardan məhsullarının və ovlarının bərəketli olmasını dilərdilər. Şamanizm dinində olan Qaraçaylar XVII əsrdə bölgəyə köç edən Noqay və Kırım Türkləri ilə təmasa girdikdən sonra İslam dini ilə tanış olmuş, nəhayət XVIII əsrdə yaşamış İshak Əfəndinin səyi nəticəsində İslam dinini qəbul etmiş və beləliklə də ərəb əlifbasını işlətməyə başlamışlar. Ərəb əlifbası ilə ilk qələmə alınan əsər Yüsif Haçirin dini mahiyyətli mənşumələridir.

1917-ci ildən sonra da Qaraçaylar 1920-ci ilə qədər ərəb əlifbası, 1920-1924-cü illərdə dəyişikliyə uğramış ərəb əlifbası, 1924-1936-cı illərdə dəyişik latın əlifbası, 1936-cı ildən isə üç dəfə dəyişikliyə uğrayan kiril əlifbasından istifadə etmişlər. Artıq 1917-ci ildən başlayaraq Qaraçay, o cümlədən də Balkar Türkləri yazılı ədəbiyyat nümunələri yaratmağa başlamış, bir sıra yazıçı və şairləri yetişmişdir. Qaraçay-Balkar ədəbiyyatında ilk roman Həsən Appanın 1930-cu ildə yazdığı "Qara sandıq" romanıdır. Həsən Appa da digər

bir çox Qaraçay-Balkar ziyalısi kimi "Sovet əleyhdarı fəaliyyət göstərmək və Qafqazlıların burjua-millətçiliyini təbliğ etmək" ittihamı ilə öldürülmüşdü. Həsən Appanın üç cildlik "Qara sandıq" romanının iki cildi 1958-ci ildə Sibir sürgünündən döən Qaraçaylar tərəfindən çap edilmiş, romanın 3-cü cildi Sovet rejiminin əleyhinə olduğu üçün yox edilmiş, hətta 1986-cı ildə təkrar çap olunan romandan çar Rusiyası və ruslarla bağlı hissələr sovet yetkililəri tərəfindən çıxarılmışdır.

Qaraçay-Balkar xalqının bu dövəmdə yazıb yaradan Azrət Örtən, Hamit Laypan, Maqomet Bayçora, İssa Botaş, Halimat Bayramuk, Tohtar Borlak, Əbdülkərim Baykul, Qaysın Quliy, Osman Hubiy, Azamat Süyünç, Mussa Batça, Husey Cavba, Canakayıt Zalihan, Umar Aliy, Nazifa Kaqiy, Maqomet Hubiy, İsmayıl Tohçuk, Soslanbek Bayçora, Bilal Köbək, Bilal Laypan, Husey Tohçuk, İbrahim Baba, Kərim Otar, Tənzilə Zumakul və b. kimi onlarla şair və yazıçıları vardır.

Bugünkü Qaraçay-Çərkəz Respublikasının Rusiya Federasiyası tərkibində ərazisi 14.100 kv.km, əhalisi 2002-ci il siyahıya alınmasına görə, 439 min 470 nəfər, onlardan 42 faizi Qaraçay, 32,1 faizi rus, 11,1 faizi Çərkəz, 7,4 faizi Abxaz, 4 faizi Noqaydır. Paytaxtı Çərkoski şəhəridir. Ortodoks xristian olan ruslardan başqa dörd etnik topluluq sünnü təriqətinin Hənəfi qoluna mənsub müsəlmanlardır. 5 dil rəsmi dil kimi məktəblərdə tədris olunur, hər dildə qəzet, jurnal və kitab nəşr edilir. Qaraçaylar əsasən paytaxt Çərkoski ilə yanaşı, Qaraçay, Ust-Ceqota və Malo Karaçay rayonlarında, Teberdə, Üçkökən, Dombay, Zelencuq bölgələrində yaşamaqdadırlar. Qaraçayların mərkəzi Karaçeyस्क şəhəridir.

Qaraçay-Çərkəz Respublikasının güneyi dağlıq və meşəlik bir turist bölgəsi, quzeyi məhsuldar düzənlikdən ibarətdir. Ən böyük iqtisadi qaynaqları heyvandarlıqdır.

Qaraçay qoyunu, Qaraçay atı və Qaraçay iti dünyada məşhurdur. Rusiya Federasiyasının ikinci böyük sement mərkəzi burada yerləşir. Elektron saat zavodu, maşınqayırma zavodu vardır. Ölkədə yüzdən artıq mineral su qaynağı vardır.

Qaraçay-Çərkəz Respublikasında oxuma-yazma faizi yüksək olub ölkədə 231 orta məktəb, 34 texnikom, bir Pədoqoji Universitet və Stavropol Politexnik Universitetinin bir şöbəsi fəaliyyət göstərir ki, hər ildə təqribən 79 min şagird orta məktəblərdə, 5100 tələbə texnikomlarda və 4100 tələbə Universitetlərdə təhsil alır.

Qaraçay-Çərkəz Respublikasının rəsmi bayrağı Azərbaycan Respublikasının rəsmi bayrağındakı rənglərlə eynidir. Sadəcə qırmızı rənglə

yaşıl rəngin yeri dəyişilmiş, Azərbaycan bayrağındakı ay para və səkkizguşəli ulduz yerinə əzəmətli bir dağ rəsmi çəkilmişdir.

Şimali Qafqaz xalqlarının azadlığı uğrunda şəhid olan Türk "Mehmetçikləri"nin ruhu şad olsun. Amin.

1.42. Macar-Türk etnik bağlılığı

Yer kürəsində yayılma baxımından "Turanid" irqi digər bütün irqlərlə müqayisədə geniş bir ərazini əhatə edir. Sibirdən Orta Avropaya, hətta Fransaya qədər, quzeydən başlayaraq Hindistana, Çinə, Türküstanə, Azərbaycana, İrana, Anadoluya və Balkanlara qədər hər yerdə Turanilərə rast gəlmək olar. Qədim Hunlar, Avarlar, Bulqarlar, Uyğurlar, Kumanlar, Peçeneqlər, Macarlar, Oğuzlar və daha sonra qatılan digər müxtəlif Türk qövmələri içərisində istər say və istərsə də fəaliyyət baxımından ən böyük topluluğu "Turanid" irqinin mənsubları təşkil edir. "Bu gün belə güney-batı düzənliklərində, Altayda, Pamir yaylasında, güney Rusiyada, Qafqazda, Qara dəniz ətrafında, Moldaviyada, Dobrucada, Anadoluda, Bolqarıstanda, hətta Avstriyada "Turanid" irqini böyük topluluqlar təşkil edirlər" (Bartucz, A. Magyar Ember, Budapeşt, 1938, səh. 414). Macarların da olduqca qarışmış, ən sıx və ən mühüm ünsürünü, mövcud əhalinin üçdə birini məhz "Turanid" irqinin bir qolu olan "homo pannonicus" irqi təşkil edir.

Məşhur Macar alimi Rasonyi göstərir ki, "Finn-Uqor əsilli qövmə zaman-zaman böyük ölçüdə qaynayıb-qarışan Türk qövmələri Macarların ən yaxın qohumları sayıla bilərlər. Qədimdən kökləri Hun oymaq birliyinə daxil olan Avar, Göy Türk, Bulqar konfederasyonları kimi Türk ünsürləri daha sonra da Uyğur, Qarluq, Xəzər və bəlkə də Macar adı ilə həyatlarını davam etdirmişlər" (Bax: Prof.Dr.Laszlo Rasonyi, Tarihte Türklük, Ankara 1971, səh. 9).

Uralın doğu bölgəsində yaşayan Macarların bir qismini Türk tayfası olan Sabirlər öz yurdlarından sıxışdırıb çıxarırlar. Artıq VI əsrin başlanğıcında Sabirlər Macarlarla qaynayıb-qarışmış, daha sonra onlar da Macar adlanmışlar. Macarlar həmçinin Bulqar və Oqur Türkləri ilə birləşərək Avar konfederasyonuna qoşularaq Antları və bir çox slavyan qövmələrini məğlub edərək 562-ci ildə Dunayın aşağı bölgəsində yerləşərək Bizansa qonşu

olmuşlar". VI əsr Xristian müəllifləri Kuban ərazisində yaşayan Macarları, Şərqdə olan Moğol və Kitayları da Türk sayırdılar" (Bax: Prof.Dr. Osman Turan, Türk Cihan hakimiyyəti mefkuresi tarihi, cilt: 1-2, səh. 23, 36).

Tədqiqatçıların fikrinə görə, bugünkü Macarların ata-babaları Uraldakı yurdlarından Onoqurların saf Türk olaraq qalan qismi ilə birlikdə köç etmişlər" Macarların əsas nüvəsini Türklərlə birlikdə Slavyanlar deyil, Türklərlə ən qədim çağlardan bəri əlaqəsi olan Fin-Uqorlar təşkil edir. Daha konkret desək, Türklər Macarların atası, Fin-Uqorlar isə anasıdır" (Bax: Rasonyi, göstərilən əsəri, səh. 118). Macarların bu köçü 460-cı ildə Avar-Sabir zərbəsi ilə Oqur qövlərini Qafqaza doğru sıxışdırıb çıxardığı zaman olmuşdur. Macarlar 460-cı ildə Türk Onoqurlarla bərabər Kuban ərazisinə, sonra 830-cu ildə Qafqazdan Don və Dnepr çayları arasına, 862-ci ildə Karpət hövzəsindən Bavyeraya, 896-cı ildə isə Peçeneqlərin yeni bir hücumu ilə də Karpət hövzəsinə köç etməyə məcbur olmuşlar (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Rasonyi, göstərilən əsəri, səh. 118-121). 830-cu ildə Macarlar köç edərkən Xəzərlərin hakim təbəqəsindən narazı olan Kabarlar da onlara qoşulmuşlar. Hələ X əsrdə Bizans imperatoru Konstantinos Porfirogenetos Xəzərlərlə Macarların sıx münasibətlərindən bəhs etmişdir.

Beləliklə bugünkü Macarlar tarixən Türk boylarından olan Hunlar, Oqurlar, Onoqurlar, Avarlar, Sabirlər, Göy Türklər, Xəzərlər, Peçeneqlər, Uzlər, Kumanlar (Qıpçaqlar - A.M.) və Fin-Uqorlarla qaynayıb-qarışmış bir super etnosdur. Tədqiqatçıların fikrinə görə, Macarlar daha çox Oqur və Onoqur Türkləri ilə bağlıdırlar. Macar alimi Rasonyi göstərir ki: "Onoqurların və Manysilərin uzun müddət bir-birinə qarışmasından Macar qövmünün nüvəsi doğmuşdur. Macarların bu gün belə iki adı vardır: Macar və Unqar" (Rasonyi, göstərilən əsəri, səh. 119).

Qədim Türk tayfası olan Oqurlar Qara dəniz ətrafında da Hun dövründən qalan Türk boyları ilə qaynayıb-qarışmış, bu qaynayıb-qarışma nəticəsində Bulqar adı almışlar. Onoqurlar isə qərbi Sibirdən Macarların ulu babaları ilə birlikdə Ural dağları ilə güney-batı ətəklərindən Kuban bölgəsinə köç etmişlər. Bugünkü Macarların ulu babalarının Ural ətrafındakı vətənlərini və oradakı qardaş-bacılarını nə zaman tərk etdikləri hələ də tarixşünaslıqda mübahisəli olaraq qalır. Lakin bəzi müəlliflərə görə, bu köç 460-cı ildə Sabirlərin oqur qövlərini Qafqaza doğru sıxışdırdığı zaman baş vermişdir (Bax: Rasonyi, göstərilən əsəri, səh. 120). VI əsrdən Macarların bir qismi Onoqurlar və Uturqurlar ilə birlikdə Göy Türklərin hakimiyyəti altında olmuşlar. Onoqurlar Bulqar Türklərinin içərisində Macarları təşkilatlandıran,

onları həyatı önəm daşıyan mədəni vasitələrlə təchiz edən ən önəmli Türk boylarından olmuşlar.

Tarixi mənbələrə görə, Macarların formalaşmasında əsas rol oynayan Arpadlar Hun imperatoru Atillanın kiçik oğlu İrniklə, Seykeylər Avarlarla, Kabarlar Xəzərlərlə, Sabartoylar Sabirlərlə, Kurtlar (bəzi mənbələrdə Kurtlar - Kürtlər kimi göstərilmişdir - A.M. Bu da onu göstərir ki, Kürtlər də qədim Türk tayfalarından olan Kurtlarla bağlıdır - A.M.) Göy Türklərlə bağlıdır. Macarıstandakı Türk tayfaları Uzlər və Kumanlar isə mərhələ-mərhələ macarlaşmışlar. Ümumiyyətlə adları çəkilən Macarıstandakı Türk boyları bütünlüklə macarlaşmış, Macar tarixinə qarışmış, Macar sayılmışlar. Deməli, Türklər Macar xalqının formalaşmasında əsas rol oynamışlar.

Macarlar bugünkü yurdlarını işğal edənə qədər Karpət hövzəsinin şərq hissəsi bütün IX əsr boyu Türk Bulqarların əlində olmuşdur. Konstantin öz əsərində yazır ki: "Macarlar Azov dənizi sahillərindəki Lebedia dedikləri bu bölgəni işğal etmişlər" (Bax: Rasonyi, göstərilən əsəri, səh. 165).

Macar ovası böyük Avrasiya bölgəsinin sonuncu halqasıdır. Bu ərazi qədimdən atlı xalqlar üçün sevimli bir yurd olmuşdur. Bu bölgədə tarixən Türk olan Hunlar, Avarlar və Macarlar siyasi birlik yarada, dövlət qura bilmişlər. Hun və Avarların dövlətləri müvəqqəti Macarlarınkı isə dayanıqlı olmuşdur.

Tarixi mənbələr həmçinin Macarlarla Başqurd Türklərinin eyni qövmlər olduğunu göstərir. Hətta bəzi müəlliflər Başqurdustandakı bir çox coğrafi yer adlarının Macarıstanda da olduğunu qeyd etmiş və göstərmişlər ki: "Bugünkü Başqurdustanda uzun müddət Volqa Bulqarlarının təsiri altında olan Macarlar yaşayırdılar. Onların böyük bir hissəsi 600-cü illərdə köç etmiş, az bir qismi isə qədim yurdlarında qalmışlar. Məhz bu qədim Macarların dili "Proto-Başqurd" dilinin də təməlini təşkil edir" (Rasonyi, göstərilən əsəri, səh. 124).

Macarların xristian olmadan əvvəlki inancları Şamançılıq idi (Rasonyi, səh. 32). X əsrdə Macarlar xristianlığı qəbul etməklə Avropa xristian mədəniyyətinə daxil olmuş və bununla da Avropada mövcudluqlarını qoruyub saxlamışlar. Macar kralı İstvan özü xristianlığı qəbul etməklə bu dini dövlət dini elan etmiş və beləliklə də XI əsrdən başlayaraq Fin-Uqorlarla ayrı-ayrı Türk boylarının qaynayıb-qarışmasından meydana gələn Macarlar xristian dininin, Oğuz Türkləri isə İslam dininin qaranlıq olmuşlar. Türklər İslam dininin qılınıcı olduğu kimi Macarlar da Xristianlığın qalxanı olmuşlar. Macarıstandakı Kumanların (Qıpçaqların - A.M.) sürətlə xristianlaşaraq macarlaşması macarların gücünü birə-beş artırmış oldu. Buna baxmayaraq,

Macarıstan da Qızıl Orda xanı Batı xan tərəfindən işğal edildikdən sonra Macar krallığı Tatarların əlinə keçdi. Ölkə Batı xanın kiçik qardaşı Şiban tərəfindən idarə olunmağa başlandı. Bütün bu məğlubiyyətlərə baxmayaraq, tarixən Almanlara və Tatar-Moğollara qarşı qəhrəmanca vuruşan Macarlar Balkanlardakı Slavyan və Rumınları Almanlardan, Qərbi Avropanı isə Qızıl Ordadan qorumuşlar.

Macarların xristianlığa qüvvətli bağlılığı daha sonralar onların böyük bir qismini Osmanlı Türklərinə qarşı müqavimətə sürükləsə də, Sultan Süleyman Qanuni 1526-cı ildə Macarıstanı fəth etməyə müvəffəq olmuş, 200 ilə yaxın bir dövrdə Macarıstan Osmanlı imperatorluğunun nüfuz dairəsində olmuşdur. Macarıstanın sürətlə fəth edilməsi Avropanı titrətmişdi. Osmanlılar Macarıstanda xeyli mədəniyyət əsəri və zəngin xatirələr buraxmışlar. Osmanlılar dövründə həmçinin Macarıstanda gəldirdən çox para xərclənmişdir. Mənbələrə görə, "İstanbuldan Macarıstana 18 milyona yaxın axça gətirilmişdi ki, bu məbləğ o dövrdəki Misirin illik gəliri qədər idi" (Rasonyi, səh. 208).

XVII əsrin sonlarından başlayaraq Osmanlı İmperatorluğu geriye getməyə başlamış və nəhayət 1699-cu ildə Karlofça müqaviləsi artıq Osmanlı qüdrətinin sona çatdığını göstərdi. 1718-ci il Pasarovça sülh müqaviləsi ilə Osmanlı imperatorluğuna daxil olan Macarıstan bütünlüklə Avstriyaya, More yarımadası Venediklilərə, Azov qalası Ruslara, Ukrayna isə Polşaya tərk edildi. Orta əsr ərəb, yunan və siryani mənbələrində Türk adı Macarlar üçün də işlədilmişdir. Macarlar Dunay bölgəsinə köçdükləri zaman Bizans mənbələri, o cümlədən də Nikolas Mystikos Macarları qərb, Xəzərləri isə şərq Türk qövmü kimi göstərmişdir. Macarların vaxtilə Göy Türk xaqanlığına bağlı olduqlarına dair etnik xəritələr də mövcuddur. Macarlardakı Kurt boyu böyük ehtimala görə, Yenisey abidələrində göstərilən Türk xaqanlığına bağlı Kurt qövminin qalıqları ola bilər (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Rasonyi, göstərilən əsəri, səh. 114).

Macar-Türk etnik bağlılığının Macar oymaq və qədim şəxs adlarında, qədim Macar yazılarında və qədim mədəni abidələrində izləri qalmışdır. Macarların Türk mənşəli qövmələrindən olan Seykeylərin (Ağ atlıların - A.M.) ənənəvi adət-ənənələri, oymaq quruluşları bütünlüklə Türk xarakterlidir. Macarların Türk kökündən gələn 7 oymaq Yormatı, Kurt, Ker (Dev mənasında - A.M.), Kesi, Tarxan, Ynaq - adı Türkcədir. Macarşünas alimlər göstərir ki: "Ən qədim Macar şəxs və yer adları ümumi olaraq Türkcədir. Bu qərribə sayılmamalıdır. Belə ki, hələ X əsrdə belə Macarlar iki dildə danışırıldı. Bizans imperatoru Konstantinin yazdığına görə, Macarlar Türkcə də danışırıldı" (Bax: Rasonyi, göstərilən əsəri, səh 121). Müəllif daha sonra

yazır: "Bugünkü Macarların Türkcə deyil, Fin dilinə yaxın bir dildə danışmasının əsas səbəbi Türklərin Macarlarla toplu halda deyil, hissə-hissə, ayrı-ayrı zamanlarda qaynayıb-qarışması olmuşdur. Əgər bütün Türk ünsürləri Macarlar arasında eyni vaxtda təzahür etsəydi, Macarların dili bu gün Türkcə olardı" (Bax: Rasonyi, göstərilən əsəri, səh. 126).

Macarlarda qədim Türk runik yazısı da işlənmişdir. Əkinçilik, heyvandarlıq, ictimai həyatla bağlı Onoqurlardan, Xəzərlərdən və digər Türk boylarından miras qalan yüzrlərlə önəmli sözləri Macarlar tarixən işlətməmiş və bu gün də işlətməkdədirlər. Macarların rütbələri, savaş taktikası, hərbi təşkilatları da tarixən tamamilə Türk üsulu ilə idi. Macar folklor və xalq musiqisi bu gün də qədim Türk ünsürlərini qoruyub saxlayır. Professor Osman Turan xüsusi olaraq qeyd edir ki: "Macarcada mövcud xeyli Türkcə sözlər mənşə birliyindən daha çox mədəniyyət çulğalaşması ilə bağlıdır" (Bax: Osman Turan, göstərilən əsəri, səh. 40). İrq baxımından bu gün də "Turanid" irqi Macarlarda çoxluq təşkil edir.

Beləliklə, X əsr Bizans, orta əsr ərəb, yunan və siryani mənbələrinin, alman Liutpandın və ən başlıcası böyük Macar alimi Rasonyinin özünün Macarları Türk sayması və ya "Qərb Türkləri" adlandırmalarında şaşılacaq heç nə yoxdur.

II Fəsil

Dünya düzəni və Türklər

2.1. Türklərin tarixi missiyası

Hər bir fərd kimi hər bir millətin də tarixi bir missiyası var. Türklərin tarixi missiyası dünyaya bir düzən, bir ədalət gətirməkdir.

İnsan yaranandan düşmənçiliklə qarşılaşıb. Bu düşmən ilk öncə Şeytan idisə, daha sonra Şeytana qardaş Qabil qoşuldu. Qabil qardaşı Həbili öldürdü. Beləliklə fərqlilik yarandı. Fərqlilik köləlik, köləlik quldarlıq, quldarlıq isə arsızlıq, əxlaqsızlıq yaratdı.

Qorxu və inamsızlıqla yola çıxan İnsan yeni düşüncə və idarəçilik formaları icad etdi. İnsanlar bir-birini öldürərək, kölə edərək və nəhayət, biri ağa, biri qul olana qədər çarpışaraq vuruşdu, üst İnsan, orta İnsan, alt İnsan formalaşdırdı. Bu düzən belə davam edə-edə, nəhayət "Birələr Filləri" uddu, irqçilik yarandı.

Hələlik dünya tarixşünaslığının qəbul etdiyi ilk dövlət sayılan Şumerlərdən tutmuş Elam, Misir, qədim Anadolu, Assur, Midiya, Yunan, Roma, Çin, Hind, Etrüsk və qədim Germanlara, ilk dinlərdən tutmuş bəlli başlı dinlər olan Buddizm, Hinduizm, Musəvilik və Xristianlığa qədər bəşər

tarixinə bəlli bütün dövlət və dinlərdə insanlar siniflərə bölünmüş, insanlıq bu və ya digər dərəcədə aşağılanmışdır. İnsanlar ağalara və kölələrə bölünmüşdür.

Dünya tarixinin hər səhifəsində bu və ya digər dərəcədə yeri olan Türklərin üç qitədə min beş yüz illik hakimiyyəti dönməndə köləlik olmamışdır. Əksinə, Türklər özlərindən daha çox hakimiyyətləri altına aldıkları xalqlara fəvqaladə parlaq dövrlər yaşatmışlar. Onlar yalnız ayrı-ayrı xalqları hakimiyyətləri altında saxlamaqla yetinmiş, onların normal həyat tərzlərinə, adət-ənənələrinə, dinlərinə hörmətlə yanaşmış, hətta onlarla qaynayıb-qarışmış və bugünkü superetnos olan yeni Türkləri meydana gətirmişlər.

Halbuki bugünkü Avropa mədəniyyətinin beşiyi sayılan Roma imperatorluğunda kölələr hətta alətlər sinfinə aid edilmişlər. Roma ideoloqlarına görə, alətlər üç qismə ayrılır. Səssiz alətlər - arabalar, söz söyləməyən alətlər - heyvanlar və söz söyləyə bilən alətlər - kölələr.

Tarixin "mədəni" xalqlarından fərqli olaraq tarixin heç bir dönməndə Türklər özlərinə qul saxlamamış, üzərlərində hakim olduqları xalqlardan qul kimi istifadə etməmişlər. Özləri də heç kimə qul olmaq istəməmişlər. Hətta ərəblər tərəfindən əsir alınaraq xilafətin mərkəzinə gətirilən və "məmlük" adlandırılan Türklər az zaman keçməmiş hakimiyyəti ələ almış - "Məmlük Türk dövləti" yaratmışlar.

Tarixdə Türklərdən başqa Həzrəti Adəmdən bu günə qədər para ilə satın alınan əsirlərin sultan olduğu heç bir yerdə görünməmişdir.

Miladdan öncə birinci minillikdə Zaqros dağları ətrafında yaşayan ön Turanlılar özlərini Perslərdən fərqləndirmək üçün özlərinə "Ari" - Təmiz, perslərə isə "çirkli" dedilər. Gerçəkçi düşüncələri, əxlaqi əsaslara bağlılıqları, dini duyğularının qüvvətli olması baxımından özlərini "Ari" adlandıran ön Turanlılar dövlət qurduqları bir dönməndə perslər hələ qəbilə dövrünü yaşayırdılar. Miladdan öncə doqquz yüzüncü illərdə Turanlıların qorxusundan güneyə doğru köç edərək Pers imperatorluğu quran farslar daha sonra Turan mədəniyyətinin bir çox ünsürləri ilə yanaşı, "Ari" sözünü də mənimsəyərək özününküləşdirdilər və daha sonra sözün ilkin mənasını tamamilə dəyişdirərək ona irqçilik donu geydirdilər. Nəhayət, bu söz Avropalıların üstün irq iddialarının təməl daşına çevrildi.

Qədim Türklərdə "Aydan ari, sudan duru" kimi "təmizlik, paklıq" anlamında olan "Ari"-liyi özününküləşdirən, ağa-qul tendensiyasını saxlayan perslər ön Turanlılardan fərqli olaraq öz əxlaqi çirkinliklərindən əl

çəkməyərək hətta ən ali sayılan xanədan üzvləri belə ailəiçi evliliyi - bacı, qardaş, ata qız evlənmələrini saxladılar və buna da "təmiz" qan adı qoydular.

Ön Turanlılardan sonra tarix səhnəsinə çıxan Hunlar, Göytürklər, Qaraxanlılar, Qəznəvilər, Səlcuqlular, Atabəylər, Moğollar, Osmanlılar, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Teymurilər, Səfəvilər və b. kimi Türk imperatorluqlarında çox ciddi əxlaqi ailə disiplini hökm sürmüş, Roma imperatorluğundakı kimi ağa-qul münasibətləri olmamış, yalnız savaş əsirliyi və qəbilə tabeliyi olmuş, heç bir irqi ayrışçılığa yol verilməmişdir.

Tarixin heç bir dönəmində Türklər savaş əsirləri ilə Assurlular kimi - ələ keçirdikləri düşmənin dərisini soyub zəbt etdikləri şəhərin qapısından asmamış, farslar kimi fillərə çeynətməmiş, şirlərə parçalatmamış, qədim yunanlar və romalıları kimi əsirləri qladiator döyüşünə çıxarıb bir-birinə parçalatmamış, minlərlə insanı diri-diri çarmıxa çəkdirməmiş, qadın və cocuqları birlikdə öldürməmişdir. İslamdan öncəki ərəblər və Amerikanı fəth edən Avropalıları kimi əsirləri toplu halda tonqalda yandırmamış, başqa xalqları kimi onların bədən üzvlərini ayrı-ayrılıqda kəsərək işgəncə ilə öldürməmiş, ermənilər kimi hamilə qadınların qarnına qaynar samovar bağlamamış, cocuqların başının dərisini soymamış, turubalara doldurub hər iki tərəfdən qaynaqlatmamışdır. Serblər kimi kütləvi şəkildə diri-diri torpağa gömməmiş, faşistlər kimi insan dərisini soymamış, ingilislər kimi plantasiyalarda qulları bir qarın çörəyə gecə-gündüz işlətməmişlər.

Tarixin "mədəni" xalqlarından fərqli olaraq Türklərdə tarixən siniflərə bölünmə anlayışı olmamışdır. Millət bütünlüklə ordudan ibarət olmuşdur. İnsanları miskinləşdirən, onları üstünlük sırasına görə siniflərə ayıran Buddizm, İnduizm, Veda dini də Türklərin sosial bərabərlik sistemini poza bilməmişdir. Əksinə, Hindistan sosial həyatının əsas ünsürü sayılan kasta sisteminin zillətindən Türk-hind imperatorluğu dönəmində, qismən də olsa, qurtulmuşdur. Hələ XVI yüzillikdə Türk Əkbər şah Hindistanda böyük sosial reformalar həyata keçirmiş, siniflər fərqlərini aradan qaldırmağa çalışmış, hindlilərlə müsəlmanların bərabərliyini təmin etmiş və tarixdə "savaş əsirliyini aradan qaldıran ilk xaqan" adını qazanmışdır. Bütün bunları və Türklərin Hindistandakı başqa fəzilətlərini yüksək dəyərləndirən müstəqil Hindistanın ilk baş naziri Nehru bu gerçəyi minnətdarlıqla belə ifadə etmişdir:

"Hindistanın quzey batısından gələn mücahidlərin (təbii ki, Türklər nəzərdə tutulur - A.M.) və islamın hind tarixindəki əhəmiyyəti böyükdür. Çünki islam (Türklər vasitəsilə Hindistana aparılan islam - A.M.) hind cəmiyyətində yayqın olan fəsadı söndürmüş, sinif ayrılığını və insanları cəmiyyətdən təcrid etmə - pariya sistemini aradan qaldırmış... müsəlmanların

inandıqları və yaşadıqları İslam qardaşlığı və bərabərliyi nəzəriyyəsi hindlilərin təfəkküründə dərin təsir yaratmışdır".

Bəşər tarixinin "mədəni" xalqlarından fərqli olaraq tarixən Türklər heç bir xalqı "barbar" adlandırmamışdır. Lakin Türklərə gücü çatmayan, onları öz əsarəti altına ala bilməyən çinlilər, romalılar, farslar, ərəblər Türkləri "barbar" adlandırmış, əsir aldıkları Türklər və başqa xalqlarla son dərəcə qəddar davranmışlar.

İlk öncə yunanca danışarkən fikrini tamam anlada bilməyənlər, daha sonra başqa xalqlara, sonda isə insanları köləyə çevirmək üçün "mədəni olmayan" anlamına gələn "barbar" sözü, nəhayət, yunanlara düşmənlər olan xalqlara verilən bir ad oldu. Hətta tarixdə yunanca danışanlardan heç kimə "barbar" deyilmədi. Özgələri "barbar" adlandıran yunanlar ən inkişaf etdikləri dövrlərdə belə tarixdə analoqu olmayan, insan ləyaqətini tapdalayan, köləliyi dövlət siyasətinin ana xəttinə yüksəltmiş, toplumun doxsan faizini köləyə çevirmişlər. Bu isə insanlıq tarixində ən böyük barbarlıqdır.

İnsan mənəviyyatını, ləyaqətini alçaldan bu yanaşma tərzini nə qədər barbar, vəhşi olsa da XVIII əsrdə mədəni Avropada köləlikdən insanlıq üçün daha iyrənc olan irqçilik yarandı.

Mədəni Avropanın ən böyük düşüncüləri belə irqçilik azarından qurtula bilməmişlər. Belə ki, ingilis düşüncülərindən Con Fokedən tutmuş fransız Volter və Monteskyə, şotland David Humdan tutmuş alman Kant, Hegel və Şellingə və ən nəhayət, irqçiliyin simvoluna çevrilmiş Fridrix Nitşe və faşist Hitlerə qədər bu ideyanın daşıyıcıları və sonda "Dünyadakı bütün alt insanların yox edilməsi" fikrinə gəlib çıxmış və zaman-zaman hətta bunu həyata da keçirmişlər. Halbuki, tarixdə heç bir Türk düşüncüsü irqçiliklə bağlı bir cümlə belə söyləməmişdir.

Üç qitədə minillik bir hakimiyyətə sahib olan Türklər tarixə yön verən böyük mədəniyyətlər yaratmaqla yanaşı, heç bir dövrdə irqçiliklə bağlı tarixi bir qüsurlanmamışlar. Onlar Tanrının Qırmancı Atıllanının: "Tək ataya və irqə dayanan bir millət zəifdir. Bizə qatılmaq istəyən bütün yabançılara qucaq açmaq, onlara sayqı göstərmək, dilimizi, adət-ənənələrimizi öyrətmək vəzifəmizdir" vəsiyyətinin birinci hissəsinə bütün tarix boyu əməl etmişlər. Əgər belə olmasaydı, Türklərin hakim olduğu məmləkətdə heç bir xalq XXI yüzilə öz adları ilə gəlib çıxa bilməzdilər. Onda tarixdə nə rus, nə fars, nə ərəb, nə yunan, nə bolqar, nə alban, nə serb, nə xorvat, nə rumın, nə erməni, nə də kürd qalardı. Söhbət minillik bir hakimiyyətdən gedir.

Çox təəssüflər olsun ki, Türklər bu ulu şəxsiyyətin vəsiyyətinin ikinci hissəsinə - dil və adət-ənənənin öyrədilməsinə əməl etməmiş və bununla da tarixi bir xəta etmişlər ki, bu xətanın əzabını indiki bizlər çəkirik.

Tarixdə Türklər irqçi deyil, beynəlmiləlçi, təqlidçi, qorxaq deyil, yaradıcı, igid, cəsur millət olublar.

Əfsuslar olsun ki, Türklər tarixi yaratdı, amma yazmadı.

Tarixdə çinlilər, hindlilər, slavyanlar, romalılar, Bizanslar, Yunanlar, Germanlar, Fransızlar, Farslar, Ərəblər, bir sözlə, dünyanın bəlli başlı xalqları və dövlətləri ilə bu və ya başqa şəkildə əlaqədə və mübarizədə olan Türklər adı çəkilən hər bir xalqın və dövlətin tarixində və mədəniyyətində öz sözünü dedi. Fəqət bunları yazıya köçürmədi. Ona görə də Türklər haqqında yazıda yalnız düşmən fikir və mülahizələr kök saldı. Türkün qılıncına gücü çatmayan düşmənlər qisası qələmlə aldılar. Onlar Türkün yaratdığı bütün maddi, mədəni və mənəvi dəyərləri özününküləşdirdi, əvəzində Türklər düşmən qələmində "barbar", "vəhşi" və s. adlandırıldı.

Türk düşmənciliyi təkcə təmasda olduqları ərəblərin, farsların, rusların, çinlilərin, yunanların əsərlərinə deyil, onların vasitəsilə heç bir zaman qarşı-qarşıya gəlmədikləri xalqların da tarixi mənbələrində öz əksini tapmışdır. Bütün bunlar isə sonda dünya tarixşünaslığında bir Türk düşmənciliyi ideyasını formalaşdırmışdır.

Dünya tarixini bir cümləyə sığışdırmalı olsaq, belə bir deyim alınar: "Tarix xalqların bir-biri ilə mübarizəsi tarixidir". İstər qılıncla, istərsə də qələmlə olsun.

Bu mübarizədən qalib çıxanlar yaşama haqqı qazanır, məğlub olanlar isə tarixə qovuşurlar. Tarix bir etnos üzərində yeni-yeni superetnosları formalaşdıraraq dünyada hakim mövqeyə çıxarır. Üzərində formalaşan hakim etnoslarda tənbəllik, ağalıq, mənəm-mənəmlik yarandığından müəyyən bir tarixi dövrdən sonra əlindən heç bir iş gəlməyən bu hakim etnosun özü məhkum etnosa çevrilir və yerini dövlətdə daha çox əməyə cəlb edilən, hər işdən başı çıxan etnosa təhvil verir. Bu gün biz Türklər iki yüz illik əməyə cəlb edilmiş etnoslardanıq. Zaman yetişib. Tarixdə öz sözümüzü yenidən deməliyik. Tarixi xətələrimizdən ibrət dərsi almalıyıq.

XX əsr millətlərin sınaq əsri idi. Bu əsrin sınağından çıxan millətlər tarixdə yaşama haqqı qazandılar.

XXI əsr isə millətlərin yarış əsridir. Bu əsrdə yarışdan qalib çıxan millətlər hər şeyi dikte etməyə qadir olacaqlar. Yarışdan geri qalmamaq üçün çox şey lazımdır. Lakin ən əsası özünəinamdır.

Özünə inan, ey Türk! Sən özünə inansan, yenidən böyük olacaq, öz tarixi missiyanı yenidən şərəflə həyata keçirəcəksən. Dünyaya ədalətə dayanan yeni bir düzən gətirəcəksən!

2.2. Türklərə qarşı Çin irqçiliyi

Ən qədim dövrlərdən başlayaraq günümüzədək Türklərlə çinlilər arasında müxtəlif savaqlar, münaqişələr və ittifaqlar olmuşdur. Tarixin müəyyən dövrlərində Çin bütünlüklə Türklərin hakimiyyəti altında olsa da (Rusiya kimi - A.M.) Türklər çinlilərə (o cümlədən də hakimiyyəti altında olan bütün xalqlara - A.M.) qarşı heç bir irqçilik siyasəti yürütməmiş, soyqırım törətməmişlər. Bunun əksinə olaraq çinlilər (o cümlədən də farslar, ruslar, yunanlar, serblər, bolqarlar və b.) Türklərə qarşı müxtəlif dövrlərdə həm irqçilik, həm assimilyasiya siyasəti yürütmüş və həm də Türklərə qarşı soyqırımlar törətmişlər.

Çində qədim dövrlərdə bir müddət çinlinin çinlini kölə etməsi yasaqlanmışdı. Hətta əgər hər hansı bir çinli başqa bir qəbilədən olan çinlini kölə edərdisə, o kölənin mənsub olduğu qəbilə müttəfiqi olan digər qəbilələrlə birləşərək onun intiqamını almaq zorunda idilər. Çində o dövrlərdə kölələr yalnız savaqlar nəticəsində əsir alınmış yabancılardan oluşurdu (Bax: Dr.

Volfram Eberhard, Çin tarihi, Türk Tarih Kurumu, 1995, səh. 86). Birinci əsrin əvvəllərində qısa bir müddət ərzində Çində bütün kölələr "dövlət kölələri" halına gətirilmişsə də, bu tənzimləmə uzun sürməmişdi. Çində şəhərləşmə başlayınca kənddən şəhərə axın güclənmiş, beləliklə də kölə qıtlığı yaranmışdı. Ona görə də, Çində o dövrlərdə şəhərləşmə işi dayandırılmışdı. Qədimdən Mao dövrünə qədər Çin artıq bir "kənd okeanı"na dönmüşdü. Artıq kölə qıtlığının qarşısı alınmış və beləliklə də Çində sinfi piramida önə çıxmış, sərvət yoğunlaşması ölkədə dərəcəlik yaratmışdı. Çin dini rahibləri, filosofları belə ictimai bərabərsizliyi "Tanrının iradəsinin nəticəsi" olduğunu irəli sürərək bunu dəyişilməz bir qanun şəklinə salmışdılar. Beləliklə də qədim Çin filosofları olan Konfüsyü, Lao Tze, Menq Tze, Sun Tzu və Buddist rahibləri köləliyi təfəkküründə formalaşdırmış, düşüncəsində mənimsəmiş çinli yetişdirməyi bacarmışdılar.

Çinlilərin insanları miskinləşdirmə siyasəti çox güclü olmuşdur. O qədər güclü olmuşdur ki, hətta ilk öncə hərbi olan Hun Türkləri, Tabqaç Türkləri, daha sonra isə Uyğur Türkləri və Çingizogullarından Kubilay xan Çini fəth etmələrinə baxmayaraq, Çin Buddizminin təsiri altında öz inanc və yaşam tərzlərini unudaraq miskinləşdiklərindən Çin içindəki bütün Türk və Moğolları udmuş, içində əridib yox etmişdi. Bu anlamda Çin tarixin ilk kultür imperialistidir.

Çin də romalılar kimi tarixən əsarəti altına ala bilmədiyi xalqları "barbar" adlandırmış, başqa mədəniyyətə mənsub insanları əsarət altına aldıqdan sonra irqçilik siyasəti yürütmüş, onlarla qəddarcasına rəftar etmiş, kütləvi soyqırımlar törətmişlər. Çinlilərin "bir barbarla barbar kimi davran", "uzaq torpaqlardan vaz keçə bilərəm, amma hakimiyyətim altındakı yabancılara heç bir haqq tanımayam" kimi deyimləri buna bariz sübutdur. Çinin qonşularına, xüsusilə həmişə ehtiyat etdiyi Türklərə qarşı irqçiliyini təsdiq edən Xan Xanədanı dövrünün (e.ə. 206-bizim eranın 200-cü illəri) tarixçilərindən olan Pan Kunun aşağıdakı fikirləri buna bariz misaldır. Çinin qonşularına qarşı tətbiq etdiyi siyasəti açıqlayarkən Pan Ku yazır ki: "Onları (Türk və başqa qonşuları - A.M.) davamlı olaraq sıxışdır. Bütün təqsirin onların özlərində olduğunu sanmalarına çalış. Məhz bu, barbarlara qarşı ağıllı idarəçilərin davamlı izlədiyi siyasətdir" (Pan Ku). Və ya çinli filosof Vanq Fu Lhi yazır ki: "Barbarların torpaqlarını fəth etmək ədalətsizlik deyildir. Barbarları öldürmək insanlıq dışı bir davranış deyildir" (Vanq Fu Lhi, Bax: Doğu Türküstan dergisi, 2001, səh. 31).

Çinlilərin Türklərə qarşı tətbiq etdiyi irqçiliyi ən bariz şəkildə günümüze çatdıran Bilgə Xaqandır (716-734). Bilgə Xaqan öz vəziri və

qaynatası, ağıllı, müdrik bir dövlət xadimi olan Bilgə Tonyukukun məsləhəti ilə çinlilərə qarşı çox həssas davranmış, onların əsarətinə düşməyə səbəb olan təsirlərdən millətinin milli mədəniyyət və ənənələrini qorumağa çalışmışdı. Bilgə Xaqan Orxun kitabələrində həkk etdirdiyi mətnlərdə çinlilərlə bağlı fikirlərini açıqlamış və göstərmişdi ki: "Çin millətinin sözü dadlı, ipək qumaş yumşaq imiş. Dadlı sözlə, yumşaq ipək qumaşla uzaq milləti aldadıb özünə yaxınlaşdırmış. Özünə yaxınlaşdırdıqdan sonra pis işləri o zaman düşünmüş. Yüksək bilikli insanı, cəsur insanı sağ buraxmamış... Dadlı sözünə, yumşaq ipək qumaşına aldanıb çox çox Türk milləti öldün... Çin milləti saxtakar olduğu üçün kiçik qardaşla böyük qardaşı bir-birinə vuruşdurmağı, bəy və milləti bir-birindən ayırmağı bacardığı üçün Türk milləti elini əldən çıxarmış... Çin imperatorları Türk millətini yox etmək istəmişdir... Ey Türk! Oyan və çox gec olmadan özünə qayıt (Bilgə Xaqan abidəsi, Bax: Doğu Türkünstan dərgisi, 2001, səh. 31). Bilgə Xaqanın vəziri, böyük Türk düşüncüsü Tonyukuk Böyük Hun İmperatorluğunun parçalanmasında Çinin çox böyük rol oynadığını dərinlən bildiyi üçün məhz Bilgə Xaqana məsləhət görmüşdür ki, miskinlik yaranan Buddizmdən və Lao-tse dinlərindən Türk millətini uzaq tutsun. Tonyukuk göstərmişdi ki: "Budda dini insanlara miskinlik təlqin etdiyindən Türklərin yaşayış tərzlərinə və savaşıçı ruhlarına ziddir" (Bilgə Tonyukuk). Çünki Çində doğulub boya-başa çatan və savadlı olan Tonyukuk bilirdi və görmüşdü ki, bir çox Doğu Hun gəncləri Çində Çin həyat tərzini qəbul etmiş, zənginləşərək öz milli dəyərlərini unutmaqla çinli qadınlarla evlənmiş, Çinə xidmət edərək bunun qarşılığında yarı Türk, yarı çinli kimi "Xoşbəxt prens" ünvanı almış, bir müddətdən sonra isə onların övladları tamamilə çinli sayılmışlar. Beləliklə Hun birliyi parçalanmış və bir-birinə zidd iki düşmən Türk qütbü - Doğu və Batı Hunları yaranmışdı ki, bu da sonda çinlilərin xeyrinə olmuşdur.

Çinlilər mərhələ-mərhələ ətrafındakı xalqları hakimiyyətləri altına almış, sonra səbrlə miskinləşdirmiş, öz üstünlüklərini onların beyninə yerləşdirərək manqurtlaşdırmış, "çinli olmaq, mədəni olmaq deməkdir" düşüncəsinə inandırmış, beləliklə ətrafındakı bütün azsaylı xalqlarda aşağılıq duyğusu yaradaraq assimilyasiyaya uğratmış, çinliləşdirərək saylarını artırmış, Yer kürəsi əhalisinin üçdə biri durumuna gəlmişlər.

Çinlilərin Türklərə qarşı irqçiliyi və qəddarlığı tarixi mənbələrdə olduğu kimi Türk əfsanə və rəvayətlərində də öz əksini tapmış, Türklərin şüurunda dərin iz buraxmışdır. Çinlilər tarix boyu əllərinə fürsət düşən kimi Türklərlə qəddarcasına rəftar etmişlər. Belə ki XIX əsrin əvvəllərində Doğu Türkünstan Türklərinə qarşı yapılan Çin zülmü və basqıları dayanılmaz bir hal almış,

Uyğur Türkləri çinlilərə qarşı bir neçə dəfə dirəniş göstərmiş, milli qurtuluş hərəkatına başlamışlarsa da, sonda çinlilər yenidən bu Türk bölgəsinə hakim olmuş, xalqı amansızcasına soyqırma məruz qoymuş, xüsusilə bütün kişiləri qılıncdan keçirmiş, qadın və uşaqları İli bölgəsinə sürgün etmişdilər. Çin basqısı nəticəsində Doğu Türküstan Türkləri müxtəlif zamanlarda qaçaraq qonşu Qazaxıstan və Özbəkistana sığınmışlar.

Doğu Türküstan Türklərinə qarşı ən böyük və dəhşətli soyqırım Kommunist Çin dönəmində olmuşdur. Mao rejimi 1949-cu ildən etibarən insanlığın üçdə birini "Qırmızı bayraq" altına soxmuş, dünyada ikinci bir "Qırmızı İmperatorluq" yaratmışdı. Kənd okeanı olan Çini Marksist ideologiya ilə yönəltməyə başlayan Mao Tze Dun "Buğda dənələri birlikdə daha asan yetişir, toplu halda böyüdüklərindən özlərini daha rahat hiss edirlər" kimi heç bir elmi əsası olmayan fikir irəli sürərək çox məhsul əldə etmək üçün bir çox toxumu bir yerdə əkdirdi. Planlanan nəticələr əldə edilmədiyini görə Mao təqsiri sərcələrin üstünə atdı. Ölkə ərazisində kütləvi sərcə ovu başlandı. Sərcələr tükəncə ortalığı həşəratlar bürüdü. On minlərlə insanın ölümünə səbəb olan sulama projeləri də eyni məntiqlə həyata keçirildiyindən heç bir işə yaramadı. Sıx əkin zoğları çürütdü, dərin şumlama torpağı qurutdu, torpaq altındakı duzu üzə çıxartdı. Planlar bütünlüklə iflasa uğradı. Kütləvi aclıq yüz minlərlə insanın ölümünə səbəb oldu. Mao qarşı çıxanları zindanlara atdırdı, bütün təqsirləri kəndlilərin üzərinə ataraq onlara qarşı hərbi saldırlara başladı. Diri-diri torpağa gömmə cəzası yenidən başlandı. Yas mərasimləri qadağan edildi. İnsanlar aclıq üzündən övladlarını tərk etməyə başladı. Övlad dünyaya gətirmək yasaqlandı. Şəhərlərə köçmək istəyən kəndlilər yollarda güllələnərək şəhərə axın dayandırıldı. Bəzi kəndlərdə aclıqdan ölənlərin sayı 50 faizə çatdı. Çində yarı rəsmi rəqəmlərə görə, 1959-61-ci illərdə 20 milyon, müstəqil mənbələrə görə isə 43 milyon insan ölmüşdü. Bütün bunlar olmamış kimi, Mao "Yeni İnsan" yaratmaq planını həyata keçirmək üçün "Mədəniyyət Çevrilişi" etməyə başlamışdı. Bunun üçün beyni yuyulmuş "Kiçik Qırmızı Robotlar"ını işə saldı. Bu Qırmızı Robotlar: "Bizlər Qırmızı doğulduq! ... Qırmızı bizə analarımızın qanından keçdi" deyərək bütün Çində bağırmağa başladılar. Bu işə irqçiliyin yeni Qırmızı Çin versiyası idi. Maonun yeni Çin "seçilmişləri" inkişafı irqçilikdə gördülər. Bu işdə ilk hədəf Doğu Türküstan Türkləri oldu.

1949-cu ildə bütün Doğu Türküstanı öz hakimiyyəti altına alan Mao burada 25 illik amansız bir basqı dövrü başlatdı. 1949-1952-ci illər arasında 2 milyon 800 min, 1952-1957-ci illərdə 3 milyon 500 min, 1958-1960-cı illərdə 6 milyon 700 min, 1961-1975-ci illərdə 13 milyon 300 min Uyğur Türkü

müxtəlif bəhanələrlə məhv edildi. Dünya sanki heç bir şey olmamış kimi susdu.

Bu dövəmdə Uyğur gəncləri tutularaq saçları kəsilir, mavi paltar geydirilir, əlləri arxadan qandallanır, boyunlarına ərəb və çin hərfləri ilə "Ayrılıqçı" yazılır, maşınlara doldurularaq stadionlara daşınır və orada insanların gözü qarşısında edam edilirdilər. Qırmızı Çinin bir məqsədi var idi. Doğu Türkünstanda Türk kimliyini yox etmək. Mədəni çevriliş bəhanəsi ilə hər cür arsızlığa baş vurulur, Uyğur Türkləri bir yandan öldürülür, digər yandan da Doğu Türkünstanə çinlilər yerləşdirilirdi. 1949-cu ilə qədər Doğu Türkünstanın sadəcə 6 faizi çinli olduğu halda, 1991-ci ilə qədər artıq Doğu Türkünstan əhalisinin 40 faizi çinlilərdən ibarət idi.

Doğu Türkünstan Türklərinin üzərində Çin basqılarının amansız həddə çatdırılmasında mühüm amillərdən biri də Çinin nüvə silahı rəqabətinə qoşulması olmuşdu. Çünki Çin ərazisində olan iki uran yatağının ikisi də Doğu Türkünstan ərazisindədir. Həmçinin Çinin neft və təbii qaz yataqlarının da əsası Doğu Türkünstanda - Uyğurustandadır.

Sovet İmperiyasının dağılması ilə Soyuq savaşı bitməsi Uyğur Türklərində bir ümid yaratdısa da, bu ümidlər boş çıxdı. Çin öz irqçilik siyasətindən əl çəkməyərək yenə də Uyğur Türklərinə qarşı basqılarını davam etdirdi. 1996-97-ci illərdə Uyğur Türkləri yenə də kütləvi şəkildə həbs edildi, bölgəyə çinli yerləşdirmə siyasəti gücləndirildi. Soyuq Savaş bitdikdən sonra və bu bölgədən Çinə heç bir qorxu olmadığına baxmayaraq, Çin bölgədə 1 milyon hərbi saxlamaqda, bölgədə Türklərə qarşı öz irqçilik siyasətini davam etdirməkdədir. Dünya yenə də susmaqdadır.

Nəhayət dünya anlamalıdır ki, əgər Türkünstan Türkləri olmasaydı, ən azı bugünkü ən böyük qitə olan Asiya bütünlüklə çinliləşmiş olar və bütün Avropa qitəsi Çin təhdidi altında qalardı. Bu baxımdan bütün Asiya və Avropa xalqları Türkünstan Türklərinə borcludurlar. Əgər Rusiya və Avropa Türklərə qarşı bu əsrlər boyu davam edən düşmənçilik siyasətinə son qoymasa, müəyyən bir tarixi dövəmdən sonra bu Yəcus-Məcuslar qarşısında miskin duruma düşəcəklər. Türklər tarixən özlərini qurban verərək Avropanı Roma İmperatorluğunun, Asiyanı isə Çin İmperatorluğunun assimilyasiyasından qurtarmışlar.

Son olaraq, bunu da dünya ictimaiyyətinin nəzərinə çatdıraraq ki, bəşər mədəniyyətinin inkişafında, Asiya və Avropanın əsrlərdir Çin təhdidindən qorunmasında əvəzsiz xidmətləri olmuş bir xalqın - 25 milyonluq Uyğur Türklərinin bu gün müstəqil yaşamaq hüququ vardır.

Mütərəqqi bəşəriyyət 1,6 milyon kvadrat kilometrlik Doğu Türküstanı - Uyğurustanı dünyanın ən ağır insanlıq suçu işlənən bölgəsi elan etməli, belə bir mədəni xalqın Çin faşizminin qurbanı olmasına, tarix səhnəsindən silinməsinə yol verməməli, onları hər vəchlə qorumalı, onların haqq davasına yardımçı olmalıdırlar.

25 milyonluq Doğu Türküstan və 40 milyonluq Güney Azərbaycan Türklərinin taleyi məsələsi BMT üzvü olan bütün Türk Dövlətlərinin xarici siyasətinin ana xəttini təşkil etməlidir. Tanrı Dünya Türklərini qorusun. Amin.

2.3. Türklərə qarşı rus irqçiliyi

Türklərə qarşı ilk irqçilik yapanlardan biri də çar Rusiyasıdır. Rus irqçiliyinin əsas mahiyyəti rus tarixi ilə bağlı gerçəklərin içərisindədir. Orta əsrlərdə bataqlıqları "Tanrıların dünyasına açılan qapı" (İbrahim Okur, Arsızlık və kültür, İstanbul 2002. səh. 74.) sayan və hər il iyun ayında bir gecə toplanaraq qurban vermək məqsədi ilə gənc bir qızı bu bataqlığa ataraq boğulmasını seyr edən ruslar tarix səhnəsinə X əsrdən çıxmağa başlasalar da, fransız tarixçisi Rambaunun yazdığı kimi, "Qızıl Orda İmperatorluğuna qədər rus tarixi yoxdur" (Rambau, Bax: Cafer Seyidahmet Kırımer. Rus yayımcılığının tarixi kökenleri, 1997. səh. 59.). Ümumiyyətlə, dünya tarixçilərinin əksəriyyətinin fikrincə, ruslar tarix səhnəsinə çıxmalarında Asiyada Skandinaviya Normanlarına və Türk-Moğollara, Avropada isə Türklərə və Germanlara borcludurlar. Başqa sözlə, rusların özlərini idarə

etmək üçün Skandinaviyadan Vareqləri (Vareqlər Slavyanların Skandavanlara verdiyi addır - A.M.) dəvət etməsi ilə başlayan tarixi Türk-Moğol təsiri ilə birliyə dönüşmüş, daha sonra Alman təsiri ilə yüksəlmiş, nəhayət İmperatorluq qurmuşlar.

Rusların Türklərə qarşı ilk irqçilik siyasəti yürütməsi Qazan xanlığının İvan Qroznu (Bəzi mənbələr İvan Qroznunu xristianlaşmış tatar hesab edir və onun ilk adının Əli olduğunu qeyd edirlər. Bax: Ərəb Ensiklopediyası "Əl-Müncit", Qasimov maddəsi, Beyrut 1976.) tərəfindən zəbt edilməsi ilə (1560-cı il) başlanmışdır. Qazanı zəbt edərək Qazan Xanlığını ləğv edən Ruslar yerli Türk-Tatarları qılıncdan keçirmiş, camiləri yıxmış, bəzi məscidləri kilsəyə çevirmiş, Türklərin qalan hissəsini bu ərazidən qovub çıxarmış, yerlərinə Rusları yerləşdirmişdilər. Daha sonra Türk əsilli Noqayları kütləvi şəkildə qətlə yetirən Ruslar Qasım, Həştərxan və ən nəhayət 1878-ci ildə Kırım Xanlığını da zəbt edərək daha bir irqçilik siyasətlərini davam etdirmişdilər.

Türklərə qarşı Rus irqçiliyi daha sonra Ortodoks Xristianlıqla davam etdirilmiş, XIX əsrdə çar Rusiyasındakı Türklər üzərindəki tam siyasi hökmranlıqla daha da möhkəmləndirilmiş, Rus irqçiliyi bütünlüklə Ortodoksluq ideologiyasının əmrinə verilmişdir. Rus Ortodoksluğu sonradan Slavyan inancları ilə qarışmış, Bizans Ortodoksluğundan xeyli uzaqlaşmış, yeni bir Panslavyanizm Ortodoksluğu meydana gəlmişdi. Tarixi faktlar göstərir ki, əslində Rus kilsəsini də Türklər mühafizə etmiş, Qızıl Orda xanları kilsəni Rus kəndlilərinin saldırılarından qorumuş, kilsə Metropolitləri və Papazlarını belə öz himayələri altına almışdılar. Ona görə də orta əsrlərdə Rus Metropolit və Papazları Qızıl Orda Xanlarının ən yaxın xidmətçiləri olmuşdular. Hətta Rus çarları sonrakı dövrlərdə Uralın qərbindəki Türk-Tatarları siyasi hakimiyyətləri altına alanda belə kilsədən ehtiyat etmiş, kütləvi soyqırımlar törətməyə səcarət etməmişlərsə də kilsəni bacardıqca hakimiyyətdən uzaq tutmağa çalışmışlardı.

Ortodoks Metropolitləri çar yanında olmadıqlarından və bir sıra səbəblərdən Rus çarları hörmətdən düşmüş və bu fürsətdən istifadə edən Boris Qodunov kilsə xadimlərindən nüfuzlu şəxslərlə əlaqəyə girmiş, hakimiyyəti ələ alaraq çar elan olunmuşdu. Ona görə də, Türk-Moğol əsilli çar Boris Qodunov (1598-1605) Ortodoks Metropolitləri çar yanında ikinci çar mərətibəsinə yüksəltdirmişdi. Deməli, Rus Ortodoks kilsəsi tarixi yaşamında Türk-Tatarlara borcludur. Bütün bunlara baxmayaraq, Rus Ortodoks kilsəsi daha sonralar çarlarla birləşərək Türklərə qarşı irqçilik siyasətini tətbiq etməyə başlamışdı. Kilsənin təhriki ilə hökumət İmperiya daxilində Türklərdən sonra Yəhudilərlə də düşmənçilik aparmışdı. Ona görə də Yəhudilərin çar rejimi və

kilsəyə qarşı çıxmaları və sosializm cərəyanına öndərlik etmələri də məhz çar Rusiyası tərəfindən Yəhudilərin sıxışdırılması və onların qətləri ilə bağlı idi.

Artıq XIX əsrdən başlayaraq Rusiyada irqçiliklə bağlı Qərbin təsiri ilə yeni bir Avropasayağı irqçilik nəzəriyyəsi ortaya çıxdı. Tarixçi Mixail Poqodin (1800-1875) tərəfindən Avropasayağı ilk Rus irqçiliyinin nəzəri əsası qoyuldu. Moskva Universitetində Rus tarixini tədris edən Mixail Poqodin Rus irqinin üstünlüyünü göstərməklə Rusiyada məşhurlaşmış və özündən sonrakı digər Rus irqçilərinə qüvvətli təsir göstərmişdir. Belə ki digər bir Rus - Nikolay Yakovloviç Danilevski (1822-1885) çar Rusiyasının Türklərə qarşı olan tarixi düşmənçiliyini sistemləşdirərək irqçilik səviyyəsinə qaldırdı. Danilevskinin artıq təkcə İmperiya daxilindəki Türklərə deyil, Osmanlı Türklərinə və bütövlükdə dünya Türklərinə qarşı irqçiliklə bağlı fikirlərini Avropadakı Türk düşmənləri də yüksək qiymətləndirmiş, əsərləri müxtəlif Avropa dillərinə tərcümə edilərək çap edilmiş və yayılmışdı. Danilevskiyə görə "Tarixin müsbət və mənfi faktorları var". O, mənfi faktorlara Türkləri - Hunları, Tatar-Moğolları, Osmanlı Türklərini aid edərək yazırdı ki: "Türklər fasilələrlə parlayıb sönən, gəlib keçən amillərdir. Dağıdıcılıq vəzifələrini yerinə yetirdikdən və can verməkdə olan mədəniyyətlərin bir an öncə məhv olmasına yardım etdikdən, qalanlarını da dağıtdıqdan sonra əvvəlki heçliklərinə qayıdırlar" (N.Y.Danilevski. Bax: Orhan Hancerlioglu. Felsefe Ansiklopedisi. VI cilt, səh. 242.).

Ümumiyyətlə Qərbdən gələn heç bir fikir Rus ideoloqlarına irqçilik qədər dərin təsir göstərməmişdir. Bütövlükdə Rusiya tarixinə nəzər saldıqda belə bir qənaət hasil olur ki, Çar Rusiyasının siyasi tarixində dörd mühüm əlamət daha xarakterikdir: 1. Mütləq və müstəbid idarəçilik; 2. Bütün zəbt etdikləri ərazilərdə ruslaşdırma siyasəti yürütmək və o ərazilərdən yerli xalqları çıxarıb Rusları yerləşdirmək; 3. Potensial təhlükə sayılan xalqları soyqırırma uğratmaq, nüfuzlu şəxsiyyətləri mərkəzlərdən uzaqlaşdırıb sürgünə göndərmək; 4. Müstəbid yöneticilərə tabe olmayan insanları ac saxlamaqla qarşılarında diz çökdürmək. Bütün bunlarsa irqçiliyin müəyyən atributlarıdır.

Çar Rusiyası gücü çatan bütün Türk yurdlarını - İdil-Ural boylarını, Sibiri, Qazanı, Həştərxanı, Kırımı, Quzey Azərbaycanı, Qazaxıstanı və bütün Türküstanı işğal etdikdən və böyük bir İmperatorluq qurduqdan sonra birdən-birə tarix səhnəsindən çəkilərək yerini bolşevik Rusiyasına təhvil verdi. Hələ çar Rusiyası dövründə İmperiyada yaşayan bir çox Türk xalqları tam ruslaşdırılmamışdı. Ona görə də onlar ilk əvvəllər çar hökumətinin, sonra isə bolşevik Leninin söylədiklərinə inanaraq, öz müstəqilliklərini elan etməyə, öz milli dövlətlərini qurmağa başladılar. Fəqət bu umduqları kimi olmadı.

Bolşevik nihilistlər bütün keçmiş mədəni dəyərləri yıxaraq yerinə Avropa fəlsəfə kitablarından çıxardıqları fikirləri qoymaq istəsələr də bunu bacarmadılar və içində yetişdikləri mühitin tələblərinə uyaraq yenə də "Mütləq və müstəbid" oldular. Xristian Ortodoksluğunu ataraq yerinə ateizmi qoydular və sosialist mədəniyyəti ixrac etməyə başladılar. İmperiyanın bütün gəlirlərini silaha sərf edərək başqa yerlərə yayılmağı davam etdirdilər. Məsum insanları potensial təhlükə sayaraq Sibirə sürgünü sisteməlik şəkildə saldı, artıq ayrı-ayrı fərdləri deyil, xalqları öz vətənlərindən deportasiya etdilər, rejimə qarşı çıxan insanları aclıqla təhdid edərək qarşılarında diz çökdürdülər. Bir sözlə, çar Rusiyasının 300 ildə gördüklərini ən yüksək mərhələyə qaldırdılar. Bolşevik Rusiyası ölkədəki bütün Türklərə, o cümlədən də Kırım Türklərinə, Qazan Türklərinə, Axısqa Türklərinə, Azərbaycan Türklərinə və bütövlükdə Türküstan Türklərinə qarşı daha sərt davranmış, Tatarıstana, Kırımı və Qazaxıstana daha çox Rus yerləşdirmiş, yerli Türkləri vətənlərindən uzaqlaşdırmış, milli kadrları məhv etmişdilər. Bu işdə Sovet diktatoru Stalin bütün keçmiş Rus çarlarını belə kölgədə qoymuşdur.

Faşist Almaniyasının məğlubiyyəti və Hitlerin ölümündən sonra dünyada Hitler və bütövlükdə faşistlərin zalımlığı haqqında o qədər danışılmış, filmlər çəkilmiş, cild-cild əsərlər, şeirlər yazılmışdı ki, müharibənin iştirakçısı olan dövlətlər və onların başçıları, xüsusilə tarixdə Hitlerdən heç də geri qalmayan Stalin kölgədə qalmışdı. Halbuki Hitlerin işlətdiyi suçların hamısını daha böyük coğrafiyada və daha qəddarcasına Stalin də işlətməmişdir. Fəqət dünya bir daha "Qaliblər mühakimə olunmur" fəlsəfəsinin acı həqiqətlərindən bixəbəər qaldı. Belə ki Stalin də Hitler kimi həm insanlığa, həm də sülhə qarşı suç işlətdiyi kimi, sayısız-hesabsız müharibə suçu da işləmişdir. Əslində Gestaponun gördüyü işi Sovetlər Birliyində NKVD də görmüşdür. 1939-cu ildə faşist Almaniyası ilə Sovet İttifaqı Polşanı zəbt edib aralarında bölüşdürdükdən sonra buradakı Yəhudilərin sineqoqlarını dağıtmış, onlara qarşı qətlamlar törətmişlər. Bir çox Yəhudi sosializm ideologiyasına sığınaraq Sovetlərin əlində olan Polşanın doğu bölgəsinə gələrkən ya sərhəddə güllələnmiş, ya da tutularaq faşistlərə qaytarılmış, əvəzində antikommunistlər alınıb güllələnmişdir. Tarixi faktlar göstərir ki, Stalin 300 Alman kommunistini rəsmən Hitlerə təslim etmişdi. Həmçinin Sovet həbsxanalarından Alman həbsxanalarına və Alman həbsxanalarından da Sovet həbsxanalarına əsir dəyişmə - insan transferləri olmuşdur. Burada bir məsələni də xüsusi olaraq qeyd etməyi lazım bilir ki, Hitlerin əsas işi Yəhudilər idisə, Stalin bütün məzhəblərdən olan Polşalıları vaqonlara dolduraraq Qazaxıstanın müxtəlif bölgələrindəki əsir düşərgələrinə

göndərmişdi. Tarixi mənbələr göstərir ki, Sovetlər tərəfindən əsir alınan 6 milyona yaxın müharibə əsirindən 3,5 milyon aclıq və işkəncələrdən ölmüşdü. Bütün bunlar da azmış kimi, Stalin hətta düşmən tərəfindən əsir alınan Sovet əskərlərini də "Vətən xaini" elan etmiş, "Sovet Cinayət Məcəlləsi"nin 193-cü maddəsinə "Vətən xaini" bəndini də əlavə etdirmişdi. Müharibənin sonunda və müharibədən sonra belə Yaltada qəbul edilmiş razılığa əsasən, müttəfiqlər tərəfindən Sovetlərdən qaçıb Qərbə sığınan nə qədər insan varsa, hamısı toplanıb Stalinə təslim edildi. Halbuki SSRI müharibə əsirləri ilə bağlı 1929-cu il "Cenevrə Müqaviləsi"ni imzalamamışdı. Geri dönmək istəməyənlərin ABŞ və İngiltərə yetkililəri tərəfindən təzyiqlərə məruz qaldıqları da tarixi həqiqətlərdəndir.

Sovetlər tərəfindən əsir alınan bir milyon Alman əsir düşərgələrində ölmüş, Stalinqradda əsir alınan və əsir düşərgələrində işkəncələrə məruz qalan 100 min almandan 94 mini məhv olmuşdu. Düşməne əsir düşən Sovet əskərləri geri alındıqdan sonra onlara da işkəncələr verilərək məhv edilmişlər. Çox təəssüflər olsun ki, Nürinberq Məhkəməsində Almanıyanı suçlayan Müttəfiqlər daha çox Yəhudilərin soyqırımı məruz qaldıqlarını ön plana çəkmişlər və dünya ictimaiyyəti də bunu məhz belə qəbul etmişdir. Hətta bütün Türk dünyası da! Halbuki Hitler başda olmaqla, faşist Almaniyaşının Yəhudilərə tətbiq etdiklərini elə həmin dövrdə Stalinin rəhbərliyi altında Sovet İttifaqı öz vətəndaşları olan Türklərə tətbiq etmişdir. Belə ki Stalinin əmri ilə Saka Türklərindən, Hun və Qıpçaq Türklərindən Atılladan, Batıdan, Hacı Giraydan, Qazi Giraydan, Səlim Giraydan qalan 1600 illik bütöv bir Kırım Türk xalqı öz Vətəni Kırımdan deportasiya olundu. Bütöv bir Kırım - şəhər-şəhər, kənd-kənd, məhəllə-məhəllə, ev-ev boşaldıldı. Bütün bir xalq, bir Vətən yük, heyvan vaqonlarına doldurulub qapıları mıxlanaraq istiqaməti bilinməyən yerlərə aparılmış, həftələr, aylarla sürən yolçuluqda minlərlə insan həlak olmuş, bilinməyən yerlərdə cəsədlər tullanılmışdı. 18 may tarixli bu əmr təkcə Kırım Türklərinin deyil, onların min illik mədəniyyətinin, binalarının, əşyalarının, kitablarının da qara günü oldu. Binalar yerlə-yeksan edildi, əşyalar talandı, xan sarayları, məscidlər uçuruldu, Kırım Türkcəsində yazılmış kitablar, yazılı materiallar şəhərlərin, kəndlərin meydanlarında toplanaraq yandırıldı. Bütün Sovet kitabxanalarına Kırım Türklərinə aid əsərlərin yandırılması haqqında əmr verildi. "Kırım Türkləri" adlı bir xalqın yer üzündə yaşamadığı haqqında fərman imzalandı. Min altı yüz illik bir xalqın tarixi qapadıldı. Dünya susdu.

1937-ci ildən başlayan Stalin terroru nəticəsində bütün Kırım və Axısqa Türkləri ilə yanaşı xeyli miqdarda Başqurd Türkləri, Qaraçay və Balkar

Türkləri öz ölkələrini tərk etmək məcburiyyətində qalmışlar. Stalinin "Böyük Terror"-u nəticəsində ən ağır zərbələrdən biri də bölgədəki ziyalılara dəydi, minlərlə milli Türk ziyalı həbs edildi, düşərgələrə göndərildi, öldürüldü. Ziyalılara "Xalq düşməni", "Pantürkist" damğası vuruldu. Elm siyasətin, xüsusilə kommunist ideologiyasının alətinə çevrildi. Bütün elm sahələri ideologiyaya tabe edildi. Yeni bir "proletarkultçuluq" nəzəriyyəsi ortaya çıxdı. Keçmişin bütün mədəni dəyərləri alt-üst edildi. Hakimiyyət pillələrinə bütün sahələrdə Stalinizmi dəstəkləyənlər yerləşdirildi. "Türk" adı, "Türk dili", "Türküstan" sözü yasaqlandı. Tarixin heç bir dönəmində Türklərə qarşı Sovet dönəmində olduğu qədər ağır zərbə vurulmamışdı. Sovet İmperatorluğu çar Rusiyasından qalma böyük bir Türk ərazisində soyqırımlar törətmiş, iki min illik Türk mədəniyyət nümunələrini yerlə-yeksan etmiş, Türk xalqlarını deportasiya etmiş, minlərlə Türk ziyalısını müxtəlif yollarla məhv etmiş, ruslaşdırma siyasətini yürüdərək Türk dilinin təbii inkişafının qarşısını almış, bir sözlə, İmperatorluq daxilindəki Türklərə qarşı ən amansız irqçilik siyasəti yürütmüşdür.

Bütün bunları nəzərə alaraq Türk dünyası keçici siyasəti və ideoloji oyunları bir kənara ataraq Türk xalqlarının gücü və birliyi ilə özünə əbədi ola biləcək böyük dövlət - Türküstan yaratmalı və dünyada söz sahibi olmalıdır. Tanrı bu yolda dünya Türklərinə yardımçı olsun. Amin.

2.4. Avropa irqçiliyinin anatomiyası

Tarix göstərir ki, İrqçilik və köləlik Avropa mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynamış və hətta onun ayrılmaz bir tərkib hissəsinə çevrilmişdi. Qərb mədəniyyəti düşüncənin hadisələri, hadisələrin də düşüncəni istiqamətləndirməsi ilə yüksəlmiş bir mədəniyyətdir. Qərb düşüncüləri Avropa mədəniyyətinin və Avropa zənginləşməsinin gerçək yollarını arayarkən Köləlik və İrqçiliyi bir haqq qazandırma, bir tədavü vasitəsi olaraq işləmiş, inkişaf etdirmiş və sistemli bir şəkllə salmışlar. Bu işdə filosof, iqtisadçı, yazıçı və ayrı-ayrı sənət adamları ilə yanaşı, siyasətçilər və kilsə də mühüm rol oynamışdır. Belə ki XVIII yüzildə əsas qoyulan, XIX yüzildə inkişafının yüksəlmə mərhələsini keçirən, XX yüzildə tam bəhrəsini

verən və XXI əsrdə də davam etdirilən Avropa düşüncə tərzinin yaradıcısı, daşıyıcısı və həyata keçiricilərindən bəziləri ağılı, bəziləri duyğunu, bəziləri iradəni, bəziləri də faydanı ön plana çıxarsalar da hamısının ortaq bir yönü vardır ki, bu da İrçiliyin sistemli təməllərini oluşturan müstəmləkəçilik və sömürgəçilik ideologiyasıdır. Bu işdə ilk addımı Avropalı filosoflar atmış, daha sonra isə bu işə ayrı-ayrı sənət adamları və Katolik kilsəsi yardımında bulunmuş, dövlət və hökumət yetkililəri isə onu həyata keçirmişlər. Belə ki Katolik düşüncəsinin yaradıcısı kimi yola çıxan ingilis John Locke (1632-1704) əxlaqi suçu işlətməmiş və öz fikir və düşüncələrini başqalarının, hətta uşaqların dili ilə əsərlərində irəli sürmüş, göstərmişdir ki: "İnsan bəyazdır. Zənci insan deyildir. Afrikanın güney bölgəsində yaşayan hotantolar (Əsl adları Koikolər - A.M.) insan növünün tam tərsidir". (John Locke. Bax: Robert Bernaskoni, İrk kavramını kim icad etdi? Metis yayınları, 2000, səh. 17, 18).

İngiltərədə meydana çıxan yeni fikirləri Fransaya gətirən Volterə (1694-1778) görə isə "Bərabərsizlik təbiidir. Belə ki heç bir şeyi olmayan bir sürü insan olmalıdır. Yoxsulların heç biri bədbəxt deyildir, çünki onlar elə doğulmuşlar. Yoxsulun özünü maarifləndirməyə, mədəni olmağa nə vaxtı, nə də qabiliyyəti var... Vəhşi it cins itdən necə fərqlənirsə, zənci irqi də bizimkindən fərqli bir insan növüdür" (Voltaire. Bax: İozep Fontana, Avropanın yenidən yorumlanması, Afa yayınevi, 1995, səh. 141). XVIII əsr Avropa düşünürləri içərisində zənciləri ən çox aşağılayan Volter olmuşdur. Fransız siyasət fəlsəfəçisi Montesquieu (1655-1755) də göstərirdi ki: "Ən bilikli varlıq olan Tanrının bir ruhu, xüsusilə də yaxşı bir ruhu qapqara bir bədənə yerləşdirməsi düşüncəsini heç kim qəbul etməz" (Montesquieu, Bax: İozep Fontana, göstərilən əsəri, səh. 141-142).

Bu və buna bənzər fikir və mülahizələri Avropanın bəlli-başlı düşünürlərindən sayılan tarixçi və iqtisadçı David Hum (1711-1776), idealist filosoflar İmmanuel Kant (1724-1804), Von Şelling (1775-1854), Hegel (1770-1831) və başqaları da qəbul etmiş və daha da genişləndirərək hətta Amerika hindularını da buraya qataraq onları zəncilərdən də aşağı hesab etmişlər. Kələliyə haqq qazandıran bu Qərb düşünürlər Kələlik və İrçiliyin nəzəri əsaslarını işləyib hazırlamış, onu həyata keçirib faydalananlar isə Avropalı müstəmləkəçilər olmuşdular.

İrçilik bəlasından hətta Xristianlığın "Ata, Oğul və Müqəddəs Ruh" əvəzinə "İnsanlıq, Göy və Dünya" adlı Tanrısı İnsanlıq, əsası Məhəbbət olan dinini irəli sürən Pozitivizm cərəyanının yaradıcısı Avqust Comt (1798-1857)

belə qurtula bilməmişdir. Comt yazmışdır: "Bəyaz irq digər irqlərdən üstündür" (Avquste Comte).

Alman nihilisti, anarxizm ideologiyasının yaradıcılarından biri olan Maks Stirner (1806-1856) isə yazırdı ki: "hər şey mənim üçün yaradılmışdır. Bütün xoşbəxtliklər mənim üçündür. Məndən başqası mənim umurumda belə deyil. Bu dünya mənim dünyamdır, mənim mülkümdür. Həqiqət mənim. Mən nə yaxşı, nə də pisəm, olduğum kimi tək bir insanam. Yaxşı və ya pisin mənim üçün heç bir anlamı yoxdur. Heç bir şey önündə özümü alçaltmamı gərəkdirəcək bir ucalıqda deyildir. Uca olan tək şey vardır: Mən! Məni məndən başqa heç bir şey maraqlandırmaz. Tanrının işi, insanlığın işi, Ruhun işi və s. bu kimi işlərin heç biri mənim işim deyildir, məni ilgiləndirməz. Məni yalnız mənim işim ilgiləndirər. Bir bitkinin, bir heyvanın heç bir borcu yoxsa, mənim də heç bir borcum yoxdur. Əxlaq niyə mənim borcum olarmı? Bunu sübut etmək üçün aqlın ala biləcəyi heç bir səbəb göstərilə bilməz. Bütün bunlar qafaların pozuqluğundan doğan bir sıra saçmalardır. Xəstə beyinlərin bütələrinə tapınmaq gülüncdür. Özümdən başqa qarşısında baş əyəcək heç bir gerçək yoxdur. Bütün gerçəklər mənim üçün olanlardır. Hər insan özü üçün biricik insandır. İnsanı insan edən də budur. Ləyaqət öz istəklərimə uyğunluğumdan başqa bir şey deyildir" (Max Stirner).

Kainatı idarə edənin kor və irrasional bir topluluq olduğunu, tarixdə heç bir irəliləmənin olmadığını, xalqın diksiniəcək bir topluluq olduğunu, iradəni hər şeyə qadir olduğunu irəli sürən alman Artur Sopenauer (1788-1860) isə göstərirdi ki: "Mən bir təcrübələr və onlardan gözlənilən nəticələr dünyası içindəyəm. Mən təcrübələr və gözləmələr dünyasının işığında bütün olub bitənlərin bir iradədən, bir varolma istəyindən doğduğunu görürəm. Təcrübələrim və ondan gözlədiklərim mənə bu sonucları verirlər. Öncə bədənimə baxıram. Bədənim məhz bu istək və bu iradənin məhsuludur. Bədənim formalaşan iradədir. Bədənim var olma istəyimdən doğmuşdur... İri dişlər parçalama istəyinin, göz görmə istəyinin, uzun dimdik sürünənlərlə qidalanma və s. istəyinin məhsuludur... Kainat sonsuzluğa qədər bir-birini yeyənlərin yeridir. Deməli, əsas olan ləyaqət deyil, ləyaqətsizlikdir. Tarixin bir vərəqini oxuyan hamısını oxumuş deməkdir. Ləyaqət Kainat düzəlinə ziddir. Heç doğulmamaq doğulmaqdan daha yaxşıdır. Daimi xoşbəxtlik bir şübhədən ibarətdir. Həyatda olsa-olsa müvəqqəti bir xoşbəxtlik gerçəkləşə bilər. Barmağınıza bir tikan batanda ağrı duyarsınız, tikanı çıxarar, ağrını dayandırarsınız. Xoşbəxtlik də bu qədər cikiçidir. Min bir bəla insanları heç bir zaman rahat buraxmayacaqdır. Ona görə də törədib doğurmaq böyük bir pislikdir. Evlənmək, özünü yenmək gücünü göstərə bilməyənlərə qarşı

duyulan acımadan ötrü verilmiş bir izindir. İsanın (İsa Peyğəmbər nəzərdə tutulur - A.M.) atasız doğuşunun incə anlamı da buradadır. Çünki İsa belə utancverici bir pisliliyi işlədən belə bir adamın oğlu ola bilməzdi. Düşüncə gücümüz ehtiraslarımızın, tutqularımızın, adətlərimizin boşluğunu anlamayaq üçündür. Bunu anladıqdan sonra asanlıqla vaz keçməyə başlayacağıq" (Arthur Schopenhauer).

Avropada irqçi nəzəriyyələr yayıldıqca onun əhatə dairəsi də genişləndirdi. Artıq Avropada zəncilərə qarşı başlayan İrqçiliyə Amerika hinduları, yəhudilər və hətta bir sıra Şərq xalqlarını, o cümlədən də Türkləri daxil etdilər. Avropa artıq öz kökünü Hindistanda aramağa başladı və yeni "Ari" nəzəriyyəsinin əsası qoyuldu. Ari irqin xristianlığı da "Ari" olmalı idi. Bunun üçün Musəvilik Xristianlığın mədəni tarixindəki yerindən uzaqlaşdırılmalı idi. Bu məqsədlə Xristianlığın gerçək qaynağının Musəvilik yox, Buddizm olması fikri ortaya çıxdı və bu nəzəriyyə bütün sahələrə, o cümlədən də dilçiliyə tətbiq edilməyə başladı. Beləliklə ilk əvvəl Avropa Xristianlaşmışdısa, daha sonra Xristianlıq Avropalılaşmışdı. Bu yöndə Roma Kilsəsinin də əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Yeni yaranan nəzəriyyəyə görə, "Yəhudiliyi Xristianlığın təməli saymaq tarixi bir yanlışlıq" kimi qeyd edilmişdir. "Hind-Avropa" nəzəriyyəsinə görə Xristianlığın təməli Ari Xristianlıqdır. Onlar göstərirdilər ki: "Heç şübhə yoxdur ki, Xristianlığın Tanrının insanda təzahür edib vücud bulması fikri Hindistandan nəşət etmişdir. İsrailə də Misir vasitəsilə keçmişdir. Bu fikir xaraba halındakı Misirə Hindistanın parlaq atəşi olaraq yansımışdır. Çox təəssüf ki, bu atəş sonra Yəhudi torpağına düşmüşdür" (Arthur Schopenhauer, Paul Rose).

İlk əvvəl dinsizlərə və Yəhudilərə qarşı mücadilə aparan Roma Kilsəsi ayrı-ayrı xalqları Xristianlaşdırdıqdan və Yəhudiləri Xristianlaşdırma bilmədikdən sonra bütün gücünü Yəhudilərə qarşı yönəlmiş və yer üzündə olan bütün fəlakətlərin səbəbini Yəhudilərdə görmüşdü. Yəhudilərə qarşı yönəldilən ən ağır və ən gülünc suçlama isə onların (Yəhudilərin - A.M.) Tanrı qatili (İsanı çarmıxa çəkmə - A.M.) olması və guya Məhəmməd Peyğəmbəri (c) yetişdirərək Xristianlığı bölmələri idi. Hətta Kilsəyə görə, Türklərin və Əndəlüs Əməvilərinin Avropanın içlərinə qədər soxulmalarının səbəbkarı da Yəhudilər olmuşdur. Yəhudiləri Xristianlaşdırma bilməyən Kilsə onlara ilk zərbəni iqtisadi cəhətdən vuraraq onların əmlakını müsadirə etmək haqqında qərarlar çıxarmış və bu qərarları dövlət səviyyəsində yerinə yetirmişdir. Hətta Kilsə Xristianlıqda o dövrlərdə faizin haram olduğunu əsas gətirərək Yəhudiləri sələmçilikdə suçlamış və bu yolla da Yəhudilərin mallarını, mülklərini müsadirə etmişdir. Beləliklə Romalılar tərəfindən

Filistindən çıxarılan Yəhudilər dünyanın müxtəlif yerlərinə köç etmiş, hətta köç etdikləri ölkələrdə də xristian qətləmlərinin qurbanı olmuşdular. Yəhudilərə Fələstindən sonra ən ağır zərbə xristianlar tərəfindən İspaniyada vurulmuş, minlərlə Yəhudi qətlə yetirilmiş və ya ölkədən qovulmuşlar. Beləliklə də Kilsə İncilin belə əleyhinə gedərək ilk İrqiçiliyin əsasının qoyulmasında yaxından iştirak etmişdir.

"Ari" nəzəriyyəçilərinə görə, Musəvi dininə aid istək, optimizm və rəşonalizmə dair bütün fikirlər zərərli və xəbis fikirlərdir. Yaxşı və yararlı olanlar isə Yəhudilər tərəfindən başqalarından alınmışdır. Onlara görə Xristianlıq Ari kökənlidir və Yəhudilərlə heç bir əlaqəsi yoxdur. İncil bu səbəbdən də Yəhudi deyil, hind kökənlidir. İsanın öyrətdikləri hind bilgilərindən qaynaqlanmışdır və Yəhudiliyi tamamilə sarmış və dəyişdirmişdir. Xristianlıqdakı bütün yaxşı və gözəl şeylər "Ari" nəzəriyyəçilərə görə Buddizm və Brahmanizmdə də vardır. Xristianlıqdakı dini və mənəvi ünsürlər isə hind və Buddist doktrinalarına çox yaxın olan İskəndəriyyə Yəhudiləri vasitəsilə mənimsənmişdir (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Arthur Schopenhauer).

Buddizmin inkar etmə məfkurəsini Xristianlığın ilham qaynağı olaraq elan edən Şopenauer bununla da bir çox hind düşüncəsini də gündəmə gətirmiş oldu. İnkər, maqiya, özünü yox etmə kimi düşüncələr Avropada önə çıxdı. Şopenauer Xristianlığın Şərqdən aldığı prinsiplərin doğru, Yəhudilikdən aldığı prinsiplərin isə yanlış olduğunu irəli sürdü. Ona görə İsrailoğulları bütün irqlər içərisində həyata ən sıx sarılan və yaşamaqdan ötrü heç nədən vaz keçməməyə qərar vermiş tək irqdir.

Avropa 400 il bundan əvvələ qədər yoxsul bir qitə idi. Avropa zənginləşmənin önəmini öncə anlamış, sonra təqdir etmiş, zənginləşdikdən sonra da bütün üstün irq olmağın dəlili kimi görüb göstərməyə başlamışdı. Halbuki Xristian dininin Müqəddəs Kitabı İncil zənginləşməni qadağan edir: "İsa şagirdlərinə dedi: Sizə doğrusunu deyirəm ki, varlı adam Səməvi Səltənətə çətinliklə girə biləcəkdir. Yenə sizə deyirəm: Dəvənin iynə deşiyindən keçməsi varlı adamın Tanrı Səltənətinə girməsindən daha asandır" (İncil, Matta, XIX - 23-24).

Qərb nəhayət anladı ki, İncil ayələri ilə yüksəlmək mümkün deyil. Ona görə də yeni bir ideologiya ortaya atdı və bu ideologiyayı gerçəkləşdirməyə başladı. Bu ideologiyanın bir sütunu köləlik, bir sütunu köləlikdən doğan İrqiçilik, digər bir sütunu isə bunlardan doğan zənginləşmə oldu. Bu ideologiyanın formalaşması və həyata keçirilməsi üçün hətta İncildən belə

imtina edildi. Yeni-yeni tezislər ortaya atıldı: "Tanrıya inanılmadığı zaman mülkiyyətə inanmaq üçün mal sahibi olmaq gərəkdir" (Louis Venillot).

Dünya irqçilik tarixini araşdıran bəzi Avopa tədqiqatçıları irqçiliyin Çin, Hind və Ərəblərdən nəşət etdiyini yazsalar da bu iddialar əsassızdır. Çünki tarixi faktlar göstərir ki, irqçiliyin yaradıcısı Yəhudilər, həyata keçiricisi isə məhz Avropalıların özləridir. Belə ki üç min ilə yaxın "Tanrı tərəfindən seçilmiş saf irq" nəzəriyyəsini icad edən və "Tövrat"a əlavə olunan bu anlayış ilə yola çıxan Yəhudilər tarixləri boyunca bu düşüncə ilə yaşamış və bu xətəlarının da cəzasını çəkmiş və çəkəcəklər. Ümumiyyətlə irqçiliyin mahiyyəti zənginləşmə olduğundan Yəhudilər dünyaya səpələnmələrinə, uzun müddət dövlət qura bilməmələrinə baxmayaraq yenə də zəngin olmuş, zənginlikləri əllərindən alınınca isə səfalətə düşər olmuşlar. Çünki zənginlik köləlik, köləlik isə sonda düşməncilik yaradan ən mühüm amillərdən biridir. Zənginliyin arxasında hərbi güc yoxdursa, o gec-tez əldən alınacaq. Doğrudur, bu gün Yəhudi dövlətini quran və onlara arxa duran ABŞ Protestantları kimi yüz milyonluq bir super güc var. Əslində Yəhudilərin arxasında "onları Tanrı tərəfindən seçilmiş", "dünyadakı ən üstün qanı daşıyan", hətta "Tanrının övladları olan" bir xalq kimi tanıyan Protestantlar dayanır. Protestantlıq əslində "Yəhudi Batinliyi"dir. Protestantların düşüncəsinə görə, "başlanğıcda hətta Tanrı da yox idi. Tanrı varlandıqca var oldu və varlandıqdan sonra özünü bəlişirdi". Protestantlıqla Yəhudilik arasındakı gizli əlaqə bugünkü ABŞ-da özünü açıq şəkildə göstərməkdədir. Ona görə də ABŞ-dakı Yəhudi lobbisinin ən böyük gücü Yəhudilərdən daha çox Amerikada yaşayan və xristianlıqdan fərqli olaraq Yəhudi dinində çox tərqiətçilik və çox məzhəbçilik olmadığından onlar ilkin olaraq Romalılar, daha sonra isə Xristianlar tərəfindən Qüds və ətrafından qovulduğuna və dünyanın müxtəlif yerlərinə səpələnmələrinə baxmayaraq, əriyib getməmiş, daima öz milli kimlik və bütövlüklərini qoruyub saxlaya bilmişlər. Buna baxmayaraq, irq üstünlüyünü irəli sürən və bundan yararlanmağa çalışan bütün xalqları Yəhudilərin bu acı taleyi gözləyir. "Qurani-Kərim"də buyrulduğu kimi "onların üzərlərinə aşağılıq və yoxsulluq damğası vurulacaq", "Allahın qəzəbinə uğradılacaq"lar (Əl-Bəqərə, 61).

İrqçiliyin əsasında köləlik, soyqırım, müharibə və bunların sonucu olan zənginlik dayanır. Avropa irqçiliyinin təməlini təşkil edən amillər içərisində Köləlik xüsusi yer tutur. Köləlik Avropalıların Afrikaya girişi və Amerikanın kəşfi ilə bağlıdır. Burada da kilə öz işini görmüş, Afrika yerlilərini kütləvi şəkildə zəncirə vurularaq Amerikaya aparılmasına haqq qazandırmış və beləliklə də son dərəcə qazanc gətirən kölə ticarətinin sektoru yaranmışdı. Bu dövrlərdə kölə ticarəti ilə məşğul olan və dənizlərdə söz sahibi olan

Portuqaliya, Hollandiya, İspaniya və Fransa İngiltərəni bu ticarətdən məhrum etdiklərindən İngilislər kölə ticarəti əleyhinə çıxmağa başlamış və John Locke bunu "Coralina Anayasası" ilə qanuni bir hala gətirmişdi. İlk sənaye inqilabını gerçəkləşdirən İngiltərə 1805-ci ildə Fransız donanmasını məğlubiyyətə uğrudaraq Atlantik okeanında hakimiyyəti ələ almış və beləliklə köləliyə qarşı münasibətini daha da kəskinləşdirərək Amerikaya kölə idxalını qadağan etmiş və bununla da düşmənləri olan digər Avropa dövlətlərindən intiqamını alaraq onları mühüm bir gəlir mənbəyindən məhrum etmişdi.

1685-ci ildə Fransız kralı XIV Lonisin elan etdiyi və XIX əsrin ortalarına qədər qüvvədə qalan "Zənci yasası"na görə at və mal oğurlayan zəncilər ölümə cəzalandırılmış, bir aydan artıq qaçıb gizlənən kölələrin qulağı kəsilmiş və omuzuna qızdırılmış dəmirlə zambaq şəklində damğa vurulmuş, ikinci dəfə qaçanların dizləri arxadan bıçaqla kəsilərək o biri omuzuna da ikinci zambaq damğası vurulmuş, üçüncü dəfə qaçanlarsa tutulduqda ölümə məhkum edilmişlər. Kölələr üsyan etdikdə isə Katolik kilsənin sapqın xristianlara tətbiq etdiyi diri-diri yandırma, tonqala atma, diş sökmə, qulağı, dili qopartma, dodağı kəsmə, diri-diri torpağa gömmə, başaşağı asma, qarışqa yuvalarının ağzına bağlama, suda boğma, çarmıxa çəkmə, diri-diri qaynar şəkər qazanına atma, xüsusi öyrədilmiş itlərə gəmərtmə və s. kimi cəzalar verilmişdi. Bütün bunlar da azmış kimi "mədəni" Avropalılar Amerika yerlilərinin üçdə birini qətlə yetirmiş, "Büt-pərətslərə qarşı işlədilən barıt, Tanrı üçün yandırılan tüstü sayılır" (XVI əsr İspan tarixçisi Fernandez de Ovideo) deməkdən dələ çəkinməmişlər. Amerikaya gedən Avropalıların hamısı orada soyqırım törətmişdir. Belə ki İspaniyalılar Meksikada 1520-1605-ci ilə qədər 25 milyon yerli əhalidən 95 faizini, Boliviya da 300 il müddətində 8 milyon Qırmızıdərilini, bugünkü ABŞ ərazisində anqlo-sakslar 12 milyonluq yerli əhalinin 95 faizini soyqırıma uğratmışlar.

ABŞ-ın XX əsrin əvvəllərində Filippinlərdəki bir zabiti bu tarixi faktları təsdiqləyərək demişdir ki: "Sözləri ağzımızda gəvələmənin heç bir anlamı yoxdur. Biz Amerikalılar Qızıldərililərin kökünü qurutduq və sanıram ki, bundan çoxumuz qürur duyuruq. Lazım gələrsə, inkişaf yolunu tıxamaq istəyən bu ikinci irqi (Filippinlilər nəzərdə tutulur - A.M) də yox etmək yönündə vicdani əngəllərə taxılıb qalmamalıyıq" (Bax: Fətihlər yarıqlanıyır, Tüzməzənlər yayıncılıq, 1992, səh. 72). Təbiidir ki, bu adi bir Amerikan zabitinin sözgəlişi fikri deyil. Bu fikirlərin arxasında bir dövlət siyasəti dayanırdı. Belə ki o dövrün 26-cı Prezidenti Theodore Roosevelt özünün məşhur "Yıpradıcı həyat" adlı nitqində göstərirdi ki: "Heç şübhəsiz, bizim bütün milli tariximiz bir yayılma hərəkətinin hekayəsidir... Barbarların ya

uzaqlaşb getmələri ("Yersiz gəldi, yerli qaç"), ya da boyunduruq altına girmələri... qüdrətli mədəni irqlərin savaşıma əzm və məqsədini heç bir zaman itirməmələrindən dolayıdır" (Bax: Hovard Zinn, Fatihlər yarıqlanıyor, Tümməzəmlər yayıncılıq, 1992, səh. 72).

Bu gün belə irqçilik və köləliyə dair əsər yazan Avropa tədqiqatçıları öz ölkələrini təmizə çıxarmaq üçün bunu əvvəlki hakimiyyətlərlə əlaqələndirməyə çalışırlar. Halbuki Avropalıları 450 il müddətində Afrikanın və Şərqi yalnız yüzdə onunu istismar etdikləri halda 1884-cü ildən 1950-ci ilə qədər yüzdə səksənini istila edərək əhalini kölə vəziyyətinə salmış, onlardan maksimum istifadə etmiş, ölkələrin zəngin təbii sərvətlərini istismar edərək qarşı çıxanları qətlə mərəz qoymuşlar. Əslində Avropa köləliklə başladığı irqçilik siyasətini həm də Malthusun, Gobineau'nun, Lamarkın, Lapongenin, Darvinin, Haeckelin, Galtonun, Alfred Ploetzin, Karl Pearsonun, Goddardın, Termanın, Yerkesin, Otto Ammonun, Sombartın və xüsusilə Nietzsche'nin fikir və mülahizələri ilə gerçəkləşdirmiş və bu işi bu gün yenə də başqa şəkildə davam etdirməkdədir.

Fridrix Nitzchenin (1844-1900) "Ey insan qardaşlarım, siz soxulcandan insanlığa qədər yol gəldiniz və içimizdə bir çox şey hələ də soxulcandan qalmadı. Mən sizə İnsan üstünü öyrədirəm. İnsan aşılması gərəkən bir varlıqdır. Onu yenmək üçün nə etdiniz? İnsanüstü Yer üzünün məqsədidir. Yer üzünə bağlı qalan və sizə o biri Dünya umudlarından söz edənlərə inanmayın. Tanrı ölmüşdür. İndi qorxunc olan Yer üzünə qarşı günah işlətməkdir. Siz Tanrı yarada bilərsinizmi? Elə isə mənə Tanrıdan söz etməyin. Amma İnsanüstü yarada bilərsiniz və sizin ən yaxşı yaradacağınız da bu olacaq. Siz özünüz yaradıcısınız və böyük qurtuluşunuz da bu yaradıcılığınızdadır. Ey insan qardaşlarım, sizlər bəlkə də İnsanüstü olmayacaqsınız, lakin İnsanüstünün ataları ola bilərsiniz. Dünya dediyiniz şeyi siz yaratmalısınız. O, sizin ağılınız, düşüncəniz, sevginiz olmalıdır. Parçalayın, qardaşlarım, əski lövhələri parçalayın. Buyurun, sizə bu yeni dəyər lövhəsini göstərirəm. Atalarınızın balaları olmaq günahını balalarınızın ataları olmaqla təmizləyin" (Bax: Orhan Hançerlioğlu, Felefe Ansiklopedisi, III cilt, səh. 117) fikirləri ilə yola çıxan təkə faşist Almaniyası deyil, bütövlükdə Qərb olmuşdur. Doğrudur, Nitzşenin bu və "Xalq axmaqlar sürüsüdür, onları elmdən kənar saxlamalı, onlar gerçəkləri bilməməli, onlar İnsanüstülərə köləlik etməli", "Meymuna görə insan nədirsə, insana görə də İnsanüstü odur", "Bir millətin yoxsulluğu və acı çəkməsi bir İnsanüstünün acı çəkməsindən daha az önəmlidir", "Ləyaqətlərin hamısı yoxsulluq, çirklilik və acınacaqlı bir rahatlıq düşkünlüyüdür", "Ey ləyaqətdən "söz açanlar, bütün

ləyaqətləri uyumağa yollayın. Mən nə deyilsəm, ləyaqətim odur", "Ən böyük pislik ən böyük yaxşılıq üçün gərəklidir", "Yaradıcı olmaq istəyən öncə yıxıcı olmalı, dəyərləri yıxmalıdır", "həyat mənə bu sirri verdi: Mən daima qalib gəlmək zorunda olanam", "Ləyaqət dedikləri əslində qorxaqlıqdır", "Şəhvəti, eqoizmi, hökm etmə istəyini - üç böyük pislik sayırlar. Əslində bunlar üç böyük yaxşılıqdır, üç böyük xoşbəxtlikdir. Qorxaqlar bu xoşbəxtliklərə - şəhvətə, eqoizmə və hökm etməyə yanaşa bilməzlər. Bu xoşbəxtliklər sağlam ruhlar və güclü bədənlər üçündür. Bu xoşbəxtliklər bu günü gələcəyə bağlayan körpülərdir. Əslində Eqoizmə ləyaqət deyilməliydi". Adına yaxşılıq və pislik, xeyir və şər deyilən əski bir fikir, bir fantaziya var idi: Oğurlamamalsınız, öldürməməlisiniz - sözləri bir zamanlar müqəddəs idi. Bu sözlərin qarşısında baş əyilir, diz бүkүlүrdü. Amma mən sizə söyləyirəm: Təbiətdə oğurluq və öldürmək yoxdurmu? Belə sözlərin müqəddəs sayılması təbii gerçəyə zidd deyilmi? Parçalayın, qardaşlarım, əski lövhələri parçalayınız" (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Orhan Hançerlioğlu, Felsefə Ansiklopedisi, səh. 173) kimi fikirlərindən ən çox yararlanan Şopenauerin ən sadıq izləyiciləri olan Hitler və onun məsləkdaşlarından biri olan Himmler olmuşdur. Himmler Alman olmayan bütün insanları altınsan qrupuna daxil etmiş və o dövr Alman xarici siyasətinin məqsədini "Dünyadakı bütün altınsanların yox edilməsi" şəklində bəyan etmiş və beləliklə də Avropada yeni bir irqçiliyin - faşizmin əsasını qoymuşdu. Faşistlər hətta Hindlilərin, Caynaçılərin və Buddistlərin Turanilərdən əxz etdikləri uğur simvolu olan Svastikanı Nazi Partiyasının emblemi olaraq qəbul etmişdilər.

Hitler, Himmler, Mussolini və b. kimi faşist irqçilərin intihar və qətlərindən sonra da Avropada irqçilik son bulmadı. Çünki irqçilik artıq Avropa mədəniyyətinin dərinliklərinə işləmiş, geniş kök salmış, xərçəng kimi qol-budaq atmışdı. Hitler və onun silahdaşları əslində illərlə formalaşmış Qərb düşüncəsini, Qərb təfəkkürünü itiləşdirən və onu yüksəkliyə qaldıran kimsələrdən başqa bir şey deyildilər. Əslində bu düşüncə tərzinin əsasını təşkil edən köləlik və irqçilik bütövlükdə Qərb fikir adamlarının - filosofların, din xadimlərinin, yazıçı və şairlərinin, sənət adamlarının, siyasətçilərinin yüzlərlə birikdirdikləri təfəkkürlərinin məhsulu idi ki, faşistlər də bunu əyani şəkildə həyata keçirdilər. Hətta Avropanın bəllibaşlı yazıçılarından sayılan Çarlz Dikkensdən (1812-1870) tutmuş Emil Zolya (1840-1902), Cek London (1876-1916) və hətta "Nobel mükafatı" almış Rudyard Kiplinqə (1865-1936) qədər bir çox Avropa yazarları bu irqçilik xəstəliyindən yaxa qurtara bilməmişlər. Kiplinq hətta daha da irəli gedərək Avropalıların soyqırımı uğratdıqları Amerika hindularını "yarı şeytan, yarı cocuq" adlandırmışdır.

Qərb, xüsusilə Nazi irqçiləri hindlilər işlərinə yaradığı üçün onları mövzuya sonradan daxil etmiş, hətta qədim hindliləri müasir hindlilərdən fərqləndirməklə özlərini qədim hindlilərin varisləri saymışlar. Onlara görə, "Doğuşdan ağa olan hindli öz ruhunun ... bütün Kainatı doldurduğunu və Dünyanın da bir ürək kimi" öz köksündə vurduğunu hiss etmiş, bütün zənginliyi və sirləri ilə Təbiət belə hindlini bu metafizik ənginlikdən çıxmaq üçün yolundan döndərə bilməmişdi. Dünyadan əlini üzmüş mütəfəkkirlər üçün belə çətin olan bu yaşam şərtləri Kainatın ruhunda gedərək qeyb olmuş, çox rənglilikdən bilginin tək bəyaz rənginə keçməklə Təbiəti belə yenməyə çalışmışdı. Şübhəsiz, o zamanlar əsil hindli günlük Dünyanın öhdəsindən gəlməyi bacarmışdı. Lakin sonrakı nəsillər irqlərinin əvvəlki yaşam tərzini buraxmış və yalnız öyrətməklə yetinmişdi. Onlar getdikcə zaman içində Varnanın qan rəngini unutmuş... və beləliklə Dünyanın ən zəkalı anlayışı ilə alay etmişlər. Yeni nəsil hindlilər Qan, Ego və hər Şeydən yalnız son ikisini bilməkdədirlər. Egonu öz içində tutmaq üçün yapılan fəaliyyətlər isə onun içində ölmüş, beləliklə də yeni nəsil hindli irq suçlusu nəslin varisləri olmuşlar" (Alfred Rosenberq).

Beləliklə "Təmiz qan" nəzəriyyəsi Qərb çirkinliyinin ana xəttini təşkil edən "Ari irqçilik" nəzəriyyəsini yaratmışdır. Bu ari irqçilərə görə, "Ari bir irq öz qanını özündən aşağı bir xalqın qanı ilə qarışdırdığı təqdirdə ortaya çıxan mələzlik mədəniyyət gətirən millətin fəlakəti şəklində təcəlli edər". Onlara görə, mədəniyyətin inkişafını daima Ari irq təmin etmişdir. Ari irqlər bəsit irqlərin insanlarını öz xeyirlərinə çalışdırmaq imkanını bulmamış olsaydılar, mədəniyyətdə ilk addımı ata bilməyəcəkdilər. Ari irqlərin adi irqlərə rast gəldikləri yerdə onları öz iradələrinə tabe etdirmələri təsadüfi deyildir. Aşağı irqlər yeni yaranacaq mədəniyyətin xidmətindəki ilk texniki alətlər olmuşlar. Dünya üzərində Saf irq küləyin oynatdığı saman çöpündən ibarətdir. İrqi vücuda gətirən şey dil deyil, Qandır. Həqiqi düha fitridir, heç bir zaman tərbiyə və təhsilin nəticəsi deyildir. Mələzləşən və ya mələzləşməyə yardım edən millətlər Allahın iradəsinə qarşı günah işlədirlər. Bir millət öz xüsusi kökünə bağlı qalmazsa, dünyada mövcudiyyətinə son verilməsindən şikayətçi olmağa haqqı yoxdur (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Hitler, Kavqam, səh. 78, 79, 100).

Qeyd edildiyi kimi, Avropa irqçiliyinin əsasını zənginləşmə təşkil edir. Katolik kilsəsinin belə "Çalışıb qazanan və zənginləşən, Tanrının sevimlisidir" tezisi, həmçinin kilsənin "İncil"in əleyhinə olaraq faiz və sələmi ad qoymadan uyqulaması və yasağı qaldırması kimi görüşləri kapitalizmin xristian Avropada ilk toxumlarını səpdi. 1789-cu il Fransa inqilabından sonra isə hətta

faizə haqq qazandıraraq "faiz kapitalın kirasıdır" kimi nəzəriyyələr ortaya atıldı. Avropa iqtisadçıları faizin "sərmayə tərəfindən istehsal edilən bir gəlir payı" olduğunu irəli sürdülər. Katolisizmi Fransanın rəsmi dövlət dini səviyyəsinə qaldıran Napoleon hətta daha da irəli gedərək sərvətlə dini birləşdirmiş və fikrini belə ortaya qoymuşdu: "Bir cəmiyyət sərvət bərabərsizliyi olmadan yaşaya bilməz. Sərvət bərabərsizliyi isə dinsiz ayaqda dura bilməz... Tanrı belə istəyir ki, yoxsulların və zənginlərin olması lazımdır. Lakin daha sonra Əbədi aləmdə (Tanrı dərgahında - A.M) bu paylaşma başqa cür dəyərləndiriləcəkdir".

Xristian Avropada zənginləşməyə haqq qazandırmaq üçün bunun "İncil"lə uzlaşması lazım idi. Bu məqsədlə zəngin papazlar qollarını çırmayıb dövrəyə girdilər. Onlar ilk öncə ilahiyyatla din arasında bir fərq olduğunu irəli sürərək göstərdilər ki, din əbədi və sürəkli, ilahiyyat isə müvəqqəti və dəyişkəndir. Kilsə xadimləri Darvin və Spenseri ilahiyyətə, "İncil"i isə dinə aid edərək belə bir fikir irəli sürdülər ki, Tanrı (İsa Məsih nəzərdə tutulur - A.M.) yoxsulları deyil, günahkarları sevirdi. Çünki günahkarları bağışlamaq Tanrının xoşuna gəlir... Onlara görə: "Tanrı sizə qanuni bir şəkildə daha çox qazanc əldə edəcəyiniz bir yol göstərmişdirsə və siz buna əməl etməz, daha az qazanmaq yolunu seçərsəniz, məqsədə ayrı davranmış, Tanrının xidmətkarı olmağı rədd etmiş, Tanrı istədiyi zaman Onun üçün, Onun hədiyyəsini qəbul etməmiş və ondan (Tanrı hədiyyəsindən - A.M.) istifadə etməmiş olarsınız. Bədən və günah üçün zəngin olmağa çalışılmalıdır, lakin Tanrı üçün zəngin olmağa (guya ki, Tanrının kiminsə zəngin olmasına ehtiyacı var - A.M.) çalışılmalıdır" (Puriten Maxter. Bax: Max Veber, Protestant Ahlaki və kapitalizmin ruhu, Nil yayınları 1997, səh. 143). John Vesley isə göstərirdi ki: "İnsanların çalışqan və tutumlu olmalarını əngəlləməyə qalxmayın. Bütün xristianları qazana bildikləri qədər çox toplamağa - zəngin olmağa təşviq etməliyik. Bu təşviqin nəticəsi olaraq qazana bildiyi qədər çox qazanan və toplaya bildiyi qədər çox toplayan, eyni zamanda müqəddəsləşmək üçün inkişaf edə bilmək və Göy üzündə (Tanrı dərgahında - A.M.) bir sərvət toplaya bilmək üçün verə bildiyi qədər çox verməliyik" (John Vesley, Bax: Max Veber, göstərilən əsəri, səh. 154).

Bu fikir və mülahizələri başqa-başqa şəkildə açıqlayan Marksizmlə Darvinizmi birləşdirməyə çalışan alman Albert Lanqe, "Antropometr Məktəbi"nin yaradıcısı alman Otto Ammon, "Toplum fərdin deyil, fərd toplumun məhsuludur. Düşünən fərd deyil, bütünlüklə toplumdur. Toplumdakı qruplar bir-biri ilə sürəkli çatışma halındadır. Yenən yeniləni amansızca istismar edir. Beləliklə hər cür haqqa sahib qrup ilə hər cür haqdan məhrum

qrup ortaya çıxır. Dövlət belə ortaya çıxmış olan bir qurumdur. İdarə edənlər idarə olunanları yaxşıca basqı altına almaq istər. Beləliklə hüquq yaranır. Hakimlər aristokratlaşır, məhkumlar yoxsullaşır. Beləliklə siniflər meydana gəlir. Bu siniflər arasındakı fərqlər ortadan qalxmağa başlayanda yenidən qırılmalar və yenidən toplu siniflər ortaya çıxır və bu beləcə sürüb gedər" kimi fikirləri irəli sürən və "öz oxu ilə özünü vuran" Polşalı Yəhudi Gumplovicz Ludviq, fərdiyyətçi sosioloq, ABŞ-da zənginlər tərəfindən zamanının "İsa"sı kimi qəbul edilən, hətta bugünkü Amerikan düşüncəsində hakim iqtisadi anlayışın yaradıcı sosioloqu sayılan Herbert Spenser, iqtisadçı Villiam Graham Sumner və başqaları da zənginlər tərəfindən müdafiə olundu. Beləliklə kilsə ilə bioloq Darvinin, sosioloq Spenserin, iqtisadçı Sumnerin zənginləşmə anlayışları arasında bir uyuşma meydana gəldi və Qərb iki yüz il ərzində zənginləşdikcə zənginləşdi. Bu zənginlik sonda arsızlıq yaratdı.

Sosioloq Spenserin: "Təbiət, ən zəif olanları əzib yox etmək, qalanları da heç bitib-tükənməyən təcrübə disiplinlərinə tabe tutmaq yolu ilə həm var olmağın qaydalarını anlayan, həm də bunlara uyğun olaraq davrana bilən bir irqin yetişməsinə qərantı altına almaqdadır. Cahillik və onun sonucları arasına girərək təbii qanunları hər hansı bir ölkədə durdurmaq əslində eyni şəkildə inkişafı da durdurmaq anlamına gələcəkdir. Əgər cahil olmaq bilgili olmaq qədər güvənli olsaydı, heç kimsə bilgili olmağa çalışmazdı" (Spencer, Bax: J.K.Galbraith, Kuşqu çağı ekonomik gelişmeler, Altın kitablar, səh. 45) fikirləri iqtisadçı Sumneri doğurmuş, Sumner də zənginləri müdafiə edərək göstərmişdi ki: "Milyonerlər təbii inkişafın məhsuludur... Bu yolla seçildikləri üçündür ki, həm özlərinin olan, həm də onlara irsi olaraq buraxılmış var-dövlət əllərində toplanmaqdadır... Zənginlər bəlli işlər üçün toplumun təbii olaraq seçilmiş vəkilləri sayıla bilər. Çox böyük qazanc əldə edənlər və zəngin yaşayırlar" (Villiam Graham Sumner. Bax: J.K. Galbraith, göstərilən əsəri, səh. 46). Halbuki bu düşüncələrə qədər Avropada belə yoxsullara yardım etmək alicənab bir davranış sayılırdı. Spensərə görə isə "xeyirxahlıq sağlam yüksəliş dövrünə kənardan gələn zəhərli bir müdaxilə idi". Spenser və Sumnerə haqq qazandıran Galbraith isə göstərdi ki: "Spenser və Sumner yalnız keçmişin qalıqları olaraq düşünülməməlidir. Bu gün imkanlı bir adamın yanına bir dilənçi yaxınlaşanda əlini cibinə atmır və düşünür ki, bu yardım insanın əxlaqını pozar" (Bax: Bax: J.K. Galbraith, göstərilən əsəri, səh. 48).

Qərbin bir çox düşüncələri hətta elmi belə irqlə əlaqələndirmiş və göstərmişdilər ki: "Elm millətlərarası bir dəyərdir" deyilir. Bu fikir yanlışdır. Gerçəkdə elm hər insan fəaliyyəti kimi bir irq hadisəsidir və insanın daşımaqda olduğu qanla bağlıdır" (Bu fikir "Nobel Mükafatı" almış alman

fiziki Philip Lenardındır. Bax: Levis Volpert, Bilimin doğal olmayan doğası, Sarmal yayınevi, 1994, səh. 183).

Beləliklə Avropa öz mədəniyyətinin bütün üsurlərini hərəkətə gətirərək irqçiliyin təməlini təşkil edən zənginləşməni bir ideologiya halına saldı və onu ayrı-ayrı xalq və ölkələrin hesabına həyata keçirməyə başladı. Bütün bunların həyata keçirilməsində isə əsas amillərdən biri kimi məhz müharibələrə haqq qazandırılması ideyası irəli sürüldü.

Belə ki ingilis papazı iqtisadçı Thomas Malthus (1766-1834) dünyadakı aclıq və səfalətin səbəbini əhali çoxluğunda görmüş və Avropa tarixinin əsasını təşkil edən bitib-tükənməyən din qovğaları və sinif savaşlarına dayanaraq müharibəyə haqq qazandırmaqla əhalinin azaldılması fikrini irəli sürmüş və bu düşüncə XX əsrin ortalarına qədər Qərb düşüncəsinin ana mövzusu olmuşdur. Bu fikri özündən əvvəlki ingilis filosofu, siyasi fəlsəfənin yaradıcısı, "İnsan insanın canavarıdır", "Ən gerçək yönətici mənfəət düşüncəsidir", "haqqı meydana gətirən güc qüvvətdir", "həqiqi dövlət hər kəsin hər kəsə qarşı mübarizəsidir" və s. kimi fikirlər irəli sürən Thomas Hobbesdən (1588-1679) alan Malthusun fikirlərini fəlsəfəyə gətirərək daha da inkişaf etdirən alman filosofu Hegeldir (1770-1831). Hegelə görə, "Müharibə pozitiv bir əxlaq dəyərinə malikdir... Dövlətlərin mübahisələri yalnız savaqla həll edilə bilər. Bir dövlət digər bir dövlətə qurdun quzuya baxdığı kimi "baxmaq məcburiyyətindədir. Bu baxımdan da dövlətlərin bir-biri ilə əlaqələrində hüquqi və əxlaqi anlayışlar öz dəyərini itirir. Hər dövlətin çıxarı onun ən ali qanunudur... Sülh qabiliyyətlərin korşılmasıdır" (Hegel; Bax: Bertrand Russel, Batı fəlsəfəsi tarixi, III cilt, Say yayınları, 1994, səh. 94).

Bu və bunun kimi fikir və mülahizələri əməli surətdə hərbdə tətbiq edən alman əsilli general Carl von Clausevitz (1780-1831), feldmarşal Moltke, Ludendoff, Hitler, ingilis admiralı Fisher və başqaları sonda belə bir nəticəyə gəlmişlər ki: "Müharibə siyasətin davamıdır". Bu fikir bu gün də ABŞ və bütövlükdə Qərbin müstəmləkəçilik siyasətinin ana xəttini təşkil edir. "Sözdə sülh, işdə savaş" qavramı Qərb zənginləşməsinin əməl fəlsəfəsidir. Zətan xristian dünyasının Müqəddəs Kitabı "İncil"də də buyrulur ki: "Fikirləşməyin ki, Yer üzünə sülh gətirməyə gəlmişəm. Mən (İsa Məsih - A.M.) sülh deyil, qılınc gətirməyə gəlmişəm. Çünki mən oğulu atadan, qızı anadan və gəlini qaynanadan ayırmağa gəlmişəm. Və insanın düşmənləri öz evinin sakinləri olacaqdır" ("İncil", Matta, X, 34-36).

Artıq Qərb savaşı öz bölgələrindən uzaqlara daşımış, Yer üzündə düzensizliyi körükləyərək öz ölkələrini zənginləşdirmək və gəlişdirmək üçün hər cür çirkinliklərə əl atmış və atmaqdadır.

İrçiliyin ən yüksək mərhələsini yaşayan və onu açıq şəkildə ümumiləşdirərək bəyan edən Adolf Hitler olmuşdur. Hitler açıq şəkildə bəyan edirdi ki: "İrçilik, insan irqlərinin bərabərliyinə inanmaz. Üstün irqin xaricindəki irqlər bu dünyanı idarə edən böyük İradənin istəyinə uyğun olaraq ən yaxşı və ən güclünün qələbəsinə yardım etmək və onun işini yüngülləşdirməyə borcudur (Arsızlığın dərəcəsinə bax ki, Tanrıya da borc yüklənir - A.M.) Üstün irq, aşağıların və gücsüzlərin onlara boyun əymələrini istəmək haqqına sahibdir. Təbiətin təbii qanununa sayğı göstərmək lazımdır. Əks təqdirdə hibridləşmə yolu ilə Yəhudilərin və zəncilərin əhatə etdiyi bu dünyada gözəllik və təbiilik adına nə varsa, yox olacaq. İnsanlığın xoşbəxt gələcəyini ancaq üstün irqin zəfəri qurtara bilər" (Hitler).

Hitlerin bütün bu vəhşi açıqlamalarından sonra sıra bu düşüncələri dövlət səviyyəsində konkret ölkə və xalqlara tətbiq etməyə yönəldilmişdi. Ona görə, "Dövlət belə bir qayə deyil, bir vasitədir. Dövlət böyük bir mədəniyyətin yaradılması üçün ən öndə gələn şərtlərdən biridir. Lakin bu (Dövlət nəzərdə tutulur - A.M.), yüksək mədəniyyətin ilk şərti deyildir. Çünki mədəniyyət əslində mədəniyyət yaratmağa qabiliyyəti olan bir irqin mövcudiyyətindən asılıdır. İrççi bir dövlət izdivacı daima bir irq dəyişməsinə səbəb olmaqdan qurtulmadır. İrççi dövlət bu mövzuda yapılması ehtimal edilmiş və ya xüsusilə, yerinə yetirilməmiş olan şeylərin hamısını təmir etməlidir. İrççi dövlətin vəzifəsi irq məsələlərini ön plana çəkən bir dünya tarixinin yazılmasına nəzarət etmək olmalıdır. İrççi dövlət gəncliyin qəlbinə irq ruhunu və irq hissini yerləşdirə bildiyi gün müəllim və tərbiyəçi olaraq üzərinə düşən vəzifəni yerinə yetirmiş və ən böyük qayələrindən birinə ulaşmış deməkdir. Heç bir gənc qanın təmizliyini və bunun millətimizin (Almanlar nəzərdə tutulur - A.M.) xoşbəxtliyi üçün lazımlı və zəruri olduğunu tam mənası ilə anlamadan məktəbdən çıxmamalıdır" (Bax: Hitler, Kavqam, V baskı, 1971. səh. 137, 142, 143, 158, 165).

Çox qəribədir ki, Hitler bunları 1923-cü ildə yazdığına baxmayaraq, 1945-ci ilə, yəni faşist Almaniyasının məğlub olmasına qədər heç bir Avropa ölkəsi, heç bir Qərb düşüncürü onun əleyhinə heç bir addım atmamış, heç bir fikir söyləməmişdir. Əslində söyləməzdi də! Çünki sonradan Almanlara qarşı birlikdə savaşıyan ölkələr və onların düşüncüləri də bu fikirlərə ortaq idilər. Ona görə də Almaniyada faşistlər tərəfindən soyqırımı qədər yüksəldilən irççilik qanun şəklinə salındı. Faşistlərə qədər Almaniyada hələ 1904-cü ildə Alfred Ploetz tərəfindən "İrq quruluşu" adlı kitab nəşr olunmuş, 1905-ci ildə "Alman İrq Saflığı Dərnəyi" yaradılmış, daha sonra isə faşistlər tərəfindən "Doğuşdan Xəstə Nəsilləri Önləmə Yasası" və nəhayət "İrsi Sağlamlığı Qoruma Yasası"

adlı qanunlar toplusu çıxarılmışdı. Bu Qanunlar Toplusunu hazırlayan Alman müəllifləri hətta Amerikaya dəvət edilərək medallarla təltif olunmuşdular. Bundan ruhlanan faşistlər daha da irəli gedərək ilk öncə "Qan Qoruma Yasası" və "Vətəndaşlıq Yasası"nı qəbul edərək Almaniyadakı Yəhudiləri səs vermək, Alman vətəndaşı olmaq, ali məktəblərdə təhsil almaq və dövlət işlərində çalışmaqdan məhrum etdilər. Daha sonra Yəhudilərin pasportlarını "Y" hərfi ilə işarələdilər, onların həkimliklə məşğul olmalarını qadağan etdilər, Yəhudi mal-mülklərini müsadirə etdilər və s. və i.

Bütün bunlara baxmayaraq, "mədəni" Qərb susdu. Əslində deməyə də sözü yox idi. Çünki özləri bu irqçilik və soyqırımı qanunlarsız da iki yüz il müddətində həyata keçirmişdilər. Belə ki, Afrika və Amerikaya addım atan və "Qızıl çox gözəl bir şeydir. Ona sahib olan istədiyi hər şeyin ağasıdır. Qızıl sayəsində ruhlara Cənnətin qapıları belə açıla bilər" (Xristof Kolomb) - düşüncəsini mədəniyyətlərinin tərkib hissəsinə çevirən Qərb dövlətləri artıq Sudanda, Meksikada, Peruda, Boliviya, Haitidə, Filippində, bugünkü ABŞ-da, Kanadada və dünyanın müxtəlif yerlərində öz irqçilik siyasətlərini yürüdərək zənginləşmək xatirinə milyonlarla insanı soyqırma məruz qoymuşdular. hələ XIX əsrdə Napoleonun dediyi "Afrikalılara - mədəniyyətdən məhrum insanlara necə özgürlük tanına bilər? Mən bir bəyaz olduğum üçün bəyazların yanında yam. Başqa heç bir məqsədım yoxdur və mənə, ən doğrusu da budur" (Napoleon Bonapart. Bax: Lope Fontana, Avrupalıların yenidən yorumlanması. Afa yayınları. 1995. səh. 144). Və ya bir Qərblı iqtisadçının yazdığı: "Biz (Avropalılar nəzərdə tutulur - A.M.) zəngin olduq. Çünki bütün irqlər, bütün xalqlar bizim üçün öldülər. Bütün qitələr bizim üçün boşaldı" (Verner Sombart. Bax: Manrise Lengelle, Kölelik, İletişim yayınları, 1993. səh. 48.) kimi fikirlər XX əsrdə də Qərb üçün keçərli idi. Qərbin bu əcaib xristian siyasətinə qarşı bir hindu başçısının dediyi: "Başlanğıcda onların (Avropalıların - A.M.) İsa'sı var idi, bizim də altunlarımız. Sonunda altunlar onların (hinduları zorla xristianlaşdırın Avropalılar nəzərdə tutulur - A.M.), İsa da bizim oldu" fikri hər şeyi açıq şəkildə sərgiləməkdədir.

Məhz o dövrdə də sonradan Almanlara qarşı savaşı dövlətlərin heç biri bu iyrənc məsələlərə qarşı çıxmamışdı. Yalnız Almanların məğlubiyyətindən sonra Nürinberq Məhkəməsində qalib dövlətlər - ABŞ, Sovet İttifaqı, İngiltərə və Fransa "London Müqaviləsi" ilə bir "Millətlərarası hüquq Qaydaları" hazırlayaraq faşistləri mühakimə etdilər. Qalib dövlətlər bu "Məhkəmə"də həm ittihamçı tərəf, həm də hakim mövqeyində çıxış edərək tarixən eyni mahiyyətdəki suçları özlərinin də işlədiklərinin fərqinə belə varmadılar və

hətta bunu ağllarına belə gətirmədilər. Halbuki bütövlükdə Avropa tarixi bir bütün halında millətlərarası intriqaaların, təcavüzlərin, din savaşlarının, sui-qəsdlərin, ayrışçılığın, adam yandırmaların, köləliyin və irqçiliyin tarixidir. Əslində Nürinberq Məhkəməsi təkcə faşist Almaniyasının deyil, bütövlükdə Qərbin məhkum edilməsi idi.

Bu "Millətlərarası hüquq Qaydaları"nı işləyib Nürinberq Məhkəməsində faşistlərə tətbiq edən qalib dövlətlər - SSRİ, ABŞ, Böyük Britaniya və Fransa bu suçları Güney Afrikada, Zairdə, Ruandada, Cübutidə, Əlcəzairdə, Orta Doğuda, Vyetnamda, Kambocada və b. ölkələrdə və hətta SSRİ daxilində məzlum millətlərə qarşı işlətməşlər. Mühəribələrə səbəb olan "Mənfəət" Qərb və Rusiya üçün həyatı bir məna daşdığından üç yüz ilə yaxın bir müddətdə bu işlərindən əl çəkməmiş, yüz milyonlarla insan Qərbin bu "Mənfəət fəlsəfəsi"nin qurbanı olmuş və bu gün də olmaqdadır.

Mühəribə tarix boyu, hər zaman və hər yerdə olub. Lakin tarixin ən böyük və ən kütləvi mühəribələri I və II Dünya mühəribələridir. Bu mühəribələrin hər ikisinin də baş memarı Qərb dünyasıdır. Qərb dünyasında öncə savaş həyatın əsas ünsürü sayan düşüncələr formalaşmış, beyinlərə yerləşdirilmiş, bu düşüncələr texnologiyanı gətirmiş, texnologiya Qərb dövlətlərində arsız cəsarətlər yaratmış və bu hərbi texnologiyaya dayanan cəsarət də bütün insanlıqda suçluluqların nəticəsi olan I və II Dünya mühəribələrini doğurmuşdur. Bu mühəribələrdə Qərbin və Rusiyanın işlətdikləri ən böyük insanlıq suçlarından biri də qadınlara təcavüz idi. Belə ki hərbi tədqiqatçıların yazdığına görə, təkcə II Dünya mühəribəsi dövründə 60 milyon insan tələf olmuş, milyonlarla insan şikəst qalmış, yüzlərlə şəhər, kənd və qəsəbə yerlə-yeksan edilmiş, alman və rus əsgərləri tərəfindən müxtəlif millətlərə mənsub 5 milyona yaxın qadın təcavüzə məruz qalmış, hətta bu suçun işlənməsindən dolayı bir milyon 500 minə yaxın qanunsuz uşaq dünyaya gəlmişdir (Bax: İslam Ansiklopedisi. XI cilt. səh. 385.). Bəllidir ki, Türk və İslam dünyasında tarix boyu ümumiyyətlə mühəribədə əsir alınan qadınla cinsi əlaqədə olmaq yasaq və haram sayılmışdır. Avropa hüququna bu məsələ 1907-ci ildə "Lahey sözləşməsi" ilə daxil olmuşsa da, yuxarıda göstəriləndi kimi nə I və nə də II Dünya mühəribələrində buna əməl edilməmişdi. Ailə şərəfi və haqlarına sayğı göstərilməsi və savaşda dinc əhalinin qorunması isə ilk dəfə Avropada 1949-cu il tarixli "Cenevrə Müqaviləsi" ilə qəbul edilmişdisə də Vyetnam, Əfqanıstan və hətta son olaraq İraq savaşında buna yenə də əməl edilməmişdi.

Qərb və II Dünya mühəribəsindən sonra savaşdan umduğu mənfəəti özü savaşmadan əldə etmək üçün yeni-yeni planlar hazırladı. Və bu planları həyata

keçirmək üçün yeni təşkilatlar yaratdı, casus şəbəkələrini daha da gücləndirərək fəaliyyətə başladı. Qərb (buraya ABŞ da daxildir - A.M.) dövlətləri yeni yaranan təşkilatların yan qurumlarını da yaradaraq onlara geniş texnoloji və maliyyə yardımları edərək geridə qalmış və üçüncü dünya ölkələrini öz çıxarlarına görə yönləndirməyə çalışdılar və buna müvəffəq oldular. Bu işlər üçün hətta Universitetlərdən, İnstitutlardan, Kütəvi İnformasiya Vasitələrindən, uyuşdurucu, qadın və silah ticarətindən də istifadə etməyə başladılar. Heç bir ağıla, heç bir əxlaqa sığmayan nə qədər insanlıq suçu varsa, hamısından istifadə edərək dünyanın böyük bir hissəsində etnik və məzhəb çatışmaları törətdilər. "Demokratiya", "İnsan haqları", "Avropa standartları" və s. adı altında üçüncü dünya ölkələrinə yeni bir müasir "Səlib yürüşü" başladılar. Bu gün belə Qərb insanına "İrqiçilik", "Kasta sistemi", "Siniflərarası fərqlilik" və s. kimi məsələləri tədris edən Özəl Universitetlər mövcuddur. Bu Universitetlərdə yalnız seçilmiş insanların övladları təhsil alır, orada müxtəlif Cəmiyyətlər yaradılır, gizli toplantılar keçirilir, müxtəlif ayinlər icra edilir. Bu Universitetlərdə təhsil alıb Cəmiyyət üzvü olanlara varlı ailələrin övladları olmalarına və heç bir maddi yardıma ehtiyacları olmadığına baxmayaraq, onlara ildə 100 min dollarlıq iş qarantı edilir. Bu Universitetlərdən məzun olub Cəmiyyət üzvü olanlar dövlətin ən önəmli vəzifələrində çalışır, sənayenin və iqtisadiyyatın başında otururlar. Ölkəni və iqtisadiyyatı idarə edən elit zümrə bu şəkildə yetişdirilərək hər ölkədəki iqtidarlara iş birliyi qurur, çoxmillətli birgə şirkətlər yaradaraq daha da güclənirlər. Onlar hər hansı bir bazara uyğun mal deyil, istehsal etdikləri mallara uyğun bazar yaradaraq yerli 2-3 faizlik elit təbəqənin istəklərini yerinə yetirir və bununla da özlərini və öz ölkələrini zənginləşdirdikcə zənginləşdirirlər. Onlar ayaq basdıqları ölkələri özlərinin xam mal bazarına çevirir, ölkənin yerli əhalisinə ikinci dərəcəli insan gözü ilə baxırlar. Onlara qarşı çıxanları "İrqiçi" adlandırır, öz hökmranlıqlarını sürdürmək üçün özlərinin işlətdikləri bütün suçları yerli milliyyətçilərə yükləyir, "beynəlmiləçilik" pərdəsi altında etnik çatışmaları körükləyirlər.

Qərbin bu yetişdirilmiş kadrları və onların yerli əlaltıları Qərbin güclü olduğunu, yenilməzliyini, yüksək mədəniyyətə sahib olduğunu və s. bu kimi məsələləri önə sürməklə yerli xalqlarda özlərinə qarşı bir aşağılıq duyğusu yaratmağa çalışırlar.

Beləliklə öz irqçi düşüncülərinin nəzəriyyələri, siyasilərinin konkret addımları ilə yola çıxan Qərb mərhələ-mərhələ dünyanın ayrı-ayrı zəngin ölkələrinin rahat və dinc yaşayışını müxtəlif üsullarla pozmaqla öz harın zənginliklərini təmin etmək üçün özlərinə bir yol arayıb bulmuş öz Kalvinist

papazların da "Sərmayə toplayan Tanrının sevimlisidir" fikrini əldə rəhbər tutaraq zaman-zaman güclənərək yoluna davam etmiş və nəhayət Yer kürəsinin dördə üçünü sömürməklə bugünkü duruma gəlib çatmışlar. Gözü və özü doymayan Qərb bu gün də bu işini davam etdirməkdə, öz irqçilik siyasətini başqa-başqa şəkildə həyata keçirməkdədir.

Ey Müdrik Şərq! Artıq XXI əsrdir. Ayıl! Öz Müdrikliyini Özünə qaytar. Əks təqdirdə Qərb Səni yeyib tükədəcək.

2.5. Qərb Türk münasibətlərinin anatomiyası

Qərb üçün "Soyuq savaş" dönəmində Türkiyənin önəmi onun sərhəd qonşusu olan Balkanlarda, Orta Doğuda - Kəngər (Bəsrə) körfəzində, Ərəb - İsrail arenasında, Qafqazda, Aralıq, Ege və Qara dəniz hövzələrində, xüsusilə Sovet İttifaqı sərhədlərində öz çıxarları üçün həyati əhəmiyyət daşımasından qaynaqlanırdı. Əgər bu gün belə Türkiyə, ABŞ və Avropa ilə yaxınlığına qəti şəkildə sırt çevirərsə, bu bölgələrin hamısında Amerika və Avropa çıxarlarına ciddi zərbə dəyər.

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Avropa öz liderliyini Sovet İttifaqı və ABŞ-a tərk edərək ABŞ-ın çətiri altına girdi. Sovet Rusiyasından fərqli olaraq ABŞ pragmatik siyasət yeridərək Sovetlərin Avropaya qarşı təzyiq siyasətindən istifadə edərək onu öz tərəfinə çəkmiş, sonda Sovet İmperatorluğunun çökməsi ilə dünya liderliyini öz əlinə almışdı. Sovetlərin çöküşü ABŞ-Türkiyə münasibətlərinə yeni çalar gətirdi. Belə ki "Soyuq savaş" dönməndə ABŞ-ın ən güclü müttəfiqlərindən olan və öz ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlayan Türkiyə bu gün Avropa və hətta ABŞ-ın təhdidlərinə məruz qalmaqdadır. Bu gün Avropa və ABŞ Çörçilin məşhur fikirlərini Türkiyəyə tətbiq etməkdədir. Çörçil hələ I Dünya savaşı dönməndə söyləmişdi ki: "Müvəffəqiyyətli siyasət yeritməklə, bütöv dövlətləri bölmək və beləliklə də dostu düşmənə, düşməni dosta çevirmək belə olar. Keçmiş tariximizdən qopub gələn məhz bu olmuşdur. Rusiya düşmənimizkən Türklər dostumuz idi. Türkiyə düşmənimizkən Ruslar dostumuzdur".

Tarixin bütün axarları bir daha bu fikri təsdiqləyir ki, "Tarix millətlərin mübarizəsi tarixidir".

- Doğrudur, orta əsrlərdən fərqli olaraq bugünkü Türk Dünyasının Qərbdən öyrənəcəyi çox şey var. Lakin bunu bir mif halına gətirmək inkişaf deyil, vurğunluqdur. Bu vurğunluqsa təqlid yaradır. Təqlidsə geriləmədir, yox olmadır, ərimədir.

Bu gün Qərb maddi cəhətdən nə qədər zəngindir, mənəvi cəhətdən bir o qədər kasıbdır. Qərb mənəvi dəyərləri o qədər itirib ki, artıq o, çürüməkdədir. Həddən ziyadə zənginlik arsızlıq, həyasızlıq, əxlaqsızlıq yaradır. İnsansa maddi varlıqdan daha çox mənəvi varlıqdır. Mənəvi dəyərlərini itirən insan kimi, xalqlar da insanlığını itirir, sonda çürüyüb məhv olur. Qərb bu gün mənəvi dəyərləri itirdiyindən məhvə məhkumdur. Məhvə məhkum bir cəmiyyətə doğru can atmaqsa ən azı vaxt itirməkdir. Vaxt itirməksə, gələn dünyadan geri qalmaq deməkdir. Geri qalmaqsa, gələcəkdə yenə də kimləinsə basqısı altında olmaq deməkdir.

Fərdlər ailələri, ailələr tayfaları, tayfalar qəbilələri, qəbilələr xalqları, xalqlar millətləri formalaşdırır. Millət olan xalq dövlət yaradır. Dövləti güclü olan millət İmperiya yaradır. İmperiyaaların tərkibində bir çox xalq və etnik qruplar olur. Deməli, mədəniyyətin beşiyi ailədirsə, zirvəsi İmperiyadır. Tarixdə milli mədəniyyəti milli dövlət yarada bilən millət yaradırsa, bəşəri mədəniyyəti bir çox xalqı özündə birləşdirən İmperiyalar yaradır. Bu cəhətdən iyirmi beş imperatorluq yaradan Türklər bəşər mədəniyyətinə ən böyük töhfələrini vermişlər. Türklər İmperatorluqları daxilindəki xalqların dilinə, dininə, adət-ənənələrinə müdaxilə etməmiş, heç bir xalqı assimilyasiyaya

uğratmamışdır. Türklərin yaratdığı ən böyük İmperatorluqlardan olan Osmanlı İmperatorluğu həqiqi bir Avrasiya İmperatorluğu idi. Bu İmperatorluğa Kiçik Asiya ilə yanaşı Kırım, Avropanın yarısı, bütün Ərəb yarımadası və Şimali Afrika daxil idi.

Dünyada mövcud keçmiş İmperatorluqlar öz İmperatorluqlarını itirsələr də keçmiş İmperatorluqlarına daxil olan ərazilərdə bu gün belə xüsusi haqqı sahibdirlər. Dünya dövlətləri də onların bu haqqını tanıyır. Lakin eyni haqqı Osmanlı İmperatorluğunun varisi olan Türkiyə Cümhuriyyətinə tanımırırlar. İngiltərə bu haqqını Hindistanda, Əlcəzairdə, Keniyada və başqa ölkələrdə, Fransa Seneqalda, Rusiya Türküstan, Qafqaz və Şərqi Avropada tətbiq edir. Türkiyə bu haqqından istifadə etmək istəyəndə isə ona təkpi göstərir, icazə vermirlər. Bu gün əslində Türkiyəyə qarşı Qərb bir Soyuq Savaş uyqulamaqdadır.

Türklərin bugünkü duruma düşmələrinin ən böyük səhvi özlərində olmuşdur. Belə ki qədim Misir, Yunan, Roma və sonrakı Avropa İmperatorluqlarının hamısı tutduqları ölkələrdə əvvəl dini və dili dəyişdirmiş, sonra onları istismar etmişlər. Türklər isə hakim olduqları bölgələrdə heç bir xalqın dininə, dilinə, adət-ənənəsinə toxunmamış, əksinə onun daha da inkişaf etməsinə dövlət səviyyəsində maddi və mənəvi yardım göstərmişlər. Elə bunun nəticəsidir ki, min illik Türk hakimiyyəti altında olan xalqlar öz dillərini, ədəbiyyatlarını, dinlərini, adət-ənənələrini qoruyub saxlamış, müstəqillik qazandıqdan sonra da sərbəst şəkildə onu davam etdirmişdilər. Lakin Osmanlı İmperatorluğunu parçalayıb onun tərkibində olan ölkələri öz müstəmləkələrinə çevirən xristian Qərb, xüsusilə Fransa və İngiltərə o ölkələrdə təkə dillərini deyil, xristianlığı da o xalqlara zorla qəbul etdirdilər. Deməli, Qərbin dövlət və imperatorluq anlayışı Türklərdən fərqli olaraq irqçiliyə, dinçiliyə, faşizmə əsaslanır. Öz daxillərində laiq, başqa ölkələrdə xristian missiyasını yerinə yetirən Qərbin Türkdən fərqi onların məhz irqçi olmalarıdır.

Qərbin Türkiyə və ümumən Türk Dünyasına qarşı tətbiq etdiyi üsulları Sovet İmperatorluğu çökdükdən sonra ABŞ bu missiyanı öz üzərinə götürərək, həyata keçirməkdədir. Nə qədər ki Sovet İmperatorluğu Şərqi Avropanı içinə alan böyük bir Şərq Bloku, Çinin kommunist olması, Hindistan, Misir, və Yuqoslaviyanın Üçüncü Dünya Bloku yaratması mövcud idi, Türkiyə Qərb və xüsusilə ABŞ üçün strateji müttəfiq idi. Sovetlərdən qorxu nəticəsində NATO-ya daxil olan, Koreya savaşında ABŞ tərəfindən orada qəhrəmanlıqlar göstərən Türkiyəyə qarşı Sovet İttifaqının çöküşündən sonra münasibət tamamilə dəyişdi. Qərb Türkiyəyə Sevr antlaşmasındakı gözlə baxmağa

başladı. ABŞ Avropa ilə birgə Kommunizmə qarşı yaratdığı cəbhəni bu gün milli dövlətlərə, xüsusilə Yaxın Şərqdə ən güclü dövlət, dünyanın 6-cı hərbi gücü olan Türkiyəyə qarşı yönəldib.

Türk Dünyası bu gün sanki yenə də iki super gücün təhdidi altındadır. Türkiyə Roma-German İmperatorluğu olan Avropa Birliyinin və onun xaç atası Anqlo-Saksların ABŞ İmperatorluğunun basqısı altındadır. Türkiyə ilk zərbəni Kiprdə Roma-German İmperatorluğundan aldı. Güney Kipr Avropa Birliyinə qəbul edildi. AB dövlətləri Güney Kipr vasitəsilə Orta Doğuda neftə payçı olmağa can atırlar. Bunun üçün hər vəchlə Türkiyəyə təzyiq göstərir, hətta onu yenidən parçalamaq üçün hər vasitəyə əl atırlar. Qərb artıq neçə illərdir ki, əllərini Türkiyənin içinə uzadıb. Bu məqsədlə onlar hətta Türkiyə daxilində siyasi partiyalar yaradıb onlara hər cür yardım göstərməklə iqtidara gətirmək, ən kiçik şirkətlərdə belə yüksək faizlə pay sahibi olmaqla milli burjuazıyanın yaranmasına imkan verməmək, Türkiyənin qaranlıq olan Türk Silahlı Qüvvələrinin səlahiyyətlərini məhdudlaşdırmaq, AB lobbiciliyi edən kadrlar yetişdirmək, Türkiyə çıxarlarına zidd qeyri-hökumət təşkilatları yaratmaq, Türkiyə əleyhinə etnik qruplardan siyasi və silahlı qruplar formalaşdırmaq, ən başlıcası Türkiyədə Türk kimliyini yox etmək və Atatürkün adını silmək kimi məsələlərlə Türkiyəni çökürməyə və bununla da istədiklərinə nail olmağa çalışırlar. Ancaq Qərb unudur ki, bugünkü Türkiyə onların bütün bu planlarından xəbərdardır. Artıq Türk Dünyası Qərb vurğunu deyil, o, gözəl bilir ki, Qərb mədəniyyəti bitib, donub, Qərb çürüməyə doğru yuvarlanmaqda, əhalisi azalmaqla, iki yüz il Şərqdən yığıb apardıqları tükənməkdədir. Qərb artıq şaşqınlıq içərisindədir. Ən inkişaf etmiş Almaniya belə Türk iş adamlarından asılı vəziyyətdədir. Əgər bir anlığa Türklər oradan öz sərvətlərini çəkərlərsə, Alman iqtisadiyyatı çökə bilər. Türklərin Almaniya da oynadığı rol Fransada ərəblər oynayır. XXI əsr artıq Qərb əsri deyil. Dünya xalqları bir oyanış içərisindədir. ABŞ belə anlayır ki, təkqütblü dünya xəyaldan başqa bir şey deyil. İraq müharibəsi bir daha sübut etdi ki, Türkiyəsiz Qərb Şərqdə heç bir istəyinə nail ola bilməz. Bir şərtlə ki, Türkiyə ulu öndər Mustafa Kamal Atatürkün təməlini qoyduğu Cümhuriyyətin strategiyasını tam mənimsəyib onu inkişaf etdirsinsin. Bunun üçün Türkiyə ilk növbədə:

- Milli çıxarlarını zədələyən projələr hazırlayan dövlətlərlə mütəfəqqiliyinə son qoymalı;

- Yeni yaranan Türk dövlətləri ilə zamana uyğun, mədəni, iqtisadi, siyasi və hərbi müqavilələr bağlayıb həyata keçirməli;

- Türkiyə əleyhinə ölkə daxilində xarici güclər tərəfindən yaradılan bütün siyasi, iqtisadi, maliyyə təşkilatlarını ləğv etməli;

- Türkiyə Cümhuriyyəti əleyhinə çalışan, xarici dövlətlərlə iş birliyində olan adamları, ali məktəbləri, kütləvi informasiya vasitələrini, qeyri-hökumət təşkilatlarını məsuliyyətə cəlb etməli;

- Türk millətinin potensial gücünü zədələyəcək, milli əzmini qıracaq hər cür zərərli təsirlərin qarşısını almalı;

- Maliyyə fırılcaqları ilə məşğul olan bütün təqsirkarları cəzalandırmalı;

- Bütün güc strukturlarını hərəkətə gətirib ölkəni parçalamağa çalışan qüvvələrə birdəfəlik son qoymalıdır.

Görən, Türkiyəni 200 ildir Qərb bataqlığına sürükləyənlər bunun fərqindədirləmi? Bugünkü Türk dövlətlərini yönətlər tarixin min illik dönməndə dünyada söz sahibi olmuş bir millətin nədən bu günə düşdüyünü bütün yönəri ilə anlayırlarmı? Onlar Böyük Güclərin Türkiyəni və bütövlükdə Türk Dünyasını hansı qəfəsin içinə salmağa çalışdıqlarını düşünürləmi? Onlar fikirləşirləmi ki, Türkə qarşı Qərbi və onun məşalarını bu dərəcədə cəsərləndirən səbəblər nələrdir? Osmanlı İmperatorluğu dönməndə olduğu kimi bu gün də Türkə qarşı etnik sorunlar necə körüklənir? Türkə qarşı bütün bu düşmənçiliklərin kökündə nələr dayanır və səbəbi nədir? Türklərin hakimiyyət dönmələrində buraxdığı səhvlər hansılardır? Və s. və ilaxır. Bu gün bütün bu sorulara məntiqli cavablar tapılmalı, nəticələr çıxarılmalıdır.

Son olaraq bunu da Qərbin nəzər-dişqqətinə çatdırmağı lazım bilirik ki, üç qitədə uzun müddət söz sahibi olmuş və heç bir zaman heç bir xalqı soyqırırma uğratmamış, assimilyasiya siyasəti yürütməmiş Türklərdən fərqli olaraq özünü "mədəni" adlandıran Qərb nəinki dörd qitədə, hətta Avropanın, Amerikanın özündə belə sayı-hesabı bilinməyən soyqırımlar həyata keçirmiş, insanları diri-diri tonqallarda yandırmış, torpağa gömmüşlər. Bütün bunları Qərbin özü də gözəl bilir, lakin bu gün əllərində hüdudsuz imkanlar bulundurduqlarından "Adımı sənə (oxu: Türkə) qoyum, Səni (oxu: Türkü) yana-yana qoyum" fəlsəfəsi ilə Türklərə və bütövlükdə İslam Dünyasına qarşı global əxlaqsızlıq, arsızlıq, həyasızlıq edirlər.

Deyilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Türkiyə Qərblə əlaqələrə, onu yamsılamağa sərf etdiyi və demək olar ki, əsaslı bir şey qazanmadığı, əksinə itirdiyi 150 ilin heç olmasa son 15 ilini "dəmir pərdədən qurtulmuş, yeraltı və yerüstü sərvətlərlə zəngin bu geniş Türk Dünyasına sərf etsəydi, o, indi artıq XXI əsrin Böyük Gücləri sayılan dövlətlər sırasında duracaq, dünyada söz sahibi olacaqdı.

Bu fürsət hələ tam qaçırılmayıb. Ciddi addımlar atmaqla buraxılan boşluğu doldurmaq olar.

Tanrı Türk dünyasına ciddi addımlar atmaqda yardımçı olsun. Amin.

2.6. Türklər və Avropanın kilsə xristianlığı

Böyük məqsədi olan, o məqsəd uğrunda çalışan, çarpışan və sonda qarşısına qoyduğu məqsədə nail olan bir millət Böyük Millətdir.

Mənəviyyat, əxlaq və ədalət üzərində qurulan yolla gedən, milli ləyaqətini, milli əqidəsini, milli məğrurluğunu qoruyan, heç bir xarici qüvvə

qarşısında əyilməyən, sınımayan, mərdanə dayanmağı və yaşamağı bacaran millət Böyük Millətdir.

Xeyirxahlığa, ədalətə görə zərər çəkən bir millət Böyük Millətdir.

Təəssüflər olsun ki, Türkün bu tarixi xeyirxahlığını, ədalətini, böyüklüyünü dünya xristianları və Avropanın "mədəni" xalqları və dövlətləri bu gün də düzgün dəyərləndirmirlər.

Halbuki Türklərin Avropaya gəlişi Avropanın etnik xəritəsini kökündən dəyişdirmiş, Avropanın bəlli-başlı xalqlarını Roma imperatorluğunun etnik yoxetməsindən qurtarmış, onlara tarixdə yaşama haqqı qazandırmışdı.

Türklərin Avropa xalqları üzərindəki başqa bir önəmli təsiri də onları bir-biri ilə amansız çatışmalardan qurtarması və onları bir uzlaşmaya məcbur etməsi olmuşdur. Belə ki, birinci Türk Hun hakimiyyəti bitdikdən və German qəbilə birləşmələrinin Roma imperatorluğunu çökdürməsindən sonra ta Türklərin Avropaya ikinci gəlişinə qədər Avropa xalqları kilsənin təhriki ilə bir-biri ilə şiddətli məzhəb çatışmalarına girişmiş, bir-birlərini az qala yox etmək təhlükəsi ilə üzləşmişlər.

Türklərin Avropaya Batı Xanın başçılığı ilə ikinci gəlişi bu amansız məzhəb çatışmalarına son qoymuş, Avropanı yenidən bir uzlaşmaya sövq etmişdir. Avropa xalqlarının bu gün mövcud olan bir çox mədəni dəyərlərinin ilk toxumları məhz o dövrdəki Türk hakimiyyəti nəticəsində yaranmışdır.

Türklərin Anadoluya Səlcuqlular, daha sonra isə Avropaya Osmanlı Türkləri vasitəsilə üçüncü gəlişi bütövlükdə Ortodoks xristian dünyasını xaçlı yürüşlərindən xilas etmişdir.

Bu üç mühüm amilə və qarşılıqlı olaraq üç böyük Türk imperatoru olan Atilla, Batı Xan və Fatehə görə, Avropa bugünkü yüksəlişində Türklərə çox şey borcludur.

Türklərin Avropa xalqlarına mühüm təsirlərindən biri də Türkün hər b sənəti və ordu sistemidir. Avropa və həmçinin orta əsr Rusiyası hər b sənəti və ordu sistemini bu hər bçi millətdən - At belində doğulub, at belindən ölən millətdən - əxz etməsəydi, kilişlənmiş ilkin toplumlarının çərçivəsindən qurtula bilməyəcək və deməli, bugünkü səviyyələrinə də yüksələ bilməyəcəkdilər.

Türklərdən hər b sənətini mənimsəyən, Türklərin İslam tarixində oynadığı rolu xristian tarixində oynayan və Avropanın altını üstünə çevirən Normanlar məhz Türk hər b sənəti və silahları sayəsində siyasi və hərbi hakimiyyətə yiyələnmişdilər.

Türklər Avropanın əkinçilik mədəniyyətinin inkişafında da mühüm rol oynamışlar. Belə ki, Türklər Avropaya hərbi geyim, qoşqu arabaları, əyri və

düz qılinc, oxu yeddi yüz metr məsafəyə sərrast atan uzun yayla bərabər, həm də Avropa əkinçilik sənətini yüksəltməyə və bununla da əhali artımına gətirib çıxaran qoşqu ləvazimatı gətirmişlər.

Bütün bu xeyirxahlıqların əvəzində xristian dünyası Türklərə qarşı təkəbə siyasi-hərbi blok yaratmaqla kifayətlənməmiş, bu işi bütün yönərdə, xüsusilə dində, ədəbiyyatda, tarixdə, incəsənətdə, musiqidə, fəlsəfədə və hətta iqtisadiyyatda da davam etdirmiş və etdirməkdədirlər.

Xristianlıq "dində zorlama olmaz" anlayışından imtina edib basqı dininə çevrildikdən sonra xristianlığı qəbul etməyən bütün xalqlara "barbar" adı qoydular. Daha sonra Avropa xalqlarının əksəriyyəti xalq arasında yayılan həqiqi xristianlığı, daha doğrusu, İskəndəriyyəli papaz Ariusun da təbliğ etdiyi "Tək Tanrı"nı deyil də, Avropanı beş yüz il qaranlıq dünyada saxlayan kilsə xristianlığını - əslində Qərbi Roma imperatorluğunun məqsədlərinə xidmət edən və Yunan çoxallahlığını üçə endirən, bununla da İsa Məsihi Roma tanrıçıqları arasına qatan "Ata, oğul və Müqəddəs Ruh" dünyagörüşünü - qəbul etdikdən sonra "barbar" adlandırmadılar. Xristianlığı qəbul etməyən Türklər isə "barbar" adlandırıldı və bu deyim XX əsrə qədər davam etdi. Xalq arasında yayılan həqiqi xristianlığa görə, Müqəddəs Ruh, əslində, Tanrının Tanrılıq gücüdür və Ondən ayrı deyildir. Başqa sözlə, Tanrı Müqəddəs Ruhu bölə bilməz və Onu kimsəyə keçirə bilməz.

Kilsə xristianlığı isə İsa Məsihin Tanrının Oğlu olduğunu və Ata Allah tərəfindən yaradılmadığını, Ata Allah ilə eyni cövərdən olduğunu irəli sürərək "Ata Allah, Oğul Allah və Müqəddəs Ruh" deyə Tanrını üçləşdirmişdir.

Xalq arasında qəbul edilən təkallahlı xristianlıqla siyasətə xidmət edən çoxallahlı kilsə xristianlığı uzun müddət mübarizə aparmış və sonda kilsə ilə imperatorların işbirliyi ilə "dində zorlama olmaz" anlayışı tərək edilmiş və bunun əleyhinə gedənlər ciddi cəzalandırılmış, xristianlıq basqı dininə çevrilmişdir.

Əgər xalq arasında yayılan həqiqi xristianlıq kilsəyə də hakim ola bilsəydi, din tarixinin, ictimai və siyasi tarixin, mədəniyyət tarixinin və qarşılıqlı olaraq bu dinə xidmət edən xalq və millətlərin də inkişaf tarixi başqa cür olar və bütövlükdə bəşər tarixində bir uzlaşma yaranardı. Bu uzlaşma isə ilk öncə yeni dini dünyagörüşün yaranmasının qarşısını alar, dünyada vahid Tanrı, vahid din dünyagörüşünü formalaşdıraraq xalqlar və millətlər arasında dini çatışmalara son qoyardı. Əfsuslar olsun ki, bu, belə olmadı və Dünya dini çatışmaların hərə meydanına çevrildi. Yer kürəsi insan qanı ilə suvarıldı. Və əgər bugünkü xristian dünyası heç bir məntiqə sığmayan tarixi xətasından əl

çəkib bu mütləq həqiqəti dərk etməsə, əzəli, əbədi, "Tanrıdan başqa ilahi yoxdur" ayəsini qəbul etməsə, insanoğlunun bundan sonra daha hansı müsibətlərə düçar olacağını təsəvvür belə etmək mümkün olmayacaq.

Tarixən Türk düşmənciliyinin əsasını da məhz bu Kilsə xristianlığı qoymuş və bu düşməncilik bu gün də davam etməkdədir. Xristian təəssübkeşliyinə kor-koranə xidmət edən kilsə imkan verməyib ki, Avropa Türk böyüklüyünü, Türk ədalətini, Türk mədəniyyətini qavraya və ən başlıcası Türkü lazımınca tanıya bilsin.

Türklərin tarixən "zalım, qaniçən, barbar", indi isə "mədəniyyətsiz, qeyri-demokratik, Avropa dəyərlərinə cavab verməyən" yarlıqlarının da kökündə məhz Kilsə xristianlığı dayanır.

Xristian aləmində Türklərə qarşı yeni-yeni dualar icad edən kilsə xadimləri - papalar, papazlar, yepiskoplar, kardinallar, keşişlər - xalq arasında bir Türk düşmənciliyi yayır, Türklərdən qorunmaq üçün gündə beş dəfə dua etməyi bütün təbliğat menyülərinə daxil edirdilər. Onlar bununla da kifayətlənməyib əhali arasında Türk düşmənciliyini daim yaddaşlarda həkk etdirmək üçün kilsələrdə zəng çalınması haqqında göstərişlər və hətta fərmanlar vermişdilər. Həmçinin xristian dualarında Tanrı, Həzrəti Məryəm, Həzrəti İsa ilə yanaşı, "Türk" adı da ən çox səslənən söz olmuşdur. Kilsə təbliğatı nəticəsində xristian dünyasında "zəng səsi" və "Türk" adı bir qorxu simvolu kimi "şerti refleks" halına gəlmişdi.

Türk düşmənciliyini Avropa xalqlarının beyninə həkk etdirməkdə bir çox Avropa tarixçiləri, yazıçıları və hətta bəstəkarlarının da xüsusi xidmətləri olmuşdur. Onlar əsərlərində Türk qorxusu ilə yanaşı, Türk düşmənciliyini də ön plana çəkərək Türkləri təhqir etmiş, aşağılamış, hətta Türk böyüklərini bir-birinə qarşı qoymuşlar. Belə ki, Avropanın Servantes, Lope dö Veqa və Xristofer Marlovdan tutmuş Volter və Miltona qədər sayılan ədibləri Türklərin əleyhinə xəyallarından keçən bütün iyrənc fikir və düşüncələrini kağıza tökməkdən çəkinməmiş, Türklər haqqında heç bir məlumatı olmayan Avropa xalqlarında Türklərə qarşı nifrət yaratmağa müvəffəq olmuşlar.

Hətta tarixi Vyana məğlubiyyətindən sonra cəsarətlənən və bu Türk düşmənciliyini körükləyən teatr əsərləri, opera və baletlər yaratmış dramaturq və bəstəkarlar da bu işə rəvac vermişlər. Belə ki, təkcə XVIII əsrdə Türkləri təhqir edən, onları lağa qoyan 50-yə qədər opera yazılıb və səhnəyə qoyulmuşdur. Bu əsərlərdə Türklər ya hərəmxana gözetçisi, ya əsir və ya qadın taciri, ya şəhvət düşkünü, ya da qana susamış obrazlardır. Bu cılız yaradıcılıqdan hətta əsərlərinin bir çoxunu Türk mehtər musiqisindən yararlanaraq yazan Motsart kimi ünlü bəstəkar belə qurtula bilməmiş, Türk

modasının Avropada ən dəb dövründə Alman imperatoru Jozefin sifarişi ilə "Saraydan qız qaçırma" adlı operasını səhnədə canlandırırdı. Opera başdan-ayağa kimi kin və qana susamış vəhşi Türk obrazının - Osmanın üzərində qurulmuşdur.

Bütün bu əsərlərlə Türklər başkəsən, zalım, insanları asmaqdan, yandırmaqdan, dərisini soymaqdan, zəhərləməkdən zövq alan kimi təqdim edilmişdir.

Avropanın və onların içimizdə yaşayan qulbeçələrinin kilsə xristianlığına dayanan bütün tarixi və ədəbi əsərlərindən fərqli olaraq xalq ədəbiyyatı nümunələrində Türklər xeyirxah, mədəni, zəkali, əvəzi olmayan insanlar kimi dəyərləndirilmişdir. Həmçinin, az da olsa, Türkləri yüksək qiymətləndirən ədəbi əsərlər də vardır. Bunlara misal olaraq, XIII əsr Alman xalq dastanı "Nibelunqen Dastanı", Fransa kralı I Fransuanın Osmanlı Sultanı tərəfindən yardım və dəstək gördüyü dövrlərdə və Almaniyada, Protestantların Avropada amansız basqı altında qaldığı dövrlərdə yazılmış əsərləri göstərmək olar.

Yuxarıda sadalanan və sadalanmayan Türk düşmənçiliklərini görən və anlayan hakim Türklərin bütün bu iftira və böhtanlara vaxtında cavab verməməsinin bir çox səbəbi vardır. Bizcə, ən mühüm səbəb Avrasiyada hakim olan Türklərin qarşısında dayanan bir sualla bağlı idi: Ya öz törələrinin də əleyhinə olaraq üç Tanrılı xristianlığı qəbul edib hakimiyyətləri altında olan müsəlmanları da xristianlaşdırmaq - bununla da əbədi hakimiyyətlərini təmin etmək, ya da öz törəsinə də uyğun olan Tək Tanrılı İslamı xristianlara da qəbul etdirib üç qitədə hakimi-mütləq olmaq. Türklər ədaləti əsas götürüb "qızıl orta"-nı seçdi. Nə xristianlığı islamlaşdırdı, nə də özünün mənsub olduğu müsəlmanları xristianlaşdırdı. Və hətta hakimiyyəti altında olan yəhudiləri də nə islamlaşdırdı, nə də xristianlaşdırdı. Hər üç müqəddəs dinə hörmətlə yanaşdı və uzun müddət bu üç dinə bağlı insanların bir arada sərbəst yaşamasını və fəaliyyət göstərməsini təmin etdi.

Əslində bu yeni bir bəşəri mədəniyyətin təzahür forması idi. Əfsuslar olsun ki, "mədəni" Avropaya kilişlənmiş kilsə xristianlığı təəssübkeşliyi imkan vermədi ki, yüksək bəşəri mədəniyyəti düzgün dəyərləndirsin. Əvəzində Avropa və onun kilsə xristianlığı min illik tarixi mübarizədən sonra Rusiya imperiyasını və hətta müsəlman ərəbləri də bu işə cəlb edərək, nəhayət XX əsrin əvvəllərində sonuncu Türk imperatorluğuna son qoydular. Və nəticədə "Din davasını un davası" ilə əvəz edib Türklərin hakim olduğu ərəziləri öz aralarında bölüşdürüb müstəmləkəçilik siyasətlərini davam etdirdilər.

Bugünkü Avropa Birliyinin mahiyyətində də bu xristian təəssübkeşliyi və Türk qorxusu dayanır. Əslində bugünkü Avropa Birliyi keçmişdəki Türklərdən qorunmaq üçün çəkilən "Çin səddi"ni xatırladır. Bu quruma "Xristian Birliyi" deyilsə, daha məntiqli olar.

Bu gün belə Türk dünyası onun iç düzenini demokratiya pərdəsi altında pozan Avropaya və onun vasitəsilə hakimiyyət başına gətirilənlərə etinasız yanaşır, "müasirləşməyi" "Avropalılışma" kimi başa düşür. Türk toplumu ağır yolu ilə deyil, təbliğatla yönləndirilir.

Unudulmamalıdır ki, iki min illik tarixdə Türklər Avropada məğlubedilməz imici qazanmışlar. Bu fikir Avropanın qəlbində əbədi iz buraxmışdır. Onlar indi də Türklər haqqında o fikirdə, o düşüncədədirlər. Avropa ölkələrinin Türklər haqqında siyasətlərində bu qorxunun çox böyük təsiri vardır. Atalar demişkən: "Göz gördüyündən qorxar".

Avropalılara görə, imkan olan kimi Türklər yenə də "ovçunu belə ova çevirməyə" qadirdirlər.

Avropalıların bizlərə bu baxışı indiki durumumuzda gülünc görünə bilər. Fəqət bu bir gerçəklikdir.

Dünya tarixini bütün yönərdən incələyən Avropalılar yaxşı bilirlər ki, Assurları yerlə yeksan edən, Misirin belini qıran, Çinliləri "Çin səddi" çəkməyə vadar edən, bütün Avropanı və Yaxın Şərqi uzun müddət əsarətində saxlamış Böyük Roma İmperatorluğunu diz çökməyə məcbur edən, bütün ərəb xilafətini ələ keçirmiş, Şərqi Roma İmperatorluğunu tarixdən silərək Konstantinopolu fəth edən, üç qitədə uzun müddət söz sahibi olan, taleyinə Tanrı tərəfindən əbədi hakimiyyət yazılan bir millətin hər an hakimi-mütləqə çevrilmək şansı var.

Tanrı bu şansı Türklərə bəxş etsin.

Amin.

2.7. Türklər və Xristian Avropa Birliyi

Tarix boyu Türklərə qarşı düşmən münasibət bəsləyən, bu gün də onu davam etdirən xristian Avropa və Rusiya XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq siyasətlərində bəzi korrektələr etmişlər. Onlar artıq Türkiyəni hərbi yolla deyil, etnik çatışmalar, iqtisadi və mədəni yolla diz

çökdürmək istəyirlər. Əgər orta əsrlərdə Avropanın Türk düşmənçiliyi heyranlıqla qarışıq bir düşmənçilik idisə, indi artıq bu heyranlıq öz yerini aşağılamaya tərcih edib.

Tarix boyu bir-biri ilə şiddətli çatışmalara girən Avropa xalqları bu gün Avropa mədəniyyəti adı altında dünyaya sırımağa çalışdıqları birgə kulturlərinin əsasında "Türk təhlükəsi" dayanır. Başqa sözlə, bugünkü Avropa mədəniyyəti "Türk təhlükəsi" əsasında formalaşmışdır. Halbuki əgər Türklərin I, II və III (Atilla, Batı xan, Sultan Mehmet Fateh) Avropa yürüşləri olmasaydı, Avropa xalqlarının bir-biri ilə uzunmüddətli müharibələri, katolik protestant qarşıdurmaları onları tamamilə tükədəcək, ən azı çox zəif bir duruma düşürəcəkdə. Deməli, Avropa bugünkü duruma gəlib çatmasında Türklərə borcludur. Ruslar da onun kimi. Çünki Türklərin Vyana qapılarındakı Merzifonlu Sədrəzəm Qara Mustafa Paşanın səhvi nəticəsində tarixdə Avropalılara ilk dəfə olaraq məğlub olması və bu məğlubiyyətdən daha da qorxuya düşərək Rusiya da daxil olmaqla bütün xristian dünyasını "Müqəddəs İttifaq"da birləşdirməsi Avropanın Türklərə qarşı birgə ilk açıq dirənişi oldu. Bu birgə mübarizə nəticəsində Avropada Türk heyranlığının yerini Türk aşağılanması tutdu.

Bu gün Türkləri "barbar" adlandıran bütün Avropa xalqlarının hamısını Vandalları, Alanları, Suevləri, Burqonları, Frankları, Almanları (Germanları), Jütləri, Anqları, Saksonları, Slavyanları Romalıları "barbar" adlandırmışdılar. Daha sonra xristianlaşaraq Roma papalığının hakimiyyəti altına keçən bu xalqların üzərindən "barbar" sözü götürülmüş, xristianlığı qəbul etməyən Türklərə "barbar" yapışdırılmışdır. Bu gün də Avropada bu görüş hakim mövqedədir. Türk düşmənçiliyini ilkin səlib yürüşləri daha da kövrükləmiş, kilisə sanki təbliğatı ilə Avropanı dünyadan təcrid etmişdir. Günümüzə qədər bu düşmənçilik müxtəlif şəkillərdə təzahür etmişdir. Belə ki, bu gün belə bütün xristian Avropada orta əsr xaçlı səfərlərində yaxından iştirak edən Alman kralı Fridrixlərin, fransız kralı Luislərin və s. adları uca tutulur, onların "kəramət" və "qəhrəmanlıqlarından" ağız dolusu bəhs edilir, hətta onlar "əziz" deyərək adlandırılır, şənliyinə dualar oxunur, ayrı-ayrı yerlərdə heykəlləri qoyulur. Bir sıra Avropa şəhərlərində xristianların müsəlmanları öldürməsinə əks etdirən rəsm əsərləri divarları bəzəyir. Bu gün belə xaçlı yürüşləri müqəddəs savaş kimi dəyərləndirilərək kilisələrdə anılır, əfsanələşdirilir və bu Türk düşmənçiliyinin ən önəmli qaynağı kimi gənc Avropalıların beyninə yerləşdirilir. Halbuki bugünkü Ortodoks xristian Avropası öz varlığını qoruyub saxlamaqda quzeydə Qızıl Orda Türk dövlətinə, güneydə də Osmanlı Türk dövlətinə borcludurlar. Çox təəssüflər olsun ki, Türklərin bu

insanpərvərliyini əks etdirən bir dənə də olsun Avropa tarix kitabına rast gəlinmir.

Türk düşmənçiliyinin əsas qaynağı Xristian Kilsəsi olmuşdur. İlk əvvəl müsəlmanlığa qarşı olan bu düşmənçilik sonradan İslam dünyasının qarantı olan Türklərə qarşı yönəldilmiş, hər cür yalan, iftira və böhtanlardan Türklərə qarşı istifadə edilmişdir. Kilsə ilə yanaşı siyasi hakimiyyət və daha sonra Avropa yazıçı, şair və bəstəkarlarının da karvana qoşulması ilə bu işə daha geniş rəvac verilmiş, nəticədə Avropa təfəkküründə bir Türk düşmənçiliyi formalaşmış və bu düşmənçilik bütövlükdə Avropa mədəniyyətinin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Türklər haqqında heç bir məlumatı olmayan Avropa xalqlarında Türklərə qarşı dərin nifrət hissi oyatmışdı ki, bu nifrət bu gün də davam etməkdədir.

Qərb mərkəzli kürəşəlləşmənin qloballaşma memarı olan Qərb dövlətlərinin bu gün belə önündə duran ən böyük potensial əngəl Türkiyə başda olmaqla bütün Türk dünyasıdır. Qərbin Şərqə, xüsusilə Türklərə qarşı dua ilə başlayan xristianlıqla davam etdirilən irqçilik siyasətinin bu gün adını dəyişmiş forması Avropa xristian kimliyi məsələsidir. Bu Avropa xristian kimliyinin kökündə Avropa mədəniyyəti, xristianlıq, Avropa iqtisadiyyatı və texnologiyası anlayışı dayanır. Qərb bu Avropa mədəniyyəti və texnologiyası ilə bütün təbii ehtiyatlara malik Şərqi, o cümlədən də Türk dünyasını diz çökdürməyi hədəfləyib. Deməli, Avropa təfəkkürünün yeni məhsulu olan Qloballaşma əslində müasir dövrün iqtisadi imperIALIZMİDİR.

Avropa və Rusiya Türkiyəni və bütövlükdə Türk dünyasını içindən parçalamaq üçün 250 ildir ki, müxtəlif planlar qurmuş və yeri gəldikcə bu planları gerçəkləşdirmişlər. Bu planların ana xətlərinin əsasında Türkləri aşağılamaq və Osmanlı dövləti tərkibində olan xristian və hətta müsəlmanları Türklərə qarşı qaldırmaq dururdu. Yəni Avropalılara və Ruslara görə:

1. Türklər tarixən köçəri barbardırlar.
2. Türklər sarı irqə mənsubdurlar.
3. Türklər qorxuncdurlar.
4. Türklər Orta Asiyaya, bugünkü Rusiyaya, Anadoluya, Azərbaycana, İrana, Yaxın Şərqə və Şərqi Avropaya gəlmədirlər.
5. Türklərin hakim olduğu ölkə xalqları mədəni cəhətdən Türklərdən üstün idilər və s. və i.

Bütün bunların da arxasında bir məsələ dayanırdı: "Türk dövlətlərinin varlığına son qoyub mirasını paylaşmaq. Türkləri aşağılamaqda Avropa dövlət adamlarından daha çox Türk dünyasını, Türkləri tanımayan Volterlər, John Keats, Percu Bysshe Shelley, John Miltonlar, Hentylər, Motsartlar və onlarla

Avropa ədəbiyyat və sənət adamları Avropa xalqlarında Türklərə qarşı bir aşağılama duyğusu yaratdılar. ki, bu təsir özünü bu gün də göstərməkdədir".

Bütün bunlarla Avropa Türkləri gözdən salmağa, onları aşağılamağa çalışmış və buna qismən də olsa nail olmuşdur. Bu işdə Avropa heyranları olmuş, əslən Türk olanların da "xidmətləri" az olmamışdır. "Avropalılışmaq" məfkurəsini düzgün anlamayanlardan maksimum istifadə edən Qərb bu işi daha da körükləmiş, bu işə milyardlarla para xərcləmiş, Türklər içərisindən yerli "bombalar" hazırlamışlar. Bu 250 illik "bombalar" mərhələ-mərhələ partladılmış və nəhayət, Türkləri bugünkü duruma düşürmüşdür.

İkinci Dünya Müharibəsi Avropaya yeni bir dərs verdi. Bu dərsdən nəticə çıxaran Qərblilər vahid bir fikrə gələrək Avropa Kimliyi adlı bir düşüncə irəli sürüb Amerikani da buna "başçı" təyin etdilər. İlk öncə NATO adlı hərbi bloku, daha sonra isə bunun siyasi-iqtisadi və ideoloji bloku olan Avropa Birliyini və bu hər iki blokun hüquqi tribunası olan Avropa Şurasını yaratdılar. Üç sütunlu, vahid ideologiyalı bu qurumları bir adda ifadə etməli olsaq "TMD" alınar.

Bu TMD-nin mahiyyətini Türk dünyasında anlamayanları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Birincilər həm Türk tarixi və mədəniyyətindən, həm də Avropa tarixi, mədəniyyəti və siyasətindən xəbəri olmayan, utopik bir gələcək haqqında düşünənlərdir. Belələriində maraq yox, yalnız fikir var.

2. İkincilər tarixi və mədəniyyətlərindən xəbərdar olub, Avropa tarixi, mədəniyyəti və siyasətindən xəbəri olmayanlardır. Bunlar sadəcə təpki göstərir, tutarlı bir dəlil ortaya qoya bilmirlər, yalnız müdafiə olunurlar.

3. Üçüncülər Avropanın tarix şablonlarına, Türklərə qarşı yazılmış uydurma tarix və mədəniyyət əsərlərinə, Avropanı mədəniyyət beşiyi sayanların saxta əsərlərinə uyanlardır. Belələri öz tarix və mədəniyyətlərini daim küçümsəyənlərdir. Onlara görə "Mədəni olmaq yalnız Qərb dəyərlərini mənimsəməkdir".

4. Dördüncülər özlərini yaşadıkları çağa bağlayıb tarixlə əlaqələrini kəsənlərdir. Onlar yaşadığımız çağın bir-biri ilə çarpışan fikir və düşüncələrinin fərqiə varmazlar.

5. Beşincilər özlərini tarix və mədəniyyətdən ayıraraq ancaq iqtisadi kitablardan oxuduqları quru anlayışların tələsinə düşənlərdir. Onlar "Bir addım irəli, iki addım geri atanlardır".

6. Altıncılar Kütləvi İnformasiya Vasitələrindən əldə etdikləri çəkici bilgilərlə fikir sahibi olanlardır. Bunlar müxtəlif fırıldaqlarla yaşadığı

çevrələrin diqqətini çəkməklə fikirlərini mənfəətləri ilə tarazlaşdırmağa çalışırlardır.

Bütün bu qruplar bir-birlərini duymaz, anlamağa çalışmazlar. Yalnız öz qruplarının çıxarlarını düşünərlər. Tək bildikləri şey qarşı görüşün nə anlatdığına əhəmiyyət vermədən onların iddialarını yalana çıxararaq özlərini haqlı saymaqdır. Əks görüşləri öz sərhədli bilgiləri ilə özlərinə xas şərh edər, fərqli görüş sahiblərinin açıqlamasına fikir və hətta imkan belə verməzlər.

AB fikrinin ortaya atılması Avropalıların tarix və mədəniyyət şüurunun məhsuludur. Bu Birlik gələcəklə bağlı analizləri tarixi dövrləri nəzərə alaraq yapıdığından Türkiyəni bu Birlik içində görmək istəmir. Onları bu cəhətdən "haqsız" saymaqla bir məqsədə çatmaq olmaz. Onlar Türkün tarixini, kim olduğunu, nəyə qadir olduğunu biz Türklərdən daha yaxşı anlayır, bilirlər. Ona görə də Türklər Avropadan insanlıq və layiqlik fəlsəfəsi gözləməli deyil, özünü yenidən tarixdə olduğu kimi təsdiqləməlidir.

Artıq Türkiyə və bütün Türk dünyası anlamalıdır ki, bu Avropa Birliyinə gedən yol üzərində Türkiyəni və qarşılıqlı olaraq dünya Türklərini şikəst edə biləcək onlarla "dəmir tələlər", "ipək torlar" qurulmuşdur. Bu tor və tələlərdən hər biri onun oturmuş və Türkü ayaq üstə tuta biləcək bir sütununu tam qıra bilməsə də ən azı onu zədələyəcək, şikəst edəcək. AB-nin hələ 1999-cu ildə Xarici İşlər Komissiyasının sədri olmuş Tom Spencer açıq-aydın göstərmişdir ki: "Əslində Avropa Birliyinin Türkiyəni üzvlüyə qəbul etmək üçün heç bir zaman niyyəti olmayıb. Türklərə gələcəkdə bir gün AB-nin bir parçası olacaqları yolunda 30 ildir söz verərək heç də dürüst davranışda bulunmadığımızı düşünürəm. Ankara ilə əlaqələrimizdə çıxarlarımıza zərər gəlməməsi üçün həqiqəti gizlətdik. Artıq dürüst olmalıyıq. Bu vəziyyətdə ən yaxşı seçim Türkiyə ilə tam üzvlük xaricində çox yaxın əlaqələr qurmaq" fikrini onlara bildirməliyik. ("Aksam" qəzeti, 12 Mart, 1999). Bu fikri yəni Türkiyənin AB üzvlüyünə girmə şansının olmadığını "Mədəniyyətlər çatışması" tezisinin müəllifi Amerikan alimi Hantinqton da irəli sürmüşdür. Fransa prezidenti Jak Şirakin "Referendum", Almaniya kansleri Angela Merkelin "50 il" tezislərini də buna əlavə etsək hər şey aydınlaşar. Əslində Türkiyə bu açıq-saçıq bəyanatlardan sonra öz yolunu müəyyənləşdirməliydi. Ancaq təəssüflər olsun ki, bizlər hələ də bunun əksini görürük.

Açıq-aydın görünür ki, AB ölkələri tarixən Yer kürəsinin hər tərəfini "uyqarlaşdırmaq" maskası altında ölkələri düzensizliyə sürükləyərək ələ keçirdiyi zənginlikləri Avropaya daşımaqla özlərini zənginləşdirmiş ölkələrdir. Yaratdıqları sənaye müəssisələri də bu zənginləşməyə xidmət etmişdir. Onların yeritdiyi bu iqtisadi imperiaлизм siyasəti dünyanı getdikcə

daha gərgin bir siyasi və ictimai atmosferə sürükləmiş, yeni-yeni terror ocaqları yaratmışdır. Onların səyi və iqtisadi çıxarları sayəsində yaradılan siyasi təşkilatları sonda terror təşkilatlarına çevrilmişdir. Onlara görə siyasi fəaliyyətini və silahını Qərb çıxarlarına xidmətə həsr edənlər terrorist deyil, öz hüquq və azadlıqlarını tələb edən təşkilatlardır. Misal üçün PKK Türkiyədə 35 min insanı qətlə yetirməsinə baxmayaraq, AB onu adını dəyişdirənə qədər terrorist təşkilatlar sırasına salmamış, adını dəyişdirməsi üçün ona ideya və vaxt vermiş, elə ki adını dəyişdirib başqa adla çıxış etdikdən daha doğrusu, PKK adında bir təşkilatın üzvü qalmayan bir dövrdə onu öz terrorist təşkilatlar siyahısına daxil etmişdir.

Amerikan bilim adamı Samuel Huntingtonun XXI əsrdə irəli sürdüyü "Mədəniyyətlər çatışması" tezi, əslində Avropada XX əsr boyu həyata keçirilən "Etnik çatışmalar" tezisini əvəzləyə bilməyib. Avropaya görə gələcəkdə də "Mədəniyyətlər çatışması" deyil, hər ölkənin daxilində "Etnik çatışmalar" ön planda olacaq. XIX əsrin sonu və bütün XX əsr boyu bu "Etnik çatışmalar"dan maksimum yararlanan və onu daha da körükləyərək dərinləşdirən Avropa və Rusiya artıq bu sahədə tam uzmanlaşıb, onun ağılasıgmayan yönlerini müəyyənləşdirib və onlara lazım olan ölkələrdə bu gün də tətbiq edirlər.

Bu gün Türkiyənin həmçinin Azərbaycanın bütün diqqətini mifləşdirilmiş "Erməni diasporu", "Erməni lobbisi", "Yunan diasporu", "Yunan lobbisi"nə yönəldən Avropa "Kürd kartı"ndan da istifadə edərək Türkləri əsas hədəfdən "AB xristian lobbisi"ndən, "Xristian kartı"ndan yayındırır. Əslində tarixi "Erməni diasporu" "Erməni lobbisi", "Yunan diasporu", "Yunan lobbisi" və bugünkü "Kürd kartı" AB-nin və həm də ABŞ-in Türklərə qarşı maşasıdır. Əsl uzaq vuran top Türkiyə və Türk dünyası daxilindəki və Avropadakı "AB xristian lobbisi"dir. Bu diaspor və lobbinin 250 illik bir tarixi var. Bu 250 ildə Türkiyəni çökdürüb bugünkü duruma salan Avropa Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra da tarixi düşmənçiliyini Bütün Türk dünyasında davam etdirir. Bu gün Türkiyənin, o cümlədən də Azərbaycanın etnik yapısını önə çəkərək Türkiyə və Azərbaycanı etnik çatışmalara sürükləməklə Cümhuriyyət Türkiyəsinin və Azərbaycan Respublikasının bütün uğurlarını sarsıtmaq AB-nin ən böyük hədəfidir. AB gözəl dərk edir ki, Türkiyə və Azərbaycanı çökdürməklə bütün Türk dünyasını öz nüfuz dairəsinə çevirəcək. Soyuq savaş dönməndə diqqətini daha çox Sovet İttifaqına yönəldən Avropa ölkələrinin müəyyən qədər nəzər-diqqətindən kənarda qalan Türkiyə Cümhuriyyəti dövlətinin qət etdiyi bir çox uğurlar Soyuq savaş

bitdikdən, Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra ilk öncə dünya siyasətində bu və ya digər dərəcədə söz sahibi olan Türkiyəni yenidən hədəfə götürdülər.

Türkiyəni daxildəki lobbilərinin şirnikləndirici mesajları ilə Türkiyə üçün bataqlıq olan AB üzvlüyü xülyasına sürükləməyə başladılar. Bunun üçün ilk növbədə bu gün Türkiyə Cümhuriyyəti üçün ən yararlı olan koalision hökumət strukturunu və Beynəlxalq Valyuta Fondu (JMF) vasitəsilə çökdürərək vaxtından əvvəl seçkilər keçirilməsinə və bununla da istədikləri təkpartiyalı hökumət təşkil etməyə nail oldular. Hər şey də bundan sonra başladı. Quzey Kipr Türk Cümhuriyyəti vətəndaşlarına "Annan planı"na "hə!" dedirdilər. Yunan Kiprinin "yox!" deməsinə baxmayaraq onları ayrılıqda, birtərəfli şəkildə AB üzvlüyünə qəbul etdilər.

Ayrı-ayrı Avropa dövlətləri üzdə erməni soyqırımını qəbul etdilər. TBMM-də Türkiyənin yararına olmayan bir sıra qanunlar qəbul elətdirdilər. Türkiyəni İraq və bütövlükdə Yaxın Şərq siyasətindən kənarlaşdırdılar. "Peşmerqə dövləti" projesi hazırlayaraq "Dəliyə yel ver, əlinə bel ver" tezisi ilə Türkiyəni təzyiq altında saxlamaqla öz strateji hədəflərini həyata keçirməyə başladılar. Türkiyə dövlətinin bel sütununu təşkil edən Türkiyədə ən köklü demokratik institut olan Türk Silahlı Qüvvələrinin səlahiyyətlərini məhdudlaşdırmağa səy göstərdilər. Bunların sayını daha da artırmaq olar. Bütün bunları görə-görə AB-yə bel bağlamaq ən azı sadəlövlükdür.

Bu gün Avropa irqçiliyinin intiqrasiya, Avropa mərkəzciliyi, Helen və Xristian uyqarlığı kimi növləri də vardır. Deməli, bu gün bəşəriyyət əslində aydınlanmış bir Avropa ilə deyil, sadəcə Avropa irqçiliyini içində yaşadan, başqalarının əleyhinə çalışaraq zənginləşmənin yolunu bulmuş Avropa gerçəyi ilə qarşı-qarşıyadır.

Türkiyədə bu gün də Avropa təsirinə sürüklənmiş və Türkiyəni içindən yeyən onlarla AB lobbiciliyini yapan qurumlar var. Onlar bu gün də klassik Tənzimatçılığın xarakterik xüsusiyyətlərini davam etdirməkdə, Osmanlı İmperatorluğunun başına gətirilən müsibətləri bugünkü Türkiyə Cümhuriyyətinə tətbiq etməkdədirlər. Onlar Tənzimatçıların "hürriyyət, "Qardaşlıq, Bərabərlik" şüarlarını "Demokratiya, İnsan haqları və Özgürlük"lə əvəzləmişlərsə də məzmun dəyişməmişdir. Məqsəd Türkiyəni parçalamaq, Türk dünyasını hər vəchlə çökdürməkdən ibarətdir. Bu xülyalara aldananlar və Avropalılışmağı mədəniyyətdə əsaslı bir dəyişiklik sayanlar unudurlar ki, ölkəni bu maskalı nəhəng tora salmaq, Türk insanını bu gəlişigözəl şüarlarla Avropa bataqlığına sürükləmək son dərəcə yanlış bir dəyərləndirmədir. Çünki bugünkü Avropada faşizm rüzgarları əsməkdə, Bosniya, Doğu Türküstan, Qafqaz və s. ölkələrdə soyqırımlar davam etdirilməkdədir. Qərb savaşı öz

bölgələrindən uzaqlaşdıraraq Şərqə daşımış, yer üzündə düzensizliyi körükləyərək öz ölkələrini zənginləşdirməyə çalışmaqdadır. Belə ki, hələ 1997-ci ildə AB-nə üzv olan ölkələrdə 16 min insan arasında sorğu keçirilmiş və sorğu nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Avropa toplumunun üçdə ikisi irqçi, üçdə biri isə irqçiliyə meyillidir. Bu gün dünyaya demokratiya və insan haqları dərsləri verməyə çalışan, orta əsrlərdən başlayaraq 1000 il ərzində 50-yə qədər etnik topluluğu Katolik xristianlığı məfkurəsi ilə əridərək "fransız" adlı bir xalqı formalaşdıran Fransa'nın 5, bir İrlandiya müstəqilliyini qəbul etməyən Böyük Britaniyanın 9, Hollandiyanın 6, Danimarkanın isə 1 müstəmləkəsi vardır. Yunanıstanda uzunmüddətli deportasiya və soyqırım nəticəsində azlıq təşkil edən Batı Trakya Türklərinin ən primitiv haqları belə çözülmür. AB-də Türkiyə və Türklər gündəmə gələn kimi ikili standartlar işə düşür. Deməli, bu gün "Demokratiya, İnsan haqları və Özgürlük" Avropanın daxili üçün dəyərlər sistemi, Avropanın xarici üçün imperiya və ya ən azı Avropanı başqalarının hesabına zənginləşdirmək ideologiyasıdır.

Unudulmamalıdır ki, Türklər iki minillik tarixdə Avropada məğlubedilməz imici qazanmışlar. Bu fikir Avropanın qəlbində əbədi qorxu izi buraxmışdır. Onların Türklər haqqında siyasətlərində bu qorxunun çox böyük təsiri vardır. Türklərin bu gün parçalanmış, məzlum durumda olmalarına baxmayaraq Avropalılar yenə də elə düşünürlər ki, imkan olan kimi Türklər yenə də "ovçunu belə ova çevirməyə" qadirdirlər. Avropalıların Türklərə bu baxışı indiki durumumuzda bizlərə gülünc görünə bilər. Amma bu, bir gerçəklikdir. Dünya tarixini bütün yönərdən incələyən Avropalılar belə düşünürlər ki, Assurları yerlə-yeksan edən, Misirin belini qıran, Çinliləri qorxudan "Çin səddi" çəkdirməyə və onları bütün tarix boyu qıllaflarında qalmağa məcbul edən, bütün Şərqi Avropanı və Yaxın Şərqi uzun müddət tabeliyində saxlayan, Böyük Roma İmperatorluğunu diz çökdürən, bütün Ərəb Xilafətini ələ keçirən, Bizans İmperatorluğunu tarixdən silərək üç qitədə uzun müddət söz sahibi olan, taleyinə Tanrı tərəfindən hakimiyyət yazılan bir millətin hər an hakimi-mütləqə çevrilmə şansı var.

Bu gün Türklərə Avropalaşmaq yox, Türk olmaq kifayətdir. AB üzvlüyü xülyası yox, Türk Dövlətləri Birliyi məntiqi lazımdır. Müqəddəs babalarımızın söylədiyi kimi: "Ey Türk! Özünə qayıt! Sən Özünə qayıdanda böyük olursan"!

2.8. "Soyuq Savař" olmuşmu? Olacaqmı?

XX əsrin qırx beş ili (1945-1990) tarixdə "Soyuq Savaş" illəri kimi dəyərləndirilir. Əslində bu "Soyuq Savaş" Böyük Güclərin bu dönmə içərisindəki münasibətlərini ifadə etdiyindən bütün dünya üçün keçərli deyil. Başqa sözlə, dünyada əslində heç bir zaman "Soyuq Savaş" dövrü olmamışdır. Çünki 1945-ci ildən 1990-cı ilə qədər Yer üzündə hər birinin arxasında bir Böyük Gücün dayandığı savaşların sayı yüzü keçmişdir. Bu dövr ərzində dünyada əlli milyona yaxın insan ayrı-ayrı iç və dış savaşların və müxtəlif amillərin qurbanı olmuşdur.

1945-1990-cı illər ərzində bir çox ölkələrin maddi və mənəvi dəyərləri tükədilmiş, Böyük Güclər tərəfindən yönləndirilən siyasətlər nəticəsində bir çox ölkələr yeni-yeni sorunlarla baş-baş qalmışdır. Bu dövəmdə (1945-1990) Mao yonətimindəki Kommunist Çində (1945-1965) 26 milyon (ən çoxu Uyğur Türkləri - A.M), Koreyada (1945-1953) 4 milyon, Vyetnamda (1945-1975) 2 milyon, Anqola və Mozambikdə (1980-1988) 1,5 milyon, Afrikada 3,5 milyon, Güney Asiyada 2,5 milyon, Doğu Asiyada 9 milyon, Orta Doğuda 1,5 milyon, Latin Amerikasında 500 min insan bu və ya digər səbəblərdən məhv olmuşdur. Deməli, bu dövr (1945-1990) də dünya üçün "Soyuq Savaş" deyil, "Sıcaq Savaş" dövəmi olmuşdur.

Bu "Soyuq Savaş" özünü hərbi ilə yanaşı iqtisadiyyatda da qabarıq şəkildə göstərmişdi. Belə ki, 1973-cü ildən etibarən, yəni neft embarqosunun ilk dalğalarının yayıldığı andan dünya miqyasında bir iqtisadi təxribat ortaya çıxmış, bundan da ilk əvvəllər Böyük Güclər lazımı səviyyədə yararlanmış, Orta Doğu və ümumiyyətlə dünya neftini sümürdükcə sümürmüş, digər ölkələri istədikləri kimi çökdürmüşlər. Hətta "Zənginlər Klubu"na daxil olan ölkələrin bir çoxunun vətəndaşları belə sıxıntıya düşər olmuşdular. Bu embarqonun təsiri ilə Üçüncü Dünya ölkələri borc bataqlığına gömülmüş, faizləri almağa davam edən banklar belə qarşılaşdıqları durumun mahiyyətinə varə bilməmişdilər. Bu neft embarqosu borclu dövlətlərin mövcudluğunun və potensial imkanlarının dəyərini düşürməklə yanaşı, həm də borcların ödənə bilməməsi gerçəyini ortaya çıxarmışdı. Beləliklə də "Dünya iqtisadi böhranı" (Resesyon) dövəmi başlamışdı. Bu, son əlli ilin ən ciddi iqtisadi böhranı olsa da heç bir kimsə "İqtisadi böhran" ifadəsini dilinə belə gətirmədi. İqtisadçılar bunu bilsələr də olub keçənləri açıqlamağa cəsəret etmədilər. Onlar bir sıra səbəb və şərtlərdən dolayı "Soyuq Savaş"ın kirli siyasətindən kənar durmağa üstünlük verdilər. Dünya bu böhranı içində yaşatmağa məcbur edildi. Böyük Güclərin xəbər agentlikləri gerçəklikləri, bu böhrandan əzab çəkən milyonlarla insanın taleyini "Soyuq Savaş"ın çirkli siyasətinə qurban verərək uzun illər boyu bunu gizli saxladılar. Fəqət bu qlobal gerçəklik Nyu-York birjasını da

1987-ci ildə ağuşuna alıb çökdürdükdə artıq "dəvəni çuvalda gizlətmək" mümkün olmadı. Beləliklə 1990-cı illərə heç bir ölkə istiqrarsızlıqdan ağır yara almadan daxil ola bilmədi. "Soyuq Savaş"ın əsas qütblərindən biri və birincisi olan nəhəng Sovet İmperiyasını çökdürən ən mühüm əmillərdən biri də məhz bu "Dünya iqtisadi böhranı" oldu.

Bu "Dünya iqtisadi böhranı" həm də Kommunist ideologiyasını tarixə gömdü. Bununla da artıq ideologiyalara görə savaşa son qoyuldu və bu ABŞ-ı yeni konsepsiya işləyib hazırlamağa vadar etdi. Məhz ABŞ-ın ortaya atdığı və xristian Avropanın dəstəklədiyi "Yeni Dünya Düzəni" və "Mədəniyyətlər Çatışması" konsepsiyaları bu səbəbdən yaranaraq xristian Avropanın yüz illərlə tətbiq etdiyi "Etnik Çatışmalar" siyasətlərinə qol-qanad verdi. Doğrudur, "Yeni Dünya Düzəni" konsepsiyasının mahiyyətinin nədən və ya nələrdən ibarət olduğunu kimsə açıqlamamışdır. Lakin "Etnik Çatışmalar" və "Mədəniyyətlər Çatışması"nın mahiyyətlərindən aydın olur ki, "Yeni Dünya Düzəni" dedikdə ABŞ və Qərb bölünmüş dünyanı öz xeyirlərinə yenidən bölmək, dünyanın siyasi xəritəsini öz iqtisadi çıxarlarına uyğun cızmaq istəyirlər. Bu məqsədlə onlar müxtəlif görüşlər keçirərək bir-biri ilə qonşu ölkələrin sərhəd ixtilaflarını onların özlərinə bildirmədən öz aralarında müəyyənləşdirmiş, hər biri özünə lazım olan ölkəni öz manapoliyasına götürmüş, mübahisəli ölkələrlə bağlı öz aralarında danışmaları davam etdirməkdədirlər. Onlar öz məqsədlərinə çatmaq üçün lazım olan bütün vasitələrdən istifadə edirlər. Belə ki, onlar nüfuz dairələrinə aldıkları ölkələrdə o ölkələrin tələbatına uyğun mallar deyil, öz istehsal etdikləri mallara uyğun bazar formalaşdırır və bu bazarı idarə etmək üçün özlərinə uyğun yerli adamlarla iş birliyi yaradır, beləliklə də o ölkənin sahibi-mütləqinə çevrilirlər. Bu işlərə qarşı çıxıb dirəniş göstərənləri iqtidara gətirdikləri güclər vasitəsilə susdurmağa çalışır, onları "millətçi" və hətta "ırqçı", lazım gəldikdə "terrorist" adlandırır, öz istəklərini yerinə yetirmək üçün özlərinin işlədikləri suçları onların üzərinə yükləyir, mənsub olduqları dövlətin gücü, yenilməzliyi haqqında əsası olmayan fikirlər aşılıyır, etnik çatışmaları körükləyərək ölkəni hər cəhətdən zəif duruma düşürür, bir sözlə, nə bacarırlarsa, onu da həyata keçirirlər. Bu işdə ən acınacaqlı vəziyyət etnik və məzhəb çatışmaları saldıqları bölgələrdədir. Bu bölgələrdə onlar ilk öncə ixtilaf toxumları səpərək qatma-qarışıqlıq yaradır, daha sonra hər iki tərəfi silahlandıraraq bir-birinə qarşı qoyurlar. Artıq vəziyyət elə bir həddə gəlib çatıb ki, onlar "toxuduqları bu nəhəng torun ilmələrini" qarışdırmışlar. Bu "ilmələri" açmaq üçün yollar axtarsalar da hələlik bula bilməmişlər. Çünki bu ölkələrdə onların mənafeləri digər güclərlə toqquşur.

Doğrudur, "Soyuq Savaş" adlandırılan dövəmdə "Dünya iqtisadi böhranı" Yer kürəsinin bir çox yerində milli müstəqillik hərəkətlərinə təkən verdi və nəticədə bir sıra "Dövlətə bənzər dövlətciklər" in yaranmasına səbəb oldu. Fəqət etiraf edilməlidir ki, bu "Dövlətə bənzər dövlətciklər" in heç biri həqiqi andamda öz müstəqilliklərini qoruya biləcək gücə və mexanizmə sahib deyillər. Ona görə də özlərinin adlandırdıqları "Soyuq Savaş" ın bitdiyi son on altı ildə qazanan yenə də ABŞ və bütövlükdə Qərbdir. İtirən isə Şərq, Afrika ölkələri və Asiyanın "Dövlətə bənzər dövlətləri" dir.

Bu gün artıq ABŞ Yaxın Şərqdə bir dizayner rolu oynayır. O, NATO-nu, Dünya Bankını və hətta BMT-ni yenidən qurmaq, Orta Doğu və bütövlükdə Yaxın Şərqdə bütün nəzarəti əlinə götürmək, bir sözlə, dünyada tək supergüc, hakimi-mütləq olmaq istəyir. Artıq Avropa Birliyi ölkələri və hətta Rusiya belə ABŞ-in dünyadakı potensial müttəfiqinə çevrilməkdədir. Avropa Birliyi ölkələri, xüsusilə, Almaniya və Fransa ABŞ-dan Yaxın Şərqdə pay istəyir. Rusiya və hətta Çinin də Orta Doğuda öz maraqları var ki, onlar da bu maraqlarını ABŞ-la tənzimləmək və hətta gerçəkləşdirmək istəyirlər. Beləliklə bu gün yaranmaqda olan ABŞ, Böyük Britaniya, Almaniya, Fransa, Çin və Rusiya kollegial qrupu dünya enerji ehtiyatlarını öz aralarında bölüşdürüb əllərində cəmləşdirməklə Asiya və Afrika qitəsinin etnik xəritəsini kökündən dəyişdirərək Şərqi Avropanı da bunlara qatmaqla dünyanın yeni etnik və siyasi xəritəsini cizmağa səy göstərirlər. Onlar Yuqoslaviyadan sonra bu planı öncə Orta Doğuda, daha sonra isə Asiya və Afrikanın digər bölgələrində gerçəkləşdirmək istəyirlər.

Qloballaşma, İnsan haqları və Demokratiya pərdəsi altında hərbi yolla gerçəkləşdirilməyə çalışılan və milyonlarla insanın məhvinə, onlarla şəhər, qəsəbə və kəndlərin dağılmasına, min illərin yadigarları olan bəşər sivilizasiyasının şah əsərlərinin yer üzündən silinməsinə, infrastrukturların yox edilməsinə hesablanmış müasir dövrün bu iyrənc iqtisadi imperializmi sonda Yer kürəsinin etnik və ekoloji tarazlığını büsbütün yox edəcək və nəticədə adı çəkilən dövlət və imperatorluqlar da keçmiş imperatorluqlar kimi öz altlarında qalaraq tarixə mal olacaqlar.

Bütün bunların baş verməməsi üçün iki yol var. Ya adı çəkilən dövlətlər bu əcaib planlardan əl çəkib dünyanın rahat nəfəs almasına, "Mədəniyyətlər Çatışması" deyil, "Mədəniyyətlərin çulğalaşması"na, "Etnik çatışmalar"a deyil, "Millətlərin qaynayıb-qarışması"na çalışmalı, ya da bütün Şərq xalqları bir araya gəlib onlara: "Bəsdir! Dur!" deməlidir. Həyatda ən yaxşı müdafiə hücumdur. Artıq Şərq dünyası özünü demokratik dəyərlərin sahibi sayan Qərb dövlətləri və Rusiyadan soruşmalıdır ki, on milyonlarla insanın məhvinə səbəb

olan I və II Dünya müharibələrinin, "Soyuq Savaş" dönəminin, etnik savaqların və siniflərarası müharibələrin sorumlusu sizsiniz, yoxsa Şərq?

Marks, Lenin, Hitler, Mussolini, Stalin və bunlara bənzərlər sizin içərinizdən çıxıb, yoxsa Şərq xalqlarının?

"İnsanı insanın canavarı" hesab edən Tomas Hobbes, müharibəyə haqq qazandıran Maltus və onun davamçıları olan Klausevis, Moltke, Ludendoffları, müharibəni "əxlaqi dəyər" adlandıran Hegel və onlarla bu kimi düşüncələri dünyaya sizlər bəxş etmisiniz, yoxsa Müdrik Şərq?

Liviyada, Əlcəzairdə, Əfqanıstanda, Qafqazda, Bosna-Hersekə, İraqda, Uyğurustanda, Koreyada, Vyetnamda, Anqolada, Mozambikdə, Latin Amerikasında və b. ölkələrdə soyqırımlar yapanlar sizsiniz, yoxsa Türklər?

Dünyanı qorxu altında saxlamaq məqsədilə nüvə silahını Yaponiyada günahsız insanlar üzərində sınaqdan keçirən, Vyetnamda, Haitidə kimyəvi silahlardan istifadə edən sizsiniz, yoxsa Şərq?

Bu gün Orta Doğunu qan dənizində boğan sizsiniz, yoxsa Şərq?

Bu sualları saymaqla qurtaran deyil. Amma bütün bunlar "mədəni" Qərbdən soruşulmalıdır. Çünki hər şeydə olduğu kimi siyasətdə də risk çəkingənlikdən, qorxudan daha çox uğur gətirir. Siyasətdə boynubüküklük, əziklik, sığınacaq qapı aramaq bugünkü biz Şərqlilər kimi qapazaltı olmaq deməkdir. Gör Şərq nə günə qalıb ki, onu bu gün bir ovuc dığa belə təhdid etməyə cəsarət edir.

"Güc birlikdədir". Müsəlman Şərfinin gələcəyi yalnız onun Birliyindədir. Tarixdə bütün dünya üçün heç vaxt "Soyuq Savaş" olmayıb, olmayacaq da!

2.9. Dövrümüzün ən təhlükəli silahı - Qərb mediası

Tarixdə heç bir qüvvə dünyanı, xüsusilə Müsəlman dünyasını, bugünkü Qərb Kütləvi İnformasiya Vasitələri (KIV) qədər təhdid və təzyiq altında saxlamamışdır. Nə orta əsrlərdəki odlu silah, nə qatar, nə telefon - teleqrafdan istifadə, nə XX əsrin hərbi texnikası və nə də hətta nüvə silahı Qərb Mediyası qədər təsir gücünə malik olmamışdır. Qərb Mediyası artıq neçə illərdir ki, dünyanın hər yerində hazır-nazirdir: Araşdırır, bəzi həqiqətləri xəbərlərinin içində qatarla dezinformasiyalar yayır, bəşəri dəyərlərə heç əhəmiyyət vermədən İslamı aşağılayır, müsəlmanları təhqir edir, müsəlman xalqlarla terrorizmin arasında bərabərlik işarəsi qoyaraq öz dövlətlərinin iyrənc siyasətlərini ört-basdır etməyə çalışırlar. İslam dünyasının ağı başında olan bəzi yönəticiləri və ziyalıları getdikcə daha da yaxınlaşmaqda olan bu təhlükənin fərqindədirlər. Fəqət bunları önləyəcək gücə malik deyillər. Bunun da əsas səbəbi İslam dövlətlərinin böyük əksəriyyətinin iqtidarlarının bu təhlükəyə etinasız yanaşmaları və ya onu anlamamalarıdır. Bu dövlət başçıların əksəriyyəti Qərbin, xüsusilə ABŞ-ın dəstəyi ilə öz iqtidarlarını qoruyub saxlayır, öz xalqlarını acınacaqlı duruma düşürür, qonşu dövlətlərlə münasibətləri gərginləşdirməklə regionda liderlik iddiasındadırlar. Və bu iddiada daha çox Qərbə əylir, onların dəstəyinə arxalanırlar.

Bütün bu sadalanan və sadalanmayanlardan maksimum istifadə edən Qərb Mediyası İslam Dünyasını vəhşi, yandırır-yaxan, dağıdan, kəsib-doğrayan, partladan terrorist kimi təqdim edir və bütün bunları gün ərzində təkrar-təkrar ekranlarda canlandırmaqla xəbər manipulyasiyası yapırırlar. Yerli televiziya da onların bu təxribat xarakterli məlumatlarını fərqiə varmadan öz proqramlarında nümayiş etdirməklə ictimai rəyi müsəlmanlar əleyhinə formalaşdırırlar. Bununla da Qərb "bir daşla iki quş vurur": Bir tərəfdən İslam dünyasını aşağılayır, digər yandan da onların başına açdığı və gələcəkdə açacağı oyunlara haqq qazandırır. Qütbləşməni dərinləşdirdikcə sonrakı hücumlarının dozasını daha da artıraraq öz iyrənc siyasətlərini həyata keçirirlər.

Bütün bunlar əslində Xaçlı səlib yürüşlərinin İslama qarşı çağdaş versiyasıdır. Qərb Mediyası İslamı fanatik terrorist göstərməklə qabarmaqda olan xristian ruhunu daha da qaldıraraq tarixin qarqaşalı dövrlərinin yenidən ortaya çıxmasına zəmin hazırlayır. Qərb Mediyası bununla da kifayətlənməyərək insan təcəkkürünün, düşüncəsinin manipulyasiyası ilə də dərinədən məşğul olur. Bu gün insan təcəkkürünün manipulyasiyası ən önəmli, qan çıxarmayan, acıtmayan, hətta geniş xalq kütlələrinə özünü hiss etdirməyən

ən inkişaf etmiş istismar vasitəsidir. Əslində başqa xalqların, xüsusilə Şərq xalqlarının, maddi zənginliklərini mənimsəməklə yanaşı onların mənəvi zənginliklərini də yox edib öz atılmış dəyərlərini onun yerinə yerləşdirməyi qarşısına məqsəd qoyan Qərb KIV-inin əsl adı Qərb mədəniyyət manipulyasiyasıdır.

Bu gün Qərb Mediyası Xristian dünyasının xeyrinə dünyada hərtərəfli idarəedici strategiya yürütməklə provokasiya və təsir agentləri vəzifəsini yerinə yetirir. Qərb KIV-i ABŞ-ın ÇERU (CIA), İngiltərənin MI-6, Fransanın SDECE-nin tapşırıqlarını yerinə yetirir. Bu tapşırıqların yerinə yetirilməsində silah və qadın alverindən, uyuşdurucu ticarətindən, qumarxanalardan, çirkli pullardan və s. əldə edilən paralardan da istifadə edilir.

Bütün bunlarla yanaşı bu gün Qərb zənginləşmə fəlsəfəsinin əsasını Vətənsiz Para Bazarı, Neft Bazarı, Turizm, Millətlərarası Birjalarla yanaşı "Etnik çatışmalar"ı körükləmək və təfəkkür manipulyasiyası təşkil edir. Əslində bütün bunlar Qərbin zənginləşməsinin ana kanallarıdır.

Faktlar göstərir ki, dolların valyuta ehtiyatı yalanı dünya üzrə global bir kriz yaratma gücünə malikdir. Məsələn 1997-ci ildəki Tailand valyuta ehtiyatı yalanı (Tarixdə "Tailand krizi" adı ilə məşhurdur) Uzaq Şərq, Rusiya və hətta Güney Amerika birjalarını çökdürmüşdü. Deməli, iqtisadiyyatda belə kiçik yalan KIV vasitəsilə sabotajlar, sui-qəsdlər, böyük bəlalar yaratmağa qadirdir.

Bəllidir ki, xam neftin qiymətinin düşməsi neft ixrac edən ölkələrdə, qalxması isə yoxsul ölkələrdə sorunlar yaradır. Əgər liberal kapitalist sistemdə gəlirlər yeni yatırımlara sərf edilməzsə, gəlir və qarşılıqlı olaraq liberal kapitalist sistem anlamını itirər və sonda çökər. İndi dünyada rəqabət şərtləri ağırlaşdığından Qərb ölkələri öz dövlət mexanizmlərinin yükləndiyi ağır ödənişləri, yüklənməyən digər dövlətlərdə yapılan yatırımlar qarşısında ağır durumdadır. Bu səbəbdən də "sürətli böyümə" anlayışı öz yerini "mümkün böyümə" anlayışına tərk etmişdir. Bu inkişafın praktik olaraq anlamı Qərb şirkətlərinin gəlirlərini tənzimləmək üçün dünyaya açılmağa zorlamışdır. Bu dünyaya açılma gerçəkləşməzsə və ya dünyanı saran etnik çatışmalar və sabitsizliklər davam edərsə, umulan nəticələr əldə edilməz və nəticədə Böyük Güclər belə zor duruma düşərlər. Və demək olar ki, artıq düşüblər də. Ona görə də onlar bu və ya digər məsələlərə daha həssas yanaşırlar ki, bu işdə KIV daha böyük rol oynayır.

Qərb dünyası sabitliyə aparan yolun həm də terror olduğunu anlasa da bu məsələyə ikili standartlarla yanaşır. Belə ki onlar bu gün öz çıxarlarına uyğun olmayan terrorizmə qarşı sərt mübarizə aparır, öz bugünkü çıxarlarına

zərər gətirməyən və ya hətta xeyir gətirən terroru siyasi, maddi və maliyyə cəhətdən dəstəkləyirlər. Əgər bu iş yenə də davam etdirilərsə, dünya öz məhvərini dəyişər, dünyada xaos yaranar ki, bu da sonda Böyük Gücləri də öz ağışına alar.

Qərb dünyası terror öz qapısını döyənə qədər bu işə etinasız yanıdır, Qərb KIV-i hətta öz çıxarlarına uyğun bölgələrdəki terroru mənsub olduqları dövlətlərin xeyrinə dəstəkləyir, ayrı-ayrı dövlətlər terroristlərə maliyyə yardımı belə göstərirlər. ABŞ-ın qapısını döyən və onu şoka salan 11 sentyabr hadisəsi terrorun da qloballaşdığını Amerikaya və əslində bütün dünyaya anlatdı. Bu işdə Qərbin Kütləvi İnformasiya Vasitələri daha çox fəaliyyət göstərmişlər.

Qərbin üçüncü dünya ölkələrinə sıradığı məsələlərdən biri də "Mətbuat azadlığı" məsələsidir. Əslində Qərbin bu "Mətbuat azadlığı" sayəsində "aslanlar kükrəmə", "tülkülər isə toyuq ovuna çıxma" özgürlüyünün dadını çıxartma fürsəti əldə etdilər. Ancaq Qərb unudur ki, "Təsir əks təsirə bərabərdir". Qərb unutmamalıdır ki, özünün bugünkü zənginləşməsində Şərq, o cümlədən də İslam dünyasına borcludur. Deməli, Qərb bu zənginləşməsini davam etdirmək istəyirsə, İslam dünyasını aşağılamaqla yox, onunla Avropanın "Etnik çatışmalar", Samuel Huntingtonun "Mədəniyyətlər çatışması" nəzəriyyələri Qərbin Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin yalan yozumları ilə deyil, "Əxlaqi qloballaşma", "Mədəniyyətlər çulğalaşması" nəzəriyyələri və Tərəfsiz həqiqi informasiya ilə hərəkət etməlidir. Daha doğrusu, dürüst olmalı, dünyaya, insanlığa bir gözlə baxmalı, obrazlı desək, əxlaqlarını qloballaşdırmalı, yararsız, atılmış dəyərlərinin manipulyasiyasından əl çəkməlidirlər. Əks halda itirənlərin, qeyb edənlərin siyahısında ilk yerləri gələcək ABŞ, Rusiya və Avropa dövlətləri bölüşdürməli olacaqlar.

Artıq Yer kürəsində parçalayıb hökm sürüləcək, etnik çatışmaları körükləyib özünü sığortalayacaq, ikinci, üçüncü dərəcəli gücləri və ayrı-ayrı terrorist təşkilatları dəstəkləməklə köklü xalqları və müstəqil dövlətləri zəiflədəcək, ölkələri sabitsizliyə sürükləyəcək, qonşu ölkələr arasındakı münasibətləri pozmaqla yarar qazanacaq, öz xalqlarına qarşı suç işləyən oğru, quldur, korrupsioner iqtidarları dəstəkləyərək onların ömrünü öz xeyirlərinə uzadacaq kimi insanlıq suçu siyasətlər öz dəyərini itirməkdədir. Çünki indi artıq onları işlədəcək yer qalmayıb. Qərb və Rusiya bu siyasətdən indiyə qədər lazımınca yararlanıb. Artıq XXI əsr son dayanacaqdır, önü uçurumdur, yarıqdır. Onlar bir addım da irəli atsalar, daha doğrusu, yenə də etnik çatışmaları körükləsələr, terroru dəstəkləsələr özlərini uçurumun dibində

bulacaqlar. Əgər yuxarıda sadalananları durdurarlarsa, dünyada istiqrar, sabitlik, firavanlıq, yox əgər davam etdirərlərsə fəlakət olacaq.

**"Sülhə gəlin, ey insanlar,
Yoxsa dünya məhv olar!"**

2.10. Türk düşmənlərinin Kürd kartı

XX əsrə qədər tarixin heç bir dönəmində Türk-Kürd qarşıdurması qeydə alınmayıb. Tarixən bu iki xalq bir-biri ilə ailə münasibətləri qurmuş, bir-birindən qız alıb qız vermiş, eyni dinə iman gətirmiş, eyni camiyyə getmiş, eyni döyüşlərdə iştirak etmiş, eyni cəbhədə şəhid, ya qazi olmuş, eyni qəbristanlıqda dəfn olunmuşlar. Bütövlükdə bir milli birlik yaratmışlar. Milli birlik isə irqdən daha çox Vətənə, torpağa, o Vətəndən içdiyin suya, yediğin çörəyə, udduğun havaya, yaşayış tərzinə, adət-ənənəyə, yaradılan maddi və mənəvi mədəniyyətə, tarixi gələncəyə bağlıdır.

Çox təəssüflər olsun ki, yüz əlli il bu sahədə baş sındıran, milyardlarla para sərf edən xristian "Etnik çatışmaçıları" və digər müsəlman düşmənləri Kürdü Türkdən "dırnağı ətdən, əti sümükdən" ayırmağa müvəffəq oldu. Xristian dünyası öz "bəşəri kəşfi" olan "parçala hökm sür" ideyasını bu xalqlara da tətbiq edərək onları bir-birinə "düşmən" etməyi bacardı. "Öz gözlərində tiri görməyib, özgələrinin gözündə tük axtaran" xristian dünyası artıq bu qatırı yola salıb. Bu qatırın son durağı uçurumdur. Sukan kürdlərin əlindədir. Ona görə də bu qatırı durdurmaq hər iki xalqa, xüsusilə daha çox Kürdlərə xeyir gətirəcək. Əgər Kürdlər Öz xeyirlərini istəyirlərsə, əyləci tezliklə basmalı, sukanı 180 dərəcə döndərməlidir. Sonra gec olacaq. "Sonrakı peşmançılıqsa fayda verməz" - demiş müdrik atalar.

Tarixən Kürdlərdən öz çıxarları üçün bir maşa kimi istifadə edən dövlət çar Rusiyasıdır. Qərbi Avropa müstəmləkəçi dövlətlərinin XX əsrin əvvəllərində Osmanlı İmperatorluğuna tətbiq etdikləri "Etnik çatışmalar" ideyasından istifadə edən çar Rusiyası onu Balkanlarda Türkiyə Türklərinə, Quzey və Güney Azərbaycanda isə Azərbaycan Türklərinə tətbiq etmişdir. Belə ki 1905-ci ildə Quzey Azərbaycanda erməni-müsəlman qırğını törədən, 1910-cu ildə Güney Azərbaycanı işğal edən ruslar 1917-ci ilə qədər burada qalmış və bu müddətdə erməni çətləri ilə yanaşı Kürd çətlərinə də maddi və silah yardımında bulunmuş, Güney Azərbaycan Türklərinə qarşı onlardan istifadə etmişdilər. Bu haqda o dövrdə Güney Azərbaycanda çalışmış rus konsulları Minorski və Nikitinin xatirələrində ətraflı məlumatlar verilmişdir.

II Dünya Müharibəsi dönəmində rus Sovet ordusu yenidən Güney Azərbaycana daxil olmuş və Kürdlərlə işbirliyi qurmuş, 1942-ci ildə Sovetlərin yardımı ilə Kürdlər bir cəmiyyət yaratmış və Kürd dövləti yaratmaq

uğrunda mübarizəyə başlamışlar. Kürdlər Sovetlərin və İraq Kürdlərinin yardımı ilə 1945-ci ildə Qazi Məhəmmədin rəhbərliyi altında Güney Azərbaycanın qərbində bir "Kürdüstan dövləti" qurmuş, rusların Güney Azərbaycandan çıxması ilə bu "dövlət" 12 dekabr 1946-cı ildə şah ordusunun Mahabada daxil olması ilə sona ermiş, fəallar şah tərəfindən edam edilmiş, qurtulanlar isə Quzey Azərbaycana və digər yerlərə qaçmışdılar.

1979-cu ildə Məhəmməd Rza şahın ölkəni tərk etməsi ilə hakimiyyət boşluğundan və ölkədəki qatmaqarışıqlıqdan istifadə edən Kürd silahlıları Güney Azərbaycanın bir neçə şəhərini işğal edərək xeyli insan qırmış, Güney Azərbaycanın Maku, Xoy, Salmas, Sulduz və Urmiya şəhərlərinin gecəqondu bölgələrində xeyli kürd yerləşdirmişdilər. Məqsədləri gələcəkdə quracaqları "dövlətin" ərazisinə Azərbaycanın bu şəhərlərini qatmaq və Urmiyanı "dövlətin" paytaxtı etmək idi. Kürdlər İran-İraq savaşından yararlanaraq Güney Azərbaycan şəhər və kəndlərində qırğınlar törədərək bu ərazilərə Kürdləri yerləşdirməklə məşğul olduğu halda, Güney Azərbaycanın silah tuta bilən bütün gəncləri İraq ordularına qarşı vuruşaraq İranı müdafiə etməklə on minlərlə şəhid verirdilər. Nəhayət 1985-ci ildə Azərbaycan Türklərindən ibarət hökumət ordusu Sulduz şəhərini Kürdlərin əlindən alaraq onları məğlub etdi. Kürdlər İraq və Türkiyəyə sığınmağa məcbur oldular. Bu qanlı çatışmalardan sonra məğlub olan Kürdlər yeni taktika ilə fəaliyyətə başladılar. Bu məqsədlə Kürdlər və onlardan bir maşa kimi istifadə edərək öz strateji planlarını həyata keçirməyə çalışan dövlətlərin mütəxəssisləri heç bir elmi əsası olmayan, heç bir tarixi qaynağa söykənməyən saxta tarix kitabları və məqalələri yazaraq Kürdləri Azərbaycanın, İraqın və Türkiyənin qədim yerli xalqı kimi təqdim etməyə, bu ərazilərdəki ən qədim və hətta orta əsrlərdəki Türk dövlətlərini Kürd dövləti kimi ictimaiyyətə sırımağa çalışırlar. Bu gün kürdlər Güney Azərbaycan şəhərlərində yeni taktikaya əl ataraq mağazalar yaradır, onların adlarını "Kürdüstan" qoyaraq xalqı bu ada alışdırmağa çalışır, tarixən silahsız Güney Azərbaycan Türklərini və hətta kürdlərin özlərini belə qətlə yetirən Simko kimi qaçaq-quldurları milli qəhrəman kimi təqdim edir, onlara kitab və məqalələr həsr edirlər. Onlar PKK kimi terrorist təşkilata maddi və mənəvi yardım göstərir, terroristbaşı Öcalanı müdafiə edərək Türkiyə əleyhinə təbliğat aparır, bununla bağlı Urmiyadakı Türk konsulluğunun binasını yandırır, Azərbaycanın qədim xalqını Kürd kimi təqdim edir, Türklər əleyhinə xarici dillərdə kitab və məqalələr çap etdirirlər. Quzey Azərbaycandakı boşluqdan istifadə edərək Azərbaycanla Türkiyə arasında ixtilaf yaratmağa səy göstərir, Quzey Azərbaycanın iqtisadi rıçaqlarını ələ keçirməyə çalışırlar.

Tarixən Kürdlərdən bu və ya digər dərəcədə öz məqsədi üçün istifadə edən Ruslar Sovet İttifaqı dönməində onlardan Türkiyəyə qarşı da istifadə etmiş və "PKK" adlı Kürd terrorist təşkilatının yaradıcı memarı olmuşdur. Bu təşkilatı yaratmaqda və ona ilk əvvəllər maddi və ideoloji-siyasi yardım göstərməkdə Sovetlərin əsas məqsədi ona qonşu olan və bölgədə ABŞ-a ən yaxın olan NATO üzvü Türkiyənin içində etnik çatışma salmaq və bununla da Türkiyəni parçalamaq idi. XX əsrin əvvəllərində ermənilərə qoyduğu stavkanı həmin əsrin 70-ci illərində Rusiya kürdlərə və Türkiyə ərazisindəki kommunistlərə qoyaraq ölkə daxilində böyük qarşıdurma yaratmağa nail olmuş və nəticədə minlərlə Türk gənci qətlə yetirilmişdi.

Kürdlərdən öz məqsədləri üçün istifadə edən dövlətlərdən biri də Böyük Britaniyadır. Belə ki, XX əsrin əvvəllərində Ortadoğu neft qaynaqlarını öz əllərinə almaq məqsədilə İngilislər də Kürdlərdən Osmanlı və Qacar dövlətlərinə qarşı istifadə etmiş, Osmanlı dövlətinin parçalanması nəticəsində yaratdıqları müstəmləkəsi olan İraq dövlətində Kərkükdəki zəngin neft yataqlarını ələ keçirərkən onlardan da yararlanmışdır. İngilislər həmçinin Güney Azərbaycanda Xiyabaninin başçılığı ilə qurulan Azadistan dövlətinə qarşı Şakak aşirətinin başçısı eşqiya Simkonu ələ alaraq onun bir sıra Güney Azərbaycan ərazilərini ələ keçirməsinə yardım etmişdilər.

Bu gün Kürdlərin toplu halda yaşadıkları ən böyük bölgə İngilislərin Osmanlı İmperatorluğundan qoparıb öz müstəmləkəsinə çevirdikləri İraqdır. Dəclə və Fərat çaylarının həyat verdiyi, neftlə zəngin, dünyanın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan bugünkü İraqın ərazisi 434000 kv. km, əhalisi Ərəblər, Türklər və Kürdlərdən ibarət 20 milyon nəfərdir. Müstəmləkə dönməində İngilislər milyonlarla para xərcləyərək Ərəb milliyyətçiliyini və etnik çatışmaları körükləyərək onları Türklərə qarşı qaldırmış, min illərlə birlikdə yaşayan xalqlar arasında düşmənçilik yaratmağa nail olmuşdu. İraq müstəmləkəçilikdən qurtulduqdan sonra da yeni yaradılan Yəhudi dövləti öz təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Qərbi Avropanın "Etnik çatışmalar" tezisindən istifadə edərək "Tövrat sərhədləri"ni - Dəclədən Nilədək - bir siyasi-ideoloji proqram halına salmaqla 1948-ci ildən bu proqramı həyata keçirməklə məşğuldur. Bu proqramın həyata keçirilməsində ilk hədəf Fələstin oldu. İsrailin Fələstinini işğalı ilk əvvəl Ərəb dünyasını bir araya gətirsə də sonradan İngiltərə, Fransa və ABŞ-ın İsrailə birgə fəaliyyətə keçməsi və Sovet İttifaqının da öz Yaxın Şərq maraqları xatirinə Ərəblərə arxa durması ilə Orta Doğu bir barıt çəmbərinə çevrildi. İlk böyük qarşıdurma Misir dövlət başçısı Camal Əbdül Nasirin Suveyş Kanalını milliləşdirməsi ilə başladı. Birləşmiş İngilis, Fransız və İsrail qüvvələri Sina yarımadasını işğal edərək

Suveyşə qədər irəlilədilər. Lakin bu ABŞ-ın maraqlarını təmin etmədiyindən İsrail-Fransa-İngiltərə İttifaqı Suveyşdən geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı. Bu hadisə İngilis və Fransızların Orta Doğudakı təsirlərinin kəsin olaraq sona çatması, ABŞ-ın bölgəni öz nüfuz dairəsinə almasının başlanğıcı oldu. Daha sonra Sovet İmperatorluğunun da tarixə qovuşması ilə bölgə demək olar ki, ABŞ-ın nüfuz dairəsinə çevrildi. Bölgədə şiltaqlıq edən üç dövlət - İraq, İran və Suriya qaldı. İlk hədəf də İsrailin təkidi ilə məhz İraq oldu.

Qeyd edildiyi kimi İraqın parçalanmasında ən çox marağı olan dövlət İsraildir. İsrail bu işdə ən çox ABŞ-a və onunla maraqları üst-üstə düşən İraq Kürdlərinə arxalanır. İsrail ABŞ və Kürdlərin köməyi ilə İraqı üç "dövlətə bənzər dövlətə" - Şimalda Kürd dövlətinə, Ortada Sünnü dövlətinə, Cənubda Şiə dövlətinə bölmək istəyirdi və bu gün də ona çalışır. Bu məqsədlə İsrail hələ 1950-60-cı illərdən başlayaraq İraq Kürdləri ilə sıx əlaqə yaratmış, onlardan öz çıxarları üçün bir maşa kimi istifadə etmişdi. Belə ki, Kürdlərin İraqın quzeyində Molla Mustafa Bərzaninin başçılığı ilə başladdıqları 1961-ci il üsyanından sonra İsrailin o zamankı Müdafiə Həzrinin müavini Şimon Peres Kürdlərin Avropa təmsilçisi, 1940-50-ci illərdə İsrailin agentli olan Kumran Əli Bədri xan ilə 1964-cü ildə gizli əlaqə yaratmış, daha sonra İsrail Kürd peşmərqə zabitlərindən bir qrupuna hərbi təlim keçmiş, Kürdlərə Ərəblərlə savaşımaq müqabilində Kürd dövlətinin qurulması, Kürdlərin inkişafı üçün hər cür maliyyə, hərbi və texniki yardım göstərməyə söz vermişdi və sözlərinə də əməl etmişdi. Bütün bunların müqabilində Kürdlər də İsrailə borclu qalmamış bir "Miq-21" Sovet vertolyotunun qaçırılaraq İsrailə təhvil verilməsində köməklik göstərmiş, İsrail də o dövr üçün çox yararlı olan bu hərbi vertalyotun texniki özəlliklərini öyrənərək bundan Misirlə 6 günlük savaşıda ərəblərə qarşı istifadə etmişdi. İsrail də 1967-ci ildə Ərəb ordularından ələ keçirdiyi Sovet silahlarını Kürdlərə bəxşiş verməklə bu münasibətlər daha da dərinləşmiş, Kürd lideri Molla Mustafa Bərzani iki dəfə - 1967 və 1973-cü illərdə İsraili ziyarət etmiş, İsrail yetkililəri tərəfindən yüksək səviyyədə qarşılanmış və beləliklə də bir İsrail-Kürd ittiqaqı yaranmışdı ki, bu "İttiqaq" indi də Mustafa Bərzaninin oğlu Məsud Bərzani vasitəsilə davam etdirilir. Bu "İttiqaq"ın daha da möhkəmlənməsində yəhudi dininə mənsub Kürdlərin də mühüm rolu vardır. Bu gün İsraildə Kürd əsilli minlərlə yəhudi dininə mənsub Kürd yaşamaqdadır ki, bunların da böyük bir qismi Bərzani aşirətinə mənsubdurlar. Bərzani tayfasından çox sayda məşhur xaxamlar çıxmış, yaşadıqları ərazilərdə dini tədris üçün mərkəzlər yaratmışlar ki, bu dini mərkəzlərdə müxtəlif yerlərdən gəlmiş öyrəncilər təhsil almaqdadırlar. Bu Bərzani ailəsinə mənsub yəhudilər ABŞ-dakı Yəhudi lobbisi ilə də sıx təmas

quraraq Kürd dövlətinin yaradılması üçün onlardan lazımi səviyyədə yararlanmağa çalışırlar.

İsrail-Kürd əlaqələri İsrailin Amerikadakı rəsmi lobbı təşkilatı olan Amerika İsrail Xalqla Əlaqələr Komitəsinin (AIPAC) bir qolu olan VIHHEP tərəfindən də dəstəklənir. VIHHEP (Vashington İnstitute for Hear East Polisi) İsrail lobbisinin iki məşhur üzvü olan Martin İnduk və Barbi Veinberg tərəfindən 1985-ci ildə qurulmuşdur. Bu təşkilat İraqın quzeyində bir Kürd dövlətinin qurulmasına çalışan ABŞ-da ən öndə gələn təşkilatdır. Orta Doğu siyasətini keçmiş Klinton iqtidarı VIHHEP və digər İsrailiyönlü təşkilatların kontroluna vermiş və israrla Quzey İraqda bir kürd dövlətinin qurulması üçün strategiyanın hazırlanmasını tapşırırmışdı.

Lakin üzdə nə zaman Kürd məsələsi siyasi gündəmə gəlirsə, ABŞ və hətta İsrail belə həmişə Türkiyənin yanında olduqlarını və Türkiyəyə yönələn bölücü terrorun əleyhinə olduqlarını bəyan edirlər. İşdə isə bunun əksini edirlər.

Bütün bu deyilənlər onu göstərir ki, İsrail Orta Doğuda öz varlığını qoruyub saxlamaq, "Ərəb dənizi"ndə boğulmamaq üçün 1950-ci illərdən başlayaraq bu coğrafiyadakı dövlətləri "dövlətə bənzər dövlətlərə" parçalamaq üçün hər şeydən, xüsusilə də ABŞ dəstəyi və "Kürd kartı"ndan maksimum istifadə edir. Artıq pəşmərgə dövləti İsrailin dövlət siyasətidir.

Tarixən "Kürd kartı"ndan istifadə edən dövlətlərdən biri də İran olmuşdur. İraq kürdlərindən tarixən İsraildən sonra İran və ABŞ da öz məqsədləri üçün istifadə etdi. 1950-1960-cı illərdə ABŞ-ın bölgədəki ən önəmli müttəfiqlərindən biri də İran diktatoru, Türk düşməni Rza şah Pəhləvi idi. ABŞ-ın istəyi ilə İsrailə Rza şah arasında bir iş birliyi yaradılmış, MOSSAD SAVAK-ın təkmilləşməsi üçün lazımi yardımda bulunmuşdu. İsrailə İran arasındakı bu ittifaq Rza şahın İraqın quzeyindəki Kürd üsyanını dəstəkləməsi ilə daha da möhkəmlənmişdi. Beləliklə İsraildən sonra İran da İraqa qarşı bu "Kürd kartı"ndan maksimum yararlanmağa çalışmışdı. Rza şahın tam güvənməyən Kürdlərin inamını qazanmaq üçün Rza şah ABŞ-ın da bu kürd üsyanını dəstəkləməsinə səy göstərirdi.

İraq ilə Sovet İttifaqı arasında imzalanan "Müqavilə"dən bir ay sonra Moskvadakı zirvə görüşündən qayıdan Niksonla birgə Kısincer də Tehranda Rza şahla bir gizli müqavilə bağlayaraq Amerikanın da İraqdakı kürd üsyanını dəstəkləməsinə qərar verilir. Beləliklə Amerika da o dövrdən başlayaraq "Kürd kartı"ndan istifadəyə başlayır. Bu məqsədlə ABŞ İraqlı Kürdlərə 16 milyon dollarlıq ilkin yardım göstərir. ABŞ-ın dəstəyi ilə Kürd üsyanının əhatə dairəsi və təsiri daha da böyüyür. Beləliklə İran və ABŞ-ın da iştirakı ilə

1972-75-ci illər ərzində İraqda şiddətli bir daxili savaşı yaşanır. 1975-ci ildə İraqla Rza şah arasında bağlanan "Əlcəzair Müqaviləsi" bu daxili savaşı İraqın xeyrinə həll edir. Bu müqaviləyə görə İraqın Böyük Britaniyanın müstəmləkəsi olan dövrlərdən İraqın tam nüfuz dairəsindən olan, İraq İran sərhəddində yerləşən və dənizə çıxışı təmin edən strateji əhəmiyyətli Şattül-Ərəb çayından İranın da müştərək şəkildə istifadəsinə qərar verilməsi Kürd üsyanının ölümü oldu. Çünki Rza şah artıq İraqdan istədiyini əldə etmiş və Kürdlərə heç bir ehtiyac qalmamışdı. İran da öz növbəsində Kürdləri dəstəkləməyəyi barədə İraqa söz vermişdi.

Deyilənlər onu göstərir ki, o dövrdə İraqda Kürdləri dəstəkləyən üç önəmli gücdən ikisi, yəni İran taktiki manevr edərək Kürdlər vasitəsilə İraqa təzyiq göstərməklə İraqdan öz istədiyini əldə etməyə çalışır, ABŞ İraqı Sovetlərin deyil, öz nüfuz dairəsinə almaq istəyir, İsrail isə öz strateji hədəflərinə ulaşmaq üçün "Kürd dövləti" projesinin memarı və dəstəkçisi kimi çıxış edirdi. O dövrdə İran və ABŞ öz istədiyinə nail oldu, İsrail isə yox.

Daha sonra İranda şah rejiminin devrilməsi, ardınca 8 illik İraq-İran savaşı hər iki ölkəni zəif duruma düşürərək onları tükətdi. Müstəmləkəçi dövlətlər bundan maksimum yararlanmağa çalışırlar. Ardınca Sovet İmperiyasının da çöküşü İraqı tamamilə müdafiəsiz buraxdı. Dünya ikiqütblülükdən təkqütblülüyə keçdi. ABŞ İraqı işğal etdi.

Bu və ya digər dərəcədə bölgədə söz sahibi olan Türkiyə isə passiv mövqe tutduğundan proseslərdən özünü kənarlaşdırmış oldu. Türkiyə XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Avropa Birliyini özünə ana hədəf olaraq seçməklə AB-yə daxil olmaq çabaları içərisində zaman itirdi və beləliklə də Orta Doğu siyasətinin xaricində qaldı. Türkiyə Avropanın tələblərini yerinə yetirməklə boşuna vaxt itirərkən bölgənin gələcəyi üçün öz planlarını həyata keçirməyə səy göstərən güclər İsrailmərkəzli siyasət formalaşdıraraq bölgənin min illik hakimi olmuş Türkləri passiv bir duruma düşürməyə çalışmaqdadırlar. Türkiyə bu gün öz sözünü deməsə, öz kəskin mövqeyini ortaya qoymasa, sabah gec olacaq. Bu gün İraq Türkmənlərinin müdafiəsi əslində Türkiyə də daxil olmaqla bütün bölgə dövlətlərinin özlərini müdafiəsidir. Bunu heç bir bölgə dövləti unutmamalıdır.

Doğrudur, Türkiyə ikinci İraq savaşına qatılmamaqla təkcə Səddam sonrası İraqın deyil, bütövlükdə bölgənin taleyinin müəyyənləşməsində taktiki səhvə yol verdisə, Türkiyənin qonşuluğunda xarici güclərin yardımı ilə bir Pəşmərə dövləti qurulmasına səy göstərilməsinə və Türkiyə üçün əbədi problem yarada bilməsinə hələlik göz yumsa da, İraqda yaşayan dörd milyona yaxın qardaşlarımız olan Kərkük Türklərinin soyqırımı məruz qalmasının

qarşısını bu və ya digər dərəcədə ala bilməsə də, bizcə, əslində ABŞ da İraqa hərbi qüvvə yeritmək, İraqı bombarduman etmək və bölgənin ən güclü dövləti olan Türkiyəni, ən köklü xalqı olan İraq Türkmənlərini hesaba almamaqla çox böyük strateji səhvə yol vermiş oldu. Bölgədə şıltaqlıq edən İran və Suriya kimi dövlətləri qorxutmaq məqsədi ilə atılan addım ABŞ-ın Vyetnamdan sonrakı ikinci səhvidir. Bölgədəki və dünyadakı tarixi strateji müttəfiqlərini heç bir dövlətçilik ənənəsi olmayan bir peşmərgə çıxarlarına qurban vermək hər halda ABŞ kimi bir super İmperatorluğa yaraşan siyasət deyil. Bölgədə bir peşmərgə dövləti yaratmaq əslində ABŞ-ın deyil, müvəqqəti olaraq yalnız İsrailin çıxarlarına uyğun ola bilər. ABŞ kimi nəhəng bir dövlətin on illərlə mərhələ-mərhələ qazandığı müsbət imici bölgənin 98 faizini təşkil edən və bu bölgədə beş min illik dövlətçilik ənənələri olan xalqları 2 faizlik bir peşmərgə çətəsi və Tanrı tərəfindən qarğınmış, İsa Məsihi çarmıxa çəkmiş bir xalqa qurban vermək ABŞ-ın heç bir istəyini yerinə yetirməyəcək, əksinə, onun gələcəkdəki çöküşünün başlanğıcı sayılacaq.

Bu gün anqlosakson imperializm modelini bütün Orta Doğu ölkələrinə tətbiq etməyə çalışan İsrail, ABŞ və müttəfiqləri sanki gücləri azmış kimi "Kürd kartı"ndan da maksimum yararlanmağa çalışır, ABŞ dövlət modelini bu bölgədə tətbiq etməyə səy göstərirlər. Onlar Kürd və digər məzhəb "Kartları" ilə İraqı üç - Sünni, Şiə və Kürd, İranı beş - Kürdüstan, Farsistan, Bəlucistan və əgər gerekərsə, Azərbaycan və Türkmənistan (əlbəttə, biz buna inanmırıq - A.M.), Suriyanı üç - Ələvi, Sünni, Durzi, Türkiyəni altı və ya ən azı üç - Kürdüstan, Ermənistan (Pontus, İyonya, Mərmərə) Anadolu kimi əyalət dövlətlərinə bölmək, İsrail, Filistin (bütün bunlardan sonra Filistin. Çünki əgər Filistin öncə yaradılsa və tanınsa bu Ərəb dünyasının gücünü artırır - A.M.), İordaniya, Livan və hətta Gürcüstan, Ermənistan və Quzey Azərbaycan Respublikalarını da bunlara qatmaqla Böyük Orta Doğu Birləşmiş Ştatları adlı bir əbədi çatışma Konfederasiyası yaratmaq istəyirlər. Məqsədləri yəhudilərin tam təhlükəsizliyini təmin etmək, müxtəlif millətli, müxtəlif dilli, müxtəlif dinli, müxtəlif mədəniyyətli, müxtəlif adət-ənənəli federasiya yaratmaq, "parçala, hökm sür" siyasəti yeridərək bölgənin yeraltı və yerüstü sərvətlərindən maksimum istifadə etməkdir. Araşdırıcılar göstərirlər ki: "İsrailə ABŞ arasında bu projədə anlaşılmayan yalnız bir məsələ var, o da Federasiyanın mərkəzi məsələsidir. Belə ki, İsrail Federasiyanın mərkəzi kimi Qüdsü, ABŞ isə İstanbulu görür" (Bax: Prof. Dr. Anıl Çeçen, Ortadoğu və Türkiyə, Azərbaycan dərgisi, haziran 2004, səh. 11).

Göründüyü kimi bütün bunlar hələ kağız üzərində qalan projelərdir. Əslində İraqın bu gün sünni, şiə və kürd bölgələrinə parçalanması və İraq

Türkmənlərinin bu bölgüdən kənarda saxlanılması zəncirvari reaksiya kimi bütün bölgə ölkələrinə yayıla bilər və nəticədə (Türkiyə və Azərbaycan da daxil) bütün bölgə ölkələri öz müstəqilliklərini müvəqqəti də olsa itirər, bölgə bütünlüklə imperialist güclərin nüfuz dairəsinə düşər. Ona görə də bütün bölgə ölkələri İsrailin və ABŞ-ın bütün bölgəni təhdid altında saxlayan bu strateji planının iflası uğramasına çalışmalı, sülh, istiqrar və düzəni qoruya biləcək yeni bir strategiya işləyib hazırlamalı və onu həyata keçirməlidirlər.

Son olaraq bir məsələni də qeyd etməyi lazım bilirəm ki, bölgədə tarixən yaşayan və bu gün onlardan bir maşa kimi istifadə edilən xalqlar anlamalıdırlar ki, neft onların yox, ərəblərin ərazilərindədir. Son söz də onların yox, ərəblərin olacaq. Sömürgeçilər öz istədiklərinə nail olan kimi Kürdlər tamamilə unudulacaq. Neft tükənən kimi isə onlardan bu gün öz məqsədləri üçün istifadə edən sömürgeçi dövlətlər də regiondan püstü-pələnglərini yığıdırıb rədd olub gedəcəklər. Bu bölgədə yenə də tarixən yaşamış xalqlar - Türklər, Ərəblər, Kürdlər, Farslar, Yəhudilər və b. qalacaq. Bu gün böyük güclərə arxalanıb düşmənçilik edənlər, onların istəklərini yerinə yetirənlər gələcək nəsillərini düşünsünlər, onları zərbə altında qoymasınlar. Əks təqdirdə bölgənin min illik hakimi-mütləqi olan xalqlar min illik səhvlərini bir də təkrar etməyəcəklər.

2.11. Dostlarımız və düşmənlərimiz

Bu gün Yer kürəsində yeni bir düzən, yeni bir dünya formalaşdırılmaqdadır. Bu yeni düzəndə biz Türklər də öz yerimizi müəyyənləşdirməli, dostumuzu-düşmənimizi bəirləməli, tanımalıyıq.

Siyasət, tarix boyunca zaman-zaman hökmdarlardan hökumətlərə, ayrı-ayrı siyasi xadimlərdən xarici siyasət idarələrinə həvalə edilmiş, açıq rejimlərdə isə hətta basın və yayının nəzarətinə keçmişdir. Siyasi "aktyorlar"ın fəaliyyət dairəsi genişləndikcə, xətalərin sayı da azalmışdır. Artıq xarici siyasətin demokratikləşməsi, qərarların düzgünlüyü və gücü baxımından önəm qazanmışdır.

Diplomatiyada uzun zaman forma məzmunundan üstün tutulduğundan, formadakı yanlışlıqlar və ya protokol xətaləri bəzən ciddi səhvlərə yol açmışdır. Bu sahədə qayda-qanunlar daha çox inkişaf etdirilmiş, hətta bu formalizm gülünc təfərrüatlara gətirib çıxarmışdır. Diplomatiya tarixi bunun rəngarəng örnəkləri ilə doludur. Bu gün belə protokoldan kənara çıxa bilməyən, bu qaydaları tətbiq edən və hətta siyasəti hökmdarların idarə etdiyi dövlətlərə də rast gəlirik.

Dövlətçilik ənənələrini yadırgamış Azərbaycan kimi ölkələrdə bütün bunlar daha qabarıq görünməkdədir. Heç bir diplomatik təcrübəsi və hətta adi siyasi biliyi olmayan təsadüfi insanların bu imtiyazlı və çox ciddi fəaliyyət sahələrində çalışması və ya çalışdırılmaları son anda dövlətimizi çıxılmazlıqlarla qarşılaşdırmışdır. Bütün bunların nəticəsidir ki, son 20 illik müstəqilliyimiz tarixində bir nəfər də olsun uğurlu xarici diplomatımız özünü cəmiyyətə təsdiqlədə bilməmişdir.

Bu məsələlərdə obyektiv səbəblərlə yanaşı, subyektiv səbəblər də az rol oynamamışdır. Belə ki, Azərbaycan Dövlətinin, bütün məsələlərdə olduğu kimi, xarici siyasət məsələlərini də bir baş, bir şəxs yönləndirir. Bir başın ağıl tutumu isə bu qədər mürəkkəb mexanizmi idarə etmək qabiliyyətinə malik ola bilməz.

Hər şeyə qadir olan Tanrı belə bəşəriyyəti öz elçiləri, öz yardımçıları ilə idarə etməyə üstünlük verir. Atalar söyləmişkən: "Bir baş yaxşıdırsa, iki baş, üç baş və s. daha yaxşıdır", "Tək əldən səs çıxmaz". Çıxsas da bugünkü Azərbaycandakı kimi çıxar!

Xarici siyasətlə bağlı indiyə qədər çox şeylər söylənmiş, çox əsərlər yazılmışdır. Ümumi nəticə bundan ibarət olmuşdur ki, xarici siyasətin riyazi düsturu yoxdur. Xarici siyasət dinamikdir. Xarici siyasət hərəkətsizliyi sevmir. Xarici siyasətin hərəkət nöqtəsi milli mənfəətdir.

Xarici siyasət yalnız bəlli bir zaman və məkan daxilində milli hədəflərə görə təsbit edilir və ona uyğunlaşdırılır.

Milli hədəflərin iki növü vardır:

1. Aktiv milli hədəflər;
2. Passiv milli hədəflər.

Gələcəyə geniş üfüqdən baxan, dinamik inkişafı əsas götürən millət və dövlətlərdə aktiv milli hədəf hakimdir. Bir milləti və dövləti böyük hədəflərə doğru aparmaq onun dünyadakı rolunu və yerini müəyyənləşdirmək, bu gününü və gələcəyini sağlam əsaslar üzərinə oturtmaq, milli ruhu və milli həyəcanı daim oyaq saxlamaq, tarixi bağları ilə əlaqələrini inkişaf etdirmək aktiv hədəflər sayılır.

Passiv milli hədəflər isə o ölkə və dövlətin status-kvo və ya mövcud durumunu saxlamaqdır. Mövcud durumu olduğu kimi mühafizə etmək, hər cür inkişaf və ixtilafdan kənarda qalmaq, bir növ, dünyaya arxa çevirməkdir. Bu cür millət və dövlətlər ruhi və maddi cəhətdən yaşlasır, dünya hadisələrində heç bir rol oynamır, heç bir söz sahibi ola bilmir və sonda tarixə mal olur.

Siyasət dəyişən və dəyişməyən faktorlarla bağlıdır. Dəyişməyən faktorların başında Vətən gəlir.

Vətən dünya siyasi coğrafiyasında xarici siyasəti şəkilləndirən ən önəmli və dəyişməyən faktordur. Əslində Vətən millətlərin taleyini müəyyənləşdirən ən mühüm amildir. Ona görə də bu gün ağıllı millətlər - tarixdə olduğu kimi - kütləvi köç edib Vətən dəyişdirmirlər. Vətən dəyişikliyi millətləri başqalaşdırır.

Siyasətdə dəyişməyən faktorlardan biri də qonşulardır ki, bu məsələ üzərində daha çox dayanacağıq.

Qonşular məsələsində, bir millət və dövlət olaraq, bizim seçim haqqımız azdır. Doğrudur, atalarımız söyləyiblər ki: "Qonşun pisdür, köç qurtar". Ancaq bu deyim fərdlər və ailələr üçün mümkün olsa da, millətlər və xalqlar üçün doğru deyildir.

Bir-birindən fərqli bir qonşuluq ortamında yaşamaq o qədər asan deyil. Hər bir qonşumuzun bugünkü dünya şərtlərinə tərs düşən və çox da bərabər olmayan alışqanlıqları və hədəfləri vardır. Bu baxımdan vəziyyətimiz daha ağırdır. Belə ki, on bir kilometrlik qardaş Türkiyə və qismən də Gürcüstan və Türkmənistan sərhədlərimizi çıxmaq şərti ilə məmləkətimiz üç tərəfdən iddialı

və düşmən dövlətlərlə əhatə olunmuşdur. Bu iddialı dövlətlərin hər birinin Azərbaycana aid xüsusi düşüncə tərzı və planları vardır.

Təbii ki, bu iddialı və düşmən dövlətlər içərisində Rusiya birinci yeri tutur. Bugünkü Rusiya iki yüz illik müstəmləkəsi olan Azərbaycanın müstəqil bir dövlət olmasını həzm edə bilmir. Bütün daxili və xarici rıçaqlarını işə salaraq hər vəchlə Azərbaycanın inkişaf edib güclənməsinə mane olur. Baş kəsilsə də, iliyi vurulmayan Rusiya yenidən dirilməkdə, yeni imperialist əməllərinə dönməkdədir. Bu məqsədlə Rusiya keçmiş Sovet dönəmindən qalmış (Azərbaycan və Gürcüstandakı) hərbi birləşmələrini Ermənistan ərazisində yerləşdirərək regionda söz sahibi Türkiyənin əl-qol açmasına imkan verməmək və keçmiş müstəmləkələri olan Azərbaycan və Gürcüstanı daim basqı altında saxlamaq niyyətindədir.

Rusiyanın yeni hərbi doktrinasında Sovet dövründəkindən də sərt elementlər vardır. Bu ünsürlərdən ən başlıcası nüvə silahlarının taktərəfli işlədilməsinin öngörülmesidir.

Rusiya demokratik və iqtisadi islahatlar əvəzinə daha çox avtoritar bir sistem formalaşdırmaqdadır. Ordu dövlət həyatında yenidən söz sahibi olmaqla, ölkənin bütün idarəçiliyi keçmiş DTK-nın əvəzləyicisi Federal Təhlükəsizlik İdarəsinə həvalə edilməkdədir. Ən təcəccüblüsü isə ABŞ, NATO və Qərb dövlətlərinin Rusiyadakı bu məsələlərə seyrçi qalması, hətta bəzən dəstək verməsidir.

Rusiya çox gözəl dərk edir ki, Azərbaycan birləşib tam müstəqil dövlət olarsa, nəinki Qafqazda, hətta bütün regionda söz sahibi olar və bununla da Qafqaz bütünlüklə onun əlindən çıxar. Ona görə də Rusiya hər vəchlə Azərbaycanı zəiflətməyə, onu iç savaşa təhrik etməyə və süni "Qarabağ problemi" yaradaraq Azərbaycanla Ermənistan arasında münasibətləri gərginləşdirməklə regionda öz maraqlarını həyata keçirməyə cəhd göstərir. Bu yöndə ermənilərdən bir maşa kimi istifadə edir.

Rusiya hətta bugünkü zəif durumunu görüb Azərbaycanın və bütün keçmiş müstəmləkələrinin başqalarının müstəmləkəsi olmasına da razıdır. Çünki bilir ki, təfəkküründə qul psixologiyası olan bir xalqı istənilən anda öz nüfuz dairəsinə keçirmək mümkündür. Bu, imperialist təfəkkürlü xalqların və dövlətlərin strateji hədəflərinin tərkib hissəsidir.

Rusiyadan sonra bu iddiada olan ikinci düşmən dövlət İrandır. Türkün qanına susamış bu şovinist dövlətlə çox həssas davranmaq lazımdır. Uzun müddət bərabər yaşamış, mədəniyyətləri bizimlə qaynayıb-qarışmış, müştərək din, dil və ədəbiyyat birliyi yaratmış və bütün bunları mənimsəyərək öz adına çıxmış, Türkün iliyinə işləmiş bu şovinist millət daim Türkü arxadan

vurmuşdur. Azərbaycan Türkünün böyük bir qismini öz içində əritməyə çalışan, bütün təfəkkürünü miflər, rəvayətlər üzərində quran, dindən də siyasi məqsədlər üçün istifadə edən irticaçı, cinayətkar bir rejim yaradan bu sovinistlərlə özəl siyasət qurmaq tələb olunur.

Bilgisiz gələcəyə addımlamaq olmaz. Xarici siyasətdə tarixi bilgi, tarixi analiz çox önəmlidir. Tarixi yaxşı bilmədən bugünü və gələcəyi dəyərləndirmək, milli hədəfləri müəyyənləşdirmək, siyasət yürütmək böyük xətalara yol açə bilər. Ona görə də İranın yalnız dövlət olaraq yox, farsların xalq olaraq da Türklərə qarşı duyğu və tutumlarını tarixi aspektdən geniş analiz etmək gərəkdir. Bu, əslində, bütün tarixi Türk düşmənlərinə aid bir məsələdir.

Diplomatik təcrübəsi olan heç bir millət və dövlət heç bir şeyi təsadüflərin ixtiyarına buraxmaz. Bütün qərar və aksiyalar geniş təhlil və analiz edildikdən, hədəflər bəlli olduqdan sonra həyata keçirilməlidir. Bu məsələdə yalnız milli çıxarlar nəzərə alınmalı, heç bir dini, məzhəbi təəssübkeşliyə yol verilməməlidir. Tarixdə söz sahibi olmuş bir millətin bütün maddi və mənəvi dəyərlərini mənimsəyib özününküləşdirən və Türkə qarşı daim içində kin daşıyıb nəsil-dən-nəslə ötürən bir millətlə - farsla quru və çürük, heç bir işə yaramayan diplomatik dillə davranmaq millətimizə heç bir xeyir gətirməyəcək. Millətimiz bilməlidir ki, bu Vətənin sahibi, bu minillik mədəniyyətlərin yaradıcısı Özüdür. Ona sahib çıxıb farsı öz bölgəsinə sıxışdırmaq isə Türkün tarixi vəzifəsidir. Öz vəzifəsini yerinə yetirməyən hər bir fərd və millət isə başqalarına yem olar.

Rusiya və İrandan, rus və farsdan sonra bu iddiada olan üçüncü dövlət (əgər buna dövlət demək mümkündürsə - A.M.) Ermənistan və haylardır. Zətən tarixə bəlli heç bir hayəstan dövləti yoxdur. Və bu etnik qrupun, ümumiyyətlə, dövlətçilik anlayışı olmayıb. Ermənistan Respublikası adlandırılan bu amorf toplum isə Rusiyanın regiondakı muxtar qurumundan başqa bir şey deyildir.

Rusiya regionda bu Muxtar qurum vasitəsilə öz siyasətini yürüdür və ərazisini bu "taxtabaşların" köməyi ilə genişləndirməyə səy göstərir. Etiraf etmək gərəkdir ki, buna nail də olur.

Biz bu "çağırılmamış qonaq"larla siyasətimizi qurarkən əsas diqqətimizi Rusiyaya və qismən də İrana yönəltməli, onlarla münasibətlərimizi tənzimləməliyik.

Unutmamalıyıq ki, Ermənistanda bütün hakimiyyət məsələlərini Rusiya həll edir. "Qarabağ məsələsi"nin açarı da Ermənistanın deyil, məhz Rusiyanın əlindədir. Ermənistanda hər hansı bir hakimiyyətin dəyişməsi Qafqazda heç

bir prinsipi dəyişə bilməz. Ona görə də Rusiyaya təklidə gücümüz çatmadığından biz siyasətimizi Rusiyadan daha güclü olan Amerika və onun regiondakı ən yaxın müttəfiqləri olan Türkiyə və İsrailə, həmçinin bizim günümüzdə olan Gürcüstanla qurmalı və nəyin bahasına olursa-olsun, NATO-nun tam hüquqlu üzvü olmalıyıq.

Bu gün artıq Qafqaz dünya dövlətlərinin, beynəlxalq təşkilatların - ABŞ, İngiltərə, Türkiyə, BMT və ATƏT-in maraq dairəsinə çevrilib və bu dövlət və təşkilatlar çalışırlar ki, Qafqazda sabitlik, sakitlik olsun, iqtisadiyyat yüksəlsin, demokratiya ön plana keçsin. Bunların həyata keçməsi isə, daha çox, bir dövlət və bir millət olaraq bizim özümüzədən asılıdır.

Bu iddialı və düşmən dövlətlərlə yanaşı iddialı, lakin dost, qonşu dövlətlər də vardır.

Bu dost dövlətlər içərisində birinci yeri təbii ki, dili bir, dini bir, canı bir, qanı bir Türkiyə Respublikası və Türk milləti tutur. Milli lider Elçibəyin söylədiyi kimi: "Biz bir millət, iki dövlətik".

Türkiyənin yüksəlişi bizim yüksəlişimiz, Türkiyənin inkişafı bizim inkişafımız, Türkiyənin hər hansı bir qələbəsi bizim qələbəmiz, hər hansı bir məğlubiyyəti bizim məğlubiyyətimizdir.

Biz bütün xarici siyasətimizi Avropa ilə çulğalaşan, Avropa ilə Asiya arasında bir körpü rolunu oynayan, bizi bütün dünya təşkilatlarında müdafiə edən Türkiyə ilə uyğunlaşdırmağa çalışmalıyıq.

Biz, həmçinin, bir çox mübahisəli məsələlərimiz olsa da, dili bir, dini bir, canı bir, qanı bir Türkmənistan Respublikası və Türkmən xalqı ilə də xarici siyasətimizi uyğunlaşdırmalı, beynəlxalq aləmdə bir-birimizə dayaq durmalıyıq. Mübahisəli məsələlərimizi heç bir vasitəçi olmadan özümüz danışdıqlar yolu ilə həll etməyə çalışmalı, kimsənin aramıza girməsinə yol verməməliyik.

Biz, bizimlə tarixi qonşuluqda yaşayan və bu gün Rusiyanın əli ilə bizim günümüzdə salınan Gürcüstan Respublikası və gürcü xalqı ilə də siyasətimizi uyğunlaşdırmalı, vahid düşmənimizə qarşı birgə xarici siyasətin önəmli faktoru və qüvvətli qaynağı sayılan milli dirəniş, birlik və bərabərlik nümayiş etdirməliyik. Beynəlxalq aləmdə bir-birimizə dayaq durmalı, mübahisəli məsələlərimizi heç bir vasitəçi olmadan özümüz danışdıqlar yolu ilə həll etməyə çalışmalıyıq.

Bu baxımdan bizim və Gürcüstanın da üzv olduğu GUAM (Gürcüstan-Ukrayna-Azərbaycan-Moldova) Birliyini daha da möhkəmləndirməli, bu Birliyə dost ölkələrin - bircə, Qazaxıstan, Özbəkistan və Rumınyanın da cəlb edilməsinə səy göstərməliyik.

Bütün bu deyilənlərin yekunu olaraq qeyd edim ki, xarici siyasətimizi milli mənafeələr baxımından həll etməli, strategiya və taktikamızı müəyyənləşdirərkən ölkəmizin və xalqımızın dostu və düşməninə bəlli etməli və bunu xalqa çatdırmalı, dostla dost, düşmənlə düşmən kimi davranmalı, xarici siyasətimizi istedadlı diplomatlar ordusuna tapşırmaq, aktiv və dinamik milli hədəfləri əsas götürməli, demokratiyanı müdafiə etməli, diktatorlara qarşı çıxmalıyıq.

2.12. Milliyyətçilik bir Milli Kimlik məsələsidir

İnsanın yaradılışı haqqında üç dünyagörüşü mövcuddur:

1) Dini; 2) Elmi; 3) Fəlsəfi. Dinin də öz elmi, öz fəlsəfəsi vardır.

Dini-fəlsəfi dünyagörüşə görə bütün insanlıq bir ata-ananın, yəni Həzrəti Adəmlə Həvvə ananın cocuqlarıdır. İnsanlığın bir kökdən törədiyi və daha sonra ailələrə, qəbilə və tayfalarə və nəhayət xalq və millətlərə ayrılmasını səmavi dinlər olan Musəvilik, Xristianlıq və İslam qəbul etmişdir. İnsanlıq anlayışı baxımından bu dünyagörüş sağlam bir əxlaqi təmələ dayanır. Çünki bu dünyagörüş insan sifətində yaradılan və ya mövcud olan hər kəsi bir-birinin qardaşı, bacısı hesab edir.

İslamın müqəddəs Kitabı olan Qurani-Kərimin 49-cu surəsi "Hucurat"ın 13-cü ayəsində böyürülür ki:

"Ey İnsanlar! Doğrusu Biz (Tanrı - A.M.) sizləri bir kişi və bir qadınlardan yaratdıq. Sonra bir-birinizi tanıyasınız deyər sizi millətlərə və qəbilələrə ayırdıq. Allah yanında ən hörmətli olanınız Ondan ən çox qorxanınız, pis əməllərdən ən çox çəkinəninizdir. Allah hər şeyi bilən və xəbərdar olandır" (Əl-Hucurat, 13)

Beləliklə ortaya ayrı-ayrı dillər, müxtəlif rəngli insanlar və nəhayət, müxtəlif mədəniyyətlər çıxmışdır. Sosial bir varlığa çevrilən insan fərdi səviyyədə olduğu kimi, ictimai səviyyədə də fərqlənməyə başlamışdır. Toplum içində fərdlər bir-birindən dillərinə, antropoloji quruluşuna, adət-ənənələrinə, mədəniyyətlərinə və nəhayət, dinlərinə, inanclarına görə fərqlənmişlər. Müqəddəs ayədə buyrulur ki:

"Göylərin və Yerin yaradılışı, dillərinizin və rənglərinizin müxtəlifliyi də Onun (Allahın - A.M.) qüdrət əlamətlərindəndir" (Ər-Rum, 22).

Hər hansı bir xalq, millət bir-birindən nə qədər fərqli olsa da onların bir-birlərinə bənzərlikləri daha çoxdur. Əslində bəşəriyyət bir-birinə binzər və bənzəməz tərəfləri ilə rəngarəng bir çiçək dəstəsi kimidir.

Üstün ağıl, zəka və iradə, iman, inam, eşq, əxlaq, nitq, alət yaratma və işlətmə və s. kimi xüsusiyyətlər yaradılanlardan yalnız insana məxsus

olduğundan bütün mədəniyyətlərin, elmin, fəlsəfənin və ideologiyaların da yaradıcısı insanlardır. Müqəddəs ayədə buyrulur ki:

"Biz (Allah - A.M.) insanı ən gözəl biçimdə yaratdıq" (Ət-Tin, 4).

Dini dünyagörüşdə insan bütün yaranmışların əsrəfi, aləmlərin, kainatın, bütün varlıqların göz bəbəyi kimi vəsfləndirilmişdir. Bu baxımdan insan oğulları bir-birinin dostu, qardaşı, sirdaşdır. Bütün bunlarla yanaşı bəşər həyatı eyni zamanda bir yarış və bir imtahan meydanıdır. Bir toplum içində fərdlərin bir yarışı olduğu kimi bəşəriyyətdə də millət və xalqların arasında bir rəqabət, bir yarışma mövcuddur. Bu rəqabət və yarışma millət və xalqları yaradıcılığın, inkişafın çox qüvvətli bir ünsürünə çevirmiş, onları hərəkət və fəaliyyətə sövq etməklə mənəvi bir motor rolu oynamış və oynamaqdadır. Çox təəssüflər olsun ki, millət və xalqlar arasındakı bu rəqabət, bu yarış inkişafa, sevgiyə, birliyə və bütövlükdə insanlığa xidmət əvəzinə zaman-zaman çox vəhşi, barbar, insafsız, mərhəmətsiz mücadilələrə, müharibələrə səbəb olmuş, Tanrısı bir, mənşəyi bir, əsl-i-kökü bir olan insanı ağır məşəqqətlərə düçar etmişdir. Doğrudur, rəqabət, yarış, mübarizə təkcə insan həyatının, millət və xalqların deyil, bütün təbiət və cəmiyyətin dəyişməz bir qanunudur. Ancaq bu qanundan yaradılmışların əsrəfi sayılan idrak və zəka sahibi olan insanoğlu insanlığın xeyrinə istifadə etməli idi. Fəqət nə yazıq ki, belə olmadı.

Hirs, qəzəb, kin, ehtiras, qisas, qısqanclıq, qan tökmək və s. bu kimi heyvani nəfslər insan təbiətinin bir parçasına çevrildi. Müqəddəs ayələrdə buyrulduğu kimi:

"İnsan yaxşılıq (etmək - A.M.) etdiyi kimi pislik də (etmək - A.M.) istəyər" (İsra, 11). "İnsan həqiqətən mənfəətinə çox düşgündür" (Əl-Adiyat, 8). "İnsan həqiqətən çox həris, tamahkar və kəmhövsələ yaradılmışdır" (Əl-Məaric, 19). "İnsan özünü dövlətli sayaraq azgınlıq edər" (Əl-Ələq, 7,6).

Bütün bunlarsa insanı və bütövlükdə insanlığı bir-birindən fərqləndirmiş, mübarizəyə sövq etmişdir. Məhz bu mübarizə və vəhdətdən də ailələr, tayfalar, qəbilələr, ümmətlər, xalqlar və millətlər meydana gəlmişdir.

Ailə insanlığın keçdiyi hər mərhələdə və hər yerdə mövcud olmuş və olmaqdadır. Ailə özündən böyük bütün toplumların - tayfaların, qəbilələrin, xalqların, ümmətlərin, millətlərin çəyirdəyidir.

Eyni dinə inananların təşkil etdikləri bəşər topluluğuna ümmət deyilir. Xalq və millətdən daha geniş bir topluluq olmasına baxmayaraq, insanlıq ümmət mərhələsini bugünkü millət şüuruna çatmadan öncə yaşamışdır. Şübhəsiz ki, geniş anlamda ümməti təşkil edən topluluqlar ayrı-ayrı dil və mədəniyyətə malik olan etnoslardan meydana gəlmişlər ki, bu etnoslar daha sonra özlərini millət olaraq ifadə etmişlər.

Bugünkü anlayışla millət məfhumu XVIII əsrin sonlarında meydana gəlmişdir. Bunun ilk öncə Avropada meydana gəlməsi ilə bütün XIX əsr boyu güclü bir axın kimi dünyanı sarsıtdı.

Millət, Milliyət və Xalq sözü bir çox dillərdə başqa-başqa anlamlarda işlənmişdir. Etimoloji cəhətdən millət (nasion) latınca "irq" və ya "doğuş" terminindən törəmişdir. İlk çağlarda qəbilələrlə bağlı bir anlam daşımış, fəqət sonralar sadəcə bir xalqı və ya "ərazi əhalisi"-ni (folk) və milliyəti (nasionali) deyil, eyni zamanda, müstəqil və hökmran olan dövləti anlatmaq üçün işlədilmiş və müəyyən qarma-qarışıqlıq yaratmışdır. Cəmiyyətlər sağçılara və solçulara bölündükdə isə bu termin daha da anlaşılmaz şəkllə düşmüş, Millətçilik - nasionalizm, Milliyyətçilik, Xalqçılıq isə milli vətənpərvərlik (le patriotisme national) kimi şərh edilmiş və hətta Millətçilik irqçilik adlandırılaraq "gerilik" kimi qələmə verilmişdir. Bütün bunlar qarma-qarışıqlıq yaratmaqla bərabər, həm də millətin yaratdığı sözlərin mənə və mahiyyətinə varmadan özlərini müasir hesab edən solçu imperiyaçılar onları da siyasətə tabe tutmağa çalışmışlar. Yerli məzlum solçular da buna uyaraq özləri də bilmədən müstəmləkə millətlərin Millətçilərinə "irqçi", "geriçi" damğası vurmağa çalışmışlar. Beləliklə, yüzlərlə, minlərlə məqalə və kitablar nəşr edərək Millətçiliyi aşağılamağa çalışmış, dolayısı ilə imperialist dövlət və millətlərin "dəyirmanına su tökməyə" yardım etmişlər. Sağçılarsa bu gün artıq Millətçiliyi Milliyyətçiliklə əvəzləmiş, ona yeni anlam verməyə məcbur olmuşlar. Bircə, Millətçiliklə Milliyyətçilik arasında heç bir mənə fərqi yoxdur. Fərq yalnız məzlum millətlə hakim millətin Millətçiliyindədir. Daha doğrusu, hakim millətin Millətçiliyi irqçilik, məzlum millətin Millətçiliyi isə özünü qorudur. "Məzlum millətlərin Millətçiliyi demokratik xarakter daşıyır". Ona görə də biz hər iki eyni mənalı termindən - Millətçilik və Milliyyətçilikdən istifadəni məqsədəuyğun sayırıq.

Millətin, milliyətin, xalqın ilkin göstəricisi dildir. Dillə yanaşı millətin ən mühüm göstəricilərindən biri də dindir. Din məənəviyyatla bağlı olduğundan və insan həm də məənəvi varlıq olduğundan o dinsiz yaşaya bilməz. Formasiyası, inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq heç bir cəmiyyət və xalq dinsiz yaşamamış, yaşamır və yaşamayacaq.

Mədəni dünya XX əsrə müasir millət olma eşqi ilə daxil oldu. Avropada 150 illik bir zaman içində tam formalaşan müasir millətlər meydana gəldi. Çox təəssüflər olsun ki, insan təkamülünün bu günə qədər ulaşla bilən ən mükəmməl siyasi və ictimai təşkilatı olan müasir anlamdakı millətləşmə prosesi bizdə çox sonralar başladı və başlandığı andan da beşiyində boğuldu.

İnsanlığın tarix boyu inkişafını izlədiyimiz zaman mədəniyyət yaratmaq və millət olmaq istəyi bütün xalqların qayəsi olmuşdur. Bu qayə insanların öz milli mədəniyyətlərinə bağlılığından və öz millətlərinə sdaqətdən doğmuşdur. Yüksək bir milli mədəniyyət yarada bilməmiş, millət ola bilməmiş bir toplum zəif və inkişaf etməmiş nadan bir fərd kimidir. Bunlar başqa xalqların içində ərimiş, yox olmuş, tarixə mal olmuşlar. Şəxsiyyətsiz insan insan sayılmadığı kimi, kimliksiz toplum da millət sayıla bilməz.

İndiki halda müdriklərin, dahilərin, kamil insanların təsəvvür etdikləri insanlıq və insanların vahid birliyi bir xəyal və ya çox uzaq bir ehtimal kimi görünməkdədir. Bugün üçün gerçək görünən millətlərin varlığı, onların bir-biri ilə rəqabəti, yarışı və hətta mübarizəsidir. Unudulmamalıdır ki, insanlıq hətta tək bir siyasi idarə altında birləşsə belə, milli mədəniyyətlər, mənəvi dəyərlər real olaraq öz mövcudluqlarını qoruyub saxlayacaq. Çünki mədəniyyət və mənəvi dəyərlər insan təbiətinin ayrılmaz bir parçası və xüsusiyyətini təşkil etməkdədir. İnsanlıq tarixi boyunca ən mühüm və ən böyük rol oynayan toplumlar yalnız orijinal, özünəməxsus və böyük mədəniyyəti olan millətlərdir. Əslində elə ən böyük mədəniyyət millət ola bilmə mədəniyyətidir. Dünya millətlərin dünyasıdır. Hər bir fərd belə dünyaya bir millətin nümayəndəsi olaraq gəlir və həyatını həmin millətin bir üzvü kimi yaşayıb başa vurur. İnsanlar bəzi zərurətdən dolayı maddi məkanlarından ayrılı bilərlər, fəqət aid olduğu millətin milli kimliyindən, hətta milli mədəniyyətindən tam təcrid oluna bilməz. Milli kimlik və qarşılıqlı olaraq milli mədəniyyət insanla birlikdə daşınır və insan hansı məkanda olursa olsun doğulub boya-başa çatdığı, içində böyüdüüyü millətin mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlayır. Milli kimlikdən, milli mədəniyyətdən məhrum olmaq başqa millətə çevrilmək deməkdir.

Öz millətinə, əslinə, nəslinə, milli mədəniyyətinə bağlı olan, onu sevən, ən başlıcası, millətini yüksəltməyə çalışan insanlara milliyətçi deyilir. İnsan üçün milliyətçilik ailə sevgisi qədər təmiz bir duyğudur. Ata-anaların uşaqlarına, uşaqların valideynlərinə, qardaş-bacıların, sevgililərin bir-birlərinə olan bağlılıq və məhəbbətləri nə qədər təbiidirsə, fərdlərin mənsub olduqları millətə sevgisi və bağlılığı da bir o qədər təbiidir. Milliyyətçilik əslində öz millətinə bağlılıq şüuru və duyğusudur. Hər bir fərd ağıl kəsəndən düşünməyə başlamış və özünə belə suallar vermişdir ki, mən kiməm?, hansı nəsiləndən gəlmişəm?, kimin oğlu və ya qızıyam?, mən hansı milli mədəniyyətə malikəm?, hansı toplumun bir parçasıyam?, ictimai kimliyim nədən ibarətdir?, çox nəhəng insanlıq aləmi içində mənə ən yaxın olanlar, mənə ən çox bənzəyənlər kimlərdir?, keçmişim hansı etnosla bağlıdır?, gələcəkdə hansı

topluma bağlana bilərəm?, Yer kürəsində hansı torpağa "Vətən" deyə bilərəm?. Bu sualları özünə verib onlara cavab tapanlarda millət sevgisi yaranmış, onlarda mənsub olduqları milləti yüksəltmək duyğusu baş qaldırmış, milliyyətçilik ideologiyası yaranmışdır.

Hər bir ideologiyanın özünəməxsus ideya sistemi vardır. Əslində ideya və ya məfkurə ictimai bir fikirdir. Məfkurə hər hansı bir cəmiyyətin maddi və mənəvi varlığını daha kamil bir şəkllə salmaq üçün əldə edilən qənaətdir. Tarix də həyat kimi təkamül yolunu təqib etməyə məcburdur. Bu anlamda ideya cəmiyyəti təkamüldən uzaqlaşdıran hər cür əksliklərə qarşı çıxan qüvvətli bir fikir, düşüncə sistemidir. Məfkurə yalnız cəmiyyətin təkamülünü buxovlayan zəncirləri qoparmaq, tarixin intiqamını almaqla yetinməz. O, həm də tarixin haqqını, şərəfini özünə qaytarar, onu ən yüksək zirvəyə qaldırır, sonda onu uzaq qayəsinə ulaşıdırar.

Məfkurə cəmiyyətin uğradığı haqsızlıq və şərəfsizliyi anladan, cəmiyyətin durğunluq və süslüyünü doğuran səbəbləri aşkara çıxaran və bunlardan çıxış yollarını göstərən ən güclü, ən sistemli fikirlər toplusudur. Bu anlamda ideya hər şeydən əvvəl təfəkkürün məhsuludur.

Fərdlərin həyatında iztirab və fəlakətlər nədirsə, millətlərin müqəddəratında da şərəfsizlik, faciə və hailələr odur.

Hər bir insanın ruhu, duyğusu, vicdanı, mənəviyyəti olduğu kimi millətlərin də kollektiv ruhları, duyğuları, vicdanları və mənəviyyətləri vardır. Milli ideologiyalar da məhz millətlərin bu ruhi və mənəvi keyfiyyətlərindən doğulur. Milli ideologiya bir neçə nəfərin yaratdığı əsər deyil. Hər millətin öz varlığını müqəddəs bir amal içində duyması parlaq bir anlayışdır ki, bu anlayışa milli ideologiya və ya məfkurə deyilir. Milli ideologiyası olmayan bir millət ölmüş deməkdir. Millətlərin məfkurəsi dil, din, tərbiyə, ruh və duyğularını birləşdirib hamısını bir siyasi sərhəd daxilində toplamaq və millətin bütün mənafeələrini qoruyub saxlamaqdan ibarətdir.

Məfkurə, siyasi, iqtisadi fəlakətlərdən daha çox millətlərin təfəkkürlərinin dəyişməsi ilə bağlıdır. Təfəkkürün, həyata baxışın dəyişməsində tarixi, ictimai, siyasi, iqtisadi və mədəni amillərlə yanaşı fikir, düşüncə, məfkurə də mühüm rol oynayır. Bütün bunlar xəmiri yoğurur, bərəkətini isə məfkurə doğurur. Məfkurəsi daima canlı qalan və fəaliyyətdə olan millətlər öz qurtuluş və inkişaflarına daha tez nail olurlar. Onlar qonşularının tərəqqisindən, dünyadakı mədəni inkişafdan asanlıqla və təcili surətdə yararlanırlar. Milli ideologiyaları zəif olan və ya heç olmayan millətlər isə geri qalır və faciələrə düşər olurlar. Onların təfəkkürləri pozulur, fikir cövhərləri çürüyür. Belə millətlərin təkə qabiliyyət və istedadları deyil,

əxlaqi və mənəvi dəyərləri də itir, bütün inkişafdan məhrum olur və millət bütövlükdə başqalarının yeminə çevrilir.

Millətlər yalnız milli ideologiyaları, təfəkkür və xarakteri ilə mədəniyyətə, texnologiyaya, elmə və sonda dövlətə yiyələnə bilirlər. Bu yolda yüzlərlə yüksək səviyyəli insanlar, əvəzsiz elm, mədəniyyət, incəsənət, ədəbiyyat xadimləri qurban getmiş, millətlərini sonda hürriyyətə ulaşıdırmışlar. Türk dünyasında bu proses gec də olsa, XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq XX əsrin 20-ci illərinə qədər davam etmişdir.

Belə ki, Türklərin düşdüyü ağır vəziyyəti dərinədən duyan milli məfkurə sahibləri, fikir və düşüncə fədailəri, millət şəhidləri milləti düşdüyü vəziyyətdən çıxarmaq yollarını düşündülər və imkanları daxilində əllərindən gələni etdilər. Onlar bu məqsədlə ilk olaraq elmin tərəqqisində, millətin qurtuluşunda əsas olan fikirlər irəli sürdülər. Bu fikir və düşüncələr nəhayət milliyyətçilik ideologiyasını formalaşdırdı. Türk milliyyətçiliyinin adı "Türkcülük" oldu.

Türk milliyyətçilərinin əsas məqsədi Türk millətini yüksəltmək, onu inkişaf etmiş millətlər səviyyəsinə qaldırmaqdır. Bu məqsədlə onlar ilkin şərt kimi Milli Dövlətin yaradılması və onun qorunması fikrini irəli sürdülər və nəhayət millətin gücü ilə buna nail oldular. Deməli, dövləti quran millətdir. Ona görə də dövlətin əsas vəzifəsi millətə xidmət etməkdir. Millətə xidmətin əsasında isə demokratik dəyərlər dayanır. Bu anlamda türk milliyyətçilik fəlsəfəsinin əsasını Milli Demokratiya ideyası təşkil edir. Demokratiya ən dar anlamda xalq hakimiyyəti deməkdir. Demokratiya millətin siyasi, mədəni, iqtisadi hakimiyyəti deməkdir. Siyasi demokratiya siyasi azadlıq deməkdir. Mədəni demokratiya mənəvi azadlıq deməkdir. İqtisadi demokratiya sosial ədalətə dayanan maddi azadlıq deməkdir.

Türk milliyyətçiliyinə görə millət ictimai birliklərin ən böyüyü, ən mükəmməli, ən müqəddəsidir. Millət tarixi, mənəvi, ictimai və orqanik bir bütündür, təmdir. Millət keçmişdə, bu gün və gələcəkdə mövcud olan canlı varlıqdır. Millət fərd, zümrə, sosial qrup və siniflərdən fərqli olaraq fani deyil, əzəldən əbədiyyətə uzanan dəyərlər xəzinəsidir. Türk milləti ədalətə aşıq, demokratik bir millətdir. Türk millətinin bu müqəddəs dəyərlərinə önəm verən Türk milliyyətçiləri Türklər yaşayan bütün ərazilərdə, bu müqəddəs Vətən torpaqlarında, Milli Demokratik Dövlətlər qurulmasına və bu dövlətlərin əbədiyaşar olmasına səy göstərmiş, bütün mənalı həyatlarını bu yolda sərf etməkdən qürur duymuşlar. Həyatdan köçənlərin Ruhu şad, bu yolda çalışanların ömrü uzun olsun. Amin.

Ömrünün böyük bir hissəsini milliyyətçiliyin tarixini və mahiyyətini incələməyə sərf edən məşhur amerikan sosioloqu Carlton I.H. Hayes "Milliyyətçilik: bir din" adlı əsərində göstərir ki, "Dili, milliyyət və milliyyətçilik sözlərinin normal və əsas hissəsi olaraq görürəm və bunun çox zaman niyə inkar edildiyini... anlamaqda çətinlik çəkirəm".

Müəllif daha sonra yazır: "Bu günlərdə milliyyətçiliyin dünya çapındakı zəfərinin - və dünya dininin - gələcəyi haqqında nə düşündüyüm sorulduğunda hardasa otuz il əvvəl yazmış olduğum və indi o gündündən daha gerçək olan bir məqaləmin son paragrafına müraciət edirəm: Milliyyətçilik artıq açıq-aydın bir cahansümal hadisədir və müasir mədəniyyətin həm maddi, həm də mənəvi inkişafını kökdən həyata keçirməkdədir. Milliyyətçilik insanlığın siyasi əlaqələri ilə yanaşı, iqtisadi və mənəvi əlaqələrini də getdikcə daha çox öz təsir dairəsinə almağa bənzəməkdədir".

"Milliyyətçilik modern və çağdaş dünyadakı aşkar və aparıcı bir hərəkətdir".

"Milliyyətçilik modern bir inkişafdır. Mənbəyini və yüksəlişini Avropada tapmış, Avropanın təsiri və nümunə olması ilə Amerikada və Qərbi mədəniyyətli digər bütün bölgələrdə özünə yer tapmışdır. İndi artıq sadəcə xristian Qərbi məxsus deyildir. Son zamanlarda Asiya və Afrikanın geniş ərazilərindəki Müsəlman, hindu, Konfusiçü və Buddist mədəniyyətinə mənsub dövlət və xalqların gözə çarpan bir xüsusiyyəti halına gəlmişdir. Xüsusilə, İslam dünyasının dörd bir tərəfində milliyyətçilik özünü açıq-aydın göstərməkdədir".

"Milliyyətçilik, ən son mərhələsində... istismarçı imperatorluqların yaranmasını şərtləndirir". Fəqət bu da bir danılmaz faktıdır ki, milliyyətçilik həm də istismarçı imperatorluqların çöküşünü şərtləndirən ən mühüm amildir (A.M.).

Milliyyətçilik mövzusu bu gün artıq fəlsəfənin, siyasətin, sosiologiyanın, psixologiyanın, iqtisadiyyatın, ədəbiyyatın və hətta statistikanın təhlil və mübahisə obyektlərindən biridir. Bu ideologiya artıq 150 ilə yaxındır ki, incələnməkdə, maraqlı tədqiqat və elmi əsərlər yazılmaqda, onun haqqında bir-birinə zidd müxtəlif fikirlər söylənməkdədir.

"Bəsit ifadə ilə milliyyətçilik, vətənsəvərliyin və milliyyət şüurunun qovuşması kimi də tərif edilə bilər".

"Milliyyətçilik vətənsəvərlikdir".

Bir çox materialist ideologiyalardan, xüsusilə, kommunist ideologiyasından fərqli olaraq Milliyyətçilik dini xarakterə malik olduğundan onun mənəvi bir dəyəri var. İnsan yalnız yeməklə yaşaya bilməz. Bu üzdən

milliyyətçiliyin aşladığı duyğu yalnız bir qrup insan üçün deyil, bütövlükdə aid olduğu millətin bütün üzvlərini əhatə edir. Milliyyətçilik insanın ölümsüzlüyə, hürriyyətə duyduğu bir inam sistemidir. Milliyyətçilik insanları millətinin tarixi keçmişi ilə bağlayaraq onu və gələcək nəsilləri millətin gələcək həyatı ilə eyniləşdirir.

Milliyyətçiliyin əsas hədəfi ən azından aid olduğu millətin milliyyətinə, milli dövlətinə, hürriyyətinə, şəxsiyyət və müstəqilliyinə təminatdır.

Milliyyətçiliyin istər imperiaлизм və istərsə də kommunist ideologiyası və digər kosmopolit dünyagörüşlər üzərindəki müəzzəm tarixi qələbəsi sübut etdi ki, o, həm populyar və həm də əbədiyaşar bir din duyğusu aşılamaqda daha yüksək qabiliyyətə malikdir.

Tarixi və bugünkü insanoğlunun təbiətüstü din duyğusunun əsasını Atəşpərəstlik, Buddizm, Hinduizm, Konfüsuçuluq, Musəvilik, Xristianlıq, İslamiyyət təşkil edərsə, artıq XVIII əsrdən başlayaraq günümüzədək təbiətaltı və ya başqa deyimlə, Cəmiyyət dini duyğusunun əsasını Milliyyətçilik təşkil edir və belə görünür ki, gələcəkdə də o, təşkil edəcək. Bəzi alimlər göstərir ki: "Milliyyətçiliyin müxtəlif növləri və hətta dərəcələri vardır". Bunlardan bəziləri təbiətüstü tarixi dinlərlə uzlaşaraq onlarla əlaqəyə girmiş, bəziləri, xüsusilə, materialist və ateist dünyagörüşə malik yarı-dini bir xüsusiyyət kəsb edərək kommunizm kimi utopik bir din halına gəlməyə çalışmış, bəziləri isə öz içlərinə qapılaraq dünyaya qapalı, qısqanc bir din olmağa səy göstərmişlər.

İlk öncə qəbiləçiliyin bir ifadəsi olan milliyyətçilik daha da inkişaf edərək dövlətlərin, imperatorluqların, ifadəsinə çevrildi. Milliyyətçiliyin çiçəklənmə dövrü XX əsrdir. İstər I Dünya müharibəsi, istərsə də, xüsusilə, II Dünya müharibəsi milliyyətçiliyin yüksəlişinə daha böyük təkan verdi və bu "Soyuq savaş" dönmində daha da inkişaf edərək bir "din" halına gəldi. Bu gün artıq Qərbi Avropada, Rusiyada modern milliyyətçilik bir "din" mahiyyəti qazanmış durumdadır. Milliyyətçiliyin çağdaş dünyada yeni formaları bir az da gizli şəkildə təzahür etməkdədir.

Milliyyətçilik əslində bir milli kimlik məsələsidir.

XXI əsrdə belə milliyyətçiliyin dünyadakı zəfərinin şahidiyəm. Milliyyətçilik artıq açıq-aydın bir cahanşümal ideya və müasir mədəniyyətin həm maddi, həm də mənəvi inkişafının təməl daşındır. İnsanlıq tarixinin siyasi, ideoloji, iqtisadi, hərbi və mənəvi dayaqlarını təşkil edən milliyyətçilik getdikcə daha da vüsət almaqdadır. Məndən soruşulsa ki, dünyada əbədiyaşar ideologiya hansıdır? Mən tərəddüd etmədən deyərdim: Milliyyətçilik.

Unudulmamalıdır ki, dünyaya gələn hər bir fərd ailəsinin üzvü olduğu kimi həm də aid olduğu millətin bir üzvü olur. Bu anlamda böyük bəşəri varlıq

olan millət həm də böyük bir ailədir. Millətə sədaqət həm də ailəyə sədaqətdir. Vətən deyilən milli məkan da millətə mənsub ailələrin yuvasıdır. Deməli, vətənpərvərlik və milliyyətçiliyin ayrılmaz bir parçasıdır. Vətənə xəyanət həm də millətə xəyanətdir. Milləti inkar etmək gerçəyi inkar etməkdir, varı yox saymaqdır. Milləti inkar etmək şəxsiyyətini inkar etmək deməkdir. Atalar demişkən: “Əslini danan haramzadədir”. Bu səbəblə, şəxsiyyətini qorumaq, ailəyə sədaqətli olmaq, vətəni sevmək həm də milləti qorumaq, ona sədaqətli olmaq, onu sevmək, onu yüksəltmək deməkdir. Bu anlamda **milliyyətçilik** kökü insan ruhunun dərinliklərinə varan, insan məniyyətini yüksəldən, insana kimlik süuru qazandıran psixoloji və ictimai bir zərurət, əbədiyaşar bir ideologiyadır. Ona görə də milliyyətçilik daima millətin bütününi qucaqlayan, ağışuna alan bir ideologiya kimi daima sevilməli, bəslənməli, onun üzərinə heç bir kölgə salınmamalı, ondan heç bir pis mədsəd üçün istifadə edilməməlidir. Bu ideologiyalarının daşıyıcılarının əsas məqsədi hər şeydən əvvəl aid olduğu millətin müstəqilliyi, istiqlalıdır, millətini yabançı işğal və istismardan qurtarmaqdır. Müstəqillik, istiqlal varsa, onu qorumaq başlıca qayesidir ki, bu da maddi və mənəvi, iqtisadi və mədəni cəhətdən yüksələrək inkişaf etmiş millətlər cərgəsinə qoşulmaq deməkdir. Dünyada acizin haqqı yoxdur. Acizin heç bir şeyi olmadığı kimi istiqlalı da olmaz, olsa da qalmaz.

Bu ideologiyanın daşıyıcıları uğrunda hər an can verməyə hazır olduqları Vətən toprağını mübarək və müqəddəs sayır, onu qorumağı özlərinə borc bilirlər.

Bu ideyanın daşıyıcıları yaşadığı cəmiyyətlərdə azadlıq, ədalət və demokratiya istəyirlər.

Bu ideyanın daşıyıcıları öz varlıqlarını aid olduqları millətin varlığından ayırmaz, milləti bütöv bir orqanizma hesab edər və millətin hər bir üzvünü özlərinə qarşı qəbul edirlər.

Bu ideyanın daşıyıcıları milli mədəniyyəti, milli və mənəvi dəyərləri, milli adət-ənənələri yaşatmaq və yüksəltməyə çalışır və onları yabançı təsirlərdən, bu və ya digər yıpranmalardan qorumağı özlərinin vəzifəsi sayırlar.

Bu ideyanın daşıyıcıları millətin kollektiv məhsulu olan milli dilə, milli tarixə sayğı ilə yanaşar, onları bilir, sevir və öyrədirlər. Milli qəbəllələrlə fəxr edər, milli fəaləkət və istirablara yanarlar.

Bu ideyanın daşıyıcıları millətin gələcəyi haqqında ümidli və inamlıdır. Bütün çətinliklərə sinə gələrək dinamik bir inkişafa yol açar, millətini dünya millətləri ailəsinin azad, şərəfli, bərabər haqlara sahib, qüdrətli bir üzvü olmasına çalışırlar. Vətənləri, millətləri və dövlətləri üçün bütün fədakarlıqları

göstərərək idealist bir əxlaqa sahib olar, siyasi həyatlarını milli dəyərlərlə səmimi bir şəkildə bağlamağa çalışırlar.

Yaşadığımız XXI əsrdə belə sadalanan bu fikir və mülahizələrdən vaz keçə bilən nə bir millət və nə də bir dövlət var. Bütün bunlardan sıyrılaraq mövcud olmaq, bəxtiyar yaşamaq qeyri-mümkündür. Hətta bütün bunlar olmadan ləyaqətli bir vətəndaş olmaq da mümkün deyil. Ona görə də milliyyətçiliyə qarşı çıxanlar bilməlidirlər ki, onlar insanın şərəf və ləyaqətinə, sədaqətinə qarşı çıxarlar. Real həyatda hər bir insan üçün cahan onun Vətəni, insanlıq da onun millətindən ibarətdir. Başqa deyimlə, Vətənin qoruyan Cahanı qoruyar, millətini sevən də insanlığı sevir. Çox təəssüflər olsun ki, “Dünya vətənim, millətim insandır” deyimini əslində real həyatda özünü doğrultmayan populist şüardan başqa bir şey olmadı. Bu deyim o zaman həqiqət ola bilər ki, bütün insanlıq bunu qəbul etsin. Bu isə qeyri-mümkündür. Millət sevgisi, millət şüuru olmadan insanlığı sevmək olmaz. İnsanı, insanlığı sevmək istəyən millətini sevməli, dünyanı gözəlləşdirmək istəyən Vətənin gözəlləşdirməlidir.

Öz millətini sevib yüksəldən, Vətənin gülzara çevirən, millətləşmə mərhələsini tamamlayan xalqlar xösbəxt xalqlardır. Yalnız öz vətənin və millətini sevən, onu yüksəldən insanlar insanlıq və dünya içində qiymətli və yararlı varlıqlar sayılır. Bütün mütəfəkkirlər, dahilər, sənətkarlar ilk öncə öz millətlərinin ruhuna tərcüman olmuş, bunu ləyaqətlə bacardıqları üçün bütün insanlığa mal olmuş və klassikləşmişlər. Ona görə də insanın öz vətəni və millətini sevməsi, onu yüksəltməyə çalışması, bütün insanlıq üçün xeyirxah olması, sülh, əmin-amanlıq, səadət və rifah diləməsi deməkdir. Deməli, milliyət hissinin və milliyyətçiliyin məhvinə çalışmaq hər bir millətə edilən ən böyük pislik və əslində insanlığa qarşı düşmənçilikdir.

Öz millətləşmə dövrünü vəhşi təcrübələrinin dəhşəti ilə də olsa tamamlamış millətlər indi millətləşməkdə olan xalqların milliyyətçiliyinə qarşı çıxır, milliyyətçilik ideologiyasını hər vəchlə tənqidə çalışırlar. Onların bu tənqidlərinin əsasında əslində əldə etdikləri dünya hakimiyyətini özlərinə xas metod və politikalarla davam etdirmək durur. Onlar bunu pozmaq istəmirlər. Çünki güc onlarda, iqtisadiyyat onlarda, mədəniyyət onlardadır. İnsanlığın hər cür yaşayış standartını onlar müəyyənləşdirirlər. Bugünkü dünya düzənini onlar formalaşdırmışlar və indi də bu düzəni pozmaq istəmirlər. Onlara görə onların düşüncələrindən kənar başqa mədəniyyət, başqa standart, başqa iqtisadiyyat, başqa siyasət olmamalıdır. Bir Yaponiya örnəyi onlar üçün yetəri qədər qorxulu görünür. Dünən Sovet İmperiyasının parçalanmasında milliyyətçiliyə istər-istəməz sayğı duyan və onu dəstəkləyən Qərb ideoloqları indi

inkişaf etməkdə olan ölkələrdə milliyyətçilik ideologiyasına qısqançlıqla yanaşır, bu düşüncə sistemini hər cür aşağılamağa çalışırlar. Acınacaqlısı budur ki, milliyyətçilik ideologiyasını əsas götürərək millətləşməyə çalışan xalqların öz içindən çıxan bəzi kosmopolit düşüncəli mütəxəssislər də hər cəhətdən özlərini insanlığın ağası hesab edən, öz millətləri ilə qürur duyan, bir əsr ərzində iki dünya müharibəsi edərək bütün mədəni insanlığı qana bulamış, “mədəni” Qərbin ayrı-ayrı fikir adamlarının təsirinə düşərək milliyyətçilik ideologiyasına qarşı çıxır, yeri gəldi-gəlmədi onu tənqiddə çalışırlar. Bu kosmopolitlər unudurlar ki, indi də bir xeyli Qərblinin masqalarını yırtsan, makiyajlarını qaşıyıb töksən onların sifətində Qərb insanının prototipi, örnəyi və modelləri olan Mussolinidən, Hitlerdən, Stalindən cizgilər görə bilərsən. Əslində bu gün Hitlerə, Mussoliniyə, Stalinə tüpürən bir alman, bir italyan, bir rus dolayısı ilə də olsa öz üzünə tüpürdüyünün fərqiində olmalıdır. Çünki bunları yetişdirib ərsəyə gətirən “barbar” Şərq deyil, “mədəni” Qərbdir.

Əlbəttə, belə mərhəmətsiz, vicdansız, vəhşi, istismarçı, imperialist və qan püsgürən faşist, kommunist və nasist ideologiyaların milliyyətçilik ideologiyası ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Onlar şovinizmdir, irqçilikdir. Qərbin ikiüzlü və ikili standartlı davranmaları hər zaman mümkündür. Fəqət onlar əzilməkdə olan xalqların XXI əsr milliyyətçiliyinin inkişafını durdura bilməyəcəklər.

2.13. Müqəddəs davaların insanları da müqəddəs olur

**Mən dünyaya ün salan Türkünstanın oğluyam,
Bu Torpaqda doğuldum, bu Torpağa bağliyam.**

İnsanlar kimi millətlərin də böyük idealları vardır. Hər bir millətin uzaq vədəli strateji hədəfləri, siyasətləri olur. Hər bir millət ilk öncə milli ideologiyasını yaradır, ona əsaslanaraq istiqlal savaşına başlayır, azadlıq əldə etdikdən sonra birlik və bərabərliyi təmin edərək strateji hədəflərə doğru yola çıxır.

Hər bir millətin fəxr edə biləcəyi özünəməxsus milli dili, milli mədəniyyəti, milli dövlətə aparacaq milli hədəfləri, milli qürur mənbələri, milli qəhrəmanları, milli azmanları vardır. Sizləri bu milli və strateji hədəflərə doğru irəliləməyə çağırıram.

Hər bir xalq ilk öncə "küzü öz qabağına eşir". Bu gün dünyada söz sahibi olan dövlətlər və o dövlətləri təmsil edən xalqlar çalışırlar ki, məzlum xalqlar arasında nifaq salaraq onları öz rifah və səadətləri üçün çalışdırsın, imperialist bir düşüncə ilə varlıqlarını davam etdirlənsinlər. Bu gün hətta dini əldə alət etmiş, yer üzərində olan məzhəbləri birləşdirərək məzlum xalqları sömürmək üçün papa, patriarx, xaxam, ayətulla belə əl-ələ vermişlər.

Sizləri bu həyat həqiqətlərinə diqqət yetirməyə çağırıram.

Avropa xalqları milli dövlətlərini qurub, özlərini dünyaya sahib çıxmağa hazırlayırlar.

ABŞ və Almaniya dünya ağalığı, İngiltərə yenidən Böyük Britaniya İmperatorluğu, Rusiya Sovet imperatorluğu xülyasında, Fransa Napoleonun fəth etdiyi ölkələrin xəyalı içində, Çin Kommunist imperatorluğunu sürdürməkdə, İtaliya italyanca danışan bütün ölkələrə hakim olmağa çalışmaqda, Yunanıstan Aristoteldən miras qalan "Yunan soyunun ən mükəmməl soy" olduğu iddiasında...

Bu gün istər Asiya, istər Afrika və istərsə də Cənubi Amerika xalqları hələ də milli mövcudiyyət uğrunda mübarizə aparır və ya milli dövlət qurmağa səy göstərir, imperiyaların məngənəsindən qurtulmağa çalışırlar.

Bütün bu həyat həqiqətləri qarşısında bizim də, bir vaxtlar Yer kürəsinin üç qitəsində söz sahibi olmuş böyük İmperatorluqlar quran, Avropanı titrədən, Şərqi diz çökdürən Türklərin də Vahid Türk Dövləti yaratmağa haqqımız vardır.

Unudulmamalıdır ki, "Su gələn arxa bir də gələr", Yetər ki, arxımızı bulalım.

İdrakı sönük başçılarımızın qəfləti ucundan bu günə düşən, Böyük Türküstanı param-parça olan, Güney Azərbaycanı farsın, Güney Türküstanı çinlilərin, Sakası, Altayı, Tatarıstanı, Başqırdıstanı, İtil boyları, Dərbəndi rusun, Kərkük və Mosulu ərəblərin, Qərbi Azərbaycanı və Dağlıq Qarabağı erməninin əlində olan bir millətin susmağa haqqı varmı?!

Türk Tanrı ordusudur. Tanrı ordusunun susmağa haqqı yoxdur. Unutma ki, Sən məzlum görkəminlə də qorxuncsan, ey Türk!

Dili, tarixi, dini, mədəniyyəti bir olan xalqın birləşmək istəməsindən daha təbii nə ola bilər ki?!

Bizi aşağıdakı suallara cavab tapmaq daim düşündürməlidir.

Nədən başqa xalqlar birləşmək istəyərkən alqışlanır, bizlər isə daşlanırıq?!

Bu masqara düşüncənin kökünü birdəfəlik kəsməliyik, ey Türk!

Nədən bu gün özünü dərk edən millət və dövlətlərin milli ideologiyaları, milli siyasətləri olsun da, Biz Türklərin olmasın?!

Milli ideologiyamız və milli siyasətimizin əsası " Millətləşmək Bütövləşmək, və Dövlətləşmək"dir.

Əlbəttə, bu ideallara çatmaq bir qüvvət, güc tələb edir. Zətən biz də qüvvətlənmək, güclənmək istəyirik və artıq deyilib ki, "Güc birlikdədir".

Böyük millətin böyük idealları olur. İdealsız bir millət məhvə məhkumdur. Bir əzəmətli millət kimi, bizim idealımız da Bütöv Azərbaycanı qapsayan Böyük Türküstan davasıdır.

Özümüzü bu müqəddəs davaya - maddi və mənəvi gücümüzü səfərbər edib, bir millət kimi kimsəyə yem olmamağa, tarixdə əbədi yaşamaq haqqımızı qazanmağa hazırlamalıyıq.

İmperiya əsarətində və ya totalitar rejimlərdə yaşayan insanlar iki cür olur: manqurtlar və idealistlər.

Manqurt dil, din, vətən, millət, mənəviyyat duyğusundan uzaq bir insandır. Manqurtlaşan insanlar azadlığın, müstəqilliyin nə olduğunu bilməzlər.

Vətən manqurtlar üçün bir torpaq parçasıdır. Onlar üçün önəmli olan, sadəcə, qarınlarının doymasıdır. Bu baxımdan, manqurtlar ac itlər kimi sahiblərinin əlinə baxarlar.

Manqurtlar söylənən hər sözü, verilən hər bir əmri qəbul edirlər. Çünki onların düşüncə qabiliyyətləri yoxdur. Manqurtlar elə kölələşirlər ki, öz millətlərinə, vətənlərinə xəyanət etdiklərinin fərqi belə varmırlar.

Milli təfəkkürün, milli ideologiyanın dar düşüncə olduğunu irəli sürən, özlərini "azad düşüncəli" kimi göstərməyə çalışan qalstuklu manqurtlarımız da vardır. Belələri unudurlar ki, hər bir xalqın öz ideologiyası, öz yaşam tərzidir. Bunsuz heç bir millət həyatda yaşamaq hüququnu qazana bilməz.

Bu mal-mülk sahibi olan qalstuklu manqurtlar, qınından çıxıb qınını bəyənməyən soysuzlar, millətimizi zorla Qərb qəlibinə sığışdırmağa çalışanlar, əvvəllər "böyük İskəndər, böyük Napoleon, böyük Pyotr" deyə bağırınlardan, Çingiz xan, Əmir Teymur, Mehmet Fateh, Şah Xətayi kimi azmanlarımıza "Quduz canavar" adı qoyanlardan heç nə ilə fərqlənmirlər.

Unudulmamalıdır ki, Avropanın yaratdığı hər-hansı ideologiyanın arxasında məhz onları yaradanların mənfəəti güdülmüş və güdür. İlk öncə xeyrixah məqsədlərlə ortaya çıxan bu ideologiyalar sonda dövlət ideologiyasına çevrilərək həmin ölkənin və xalqın xidmətinə yönəldilir.

Bu ideologiya Qərb küləyi kimi yumşaq görünsə də, Şimal küləyi kimi sazaqlıdır; tədricən millətimizin sümüyünə işləyir, beyinləri iflic edir, milli varlığını sarsıdıb başqalaşdırır. Böyük Oljasın söylədiyi kimi "Bizi üzü Qərbə dəfn edirlər. Fəqət unudurlar ki, Qərb əslində Çin dənizindən Şərqdədir".

Ona görə də biz ilk öncə "içimizdəki şeytanlara", "bizi üzü Qərbə dəfn edənlərə", fitnə-fəsad salanlara, içimizdəki soysuzlara, tariximizə, vətənimizə, mənəviyyatımıza, milli düşüncəmizə, bir sözlə Türklüyümüzə qarşı çıxan bütün xarici və daxili düşmənlərə qarşı cihada qalxmalıyıq.

Müqəddəs amallarımızı, birlik və bütövlük düşüncələrimizi yıxmaq istəyənlərə, qazilərimizi təhqir edənlərə, şəhidlərimizə xor baxan, onların ruhunu təhqir edənlərə, haramla, rüşvətlə yaşayan heyvan ruhlu alçaqlara qarşı cihada qalxmalıyıq.

Qoyun dərisinə bürünərək "Azərbaycan vətəndaşı", "Türkiyə vətəndaşı", "Özbəkistan, Qazaxıstan, Türkmənistan, Qırğızıstan vətəndaşı" adı altında bizi içimizdən yeyən yadqanlı canavarlara, milli sərvətlərimizi başqalarına sərf

edən "milli" xainlərə, özlərinin əyyaş həyatı üçün "fironlara" yaltaqlanaraq millətimizin bədbəxtliyi üzərində öz xoşbəxtliyini qurmağa çalışan ikiüzlülərə, riyakarlara qarşı cihada qalxmalıyıq.

Yüksək dövlət postlarında oturub millətimizə yuxarıdan aşağı baxan saxta diplomlu çinovniklərə, milli varlığımızı, bütövlüyümüzü xəncərləyən yerlibazlara, tayfabazlara qarşı cihada başlamalıyıq.

Xalqımızı soyan sələmçilərə, vergilərdən yayınan qaçaqmalçı milyonçulara, millətin qanını gənə kimi soranlara, cəzasız qalacaqlarından arxayın olaraq dövlətin və millətin onillərlə birikdirdiyi paraları xarici banklarda yatırınlara, "dövlət malı dəniz, yeməyən donuz" təfəkkürlülərə, vicdanları güvələşmişlərə, qarşı cihada qalxmalıyıq.

Siyasi mövqe və iqtisadi mənfəət üçün "firon" qarşısında ikiqat əyilənlərə, ölkədə yerlibazlıq, qohumbazlıq və simsarlıqla qarşıdurma yaradanlara, milli intellektlərimizi tərk-i-vətən edənlərə, kütləvi informsasiya vasitələrində milli varlığımızı, mənəvi dəyərlərimizi altdan-altdan yıxmağa çalışan gözəgörünməz qüvvələrə, din adına milli bütünlüyümüzü təhlükə altında qoyan məzhəbpərəstlərə qarşı cihada qalxmalıyıq.

Millətin böyük əksəriyyətini gündəlik çörəyə möhtac qoyan, gənclərimizi tərk-i-vətən edən, məmləkətin xeyli hissəsini işığa, qaza, suya həsrət qoyan çapovulçulara qarşı cihada qalxmalıyıq.

Təbii ki, imperializm köləliyinin mənfur xislətini anlamayanlar, qəlbində millət, vətən eşqi daşımayanlar, məfkurənin əzəmətli qüvvətini mənlində hiss etməyənlər, mücadilə etmək üçün ölümdən qorxanlar, həyatlarından məmnun olanlar, despota, ikiüzlülüyə, mənfəət üçün buqələmun kimi rəngdən-rəngə, şəkildən-şəklə düşən soysuz və ədəbsizlər, içində millətimizə qarşı kin bəsləyənlər, qadına, pula, şəhvətə kölə olan bəsit ruhlu insanlar bu cihadda iştirak etməyəcəklər. Çünki hər bir mübarizənin öz adamları vardır. Böyük davaların insanları da böyük olmalıdır.

Sizləri Böyük olmağa çağırıram.

Böyük dava insanların böyük, kiçik dava insanların kiçik fəlakətlər gözləyir. Heç bir mübarizəyə qoşulmayanları isə sonda daha böyük fəlakət - Şərəfsizlik fəlakəti gözləyir.

İldırımlar daim yüksəklərdə çaxar və zərbələri ilk dəfə zirvələrə dəyər. Küləklərin qarşısında ilk dəfə dağlar sinə gərər. Böyük dava adamları olan idealistlər də zirvələr, dağlar kimidir - ilk zərbəni onlar alırlar. Çünki onlar şüurlu şəkildə bu insanlıq davasına qoşulmuşlar. Onlar fikir, düşüncə sahibidirlər.

Onlar ilk öncə özlərini, daha sonra içində bulunduğ u cəmiyyəti köləlikdən insanlığ a, əsarətdən hürriyyətə doğru yüksəltməyə çalışırlar.

Vətən, millət onlar üçün müqəddəsdir. Ona görə də onlar Vətəninin, millətinin və bütövlükdə insanlığ ın inkişafına xidmət edən kimsələrdir.

Həyatları min bir əzablar içində keçən belə insanlar daim izlənmiş, təqib edilmiş, olmazın işkəncələrə məruz qalmışlar. Fəqət yollarından dönməmiş, ölüm anlarında belə zülmə, istibdada, haqsızlara qarşı sinə gərmişlər.

Onların ruhunda qorxaqlıq deyilən əcaib xəstəlik yoxdur.

Onlar iztirablar içində mücadilə etməyi özlərinə şərəf bilərlər.

Onlar gələcək nəsillərin səadəti üçün bütün həyatlarını fəda edərlər.

Onlar günəş kimidirlər, qaranlıqları yarar, aid olduqları millətlərə və bütövlükdə insanlığ a yol göstərir, xoşbəxtlik və səadət bəxş edərlər.

Onlar mübarizələrində bir mücahid kimi, gələcək nəsillərə bir örnək - ya şəhid, ya qazi olurlar.

Onlar sevən, inanan, qorxu bilməyən, bütün hücumlara köks gərən, lazım gələrsə, başını verən, şərəflə Yaşayıb, şərəflə Ölən insanlardır.

Onlar haqq yolunun yolçuları, müqəddəs cihadın bayraqdarlarıdır.

Sizləri belə ideal düşüncəli insanlardan olmağa çağırır, dərin eşq, sonsuz həyəcan, qüdrət və əzm, səbr və səmimiyyətlə aparacağ ımız bu Müqəddəs Davada başarılar diləyir, qələbələr arzulayıram.

Tanrı Tü rkü yüksə ltsin!

Amin!

2.14. Orta Doğu və Türk dünyası

Tarixən Orta Doğu sanki insanlığın bir alın yazısıdır. Asiya, Avropa və Afrika qitələrinin kəsişmə nöqtəsi olan bu strateji bölgə tarixin bütün dövrlərində böyük siyasi, mədəni və hərbi olaylara səhnə olmaqla yanaşı, həm də İlahi dinlərin meydana gəldiyi, ululəzm peyğəmbərlərin dünyaya göz açdığı, insanlığın mədəniyyət beşiyi olmuşdur. Orta Doğu Nuh, Zərdüş, İbrahim, Musa, Davud, Süleyman, İsa və Məhəmməd Peyğəmbərin (s.ə.s) Vətəni, Səməvi Kitabların - Tövrat, Zəbur, İncil və Quranın nazil olduqları müqəddəs bir məkandır. Bu məkanın bütün daşı, torpağı, kəndləri, qəsəbələri, şəhərləri də müqəddəsdir. Dünyanın heç bir yerində bəşər övladını bu dərəcədə öz ətrafında birləşdirəcək məkan yoxdur və bundan sonra da qiyamətə qədər olmayacaq. Bütün Yer kürəsinin və insanlığın müştərək mədəni və mənəvi dəyərlərinin mirasını özündə barındıran bu bölgədə bəşəriyyətin ən önəmli dini mərkəzləri, müqəddəs şəhərləri Məkkə, Mədinə, Qüds, Kərbəla, Məşhəd bulunmaqda, min illərdir milyonlarla insan ilahi bir eşq və vəcd ilə bu müqəddəs yerləri ziyarət etməkdədir. Bu ziyarətlərdə heç bir irq, dil, əsil-nəcəbət, siniflər və zümrələr fərqi yoxdur. Bu, dünən də belə idi, bu gün də belədir, gələcəkdə də belə olacaq. Zavallı bəşəriyyət bu müqəddəs yerlərə axın-axın qoşmaqdan heç bir zaman vaz keçməyəcək. Bu bölgədə müqəddəs şəhərlərlə yanaşı, orta əsrlərin ən böyük mədəniyyət mərkəzləri - Şam, Bağdad, Bəsrə, Kufə, Təbriz, Ərdəbil kimi əzəmətli şəhərlər bulunmaqdadır. Bu şəhərlərdən bəzisi hətta orta əsr imperatorluqlarının siyasi

mərkəzləri olmuşdur. Bunlardan Şam Əməvi İslam İmperatorluğunun, Bağdad Abbasi İslam İmperatorluğunun, Təbriz Türk İmperatorluğunun siyasi və mədəni mərkəzləri olmuş, insanlığın nəbzi buralarda vurmuş, dünyanın böyük bir ərazisi bu siyasi mərkəzlərdən idarə olunmuşdur. Adı çəkilən bu şəhərlər sadəcə dünyadakı siyasi, hərbi və iqtisadi inkişafa istiqamət verməklə qalmamış, həm də orta əsrlərdə böyük bir elm, irfan və mədəniyyət mərkəzləri, böyük fikir və düşüncə qaynaqları olmuşlar. Bu şəhərlər dini, fəlsəfi, elmi və təsəvvüfi fikirlərin heç bir qorxu, basqı olmadan mübahisə, tartışma yerləri kimi böyük bir məktəb ocaqları olmuşdur. Bu məktəblərdə yetişən saysız-hesabsız dini, fəlsəfi alimlərlə yanaşı, riyaziyyat, kimya, fizika, həndəsə, tibb və s. elm, incəsənət sahəsində də bəşəri alimlər yetişmişdir. Bu bölgə qədim mədəniyyət miraslarını nəsil-dən-nəslə ötürərək bugünkü insanlığa çatdırmaqla mühüm bir körpü rolu oynamışlar. Bir sözlə, bu bölgəsiz dünya mədəniyyəti "suyu sovrulmuş dəyərmana" bənzərdir.

Bu bölgə həm də çox mühüm geosiyasi və strateji əhəmiyyətli bir bölgədir. Dünyada Orta Doğu qədər geosiyasi və strateji əhəmiyyət daşıyan ikinci bir bölgə yoxdur. Ona görə də siyasətçilər: "Orta Doğuya hakim olan güc, bütün dünyaya hakim olar" demişlər.

Orta və yeni çağlarda olduğu kimi bu bölgə bu gün də siyasi, iqtisadi və hərbi cəhətdən çox mühüm rol oynamaqda, bütün bəşəriyyətin can və qan damarını təşkil etməkdədir.

Lakin Orta Doğunun belə bir önəmli bölgə olması heç vaxt bölgə xalqlarının lehinə olmamış, bölgə əhalisinin başına ağlasığmaz müsibətlər gətirmişdir. Bu müsibət və bəlalardan qədim və orta əsrlərdə əsas səbəbi bir çox dini çatışmalar olmuşsa, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bu bölgə Qərb müstəmləkəçilərinin başda İngiltərə və Fransa olmaqla Osmanlı İmperatorluğunu parçalayaraq yerində bu ərazilərdə heç bir coğrafi və milli özəlliyi olmayan, dövlətçilik ənənələrindən məhrum qəbilə və hətta ailə hakimiyyətinə dayanan bir çox aşirət dövlətləri qurması və bütövlükdə bölgəni öz müstəmləkələrinə çevirmələri, bölgənin strateji əhəmiyyət daşıyan neftinə sahib çıxmaları olmuşdur. Halbuki bəlkə də insanlığın özünü dərk etdiyi dövrlərdən günümüzədək bu bölgə Türklərin təqribən min illik hakimiyyəti dövründə olduğu qədər istiqrar və çox sağlam bir əmniyyət içərisində olmamışdır. Türklərin hakimiyyətləri dövründə bu ərazilərdə yaşayan fərqli dil, din, mədəniyyət və etnik qruplara məxsus xalqlar güclü bir mərkəzi dövlətin qoruyub saxladığı istiqrar və əmniyyət içərisində bütün imkanlardan bərabər səviyyədə yararlanmış, çatışmasız, qansız-qadasız bir həyat yaşamışlar. Türklərin Orta Doğuya hakim olmalarından nə öncə, nə də sonra

bu bölgə heç bir dövrdə elə bir əzəmət və ehtişama qovuşmamışdır. Min illik hakimiyyətləri dönəmində üç İlahi dinə, müxtəlif inanclara sitayiş edən onlarla xalqı "Sülh, Ədalət hökmlərin ən gözəlidir" fəlsəfəsi ilə idarə edən Türklərdən fərqli olaraq Qərb yüz ildir ki, körükləməkdə, öz çıxarları hesabına zənginləşməkdədir. Bu bölgədə min illik hakimiyyətləri dönəmində "Mədəniyyətləri çulğalaşdıran" Türklərdən fərqli olaraq, "mədəni" Qərb "Mədəniyyətlər çatışması" ideyasını həyata keçirməkdədir. Üç qitədə uzun müddət söz sahibi olmuş və heç bir zaman heç bir xalqı aşağılamamış Türklərdən fərqli olaraq, "mədəni" Qərb bölgə xalqlarına nəinki ikinci, hətta üçüncü dərəcəli xalq gözü ilə baxmış və bu gün də baxmaqdadırlar.

Birləşmiş xristian imperialist dövlətlərinin Türkləri Orta Doğudan sıxışdırıb çıxarması ilə bu ərazilərdə böyük bir avtoritet boşluğu ortaya çıxmış və artıq yüz ilə yaxındır ki bu boşluq heç cür doldurula bilməmişdir. Beləliklə də bu bölgə XX əsrdən başlayaraq yenə də qanlı müharibələrə, hərbi və dövlət çevrilişlərinə səhnə olmuş, milyonlarla insan bu amansız çatışmaların qurbanı olmuş və bu gün də olmaqda davam etməkdədir. Ən acınacaqlısı isə budur ki, XX əsrin əvvəllərində ən azı beş yüz il bu torpaqlarda bütün varını-yoxunu sərf edən, dörd Kitabı müqəddəs sayan, bölgədən nəşət edən bütün Peyğəmbərlərə sayğı ilə yanaşan, Qüds də daxil bütün müqəddəs şəhərləri göz bəbəyi kimi qoruyan Türkləri imperialist dövlətlər və onların agentləri ilə birləşərək arxadan vuranlar, Orta Doğunu bu ürək yandıran hala salanlar, Türklərin bu bölgə və ümumən İslam Dünyası üçün hansı dəyərdə olduğunu hələ də anlamamış, bu bölgəni əlli il belə qoruya bilməmiş, nəticədə özləri də bugünkü duruma düşmüşlər. Neftdən gələn gəlirləri (bu gəlirlər yüz milyardlarla dollarla ölçülür) öz xalqlarının rifahı üçün deyil, öz xarici ağaları ilə bölüşdürüb fərvanə həyat sürən ərəb şeyxləri, kral və diktatorları əldə etdikləri paraların bir qismini silah satın almağa, bir qismini qumara, bir qismini səyahətlərə, bir qismini rəsm əsərləri, heykəl və qiymətli daş-qaş almağa sərf edərək xalqın potensial gücünü belə tükətməklə məşğul oldular. Bölgənin əsas etnosu olan ərəblər uzun müddət ümumi düşmənlərinə qarşı birgə mübarizə aparmaq əvəzinə bir-birlərini boğazlamaqla, bir-birlərini zəif duruma düşürməyə başladılar. Əgər XX əsrin ikinci yarısında bu bölgə uğrunda iki imperiya - Sovet İttifaqı və ABŞ mübarizə aparırdısa, bu gün Orta Doğu bölgəsində ABŞ, AB ölkələri və digər güclərin maraq yarışları vardır. Orta Doğu yenidən böyük güclər arasında siyasi və iqtisadi cəhətdən tort kimi paylaşımaqdadır. Bütün böyük güclərin gözü bu gün Orta Doğudadır. Çünki dünyanın 65 faiz nefti bu bölgədədir. Bu gün bu neftin yalnız 4 faizindən istifadə edilir. Ona görə də bu bölgə dünyanın mərkəzi sayılmaqda və böyük

güclər XXI əsrdə dünyanı buradan rahat və asan idarə edəcəkləri eşqindədirlər. XX əsrdə dünyanı və Orta Doğunun bölüşdürən güclər bu gün də bu bölgədədirlər və dünyaya yeni bir biçim vermək istəyindədirlər.

Bəllidir ki, bugünkü Orta Doğunun xəritəsi I Dünya müharibəsindən sonra Avropa mərkəzli imperialist dövlətlər olan İngiltərə və Fransa tərəfindən cızılmışdır. Orta Doğunun bugünkü sərhədləri İngiltərə və Fransa istəklərinə görə müəyyənlanmış, İraq və İordaniya adlı dövlətləri İngiltərə, Suriya və Livanı isə Fransa yaratmış, 30 il müddətində onları öz müstəmləkələri kimi idarə etmişdilər. II Dünya müharibəsindən sonra isə Avropa mərkəzli dünya öz yerini ikiqütblü - Amerika və Sovet mərkəzli dünyaya tərk etmiş, Sovet İmperatorluğunun çökməsi ilə də ABŞ tək mərkəzli dövlət kimi dünyanın bir çox bölgəsində olduğu kimi Orta Doğuya da yeni bir düzən tətbiq etməkdədir. Bu işdə ilk əvvəllər Türkiyədən də yararlanmağa çalışan ABŞ istədiyinə nail olmadığını görüb Orta Doğu projesində azacıq korrektə etməklə öz müttəfiqləri olan İngiltərə və İsrailə birgə öz planını həyata keçirməyə çalışır. İlk əvvəllər Türkmən bölgəsini də nəzərə alaraq "Türkiyənin ağzına bir barmaq bal" dadızdırmaq istəyən ABŞ bu gün artıq onu da Türkiyəyə çox görməkdə, hətta Türkiyənin özünü belə "Kürd kartı" və "Erməni soyqırımı" ilə təzyiq altında tutmaqda, Ukrayna və Gürcüstanı NATO-ya qəbul etməklə Türkiyənin NATO-dakı mövqeyini zəiflətmək istəyindədir. Bütün Orta Doğunun "dövlətə bənzər dövlətciklərə" bölüb öz maraqlarını və İsrailin təhlükəsizliyini təmin etməyə yönələn bu proje bütün bölgə ölkələri ilə bərabər Türkiyənin də gələcəyini təhdid etməkdədir.

Ən azı 500 il bu bölgədə istiqrarı təmin edən Türkləri Böyük Güclər və onların əlaltıları XX əsrdə olduğu kimi bu gün də kənarda saxlamaq üçün hər vasitəyə əl atır, onu passiv duruma düşürməyə çalışırlar. XX əsrin son 45-50 ilini əsasən Qərblə əlaqələrə sərf edən Türkiyə demək olar ki, heç nə əldə etməmiş, əksinə, Roma-German İmperatorluğu olan Avropa Birliyi ölkələri tərəfindən daim təzyiq altında tutulmuşdur. Dünyanın geosiyası mərkəzində yerləşən Türkiyə və bütövlükdə Türk dünyası öz ətrafındakı ölkələrdə və xüsusilə, Avropalılara görə, Orta Doğu (Avropaya görə Şərq üç hissədən - Yaxın Şərq, Orta Şərq və Uzaq Şərqdən ibarətdir. Bütöv Azərbaycan üçünsə Orta Şərq əslində Qərbdir - A.M.) adlanan məmləkətin yenidən Böyük Güclər tərəfindən bölünməsinə göz yuma bilməz. Bu gün dəyişməkdə olan dünya qarşısında bütün dövlətlər araşdırmalar aparır, yeni-yeni ssenarilər yazır və onu həyata keçirməyə çalışırlar. Türkiyə və bütövlükdə Türk Dünyası isə sanki tarixi günahkar kimi yalnız özünü müdafiə ilə məşğuldur. Halbuki Türk Dünyasının qarantı olan Türkiyə Sovet İmperatorluğunun çöküşündən sonrakı

ən azı 10 ilini Orta Doğuya və "dəmir pərdədən" qurtulmuş yeraltı və yerüstü sərvətlərlə zəngin bu geniş Türk Dünyasına sərf etsəydi, o, indi artıq XXI əsrin Böyük Gücləri sayılan dövlətlər sırasında durar, dünyada söz sahibi olardı. Bu fürsət hələ tam qaçırılmayıb. Ciddi addımlar atmaqla buraxılan boşluğu müəyyən qədər də olsa doldurmaq olar. Türkiyə və bütövlükdə Türk dünyasını özlərindən başqa hamı böyük sayır, ondan çəkinir. Xüsusilə indiki geniş coğrafi əraziyə, strateji mövqeyə, zəngin təbii ehtiyatlara malik 7 müstəqil dövlətləri olan dövrdə.

Artıq böyük güclər də anlamalıdırlar ki, onların belə dünyaya biçim verəcək gücləri yoxdur və ola da bilməz. Əslində "Super güc" deyimi xəyalpərəst ssenaristlərin söz yığınınından başqa heç bir mahiyyət kəsb etmir. Doğrudur, "Super güc" deyimindən xoşlanan dövlətlər bundan zövq alır və bu və ya digər dərəcədə bundan müvəqqəti siyasətlərinin əsirinə çevirir və başarı saydıqları nəticələrin keçici olduğunu xəyallarına belə gətirmirlər. Onlar zənginləşdikcə digərləri səfalətə sürüklənir və beləliklə də dünyada düzənin yerini düzənsizlik tutur. Bu düzənsizlik isə gələcək üçün yaxşı heç nə vəd etmir. "Təsir əks təsirə bərabərdir".

2.15. Dünyanın Tacı Türk

"Ey Türk, Özünə qayıt! Sən Özünə qayıdanda böyük olursan!"

Millət də insanlar kimi tarixə bağlılığı ilə, iman və inamla, ülkü ilə yaşayar, yüksələr, xoşbəxt olar. Tarixini, keçmişini unudan, inamsız və ülküsüz yaşayan bir millət özünü boşluqda hiss edər, davranışları və yaşayışı təsadüflərə bağlanır və nəticədə instinktlərin təsiri altındakı hadisələrin içində sürüklənər, boğular, məhv olar. Deməli, millət bölünməz, parçalanmaz bir Ruh halında olmalıdır.

Yaşadığımız çağda düşmənlərimiz düşüncə və inanc həyatımızı, sənət, mədəniyyət və əxlaq dünyamızı silahı ilə deyil, özünəməxsus mədəniyyəti və ideologiyası ilə istila etməyə girişmişlər. Onlar bunda başarı əldə etdikdən sonra silahlı qüvvələrini işə salmadan da bizləri asanlıqla özlərinə tabe etdirəcəklərinə tam əmindirlər.

Tarixi düşmənlərimiz artıq yüz illərdir ki, Türkün min illər boyu yaratdığı bəşər tarixinə örnək ola biləcək maddi, mənəvi və əxlaqi dəyərlərini məhv etməyə, yerinə özlərinin insanlığa utanc gətirəcək Lut dövründən qalma əxlaqsızlıqlarını yerləşdirməyə çalışırlar.

Türkün düşmənləri Türkün tarixini, intellektlərini, fiziki və mənəvi fəaliyyətini, hətta daxili yaşantısını belə öz "olmaz!"larının çərçivəsinə salıb Türkü özünə və dünyaya bu bacadan baxmağa məcbur edirlər.

Tarixi düşmənlərimiz Türklərin yüz illər boyu ədalətlə idarə etdikləri ölkələri və xalqları öz müstəmləkələrinə çevirərək sömürməyə başlayıblar. Bütün bunlar azmış kimi, tarixi düşmənlər, Türklərin qılafa sığışdırdıqları ərazilərinə də göz dikərək - qonşuluqdakı yunan, fars, erməni və kürd məşalarını da hərəkətə gətirərək - Türkləri tamamilə məhv etməyə qərar veriblər. Tarixi düşmənlərimiz bütün bunlarla da kifayətlənməyib, demokratiya pərdəsi altında artıq, Türklərin iç düzənini pozmağa, onun min illər boyu qoruyub XXI əsrə gətirib çıxardığı əxlaqi dəyərləri məhv etməyə, bir sözlə, Türkləri tarix səhnəsindən silməyə çalışırlar.

Bütün bunları ona görə edirlər ki, Türkdən qorxurlar.

Çünki Sən məzlum görkəminlə də qorxuncsan, ey Türk!

Dünya dövlətləri ayrı-ayrılıqda Sənə gücləri çatmadığından, əlbir olub, nəhayət, Səni min ildən sonra yendilər. Yenməklə yetinməyib Sənin bütün tarixi uğurlarını da inkar etdilər. Sənin yaratdığın bütün maddi və mənəvi dəyərləri özgələrinin adına çıxdılar.

Halbuki bu gün Səni özlərinə düşmən hesab edən Avropalılar tarixən Səninlə təmasdan sonra qəbilə həyatı yaşamaqdan xilas oldu. Sənin gəlişindən öncə Avropa mağara dövrünü yaşayırdı.

Avropaya "Dövlətçilik" ağılnı sən bəxş etdin.

Uzun müddət Roma imperatorluğunun basqısı altında inləyən, dillərini belə unudan Avropalıları Roma quldarlığından Sən azad etdin. Avropaya yaşama haqqını sən verdin.

Asiya və Avropa mədəniyyətlərini Sən çulğalaşdırdın. Avrasiya mədəniyyətini Sən yaratdın. Tarixi "İpək yolu"nu Sən saldın.

Bəşər mədəniyyətinin guya beşiyi sayılan Yunan, Roma və Bizans imperatorluqlarından fərqli olaraq - tarixdə ilk dəfə sərvət yoğunlaşmasının qarşısını alaraq - tirənçılığı Sən yasaqladın.

Bəşərin bəlli-başlı xalqları qul əməyindən, təhkimli kəndlilərdən, kölələrdən, savaş əsirlərindən və sonda irqçilikdən yararlanaraq insanlığa yaraşmayan müstəmləkəçilikdən, bütün arsızlıqlardan istifadə edərək inkişaf etdikləri halda, sən belə bir inkişafdan şüurlu surətdə imtina edib quldarlığı yasaqladın, feodal torpaq sahibliyini ləğv etdin, köləliyə son qoydun, savaş əsirlərini tərkilə silah edib sərbəst buraxdın, hakim olduğun xalqları milliliyindən ayırmadın, heç bir ölkədə müstəmləkəçilik siyasəti yeritmədin,

tarixin heç bir dönəmində irqçiliyə, arsızlığa yol vermədin. Sən nə qul, nə quldar olmağı qəbul etdin.

Sən dözümlü siyasətinlə sabitliyin düşməni sayılan din və etnik çatışmaların, çəkişmələrin qarşısını almaqda tarixən böyük məharət göstərdin, üç böyük dinin və bu dinlərə tapınan neçə-neçə xalq və millətin bir arada əsrlər boyu yaşamasını təmin etdin.

"Mədəni" Avropalılardan fərqli olaraq Sən tarixdə ilk dəfə ixracatı dayandırıb, idxalatı sərbəst buraxdın və bununla da qıtlığı aradan qaldıraraq, insanlığı düşündün, Özünü insanlığa qurban verdin. Bu da sənin tarixi məğlubiyyətinin başlanğıcı oldu. Belə ki, Sən "mədəni" Avropadan fərqli olaraq, insan əməyini tam istismar edən "izafi dəyər gətirən dəyərə" - kapitala və sələmə qarşı oldun. Səbr və təmkinlə əbədiyyətə qədər yaşayacaq bir dövlət qurmaq üçün ölümsüz olacağını umduğun bir düzəni inşa etməyə çalışdın və bütün dünyanı bu mərkəzdən idarə etməyə səy göstərdin. Bundan duyuc düşən, lakin Səni xaricdən partlatmağın qeyri-mümkün olduğunu dərk edən düşmənlərin bu müəzzəm olayın qarşısını almaq üçün hər cür rəzilliyə, alçaqlığa, terrora baş vurmuş, Sənin qəlbinə Şeytan kimi yol taparaq Səni içəridən yeməyə başlamış və sonda istəklərinə nail olmuşlar.

Sən tarixən quru ərazilərdə yaratdığın mədəniyyəti sulara da həyata keçirmisən. Belə ki, Sən, hətta kürəkçiləri belə "mədəni" Avropalılar kimi kölələrdən deyil, maaşlı insanlardan seçərək gəmiçiliyi də insaniləşdirmisən. Bunun nəticəsidir ki, Aralıq dənizindəki "mədəni" Avropalıların donanmalarından qaçan kölələr gəlib Sənin donanmalarında maaşlı insan kimi çalışmışlar. Beləliklə Sən dənizdə də ədaləti bərpa etmisən. Bu ədalətindən istifadə edən yabançılar dənizlərdə sərbəst hərəkət edərək öz ticarətlərini genişləndirib zənginləşmiş... və sonda Sənə qarşı çıxmışlar. Sən dənizlərin bərkəsi oldun, yabançılar isə xeyrini gördülər. Bu da Sənin, ədalət naminə yol verdiyin növbəti bir tarixi xətan idi.

Tarixən bu qədər əzəmətli olan Sənin bu vəziyyətə düşməyinin nədənləri çoxdur. Bunda bir çox daxili və xarici amillərin təsiri vardır. Fəqət, bizcə, ən mühüm amil Sənin kosmopolit təfəkkür olan bəşəri İnsan, bəşəri Mədəniyyət, bəşəri Dil və bəşəri Dövlət yaratmaq istəyinin olub.

Sən Şərqdən Qərbə, Şimaldan Cənuba və əksinə - bütün dörd qitəni öz mənəvi enerjinlə, ruhunla, nəfəsinlə, mədəniyyətinlə doldurdun. Fəqət sonda Özün tükəndin... boşaldın...

Sən öz tarixi passionarlığınla bəşəri döl yaratdın. Ölgün xalqlara yeni qan, yeni can verdin. Onlara öz sağlam nütfənlə tarixdə yaşama haqqı qazandırdın, yeni həyat bəxş etdin. Daxili enerjini bütünlüklə yadlara

payladın, Özün yaddan çıxdın. Aqlını, Təfəkkürünü, hissini qurban verdin və bunlar da Səndən küsüb uzaqlaşdı; Səndən intiqam aldı. həyatın bu çəkici nemətindən, "Tanrı əmanəti"ndən Sənin qədər yararlananan ikinci bir millət hələ yer üzündə olmayıb və bəlkə də olmayacaq. Bu məqamda ulu Sabirin yana-yana söylədiyi bir fikri - kiçik bir dəyişikliklə xatırlamamaq olmur:

**"Ərkəklərimiz Sonyalara bənd olacaqmış
Fatma - Tükəzbanları neylərdin, ilahi?"**

Daha bəsdir! Özünə dön! İlahi təfəkkürünü Özünə qaytar! İndi də bir müddət hissini ağına, təfəkkürünə qurban ver. Qurban ver ki, Öz gücünlə yaşaya və yenidən şərəf qazana biləsən. Sənin qurtuluş və yüksəlişinin çarəsi öz milli ülkünə sarılmağın, müasir dövrün bütün elm və texnologiyasına yiyələnməyin, kimsədən yardım diləmədən, kimsəyə sığınmadan özünə qayıdışındadır. Ulu ayədə buyurulduğu kimi: "Sən özünə qayıdanda böyük olursan!", ey Türk!

Sən bəşəri mədəniyyət yaratmaqla öz milli mədəniyyətini qurban verdin.

Sən bəşəri dil yaratmaq istəməklə öz dilinin inkişafını məhdudlaşdırdın. Belə olmasaydı indi ən azı Asiya və Avropada, qismən də Afrikada xalqlar - Türk dilində danışar, Türk dilində yazardılar. Sənin bu tarixi səhvindən bu gün Anqlo-sakslar maksimum istifadə edirlər.

Tarixən Özünə o qədər arxayın oldun ki, Sənin hakimiyyətin dönəmində Səni təhqir edən "Şahnamə"lərə, "Min bir gecə"lərə və bunlara bənzər yüzlərlə əsərlərə etinasız yanaşdın və nəticədə bütövlükdə bəşər tarixi Səninlə müqayisədə əsil-nəsilsizlər tərəfindən saxtalaşdırıldı.

Sən Günəş kimi Şərqdən parladın... Qərbdə qürub etdin.

Qərbin Sənə qarşı düşmənçiliyi əslində, qorxu qarışıq heyranlıqdan doğmuşdur. Axı Sən tarixdə heç bir millət və xalqa nəsib olmayan və bəşəri mədəniyyəti bir-birinə bağlayan tarixi imperiyalar qurmusan. Sən bu ard-arda qurduğun imperiyalarla tarixdə uzunmüddətli və ədalətli imperiyalar silsiləsi yaratmışan.

Sən dünyanı bu gün gəldiyi "Qloballaşma" və "mədəniyyətlərin dialoqu" ideyasının ilkin şərtlərini hələ orta əsrlərdə gerçəkləşdirmisən.

Sən hələ orta əsrlərdə özünəqədərki bütün siyasət elminin mirasını ələkdən keçirib, məğlub dövlət və imperiyaların yıxılma səbəblərini birər-birər incələmiş, kimsəyə nəsib olmayan minillik hakimiyyət qurmusan.

Sənin min illər boyu yaratdığın mədəniyyət əngin tarixi təcrübələri ilə süzölmüş bir mədəniyyətdir. Bu mədəniyyətin gücüdür ki, Səni uzun illər boyu qəvi düşmənlərinin ağır zərbələrindən qoruyub bugünə gətirib çıxarmış, Sənin gücünü dünyaya təsdiq etdirmişdir. Bütün qədim və orta əsrlər dönməndə hər cəhətdən üstün olan Sən yalnız barbarlıqda çinlinin, yunanın, farsın, ərəbin, avropalıların "əlinə su tökməyə" qadir deyilsən. Fəqət qələmi düşmən əlinə verdiyindən Sənin yaratdığın bütün maddi - mədəniyyət nümunələri düşmənlərin tərəfindən ya məhv edildi, ya da mənimsənilədi. Ancaq düşmənlərin unudular ki, ən böyük mədəniyyət imperiyalarda təzahür edir. Sənin imperiyalar tarixini inkar edə bilmədilər.

XX əsrdə hər cəhətdən çılpaq qalan Sən yenə də özündə təpər tapdın, Türklüyü yaşatdın. İntellektlərinin ağılı və zəkası, qazilərinin iradəsi və şəhidlərinin qanı sayəsində XXI əsrə altı müstəqil, üç yarım müstəqil dövlətlənlə qədəm basdın. Qədəmlərin mübarək!

Ey Türk! Sən Qurd oğlu Qurdsan. Sənin gözlərin "qaranlıqda" daha yaxşı görür. Sənin dünya üçün nə mənə ifadə etdiyini düşmənlərin də yaxşı bilir. Sən tarixdə o qədər güclü, o qədər yenilməz olmusan ki, Sənin "Türk" adın düşmənlərin üçün bir qorxu, özün üçünsə bir inamdır. Sənin "Türk" adın hər din inamı kimi, artıq, millət adından əlavə bir ideologiya, bir siyasət, bir idarəçilik, bir ədalət, bir əxlaq inancı sayılmışdır. Ona görə də, sən Qərbin insanları çürüdən, qısırlaşdıran əxlaqından özünü qoruyub, öz əxlaqi dəyərlərinə sahib çıxsan, dünya yenə də Səni qəbul etməyə, Səninlə hesablaşmağa məcbur olacaq. Çünki zəncidən, ərəbdən, hindlidən və b. fərqli olaraq, Sənin genin safdır, sağlamdır. Sən tarixən Yer kürəsinin biricik Təkəsi - Qoç oğlu Qoçusan!

Ey Türk! Bugünkü Sən və Sənin təmsil etdiyin müqəddəs Türkünstan iki qitənin on almaz qaşlı üzüyüdür. Sən hər tərəfi düşmənlə əhatə olunmuş bir durumdasan. Ətrafını sarmış böyük və kiçik düşmənlərin böyük və kiçik ağızlarını açaraq hərəsi Səndən öz gücləri daxilində pay almağa - bu almaz qaşları qoparmağa çalışırlar. Bugünkü zəif durumunda bütün bu düşmən qüvvələrə qarşı durmaq o qədər də asan deyil. Fəqət unutma ki, "El bir olsa, dağ oynadar yerindən". Sənin birliyin bugünkü mövcudluğun, gələcək yüksəlişindir.

Ey Türk! Tarix Səninlə fəxr etməli, Səninlə qürur duymalıdır. Çünki Sən Tanrının əbədi yaşar bir milləti sən!

Sən Tanrının Yer üzündə düşünən beyni, vuran əli, qalib ordususan!

Sən tarixin ədalət mücəssəməsi sən! Tarixdə kimsə Səninlə müqayisə oluna bilməz.

Sən Yer kürəsinin əzəmət simvolusan!

Sən insanlığın tacı, bəşərin incisisən!

Sən insanlığa qürur, cəsarət, ədalət bəxş etmisən!

Sən bugünkü hakim millətlərə bir örnəksən! Sən onlara ayrı-ayrı xalqları və millətləri, ayrı-ayrı din və məzhəblərə xidmət edən insanları necə idarə etməyi öyrədən tarixi bir öyrətmənsən!

Bugünkü hakim millətlərin və dövlətlərin Səndən öyrənəcəyi çox şeylər var.

Əlbəttə, bugünkü Türk dünyasının da Qərbdən öyrənəcəyi çox şey var. Lakin bu gerçəyi mifləşdirmək, Türk dünyasının özünə inamını qırmaq, güvənli bir gələcək bəxş edən Türk potensial gücünü dəyərləndirməmək deməkdir. Bütün bu sadalanan və sadalanmayan Türk özəlliklərini, bugünkü Yer kürəsində Onların yerləşdiyi ərazilərin zənginliyi və Türk insanının potensial gücünü nəzərə almayaraqdan bütün Türk dünyasını Qərbə doğru sürükləmək müəzzəm Türk millətini tarixə gömmək deməkdir. Türkün tarixini, mədəniyyətini, potensial gücünü dərk edən, dünyada gedən prosesləri dərinədən analiz edən, Türkün dostunu düşməninə ayırd etməyi bacaran, xüsusilə də dış dünyadan tam xəbərdar olan Türk aydınları heç bir vəchlə buna yol verməyəcəklər.

Sən daim yüksəkdə dayandın, uca oldun, ulu oldun! Ululuq isə ölümsüzlükdür, əbədilikdir. Daim ulu olasan.

Tanrı Səni əbədiyaşar etsin, ey Türk! Amin.

2.16. Bugünkü dünya düzəni və Türklər

"Türk ordusu daim basaraq ölkələr almış,

Ən sonda siyasətdə basılmış da, bunalmış.

İdrakı sönük başçıların qəfləti ancaq

Etmiş, edəcək milləti həp əldə oynucaq".

(Hüseyn Cavid)

Siyasətin tarixi insanlıq tarixi qədər qədimdir. Siyasət əslində insanları idarəetmə sənətidir. Siyasətin əsasən iki növü vardır: daxili siyasət, xarici siyasət.

Daxili siyasətin həmsöhbəti vətəndaşlardırsa, xarici siyasətin həmsöhbəti yabançılardır. Vətəndaşla davranış yabançı ilə davranışdan fərqlidir. Vətəndaşdakı anlayışı yabançıdan gözləmək olmaz.

Dövlətlərarası əlaqələri müəyyənləşdirən xarici siyasət min illər boyu maraq və ilgi çəkən sehirli bir fəaliyyət növü olmuşdur.

Daxili siyasətin əsasında ədalət, xarici siyasətin əsasında isə milli mənfəət dayanmalıdır.

Milli hədəfi və strategiyası olmayan bir xarici siyasət yalnız hadisələrin arxasınca sürünər və mənsub olduğu xalqı da uçuruma yuvarladar.

Müasir siyasət klassik diplomatiyadan çox fərqlidir. Artıq siyasət bir intriqə və ya aldatma sənəti deyildir. Taleyranın kralları, vəzirlərin şahları barmağında oynatdığı siyasət artıq bu gün dəyərini itirmiş, diplomatiya qapıları bütün dünyada aralanmış, demokratik cəmiyyətlərdə hətta açılmışdır. Siyasət qapalı qutudan çıxmış, sirr və müəmma pərdəsi qalxmışdır. Texnoloji yeniliklər, demokratikləşmə, siyasəti imtiyazlı şəxslərin əlindən almış, basın və yayımın ixtiyarına vermişdir.

Bugünkü siyasət geniş düşüncə, uzaqgörənlik, milli hədəf, bəlli strategiya, durğunluqdan uzaq böyük risk və cəsarətli addım tələb edir. Ən əsası müasir siyasətin təfəkkür reformuna ehtiyacı vardır.

XX əsrin üç müəzzəm fırtınası - I Dünya müharibəsi, II Dünya müharibəsi və Soyuq Savaş - üç imperiyanı çökdürmüş, bunların əvəzində XXI əsrdə üçüncü bir nəhəng tam gücü ilə ortaya çıxmışdır.

Öz çətirini həm Avropa, həm Asiya, həm Amerika və həm də Afrika üzərində tutmağa çalışan, Yaxın və Orta Şərqdə bir dizayner rolu oynayan bu müəzzəm hərbi və iqtisadi nəhəngə qarşı dünyada yeni güc mərkəzləri formalaşmaqdadır. Bunlardan biri və birincisi də məhz Avropa Birliyidir. Bu Birliyə daxil olan Avropa dövlətləri öz aralarında gizli və açıq danışıqlar apararaq birlik yaratmış və bütün gücü ilə dünyada söz sahibi olmağa çalışırlar. Az bir zaman içində vahid iqtisadi birlik, vahid pul və vahid bank sistemi yaratmağa nail olan bu birlik artıq dünyada söz sahibi olan ABŞ-a qarşı hərbi cəhətdən olmasa da, iqtisadi cəhətdən meydan oxumaqdadır.

Bu məqsədlə Avropa Birliyi və yenidən dirçəlməkdə olan Rusiya və Çin ABŞ-la rəqabətə girərək onun nüfuz sahibi olmağa çalışdığı bölgələrdə təşəbbüsü ələ almağa səy göstərməkdə, həmçinin çökmüş Sovet İmperiyasının nüfuz dairəsində olan ölkələrdə öz iqtisadi gücünü nümayiş etdirməkdə, söz sahibi olmağa səy göstərməkdədirlər.

Bütün bunlar isə gələcəkdə müəzzəm imperiyanın mövqelərinin sarsılmasına gətirib çıxara və bunun yerində bir Avropa İmperiyası meydana gətirə bilər ki, bu da Türklüyün məhvi deməkdir.

Tarixin müəyyən dövrlərində Türklərlə savaşda uzuzan bu birliyə daxil olan millət və dövlətlərin düşmənçiliyi bir aksiomadır. Bu düşmənçilik bu gün də açıq və ya gizli şəkildə özünü göstərməkdədir.

Bunu doğuran bir çox səbəblər vardır. Ən başlıcası isə tarix boyu Çinliləri "Çin Səddi" çəkdirməyə məcbur edən, Roma İmperatorluğunu sarsıdan, üç yüz il bütün Rusiyaya ağalıq edən, İslam dininin öncüllüyünü yaparaq bütün Yaxın və Orta Şərqi min il idarə edən, Üç Xaçlı yürüşünü darmadağın edən, İstanbulu fəth edərək Şərqi Roma İmperatorluğunu tarix səhnəsindən silən, Vyana qapılarına dayanaraq Avropanı əsrlər boyu qorxu altında saxlayan bir millətdən tarixi intiqam almaq hissidir.

Dış dünya bütün bunları nəzərə alaraq daim Türkdən çəkinmiş, onun yenidən böyüməsi və güclənməsinə hər vəchlə mane olmağa çalışmışdır.

Bu gün bu işdə Fransa, Rusiya, Yunanıstan və onların əlində vasitəyə çevrilən ermənilər daha çox fəallıq göstərməkdədirlər.

Din amilini də buraya əlavə etsək, bu gün Türklərin dünyada nə qədər təkləndiyinin şahidi olarıq.

Lakin bütün bunlar o demək deyildir ki, biz Türklər bu keçici durumla hesablaşmalı, ona boyun əyməliyik. Unudulmamalıdır ki, dünya dövlətləri biz Türkləri özümüzədən daha yaxşı tanıyır. Tanıdıqları üçün də bizimlə belə davranırlar.

Bu gün də Batı dünyası demokratiya pərdəsi altında xaçlı ruhunu içində yaşadaraq Türk mənliliyini sarsıtmağa, onu tamam məhv edə bilməsə də özündən asılı vəziyyətdə saxlamağa çalışmaqdadır.

Heç təsədüyi deyildir ki, demokratiya, insan hüquq və azadlıqlarından dəm vuran Avropanın gözü qarşısında, Avropanın göbəyi sayılan Bosniyada, Azərbaycanın tacı sayılan Dağlıq Qarabağda, Qafqazın məğrurluq simvolu olan Çeçenistanda faşizm rüzgarları əsdi, Bosniyalılar, Türklər və Çeçenlər soyqırırma məruz qaldı, Avropa isə susdu.

Milyonlarla Bosniya müsəlmanı, Türk və Çeçen yerindən-yurdundan didərgin düşdü, "Demokratik" Avropa susdu. Nədən susdu? Niyə susdu? Çünki ölən, işgəncələrə məruz qalan, diri-diri torpağa basdırılan, başının dərisi soyulan, gözü çıxarılan, burnu, qulağı kəsilən, yerindən-yurdundan didərgin düşənlər içində xaçlı ruhunu daşıyanlar deyildi. Bu işdə Serbiya, Yunanıstan və Ermənistan sanki bir katalizator rolunu oynadı.

Avropanın bu ərköyün balaları həmişə Türklərin zəif dövründə daha da fəallaşaraq zəhərlərini artırmış, Türklərə qarşı dünyada analoqu olmayan vəhşiliklər törətmişlər. Türklər nə qədər haqlı olsalar da Qərb daim onları haqlı çıxarmışdır.

Fəqət Qərb bir şeyi unudur ki, güc nə qədər haqq olsa da, haqq ən böyük gücdür.

Tarixdə Yalta sisteminin (Yer kürəsinin qütbləşməsi və ya NATO, Varşava blokuna bölünməsi) birtərəfli yığılması, yəni Sovet İmperatorluğunun çökməsi Dünya siyasi coğrafiyasını dəyişdirdi.

Avropada kapitalist istehsal münasibətlərinin həyata vəsiqə alması və Rusiya imperiyasının tarix səhnəsinə qədəm qoyması ilə geriləməyə başlayan Türk dünyası nəhayət Sovet İmperiyasının çöküşü ilə yenidən tarix səhnəsinə qədəm basdı. Tarix uzun müddətdən sonra yenidən Türklərin üzünə gülməyə başladı.

Türküliyin önünə Adriatik dənizindən Çinə qədər uzanan müəzzəm bir sahə açılmış oldu. Asiya qitəsinin üçdə birini əhatə edən və iki yüz milyonluq nəhəng bir ali etnosu - Türkləri içində bəsləyən bu sahədə altı müstəqil və iki yarımmüstəqil Türk dövlətlərinin bayrağı dalğalanmaqdadır.

Çox təəssüflər olsun ki, bu dövlətlər içərisində tarixi - ənənəvi dövlətçiliyini qoruyub saxlaya bilən Türkiyə Cümhuriyyəti dünya Türklərinin uzun müddət gözlədiyi bu böyük məsuliyyəti yüklənməyə cəsarət etmədi və bununla da bağışlanılmaz tarixi bir xəyata yol verdi. Halbuki uzun müddət Rus İmperiyasının mənəşəsində çırpınan biz Türklərin Türkiyə Cümhuriyyəti Dövlətindən umacağımız çox şeylər var idi. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, hətta Rusiyaya dayanaraq Ermənistanın haqsız təcavüzü qarşısında Azərbaycanı qorumaqda Türkiyə diplomatiyası imtahandan qeyri-kafi qiymət aldı.

Dünyanı titrədən Sovet İmperiyasının əlindən qurtularaq öz müstəqilliyini yenidən qazanmış, zorla müharibəyə cəlb edilmiş, Quzey Azərbaycan və digər Türk Cümhuriyyətlərinin hələ dünyada səsi və sözü olmadığı bir dövərdə onların dünya çapında müdafiəyə çox ehtiyacı var idi. Bu müdafiə məhz Türkiyə dövlətindən bəklənirdi.

Ankaranın siyasi imtahandan qeyri-kafi qiymət alması Milli hökumətimizin xarici qüvvələrin əli ilə devrilməsi, millətlərarası mövqeyimizi və Türkiyəyə olan inamımızı zəiflətdi.

Bundan yararlanan böyük dövlətlər bu boşluqdan istifadə edərək Azərbaycan və digər Orta Asiya Türk dövlətlərində yerləşdilər. Bu

yerləşmənin ən qorxunc tərəfi ayrı-ayrı Türk dövlətlərində ayrı-ayrı xarici güclərin söz sahibi olmaları və Türkiyənin bundan kənarda qalmasıdır.

Halbuki ilk əvvəllər xarici dünya bu dövlətlərdə söz sahibi kimi Türkiyəni görür və bu ölkələrə addım atmağa cəsarət etmirdilər. Dünyada söz sahibi olan ABŞ belə bu Respublikalara Türkiyə vasitəsilə daxil olmağa çalışırdı. Türkiyənin ləng və çəkingən siyasəti ucbatından təşəbbüs əldən verildi.

Dünyanın yenidən düzənlənməsi dönməində Türkiyənin belə ləng hərəkəti təkcə Türkiyəyə deyil, Bütün Türk dünyasına ağır başa gəldi.

Qorxunc İmperiyanın çöküşü bütün dünyaya, xüsusilə, Avropaya yeni nəfəs və cəsarət verdi. II Dünya savaşından sonra Avropa ilk dəfə olaraq Yaxın və Orta Şərqə və Balkanlara addımlamağa cəsarət etdi. Türkiyə bu məsələdə də Avropadan geri qaldı.

Dünyanın zəngin ölkələrini öz nüfuz dairəsinə keçirmək üstündə bir-biri ilə yarışa girən ABŞ və Avropa dövlətləri öz milli mənafeləri naminə hətta savaştan belə çəkinməyərək yeni dünya düzəlinə yeni şəkil verməyə çalışmaqdadırlar. Heç bir mədəniyyət, tarix, dil və din baxımından Yaxın Şərq, Azərbaycan, İran və Orta Asiya ilə əlaqəsi olmayan bu dövlətlərin adı çəkilən ərazilərdə söz sahibi olmağa çalışmaları və ən başlıcası, gələcəkdə buna nail ola bilmələri Türk diplomatiyası və Türk dünyası üçün utancgətirici və üzücü bir haldır. Bu tarixi qatırı qaçırsaq, gələcək nəsillərimiz bizləri bağışlamayacaqlar.

Kod adı "İrak savaşı" olan və əslində dünya təkəsi ABŞ-ın neftlə zəngin Yaxın və Orta Şərqə sahib çıxmağa çalışması Avropa Birliyi ölkələrinin, xüsusilə, Fransa və Almaniyanın, qismən də Rusiya və Çinin bundan pay istəməsi məsələləri daha da gərginləşdirmişdir.

Dünya sanki Üçüncü Dünya Savaşının astanasındadır.

İlk öncə Kiprdə Türk Federativ Dövləti yaranandan, daha sonra Körfəz müharibəsindən bu günə qədər ilk dəfə olaraq dünyanın nəzər-diqqəti yenə də Türkiyəyə yönəlmişdi.

Ankara ilk dəfə olaraq millətlərarası diplomatiyanın mərkəzinə çevrilmişdi. Türklərə bəxş edilən bu tarixi imkandan əndişələnən Türk düşmənləri hər vəch ilə Türkiyəyə təzyiq göstərməyə, ölkə daxilində problemlər yaratmağa çalışmaqdadırlar.

Körfəz müharibəsində başı qarışdırılan və bundan da gərəqli bir yarar qazanmayan və əksinə, iqtisadi burulğana düşürülən Türkiyə xarici güclərin təsiri ilə Türk dünyasını da unudaraq öz daxili işləri ilə uğraşmağa məcbur edildi. Bu burulğandan yaxa qurtarmamış onu yeni İraq savaşı haqladı.

İraq məsələsi istər Avropada və istərsə də NATO-da çatlar yaratdı. Bizcə, bu çatlardan ən çox yararlanmağa çalışan Rusiya, Çin və qismən də Yaponiya oldu.

Əgər məsələyə geniş aspektdən yanaşsaq və ən azı anqlo-saksların XXI əsrin birinci yarısında dünyada siyasi, iqtisadi, hərbi və mədəni cəhətdən güc sahibi olduğunu nəzərə alsaq, Türkiyənin ABŞ-ın və onun həqiqi strateji müttəfiqləri olan İngiltərə, Kanada və İsrailin, həmçinin ABŞ və İngiltərəni dəstəkləyən İspaniya və digər dövlətlərin yanında olması gələcəkdə Türkiyə və bütövlükdə Türk dünyasına xeyir gətirə bilər.

Bu yeni dünya düzensizliyində Türklərə qarşı tarixi Avropa düşmənçiliyini nəzərə almamaq, bitərəf qalmaq və ən başlıcası, güclər nisbətini düzgün dəyərləndirməmək, siyasi savadsızlıqla yanaşı, həm də çox şeyi itirmək deməkdir.

Həyat təsdiq edib ki, risk etməyən fərdlərin də, millətlərin də, dövlətlərin də hər hansı bir şeyə nail olması qeyri-mümkündür. Bu gün bütün Türk dünyasının bu riskə ehtiyacı var. Artıq Türk dövlətləri anlamalıdır ki, bugünkü gündə Türkiyənin və ya hər hansı bir Türk dövlətinin təklənməsi bütün Türk dünyasına ağır zərbə ola bilər və dünya Türklərinin milli maraqları ciddi təhlükə qarşısında qala bilər. Əslində bu ABŞ-ı da çıxılmaz duruma sala bilər. ABŞ da anlamalıdır ki, bu rejionda onun 50 illik müttəfiqi yalnız Türkiyə Dövləti olmuşdur. Həmçinin bu gün onun regionda ən yaxın müttəfiqlərindən biri də məhz Azərbaycan Respublikasıdır. Ona görə də Sovet İmperiyasının dağılmasından sonra ABŞ Yaxın və Orta Şərqdə pozulan tarazlığı yalnız Türk dövlətləri vasitəsilə nizamlaya bilər. Bu və digər məsələlərdə bütün Türk dünyası da ABŞ-ın yanında olar, ona dəstək verməklə onun bölgədəki strategiyasını gerçəkləşdirmiş olar.

Zamanı düzgün dəyərləndirmək qələbənin rəhnidir. Əks təqdirdə "Qonaq umduğunu yeyə bilməyəcək".

2.17. Türk Dünyası XXI yüzildə nə etməli?

Kimsənin istəyindən və rəyindən asılı olmayaraq dünyanın siyasi xəritəsi yenidən cızılır, dünyanın yeni tarixi yazılır. Bu gün dünyanın bir

tərəfində 1 milyard insanı ilə sənayeləşmiş 24 ölkə, digər tərəfində isə 5 milyard yarım insanı içində barındıran 151 ölkə. Hərbi, iqtisadi, mədəni və əxlaqi dəyərlərin alt-üst olduğu, iki bir-birinə zidd rüzgarın - demokratiya və irqçiliyin qarşı-qarşıya gəldiyi, ayrı-ayrı ideologiyaların toqquşduğu, düzənin yerini düzensizliyin tutduğu, etnik çatışmaların, məzhəb qovğalarının körtükləndiyi bir dünyada yaşayırıq. Bütün bunlara nüvə silahının yayılma təhlükəsini, ekoloji tarazlığın pozulmasını, qlobal istiləşmə, su qıtlığı və ayrı-ayrı məmləkətlərdə millətlərin belə öz içində "atomlara" bölündüyünü əlavə etsək, bu günkü bəşəriyyətin hansı durumda olduğunu görərik. Bütün bunların içərisində bizcə ən qorxulusu irqçilik və faşizmin, etnik çatışmaların Qərb tərəfindən qloballaşma adı altında körüklənməsidir. Belə bir düzensizlik içərisində bizi ən çox ilgiləndirən Türk dünyasıdır.

Keçmiş çar Rusiyasının varisi olan və dünyanı lərzəyə salan Sovet İmperatorluğunun tarixə qovuşması ilə nəhayət 200 ildən sonra Türk dünyası ilk dəfə olaraq rahat nəfəs almaq istədi. Bu imperatorluq içərisindən 5 müstəqil, 1 yarım müstəqil, 1 muxtar Türk respublikası meydana gəldi. Artıq BMT-də Türk dünyası təkcə Türkiyə Cümhuriyyəti ilə deyil, ona qardaş olan 5 Türk Cümhuriyyəti ilə təmsil olunur. Bütün bu gəlişmələrin Türk dünyası baxımından ən önəmli məsələsi Türk dünyasını ayıran dəmir çəpərlərin yıxılması, qapıların bir-birinin üzünə açılması, milyonlarla Türkün bir-biri ilə qucaqlaşması, tarixi Türkünstanın yenidən bərqərar olması üçün onun siyasi gündəmə gəlməsidir. Bütün bunlar Türklər üçün böyük üfüqlər açmaq, imkanlar yaratmaqla bərabər, həm də ciddi məsuliyyətlər yükləməkdədir. Bu məsuliyyətin ən böyük ağırlığı heç şübhəsiz ki, ənənəvi dövlətçilik tarixini qoruyub saxlamış Türkiyə Cümhuriyyəti və o cümhuriyyətin iqtidarının, ən başlıcası bu iqtidarlara hakimiyyətə gətirən Türkiyə Türklərinin üzərinə düşür. Deməli, Türkiyə Türkləri unutmamalıdırlar ki, onların hakimiyyətə gətirdikləri hər bir iqtidar təkcə Türkiyə Türklərinin deyil, həm də bütövlükdə dünya türklərinin taleyi üçün cavabdeh olmalıdır. Yalnız bu cavabdehliyi yüklənə biləcək siyasi qurumlar hakimiyyətə gətirilməlidir.

Qərb mütəxəssisləri Sovet İmperatorluğunun dağılmasından sonrakı durumu XIX əsr Avstriya-Macaristan və Osmanlı imperatorluqlarına dönüş kimi dəyərləndirirlər. Avstriya-Macaristan imperatorluğu rolunu Almaniya bu dövərdə lazımi səviyyədə oynasa da, çox təəssüflər olsun ki, Türkiyə öz rolunu gözlənilən səviyyədə oynaya bilmədi. Belə ki, Almaniyanın Xorvatistan və Sloveniyaya sahib çıxması onları dünyaya tanıtməsi və qəbul etdirməsi qədər Türkiyə Bosna-hersekə, Azərbaycana və Orta Asiya Türk Cümhuriyyətlərinə, xüsusilə bu gün soyqırırma məruz qalan İraq türklərinə tam

dəstək verə bilmədi. Sanki Türkiyə diplomatiyası dünyada nə baş verənləri bir seyrici kimi izləməklə öz vəzifəsini bitmiş hesab etdi. Ünlü Türk diplomatı və siyasətçisi Kamran İnan bəyin yazdığı kimi "Gərək Bosna-Herseq işində və gərək Ermənistanın Azərbaycana basqını olayında Türkiyənin iyi bir imtahan verdiyi, ondan bəklənən rolu oynadığı söylənəməz. Orta Asiyada da gərəkənlər yapılmamışdır" (Kamran İnan "Dış Politika". 1998. səh 143). Güney Azərbaycan, Əfqanıstan, Çin, Rusiya Türkləri artıq on illərdir, bu gün İraq türkləri də onlar kimi müdafiəsiz buraxılmış və nəticədə soyqırma məruz qalmışlar.

Bu gün artıq Türk dünyası gərəkən məsələlərdə Qərbə "Dur!" deməyi bacarmalı, özünü müdafiə taktikasından əl çəkməli, düşünülmüş riskli addımlar atmalı, hadisələrin arxasınca deyil, önündə getməlidir. Dünyaya baxış bucağını genişləndirməli, üzvü olduğu beynəlxalq təşkilatlarda öz mövqeyini açıq şəkildə bildirməlidir. Xüsusilə Türkiyə BMT Təhlükəsizlik Şurasında daimi üzvlük məsələsini qaldırmalı və digər Türk dövlətləri də dost dövlətlərlə birgə Türkiyəni dəstəkləməlidirlər. Uyğur Türklərinin, İraq Türklərinin, Ahısxa Türklərinin, Kırım Türklərinin, Batı Trakiya Türklərinin, Kipr türklərinin, Bosna-hersek Türklərinin, Güney Azərbaycan Türklərinin və Dağlıq Qarabağ məsələsinin həlli üçün BMT üzvü olan bütün Türk dövlətləri eyni mövqedən çıxış etməlidir.

Artıq Türk dünyası Qərbin Türkiyənin davamlı olaraq təzyiq altında tutmasına hesab sormağı bir alışqanlıq halına gətirməsinə, "Bəsdir, yetər" deməyə özündə cəsarət tapmalıdır. Qərbə qarşı duyulan həddindən artıq heyranlığa son qoyulmalı, bütün əlaqələr bərabərlik əsasında qurulmalıdır. Əks təqdirdə Avropa qurumlarının qərarlarına etinasızlıq göstərilməlidir. Çünki onların hər hansı qərəzli qərarına əhəmiyyət verildikcə daha sərt qərarlarla Türk dünyasının üzərinə gəlməyə davam edəcəklər.

Türk dünyası öncə özünün böyük güc olduğuna inanmalı, Avropa Xristian basqısında müdafiə olunmaq taktikasına son qoymalı, dünya siyasətindəki yerini, rolunu və məsuliyyətini dərk etməli, həddən artıq ehtiyatlılıqdan əl çəkməlidir. Çünki millətlərarası siyasi əlaqələr ehtiyatlılıq üzərində deyil, kəskin məntiqli siyasi iradə əsasında qurulduqda müsbət nəticə əldə edilir. Kiçik məsələlərlə uğraşmaq, potensial gücü onlara xərcləmək böyük davaları fəda etmək deməkdir.

Türk dünyası ona tarixi böyüklük pəncərəsindən baxan xarici aləmə öz böyüklüyünü həqiqətən təsdiq etdirməli, yeni dünya düzəninə uyğun olaraq vaxtında gərəkli tədbirləri cəsarətlə həyata keçirməlidir. Bunun üçün real zəmin yaranıb. Onu həyata keçirmək bugünkü Türk Cümhuriyyətləri

iqtidarlarının və bütövlükdə çağdaş nəslin üzərinə düşür. Bu gerçəkliyi vahid bir türk milləti olaraq qəbul etməli, yeni bir dövr içində Türk dünyası yaratmalıyıq.

Dünya ağalığı eşqinə düşən və mərhələ-mərhələ bunu həyata keçirməyə çalışan ABŞ dünya problemləri girdabına düşər olacaq və dünyada ABŞ-a qarşı etiraz dalğası artacaq. ABŞ Çin və Yaponiyanın hakim gücə çevriləcək Sakin okean bölgəsində bugünkü təsir gücünü itirəcək. XXI əsrin ortalarından başlayaraq, Sakit okean bölgəsi dünya iqtisadi mərkəzinə çevriləcək. İqtisadi gücü daha da yüksələn Yaponiya nəticədə siyasi və hərbi gücə də yiyələnə bilər. Dünyanın bir nömrəli demoqrafik gücü olan Çin son 25-50 ildə dünya iqtisadi gücləri sırasına daxil olacaq. Zəngin təbii sərvətlərə və iqtisadi yüksəlişə və ən başlıcası nüvə silahı və kosmik tədqiqatlara malik olan Çin artıq dünya gücləri sırasında öz yerini daha da gücləndirməkdədir. ABŞ tərəfindən sıxılan Rusiya "...gücü çatmadığından, palan döyəcləməyə" - başlayacaq ki, bundan da ən çox əndişələnən hələ tam oturmamış gənc müstəqil dövlətlər, o cümlədən Türk cümhuriyyətləri olacaq.

Ukrayna və Gürcüstanın da NATO-ya üzv qəbul edilməsi ilə Türkiyənin NATO-dakı əvvəlki mövqeyi zəifləyəcək, əslində NATO da bir xristian hərbi ittifaqına çevriləcək. Bütün bu sadalanan və sadalanmayan problemlər qarşısında Türk dünyası XX əsrin iqtisadi, siyasi və hərbi coğrafiyasını nəzərə alaraq, öz yerini və rolunu müəyyənləşdirməli, siyasətini ona uyğun qurmalıdır. Türk dünyası kimsənin etirazına, təpkiyinə, təzyiqlərinə baxmayaraq, bir-biri ilə iqtisadi, siyasi, mədəni, hüquqi və hətta hərbi əlaqələrini maksimum səviyyəyə qaldırmalı, bunların hər biri ilə bağlı önəmli projələr hazırlayıb həyata keçirməlidir. Unudulmamalıdır ki, sabahkı dünya bugünkündən fərqli olacaq. Bizcə bu gün özünü güc mərkəzi hesab edən və Türkiyəni daim təzyiq altında tutan Avropa Birliyi adlı amorf qurumun sabahkı taleyi bugünkü kimi olmayacaq. Bu qurum özünün iç sıxıntıları və mənfəət ixtilafları üzündən dağılacaq. Avropanın tarixi təcrübəsi göstərir ki, orada Almaniya qorxusu yenidən baş qaldıracaq.

Dəyişən dünya özünə xas siyasət tələb edir. Bugünkü Türk dünyasının da dəyişən dünyada özünün siyasəti olmalıdır. Türk dünyası öz gücünə inanmalı, bugünkü və sabahkı dünya gerçəkliklərinə uyğun xarici və daxili siyasətini formalaşdırmalı, bir-biri ilə uyğunlaşdırmalı, vahid mövqedən çıxış etməlidir. Ən zor durumlarda belə kimsənin çətinliyinə altın girməməlidir. Türk dünyası siyasi, iqtisadi, hərbi reformalarla bərabər, təfəkkür və təhsil reformaları həyata keçirməli, öz gəncliyinə inam aşılmalı, onları böyük üfüqlərə doğru yönəltməlidir.

"Güc birlikdədir" Birliyin mübarək, yolun açıq olsun ey müəzzəm Türk dünyası.

2.18. Müstəqil Türk Dövlətləri Birliyinin yaranması zamanın tələbidir

Artıq dünyada siyasi coğrafiya yenidən cızılır, tarix yenidən yazılır. İki qütblü üç bloklu dünya alt-üst oldu, Dünya yarım əsrdən sonra rahat nəfəs aldı, Sovet İmperatorluğu bu tarixə qovuşdu, bu qoca qayanın parçalanması ilə Dünya bir qütblü qaldı. Bu qütbün adı Amerika Birləşmiş Ştatları - fransız filosofu Raymond Aronun deyimi ilə İmperiya Respublikasıdır.

Sovet İmperatorluğundan ayrılan Respublikalar üçüncü dünya dövlətləri cərgəsinə daxil oldu. Dünya bir tərəfdə iyirmi dörd sənayeləşmiş ölkəyə, digər tərəfdə isə yüz əlli bir inkişaf etməkdə olan ölkəyə bölündü. İnkişaf etmiş ölkələrdə təqribən bir milyard insan, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə yeddi milyarda yaxın insan yaşamaqdadır. Bir tərəfdə silahlanma üçün trilyon dollarlar, digər tərəfdə milyonlarla ac insan...

Hərbi, iqtisadi birliklərin alt-üst olduğu, düzənin yerini düzensizliyin tutduğu, iki zidd ruzgarın əsdiyi bu dünyada təzəcə imperiya əsarətindən çıxan və hələ dünyada nə baş verdiyini gərəyincə anlamayan Azərbaycan kimi dövlətlərin vəziyyəti daha acınacaqlıdır. Hələ müstəqilliyin dadını tam ala bilməyən bu ölkələrin başının üstünü bir müharibə kabusu da qapsadı. Özünü itirən, kommunist və marksizmin caynağından yenicə qurtulan bu ölkələrin başının üstünü bir irqçilik, bir faşizm qılıncı kəsdirib durdu. Daxili çəkişmələr, məhəlli ixtilaflar, etnik çarpışmalar bu ölkələri daha da zor duruma saldı. Doğrudur, bu müəzzəm imperiyanın dağılması ilə Türk dünyasını ayıran divarlar yıxıldı, qapılar açıldı, milyonlarla Türk qucaqlaşdı, öpüşdü. Fəqət Türkiyənin bir dövlət olaraq çəkingənliyi ucbatından istər Azərbaycan və istərsə də Orta Asiya Türkləri bu sevincdən tam yararlanı bilmədilər. Halbuki, Türkiyə bu fürsətdən tam istifadə etməli, Rusiyanı Amerikanın da köməyi ilə bu regionlardan tamamilə uzaqlaşdırmalı idi. Bu yöndə ilk öncə regionda bir Türk milləti formalaşdırmaq üçün təfəkkür reformu edilməli idi. Artıq bir dövlət olaraq Türkiyə dünya çapında yetmiş milyonluq Türkiyə Türkü adından yox, iki yüz milyonluq bir Türküstan (Türküstan dedikdə biz bütün Türk Cümhuriyyətlərini nəzərdə tuturuq - A.M.) adından çıxış etməli idi. Türküstanın iqtisadi potensialı, yüz əlli milyonluq gənc və dinamik əhalisi, Türkiyə silahlı qüvvələrinin gücü və nüfuzu, elmin və texnikanın (güclü olmasa da) normal inkişafı əslində Türk dünyasının qüvvət qaynaqlarından idi. Ona görə də böyük bir əraziyə, gərəkli əhaliyə və müəzzəm təbii sərvətlərə malik Türküstan türkünün dünyaya baxış sistemi, milli hədəfi və strategiyasını geniş tutması lazım idi.

Hadisələrə seyirci kimi baxmaq yox, onlara şəkil və istiqamət vermək gərək idi. Türk dünyası, Türk milləti artıq müdafiəyə yox, hücumə keçməli idi. Axı "Ən yaxşı müdafiə hücumdur"!

Belə bir düzəndə bizlər də bir millət vəkili olaraq önümüzdə çıxan imkanları dəyərləndirərək yeni bir siyasət oluşturmali, Türk dünyasının bu gününü və gələcəyini nəzərə alaraq millətimizi yüksək hədəfli məqsədlərə doğru hazırlamağı bacarmalıyıq.

Bunun üçün ilk öncə bütün Türk dünyası anlamalıdır ki, Dünya dəyişməkdədir. Bugünkü Türk dünyası yeni bir dünya ilə qarşı-qarşıyadır. Ona görə də dəyişən dünyada Türklər öz yerini müəyyənləşdirməlidirlər. Bu işi tarazlaşdırıcı siyasətlə aparmaq olmaz. Türk dünyası artıq bütün yönləri ilə öz yerini bilməli, xarici və daxili siyasətlərini buna uyğunlaşdırmalı, öz strategiya və taktikalarını müəyyənləşdirməlidirlər.

Dəyişən dünya dəyişik problemlərlə qarşı-qarşıya olduğu kimi Türk dünyası da bu baxımdan problemlər girdabındadır. Yaxın Şərqdə və bütövlükdə dünyada siyasi coğrafiya dəyişməkdədir. Bu dəyişiklik Türklər üçün daha çox sorumluluq gətirməkdədir.

Türk dövlətləri bir müstəqil dövlət olaraq artıq ayılmalı, özlərini və xarici aləmi tanımalı, öz xarici və daxili siyasətlərini müəyyənləşdirməli, asılılıqdan, başqalarına boyun əyməkdən qurtulmalıdırlar. Bunun üçün ilk növbədə siyasətlərində açıq mövqe ortaya qoymalı, milli mənafeələrini qəti bir şəkildə müəyyənləşdirməli, özlərinə bir çətir axtarmaq taktikasıdan tamamilə uzaqlaşmalıdırlar.

Onlar artıq ən azı yerləşdikləri regionda qapı döyən bir dövlət deyil, qapısı çalınacaq bir məmələkət olduqlarını təsdiq etdirməli və buna uyğun davranmalıdırlar.

Bu ölkələr bir dövlət olaraq ilk öncə xalqına güvənməli, xalqdan gizlin heç bir siyasət yürütməməli, siyasətlərini əprimiş dar qəliblərdən çıxarmalıdırlar.

Bu müstəqil dövlətlər artıq ən azı bu gün üçün öz dostu və düşmənlərini tanımalı, siyasətlərini buna uyğun qurmalıdırlar.

Tarixin hərəkətdə olan qatarını yaxalamaq, ona minmək, dünyada gedən prosesləri düzgün dəyərləndirmək ana vəzifələrdən olmalıdır. Tarix ən böyük müəllimdir. Gələcəyi görməyən və ya görə bilməyənlər tarixə baxmalı, ondan ibrət dərsi almalıdırlar. Onlar alçalan dumanlar içində itmək yox, yüksələn buludların üstünə çıxaraq dünya və gələcəyi görməlidirlər. İllərdən bəri ruhlarına hakim kəsilən hərəkətsizlik qəlibindən çıxmalı, olanlardan qorxmamalı, risqdən çəkinməməlidirlər.

Dünya Türkləri artıq yalnız olmadıqlarını dərk etməli, əl-ələ verib bir-birlərinə dayaq durmalı, iki yüz milyonluq müəzzəm bir gücə arxalanmalıdırlar. Milli ruhun gücləndirilməsi bu yöndə ən böyük güc qaynağı

olmalıdır. Avropa qapılarından Çin dənizinə qədər uzanan böyük və zəngin bir ərazidə tarix boyu əvəzsiz bir mədəniyyət yaradan, bütün dünya xalqlarının tarixində bu və ya digər dərəcədə iştirak edən, bütün dünya dinlərini yaşayan və yaşadan, əsrlər boyu eyni dili danışan bir millətin belə yaşamağa, hissə qapılmağa haqqı yoxdur. Ömürlərinin çox uzun olmayacağı hamıya bəlli olan Müstəqil Dövlətlər Birliyi və Avropa Birliyi kimi amorf təşkilatlara üzv olmaq əvəzində mövcud Türk dövlətləri Müstəqil Türk Dövlətləri Birliyi kimi perspektivli bir iqtisadi, mədəni, siyasi və hərbi qurum yaratmalıdırlar. Belə bir siyasətin gətirəcəyi dinamizm iç potensialı hərəkətə gətirərək dünya Türklərinin XXI əsrdə söz sahibi olmağına gətirib çıxaracaqdır. Bütün bunların asan başa gəlməyəcəyini bilirik. Bu radikal təfəkkürün əleyhinə xarici və daxili qüvvələrin olduğunu və gələcəkdə də olacağını dərinlən dərk edir və bu qüvvələrin hansı gücə malik olduqlarını da anlarıyıq.

Fəqət biz onu da anlamalıyıq ki, inanan, öz gücü ilə yaşamağa can atan bir millət insanlıq şərəfini hər şeydən üçtün tutur. Bunun üçün düşünmək, çalışmaq lazımdır. Bu, millətin yüksəlişinin biricik yoludur. Bir millətin yüksəlişi hər şeydən öncə yüksək mənəvi inama sahib olmaq, böyük və güclü olmağa çalışmaqdan asılıdır. Çünki yüksək mənəvi inama sahib olmaq, böyük olmağa çalışmaq milləti xoşbəxtliyə aparan şərəfli bir yoldur. Böyüklüyün başı özünəinam, mənəvi saflıq, millətə sevgi, gerçəkliklərə qarşı sayğı və elimli olmaqdır. Bilgi, elm isə insanlığı və qarşılıqlı olaraq milləti qaranlıqdan qurtaran işıqdır. Bütün maddi zənginliklər, insanların iqtisadi inkişafı da öz qaynağını məhz mənəvi dəyərlərdən və bilgidən alır.

Mənəvi dəyərlərdən və elmdən məhrum bir millət öz mövcudluğunu qoruyub saxlaya və gələcəyə addımlaya bilməz. Ona görə də yeni müstəmləkəçiliyin - neo - kolonializmin gizli metodu milliyyətçilik ideologiyasını sarsıtmaq, özlərinin işlətmədiyi əcaib etik və guya "mədəni" dəyərləri üçüncü dünya ölkələri xalqlarına tətbiq etmək və mədəni köləlik zəncirini onların qollarına vurmaqdır. Əcaib, süni, insanlığa yad və zərərli məsələləri Avropa dəyərləri adı altında üçüncü dünya ölkələrinə ixrac etməklə yeni müstəmləkəçilər əsarətdə saxlamaq istədikləri xalqları buna inandırmağa, bununla da öz məqsədlərinə çatmağa çalışırlar.

Bütün Türk aləminə də üçüncü dünya ölkələri gözü ilə baxan bu "mədəni" soyğunçular yerlərdə də özlərinə uyğun bildikləri insanları hakimiyyət başına gətirir, onları hər cəhətdən müdafiə edir, onların öz xalqlarının başına açdığı bütün iyrəncliklərə göz yumurlar. Bütün bunların nəticəsidir ki, bu gün bütün maddi nemətlərlə zəngin olan Türk ölkələrində

kəndlər, şəhərlər qaranlıq, dağlar, meşələr çılpaq, insanlar yoxsul, millətin dodaqları çatlaq, mədələri boş, həyata küskün, gələcəyə ümitsizdirlər.

Mövcud iqtidarın yürütdüyü siyasət hiylə, iftira, böhtan, yalanla yoğrulduğundan ana Vətənimiz Türkünstanda bir tərəfdə bütün bunlardan bəhrələnən az bir qism tox insanlar (əgər bunlara insan demək mümkünsə - A.M.) o biri tərəfdə isə işsiz-gücsüz milyonlarla ac-yalavac insan ordusu formalaşmışdır.

Bir tərəfdə gözəl Vətənimiz Türkünstanın bütün nemətlərindən bəhrələnən missionerlər və onlarla iş birliyində olanlar və onların "gül balaları", digər tərəfdə günün əcaib Avropa modasına uyub restoran və barları dolduran ortabab, yarımçılpaq, göbəyi açıq gənc qız və oğlanlar. Hər tərəfdə isə lüt-üryan məmləkət qocaları, qarıları, gəncləri və cocuqları!

Bir tərəfdə altı yaşdan tutmuş on altı yaşına qədər ailə qayğısı ilə yüklənən, qızmar günəş altında günəşin hərərətini, şaxtalı qış günlərində qışın sazağını bölüşərək sosial ədalət axtaran vətən cocuqları, digər tərəfdə isti ocaqlarda, villalarda sosial ədalət nitqləri hazırlayan ədalətsiz, vicdansız, şüursuz, ruhsuz insanların ərköyün balaları.

Bir tərəfdə ildə milyon dollarlar xərclənən içki məclislərindən yüksələn qəhqəhələr, digər tərəfdə bir içim su üçün səhərdən axşama qədər növbə gözləyən yoxsul binaları, susuzluqdan şoranlaşan kəndli torpaqları.

Bir tərəfdə xarici və daxili ağalarına güvənərək məmləkətdə at oynadan, küçələrdə ən müasir maşınlarda şütüyərək millətin namusunu hərraca qoyan qızsaçlı meşşan oğlan və oğlansaçlı qızlar, digər tərəfdə dünyanın müxtəlif ölkələrinə bir tikə çörək üçün səpələnən milyonlarla gənc.

Əlbəttə, bütün bunlar beş-on ilin və beş-on insanın əsəri deyildir. Bunlar yüzilliklərin yüzilliyimizə daşdığı yüklərdir. Tarix boyu gözəl məmləkətimizin üzərində bütün dünyanın gözü olub. Doğudan batıya, quzeydən güneyə tarix səhnəsinə çıxan hər bir dövlət və millət bu ölkəyə sahib çıxmağa çalışıb. Tarix boyu bu ölkə üzərində gözü olmayan bir dövlət və millət varsa, o da hələ dövlət və millət olmayandır.

Bütün bunlarla yanaşı şərəfsiz iqtidarlara da göz önündə tutduqda aydın olur ki, başqa millətlərin qurd kimi yetişdirildiyi bir dövrdə xalqımızın quzu kimi yetişdirməsi bir suç, bir qəflət, bir xəyanətdir. Bir iqtidarın və onun başçısının öz vətəninə və torapağının istehsal gücünü bilə-bilə millətini bu gündə yaşatması, onun müqavimət gücünü qırması tarixi bir xəyanətdir.

Qədim və şərəfli bir keçmişi olan, zaman-zaman zor durumlardan ləyaqətlə çıxan qəhrəman millətimiz Türk qürur və şüuru, Türk əxlaq və

fəziləti, Türk millətçiliyi, ideologiyası ilə bu durumdan da alınacaq, üzəg çıxacaq. Bu keçmişdə belə olub, gələcəkdə də belə olacaq.

Sonda Türk Dövlətləri Birliyi yaranacaq. Bu birlik dünyada bir harmoniya yaradacaq. Tanrı bizə yar olsun. Amin.

2.19. "Turan" şəhəri Türk dünyasının mədəni intibah mərkəzi ola biləcəkmə?

3-5 noyabr 2007-ci ildə Cənubi Qazaxıstan vilayətinin Tolebiy rayonunun "Birkolik" sanatoriyasında Türk Xalqlarının Ümumdünya Assambleyasının V Qurultayı keçirilmişdir. Məlumat üçün bildirək ki, Türk Xalqlarının Ümumdünya Assambleyası (TXÜA) dünyadakı Türk xalqlarının ictimai birliklərini və vətəndaşlarını özündə birləşdirən ictimai təşkilatdır. O 1991-ci ildə Qazanda yaranmışdır. Son dövrlərə qədər Assambleyanın mərkəzi qərargahı Simferapolda yerləşirdi. Ona Kırım Tatarlarının tanınmış ictimai xadimi I.Umarov rəhbərlik etmişdi.

V Qurultayı (Qazaxıstanın dövlət himninin sədaları altında təntənəli şəkildə) Qurultay təşkilat komitəsinin sədri akademik Yermentay Sultanmurat açmışdı.

Qurultayda Tatarıstan nümayəndəsi, Assambleyanın birinci sədri Rəfael Muxametdinov "son on ildə Türk dünyasının ümumi vəziyyəti" və "TXÜA-nın proqramı haqqında", "Qazaxıstan nümayəndəsi akademik Yermentay Sultanmurat, "Türk xalqlarının birləşməsinin fundamental əsasları haqqında", "İctimai inkişafın Türk modeli haqqında", "Türk xalqlarının tarixi-mədəni mərkəzi - Turan intibahının rəmzi və şərti "Göy Türk" adlı abidəsinin paytaxtı Turan şəhərinin yaradılması haqqında", Özbəkistan nümayəndəsi akademik Bəxtiyar Kərimov "Ortaq Türk dili haqqında" və Moskvadan ictimai xadim Muxamet Minaçev "TXÜA-nın Nizamnaməsi haqqında" məruzələrlə çıxış etmişlər. Müzakirə və məlumatlarla tanınmış Kumık ictimai xadimi cənab Salav Əliyev, Qırğızıstandan "Turan" partiyasının sədri Əmir Sarpaşev, Qırğızıstan parlamentinin sabiq deputatı Nur Məhəmməd Kenje-Karaxan, Uyğur Mədəniyyət Mərkəzinin direktoru, Türk dünyasının tanınmış ictimai xadimi, professor Turan Yazqan, Türk Dünyası mədəniyyətini tədqiq edən Çuvaş mərkəzinin rəhbəri İlle İvanov, Qaraçay-Balkar ümummilli jurnalı "Alanı"nın baş redaktoru Yuruslan Bolatov, Xakas Respublikası hökumətinin sabiq üzvü Lyubov Ayoşina, Yəsəvi adına Qazax-Türk Universitetinin vitse-prezidenti Bayram Bayraktar, Qazaxıstanlı akademik Amanbek Akayev, Kırım Tatar Məclisinin üzvü Əli Xamzin və başqaları çıxış etmişlər.

Qurultay aşağıdakı qərarları qəbul etmişdir:

1. Türk Xalqlarının Ümumdünya Assambleyasının yeni Proqram və Nizamnaməsi təsdiq edilsin.

2. Akademik Bəxtiyar Kərimovun "Ortaq Türk dili"nin yaradılması ilə bağlı metodikası bəyənilsin. TXÜA-nın rəhbər orqanlarına tapşırılsın və maraqlı tərəflərdən xahiş edilsin ki, Türk xalqları arasında ümumtürk dili - "Ortatürk" cənin yaradılması və işlədilməsi ilə bağlı lazımi ölçülər götürsünlər.

3. Rəfael Muxametdinovun rəhbərliyi altında Türk xalqlarının ümumi mədəni-ruhi əsaslarının, mədəniyyət, incəsənət, idman və s. inkişafı və yenidən yüksəldilməsi ilə bağlı mərkəzlər yaradılsın.

4. Böyük İpək yolu (Pekin-İstanbul-Avropa) Şımkent-Daşkənd avtomagistral aşırımı üzərində, Cənubi Qazaxıstan Vilayətinin Kazıqurd rayonunun müqəddəs Kazıqurd dağı civarında Türk xalqlarının tarixi-mədəni mərkəzi - Turan intibahının rəmzi paytaxtı Turan şəhərinin şərti adı "Göy Türk" olan monumental abidənin yaradılması ideyası bəyənilsin və əməli iş görülsün. Qazaxıstan hökumətindən xahiş edilsin ki, bu proyektin həyata keçirilməsi üçün hərtərəfli köməklik göstərsin və həmçinin "Turan" şəhərciyinin tikilməsi üçün sərbəst iqtisadi zonanın yaradılması imkanlarını müəyyənləşdirsin. Qurultay Türk dünyasının biznes strukturlarının da proyektə cəlb edilməsinin gərəkli olduğunu lazım bildi.

5. Şərti adı "Göy Türk" olan monumental abidənin yaradılması üçün 1 aprel 2010-cu ilə qədər Ümumtürk konkursu elan edilsin.

6. Türk Xalqlarının Ümumdünya Assambleyasının atributlarının - himn, bayraq və embleminin yaradılması üçün konkurs elan edilsin.

7. Ümumi inkişafın Türk yolu konsepsiyası müdafiə edilsin.

Qurultayda Türk Xalqlarının Ümumdünya Assambleyasının rəhbər orqanları seçildi. TXÜA-nın icra orqanının Qazaxıstanın Şımkənd şəhərində yerləşməsi müəyyənləşdirildi. Assambleyanın gələcək qərargahının "Turan" şəhərində yerləşməsi nəzərdə tutuldu. Türk Xalqlarının Ümumdünya Assambleyasının yeni prezidenti dörd il müddətinə akademik Yerməntay Sultanmurat seçildi.

Qurultay Qazaxıstan Respublikasının prezidenti cənab Nursultan Abış oğlu Hazarbayevə aşağıdakı məzmununda Müraciət qəbul etdi:

- Biz, Qazaxların ölkəsi Dəşti-Qıpçaqda toplaşan Türk Xalqlarının Ümumdünya Assambleyasının Türk xalqları nümayəndələri çox şadıq ki, bizim Qurultay qədim Türk dünyasının varislərinin ölkələrindən biri olan qardaş Qazaxıstanda keçirilir.

Simvolik olaraq bizim Qurultay Cənubi Qazaxıstanda Türk xalqlarının böyük oğlu Tolebinin adını daşıyan rayonda, müqəddəs Kazıqurd dağının ətəyində keçirilir.

Sizin rəhbərlik etdiyiniz dövlət müasir dünyada ən dinamik inkişaf edən dövlətlərdən biridir.

Sizin təşəbbüsünüzlə digər Orta Asiya ölkələri liderləri ilə birgə Orta Asiya dövlətlərinin İttifaqının yaradılması ilə bağlı atdığınız addım, Sizin Türk ölkələrinin yaxınlaşmasındakı fəaliyyətiniz qardaş Türk xalqlarının birləşməsi üçün bizə ümid verir.

Bizim Qurultay Türk xalqlarının birliyinin fundamental əsaslarının təminini müzakirə etmək və onu TXÜA-nın əsas fəaliyyətinə çevirmək niyyətindədir.

Biz Qazax xalqına gələcək tərəqqi, inkişaf, xoşbəxtlik və firavan həyat arzulayırıq!

5 noyabr, 2007-ci il.

Qurultayın qərarlarından da göründüyü kimi əsas üç məsələ ön plana çıxarılmışdı. Bunlardan biri akademik Yermentay Sultanmurat cənablarının irəli sürdüyü "Ümumi inkişafın Türk modeli" nəzəri konsepsiyası və yenə də onun Türk xalqlarının tarixi-mədəni mərkəzi olacaq "Turan" şəhərinin yaradılması və orada şərti adı "Göy Türk" olan monumental abidənin ucaldılmasını əks etdirən praktik layihəsi, digəri isə akademik Bəxtiyar Kərimovun "Ortatürk dili haqqında"ki metodik nəzəriyyəsidir.

Akademik Yermentay Sultanmuratın "Ümumi inkişafın Türk modeli" konsepsiyası əsasən İsmayıl bəy Qasıralının "Dildə, fikirdə və işdə birlik" ideyası əsasında hazırlansa da, müəllif bu ideyaya praktik don geyindirmişdir. Belə ki, müəllif Türklərin "dil birliyi" məsələsindən danışarkən Özbək alimi Bəxtiyar Kərimovun Ortaq Türk dili ("Ortatürk") metodikasını qəbul və şərh edərək göstərir ki: "Bu metodika kökü min illərin dərinliklərində olan qədim ümumtürk dili əsasında yenidən yaradılmışdır. Bu, acınacaqlı taleyi olan Esperanto deyil. Bu dil (Ortatürkcə - A.M.) müxtəlif Türk dillərində eyni mənada olan sözlər əsasında yaradılıb ki, onlar bizim birlikdə olduğumuz dövrlərdə işlədilib. Bu yolla yaradılan ümumtürk dili - "Ortatürk"cə bütün Türk xalqlarının anlayacağı bir dil olacaq və o, təkcə ünsiyyət dili deyil, həm də elm, mədəniyyət və biznes dili olacaq. Bu dilə dünya mədəniyyətinin nailiyyətlərinin və gündəlik informasiyaların tərcüməsi bizi vasitəsiz yaxınlaşdıracaq. "Ortatürk"cənin tətbiqi ilə biz neçə onilliklər ərzində əhalinin, o cümlədən də uzaq qışlaqların elmi maariflənmə səviyyəsini tezliklə yüksəldə biləcəyik... Bu dilin çabucq yayılması üçün biz "Turan" informasiya agentliyi yaratmalıyıq. Yeri gəlmişkən, qeyd edim ki, bu adda qardaş Azərbaycanda informasiya agentliyi mövcuddur və bu agentlik bizə

informasiya dəstəyi göstərir. Bizim Qurultayların bütün materialları onların saytında vardır. "Turan" bütün gün ərzində ümumtürk dilində xüsusi radio və telestansiyalar vasitəsilə dünyanın hər yerindən yerli orijinal dillərdən alınan ən yeni xəbərləri verəcək. Ona görə də bu dilin yalnız Türklər arasında deyil, həm də dünyanın digər xalqları arasında da məşhurlaşmasına nail olacağıq.

Bu gün heç bir Türk xalqı öz dilini Ortaq Türk dili - "Ortatürk" dili etmək vəziyyətində deyil. Beləliklə, ortaqlıq Türk dili Türklərin birliyi və intibahının başlanğıcı və əsasıdır" (Akademik Y.Sultanmuratın Türk Xalqlarının Ümumdünya Assambleyasının V Qurultayındakı məruzəsindən çıxarış).

Y.Sultanmurat "fikirdə birlik" məsələsindən danışarkən göstərir ki: "Bu gün bizdə çatışmayan "fikirdə birlik" məsələsi Türkləri hərtərəfli əhatə edəcək. Fikirdə birlik Türk dünyasının birliyinin başlıca məqsədindən irəli gəlir. Bizim ümumi məqsədimiz sağ qalıb yaşamaq, birliyimizi bərpa etmək, öz kökümüzlə söykənmək və bununla da Türk dünyasının tərəqqisini, inkişafını təmin etməkdir. Belə bir fikrin hər bir Türkdə formalaşdırılması üçün Türk dünyasının əsaslı mənəvi fundamenti var. Mən inanıram ki, bizim intellektual şəxsiyyətlərimiz, Turan Yazqan, Rəfael Muxametdinov kimi ağsaqqallarımız da Türk xalqlarının ümumi mənəvi dəyərlərini yenidən işləyib hazırlayacaq və inkişaf etdirəcək. Bizim hamımızsa onların hər bir Türkün qəlbində yerləşməsinə çalışacağıq".

Akademik məruzəsində həmçinin göstərir ki: "Qloballaşma bizi, nəinki milli varlığımız olan dildən, mədəniyyətdən, fiziki görünüşümüzədən və hətta iqtisadiyyatdan məhrum edə bilər. Həmçinin bizi tarix səhnəsindən silə bilər. Baxmayaraq ki, Türk dünyasının kökləri Şərqdə yatır, o əsasən Qərb ümumi inkişaf modelindən qidalanır. Bu ondan irəli gəlir ki, Qərb modeli üstünlüklərə malikdir, hər şeydən əvvəl bu, Qərb ekspansiyasının təsiri ilə bağlıdır. Bizsə böyük Çinin birbaşa təsiri altında olan zonada yerləşirik. Çin iqtisadi inkişaf modeli bu gün dünyada ən yaxşı nəticələr verir. Çinlilər artıq özlərinin ucuz və keyfiyyətli malları ilə bütün dünyanı fəth etməkdədir. Əgər biz o səviyyəyə yüksəlib Çinlə rəqabət aparmasaq, bizim iqtisadiyyat çökər. Ona görə də Çin iqtisadi inkişaf modelinin bütün yaxşı cəhətlərini mənimsəmək lazımdır... Biz bu modelin Qazaxıstan üçün variantını hazırlamışıq ki, o Türk dünyası ölkələrinin çoxu üçün yararlıdır. Bu model ona əsaslanır ki, burada sahibkarla işçi eyni şəxsdir. Ancaq belə bir vəziyyətdə bütün resurslardan maksimum effektiv istifadə edilir, hər bir Türk qabiliyyətinə görə işçi və sahibkar olar... Ümumtürk bazarı bu model üzərində qurulsa, dünyada ən yaxşı bazar olar. Çünki bu ölkələr nəhəng təbii ehtiyatlara

malikdir... Əgər biz bu yuxarıda söylənənləri kompleks şəkildə həyata keçirə bilsək, onda böyük Turan intibahı və Türk xalqlarının hər bir şəxsinin yüksəliş dövrü başlayacaq ki, bu da "Ümumi inkişafın Türk yolu konsepsiyası"nın həyata keçməsi deməkdir.

V Qurultayda qəbul olunan ən mühüm qərarlardan biri və mən deyərdim ki, birincisi, akademik Yermentay Sultanmurat cənablarının işləyib hazırladığı dünya Türklərinin mənəvi intibah mərkəzi olacaq Turan şəhərçiyinin yaradılması və bu şəhərcikdə şərti adı "Göy Türk" olacaq monumental abidənin qoyulması proyektidir.

Bu məqsədlə Qurultay iştirakçıları Türk xalqlarının gələcək tarixi-mədəni mərkəzi olacaq Turan şəhərçiyinin və orada qoyulacaq "Göy Türk" abidəsinin yerini - akademik Yermentay Sultanmurat tərəfindən seçilmiş və şəxsi hesabına alınmış ərazisini görmək üçün Kazıqurd dağı ərazisinə getmiş və yeri bəyənmişlər.

"Turan intibahı" Tarixi-mədəni mərkəzinin direktoru, akademik Yermentay Sultanmurat cənablarının hazırlayıb Qurultay iştirakçılarına və əlaqədar tərəflərə təqdim etdiyi proyektə görə, Turan şəhərçiyi Daşkənddən 60 km, Şımkənd şəhərindən isə 26 km aralıda bu iki şəhər arasında, Bakı, Astana, Almatı və Aşqabadla təxminən eyni uzaqlıqda, VI-VIII əsrlərdə mövcud olmuş, Kazkurt şəhərinin yerində inşa edilməsi nəzərdə tutulur. Şəhərdə qoyulacaq "Göy Türk" abidəsi şəhərin ən yüksək təpəsində, dəniz səviyyəsindən 600 metr yüksəklikdə, hündürlüyü 60 metr olmaqla Türk dünyasının min illik ruhunu əks etdirəcək. Bu abidənin ərsəyə gəlməsində bütün Türk dünyasının iştirakı arzulandır.

Bizimlə söhbətində proyektin müəllifi akademik Yermentay Sultanmurat cənabları bildirdi ki, Qazaxıstan dövlətinin bu monumental abidənin yaradılmasına gücü çatır. Ancaq biz istəyirik ki, bütün dünyada olan böyük və kiçikliyindən asılı olmayaraq, Türklərin hamısının öz gücləri daxilində bu müəzzəm Türk abidəsinin yaradılmasında əməyi olsun və dünyadakı hər bir Türk "Turan" şəhərini öz şəhəri, "Göy Türk" abidəsini öz mənəvi abidəsi hesab etsin.

Görəsən, bugünkü Türk dünyası bu gözəl təşəbbüsü həyata keçirib "Turan" şəhərini - Türk dünyasının mənəvi intibah mərkəzini yaradıb Türk dünyasının birliyinə nail ola biləcəkmi?

2.20. Müdriklər Türklər haqqında

Tarixin ayrı-ayrı dövrlərində müxtəlif səbəblərdən bir sıra Türk köçləri olmuşdur. Bu köçlər min illər boyu müxtəlif dövrlərdə davam etmişdir. Eradan əvvəlki Türk köçləri haqqında müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Belə ki, mütəxəssislər ilk böyük Türk köçü kimi e.ə.IV minilliyin əvvəllərində Turandan Mesopotamiyaya gələn Şumerləri və e.ə.I minilliyin əvvəllərində Hindistanın İndus-Pəncab bölgəsinə doğru hərəkət edən Türk köçlərini, həmçinin e.ə.VI-III əsrlərdəki İskit-Saka köçlərini qeyd edirlər. Bizim eradakı köçlərə isə IV əsrdə Avropaya Qərbi Hun və quzey Hindistana Ağ Hun, VII əsrdə Balkanlara Bulqar, IX əsrdə Orta Avropaya Macarlarla birlikdə bəzi Türk boylarının, V əsrin ikinci yarısında Qafqaza Sabar, IX-XI əsrlərdə doğu Avropa və Balkanlara Peçeneq, Qıpçaq (Kuman) və Uz, IX əsrdə İç Asiyaya Uyğur və XI əsrdə Xorasan, İran, İraq, Azərbaycan və Anadoluya Oğuz Türklərinin köçlərini göstərilər. Bu köçlər içərisində Hun və Oğuz köçləri Türk tarixi baxımından mühüm nəticələr vermişdir. Hər iki Türk köçü tarixə müəzzəm Türk dövlət və İmperatorluqları bəxş etmiş, bəşəri mədəniyyət yaratmışdır. Mütəxəssislər böyük Türk köçlərinin əsas səbəbini Türklərin Cahan hakimyyəti məfkurəsində görmüşlər.

Bəzi Qərb tədqiqatçıları uzun müddət Türkləri düşmən hesab etdiklərindən elmi siyasətə və ideologiyaya qurban verərək Türkləri "köçəri barbar" adlandırmışlar. Lakin XX əsrin sonlarından başlayaraq beynəlxalq konfranslarda mütəxəssislər belə nəticəyə gəlmişlər ki, "Bəşəri mədəniyyəti tam oturaq xalqlar deyil, məhz İmperatorluqlar quran köçərilər yaratmışlar". Bu anlamda 6 min illik Türk köçəriləri məhz 6 min illik bir bəşəri mədəniyyət yaratmışlar ki, bu, tarixdə heç bir millətə nəsib olmayıb. Köçəri Türk qövmlərinin ordu quruluşu, onun təchizatı və hərbi taktikaları əlaqədə olduqları Çin, Pers, Bizans, Roma, Ərəb və daha sonra Avropalılara və Ruslara bir örnək olmuşdur. Atlı Türk köçərilərinin özlərinə məxsus mükəmməl geyimləri, yaşayış tərz, təşkilatlanmaları, ox atma, qılınç oynatma, milli təsanüd duyğusu, milli qürur və milli qəhrəmanlıq ruhu, ədalət duyğusu çox erkəndən formalaşdığından Türklər tarixin uzun bir dövrünü məhz millət olaraq yaşamışlar.

Bəşər tarixinə özünün mənəvi-əxlaqi damğasını vuraraq qəbilə, tayfa, xalq və nəhayət IV əsrdən başlayaraq Millət mərhələsinə yüksələn Türklər insanlığın yetkinlik, kamillik zirvəsinə ulaşmışdılar. Bütün bunları nəzərə alan, qədim, orta əsr və yeni dövrdə Türklərlə birbaşa əlaqədə olan bir çox əcnəbi müəllifləri Türklər haqqında dəyərli fikirlər söyləmişlər. Belə ki, qədim Türklər haqqında Çin mənbələrində göstərilir ki: "Savaşa ölməyi şərəf sayarlar, xəstələnərək ölməkdən utanarlar". Başqa bir Çin mənbəsində Çin hücumu qarşısında məğlub duruma düşüb, bir bölük ordusu ilə qalan Hun hökmdarı Çiçinin öz ordusuna aşağıdakı xitabı öz əksini tapmışdır: "Çinlilərə boyun əyməyəcəyik. Çünki qədimdən bəri Hunlar gücü təqdir edər, tabe olmağı həqarət sayarlar. Savaşçı atlı həyatımız sayəsində adı yabançıları titrədən bir millət olmuşuq. Zira bilirlər ki, savaşa döyüşçülərin taleyi ölümdür. Biz ölsək də qəhrəmanlığımızın şöhrəti qalacaq. Övladlarımız və nəvə-nəticələrimiz digər qövmlərin ağası olacaqlar" (İqtibas Prof.Dr.Laszlo Rasonyinin "Tarihte Türklük" əsərindən götürülmüşdür, səh. 63).

V əsr Bizans müəllifi Prikopios Türk Sabirlər haqqında bunları yazmışdır: "Yerin üstündə insanlar yaşamağa başlayandan bəri nə Yunanların, nə də İranlıların qafasından Sabirlərin işlətdiyi silahlar çıxmadı" (İqtibas Rasonyinin göstərilən əsərindən götürülmüşdür, səh. 63).

IX əsr məşhur ərəb tarixçisi Cahiz öz əsərlərində Türklərdən sitayişlə bəhs edərək göstərmişdi ki, "Türklər hansı işə əl vurarsa, mütləq bacarar. Bəsrənin ədəbi, Yunanın hikməti, Çinin sənəti Türk üçün çoxdan məlum şeylərdir... Türklər enerjili, canlı, fəal və zəkalıdırlar. Əxlaqi vəsfləri maddi dəyərlərini də aşar. Yer üzündə, müharibədə sorumluluq lənətinə uğramayan tək millətdirlər. Vətənsəvrlik hər qövmin təqdir etdiyi bütün insanlığa şamil olan bir məziyyətdir. Xüsusilə, bu duyğu Türklərdə çox qüvvətlidir... Türklər yaltaqlıq, yalvarmaq, aldatmaq, ikiüzlülük, yalançılıq, kələk, hiylə, dostlarına qarşı təkəbbür, yoldaşlarına qarşı fənəliq, pis niyyət nədir bilməzlər... Türklərin ürəkləri təmizdir. Onlarda boş fikirlər, əcaib düşüncələr yoxdur. Türklərin vücudları və səsləri kimi danışdıqları dil də əzəmətlidir" və s. (Cahiz. "Türklərin fəzilətləri", Çevirən Ramazan Şeşən. Ankara. 1967).

XI əsr digər bir ərəb müəllifi İbn Hassul Türklər haqqında xüsusi bir əsər yazmışdır. Bu əsərində müəllif göstərmişdir ki: "Bütün qövmlər arasında şücaət, cəsarət baxımından Türklərdən üstün, böyük hədəflərə ulaşmaq üçün Türklərdən daha dəyanətli heç bir qövmin yoxdur. Cənabi-haqq Türkləri aslan sifətində yaratdı. Türklər bozqırlara, odsuz və ocaqsız çöllərə də alışmışdılar. Zərurət halında çox aza qənaət edərək gün keçirə biləcək dərəcədə dözümlüdürlər. Göbəyi kəsildiyi andan etibarən Türk ordunun başbuğu,

bölgənin əmiri olmaqdan və insanlığı xoşbəxt yaşatmaq üçün özünü əzab-əziyyətlərə salmaqdan başqa bir şey düşünməz" (İbn Hassul, Abbas Azzavi - Ş.Yaltkaya: Belleten. 1940. səh. 59-61).

Avropanın bəzi xristian təəssübkeş tədqiqatçılarından fərqli olaraq, bir çox müdrik və dahi şəxsiyyətləri də Türklər haqqında müsbət fikirlər söyləmişlər. Bunlardan bəzilərinin fikir və mülahizələrini burada qeyd etməyi gərəkli sayırıq.

"Herodotun Turkinas, "Tövrət"ın Toqarıma deyərək haqqında danışdığı Türklər bu tarixdən və bu müqəddəs Kitabdan daha qədim əsrlərin tanıdığı bir Millətdir... Zülmü qəbul etməyən bir igidlik sahibi, geniş qələbə eşqi, mühiyyətləri özünə uyğunlaşdırmaq zövqü, meyli və qabiliyyəti Türklərin əsrləri dolduran tarixində açıq-aydın görünür və oxunur" (Hammer).

"Türklərin göstərdiyi qəhrəmanlıqlar, sadəcə, Türk xalqı üçün deyil, bütün dünya tarixi üçün əhəmiyyətlidir. Türk əsgərlərinin qəhrəmanlığı, cəsurluğu bütün Birləşmiş Millətlərə və xüsusilə, Amerika xalqına bir ilham qaynağı olmuşdur... Türklərin tarixdə gördüyü işləri bir kəlmə ilə qəhrəmanlıq adlandırmaq olar. Bunun üçündür ki, Türklərə heyranlığım bir qat daha artmışdır" (Ross).

"Türklər dəfələrlə güzəşt etmək məcburiyyətində qalarlar, hiylə və intriqaya əsaslanan diplomatiyanı öz fəthlik və alicənablıq ləyaqətlərinə yaraşdırmazlar... Türklər İmperatorluğun şərəf və inkişafı üçün həyat və zəkalarını sərf edənləri mükafatlandırdıqları kimi, vəzifələrini yerinə yetirməyənləri də cəzalandırmaqdan geri qalmazlar" (Vanda).

"Türklər bir soy, bir Millət olaraq Yer kürəsinin ən şərəfli insanlarıdır" (Lomartin).

"İnsanlığa şərəf verən Türk Millətinə düşmən olmaq insanlığa düşmən olmaqdır... Türklərin alicənablıqları alınlarında və əməllərində yazılıbdır" (Lomartin).

"Türklərin qalibiyyətləri kimi məğlubiyyətləri də şanlı və ibrətlidir. Onlar özlərinə yaraşan bir igidlik və qəhrəmanlıqla ölməyi bacarırlar" (Eugen)

"İstanbulda qalırım. Çünki Türkləri sevirəm. Onlar Cənnətdən bir guşə olan bu bənzərsiz məmləkətdə yaşayan bənzərsiz insanlardır... Müəzzəm ruhlu Türk millətinin arasında Vətənim unudmaqdan qorxuram. Vətən çox əzizdir, lakin Türk də əziz və çox əzizdir" (Qonte de Bonneval).

"Kəsə Türk dilində həm dadlı, həm də heybətli danışa bilmək üçün Türk doğulmaq lazımdır. Bununla belə, Türk dilini öyrənməyim mənim üçün ən böyük xoşbəxtlik oldu" (Qolland).

"Konstantinopolu (İstanbulu) 1204-cü ildə işğal edən xristianlarla müqayisədə 1453-cü ildə işğal edən Türklər olduqca humanist hərəkət etmişlər" (Uspenski).

"Türklər xristianlardan fərqli olaraq xaçpərəstlərlə çox gözəl davranmışlar. Dinlərinə, dillərinə, mülklərinə, hətta qanun və idarələrinə də toxunmayıblar" (Urquhard).

"Ancaq mərd, böyük ürəkli Türklərin yanında yer aldığımızı göstərmək və Türkləri haqq, həqiqət, ədalət naminə müqəddəs hesab etmək üçün biz də eyni şeyi edəcəyik, tarixi gur səslə çağıracağıq... Biz Türklərin kobudcasına tapdanmış haqlarını da müdafiə etmək istəyirik. O Türklərin ki sevdikləri yeganə şey haqdır, həqiqətdir. Tarixdə heç bir haqsızlıq etmədikləri halda haqsızlığa məruz qalmışlar" (Vilyam Pitt).

"Türk əsillərin əslidir. Süni olmayan bu yüksək əsilzadəlik Türkə Təbiətin hədiyyəsidir... Şərq hiylə və əfsanələr aləmidir. Türk o rəngarəng aləmin gözüdür, işığıdır, dilidir və yaşayan həqiqətidir" (Pyerre Loti).

"İstanbul bütün gözəlliyi və həşəməti ilə Türkə yaraşır. Türklər uzun əsrlər boyu axtara-axtara özü üçün yaradılan bu Cənnət guşəni (İstanbulu - A.M.) tapdı" (Theopil Gantier).

"Türklər digər dinlərə qarşı kin bəsləməzlər. Onlar yalnız büt-pərəstləri və dinsizləri kiçik sayarlar" (Dozu).

"Mən Türklərin xalqları idarə edə bilmələrindəki sirri də anlayıram. Onlar millətlərə bir dəfə qalib gəlir, qazandıqları zəfəri ruhlarında yaşatmağı və nəsilərə ötürməyi bacarırlar" (General Çernyayev).

"Türklərin əhdə sədaqətləri, qonaqpərvərlikləri, iztirab çəkənlərə qarşı şövkət və mərhəmətləri dillərdə dastandır" (Sezar Cantu).

"İstanbulda yaşadığım müddətdə tanımaq fürsətini bulduğum Türk xalqına qarşı dərin və içdən gələn bir simpatiya duyuram" (Cules Lermina).

"Türk səssiz, sakit və ciddi, böyük bir ağıl sahibi və yaxşı bir müşahidəçidir. Ancaq iş həyatında hiyləgər və yalançı deyil. Ticarətdə uğur qazanmamalarının səbəbi də budur" (Busbuck).

"Türklərin dinlərinə və böyüklərinə sədaqətləri nəhayətsizdir. Bu sədaqəti başqa millətlərə belə aşılamağı düşündülər... Türklər öz aralarında yaşamağa izn verdikləri və etiqadsız tanıdıqları insanları Avropanın bir çox yerində olduğu kimi, odda yandırmamışlar... Qılıncı insafsız bir məharətlə işlədən Türk əli məğlub etdiyi düşmənin yarasını sarımaqda da ustadır" (Bayron).

"Fikir azadlığına, vicdan azadlığına toxunmayan adil Türklərin varlığı heç olmasa, sabah belə bir ölkənin var olacağını mənə hiss etdirir" (Kampanella).

"Türkləri öldürmək olar, ancaq məğlub etmək olmaz" (Napoleon Bonapart).

"Düşməyə hücum edərkən ildırma bənzəyən Türk, dost yanında və silahsız qalmış düşmən önündə bir səhər mehi, şəffaf bir dənizdir" (Tasso).

"Çox mərd və ləyaqətli gördüyüm Türk xalqını yaxından tanıdığım zaman məmnunluq duydu" (Henri Kissincer).

"Bütün Türklər bir fikir üzərində düşüncəyə dalmış filosoflara bənzəyirlər. İnsan, paşadan tutmuş kiçik bir baqqala qədər bütün Türklərin eyni məktəbdə yetişmiş, eyni mərtəbəyə sahib olan senyorlar olduqlarını zənn edir" (Karl Barth).

"Gəlin Türklərin əzəli məziyyətləri, tarixi fəzilətləri və yüksək qabiliyyətlərini inkar etməyə" (Beacon Spiel).

Ümumiyyətlə, tarixən Türklər haqqında söylənilən belə dəyərli fikirlər bir yerə toplansa, mükəmməl bir ensiklopediya olar.

Müdrək və dahi şəxsiyyətlərin Türklər haqqında söylədikləri bu maddi və mənəvi dəyərləri vəhdətdə götürən Türk Milləti tarixin amansız sınaqlarından şərəflə çıxaraq həyatda yaşama haqqı qazanmış, tarixi əzəmət və qabiliyyətlərini bəşəriyyətə sübut etmişlər. Onlar canları, qanları bahasına yaratdıqları dövlət və İmperatorluqlarla bəşər mədəniyyətini zənginləşdirmişlər.

Nəticə əvəzi

Güvəncimiz sizlərsiniz, ey Türk Gəncliyi!

Ey Türk Gəncliyi! Unutma ki, Türk böyük səltənət yaratdı, böyük hikmət yaratdı, böyük sənət yaratdı, fəqət böyük VƏHDƏT yarada bilmədi. Böyük imperatorluqlar, əzəmətli dövlətlər yaratdı, fəqət TÜRK AİLƏSİNİ dağıtdı. Türkiyə yaratdı, Turanı dağıtdı, Türk Birliyi yarada bilmədi. Türk əvəzinə osmanlı, azərbaycanlı, özbək, qazax, türkmən, qırğız, başqurd, tatar, uyğur, yakut, balkar adları ilə xırdalandı. Türk dövləti əvəzinə Hun, Qaraxanlı, Qəznəvi, Səlcuq, Moğol, Atabəylər, Elxanilər, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi, Osmanlı, Əfşar, Qacar dövlətləri yaradıb, mətanət, dəyanət, şücaət göstərdik. Var olmağı bacardıq, fəqət BİR olmağı bacarmadıq.

Ey Türk Gəncliyi! Bil ki, mənsub olduğun millətdə Peyğəmbər müqəddəsliyi, Babək, Koroğlu qəhrəmanlığı, Səlcuq cəngavərliyi, Osmanlı möhtəşəmliyi, Şah İsmayıl qüdrəti, Yunus İmrə ruhaniyyəti, Nəvayi, Füzuli məhəbbəti, Atatürk xadimliyi, Elçibəy millətçiliyi olduğu halda onu səfalətə sürükləyir, böyük bir hailənin qarşısında qoyurlar. Türkün bir-birini sevməməsi, bir-birini tanımaması, bir-birindən ayrı düşməsi, bütün dünyaya səpələnməsi, sünni-şiə qovğası və ən başlıcası, min illər boyunca davam edən özünə qarşı düşmənçilik Böyük Türk millətini bugünkü duruma saldı.

Ey Türk Gəncliyi! Türk milli qururunu, milli dilini, milli mədəniyyətini və onun ən yüksək forması olan milli dövlətini yaratmaq, qorumaq və yaşatmaq sənin ən ümdə vəzifəndir.

Ey Türk Gəncliyi! Unutma ki, bu gün artıq Turan tərsinə çevrilib. Onun başı Türkiyə, ürəyi Azərbaycan, qalan bütün bədəni Orta Asiya, Qazaxıstan, Tatarıstan, Başqurdistan və Yakutiyaadır. Bu müəzzəm orqanizmin hər hansı bir üzvü zədələnersə, bütün bədən ağrıyır. Beyin pozular, göz görməz, ürək dayanar. Əl, qol, qıç qıç olar. Türk təklənər.

Ey Türk Gəncliyi! Bilməyin gərəkdir ki, bütün dünya Türkün qılıncının zəhmini hiss edib, fəqət Türk idrakının, Türk zəkasının əzmini hələ hiss etməyib. İdrakını, zəkani dünyaya duyur. Bu, sənin ən ümdə vəzifəndir.

Ey Türk Gəncliyi! Bil və agah ol ki, Şər hər an sənin qarşındadır. Bu şəri öz yolundan qovacaq yeganə ideya Sənin millətçiliyindir, Türk kimliyidir. Tələsmədən və gecikmədən Özünü Şərlə döyüşə hazırla! Bu döyüş qılınc döyüşü deyil ki, qoluna güvənəsən. Bu döyüş idrak, zəka döyüşüdür. Bu döyüş ruh döyüşüdür. Şəri idrakınla, zəkanla, ruhunla boğ! Cəhalət və xurafat qaranlığını nurla parçala, dağıt!

Qabaqcıl ol! Unutma ki, qabaqcıl olmasan təqlidçi olacaqsan. Təqlidçilik özgələşmədir. Özgələşmə isə fəlakətdir, ərimədir, yoxolmadır. Özgələşmə Türkün belini qırır. Özgələşmə mədəniyyət yaratmaqdan daha çox, mənimsəmək, yamsılamaqdır. İdrakı, zəkani söndürməkdir.

Ey Türk Gəncliyi! Sənə ən əvvəl BİRLİK gərəkdir - Mənəviyyat birliyi, İdrak birliyi, İnam birliyi, İradə birliyi, Ruh birliyi, İş birliyi. Türk birliyi yalnız Türk idrakı, Türk zəkası, Türk mənəviyyatı, Türk əxlaqı və Türk iradəsiylə mümkündür.

Həyatda çox az adam sözün həqiqi anlamında siyasətçi ola bilər. Lakin siyasətçilərin əməllərinə qiymət vermək Sənin haqqındır. Ağı qaradan seçməyi bacar. Əks təqdirdə çox böyük bəlalara mübtəla olarsan.

Ey Türk Gəncliyi! Unutma ki, öz milli şərəf hissindən ilham alan, vətəndaşlıq borcunun nə olduğunu bilən və onu vicdanla yerinə yetirən insanlar məqsədlərinə nail olurlar.

Ey Türk Gəncliyi! Yadda saxla ki, həyatda yalnız haqq uğrunda savaşırlar müqəddəslik, əbədilik qazanırlar. Çünki müqəddəslik haqq uğrunda maddi və mənəvi gücünü sərf edən insanların şərəfli həyat yolunu, dərin eşq, milli həyəcan, qüdrət, əzm, səbr və səmimiyyətlə yaşadığı ömrün məntiqi nəticəsidir. Müqəddəslik tariximizə, vətənimizə, millətimizə, əxlaqımıza, azadlığımıza qarşı çıxan güclərin fitnə-fəsadlarını darmadağın etməkdir.

Ey Türk Gəncliyi! Unutma ki, tarixi düşmənlərimiz böyüklükləri gözə girən ulu babalarımızın qisasını almaq üçün hər cür alçaqlıqlara əl atırlar. Onlar ilk öncə bəşər övladının minillər boyu lənətlə damğaladığı mənəvi eybəcərlikləri mədəniyyət pərdəsi altında Türk dünyasında yayır, ekranlarımızı iyrənc parnoqrafik filmlərlə dolduraraq gözümüzün qarşısında türklüyümüzü çirkəbə bulayır, bizi özgələşdirməyə çalışırlar. Tarixi düşmənlərimiz bütün bunlarla da kifayətlənməyib, Vətənimiz olan Türkiyə, Orta Asiya və Azərbaycanda etnik münaqişələr yaradaraq ölkəmizdə erməni, kürd və s. kimi oyuncaq dövlətlər yaratmağa cəhd göstərir və bəzən də buna

nail olurlar. Çox təəssüflər olsun ki, "içimizdəki şeytanlar" da TAMAH ucbatından bütün mənəvi dəyərləri maddi dəyərlərə dəyişərək bu işdə düşmənlərimizə yardım edirlər.

Ey Türk Gəncliyi! Unutma, bu gün Qarabağ problemi, Cənubi Azərbaycan problemi, Kipr problemi, Uyğur problemi, Kərkük problemi Ümümtürk problemidir. Bütün bunları unudan Türk Türk sayılmaz. Etinasızlığın, dönüklüyün, əqidəsizliyin, ləyaqətsizliyin hökm sürdüyü bu illərdə Sizlərdən Türk mərdliyi, türk inamı, türk cəsarəti, türk mənəviyyəti tələb olunur ki, bununla da, sadalanan problemləri həll edib sözün həqiqi anlamında Türk olasınız. Türk olmaq millətləşmək deməkdir. Millətləşmənin, bütövləşmənin, mənəvi möcüzəsinə inanın. Çünki inam insana, insanlığa gərək olan ən dəyərli mənəvi duyğudur. İnam mütləqi, əbədinə, kamil mənəni gördüyündən insanı mütləq həqiqətə, mütləq xeyrə ulaşıdır. İnam insanı saflaşdırır, kamilləşdirir, onu mütləq idraka, mütləq iradəyə, mütləq mənəviyyətə çatdırır.

Ey Türk Gəncliyi! Nə qədər ki düşmənlərimiz türklüyü öldürə bilməyib, sönməyən közü inamınla, idrakınla, mənəviyyətinlə, iradənlə alıxdırmağa çalış. Unutma ki, düşmənlərimiz Türk mədəniyyətini dandılar, Türk mərdliyini avamlıq, Türk sərtliyini qəddarlıq, Türk əzəmətini vəhşilik kimi qələmə verməklə yaradıcı Türk dühasını inkar etdilər. Düşmənlərimiz indi də Türkdən qorxurlar. Buna görə də bizləri həmişə təkləməyə çalışırlar. Sən məzlum görkəminlə də qorxuncsan, ey Türk! Əzəmətli olsan nə edərlər!? Əzəmətli olmaq üçün özünə qayıtmalısan. Sən özünə qayıdanda daha böyük olursan, ey Türk!

Saxta, riyakar, hər fürsət düşdükdə milləti satanlara, bütünlüyümüzü parçalamaq istəyənlərə, Vətənimizi bölgələrə bölənlərə qarşı amansız ol! Onları təsirsiz hala gətirmək üçün ölümü belə göz önünə al. Çünki böyük işlər görmək istəyənləri həmişə böyük fəlakətlər gözləyir. Böyük davaların insanları həmişə bu fəlakətləri gözləyən, lakin çəkinmədən mücadilə edən fədai, mücahid şəxsiyyətdirlər. Belə şəxsiyyətlərin ruhunda bu mücadilənin özü bir zövq halına gəlir. Belə şəxsiyyətlər günəş kimidirlər, qaranlıqları yırtar, insanlığa işıq və istilik gətirirlər. Belə insanlar dağlarda qartal, ormanlarda aslan, yaylalarda bozqurda bənzərlər. Onlar savaşıqlarda ya qazi, ya da şəhid olmaq istərlər. Onlar düşüncələri yolunda hər cür əzablara qatlaşıraq mübarizə aparar və bununla da gələcək nəsillərə örnək vermək istərlər. Bu yolda şərəflə mücadilə edib müqəddəs davanın bayraqdarı olar, qəhrəman kimi ölərlər.

Ey Türk Gəncliyi! Unutma ki, dünya güclülərindir. Güclü olmaq üçünsə ilk növbədə milli ruhun güclənməsi gərəkdir.

Bunu da unutma ki, sonda "siyasət tufəngin ağzından çıxar".

Bilməlisən ki, millət milli mənəvi varlıq olmaqla, həm də maddi varlıqdır. Tarix boyu millətlərin və xalqların, istər azadlıq uğrunda mübarizələrinin, istərsə də xarici müdaxiləyə qarşı savaşların ən ağır yükünü yoxsullar çəkmişlər. Haram yollarla varlananların millətə canı yansaydı, heç bir ölkədə ac tapılmaz, heç bu mübarizə və müharibələrə də ehtiyac duyulmazdı. Ona görə də, millətin maddi və mənəvi gücünü bir yerə toplamaq üçün onun qan damarını təşkil edən kütlənin müəzzəm gücündən maksimum istifadəyə çalış. Milli gücümüzün və özəlliklə, milli dirçəliş və milli birliyimizin əsası budur. Bu əsas Türk millətinə milli ideologiya, demokratik rejim və müasir dövlət bəxş edəcək. Xalqın gücündən, millətin bükülməz qolu, dönməz üzündən düzgün yararlan! Milli ideologiyaya söykənərək, demokratik rejim yaradıb, müasir dövlət qur!

Ey Türk Gəncliyi! Bil və agah ol ki, Qərb aləmi yalnız Sizin gücünüzü gördükdən sonra Sizinlə hesablaşacaq və yalnız o zaman Dünya böyük fəlakətdən qurtulacaq. "haqqımız gücümüzdədir". Deməli, Sizin inkişafınız həm də Yer Kürəsində olan bütün məzlum xalqların özgürlüyü, inkişafı deməkdir. Axı millət olaraq yalnız Türk "Tanrı ordusu" və deməli, "Haqq ordusu" ünvanını qazanıb. Öz adınızı Özünüə qaytarmağa çalışın, ey Türk gəncləri. Bu həm də sizlərin tarix və Tanrı qarşısındakı borcunuzdur. Unutmayın ki, Türk ədalətinin yenidən bərqərar olması XXI əsr Dünya düzenini tənzimləyəcək, onu daha da gözəlləşdirəcəkdir. Bu yolda Tanrı yardımçınız olsun! Amin!

Ey Türk Gəncliyi! Unutma ki, milli dəyərlərin əleyhinə olan hər bir fəaliyyət və təfəkkür mürtəce xarakterlidir. Türklüyün qurtuluşu, yalnız və yalnız "türklük yolu və düşüncəsi ilə demokratiya körpüsündən keçir".

Unutma ki, böyük Türkünstanın bir parçası olan Azərbaycan tarixin amansız gücü ilə ikiye parçalanıb. Bunun şimal hissəsi yarımmüstəqillik əldə etsə də, böyük bir hissəsi fars şovinizminin əsarəti altındadır. Sənin vəzifən Böyük Türkünstanın bu yaralı ürəyini sağaltmaq, Azərbaycanı birləşdirmək, sözün həqiqi anlamında Müstəqil, Bütöv Azərbaycan dövləti yaratmaqdır.

Ey Türk Gəncliyi! Unutma ki, Sənin varlığın, bu günə gəlib çıxmağın, öz adını yaşatmağın ilk öncə ana dilinə - Türk dilinə bağlıdır. Ana dilini təkcə sevmək azdır. Onu yaşatmaq, zənginləşdirmək, gələcək nəsillərə ötürmək Sənin başlıca vəzifəndir. Yadda saxla ki, dil öləndə millət də ölür. Dil yoxdursa, millət də yoxdur.

Ey Türk Gəncliyi! Tarixini öyrən. Unutma ki, keçmişini bilməyən gələcəyini itirər. Güclü milli tarixçilər ordusu yarat. Unutma ki, Sənin tarixini əsrlər boyu düşmənlərin yazıb. Elə yazıblar ki, Sən nəinki özünü tanıyasan, hətta özündən utanasan. Tarix boyu siyasətlərin qurbanı olmuş əzəmətli tarixini özün öyrən, özün yaz, özün öyrət! Yadda saxla ki, Sənin tarixin - Sənin mədəniyyətin, elmin, fəlsəfən, dinindir. Tarixini öyrənsən - mədəniyyətini, elmini, fəlsəfəni, dinini öyrənərsən. Və görərsən ki, sən bir millət olaraq tarixdə heç bir millətə nəsib olmayan iyirmi beş imperatorluq, altmış dövlət, səkkiz respublika yaratmışan. Fəqət Sənin yaratdığıın mədəniyyəti Sənin düşmənlərinin - çinlilərin, farsların, ərəblərin, rusların adına yazmışlar.

Unutma ki, Sənin babaların tarixi yazmamış, yaratmışlar. Fəqət bilməlisən ki, yaşatmaq yaratmaq qədər müqəddəsdir. Yaratdığını yaşatmaq üçün yaz! Və Səni sevməyənlərə anlat ki, dünyanın ən mədəni xalqı mənəm, dünyanın ən dəyərli xəzinəsi mənimdir və Mən bəşər tarixinə bunları bəxş etmişəm.

Ey Türk Gəncliyi! Yadda saxla ki, xoşbəxtliyi azadlıq, azadlığı isə igidlik doğurur. Bu gün məmləkətimiz bir inamsızlıq bataqlığında boğulmaqda olsa da millətimiz bir qəhrəmanını doğmaq üçün boylu qalmaqda, doğum sancıları keçirməkdədir. Sənin vəzifən özünü o ana hazırlamaq, millətimizi qələbəyə ulaşıdırmaqdır. Qələbə qələbəyə inananlarındır. Tanrı bu şərəfli yolda Sizləri milli ruh və şüurla Qələbəyə çatdırsın. Amin.

Ədəbiyyat Göstəricisi

Türkçə

1. Abbas Azzavi, Ş.Yaltkaya, İbn Hassul, Belleten, Ankara 1940.
2. Abdülkadir İnan, Türk tarihinin ana hatları, İstanbul 1934.
3. Abdülkadir İnan, Moğolların ictimai teşkilatı, Ankara 1944.
4. Abdülkadir İnan, Şamanizm, Ankara 1954.
5. Ağasioğlu Firudin, Azər xalqı (seçmə yazılar), II nəşri, Bakı 2005.
6. Ahmer A. Kazan Tarixi, Kazan 1910.
7. Ahmet Temir, Türk-Moğol İmperatorluğu ve devamı, Türk dünyası el kitabı, I cild, II baskı, Ankara 1992.
8. Ahmet Temir, Moğolların gizli tarihi, Ankara 1948.
9. Akdes Nimet Kurat, Peçenek tarihi, İstanbul 1937.
10. Akdes Nimet Kurat, Çok Türk Kağanlığı, DTCE dergisi, Ankara 1952.
11. Akdes Nimet Kurat, IV-XVIII yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk kavimleri və devletleri, Ankara 1972.
12. Akdes Nimet Kurat, Çaka, İzmir və yakınlarındakı adaların ilk Türk hakami, İstanbul 1936.
13. Akdes Nimet Kurat, Çaka Bey, Ankara 1966.
14. Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusiya, Ankara 1990.
15. Alasya Fikret, Kıbrız tarihi ve Kıbrısta Türk eserleri, Ankara 1977.
16. Alasya Fikret, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Ankara 1987.
17. Alfoldi Andres, Hun çağına aid buluntular ve etnik teferrüatı, AH IX, Budapeşt 1932.
18. Ali Ahmetbeyoğlu, Qirek seyyahı Priskosa göre Avrupa Hunları, İstanbul 1995.
19. Alptekin E., Uyğur Türkleri, İstanbul 1978.
20. Al-Tabari, Tarih al-Rusul va-l-Muluk, cild I-IV, İstanbul 1954-1955.
21. Altan Deliorman, Bugünkü manası ile Bozkurt, Yeni Orkun dergisi, 1989, №12.
22. Andras Rona-Tas, İlk Proto-Moğollar kimlerdir?, «Türk dünyası tarih dergisi», İstanbul 1993, №83.
23. Alil Çeçen, Türk devletleri, Ankara 2003.
24. Anonim Osmanlı tarihi, Ankara 1973.
25. Arsal S.M., Türk tarihi ve hukuk, İstanbul 1947.
26. Arseven C.E., Türk sanatı tarihi, cild I-III, İstanbul 1954-59.
27. Atanas J. Manof, Çagauzlar, Ankara 1939.
28. Atlasi Hadi, Sibir Tarixi, Kazan 1911.
29. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, I cild, Bakı 1960.
30. Azərbaycan filologiyası məsələləri, I buraxılış, Bakı 1983.
31. Azərbaycan filologiyası məsələləri, II buraxılış, Bakı 1984.

32. Azərbaycan tarixi, Bakı 1994.
33. Azərbaycan tarixi, Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər, Bakı 1996.
34. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, Bakı 1989.
35. Azərbaycan tarixi, III cild, Bakı 1999.
36. Azərbaycan tarixi, V cild, Bakı 2001.
37. Azərbaycan belgələrində erməni sorunu (1918-1920), Ankara 2001.
38. Bahadır Han Ebül-Çazi, Türk seçeresi, İstanbul 1925.
39. Bahaeddin Ögel, Türk kültür tarihi, Ankara 1962.
40. Bahaeddin Ögel, İslamiyyətdən önce Türk kültür tarihi, Ankara 1962.
41. Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi, Ankara 1971.
42. Bahaeddin Ögel, Türk tarihinde millet ve ordu bütünleşmesinin nedenleri, Ankara 1983.
43. Bahaeddin Ögel, Düünden bugüne Türk kültürünün gelişme çağları, İstanbul 1988.
44. Baharlı Məmməd Həsən Vəlili, Azərbaycan, Fiziki-Coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerk, Bakı 1993.
45. Bahriye Üçok, İslam devletlerinde kadın hükümdarlar, Ankara 1965.
46. Bakıxanov A.A., Gülüstan-i İrem, Bakı 1951.
47. Baloglan Şəfiyev, Zərdüşt, Avesta, Bakı 1996.
48. Barboro, Konstantiniyyə muhasirasi, İstanbul 1953.
49. Barthold W, Orta Asiya Türk tarihi haqqında, İstanbul 1927.
50. Barthold W, Uluğ Bey ve zamanı, İstanbul 1928.
51. Bayur Y.H., Hindistan tarihi, cilt I-II, Ankara 1946, 1947.
52. Bilimsel bildiriler, Ankara 1975.
53. Bunyatov Z.M., Azərbaycan VII-IX Əsrlərdə, Bakı 1989.
54. Cafer Seyidahmet Krimer, Rus yayımcılığının tarihi kökenleri, Истанбул 1997.
55. Cafer Seyidahmet Krimer, Kaspıralı İsmayıl Bey, İst., 1996.
56. Cahiz, Hilafet ordusunun menkibeleri ve Türklerin faziletleri, Çeviren Ramazan Şeşen, Ankara 1967.
57. Cami Baykurt, Osmanlı ülkesinde hristian Türkler, İst., 1932.
58. Cəfər Cabbarlı, Ədirnə fəthi, Bakı 1996.
59. Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerki (1828-1917), Bakı 1985.
60. Clavijo, Seyahetname, Ankara 1938.
61. Crousset Eberhard, Topaların etnik ilgileri hakkında araştırmalar, Ankara Üniversitesi, DTCD, I, 1943.
62. Czegledy K., Kumanların menşeyi hakkında, MNy, XLV, 1949.
63. Çay Abdülhaluk, Kıbrısta kanlı Noel 1963, Ankara 1989.
64. Devlet N., Çağdaş Türk Dünyası, İst., 1989.
65. Dəmirçizadə Ə.M., Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, Bakı 1979.

66. Diesz Ernest, Türk sanatı, İst., 1955.
67. Dilaçar A., Türk diline genel bir bakiş, TDK, Ankara 1964.
68. Ducas, Bizans tarihi, İst., 1956.
69. Eberhard Wolfram, Çin Şimal komşuları, Ankara 1942.
70. Eberhard Wolfram, Çin tarihi, Ankara 1947.
71. Edip Yavuz, Tarih boyunca Türk kavimleri, Ankara 1968.
72. Elçibəy Ə., Tulunoğulları devleti, İst., 1997.
73. Elçibəy, Azərbaycandan başlayan tarix, Bakı 2003.
74. Elçibəy, Bütöv Azərbaycan yolunda, II nəşr, Bakı 2004.
75. Elman Quliyev, Türkiyə Türk ədəbiyyatı (XIX-XX əsrlər), Bakı 2003.
76. Enver Behnan, Filozof Çok Alp, İst., 1933.
77. Erdoğan Merçil, Sultan Çazneli Mahmud, Ankara 1987.
78. Erdoğan Merçil, Karahanlılar, Türk dünyası el kitabı, I cilt, II bask, Ankara 1992.
79. Erol Güngör, Tarihte Türkler, İst., 1989.
80. Evliya Çelebi, Seyahatname, cilt I-III, İstanbul, hicri 1314.
81. Əbu Bekr Tehrani, Kitabı-Diyarbəkriyyə, Çeviren Mürsel Öztürk, Ankara 2001.
82. Əfzələddin Əsgər, Məmmədəli Qıpçaq, Türk savaş sənəti, Bakı 1996.
83. Əhməd Ağaoğlu, Üç mədəniyyət, Bakı 2005.
84. Əlibəy Hüseynzadə, Siyasəti-Fürusət, Bakı 1994.
85. Əlibəy Hüseynzadə, Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?, Bakı 1997.
86. Əlimərdan Bəy Topçubaşov, Paris məktubları, Bakı 1998.
87. Əliyarov S.S. və Mahmudov Y.M (red), Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, Bakı 1989.
88. Fəhreddin Kırzioğlu, Yukarı Kür və Çoruk boylarında Kıpçaklar, Ankara 1992.
89. Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy teşkilatı, destanları, İst., 1967.
90. Faruk Sümer, Türk devletleri tarihinde şahıs adları, I cilt, İst., 1999.
91. Feridun Bey, Münşəat üs-Səlatin, I cilt, İstanbul, hicri 1265.
92. Fərzəliyev Ş.F., Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə, Bakı 1983.
93. Fəridə Məmmədova, Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası, Bakı 1993.
94. German Vamberi, Əmir Teymur, Bakı 1991.
95. Gibbons H.A., Osmanlı İmperatorluğunun kuruluşu, İst., 1928.
96. Guignes De., Hunların, Türklerin Tarihi-umumisi, I-II cilt, İst., 1923.
97. Guignes De., Türklerin tarihi-umumisi, İst., 1924.

98. Hacıyev T., Vəliyev K., Azərbaycan dili tarixi, Bakı 1983.
99. Hacıyev T., Azərbaycan ədəbi dili tarixi, I hissə, Bakı 1976, II hissə, Bakı 1987.
100. Halis Bıyıktay, Timurlular zamanında Hindistan Türk İmperatorluğu, İst., 1941.
101. Hammer, Osmanlı tarihi, I-X ciltler...
102. Harun Güngör, Mustafa Arqunşah, Gagauz Türkleri, Ankara 1991.
103. Hasan Fehmi Turgal, Anadolu Selçukluları, İst., 1935.
104. Həbibov Ə., Cənubi Azərbaycanda azadlıq hərəkatı, Bakı 1988.
105. Həsənov N., İranın ən yeni tarixi (1870-1917), Bakı 1973.
106. Hikmet Tanyu, Türklerin dini tarihçesi, İst., 1978.
107. Hovard Zinn, Fatihler yarqılanıyor, Tüzməzanlar yayıncılık, 1992.
108. Hüseyn Baykara, Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi, Bakı 1992.
109. Hüseyn Cavid, Əsərləri, 5 cildə, Bakı 2005.
110. Hüseyn Namık Orkun, Türk dünyası, İst., 1932.
111. Hüseyn Namık Orkun, Yeryüzündəki Türkler, İst., 1944.
112. Xoca Sadəddin, Tac-üt-Təvərix(Selimname), II cild, İstanbul, hicri, 1279.
113. İbn Bibi, El-Evəmir ul-Alaiyye, Ankara 1956.
114. İbn əl-Əsir, Əl-Kamil fi-t-tarix, Bakı 1959.
115. İbn İyad, Bəda'i üz-Zühur fi vakayi üd-Dühur, V cilt, İstanbul 1932.
116. İbn Kemal, Tarihi Al-i-Osman, Ankara 1957.
117. İbn Şəddad, Beypars tarihi, İstanbul 1941.
118. İbnül Adim, Buğye, Ankara 1976.
119. İbrahim Okur, Arsızlık ve kültür, İstanbul 2002.
120. İbrahimov T.Ə., Qaşqaylar, Bakı 1988.
121. İslam Ansiklopedisi, IV cilt, İstanbul 1955.
122. İsmayıl Hakkı, Anadolu beylikleri, Ankara 1937.
123. İstoyan Cansızof, Balkan şibi-ceziresinde Türkler, Tarihi Osmani Encümeni Mecmuası, cilt XVII, İst., hicri 1328.
124. John E. Wods, Akkoyunlular, İstanbul 1993.
125. Jozep Fontana, Avrupanın yeniden yorumlanması, Afa yayın evi, 1995.
126. Kafesoğlu İbrahim, Sultan Melikşah devrinde BüyükSelçuklu İmperatorluğu, İstanbul 1953.
127. Kafesoğlu İbrahim, Həzəmsəhlar devleti tarihi, Ankara 1956.
128. Kafesoğlu İbrahim, Türkler, İslam Ansiklopedisi, cilt 12.
129. Kafesoğlu İbrahim, Ondördüncü yüzyıldan sonra Orta Asiyada kurulmuş Türk devletleri, Ankara 1992.

130. Kafesoğlu İbrahim, Türk adı, Türk soyu, Türklerin ana yurdu ve yayılmaları, Türk dünyası el kitabı, I cilt, Ankara 1992.
131. Kafesoğlu İbrahim, Hun İmperatorluğu, Türk dünyası el kitabı, I cilt, Ankara 1992.
132. Kafesoğlu İbrahim, Asiya Türk devletleri, Türk dünyası el kitabı, I cild, II baskı, Ankara 1992.
133. Kalankatuklu Moisey, Albaniya tarixi, Bakı 1993.
134. Kamran İnan, Dış politika, Ankara 1998.
135. Karal Enver Ziya, Osmanlı tarihli, cilt V-VII, Ankara 1947-1956.
136. Kara Şemsi, Yusuf Osman Bükülmez, Türk medeniyet tarihinden bir yaprak, İstanbul 1946.
137. Kaşğari Mahmud, Divanü Lügət-it-Türk tercümesi, Çeviren Besim Atalay, cilt I-III, Ankara 1939-1941.
138. Kemal Karpat, Gagauzların tarihi menşei üzerine ve folklorundan parçalar, I Uluslararası Türk folklor Kongresi bildirileri, cilt I, Ankara 1976.
139. Kerimeddin M., Nuri Gencosman, Selçuki devletleri, Ankara 1943.
140. Kıbrısın tarihi gelişimi ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Ankara 1983
141. Koppers W., Cihan tarihinin ışığında ilk Türklük ve ilk İndo-Germenlik, Belleten, 1941, sayı 20.
142. Köprülü Mehmet Fuat, Osmanlı devletinin kuruluşu, Ankara 1959.
143. Köymen M.A., Büyük Selçuklu İmperatorluğu, Ankara 1954
144. Köymen M.A., Selçuklu devri Türk tarihi, Ankara 1965.
145. Kürşat Fikret, Haşim Altan, Sabahattin Egeli, Belgelerle Kıbrısta yunan emperyalizm, İstanbul 1978.
146. Kütükoğlu B., Osmanlı-İran siyasi münasibetleri 1578-1590, İstanbul 1962.
147. Qeybullayev Qiyasəddin, Azərbaycan Türklərinin təşəkkülü tarixindən, Bakı 1994.
148. Qumral Sadıqzadə, Son mənzili Xəzər oldu, Bakı 2001.
149. Qurbanov Ş., Cəmaləddin Əğani və Türk dünyası, Bakı 1996.
150. Ligeti L., Bilinmeyen İç Asya, Ankara 1946.
151. Lütü Paşa, Təvarixi Ali-Osman, İstanbul, hicri 1341.
152. Mahal Məmmədli, Mehriban Abbasova, Tarixi Borçalı mahalı, "Xudafərin" jurnalı, Bakı 1997, №2(3).
153. Mahir Qəribli, Azərbaycanın mühacirətdəki mütəfəkkiri Əlibəy Hüseynzadə, "Azərbaycan dünyası" dərgisi, Ankara 1999, No:1.

154. Mahmud İsmayıl, Azərbaycan xalqının yaranması, Bakı 1995.
155. Mahmud İsmayılov, Azərbaycan tarixi, Bakı 2001.
156. Mardin Şerif, Jön Türklerin siyasi fikirleri, Ankara 1964.
157. Mecnueyi-fıtva, İstanbul Beyazid Kütüphanesi №2757.
158. Mehmet Kaplan, Ziya Çökalpın hayatı ve eserleri hakkında bir kaç söz, Ziya Çökalp, Türkçülüğün esasları, İst., 1972.
159. Mehmet Neşri, Kitabı-Cihan-nüma, cilt I-III, Ankara 1949, 1957, 1970.
160. Menzel Th., Gagauzlar, İslam Ansiklopedisi, IV cilt.
161. Məhəmməd Tağı Zehتابi-Kirişçi, İran Türklərinin əski tarixi, cild I-II, Təbriz, hicri 1377.
162. Məlikova M., Bayramov E., Azərbaycanın siyasi-hüquqi nəzəriyyələri tarixi (oçerklər), Bakı 1984.
163. Mirzə Bala Məmməd zadə, Milli Azərbaycan hərəkəti, Bakı 1992.
164. Muharrem Ergin, Orhun abideleri, İstanbul 1988.
165. Musa Carullah Bigi, İslahat əsasları (rusca), Petroqrاد 1915.
166. Mustafa Akdağ, Türkiyenin iktisadi ve içtimai tarihi, I cilt, Ankara 1959.
167. Mustafa Haqqı Türkəqul, Azərbaycan Türk şairi Hüseyn Cavid, Bakı 2002.
168. Mustafa Uslu, Fatihin ölümü üzerine, “Türk dünyası tarih dergisi”, İstanbul 1988, №17.
169. Mükrimin Halil Yınanç, Türkiye tarihi, Selçuklular devri, I cilt, İstanbul 1944.
170. Müstecip Ülküsal, Dobruca ve Türkler, Ankara 1966.
171. Necdet Sevinc, Osmanlılarda sosya-ekonomik yapı, cilt I, İst., 1978.
172. Necib Asım, Mehmet Arif, Osmanlı tarihi, İst., 1919.
173. Nəsib Nəsibzadə, Bölünmüş Azərbaycan, Bütöv Azərbaycan, Bakı 1997.
174. Nihal Atsız, Türk tarihinde meseleler, İst., 1990.
175. Nizami Cəfərov, Türk xalqları ədəbiyyatı, cild I-III, Bakı 2006.
176. Nizamülmülk, Siyasətnamə, Bakı 1987.
177. Oğuz Kağan Destanı, İst., 1936.
178. Oğuz Ünal, Horasandan Anadoluya, Ankara 1980.
179. Orhan Hançerlioğlu, Felsefe Ansiklopedisi, cilt I-IV.
180. Orkun H.N., Eski Türk yazıtları, cilt I-IV, Ankara 1936-41.
181. Orkun H.N., Türk tarihi, Ankara 1946.
182. Osman Nuri, Abdülhamid II ve devri saltanatı, İst., 1909.

183. Osmanlı tarihi, cilt I-VIII, Ankara 1961 (I), 1964 (II), 1954 (III), 1959 (IV), 1961 (V), 1954 (VI), 1962 (VII), 1962 (VIII).
184. Ömer Seyfeddin, Türkçülük ülküsü, İst., 1990.
185. Rambaud A., Lavissee E., Tarihi umumi, İst., 1926.
186. Rasonyi L., Macar arkeolojisinde Hunlar, Avarlar ve Macarlar, Ankara 1938.
187. Rasonyi L., Dünya tarihinde Türklük, Ankara 1942.
188. Rasonyi L., Tarihte Türklük, Ankara 1971.
189. Resat Ekrem Koçu, Selçuk imparatorluğu, İst., 1933.
190. Resulzade Mehmet Emin, Azərbaycan şairi Nizami, Ankara 1951.
191. Resulzade Mehmet Emin, Asrımızın Siyavuşu, Ankara 1989.
192. Reşideddin, Cami üt-tevarih (Selçuklular kısmı), Ankara 1960.
193. Reşid Rahmeti Arat, Kutadgu Bilig, I cilt, Metin, Ankara 1991.
194. Reşid Rahmeti Arat, Türk şivelerinin tesnifi, Türk dünyası el kitabı, II cilt, II baskı, Ankara 1992.
195. Rəfail Əhmədli, Azərbaycan milli-demokratik dövlətçilik məfkurəsi, Türkçülük, Müasirlik, İslamçılıq, Bakı 2007.
196. Rəfik Özdək, Türkün qızıl kitabı, Bakı 1992.
197. Rəsulzadə M.Ə., Azərbaycan Cumhuriyyəti, Bakı 1990.
198. Rəsulzadə M.Ə., Əsərləri, I-II cild, Bakı 1992, 2003.
199. Robert Bernaskoni, Irk kavramını kim icad etti?, Metis yayınları, 2000.
200. Ruben W., Buddizmin tarihi, Ankara 1947.
201. Sadık Kemal Tural, İkinci Meşrutiyet döneminde Türk edebiyatı, Türk dünyası el kitabı, II cilt, II baskı, Ankara 1992.
202. Sadi Bayram, Kaynaklara göre Güney-Doğu Anadolu'da Proto-Türk izleri, İstanbul (Nəşr tarixi göstərilməyib).
203. Səid Nəfisi, Azərbaycan qəhrəmanı Babək Xürrəmidin, Bakı 1990.
204. Seyfeddin Erşahin, Akkoyunlular, Ankara 2002.
205. Şahnəzər Hüseynov, Əhməd bəy Ağaoğlunun dünyagörüşü, Bakı 1998.
206. Şemsettin Günaltay, Mufasssal Türk tarihi, cilt I-V, İst., 1921-1928.
207. Şerif Aktaş, Cumhuriyet devri Türk edebiyatı, Türk dünyası el kitabı, III cilt, II baskı, Ankara 1992.
208. Şərifli M.X., IX əsrin ikinci yarısı-XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətləri, Bakı 1978.
209. Schimmel A., Dinler tarihine giriş, Ankara 1955.
210. Tağıyeva Ş.Ə., Müasir İran burjuva tarixşünaslığında Azərbaycan xalqının etnik birliyinin inkar edilməsi haqqında, Bakı 1978.
211. Talat Tekin, Tarih boyunca Türklerin yazısı, Ulusal Kültür dergisi 1978.

212. Talat Tekin, Orhan yazıtları, Ankara 1988.
213. Toplamacıoğlu M., Din sosyolojisi, Ankara 1961.
214. Tarihi-Sultan Mehmet Han, İst., hicri 1328.
215. Tarihi-Fahreddin Mübarek-şah, London 1927.
216. Taymas A., Batal, Kazan Türkleri, Ankara 1964.
217. Thomsen Vilhelm, Orhan ve Yenisey yazıtlarının çözümü, Çeviren Vetat Köken, Ankara 1993.
218. Tiesenhausen W., Altın Ordu tarihine aid metinler, İstanbul 1941.
219. Toğan Zeki Velidi, Bugünkü Türküstan, Kahire. 1940.
220. Toğan Zeki Velidi, Moğollar, Cingiz ve Türkler, İst., 1941.
221. Toğan Zeki Velidi, Umumi Türk tarihine giriş, İst., 1981.
222. Toğan Zeki Velidi, Hatıralar, İst., 1969.
223. Toponimikanın əsasları, Bakı 1987.
224. Tuna O.N., Sumer ve Türk dillerinin tarihi ilgisi ile Türk dilinin yaşı meselesi, Ankara 1990.
225. Turan Osman, Selçuklular tarihi ve Türk İslam medeniyeti, Ankara 1965.
226. Turan Osman, Türk Cihan hakimiyeti mefkuresi tarihi, İstanbul 1969.
227. Turan Osman, Selçuklular zamanında Türkiye, İst., 1971.
228. Türk dünyası el kitabı, cilt I-III, II baskı, Ankara 1992.
229. Türk edebiyatı tarihi, İst., 1982.
230. Türk kültürü araştırmaları I, Ankara 1964.
231. Türkiyyat Mecmuası I, İst., 1925.
232. Türk Sanat Ansiklopedisi, cilt I, İst., 1950.
233. Ufuk T., Karaçay-Malkar kültüründe Şamanizmin izleri, Türk dünyası araştırmaları, Ankara 1990, №65.
234. Ufuk T., Karaçay-Malkar Türk edebiyatı, Türk dünyası el kitabı, III cilt, Ankara 1992.
235. Uzunçarşılı İ.H., Osmanlı tarihi, cilt I, Ankara 1961.
236. Uzunçarşılı İ.H., Anadolu Beylikleri və Akkoyunlu, Karakoyunlu devletleri, Ankara 1969.
237. Walther Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, Ankara 1992.
238. Vasilyev A.A., Bizans İmperatorluğu tarihi, İst., 1943.
239. Vəlixanlı N.M., IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında, Bakı 1974.
240. Vittek P., Fəthi-Mübin, İstanbul Enstitüsü dergisi, II, İst., 1956.
241. Volfram Eberhard, Çin tarihi, Ankara 1995.

242. Yaqub Mahmudov, Azərbaycan diplomatiyası, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin Avropa ölkələri ilə əlaqələri(XV-XVII yüzilliklər), Bakı 1996.
243. Yakubovskiy A.Y., Altın Ordu və intihadı, İst., 1955.
244. Yaşar Qarayev, Azərbaycan ədəbiyyatı, XIX və XX yüzilliklər, Bakı 2002.
245. Yaşar Nabi Nayır, Balkanlar və Türklük, Ankara 1936.
246. Yetkin S.K., İslam sanatı, Ankara 1954.
247. Yunis Nəsbli, Azərbaycan xalqının etnogenezi, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, Bakı 2007.
248. Yusifov Y.B., Kərimov S.K., Toponimikanın əsasları, Bakı 1987.
249. Yusif Rüstəmov, Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi, Bakı 2000.
250. Yusuf Akçura, Osmanlı dövlətinin dağılma devri, İst., 1940.
251. Yusuf Akçura, Üç terzi-siyaset, Ankara 1987.
252. Yusuf Akçura, Türkçülüynün tarixi, İst., 1990.
253. Yusuf Akçura, Türkçülük, İst., 1990.
254. Zekeriya Kitapçı, Hz. Peyqamberin hadislerinde Türk varlığı, İst., 1989.
255. Ziya Çökəlp, Türkleşmək, İslamlaşmaq, Çağdaşlaşmaq və doğru yol, İst., 1976.
256. Ziya Çökəlp, Türkçülüynün əsasları, İst., 1972.
257. Zühal Tüksel, Kırım Türk edebiyatı, Türk dünyası el kitabı, III cilt, II baskı, Ankara 1992.

Rusca

258. Аббас-Кули-Ага Бакиханов, Гулистан-и Ирам, Баку 1991.
259. Алиев И., Историуа Мидии, Баку 1960.
260. Алиев И., Очерк истории Атропатены, Баку 1989.
261. Алиев К., Кафгазскауа Албаниуа, Баку 1974.
262. Артаманов М.Н., Историуа Хазар, Ленинград 1962.
263. Артаманов М.Н., Очерки древнейшей истории Хазар, Ленинград 1963.
264. Бартолд Б.Б., Сочинениуа том I-V, Москва 1963.
265. Бернштам А.Н., Социально-экономический строй орхоно-йенисейских туупок VI-VIII vekov, Vostoçnotyurkskiy Kaqanat i Kirgizi, Moskva-Leningrad 1946.
266. Бернштам А.Н., Очерк истории гуннов, Ленинград 1951.
267. Вестник древней истории, 1987, № 1.
268. Вопросы Азербайджанской филологии, Баку 1983.
269. Вопросы истории Кафгазской Албании, Баку 1962.

270. Воробев Н.И., Казанские Татары, Казан 1925.
271. Гейбуллаев Г. А., Топонимика Азербайджана, Баку 1986.
272. Гейбуллаев Г. А., К этногенезу азербайджанцев, том I, Баку 1991.
273. Геушов Р.Б., Христианство в Кавказской Албании, Баку 1984.
274. Гордлевски В.А., Государство селджукидов Малой Азии, Москва-Ленинград 1941.
275. Грунин Т.И., Документы на половеском языке XV в., I, Москва 1967.
276. Гумилев Л., Тысячелетие вокруг Каспия, Баку 1992.
277. Гумилев Л., Древние Турки, Москва 1974.
278. Джафаров У.П., Гунны и Азербайджан, Баку 1985.
279. Джон Мен, Чингисхан, Москва 2006.
280. Джон Мен, Атилла, Москва 2007.
281. Древнетурский словарь, Ленинград 1969.
282. Дуаконов И.М., История Мидии, М.-Л., 1956.
283. Зия Бунатов, Азербайджан в VII – IX вв., Баку 1965.
284. Уеремев Д.И., Этногенез турок, Москва 1970.
285. К проблеме этногенеза азербайджанского народа, Баку 1984.
286. Кисилев С.А., Древняя история Южной Сибири, М.-Л., 1949.
287. Крамер С.Н., История начинается в Шумере, Москва 1965.
288. Крымский А.Е., Низами и его современники, Баку 1981.
289. Худяков М., Очерки по истории Казанского ханства, Казан 1923.
290. Иггар Алиев, Очерк истории Атропены, Баку 1989.
291. Маковелли А.О., Авеста, Баку 1960.
292. Минорский В., История Ширвана и Дербента, Москва 1963.
293. Мошков В. А., Турецкие племена на Балканском полуострове, Изв. Импер. Русс. Географ. Общества XL 13, 1904.
294. Мурад Аджи, Турки и мир: сокровенная история, Москва 2006.
295. Мурад Аджи, Европа, Турки Великого степ, Москва 2007.
296. Мурад Аджи, Полюс Половского полу, Москва 2008.
297. Наджир Е. Н., Кырчакско-огузский литературный язык мамлюкского Египта XIV в., Москва 1965.
298. Наджир Е. Н., Исследования по истории турецких языков XI – XIV веков, Москва 1989.
299. Очерки по истории Азербайджанской философии, Баку 1960.
300. Плетнева С.А., Хазары, Москва 1986.
301. Проблемы изучения источников по истории Азербайджана, Баку 1988.
302. Рашид ад – Дин, Сборник летописей, том I-II, Москва-Ленинград, 1952, 1960.
303. Рашид ад – Дин Фазлуллах, Огуз-наме, Баку 1987.
304. Страбон, География в 17-и книгах, XI, Москва 1964.

305. Шихаб ад – Дин Мухаммед ан – Насаби, Жизнеописание Султана Джалал ад-дина Манкбурны, Перевод З.М.Бунуатова, Баку 1973.
306. Тиреев Ш.. Очерки по истории Башкирии, Уфа 1930.
307. Фолклор, литература и историуа Востока, Ташкент 1984.
308. Енн К. С. Лембтон, Аспекты расселениуа Селджуков – Огузов в Иране, Москва 1981.
309. Ефендиуев О. А., Азербайджанское государство Сефевидов, Баку 1981.
310. Юсифов Ю. Б., Об актуальных проблемах этнической истории Азербайджана, Баку 1988.
311. Якубовски А., Селджукское движение и туркмены в XI веке, Ленинград 1936.
312. Ямпольский З. И., Албаниуа в III – I вв. до н. е., Баку 1962.

Başqa dillərdə

313. Alderson A. D., The Structure of the Ottoman Dynasty, Oxford 1956.
314. Alföldi A., Leleték a Hun korszakból, és ethnikai szetvalasztásuk, Budapest 1932.
315. Altheim F., Atilla et les Huns, Paris 1948.
316. Altheim F., Geschichte der Hunnen, I-IV, Berlin 1959.
317. Babinger Fr., Mehmet II der Eroberer und Italien, Beyantion 1951.
318. Bahaeddin Ögel, Sino-Turcica, Taipei 1964.
319. Bartucz A., Magyar Ember, Budapest 1938.
320. Bəhmənbəyi M.B., Orf və adət əsayere Fars (farsca), Tehran, hicri 1324.
321. Chavannes E., Documents sur les Tou-kione Occidentaux, Paris 1900.
322. Constantin İrecek, Das Fürstenthun Bulgarien, Wien 1891.
323. Czedledy K., Nomad nepek vandorlása Napkeletől Napnyngatig, Budapest 1969.
324. Demombynes G., La Syrie a L époque des Mamelouks, Paris 1923.
325. Denktach R.R., The Cyprus Triangie, London 1982.
326. Dunlop D.M., History of the Jewich Khazars, Princeton 1954.
327. Eckhard E., Atilla a mondaban (Atilla es Hunjai), Budapest 1940.
328. Əhməd Kavyanpur, Tarixə omumiye Azərbaycan (farsca), Tehran 1961.
329. Əhməd Kəsəvi, Tarixə Məərutiyyəte İran (farsca), Tehran 1961.
330. Əl-Muncit (ərəbcə), Beirut 1976.
331. Ghirsman, Les Chionites-Hephtalites, La Caire 1948.
332. Grenard F., Babur, Paris 1930.
333. Grenard F., Cengiskhan, Paris 1935.
334. Grenard F., Grandeur et desadense de l’Asie, Paris 1939.

335. Grousset Rene, L'empire des steppes, Atilla, Cengiskhan, Tamerlan, Paris 1939.
336. Halil İnalçık, Dobrudja, Encyclopedie de L'İslam, II, Leiden 1965.
337. Hill Sir George, A History of Cyprus, Cambridge 1952.
338. Homan, A magyar hunhagyomány, Budapest 1926.
339. Feher G., A bolgar-törökseğ müveltseğ emelekei es magyar östörtenti vonatkozasaik, Budapest 1931.
340. Feyzioğlu Turhan, Necati M. Ertekün, The Crux of the Cyprus problem, Lefkoşa 1987.
341. Fəσαι M.H., Farsnamə (farsca), II, Tehran ficri-qəməri 1313.
342. İbn Fadlan, Rihle, Leipzig 1939.
343. İbn Səid əl-Məğribi, Kitab Bast-ül-ərz (farsca), Tehran 1958.
344. İnalçık H., Social Change, Çökalp and Toynbee, Cultura Turcica, 1964.
345. Luke H., Cyprus, London 1957.
346. Marquart, Über das Volkstum der Komanen, Berlin 1914.
347. Məhəmməd b. Bekran, Cahan-nüma (farsca), Tehran, h.1342.
348. Nemeth Gyula, Atilla es Hunjai, Budapest 1940.
349. Nəşahi, Tarixi Buxara (farsca), Tehran, hicri 1317.
350. Paul Wittek, Les Gagaouzes-Les gens de Kaykaus, Rocznik Orientalistyezue, XVIII, Krakov 1959.
351. Peter Mutaftciyev, Die angebliche Einwanderung von Seldsuce Türkenin die Dobruscha im XIII, Jahrhundert, Sofia 1943.
352. Spuler B., Die Mongolen in İran, Lpg., 1939.
353. Szasz Bela, A Hunok története, Atilla nagykiraly, Budapest 1943.
354. Təbəri, Tarix ül-Umumi və-l-Muluk (ərəbcə), IV cild, Beyrut 1967.
355. Thomson A., A History of Atilla, Oxford 1948.
356. Vambery. A török faj, Budapest 1885.
357. Vernadski G., Historu of Russia, Revised edition, Nev Haven 1939.
358. Wittek P., The Rise of the Ottoman Empire, London 1938.
359. Wlodzimierz Zajackowski, K etnogenezu Gagauzow, Folia Orientalia, C. XV, Krakow 1974.
360. Yaqut Həməvi, Mucəm ul-buldan (ərəbcə), I cild, Beyrut 1953.
361. Zichy Gr., Mogyar östörtönet, Budapest 1938.

Qəzet və dərgilər

“Akşam” gazetesi, 12 mart 1999.

“Azerbaycan” dergisi, Ankara, haziran 2004.

- “Azərbaycan dünyası” dərgisi, Ankara 1999 №1.
“Ayəndə” jurnalı (farsca), Tehran, hicri 1304, №9.
“Belleten” 1941, sayı 20.
“Həyat” qəzeti, 9 aprel 1906, №77.
“Xudafərin” jurnalı, Bakı 1997, №2(3)
“Kaspi” qəzeti, Bakı 1900, №1.
“Kazan müxbiri” qəzeti, Kazan 1906, №155.
“Molla Nəsrəddin” jurnalı, 1926 №1.
“Sovetskaya tyurkologiya”, Baku 1989, №4.
“Türk dünyası tarix dergisi”, İst., 1987 №1, 1988 №17, 1993 №83.
“Yeni Orkun” dergisi 1989, №12.